

శ్రీహర్ష నైషధము

చతుర్థభాగము

తెలుగు వ్యాఖ్యానం

శ్రీ ఉదాలి సుబ్బరామ శాస్త్రి, ఎం. ఏ.

రిటైర్డ్ ప్రెస్సిపాలు, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు.4

SRI HARSHANAISHADHAM - Volume IV (Containing 10th, 11th and 12th Sargas)-A Sanskrit classic by Sri Harsha of 7th century A.D. with Telugu commentary by Sri Udali-Subbarama Sastry, Retd. Principal, Veda and Sanskrit college, Nellore Dist., Andhra Pradesh.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

హైదరాబాదు - 500 004

ప్రచురణ : 318

ప్రథమ ముద్రణ : 1981

ప్రతులు : 1,000

వెల : రూ. 16-50

ప్రతులకు :

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,

కళాభవన్, సైఫాబాద్,

హైదరాబాదు - 500 004

ముద్రణ

నాగలక్ష్మి ఆర్ట్స్ ప్రింటర్స్

బషీర్ బాగ్, హైదరాబాదు,

తొలి పలుకు

ప్రసిద్ధమైన సంస్కృత గ్రంథాలలోని మూలస్వరూపాన్ని తెలుగు పాఠకులకు పరిచయం చేయాలనే ఉద్దేశంతో అకాడమీ ఇంతవరకు కొన్ని పుస్తకాలను ప్రచురించింది. మృచ్ఛకటికం, ఉత్తరరామచరిత్ర, ముద్రా రాక్షసం, ఆంధ్ర రసగంగాధరం, లాంటి పఠనీయ గ్రంథాలకు పండితులచే అర్థ తాత్పర్యాలూ, విశేషాలూ వ్రాయించి అందించింది. సంస్కృతంలో బాగా వ్యాప్తిలోనికివచ్చి తెలుగులో కావ్యాలుగా అవతరించిన గ్రంథాలు అనేకం. జిజ్ఞాసువులకు మూలంలోని ఆంతర్యాన్ని, అది వేసుకున్న తెలుగువేషాన్ని తెలుసుకొని తులనాత్మకంగా పరిశీలించవలసిన అగత్యం ఉంటుంది. ఉత్తమాధ్యయనానికి ఇది అత్యంతావశ్యకంకూడ.

ఈ ప్రణాళికను ఆనుసరించి నెల్లూరు వైదిక కళాశాల ప్రిన్సిపాల్ శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారు శ్రీ హర్షుని నైషధానికి తెలుగు అర్థతాత్పర్యాలు సమకూర్చి అకాడమీకి అందించినారు. ఇంతవరకు శ్రీ హర్షనైషధం మూడు సంపుటలుగా వచ్చింది. మొదటి సంపుటంలో 1, 2, 3 సర్గలకు, రెండవ సంపుటములో, 4, 5, 6 సర్గలకు, మూడవ సంపుటంలో 7, 8, 9 సర్గలకు లఘువ్యాఖ్యానం (మూలశ్లోకం, పదపేథజన అర్థము, విశేషము, సమాసములు, భావము) ఉన్నది. ఇప్పుడు 10, 11, 12 సర్గలతో ఉన్న నాల్గవ సంపుటాన్ని అందిస్తున్నాము. ఇక మిగిలిన సర్గలను త్వరలో పాఠకులు అందుకుంటారు.

శ్రీనాథుని శృంగారనైషధం వల్ల తెలుగు కవితా ప్రపంచంలో విశేష ప్రాచుర్యాన్ని పొందిన శ్రీ హర్షునినైషధం విద్యదౌషధంగానూ, రసకోశంగానూ వాసికెక్కింది. శ్రీ హర్షుని నైషధానికి చక్కని వ్యాఖ్యానం తెలుగులో వెలయించిన శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అకాడమీ శృతజ్ఞతలను సమర్పించు కుంటున్నది.

హైద్రాబాదు.

తేది. 23-1-1981

ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి

కార్యదర్శి

శ్రీ హర్షనైషధము

దశమసర్గ

శ్లో. రథైరథాయః కులజాః కుమారాః
శస్త్రేషు శాస్త్రేషు చ దృష్టపారాః.
స్వయంవరం శమ్భరవైరికాయ
వ్యాహశ్రియః శ్రీజితయక్షరాజాః

1

పా||౧|| రథైః-అథ - ఆయుః-కులజాః-కుమారాః - శస్త్రేషు - శాస్త్రేషు-చ-
దృష్టపారాః -స్వయంవరం -శమ్భరవైరి కాయవ్యాహశ్రియః- శ్రీజిత
యక్షరాజాః.

అర్థము : అథ = సలుచు పయసించిన పిదప, కులజాః = ఉత్తమ పంశమందు
జన్మించిన, శస్త్రేషు = శస్త్ర విద్యలయందును, శాస్త్రేషు చ = శాస్త్రముల
యందును, దృష్టపారాః, దృష్ట = చూడబడిన, పారాః = ఆవలిగట్టు
గలవారును, శమ్భరవైరికాయవ్యాహశ్రియః = శమ్భరవైరి = మస్మ
భునియొక్క, కాయవ్యాహ = శరీర సముదాయముయొక్క, శ్రియః =
శోభకలవారును, శ్రీజితయక్షరాజాః; శ్రీ = ఐశ్వర్యముచే, జిత =
జయింపబడిన, యక్షరాజాః = కుబేరుడు గలవారును సగు, కుమారాః
= రాజపుత్రులు, రథైః = రథములతో, స్వయంవరం = స్వయంవర
మహోత్సవమును గూర్చి, ఆయుః = విచ్చేసిరి.

పీ|| “కాయవ్యాహశ్రియః” యనునెడ కాయవ్యాహముల శోభను రాజ
కుమారులయందు ఆరోపించుటవలన పదార్థస్పృత్తి నిదర్శనాలక్ష్కారము.
“శ్రీజితయక్షరాజాః” యనునెడ నైశ్వర్యముచే కుబేరుని జయించినవా

రని యుపమాన మైన పుటేరుని నుపమేయములైన రాజపుత్రులు జయించి నట్లు చెప్పటచే వృత్తిరేఖలక్కారము. ఈ రెండు అలంకారములను నిజ రితండుల న్నాయముచే నంస్తృష్టి.

ఈ సర్గయందు ఉపేష్టపద్యేష్టపద్యకారయవళాతులు పుట్టములు.

సమాసములు :

కులజాః— కులే జాయ స్త ఇతి = కులజాః.

దృష్టపారాః— దృష్టం పారం యైస్తే = దృష్టపారాః.

స్వయంవరం — స్వయం ప్రయతే అస్మిన్మరి = స్వయంవరః, తం = స్వయంవరం.

శంభురవై రికాయశ్రియః— శంభురస్య వైరీ = శంభురవైరీ, కాయానాం పూహః = కాయపూహః శంభురవైరిణః కాయపూహః = శంభురవైరికాయపూహః. శంభురవైరికాయపూహస్య శ్రీరిప శ్రీః యేషాం తే = శంభురవైరికాయపూహాశ్చయః.

శ్రీజితయక్షరాజాః— శ్రీయా జితః = శ్రీజితః, యక్షాణాం రాజాః = యక్షరాజః = శ్రీజితః, యక్షరాజః యైః తే = శ్రీజితయక్ష రాజాః ।

భావము :

నలుగురు దమయంతితో మంతనములు నలిపి స్వయంవరమునకుఁ జయించెను. ఆ స్వయంవరమును గూర్చి సద్వంశమందు జన్మించి, శత్రువిద్యలయందును, శాస్త్రములయందును నారితేరినవారును, శంఖరాసురుని వధించుటకై యెత్తిన మస్మథుని శరీరసమూహముల శోభను చాల్చినవారును, నైశ్వర్యముచే పుటేరుని జయించినవారును సగు రాజపుత్రులు తమ తమ రథములపైన విచ్చేసిరి. తొల్లి శంఖరాసురుని నోడించుటకై మాయచే మస్మథుడు పెక్కుశరీరములను ధరించెను. అందఱాండ్రగు రాజపుత్రులు అతని శరీరముల శోభను పహించియున్నారని భావము. ॥౧౧॥

శ్లో॥ నాఽభూదభూమిః స్మరసాయకానాం
నాసీదగస్తా కులః కుమారః,
నా స్థాదపస్తా ధరణీకణోఽపి
ప్రజేషు రాజ్ఞాం యుగపద్రవ్యజత్సు.

2

పా॥పా॥ స - అభూత్ - అభూమిః - స్మరసాయకానాం - స - ఆసీత్ -
అగస్తా - కులః - కుమారః - స - అస్థాత్ - అపస్తాః - ధరణీ-
కణః - ౨పి - ప్రజేషు - రాజ్ఞాం - యుగపత్ - ప్రజత్సు -

అర్థము: కులః = సత్కులములు బుట్టి, తోఁపి కుమారః = ఏ రాజపుత్రుడును, స్మరసాయకానాం = మన్మథబాణములను, అభూమిః = గురికానివాడుగా, నాఽభూత్ = కాలేదు (తథా = అట్లే) అగస్తాచ = స్వయంవరమునకు రానివాడుగను, నాఽస్థాత్ = కాలేదు. (కిచ్చ = మఱియు) రాజ్ఞాం = రాజులయొక్క, ప్రజేషు = సంఘములు, యుగపత్ - ఏకకాలమునందు, ప్రజత్సు సత్సు = వెళ్ళుచుండగా, ధరణీ = భూమియొక్క = కణోఽపి = లేకము గూడ, అపస్తాః = దారికానిదిగ, నాఽస్థాత్ = ఉండలేదు.

వి॥ ఇచ్చట రాజు లందఱు మన్మథబాణములకు గుఱి యగుటకును, స్వయంవరమున కేతెంచుటకును సంబంధము లేకపోయినను, సంబంధము చెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు

అభూమిః - స భూమిః = అభూమిః.

స్మరసాయకానాం - స్మరస్య సాయకాః = స్మరసాయకాః తేషాం = స్మరసాయకానామ్.

అగస్తా - స గస్తా = అగస్తా.

అపస్తాః - స పస్తాః = అపస్తాః.

భావము :

అచ్చటికి విచ్చేసిన రాజకుమారులతో నొక్కడు గూడ మన్మథబాణము

అను గురి రానివాడు లేడు. అట్లే స్వయంవరమునకు హానివాడును లేడు. మణియు రాజుల తండ్రులు కలిసి యొక్క కాంక్షనుండి వెళ్ళుచుండగా, భూమిలోని తేజభాగముగూడ దారి రాకపోలేదు. అసగా భూమి యంతయు దారి యొసడి. ఆ స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజకుమారులందఱును దమయన్త్ర యొక్క సౌందర్యమునుఁ జూచి మస్కరుని బాణములకు గురి యైరి. ఆ స్వయంవరమునకు రాజకుమారులందఱును విచ్చేసిరి. ఆ స్వయంవరమునకు రాజసంఘము లేకకాలమునందు పచ్చుచుండగా భూమియంచల సూక్ష్మభాగము గూడ దారిగానే యుండిన దని భావము. ||౨||

శ్లో॥ యోగైర్వజ్రజద్విర్నౌపహం వరీతుం

వీరై రనర్తైః ప్రసభేన హర్తుమ్.

ద్రష్టుం పరైస్తాననురోద్ధుమన్తైః

స్వమాత్రశేషైః కకుభో బభూవుః.

3

ప||వి|| యోగైః - వ్రజద్భిః - స్వవహం - వరీతుం - పరైః - అనర్తైః -
ప్రసభేన - హర్తుం - ద్రష్టుం - పరైః - తాన్ - అనురోద్ధుమ్ -
అన్తైః - స్వమాత్రశేషైః - కకుభః - బభూవుః.

అర్థము: యోగైః = అందచందములతో సంబంధమున రహ్మయై, స్వవహం = రాజపుత్రులకు యగు దమయన్త్రుని, వరీతుం = పరించుటకు, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, పరైః = వీరులచేతను, అనర్తైః = అందచందములు లేనందు పలన సంబంధమునకర్హతలేక, ప్రసభేన = బంపన్తముగా, హర్తుం = అపహరించుటకు, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, పరైః = వీరులచేతను, ద్రష్టుం = స్వయంవరమును దర్శించుటకుమాత్రమే, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, పరైః = ఇతరులచేతను, తాన్ = ఆ రాజపుత్రులను, అనురోద్ధుమ్ = అను సరించుటకు, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, అన్తైః = తదితరులచేతను, కకుభః = చుక్కలు, స్వమాత్రశేషైః = తమ స్వరూపము మాత్రమే మిగిలినవిగా, బభూవుః = పర్చుచినవి.

పి॥ ఇచ్చట దిక్కులకు స్వమాత్రశేషత్వసంబంధము లేకపోయినను, ఆ సంబంధమును తెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తిలక్ష్యార్థము.

నమానములు :

యోగైః - యోక్తమర్థాః = యోగైః. తైః = యోగైః.

స్వపజామ్ - స్వపాల్ జాయత ఇతి = స్వపజా. తామ్ = స్వపజామ్.

అనర్థైః - స అర్థాః = అనర్థాః = తైః. అనర్థైః.

స్వమాత్రశేషాః - స్వా వీచ = స్వమాత్రం. స్వమాత్రం శేషః యాసాం
తాః = స్వమాత్రశేషాః.

భావము:

ఆ స్వయంవరభూమికి, సందచందములతో స్వతః గల్గి రాజపుత్రికను పరించుటకు కొందఱు వీరు లేరెంచుచున్నారు. అట్టి యర్హత లేక కేవలము ఆమెను, అపహరించుటకు కొందఱు వెళ్ళుచున్నారు. కొందఱు ఏలాంటి యర్హత లేక సస్పృహులై, స్వయంవరమును మాత్రము జూచుటకై విచ్చేయుచున్నారు. మఱికొందఱు, స్వయంవరమునకు అటుతెంచు రాజపుత్రులను సేవించుటకు వచ్చుచున్నారు. ఇట్లు పెక్కు కోరికలతో, పెక్కుండ్రు పెక్కుదిక్కుల నుండి విచ్చేయుచుండుటవలన దిక్కు లస్పృయు జనశూన్యములై తమ స్వరూప మాత్రముచే శేషించి యుండినవి. ॥౩॥

శ్లో॥ లోకై రశేషై రవనిశ్రియన్తా
ముద్దిశ్య దిశ్యై ర్విహితే ప్రయాణే.
స్వపత్రి తత్రజ్జనయన్త్రీణా రి
విశ్రాన్తిమాపుః కకుభాం విభాగాః.

4

ప॥వి॥ లోకైః - అశేషైః - అవనిశ్రియం - తామ్ - దిద్దిశ్య - దిశ్యైః -
విహితే - ప్రయాణే - స్వపత్రితత్రజ్జనయన్త్రీణాన్ - విశ్రాన్తిమ్ - ఆ
పుః - కకుభాం - విభాగాః.

అర్థము : అవనిశ్రియం = భూలోకలక్ష్మి యైన, తామ్ = దమయంతిని, ఉద్దిశ్య = ఉద్దేశించి, దిశ్యైః = దిక్కులయందలి, అశేషైః = సకలురైన, లోకైః = ప్రజలచే, ప్రయాణే = పయనము, విహితే సతి = చేయఁబడగా, కకుభాం = దిక్కులయొక్క, విభాగాః = ప్రదేశములు, స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణార్తి విశ్రాంతిమ్; స్వ - తమయందు, వర్తి = నివసించు, తత్రజ్జన - ఆయాజనులయొక్క, యన్త్రీణా = సంబంధమువలని, ఆర్తి = బాధయొక్క, విశ్రాంతిం = విశ్రాంతిని, ఆపుః = పొందినవి.

వి॥ జనసంబంధ విశ్రాంతినిఁ బొందకపోయినను, పొంది నట్లు చెప్పుటవలన సుత్రేష్ట. వ్యజ్ఞక ప్రయోగము లేనందువలన సది గమ్యము.

సమాసములు :

అశేషైః - అ విద్యమానః శేషః యేషాం తే = అశేషాః. తైః = అశేషైః.
 అవనిశ్రియం - అవనేః శ్రీః = అవనిశ్రీః. తామ్ = అవనిశ్రియమ్.
 స్వవర్తితత్రజ్జన యన్త్రీణార్తి విశ్రాంతిమ్ - స్వాసు వర్తంత ఇతి = స్వవర్తినః. తే తే చజనాశ్చ = తత్రజ్జనాః, స్వవర్తినశ్చ తే తత్రజ్జనాశ్చ = స్వవర్తితత్రజ్జనాః. స్వవర్తితత్రజ్జనానాం యన్త్రీణా = స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణా. స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణయా ఆర్తిః = స్వవర్తి స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణార్తిః. స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణార్తైః విశ్రాంతిః = స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణార్తి విశ్రాంతిః. తామ్ = స్వవర్తితత్రజ్జనయన్త్రీణార్తి విశ్రాంతిమ్.

భావము :

భూలోకలక్ష్మిగా వెలుగునట్టి యా దమయంతినిఁ జూచుటకై యన్ని దిక్కులనుండి జను లందఱు బయలుదేరగా, నా దిక్ప్రదేశములు తమయందు నివసించు జనుల తొక్కిటి తగ్గినందువలన విశ్రాంతి సనుభవించుచున్నట్లు కాన వచ్చినది. ॥౪॥

శ్లో. తలం యథేయుర్న తిలా వికీర్ణాః

సైన్యైస్తథా రాజపథా బభూవుః

భైమీం స లబ్ధామివ తంత్ర మేనే

యః ప్రాప భూభృత్ భవితుం పురస్తాత్.

5.

ప॥వి॥ తలం-యథా-ఈయుః -స- తిలాః -వికీర్ణాః - సైన్యైః - తథా - రాజ
పథాః - బభూవుః - భైమీం - సః - లబ్ధామ్ - ఇవ - తంత్రమేనే -
యః - ప్రాప - భూభృత్ భవితుం - పురస్తాత్

అర్థము:- యథా = ఎట్లు వికీర్ణాః = పైనఁ జల్లఁబడిన, తిలాః = నువ్వులు, తలం =
భూమిని, నేయుః = పొంచవో, సైన్యైః = సైన్యములచే, రాజపథాః = రాజ
మార్గములు, తథా = అట్లు, బభూవుః = అయినవి. అనగా నువ్వులు
రాలుటకు కూడ నవకాశము లేని వైనవి. (కించ = మఱియు) తంత్ర = ఆ
సమయమందు, యః = ఏ, భూభృత్ = రాజు, పురస్తాత్ = ముందు, భవి
తుం = ఉండుటకు, ప్రాప = (అవకాశమును) పొందెనో, సః = ఆ రాజు,
భైమీం = దమయన్తిని, లబ్ధామివ = పొందబడినదానినిగనే, మేనే =
తలంచెను.

వి॥ తిల మాత్రావకాశ సంబంధమున్నను, ఆ యవకాశము లేదని చెప్పుట
పలన సంబంధాతిశయోక్తి

సమానములు :

సైన్యైః = సేనాయాం సమవేతాః = సైన్యాః. తైః = సైన్యైః.

భావము :

ఆ స్వయంపరమహోత్సవమునకు పైన నువ్వులు చల్లినను రాలుటకు
సందు లేని విధముగా సైన్యములు రాజమార్గములందు నిండిపోయినవి. ఆ సమ
యమునం చెప్పుడు ముందుచు చొరబడునో యుతఁడే దమయన్తి తనకు లభించిన
దని భావించుచుండెను ॥౫॥

శా. నృపః పురఃస్థైః ప్రతిరుద్ధవర్తా

పశ్చాత్తనైః కశ్చన నుద్యమావః

యన్త్రస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకం

లబ్ధ్యాపిసిద్ధార్థమమన్యత స్వమ్.

6

ప॥వి॥ నృపః - పురఃస్థైః - ప్రతిరుద్ధవర్తా - పశ్చాత్తనైః - కః - చన -
నుద్యమావః - యన్త్రస్థసిద్ధార్థ పదాభిషేకం - లబ్ధ్యా-ఆపి-అసిద్ధార్థమ్ -
అమన్యత - స్వమ్.

అర్థము. పురఃస్థైః = ముందున్నట్టి (జనైః = జనులచే,) ప్రతిరుద్ధవర్త్తి = అడ్డ
గింపఁబడిన మార్గము గలవాడును, పశ్చాత్తనైః = వెనుక నున్న జనులచే,
నుద్యమావః = ప్రేరేపింపఁబడుచున్న, కశ్చన = ఒకానొక, నృపః = రాజు,
యన్త్రస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకం; యన్త్రస్థ = నూనెతీసెడి గానుగయం దున్న,
సిద్ధార్థ = ఆవగింజలయొక్క, పద = స్థానమందు, అభిషేకం = అభిషేక
మును, లబ్ధ్యాఽపి = పొందియు, స్వమ్ = తన్ను, అసిద్ధార్థం = ఆవగింజ
కంటె భిన్నమైనవానినిగను, దమయన్త్రప్రాప్తిరూపమను సర్థమును
పొందని వానినిగను, అమన్యత = తలంచెను.

వి॥ యన్త్రమందలి సిద్ధార్థముగా (ఆవగింజగా) నైనవాడు అసిద్ధార్థముగా
(ఆవగింజకంటె భిన్నముగా) తన్నెట్లు భావించు నని విరోధము. దమ
యన్త్రప్రాప్తిరూపకార్యసిద్ధి లేనందువలన అసిద్ధార్థ డాయె నని చెప్పటచే
విరోధమునకు పరిహారము కాన విరోధాభాసాలజ్ఞానము.

సమాసములు

పురఃస్థైః - పురః తిష్ఠన్తీతి = పురఃస్థాః, తైః = పురస్థైః.

ప్రతిరుద్ధవర్తా - ప్రతిరుద్ధం పర్తృ యస్య సః = ప్రతిరుద్ధవర్తా.

యన్త్రస్థసిద్ధార్థ పదాభిషేకం - యన్త్రేతిష్ఠతీతి = యన్త్రస్థః, యన్త్రస్థ
శ్చసౌ సిద్ధార్థశ్చ = యన్త్రస్థసిద్ధార్థః, యన్త్రస్థసిద్ధార్థస్య పదం = యన్త్ర
స్థసిద్ధార్థపదం, యన్త్రస్థసిద్ధార్థపదే అభిషేకః = యన్త్రస్థసిద్ధార్థ పదాభి

షేకః, తం=యస్తస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకమ్॥

అసిద్ధార్థమ్-న సిద్ధార్థః=అసిద్ధార్థః, తమ్=అసిద్ధార్థమ్.

అసిద్ధః, అర్థః యస్య సః=అసిద్ధార్థః, తమ్=అసిద్ధార్థమ్.

భావము :

ఒక రాజు ముందున్న జనముచే నడ్డగింపబడెను. వెనుక నున్న జనముచే నెట్టబడెను. ఈ పరిస్థితిలో, గానుగయం దున్న యావగింజ స్థానమునందు (కార్కసిద్ధిస్థానమునందును) ఆవగింజకంటె చిన్న మైనవానినిగను, (దమయ న్ని ప్రాప్తిరూప మగు నర్థసిద్ధి లేనివానినిగను) భావించుచుండెను. ఆ స్వయంవర ముందు ఆనబాహుళ్యమువలన, వారి మధ్య నిరుచుకొనిన యా రాజు ముందు మగ గాని వెనుకకుగాని పోకాలకపోయెను ॥౬॥

**శ్లో. రాజ్ఞాం పథి స్త్రాసతయానుపూర్వీ
విలజ్ఞనాశక్తి విలమ్బ భాజామ్
ఆహ్వాన సంజ్ఞానమివాఽగ్రకమ్పై
ర్దధుర్విదర్భేంద్ర పురీపతాకాః.**

7

ప॥వి॥ రాజ్ఞాం - పథి-స్త్రాసతయా - ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞనాశక్తి విలమ్బభాజామ్ -
ఆహ్వానసంజ్ఞానమ్-ఇవ-అగ్రకమ్పైః-దధుః-విదర్భేంద్రపురీపతాకాః.

అర్థము- విదర్భేంద్రపురీపతాకాః; విదర్భేంద్రపురీ=విదర్భమహారాజు పట్టణ ముండలి, పతాకాః=తెక్కెములు, అగ్రకమ్పైః=తమ యగ్రభాగము లయొక్క కదలికలచే, పథి=మార్గమునందు, స్త్రాసతయా=క్రిక్కిరిసి యుండుటచే, ఆనుపూర్వీ విలజ్ఞనాశక్తి విలమ్బభాజామ్; ఆనుపూర్వీ విలజ్ఞన=క్రమముగా దాటుటయందు, అశక్తి=శక్తిలేనందువలన, విలమ్బభాజాం=ఆలస్యముజేయునట్టి, రాజ్ఞాం=రాజులకు, ఆహ్వాన సంజ్ఞానం=పిలుపుపనిని, దధుర్విద=ధరించినవో యనునట్లున్నవి.

వి॥ ఇచ్చట తెక్కెములు తమ యగ్రభాగముల కదలికలచే పిలువకపోయి నను, పిలిచినవో యని చెప్పుటవలన సుత్రేక్ష.

సమాసములు :

ఆనుపూర్వీ విలజ్ఞనా శక్తివిలम्బభాజాం - ఆనుపూర్వావిలజ్ఞనం = ఆను
పూర్వీవిలజ్ఞనమ్ ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞనే అశక్తిః = ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞనా
శక్తిః, ఆనుపూర్వీ విలజ్ఞనాశక్త్యా విలम्బః = ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞనాశక్తి
విలम्బః, ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞనాశక్తివిలమ్బం భజనీతి = ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞ
నాశక్తివిలమ్బభాజః, తేషామ్ = ఆనుపూర్వీవిలజ్ఞనాశక్తివిలమ్బ
భాజామ్.

ఆహ్వానసంజ్ఞానమ్ - ఆహ్వానస్య సంజ్ఞానమ్ = ఆహ్వానసంజ్ఞానం, తత్ =
ఆహ్వానసంజ్ఞానమ్.

అగ్రకమ్పైః - అగస్య కమ్పాః - అగ్రకమ్పాః, తైః = అగ్రకమ్పైః
విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః - విదర్భాణామిన్ద్రాః - విదర్భేన్ద్రాః, విదర్భేన్ద్రస్య
పురీ = విదర్భేన్ద్రపురీ, విదర్భేన్ద్రపుర్యాం పతాకాః = విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః

కావము :

విదర్భనగర మందలి పెక్కెములు, క్రమముగా జనులను దాటి
ముందుకుఁ బోవుటకు శక్తి లేనందువలన జాగు చేయుచున్న రాజులకు తమ
యగ్రభాగముల కదలికలచే పిలుపునిచ్చుచున్నవో యనునట్లుండినవి ||౭||

శ్లో. ప్రాగ్భూయ కర్కటక ఆచకర్ష
సకమ్చలం నాగబలం యదుచ్చైః.
భువస్తలే కుణ్డినగామిరాజ్ఞాం
యద్వాసుకేశ్చాశ్వతరోఽన్యగచ్ఛత్.

8

ప||వి|| ప్రాగ్భూయ - కర్కః - అటకః - ఆచకర్ష - సకమ్చలం - నాగబలం - యత్ -
ఉచ్చైః - భువః - తలే కుణ్డినగామి రాజ్ఞాం - యత్ - వాసుకేః - చ - అశ్వి
తరః - అన్యగచ్ఛత్ -

అర్థము. భువః - భూమియొక్క, తలే = పైభాగమునందు, రాజ్ఞాం - రాజులను
సంబంధించిన, సకమ్చలం = ప్రావారమునఁబడు కంబలములతోఁగూడిన,

ఉచ్చైః=గొప్పదైన, కుంజీసగామి=కుంజీసనగరమునుగూర్చి పోవుచున్న,
యత్=ఏ, నాగబలం=ఏనుగులదండునుగూర్చి, అటకః=వేగముగా,
బోయెడు, కర్కః=తెల్లనిగుఱ్ఱములజాతి, ప్రాగ్భూయ=ముందుండి,
ఆచకర్ష=ఆకర్షించినదో, అనగానడిపించినదో, సైన్యమునందు తొలుత
గుఱ్ఱములు పిదప నేనుగులు నడచును. యత్=ఏ గజబలమును, అశ్వ
తరః=కంచరగాడిద, అన్వగచ్ఛత్=అనుసరించినదో, అనగా తొలుత
శ్వేతాశ్వములు, తర్వాత గజములు, పిదప కంచరగాడిదలు సైన్యమున
నడుచు నని ప్రసిద్ధి.

మరియొక అర్థము

ధువః తరే=పాతాళముందు, కుంజీసగామి=కుండిసనగరమునకు వెళ్లుచున్న,
వాసుకేః=వాసుకి యను మహాసర్పమునకు సంబంధించిన, సకమ్చ
లం=కమ్చల మను సర్పరాజుతో, గూడిన, యత్=ఏ, ఉచ్చైః=
గొప్పదైన, నాగబలం=సర్పసైన్యమును, కర్కోటకః=కర్కోటకు,
డను సర్పము, ప్రాగ్భూయ=ముందునుండి, ఆచకర్ష=ఆకర్షించినదో,
అనగా, నడిపించినదో, తత్=ఆ సర్పసైన్యమును, అశ్వతరః=అశ్వ
తరమును సర్పవిశేషము, అన్వగచ్ఛత్ = వెంబడించినది.

వి॥ ఇచ్చట గజబలము సర్పబలము అను నీ రెండు ప్రకృతములే గాన
ప్రకృతశ్లేష-అనగా స్వయంవరమునకు భూమిపైన, నశర్వగజవేసరబల
ములతో రాజులు విచ్చేసిరి. అట్లే పాతాళమునుండి కంబలకర్కోటకాశ్వతరు
లతో వాసుకియు విచ్చేసెను. కాన నుభయము ప్రకృతము గాన
ప్రకృతశ్లేష.

సమాసములు :

ప్రాగ్భూయ-ప్రాక్ భూత్వా=ప్రాగ్భూయ,

అటకః-అటతీరి-అటకః,

సకమ్చలం-కమ్చలేన సహ చర్చిత ఇతి = సకమ్చలం. తత్=
సకమ్చలమ్.

నాగబలం - నాగా ఇతి బలం = నాగబలం. తత్ = నాగబలమ్.

కుణ్డినగామి = కుణ్డినం గచ్ఛతీతి = కుణ్డినగామి.

భావము :

భూమిపైన కుణ్డినగరమునకు వెళ్లునదియు, రాజులకు సంబంధించి నదియు, ప్రావారసహితము నగు గజబలమును, శీఘ్రముగా నడచెడు తెల్లని గుట్టములు నడిపించినవి. ఆ గజబలమును కంచరగాడిదలు వెంబడించినవి.

పాతాళమున వాసుకి యను సర్పరాజమునకు సంబంధించిన, కుణ్డిననగరమునకు పోవు కప్పుల మను సర్పముతోఁ గూడిన గొప్ప సర్పసైన్యమును కర్ణోటకుఁ డను సర్పరాజు ముందుండి నడిపించెను. ఆ సర్పసైన్యమును నశ్వతర మనుసర్పము వెంబడించెను. భూలోకమునందు కుండిననగరమునకు పోవు రాజులకు సంబంధించిన గజసైన్యమును ముందు, శ్వేతాశ్వములు నడిపించినవి. కంచరగాడిదలు వెంబడించినవి. పాతాళమందు, వాసుకికి సంబంధించిన సర్పసైన్యమును కర్ణోటకుఁడు నడిపించెను. అశ్వతరుఁడు వెంబడించె నని యాశయము. అనగా భూలోకమునుండి రాజులు తమయశ్వగజదళముతో విచ్చేసిరి. పాతాళమునుండి వాసుకి తన సర్పబలముతో విచ్చేసెను. ఇట్లు రెండు లోకములనుండియు రాజులు విచ్చేసి రని భావము ||౮||

శ్లో. ఆగచ్ఛ దుర్వింద్ర చమూసముత్థే

భూరేణుభిః పాణ్డురితా ముఖశ్రీః.

విస్పష్టమాచప్త దిశాం జనేషు

రూపం పతిత్యాగదశానురూపమ్.

9

ప.వి. ఆగచ్ఛదుర్వింద్రచమూసముత్థేః-భూరేణుభిః-పాణ్డురితా-ముఖశ్రీః-విస్ప

ష్టమ్-ఆచప్త-దిశాం-జనేషు-రూపం-పతిత్యాగదశానురూపమ్-

అర్థము. ఆగచ్ఛదుర్వింద్ర చమూసముత్థేః; అగచ్ఛత్ = స్వయంవరమునకు విచ్చే

యుచున్న, దుర్వింద్ర = రాజులయొక్క చమూ = సేననుండి, సముత్థేః =

పైకిలేచిన భూరేణుభిః = భూమిపైని భూశలచే, పాణ్డురితా = ఘాసరవర్ణము (బొందింపబడిన, దిశాం = దిక్కులయొక్క, ముఖశ్రీః = ముఖశోభ, పరిత్యాగదశానురూపమ్; పరిత్యాగ = భర్తను వేరుటచే ననగా భర్తప్రవాసము చేయుటచే, నేర్పబడిన, దశా = అవస్థకు, అనురూపం = తగిన అనగా “ప్రోషితే మలినా కృశా” యని చెప్పబడిన, రూపం = రూపమును, జనేషు = జనుల విషయమునందు, ఆచక్షు = ప్రకటించినది.

పి|| ఇచ్చట ప్రోషితభర్తృక యను నాయికయొక్క ధర్మము, దిక్కులకు సంభవించు గాన, “రూప” మనగా ప్రోషితభర్తృకారూపము పంటి రూపమని సాదృశ్యము నాక్షేపించుటవలన, “అసంభవద్వస్తుసంబంధ మను” నివర్కనాలజ్ఞారభేదము.

కొన్ని దేశములలో “విస్పష్టమాచక్ష హరిద్వధూనాం రూపమ్” అని పాఠాంతరమున్నది. ఆ పాఠమునందు “హరిద్వధూనాం”, అనగా దిక్కులనెడి స్త్రీలయొక్క యనుసర్థము, జెప్పబడుటవలన రూపకము.

సమాసములు ;

ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్యచమూసముత్థైః -- ఆగచ్ఛస్తీరి = ఆగచ్ఛంతః। ఉర్వాః
ఇన్ద్రాః = ఉర్విన్ద్రాః, ఆగచ్ఛంతశ్చ తే ఉర్విన్ద్రాశ్చ = ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్రాః,
ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్రాణాం చమూః = ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్యచమూః, ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్యచమూః సముత్థాః = ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్యచమూసముత్థాః।

తైః = ఆగచ్ఛదుర్విన్ద్యచమూసముత్థైః

భూరేణుభిః - భువః రేణతః = భూరేణవః, తైః = భూరేణుభిః।

పాణ్డురితా - పాణ్డురః అస్మాః సంజాత ఇతి పాణ్డురితా.

ముఖశ్రీః - ముఖస్య శ్రీః = ముఖశ్రీః।

పరిత్యాగదశానురూపమ్ - పత్న్యః త్యాగః = పతిత్యాగః, పతిత్యాగ ఏవ దశా = పరిత్యాగదశా, పతిత్యాగదశాయాః అనురూపమ్ = పతిత్యాగదశానురూపమ్, తతః = పతిత్యాగదశానురూపమ్.

భావము :

స్వయంవరమునకు విచ్చేయుచున్న భూపతుల సేనలనుండి యుద్ధమించిన దుమ్ముతో, దీక్షులన్నియు ధూసరవర్ణమును బొందినవి. రాజులు దిక్పతులై యా యా దిక్కులయం దున్న దేశములను బరిపాలింతురు. కాన నారాజులందఱు స్వయంవరమునకు రాగనే దిశాకాంతలు ప్రోషితభర్తృకల వలె “ప్రోషితే మలినా కృణా” అని చెప్పబడిన విధముగా, దుమ్ము పడిన ముఖశోభను వహించి పతివియోగదశకు తగిన రూపమును వహించి యుండినవి. పతివిరహకాలమున శ్రీ లెట్టి యలజ్జ్వరములను సంగరాగములను నుపయోగింపక యుండవలయు ననుట సంప్రదాయము. ధర్మము. ఇటు దిక్కాంతలు గూడ తమ కాస్తులైన రాజుల నెడఁబాసి నందువలన నా ధర్మమును పాటించు చున్నారు. ||౯||

శ్లో. ఆఖణ్డలో దణ్డధరః కృశానుః

పాశీతి నాథైః కకుభాం చతుర్భిః

భై మ్యేవ వధ్వా స్వగుణేన కృష్టైః

యయే తదుద్వాహరసాన్న శేష్టైః.

10

ప.వి. ఆఖణ్డలః - దణ్డధరః - కృశానుః - పాశీ - ఇతి - నాథైః - కకుభాం - చతుర్భిః - భైమ్యా - ఇవ - వధ్వా - స్వగుణేన - కృష్టైః - యయే - తదుద్వాహరసాత్ - న - శేష్టైః.

అర్థము. ఆఖణ్డలః = ఇన్ద్రియములు, దణ్డధరః = యముడు, కృశానుః = అగ్ని, పాశీ = వరుణుడు, అని ప్రసిద్ధులగు, చతుర్భిః = నలుగురైన, కకుభాం = దిక్కులయొక్క, నాథైః = పాలకులచే, భైమ్యా = దమయన్తిచే, స్వగుణేన = తనసౌందర్యగుణమును త్రాటిచే, వధ్వా = బంధింపబడి, కృష్టైరివ = లాగబడిరో యనునట్లు, తదుద్వాహరసాత్; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, ఉద్వాహ = వివాహమందలి, రసాత్ = రాగముచలన, యయే = వెళ్లబడుట - శేష్టైః = మిగిలినటువంటి, నైర్ముతుడు ముస్సగు వారిచే, నయయే = పోబడకయుండుట (జరిగినది)

వి. స్వగుణేన - తనసౌందర్యాదిగుణమును గుణముచే (త్రాచిచే)యని గుణమును త్రాడుగా శ్లేషతో రూపించుటవలన శ్లిష్టరూపకము.

ఆ గుణమును త్రాచితో దిక్పాలకులను బంధింపక పోయినను, “బద్ధేష” యని బంధించెనో యనునట్లు చెప్పుటవలన సుత్రేష్ట.

సమాసములు :

చండధరః-చండం ధరతీతి=చణ్డధరః

పాశీ-పాశః అస్య అస్తీతి=పాశీ

భైమ్యా-భీమస్య అపత్యం స్త్రీ==భైమీ. తయా=భైమ్యా.

తదుద్వాహరసాత్-తస్మాః ఉద్వాహః=తదుద్వాహః, తదుద్వాహే రసః=తదుద్వాహరసః తస్మాత్=తదుద్వాహరసాత్ ||౧౦||

భావము :

ఆ దమయన్తి తన సౌందర్యాదిగుణమును గుణముతో ననగా త్రాచితో బంధించి లాగెనా యనునట్లు, దేవేంద్రుడు, యముడు, అగ్ని, పరుణుడు, అను నలుగురు దిక్పాలకులు ఆమెయొక్క వివాహమును విలకించుటకై రాగముతో విచ్చేసిరి. తక్కిన నైర్ముతుడు మున్నగు నారుగురు దిక్పాలకులు రాలేదు ||౧౦||

శ్లో. మన్తైః పురం భీమపురోహితస్య

తద్బద్ధరక్షం విశతి క్వ రక్షః.

తత్రోద్యమం దిక్పతిరాతతాన

యాతుం తతో జాతు న యాతుధానః.

11

ప.వి. మన్తైః-పురం - భీమపురోహితస్య-తత్-బద్ధరక్షం-విశతి-క్వ-రక్షః-తత్ర-ఉద్యమం-దిక్పతిః-ఆతతాన-యాతుం-తతః-జాతు-న-యాతుధానః-

అర్థము. భీమపురోహితస్య=భీమరాజు పురోహితునియొక్క, మన్తైః=మంత్రములచే. అనగా రాక్షసులను సంహరించెడి రక్షోఘ్నమంత్రములతో, బద్ధరక్షం=రక్షణము చేయబడిన, తత్=ఆ, పురం=మణ్డిననగరమును,

రక్షః = రాక్షసుఁడు, క్షై = ఎక్కడ, విశలిః = ప్రవేశించును. తతః =
 రక్షాబంధముంచుట పంపినే, యాతుధానః = రాక్షసుఁడుగ నై ర్
 ఋతుఁడును, దిక్పతిః = దిక్పాలకుఁడు, జాతు = ఒకప్పుడును, తత్ర --
 ఆ పట్టణమునందు, యాతుం = ప్రవేశించుటకు, ఏచ్యమం = ప్రయత్న
 మును, నాతలాన = చేయలేదు.

సమాసములు :

భీమపురోహితస్య - భీమస్య పురోహితః = భీమపురోహితః; తస్య =
 భీమపురోహితస్య.

బద్ధరక్షం—బద్ధా రక్షా యస్య తత్ = బద్ధరక్షమ్ తత్ = బద్ధ రక్షమ్
 దిక్పతిః - దిశః పతిః = దిక్పతిః-

భావము :

భీమరాజుయొక్క పురోహితుఁడు రాక్షసులను సంహరింపఁ గల
 రక్షోఘ్నచుస్త్రములచే నా కుణ్డినసగరమునకు రక్షణను కల్పించి
 యుండుటవలన, దిక్పాలకుఁడైన నైర్ఋతుఁ డను రాక్షసుఁడు దానినిఁ
 బ్రవేశించుటకుఁ ప్రయత్నమునే చేయలేదు || 11 ||

శ్లో. కర్తుం శశాకాభిముఖం న భైర్య
 మృగం దృగ్మోఘాదుహనిర్జితం యత్
 తస్యో వివాహాయ యయా విదర్భాన్
 తద్వాహనస్తేన న గన్ధవాహః.

12

ప.వి. కర్తుం - శశాక - అభిముఖం - న - భైర్యః - మృగం -
 దృగ్మోఘాదుహనిర్జితం - యత్ - తస్యోః - వివాహాయ - యయా -
 విదర్భాన్ - తద్వాహనః - తేన - న - గన్ధవాహః-

అర్థము. గన్ధవాహః = వాయువు, భైర్యః = దమయన్తి యొక్క, దృగ్
 మోఘాదుహనిర్జితం; దృగ్మోఘాదుహ = సయనార విస్తములచే, నిర్జితం =
 జయింపఁబడిన, మృగం = తన వాహనమైన మైన జింకను, అభి

ముఖం = ఎదుటనున్న చానినిగా, కర్తుం = చేయుటకు, నశశాక
ఇతి = శక్తుఁడు కాలేదనుట యేడి కలదో, తేన = ఆ యశక్తిచేతనే,
తద్వాహనః = ఆ మృగమును వాహనముగా గలవాడై, తస్యోః =
ఆమె యొక్క, వివాహాయ = వివాహముకొఱకు, విదర్భాన్ = విదర్భ
దేశమునకు, స యయౌ = వెళ్లలేదు.

సమాసములు :

దృగమ్భారుహనిర్జితం— దృశావేప అమ్భారుహే=దృగమ్భారు హే,
దృగమ్భారుహాభ్యాం నిర్జితః=దృగమ్భారుహ నిర్జితః, తమ్=దృగమ్భారుహ
నిర్జితమ్. తద్వాహనః, సః = వాహనం యస్య సః = తద్వాహనః
గన్ధవాహః :- గన్ధం వహతీతి = గన్ధవాహః

భావము :

వాయు వను దిక్పాలకుఁడు చమయన్తియొక్క నయన పద్మములచే
నోడింపఁ బడిన తన వాహనమగు జింకను నామె యెదుట నుంచలేక
పోయెను. అందువలననే యాతడు చమయన్తి వివాహమునకై విదర్భ
దేశమునకు వెళ్లలేదు. వాహనములేక యాతడు వెళ్లలేడు గదా! ||౧౨||

**శ్లో॥ జాతౌ న చిత్తే న గుణే న కామః
సౌన్దర్య ఏవ ప్రవణః న వామః.
స్వచ్ఛ స్వశైలేక్షిత కుత్సభేరః
తాం ప్రత్యగాన్నస్త్రి తరాం కుభేరః**

13

ప.వి. జాతౌ-న-చిత్తే-న-గుణే-న-కామః - సౌన్దర్యే- ఏవ-ప్రవణః-సః-
వామః - స్వచ్ఛస్వశైలేక్షిత కుత్సభేరః : - తాం- ప్రత్యగాత్- న-
స్త్రితరాం-కుభేరః.

అర్థము: కామః కన్యయొక్క యభిలాష, జాతౌ=జాతియందును, ససగా
నుత్తమ కులమందును, ప్రవణః= ఆసక్తమైనది, న=గాదు. చిత్తే=
ధనమందును, న ప్రవణః=ఆసక్తమైనదిగాదు. గుణే=శీలాది గుణముల

యందును, నప్రపణః = ఆసక్తమైనదిగాదు. కిస్తు = మరే మనగా. సౌందర్య ఏవ = సౌందర్యమందే ప్రపణః = ఆసక్తమైనది. ఏలయసగా సః = ఆ కామము, (కాముడు) వామః = వక్రము (సుందరుడు) కావుననే “కన్యా పరయతేరూపమ్” అని వచింతురు. తస్మాత్ = అందువలన, స్వచ్ఛ స్వశైలేక్షితకుత్సబేరః, స్వచ్ఛ = నిర్మలమైన, స్వ = తనదగు, శైల = పర్వతమైన కైలాసమందు, ఈక్షిత = చూడబడిన, కుత్స = ఏవగింపు గల్గిన, బేరః = శరీరముగల, కుబేరః = కుబేరుడు, స్త్రితరాం = ఉత్కృష్ట స్త్రియైన, తామ్ = ఆ దమయంతినిఁ గూర్చి, నప్రత్యగాత్ = వెళ్లలేదు.

సమాసములు

స్వస్య శైలః = స్వశైలః, స్వచ్ఛశ్చసౌ స్వశైలశ్చ = స్వచ్ఛస్వశైలః. స్వచ్ఛస్వశైలే ఈక్షితా = స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితా, స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితా కుత్సాయస్య తత్ = స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితకుత్సం. స్వచ్ఛస్వశైలేక్షిత కుత్సం, బేరం యస్య సః = స్వచ్ఛస్వశైలేక్షిత కుత్సబేరః.

స్త్రి తరాం - ఉత్కృష్టా స్త్రి : = స్త్రితరా, తామ్ = స్త్రితరాం
కుబేరః - కుల్పితం బేరం యస్య సః కుబేరః

భావము :

కన్యయొక్క కామము చాల వంకరయైనది. దానికి జాతియందుగాని ధనము నందుగాని, గుణమునందుగాని యాసక్తిలేదు. దానికి సౌందర్యమునందే యాసక్తి కావున, కుబేరుడు తనకు నెలవైన, యద్ధమువలె స్వచ్ఛమైన కైలాసమున తన కురూపమైన శరీరమును చూచుకొనినవాడై తైలోక్య సుందరియగుదమయంతినిఁ గూర్చి వెళ్లలేదు. ఈ కురూపిని యామె యిట్లు వలచును? కుబేరుని దేహము వ్యాధి వలన పొడలతో వికృత మవి ప్రసిద్ధి ॥౧౩॥

శ్లో॥ భైమీ వివాహం సహతేఽస్య కస్మా
దర్థం తమర్యా గిరిజా స్వభర్తుః ॥
తేన వ్రజన్త్యా విదధే విదర్భా
నీశానయానాయ తయాన్తరాయః ॥

ప. వి. భైమీ వివాహం - సహతే - అస్య - కస్మాత్ - అర్థం - తనుః - యాం -
గిరిజా - స్వభర్తుః - తేన - వ్రజన్త్యా - విదధే - విదర్భాన్ - ఈశానయా
నాయ - తయా - అన్తరాయః

అర్థము : గిరిజా = పార్వతి, స్వభర్తుః = తన భర్తయైన శివకు, భైమీ వివా
హం = దమయంతితోటి వివాహమును; కస్మాత్ = ఎందువలన
సహతే = ఓర్చును? ఏలయనగా, యా = ఎవ్వతె, భర్తుః = భర్తకు,
అర్థం = సగముపాలు, తనుః = శరీరమైనది (కాన-సహించదు) తేన =
ఆయసహనము చేతనే, విదర్భాన్ = విదర్భదేశములను, వ్రజన్త్యా =
వెళ్ళుచున్న, తయా = ఆగిరిజచే, ఈ శానయానాయ = శివుని ప్రయాణ
మునకై, అన్తరాయః = విఘ్నము, విదధే = చేయబడినది. సగము
శరీరమైన పార్వతి కదలక పోయినచో మఱియొక సగమైన పరమశివు
డెట్లు కదలునని యాశయము.

సమాసములు :

భైమీ వివాహమ్ - భీమన్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. భైమ్యాః వివాహాః =
భైమీ వివాహాః. తం = భైమీ వివాహమ్.

గిరిజాః - గిరేః జాయత ఇతి = గిరిజా.

స్వభర్తుః = స్వస్యాః భర్తా = స్వభర్తా. తస్య స్వభర్తుః.

ఈశానయానాయ - ఈశానస్య యానమ్ = ఈశానయానమ్. తస్మై =
ఈశానయానాయ.

భావము :

పార్వతి పరమశివున కర్థశరీరవమగుటలన నామె, శివునకు దమయంతితోడ
వివాహము నెట్లు సహించును.? సహించదు. ఆమె యర్థశరీర మైనందువలననే,
విదర్భదేశములను గూర్చి పరమేశ్వరుని ప్రయాణమునకు విఘ్నమును
గల్పించినది. సగముశరీర మైన పార్వతి కదలు నప్పుడు మఱి యొక సగము
శరీర మగు పరమశివుడెట్లుకదలగలడు. ఒకవేళ బలవంతముగా

గచలినచో శరీరమే దెబ్బ తినుచు. లేచా కదలక మే పడి యుండును. అందు వలననే యీశానదిక్పాలుఁడు అనగా శివుఁడు స్వయంవరమునకు రాలేదు ॥౧౪॥

శ్లో॥ స్వయంవరం భీమనరేంద్రజాయాః

దిశః పతిర్న ప్రవివేశ శేషః।

ప్రయాతు భారం స నివేశ్య కస్మి

న్నహిర్మహిగౌరవ సాసహిః కః

15

ప.వి. స్వయంవరం-భీమనరేంద్రజాయాః-దిశః-పతిః- న - ప్రవివేశ - శేషః-
ప్రయాతు-భారం-సః-నివేశ్య-కస్మిడ్-అహిః-మహిగౌరవసాసహిః-కః-

అర్థము: దిశఃపతిః=దిక్కునకు ససగా పాతాలమునకుఁ బాలకుఁడైన, శేషః=
శేషసర్పము, భీమనరేంద్రజాయాః=భీమరాజు పుత్రికయైన దమయన్తి
యొక్క, స్వయంవరం=స్వయంవరమును, నప్రవివేశ=ప్రవేశించలేదు.
(ఏలయనగా), సః=ఆశేషసర్పము, భారం=భూభారమును, కస్మిన్=
ఎప్పునియందు, నివేశ్య=ఉంచి, ప్రయాతు=పోవలయును? ఎపనియందు
నుంచి పోఁజాలఁడు. తథాహి=అదియు క్తమే. మహిగౌరవసాసహిః,
మహిగౌరవ= భూభారమును, సాసహిః=చక్కగాసహింపగల, అహిః=
మణి యొక సర్పము, కః=ఏది (ఏదియును లేదు)

సమాసములు :

స్వయంవరమ్ - స్వయం వియతే 'అస్మిన్నితి స్వయంవరః తమ్=
స్వయంవరమ్.

భీమనరేంద్రజాయాః- భీమ ఇతి నరేంద్రః = భీమనరేంద్రః. భీమనరేంద్రాత్
జాయత ఇతి=భీమనరేంద్రజా. తస్యాః=భీమనరేంద్రజాయాః।

మహిగౌరవ సా సహిః:- మహ్యః గౌరవం=మహిగౌరవం. మహిగౌరవం
భ్రుశం సహత ఇతి=మహిగౌరవసాసహిః।

భావము:

దశదిశలలో పాతాళము గూడ నొక దిశ. దానికి పాలకుడైన భూభారమును నెత్తియం దుంచుకొనిన యాదిశేషుడు దమయంత్రీ వివాహమునకు రాజాలక పోయెను. ఏల యనగా అతడు వచ్చినచో, భూభారము నెవ్వనిపై మోపితాఁ గలడు? అట్లే భూభారమును మోయ గల సర్పమెయ్యది? లేదుగదా! కావున శేషుడును స్వయంవరమునకు రాజాలకపోయెను ||౧౭||

శ్లో॥ యయా విమృశ్యోర్ధ్వదిశః పతిర్న

స్వయంవరం వీక్షితధర్మశాస్త్రః,

వ్యలోకి లోకే శ్రుతిషు స్మృతౌ వా

సమం వివాహః క్వ, పితామహేన ||

16

ప॥వి॥ యయా-విమృశ్య-ఊర్ధ్వదిశః-పతిః-స్వయంవరం- వీక్షితధర్మశాస్త్రః -
వ్యలోకి-లోకే-శ్రుతిషు-స్మృతౌ-వా-సమం-వివాహః-క్వ-పితామహేన-

అర్థము: వీక్షితధర్మశాస్త్రః; వీక్షిత=పరిశీలింపఁబడిన, ధర్మశాస్త్రః = ధర్మ శాస్త్రముగల, ఊర్ధ్వదిశః=ఊర్ధ్వదిక్కునకు, పతిః = పాలకుడైన బ్రహ్మ, విమృశ్య = అయుక్తమని నిశ్చయించియే, స్వయంవరం = స్వయంవరమునుగూర్చి, నయయా = వెళ్ళలేదు. తథాపి = అది యుక్తమే, పితామహేనసమం = బ్రహ్మతోడను (తండ్రికి తండ్రి తోడను) వివాహః = వివాహము, లోకే = ప్రపంచమునందు, క్వ = ఎచ్చట, వ్యలోకి = చూడఁబడినది? శ్రుతిషువా = వేదములయందుగాని, స్మృతౌవా = స్మృతియందునుగాని, క్వ = ఎచ్చట, వ్యలోకి = చూడఁ బడినది?

వి. ఊర్ధ్వదిక్పతి యైన బ్రహ్మ వివాహమునకు వెళ్ళట యయుక్త మని నిశ్చయించుకొని వెళ్ళలేదను విశేషార్థమును, పితామహునితో వివాహము, లోక-శ్రుతి-స్మృతి విరుద్ధమను సామాన్యార్థముచే సమర్థింపఁబడఁగలన సర్థాంతరన్యాయసాంక్షికము.

“అసపిణ్డాం యవీయసీమ్” అని, సపిణ్డత్వము లేని చిన్నదానిని వివాహమాడవలయు నని ధర్మశాస్త్రమునుఁ బట్టి తండ్రి తండ్రి యగు పితామహుఁడు సపిణ్డుఁడు కాన వానితో వివాహము నిషిద్ధము.

సమానములు :

ఊర్ధ్వదిశ : ఊర్ధ్వాచసాదిక్ష్ = ఊర్ధ్వదిక్. తస్యాః = ఊర్ధ్వదిశః

వీక్షిత ధర్మశాస్త్రః - ధర్మ ప్రతిపాదకం శాస్త్రం = ధర్మశాస్త్రం, వీక్షితం ధర్మశాస్త్రంయేన సః = వీక్షిత ధర్మశాస్త్రః.

పితామహేన - పితుః పితా పితామహః తేన = పితామహేన.

భావము :

ఊర్ధ్వదిక్కున కధిపతి యగు బ్రహ్మ ధర్మశాస్త్ర పరిశీలనఁ గావించి యయుక్తమని నిశ్చయించుకొని దమయన్తి వివాహమునకు వెళ్ళలేదు. ఏల యనగా బ్రహ్మ పితామహుఁడు అనగా. తండ్రికి, తండ్రి. లోకమునందు తండ్రికి తండ్రి సపిణ్డుడు, అనగా సమానదేహుడు - సమానగోత్రుడు, కాన నతనితోఁ బరిణయము తగదు గదా. కావున బ్రహ్మ వివాహమునకు వెళ్లుటను మానుకొనెను.

॥౧౬॥

శ్లో॥ బైమీనిరస్తం సమవేత్య దూత్యా

ముఖాత్ కిలేన్ద్రప్రముఖాః దిగీశాః.

స్పన్దే ముఖేన్దౌ చ వితత్య మాన్ద్యం

చిత్తస్య తే రాజసమాజమీయుః.

17

-ప.వి. బైమీనిరస్తం - సమవేత్య - దూత్యాః - ముఖాత్ - కిల ఇన్ద్రప్రముఖాః - దిగీశాః - స్పన్దే - ముఖేన్దౌ - చ - వితత్య మాన్ద్యం - చిత్తస్య - తే - రాజసమాజమ్ - ఈయుః.

అర్థము: ఇన్ద్ర ప్రముఖాః = ఇన్ద్రుఁడు మున్నగు నలుగురు దిగీశాః = దిక్పాలకులు, దూత్యాః = తాము పంపిన దూతిక యొక్క ముఖాత్ = ముఖము నుండి, స్వమ్ = తమను, బైమీనిరస్తం = దమయన్తిచే నిరసింపబడిన వారినిగ, అవేత్య = తెలుసుకొని, చిత్తస్య = మనస్సుయొక్క,

మాన్యం= దుఃఖముచే నేర్పడిన జడత్వమును, స్పందే= తమ నడక
యందును, ముఖేన్దౌ చ= ముఖచంద్రుని యందును, వితత్య=విస్తరింప
జేసి (అనగా దుఃఖముచే మన్దగమనము, ముఖవైవర్ణ్యమునుఁ బొందిన
వారై) రాజసమాజమ్=రాజసభను, ఈయుఃకిల=వెళ్ళిరిగదా.

సమానములు

భైమీనిరస్తమ్ - భీమస్య అపత్యం స్త్రీ= భైమీ, భైమ్యా నిరస్తః=
భైమీనిరస్తః. తమ్= భైమీనిరస్తమ్.

ఇన్ద్రప్రముఖాః-ఇన్ద్రః ప్రముఖః యేషాం తే= ఇన్ద్రప్రముఖాః.

దిగీశాః- దిశామీశాః= దిగీశాః

ముఖేన్దౌ - ముఖమిన్దురిప= ముఖేన్దుః, తస్మిన్ ముఖేన్దౌ.

రాజ సమాజమ్-రాజ్ఞాం సమాజః=రాజసమాజః, తమ్=రాజసమాజమ్.

భావము

తర్వాత నిన్ద్రాది దిక్పాలురు నలుగురును, తమ్ము దమయన్తి తిరస్కరించిన విషయమును, తాము పంపిన దూతికవలనఁ దెలిసికొని విషాదము నొందిరి. ఆ విషాదము వలనఁ గల్గిన మాన్యమును తమ నడకయందును, తమ మోమునందును కనఁబఱచుచు రాజసభకు వెళ్ళిరి.

॥౧౨॥

శ్లో ॥ నలభ్రమేణాఽపి భజేత భైమీ

కదాచిదస్మానితి శేషితాశా.

అభూన్మహేన్ద్రాదిచతుష్టయా సా

చతుర్నలీ కాచిదశీకరూపా.

18

ప.వి. నలభ్రమేణ- అపి- భజేత- భైమీ- కదాచిత్- అస్మాన్- ఇతి-
శేషితాశా- అభూత్- మహేన్ద్రాదిచతుష్టయా-సా-చతుర్నలీ- కా-
చిత్- అలీకరూపా.

అర్థము: (అభ-రాజసభను పొందిన పిదప)సా=ఆ, మహేన్ద్రాది చతుష్టయా=
మహేన్ద్రాద్భిన్నయము ధర్మముల చతుష్టయము, భైమీ=దమయన్తి, కదా

చిత్=ఒకప్పుడు, నలభ్రమేణాపి=నలుడనుభ్రమచేతనైనను, అస్మాన్=మనలను, భజేత, పరించును. ఇతి=అని, శేషితాశా=మిగిలిన ఆశ గలదై, అలీకరూపా=అసత్యరూపమైన, అనగా కృత్రిమ రూపమైన, కావున నే, కాచిత్=అనిర్వాచ్యమైన, చతుర్నలీ=నలచతుష్టయముగా, అభూత్=అయెను.

సమాసములు :

నలభ్రమేణ : నల ఇతి భ్రమః=నలభ్రమః. తేన=నలభ్రమేణ.

శేషితాశా- శేషితా ఆశా మస్యాస్మా=శేషితాశా.

మహేన్ద్రాదిచతుష్టయా- చత్వారః అవయవాః యస్యాస్మా=చతుష్టయా. మహేన్ద్రః ఆదిః యేషాంతే, మహేన్ద్రాదయః, మహేన్ద్రా దీనాం చతుష్టయా = మహేన్ద్రాదిచతుష్టయా.

చతుర్నలీ: చతుర్ణాం నలనాం సమాహారః = చతుర్నలీ.

అలీకరూపా-అలీకం రూపం యస్యాస్మా = అలీకరూపా.

భావము :

ఉపాయాంతరము లన్నియు విఫలములు కాగానే, యింద్రాదులు దమయన్తిని వంచించి గ్రహింప నుద్యమించిరి. ఆ దమయన్తి నలుడను బ్రాన్తితో నైనను మనలను నొకప్పుడు పరింపవచ్చు నను నాశతో వారు నలుగురు నసత్యరూపులైన నలుగురు నలులుగా మారిపోయిరి. అనగా నా నలుగురు నలుని రూపము ధరియించిరి.

॥౧౮॥

శ్లో॥ ప్రయస్కతాం తద్భవితుం సురాణాం
దృష్టేన పృష్టేన పరస్పరేణ
తద్వైతసిద్ధిర్న ఐతానుమేనే
స్వాభావికాత్ కృత్రిమమన్యదేవ.

19

ప.వి. ప్రయస్కతాం- తద్భవితుం-సురాణాం- దృష్టేన పృష్టేన -పరస్పరేణ

రేణ-తద్వైతసిద్ధిః- స-బత-అనుమేనే- స్వాభావికాత్- కృత్రిమమ్-
అన్యత్-ఏవ.

అర్థము: తద్భవితుం= నలులు కాని వారు నలులుగా నగుటకు, ప్రయస్జితాం= ప్రయత్నించుచున్న, సురాణాం= ఇంద్రాదిదేవతలకు, తద్వైత సిద్ధిః- తత్= ఆ నలుని యొక్క, ద్వైత= ద్వితీయత్వముయొక్క, సిద్ధిః=సిద్ధి, దృష్టేన=చూడబడిన, పృష్టేన=ప్రశ్నింపబడిన, పరస్పరేణ= ఒండొరులచే, నాను మేనే=అనుమతింపబడలేదు. బత= అయ్యో! (ఏలయనగా) స్వాభావికాత్=స్వాభావసిద్ధమైనదానికంటె, కృత్రిమం=కాల్పనికమైనది, అన్యదేవ=మఱియొక్కటియేయగును.

వి. ఇచ్చట స్వాభావిక మైన దానికంటెను, కృత్రిమమైనది భిన్నమే అను సామాన్యముచే యథార్థనలుని కంటె కృత్రిమ నలులు భిన్నులే యను విశేషార్థము సమర్థితము గాన సర్థాంతరన్యాసాల జ్ఞానము.

సమాసములు :

తద్భవితుమ్:- అసః సః భవితుం= తద్భవితుం.

పరస్పరేణ:- పరేణ పరేణ వ్యతిహారః=పరస్పరః. తేన = పరస్పరేణ.

తద్వైతసిద్ధిః:-ద్వయోర్భావః=ద్వితా,ద్వితై వ=ద్వైతం, తస్యద్వైతం=

తద్వైతమ్,తద్వైతస్య సిద్ధిః=తద్వైతసిద్ధిః.

స్వాభావికాత్ స్వాభావేన సిద్ధమ్=స్వాభావికం. తస్మాత్=స్వాభావికాత్.

కృత్రిమమ్- క్రియయా నిర్వృత్తమ్=కృత్రిమమ్.

భావము :

నలులుగా నగుటకుఁ బ్రయత్నించు చున్న దేవతలకు ద్వితీయ నలత్వసిద్ధి వారు చూచుకొనినను, వారు ప్రశ్నించుకొనినను సంగీకరింపఁదగి యుండలేదు. తోకమున, స్వాభావికమునకంటె కృత్రిమమైనది భిన్నమే. కాన నిచ్చట నలులుగా నగుటకుఁ బ్రయత్నించిన యింద్రాదిదేవతలు కృత్రిము లగుటవలన స్వాభావికనలునితో సామ్యమును పఱింపలేకపోయిరి. ॥౧౯॥

శ్లో॥ పూర్ణేన్దుమాస్యం విదధుః పునస్తే
పునర్ముఖీచక్రకురనిద్రమబ్జమ్,
స్వవక్త్రమాదర్శతలేఽథ దర్శం
దర్శం బభృశ్చర్న తథాతి మఞ్జు

20

ప.వి. పూర్ణేన్దుమ్-ఆస్యం - విదధుః-పునః-తే-పునః-ముఖీచక్రకుః- అనిద్రమ్-
అబ్జమ్-స్వవక్త్రమ్-ఆదర్శతలే-అథ-దర్శందర్శం- బభృశుః-న-తథా-
అతిమఞ్జు.

అర్థము: తేపునః=ఆ యిన్ద్రాదిదేవతతో, పూలోర్ణేన్దుం=పూర్ణచన్దునినే, ఆస్యం=
ముఖముగా, విదధుః=చేసిరి. తథాపునః=అట్లే, మఱల, అనిద్రం=
వికసించిన, అబ్జం=పద్మమును, ముఖీచక్రకుః=ముఖముగాఁ గావించిరి.
నలుని ముఖముతో సామ్యము వచ్చుటకై యొక తడవ చన్దుని, నొక
తడవ పద్మమును ముఖముగాఁ జేసుకొని రని యర్థము. అథ=పిదప,
స్వవక్త్రం= తమముఖమును, ఆదర్శతలే=అద్దమునందు, దర్శం
దర్శం=పలుమాఱుచూచి, తథా=నలునిముఖమువలె, అతిమఞ్జు=మిక్కిలి
మనోహరము, న ఇతి=ఉండలేదని బభృశుః= పగులఁగొట్టిరి, అనగా
నిందించిరి.

వి. ఇచ్చట పూర్ణచన్దుడు మున్నగు కారణము లున్నను నలరూపసిద్ధి
యను కార్య ముద్భవించ నందువలన విశేషోక్త్య లఙ్కారము.

సమాసములు :

పూర్ణేన్దుమ్-పూర్ణశాసౌ ఇందుశ్చ = పూర్ణేన్దుః. తమ్ = పూర్ణేన్దుమ్.

ముఖీచక్రకుః- అముఖం ముఖం సమ్పద్యమానం చక్రకుః = ముఖీచక్రకుః.

అనిద్రమ్- అవిద్యమానా నిద్రా యస్య తత్ = అనిద్రమ్.

స్వవక్త్రమ్- స్వస్య వక్త్రమ్ = స్వవక్త్రమ్. తత్ = స్వవక్త్రమ్

ఆదర్శతలే-ఆదర్శస్య తలమ్ = ఆదర్శతలమ్. తస్మిన్ = ఆదర్శతలే

అతిమఞ్జు- అత్యంతం మఞ్జు = అతిమఞ్జు.

భావము :

ఆ యిన్ద్రియదేవతలు నలుని సామ్యమును, బొందుటకు నొక తడవ పూర్ణచంద్రుని ముఖముగాఁ జేసికొనిరి. అది సరిగా కానరానందువలన పద్మమును ముఖముగాఁ జేసికొనిరి. ఈ విధముగా చంద్ర పద్మములను ముఖముగాఁ జేసికొనిన పిదప వారు, అద్దము నందు తమ ముఖములను మాటిమాటికిఁ జూచుకొనిరి. కాని నలుని ముఖము వలె నీముఖములు మిక్కిలి రమ్యములుగా లేనందువలన, వారు అద్దములను పగులఁగొట్టిరి. అనగా నిందించికొనిరని యాశయము.

॥౨౦॥

శ్లో॥ తేషాం తథా లబ్ధుమనీశ్వరాణాం
శ్రియం నిజాస్మేన నలాననస్య ।
నాలం తరీతుం పునరుక్తిదోషం
బర్హిర్ముఖానామనలాననత్వమ్ ॥

21

ప. వి తేషాం— తథా - లబ్ధుమ్ - అనీశ్వరాణాం-శ్రియం- నిజాస్మేన- నలాననస్య-న- అలం- తరీతుం- పునరుక్తిదోషమ్ - బర్హిర్ముఖానామ్-అనలాననత్వమ్ -

అర్థము: తథా = ఆప్రకారము, నిజాస్మేన = తమ ముఖముతో, నలాననస్య = నలుని మోముయొక్క, శ్రియం = శోభను, లబ్ధుం = పొందుటకు, అనీశ్వరాణాం = అసమర్థులైన, బర్హిర్ముఖానాం = అగ్నిముఖులగు దేవతలకు సంబంధించిన, అనలాననత్వమ్ = అగ్నిముఖత్వము, నలుని ముఖము వంటి ముఖము లేకుండుట యను, పునరుక్తిదోషం = పునరుక్తిదోషమును, అనగా, “అగ్నిముఖా వై దేవాః” యను శ్రుతి ననుసరించి దేవతల కగ్ని ముఖత్వ ముండగా ప్రకృతము మరల వహ్నిముఖత్వమునుఁ జెప్పుట యొక పునరుక్తి. పూర్వము నలరూపప్రాప్తి లేనందువలన, నలుని ముఖముతో తుల్యమైన ముఖము లేకపోయినను, అసత్యపు నలులుగా నేర్పడి చంద్రపద్మములతో నలునికి సదృశ మైన ముఖమును పొందలేకపోయిందువలన ముఖము, అనలాననత్వ మను పున

రుక్తి అను నీ దోషములను తరీతుం = తరించుటకు నాలం = సమర్థము కాలేదు.

వి. నలముఖశోభను పొందగోరిన యింద్రాదులకు నది లభింపక పోవుటయే గాక, పరిహరింప సాధ్యము కాని పునరుక్తి దోషము గూడ వాటిల్లి నది గాన విషమాల జ్ఞానము

సమాసములు :

అసీశ్వరాణాం-న ఈశ్వరాః=అసీశ్వరాః = తేషామ్= అసీశ్వరాణామ్.

నిజాస్యేన- నిజం చ తత్ ఆస్యం చ = నిజాస్యం. తేన= నిజాస్యేన.

నలాననస్య- నలస్య ఆననమ్ = నలాననమ్. తన్య=నలాననస్య.

పునరుక్తి దోషమ్- పునః ఉక్తిః = పునరుక్తిః. పునరుక్తిరితి దోషః= పునరుక్తి దోషః. తమ్ = పునరుక్తి దోషమ్.

బర్హిర్ముఖానామ్- బర్హిః ముఖయేషాం తే బర్హి ర్ముఖాః. తేషాం = బర్హిర్ముఖానామ్.

అనలాననత్వమ్- నలస్య ఆననమ్=నలాననమ్. అవిద్యమానం నలాననం యేషాన్తే=అనలానా ననాః. అనలాననాం భావః = అనలాననత్వమ్, తత్=అనలాననత్వమ్.

పక్షాన్తరమున- అనలః ఆననం యేషాం తే=అనలానననాః. అనలాననాం భావః=అనలాననత్వం. తత్=అనలాననత్వమ్.

భావము :

ఇంద్రాదిదేవతలు తమ ముఖమునకు, నలుని ముఖశోభను పొందించుటకు సమర్థులు కాకపోవుటయే గాక, అగ్నిముఖావై దేవాః యను శ్రుతి ననుసరించి తమకున్న యగ్నిముఖత్వముతో, బాటు నలముఖశ్రీని పొందనందువలన, అనలాననత్వము వారికి సంప్రాప్తించుటచే మరి యొక అనలాననత్వము అనగా అగ్నిముఖత్వము వచ్చినది. అందువలన పునరుక్తి దోషమును వారు సంపాదించుకొనుట యను నిష్ప్రాప్తి యేర్పడినది. కాని వారు నలముఖశోభను, భౌంద

జాలకపోయిరి. అనలాననత్వములు రెండును పరస్పర భిన్నములైనను శిష్ట
పదముచే నవి చెప్పబడుటవలన వానికి రెంటికి నభేదాభిమానముతో నీ
కల్పన చేయఁబడినది. ॥౨౦॥

శ్లో. ప్రియావియోగక్వధితాత్ కిమైలా
చన్ద్రాగ్ధృహితైర్గ్రహపీడి తాతే |
ధ్మాతాభవేన స్మరతోఽపి సారైః
నజ్కల్పయన్తి స్మ నలానుకల్పమ్ ॥

22

ప.వి. ప్రియావియోగక్వధితాత్ - కిమ్-ఐలాత్ - చన్ద్రాత్ - గ్రహితైః-
గ్రహపీడితాత్-తే- ధ్మాతాత్-భవేన-స్మరతః-అపి-సారైః- స్వం-కల్ప
యన్తి -స్మ-నలానుకల్పమ్.

అర్థము: తే= ఆ యిన్ద్రాదిదేవతలు, ప్రియావియోగ క్వధితాత్; ప్రియా =
ప్రియురాలగునూర్వశియొక్క, వియోగ = విరహముచే, క్వధితాత్ =
దహింపబడిన, ఐలాత్=ఇలాపుత్రుడైన పురూరవునుండియు (అగ్ని
యందుడికించినిర్మించిన కర్పూరము మున్నగు వస్తువులనుండి యెట్లో
అట్లు) గ్రహపీడితాత్=రాహు గ్రహముచే పీడింపబడిన, చన్ద్రాత్ =చన్ద్రుని
నుండిఁ గానుగలోవేసి నలుపఁబడిననువ్వులు, ఆవాలు మున్నగు వాని
నుండి యెట్లో అట్లు) భవేన = శివునిచే, ధ్మాతాత్=నిప్పుతో రగిలిపఁ
బడిన.స్మరతోఽపి=మన్మథుని నుండియు, (నిప్పు పెట్టి నోటితో నూదబడిన
చండ్ర మున్నగు కదైలనుండి యెట్లో అట్లు) గ్రహితైః=గ్రహింపబడిన,
సారైః = సారములైన సాధనములతో, స్వం=తమ్ములను, నలాను
కల్పమ్ = నలునికి సమానముగా, కల్పయన్తి స్మకిం=నిర్మించుకొను
చుండిరాయేమి?

వి. ఇచ్చట పురూరవునుండియు చంద్రునుండియు, మన్మథునుండియు
గ్రహించిన సారములచే నిన్ద్రాదులు తమ్ము నలునితో సమానముగా
నిర్మించుకొనక పోయినను నిర్మించుకొను నట్లుచెప్పుటవలన సుత్రార్థము.

సమాసములు :

ఐలాత్ - ఇలాయాః అపత్యం పుమాన్ = ఐలః. తస్మాత్ = ఐలాత్.

ప్రియావియోగక్వధితాత్ - ప్రియాయాః వియోగః = ప్రియావియోగః.
ప్రియావియోగేన క్వధితః = ప్రియావియోగక్వధితః. తస్మాత్ =
ప్రియావియోగక్వధితాత్.

గ్రహపీడితాత్ - గ్రహేణ పీడితః = గ్రహపీడితః. తస్మాత్ = గ్రహ
పీడితాత్.

నలానుకల్పం - నలన్య అనుకల్పః = నలానుకల్పః. తమ్ = నలానుకల్పమ్.

భావము :

ఆ యింద్రాదేవతలు తమ్ము నలునితో సమానముగఁ జేసికొనుటకు నూర్వశీ విరహాన్నిచే నుడికింపఁబడిన పురూరవునుండియు, రాహువుచేఁ బట్టుపడి గానుగలో నువ్వులు మున్నగువానివలె పీడింపఁబడిన చంద్రుని నుండియు, నిప్పులు వైచి రగల్చఁబడిన చంద్ర మున్నగు కట్టెల వలె మండు శివుని మూడవ కంటి యగ్నిచే మండింపఁబడిన మన్మథు నుండియు, సారములను గ్రహించి, దానితో తమ శరీరములను నలునితో సమానముగ నుడునట్లు కల్పించుకొనుచుండిరి. నలుఁడు ప్రియురాలి వియోగాగ్నిచే నుడికింపఁబడిన పురూరవుని కంటెను, రాహుగ్రహముచే పీడింపఁబడిన చంద్రుని కంటెను, శివునిచేఁగాల్చఁబడిన మన్మథుని కంటెను నెక్కువ సౌందర్యము గలవాడని సూచితము. లోకమున నగ్నిదాహముచేతను, పీడనాదులచేతను సారములు గ్రహింపఁబడును. అట్లే యిచ్చట వియోగాగ్ని మున్నగువానిచే పురూరవాదుల సారములు తీయఁబడిన వని భావము. పురూరవుడు ఊర్వశిని ప్రేమించి యామె యొక్క విరహముచే బాధపడుట, చన్ద్రుని గ్రహణ కాలమందు రాహువు పీడించుట మన్మథుని శివుడు తన మూడవకంటి యందలి యగ్నిచే దహించుట పురాణ ప్రసిద్ధములు.

॥౨౨॥

శ్లో, నలన్య పశ్యత్వియదన్తరం తై
రైభీతి భూపాన్ విధిరాహృతాన్యై॥

స్పర్ధాం దిగీశానపి కారయిత్వా తస్యైవ తేభ్యః ప్రథిమానమాఖ్యత్

23

ప. వి. సలస్య - పశ్యతు - ఇయత్ - అస్తరం - తైః భైమీ - ఇతి - భూపాన్ -
విధిః - ఆహృత - అస్యై - స్పర్ధాం దిగీశాన్ - అపి - కారయిత్వా - తస్య -
ఏవ - తేభ్యః - ప్రథిమానమ్ - ఆఖ్యత్.

అర్థము: విధిః = బ్రహ్మ, సలస్య = నలునకు, తైః = ఆ రాజులతో,
ఇయత్ = ఇంతటి, అస్తరం = తారతమ్యమును, భైమీ = దమయన్తి,
పశ్యతు = చూడవలయును, ఇతి = ఈ కారణము వలన, భూపాన్ = ఈ
రాజులను, ఆహృత = కొనితెచ్చెను. కిచ్చ = మఱియు, దిగీశానపి =
దిక్పాలకుల గూర్చి, స్పర్ధాం = తగవును, కారయిత్వా = కల్పించి,
తస్యైవ = ఆ నలునికే, తేభ్యః = ఇంద్రులకంటెను, ప్రథిమానం =
ఆధిక్యమును, అస్యై = ఈ దమయన్తికి, ఆఖ్యత్ = వెల్లడిగావించెను.

వి. బ్రహ్మ నలుని సౌందర్యము ముల్లోకములను మించిన దని దమయన్తికి,
దెలియుట కొఱకే, స్వయంవర మను నెపముచే మూడు లోకములను
నొక్క చోట జేర్చెనా యని యుత్పేక్ష. ఇది గమ్యము.

సమాసములు :

భైమీ - భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ.

దిగీశాన్ - దిశామీశాః = దిగీశాః. తాన్ = దిగీశాన్.

భావము :

బ్రహ్మ దేవుడు; నలునకును రాజులకును, పుధ్య తారతమ్యమును దమ
యన్తి చూడవలయునని రాజుల నొకచోట జేర్చెను. అట్లే దిక్పాలకులను
స్పర్ధనేర్పరచి, వారికంటెను నలునికున్న ఆధిక్యమును దమయన్తికి గన్పఱ
చెను. సలుని సౌందర్యము ముల్లోకములను మించిన దని దమయన్తి గ్రహించుట
కొఱకే, స్వయంవర మను నెపముచే, మూడు లోకములలోని ప్రజల నొక
చోటి కాకర్షించెను.

శ్లో॥ సభా నలశ్రీయమకైర్య మాద్యైః
 ర్నలం వినాఽభూద్ధృత దివ్యరత్నైః ।
 భామాజ్ఞప్రాఘుణికే చతుర్భి
 దేవద్రుమైర్ద్యౌరివ పారిజాతే॥

24

ప.వి. సభా-నలశ్రీయమకై :- యమాద్యైః-నలం - వినా-అభూత్-ధృతదివ్య
 రత్నైః- భామాజ్ఞప్రాఘుణికే- చతుర్భిః- దేవద్రుమైః- ద్యౌః-ఇవ-
 పారిజాతే-

అర్థము: సభా=ఆ రాజసభ, నలశ్రీయమకై:- నలశ్రీ=నలుని సౌందర్యమునకు,
 యమకైః=పునరుక్తి గలవారైన, అనగా నలుని రూపమును ధరించిన,
 ధృతదివ్యరత్నైః- ధృత = ధరింపబడిన, దివ్యరత్నైః=దివ్యరత్నములు
 కల, నలంవినా = నలుని వదలిన చతుర్భిః=నలుగురైన యింద్రాదులచే,
 (కావుననే) పారిజాతే=పారిజాత వృక్షము, భామాజ్ఞప్రాఘుణికే సతి
 భామా = సత్యభామ యొక్క, అజ్ఞాన=ముంగిట, ప్రాఘుణికేసతి =
 అతిథికాగా, ధృతదివ్యరత్నైః=మూలమునుండి కొనవరకును ధరింప
 బడిన దివ్యరత్నములుగల, చతుర్భిః=నాలుగైన, దేవద్రుమైః = దేవతా
 వృక్షములైన, అనగా పారిపాతము పోగా మిగిలిన మందార-సంతాన-కల్ప
 వృక్ష-హరిచంద్రనము లను దేవతా వృక్షములచే, ద్యౌరివ = స్వర్గమువలె,
 అభూత్ = ఆయెను.

సమాసములు :-

నలశ్రీయమకైః- నలస్య శ్రీః=నలశ్రీః. నలశ్రీయాః యమకాః=నలశ్రీ
 యమకాః. తైః = నలశ్రీ యమకైః.

ధృతదివ్యరత్నైః-దివ్యాని చ తాని రత్నాని చ=దివ్యరత్నాని. ధృతాని
 దివ్యరత్నాని యైస్తే = ధృతదివ్యరత్నాః. తైః. ధృతదివ్యరత్నైః.

భామాజ్ఞప్రాఘుణికే; భామాయాః అజ్ఞానం = భామాజ్ఞానం. భామాజ్ఞానస్య
 ప్రాఘుణికః = భామాజ్ఞానప్రాఘుణికః. తస్మిన్=భామాజ్ఞానప్రాఘుణికే.

దేవద్రుమైః :- దేవానాం ద్రుమాః = దేవద్రుమాః, దైః = దేవద్రుమైః.

భావము :

మన్దారము, పారిజాతము, సన్తానము, కల్పవృక్షము, హరిచన్దన మని దేవతావృక్షములు నాలుగు. అందు పారిజాతము సత్యభామకడకు పోగా సక స్వర్గమున నాలుగు దేవతావృక్షములే యున్నవి. వీనిలో పారిజాతము శ్రేష్ఠము. అది లేక, దివ్యాభరణములతో నలంకృతము లైన తక్కిన నాలుగు వృక్షములతో స్వర్గ మెట్లు శోభించలేదో, అట్లే నలుని వదలి పెట్టి, నలుని రూపమును ధరించిన దివ్యాభరణభూషితులైన యా నలుగురు దిక్పాలురచే నా రాజసభ గూడ శోభించలేదు. ||౨౪||

శ్లో. తత్రాగమ ద్వాసుకి రీశభూషా
భస్మోపలేహస్ఫుట గౌరదేహః।
ఫణీన్ద్రవృన్ద ప్రణిగద్యమాన
ప్రసీదజీవాద్యనుజీవివాదః॥

25

ప.వి. తత్ర-ఆగమత్ - ద్వాసుకిః - ఈశభూషా - భస్మోపలేహస్ఫుట గౌరదేహః -
ఫణీన్ద్ర వృన్దప్రణి గద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యనుజీవివాదః.

అర్థము: ఈశభూషా-ఈశ = శివునికి, భూషా=యోగపట్టగా నుండి యాతనికి నాభరణమైనవాడై, భస్మోపలేహస్ఫుట గౌరదేహః = భస్మ=శివుని మైపూత యగు బూడిదయొక్క, ఉపలేహ=స్పర్శచే, స్ఫుట=చక్కగా, గౌరదేహః=తెల్ల బడిన దేహముగలవాడై, ఫణీన్ద్ర వృన్దప్రణిగద్య మాన ప్రసీద జీవాద్యను జీవివాదః-ఫణీన్ద్ర వృన్ద=సర్పరాజ సమాహ ములచే, ప్రణిగద్యమాన = పలుకబడుచున్న, ప్రసీదజీవాది=ప్రసీద= ప్రసన్నుడవుకమ్ము, జీవ=జీవింపుము, ఆది=మున్నగు, అనుజీవి= భృత్యుల యొక్క, వాదః = వాదము అనగా కోలాహలము గల, వాసుకిః=వాసుకి, తత్ర=అ స్వయంవరమందు, ఆగమత్=వచ్చెను.

సమాసములు :

ఈశభూషా :- ఈశన్ద్ర భూషా = ఈశభూషా.

భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరదేహః :- భస్మనః ఉపలేహః భస్మోపలేహః.
స్ఫుటం చ తత్ గౌరం. చ=స్ఫుటగౌరం. భస్మోపలేహేన స్ఫుటగౌరం=
భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరం. భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరః దేహం యస్య సః=
భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరదేహః.

ఫణీన్ద్రో వృన్దప్రణిగద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యనుజీవివాదః :- ఫణీనామిన్ద్రాః
=ఫణీన్ద్రాః., ఫణీన్ద్రానాం వృన్దః = ఫణీన్ద్రోవృన్దః. ఫణీన్ద్రోవృన్దేన
ప్రణిగద్యమానః = ఫణీన్ద్రో వృన్దప్రణిగద్యమానః. అనుజీవినాం
వాదః=అనుజీవివాదః. ఫణీన్ద్రోవృన్దప్రణిగద్యమానః ప్రసీద జీవాదిః
అను జీవివాదః యస్య=ఫణీన్ద్రోవృన్ద ప్రణిగద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యను
జీవివాదః.

భావము :

ఆ స్వయంవర సభకు సర్పరాజగు వాసుకి విచ్చేసెను. పరమశివుడు
ఆతని శరీరమును యోగపట్టగా నుపయోగించుటవలన నీతడు భూషణముగాను
వెలియుచు పరమశివుని శరీరమందలి భస్మము తగులుటచే, తెల్లఁబడినశరీరము
కలవా డాయెను. అతడు సభకు విచ్చేయు నపుడు, సర్పేన్ద్రో సంఘములు,
ప్రసీద, జీవ, జయ, మున్నగు రాజలాఞ్చనపు శబ్దములను పలుకుచుండినవి.
ఇట్టి వాసుకి సభాప్రవేశమునుఁ గావించెను. ||౨౫||

శ్లో. ద్వీపాన్తరేభ్యః పుటభేదనం తత్
క్షణాదవాపే సురభూమిపాలైః |
తత్కాల మాలమ్భి న కేన యానా
స్మ రేషుపక్షానిరతూలలీలా ||

26

ప.వి: ద్వీపాన్తరేభ్యః- పుటభేదనం- తత్- క్షణాత్- అవాపే- సురభూమి
పాలైః- తత్కాలమ్- ఆలమ్భి - న - కేన యానా - స్మరేషుపక్షానిర
తూలలీలా.

అర్థము: తత్=ఆ, పుటభేదనం=పట్టణమునుఁ గూర్చి అన్తర్భూమిసపురమునుఁ
గూర్చి, ద్వీపాన్తరేభ్యః=ఇతర ద్వీపములనుండి, సురభూమిపాలైః=

దేవతల చేతను, రాజులచేతను లేదా సురభూమిని పాలించెడివారిచే, షణాత్=క్షణమున, అవాపే=పొందఁబడుట. దేవతలు భోగదేహమును ధరింతురు. ద్వీపాస్తరములు భోగభూములు. కాన వానిని సురభూమి యనుట యొప్పుచున్నది. తథాపి = అది యుక్తమే, తత్కాలం = ఆ కాలమందు, కేన=ఏ, యానా =యుపకునిచే, స్మరేషు పక్షానిలతూలలీలా- స్మరేషు=మన్మథ బాణములయొక్క, పక్ష=రెక్కలయొక్క, అనిల= గాలిచే, తూల=ప్రత్తియొక్క, లీలా = విలాసము, నాఽలమ్భి = పొందింపఁబడలేదు.

వి. ఇచ్చట యువకులయందు మన్మథ బాణముల టెక్కల కెగరిపోయెడు ప్రత్తియొక్క ధర్మమును నారోపించుటవలన, పదార్థ వృత్తిరూప మగు నిదర్శనాలజ్ఞానము.

ప్రపంచమందలి యువకు లందఱును కాముకులగుట యను కారణముచే, సకల సురభూమిపాలురు కుండిన నగరమును విచ్చేయుట యను కార్యము సమర్థితము కాన అర్థాస్తరన్యాసాలజ్ఞానము. అది నిదర్శనాలజ్ఞానముతో, సజ్జీర్ణము గాన సంకరము.

సమాసములు :

ద్వీపాస్తరేభ్యః:- అన్యే ద్వీపాః = ద్వీపాస్తరాణి, తేభ్యః = ద్వీపాస్తరేభ్యః.

సురభూమిపాలైః :- సుర భూమేః పాలాః = సురభూమిపాలాః, తైః = సురభూమిపాలైః.

తత్కాలమ్ :- స చాసౌ కాలశ్చ = తత్కాలః, తం తత్కాలమ్.

స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా :- స్మరస్య ఇషపః=స్మరేషపః=స్మరేషాణాం పక్షాః, స్మరేషుపక్షాః, స్మరేషుపక్షాణామనిలః = స్మరేషుపక్షానిలః, తూలన్య లీలా=తూలలీలా. పక్షానిలేన తూలలీలా = పక్షానిల తూలలీలా. స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలేవ లీలా=స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా.

భావము :

ఇతర ద్వీపముల నుండి చేపతలు, రాజులు క్షణకాలమున, నా స్వయం పరమునకు విచ్చేసిరి. లేదా, భారతభూమి తప్ప తక్కిన ద్వీపము లన్నియు భోగభూము లగుటవలన, దేవతలకు భోగాయతన మగు శరీర ముండుటవలన, నా ద్వీపములు సురభూము లగుచున్నవి. అట్టి సురభూములను పాలించెడివారు విచ్చేసి రని యర్థము. ఆ స్వయంపరకాలమునందు, దమయంతి సౌందర్యమున కాశపడిన యువకుఁ డెప్పుడు, మస్మద బాణముల టెక్కల గాలికి ప్రతి పఠె నెగిరిపోఁడు-? అనగా, నా బాణముల టెక్కల గాలిదెబ్బకు ధైర్యమును బలమునుఁ గోల్పోయి, ప్రతిపఠె, తేలికనొందిరని యాశయము. ॥౨౬॥

శ్లో. రమ్యేషు హర్యేషు నివేశనేన

సపర్యయా కుణ్డిననాకనాథః।

ప్రియోక్తిదానాదరనమ్రతాద్యై

రుపాచరచ్చారు స రాజచక్రమ్॥

27

ప.వి : రమ్యేషు - హర్యేషు - నివేశనేన - సపర్యయా, కుణ్డిననాకనాథః -
ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాద్యైః - ఉపాచరత్ - చారు - సః - రాజచక్రమ్.

అర్థము: సః=ఆ కుణ్డిననాకనాథః=కుణ్డిన నగరమున కిష్టుఁడైన భీముఁడు,
రాజచక్రం = స్వయంపరమునకు విచ్చేసిన రాజసమూహమును,
రమ్యేషు=సుందరము లయిన, హర్యేషు=భవసములయందు, నివేశ
నేన=నిలుపుట చేతను, సపర్యయా = అర్థ్యపాద్యాదిపూజచేతను,
ప్రియోక్తిదానాదరనమ్రతాద్యైః = ప్రియోక్తి=ప్రియవచనములచేతను,
దాన=గంధమాల్య తామ్బూలప్రదానములచేతను ఆదర = సమ్మా
నాదులచేతను, నమ్రతా = వినయప్రదర్శము, ఆద్యైః = మున్నగు
వానిచే, చారు=బాగుగా, ఉపాచరత్ = ఉపచారములనుఁ గావించెను.

సమాసములు :

కుణ్డిననాకనాథః :- నాకస్య నాథః నాకనాథః కుణ్డినస్య నాకనాథః =
కుణ్డిన నాకనాథః.

ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాద్యైః-ప్రియా చ సా ఉక్తిశ్చ=ప్రియోక్తిః,
ప్రియోక్తిశ్చ, దానం చ, ఆదరశ్చ, నమ్రతా చ=ప్రియోక్తిదానాదర
నమ్రతాః, ఆదౌ భవాః = ఆద్యాః-ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాః,
ఆద్యాః యేషాం తే = ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాద్యాః-తైః=ప్రియోక్తి
దానాదరనమ్రతాద్యైః.

రాజచక్రమ్ :-రాజ్ఞాం చక్రమ్.-రాజచక్రమ్. తత్=రాజచక్రమ్.

భావము :

ఆ కుణ్ఠినగరమున కిన్దుండైన భీమరాజు స్వయంవరమునుఁ గూర్చి
విచ్చేసిన రాజులను నందములైన భవనములయందు విశ్రమింపఁజేయుటచేతను,
సర్వపాద్యాదులచేతను, ప్రియవచనములతోఁడను గన్ధ తాంబూలాదుల నర్పిం
చుటచేతను, వినయ ప్రవర్తనాదులచేతను చక్కగా గౌరవించెను. ||౨౭||

**శ్లో. చతుస్సముద్రీపరిభే నృపాణా
మస్తఃపురే వాసితకీర్తిదారే,
ఔదార్య దాక్షిణ్య దయా దమానాం
చతుష్టయీ రక్షణసౌవిదల్లా॥**

28

ప.వి: చతుస్సముద్రీపరిభే-నృపాణామ్- అస్తఃపురే- వాసిత కీర్తిదారే-ఔదార్య
దాక్షిణ్య దయాదమానాం-చతుష్టయీ-రక్షణసౌవిదల్లాః.

అర్థము: చతుస్సముద్రీపరిభే=చతుస్సముద్రీ=నాలుగు సముద్రములే, పరిభే =
అగడైగాగల, వాసితకీర్తిదారే-వాసిత = నివసించఁజేయఁబడిన, కీర్తి
దారే=కీర్తులనెడు భార్యలు గలిసిన, రాజ్ఞాం=రాజుల యొక్క, అస్తః
పురే=భూమి యను నస్తఃపురమునందు, ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాద
మానాం- ఔదార్య=వితరణ, దాక్షిణ్య=పరుల చిత్తముననుసరించుట,
దయా=కృప, దమానాం=ఇన్ద్రియ నిగ్రహము అను నీ గుణముల
యొక్క, చతుష్టయీ రక్షణ సౌవిదల్లాః; చతుష్టయీ=నాలుగింటి
సమూహమే, రక్షణ : రక్షించుటయందు, సౌవిదల్లాః = కంచుకులుగా
స్ఫురింపి,

వి : నాలుగు సముద్రములను, నగు డైలుగను భూమిని నంతఃపురముగను, కీర్తులను భార్యలుగను, ఔదార్యాది గుణములను కంచుకులుగను, రూపించినందువలన రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

చతుఃసముద్రీపరిభేః - చతుర్థాం సముద్రాణాం సమాహారః - చతుస్సముద్రీ. చతుస్సముద్రీ పరిభా యస్య సః - చతుస్సముద్రీ పరిభః, తస్మిన్ = చతుస్సముద్రీ పరిభే.

వాసితకీర్తిదారే : - కీర్తయ ఏవ దారాః - కీర్తిదారాః, వాసితాః, కీర్తిదారాః యస్మిన్ స్తత్ = వాసితకీర్తిదారం - తస్మిన్ = వాసితకీర్తిదారే.

ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాదమానామ్ : - ఉదారస్య భావః = ఔదార్యం. దక్షిణస్య భావః = దాక్షిణ్యమ్. ఔదార్యం చ, దాక్షిణ్యం చ, దయా చ దమశ్చ = ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాదమాః. తేషాం = ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాదమానామ్.

చతుష్టయీ రక్షణసౌవిదల్లాః : - చతుర్థాం సమాహారః = చతుష్టయీ. చతుష్టయ్యాః రక్షణం = చతుష్టయీ రక్షణమ్. చతుష్టయీరక్షణే సౌవిదల్లాః = చతుష్టయీరక్షణసౌవిదల్లాః.

భావము :

నాలుగు సముద్రములను నగ డైలుగాఁ గల్గిన, కీర్తులనెడు భార్యలకు నివాసస్థలమైన భూమి యను నంతఃపురమునందు ఔదార్యము, దాక్షిణ్యము, దయ, దమము అను నీ నాలుగును నా యంతఃపురమును రక్షించెడి కంచుకులుగా నుండినవి. ఔదార్యము మున్నగు నీ నాలుగు గుణము లున్నప్పుడే రాజుల కీర్తి రక్షింపబడును. అవి లేనప్పుడు వారి కీర్తికి రక్షణ యెక్కడిది? ఇచ్చట భీమరాజున కట్టి గుణము లుండుటవలన నాతని కీర్తి రక్షితమై దిగంతవిశ్రాంతమై యున్నది. ॥౨౪॥

శ్లో. అభ్యాగతైః కుణ్డిన వాసవన్య

పరోక్షవృత్తేష్వపి తేషు తేషు।

జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలింగం

స్వల్పోఽపి నాఽవాపి నృపై ర్విశేషః॥

29

ప.వి. అభ్యాగతైః - కుణ్డినవాసవన్య - పరోక్షవృత్తేషు - అపి - తేషు-తేషు -
జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలింగం- స్వల్పః- అపి- న- అవాపి- నృపైః-
విశేషః-

అర్థము: అభ్యాగతైః=స్వయంవరమునకు విచ్చేసినట్టి, నృపైః=రాజుచే, కుణ్డిన
వాసవన్య = కుణ్డిన నగరమున కిద్దరిఁడైన భీమరాజునకు సంబంధించిన,
పరోక్ష వృత్తేష్వపి- పరోక్ష=కంటికి మరుగున జరిగినవియు, కనుల
యెదుట జరిగినవియు సగు, తేషుతేషు=రాజులకుఁ గావించిన యా యా
యుపచారములయందు, జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలింగం- జిజ్ఞాసిత =
ప్రత్యక్షముతోఁ దెలుసుకొనఁ గోరఁబడిన, స్వేప్సితలాభ = తమ కిష్ట
మైన దమయన్నియొక్క ప్రాప్తికి, లింగం = చిహ్నముగా, స్వల్పోఽపి
= స్వల్పమైనట్టియు, విశేషః = తారతమ్యము, నావాపి = పొందఁబడ
లేదు.

సమాసములు :

కుణ్డినవాసవన్యః- కుణ్డినన్య వాసవః = కుణ్డినవాసవః తన్య = కుణ్డిన
వాసవన్య.

పరోక్ష వృత్తేషు- అక్షః పరస్తాత్ = పరోక్షం, పరోక్షం వృత్తాః =
పరోక్ష వృత్తాః, తేషు=పరోక్షవృత్తేషు.

జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలింగమ్ - జ్ఞాతుమేప్సితః=జిజ్ఞాసితః, స్వేషామీ
ప్సితం=స్వేప్సితమ్. స్వేప్సితన్య లాభః=స్వేప్సితలాభః. జిజ్ఞాసి
తశ్చసౌ స్వేప్సితలాభశ్చ=జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభః. జిజ్ఞాసిత స్వేప్సిత
లాభస్య లింగమ్ =జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలింగమ్.

భావము :

ఆ భీమరాజు తన యథ్యాగతు లగు రాజుల విషయమున ప్రత్యక్షముగఁ గాని, పరోక్షముగఁ గాని చేసిన యుపచారములయందు నే రాజునకును, దమయంత్రీ లాభమునకు చిహ్నముగా స్వల్పమైన తారతమ్యమునుఁగూడ జూప లేదు. ఆ రాజు లట్టి తారతమ్యము నన్వేషింపఁ బ్రయత్నించినను నట్టి స్వల్ప తారతమ్యముగూడఁ గానరాలేదు. || ౨౯ ||

శ్లో. అజ్ఞే విదర్భేన్ద్రపురస్య శజ్జే

న సమ్మమౌనై వ తథా సమాజః।

యథా పయోరాశిరగస్త్యహస్తే

యథా జగద్వా జతరే మురారేః॥

30

ప.వి. అజ్ఞే- విదర్భేన్ద్రపురస్య- శజ్జే - న - సమ్మమౌ - న - ఏవ - తథా - సమాజః - యథా - పయోరాశిః - అగస్త్యహస్తే - యథా - జగత్ - వా - జతరే - మురారేః.

అర్థము. విదర్భేన్ద్రపురస్య=భీముని పట్టణ మైన కుణ్డినముయొక్క, అజ్ఞే= సమీపమునందు, ఏషః=ఈ, సమాజః=రాజ సంఘము, అగస్త్యహస్తే= అగస్త్య మహర్షి యొక్క హస్తమునందు, పయోరాశిః యథా=సముద్ర మెట్లో, మురారేః=విష్ణువుయొక్క, జతరే=గర్భమందు, జగద్వా= ప్రపంచముగాని, యథా=ఎట్లో, అట్లు, నసమ్మమౌనై=పట్టలేదనుటలేదు. అనగా చక్కగాఁ బట్టినది. (ఇతి=అని) శజ్జే=భావించును.

వి. ఇచ్చట మునిహస్తముతోడను, హరియొక్క యుదరముతోడను, కుణ్డిన నగరమునకును; సముద్రముతోడను, ప్రపంచముతోడను, రాజ సమాజమునకు సామ్యముఁ జెప్పుటవలన నుపమాలంకారము.

స్వల్పమైన కుణ్డిన నగరమునందు రాజసంఘము పట్టినదాయేమి? యని చెప్పుట యుత్తేష. ఈ రెంటికిని సజ్కరము.

స్వల్ప మైన కుణ్డిన నగరమునకును, గొప్పదైన రాజసమాజమునకును

ఆధారాధేయభావమునుఁ జెప్పటవలన నిది, యనుగుణముగా నుండుట వలన సాధికాలక్షారము.

దానివలన రాజసమాజముయొక్క మహత్త్వమును వస్తువు వ్యజ్యము.

సమాసములు :

విదర్భేష్టౌపురస్య - విదర్భాణామ్ ఇష్ట్యః = విదర్భేష్ట్యః. విదర్భేష్ట్యస్య పురం = విదర్భేష్ట్యపురం, తస్య = విదర్భేష్టౌపురస్య.

పయోరాశిః :- పయశాం రాశిః. పయోరాశిః.

అగస్త్యహస్తే :- అగస్త్యస్య హస్తః = అగస్త్యహస్తః. తస్మిన్ = అగస్త్యహస్తే.

మురారే :- మురస్య అరిః = మురారిః. తస్య = మురారేః.

భావము :

విదర్భరా జైన భీముని కుఞ్చిన పట్టణమందు గొప్పదైన రాజసమాహము, అగస్త్యుని హస్తమందు సముద్రమువలెను, విష్ణువుయొక్క యుదరమునందు ప్రపంచమువలె పట్టినది, || ౩౦ ||

**శ్లో. పురే పథిద్వారగృహాణి తత్ర
చిత్రీకృతాన్యత్సవ వాఞ్చయేవ
నభోఽపి కిర్మీరమకారి తేషాం
మహీభుజామాభరణప్రభాభిః ||**

31

ప.పి: పురే - పథిద్వారగృహాణి - తత్ర - చిత్రీకృతాని - ఉత్సవ వాఞ్చయా - ఇవ - సభః - అపి - కిర్మీరమ్ - అకారి - తేషాం - మహీభుజామ్ - ఆభరణప్రభాభిః.

అర్థము: తత్ర = ఆ, పురే = కుఞ్చిన నగరమందు, ఉత్సవవాఞ్చయా ఇవ = వివాహముహూర్తమువలె ముఖిలాషచేతనో యనునట్లు, పథిద్వారగృహాణి - పథి = మార్గములు, ద్వార = ద్వారములు, గృహాణి = గృహములు, చిత్రీకృతాని = చిత్రపద్ధముకలవిగాఁ జేయఁబడినవి.

తేషాం=అభ్యాగతులైన, మహీభుజాం = రాజుల యొక్క, ఆభరణ ప్రభాభిః = భూషణముల కాంతులతో, సభోఽపి = ఆకసము గూడ, కిర్మీరమ్=నానావర్ణయుక్త గా, అకారి=చేయఁబడినది.

వి : ఇచ్చట భూషణ కాంతులతో నాకసము చిత్రము గావింపఁబడిన దని సమ్మద్ది యుక్తమగు వస్తువు వర్ణింపఁబడుటవలన సుదాత్యాలంకారము.

సమాసములు :

పథిద్వారగృహాణి : పన్థానశ్చ, ద్వారాణి చ, గృహాణి చ=పథిద్వార గృహాణి.

చిత్రీకృతాని : అచిత్రాణి, చిత్రాణి సమ్పద్యమానాని కృతాని=చిత్రీ కృతాని.

ఉత్సవవాఙ్చయా :—ఉత్సవే వాఙ్చా=ఉత్సవవాఙ్చా, తయా=ఉత్సవ వాఙ్చయా. ఆభరణానాం ప్రభాః = ఆభరణప్రభాః, తాభిః = ఆభరణ ప్రభాభి .

భావము :

దమయంతి పెండ్లి సంబరమునకై యా కుణ్ఠిన నగరమందలి వీధులు, ద్వారములు, గృహములు అలంకారములచే చిత్రవర్ణములు పొందింపఁబడినవి. అట్లే యా రాజులయొక్క యాభరణ కాంతులతో నాకసముఁ గూడ పలు వన్నెలతో శోభించుచు చిత్రవర్ణముఁ బొందింపఁబడినది. అనగా నా మహోత్సవమునందు భూమ్యాకాశములు రెండును నలంకృతములైన వని యాశయము.. ||౩౧||

శ్లో. విలాసవై దగ్ధ్యవిభూషణశ్రీ
స్తేషాం తథాఽభూత్ పరిచారకేఽపి ।
అజ్ఞానిషుః స్త్రీశిశుబాలికాస్తం
యథాగతం నాయకమేవ కశ్చిత్ ॥

ప.వి. విలాసవై దగ్ధ్యవిభూషణశ్రీః - తేషాం-తథా-అభూత్ - పరిచారకే- అపి-
అజ్ఞాసిషుః - శ్రీశిశుబాలిశాః - తం- యథా-ఆగతం- నాయకమ్- ఏవ-
కం-చిత్.

అర్థము. తేషాం=ఆ రాజులయొక్క, పరిచారకే=సేవకునియందును, విలాస
వై దగ్ధ్య విభూషణశ్రీః. విలాస=కటాక్షవిక్షేపాదిశృంగార చేష్టల
యొక్కయు, వై దగ్ధ్య=చమత్కార సంభాషణయందలి నేర్పుయొక్కయు,
విభూషణ = ఆభరణములయొక్కయు, శ్రీః=అతిశయము, తథా=
అవిధముగా, అభూత్=ఉండినవి, యథా=ఎట్లనగా, శ్రీశిశుబాలిశాః-
శ్రీ=శ్రీలు, శిశు = బాలురు, బాలిశాః=అజ్ఞానులు, తం=ఆ పరిచారకుని,
ఆగతం=విచ్చేసిన, కజ్చిత్ = ఒకానొక, నాయకమేవ=నాయకునిగనే,
అజ్ఞాసిషుః=భావించిరి.

వి. ఇచ్చట రాజసేవకుని రాజ సమానునిగా రాజుల యైశ్వర్యమును వాని
యందుఁ జెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

విలాసవై దగ్ధ్య విభూషణశ్రీః - విలాసశ్చ, వై దగ్ధ్యం చ, విభూషణాని
చ=విలాసవై దగ్ధ్య విభూషణాని. విలాసవై దగ్ధ్య విభూషణానాం శ్రీః =
విలాసవై దగ్ధ్య విభూషణశ్రీః.

శ్రీ శిశుబాలిశాః - శ్రీయశ్చ శిశవశ్చ బాలిశాశ్చ=శ్రీశిశుబాలిశాః.

భావము :

ఆ రాజుల పరిచారకుని యందలి కటాక్షవిక్షేపాది శృంగార చేష్టలు,
సంభాషణయందలి చాతుర్యము, ధరించిన భూషణముల శోభనుఁ గాంచి,
శ్రీలు, శిశువులు. అమాయకులు, వానిని సైత మచ్చటికి విచ్చేసిన
రాజులలో నొక్కఁగా భావించిరి. అనగా నా రాజు పరిచారకులు
సైతము తమ వేషభాషలతో రాజునుఁ బోలియుండిరనియు, వివేక
హంతులు, వారిని భృత్యులుగా గ్రహింపఁగల్గినను, విధేవనా శక్తి

తక్కువగాగల యమాయకులగు స్త్రీలు మున్నగువారు మాత్రము
వానినిగూడ రాజులతోఁ జేరిన నాయకునిగా భావించిరి. ॥౩౨॥

శ్లో. అస్వేదగాత్రాశ్చలచామరౌఘై
రమీలనేత్రాః ప్రతివస్తు చిత్రైః।
అమ్లానమాలా విపులాత పత్రైః
ర్దివా నృదేవాశ్చ భిదాం న భేజుః॥

33

ప.వి. అస్వేదగాత్రాః-చలచామరౌఘైః- అమీలనేత్రాః- ప్రతివస్తుచిత్రైః-
అమ్లానమాలాః- విపులాతపత్రైః- దివా-నృదేవాః- చ- భిదాం-
న-భేజుః.

అర్థము. చలచామరౌఘైః- చల-కదలుచున్న, చామరౌఘైః = వింజామరల
సమూహముచే, అస్వేదగాత్రాః- అస్వేద = చెమటఁబట్టని, గాత్రాః =
శరీరము గలవారును, ప్రతివస్తుచిత్రైః- ప్రతివస్తు = ప్రతివస్తువునందును,
చిత్రైః = అద్భుతములచే, అమీల నేత్రాః- అమీల = మూతపడని,
నేత్రాః = కన్నులు గలవారును, విపులాతపత్రైః-విపుల=విశాలములైన,
ఆతపత్రైః = గొడుగులచే, అమ్లానమాలాః- అమ్లాన = వాడని,
మాలాః=పుష్పమాలలు గలవారును నగు, నృదేవాః=నరులైన రాజులు,
దేవతలైన యింద్రులును, భిదాం = భేదమును, న భేజుః = పొంద
లేదు.

వి : ఇచ్చట నరుల పక్షమునను దేవతల పక్షమునను విశేషణము లన్వ
యించును కాని నరుల పక్షమున “చామరౌఘైః” ఇత్యాది స్థలముల
యందలి తృతీయ హేత్వర్థమున నుండును. దేవతల పక్షమున నది
ఉపలక్షణార్థకముగ నుండును. మానవులకు చెమట లేక యుండుట
మున్నగునవి చామరములు మున్నగు హేతువులచే నేర్పడును. కాని
సహజముగ స్వేదరాహిత్యము మానవుల కుండదు. దేవతలకు చెమట
లేక యుండుట సహజము కాన చామరాదు లదస్యము లేవు. కాన సవి
యచ్చట నుపలక్షణములు.

ఇచ్చట నరులకు దేవతలకు భేదా భావమునకు అస్వేదగాత్రత్వాది పదార్థములు హేతువులు కాన పదార్థహేతుకకావ్యలింగాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

అస్వేదగాత్రాః :- అవిద్యమానః స్వేదః యేష తాని=అస్వేదాని. అస్వేదాని, గాత్రాణి యేషాన్తే=అస్వేదగాత్రాః.

చలచామరౌఘైః :- చలాశ్చ తే చామరాశ్చ=చలచామరాః, చలచామరాః; చలచామనామోఘాః=చలచామరౌఘాః, తైః=చలచామరౌఘైః.

అమీలనేత్రాః :- అవిద్యమానా మీలా యేషాం రాని=అమీలాని, అమీలాని నేత్రాణి యేషాం తే=అమీలనేత్రాః.

ప్రతివస్తుచిత్రైః :- చస్తుని వస్తుని ప్రతివస్తు, ప్రతివస్తు, చిత్రాణి=ప్రతివస్తుచిత్రాణి, తైః=ప్రతివస్తుచిత్రైః.

అద్భూతమాలాః :- న ద్భూతాః అద్భూతాః. అద్భూతాః మాలాః యేషాం తే=అద్భూతమాలాః.

విపులాతపత్రైః :- విపులాని చ తాని ఆతపత్రాణి చ=విపులాతపత్రాణి, తైః=విపులాతపత్రైః.

స్మదేవాః :- సరశ్చ దేవాశ్చ=స్మదేవాః.

భావము :

ఆ స్వయంపర మణ్డపమునకు, సరజారికి జెందిన రాజులు, దేవతా జాతికి జెందిన యింద్రాదులును భేదమును బొందక కానవచ్చుచుండిరి. వింజా మరలు వీచుచుండుటవలన రాజులు చెమట లేక యుండిరి. దేవతలు సహజము గనే చెమట బొందక యుండిరి. రాజులు ఆ స్వయంపరమునం దేర్పలువ బడిన ప్రతివస్తువును జూచియాశ్చర్య మొందుటవలన కన్నులను మూయక యుండిరి. దేవతలు సహజముగనే జెప్పపాట్లు లేని వారు గాన కన్నులను మూయక యుండిరి. రాజులు విశ్రాంతములైన గొడుగుల క్రింద నుండుటవలన వారి పుష్పమాలలు వాడుబారలేదు. దేవతల పుష్పమాలలు సహజముగనే

వాడవు. ఈ విధముగా సరులగు రాజులకును నిన్ద్రాదిదేవతలకును భేదము లేక యుండినది. || 33 ||

శ్లో. అన్యోన్యభాషానవబోధభీతేః
సంస్కృతిమాభి ర్వ్యవహారవత్సు
దిగ్భ్యః సమేతేషు నరేషు వాగ్భిః
సౌవర్గ వర్గో న నరై రచిహ్ని ||

34

ప.వి. అన్యోన్యభాషా నవబోధ భీతేః - సంస్కృతిమాభిః - వ్యవహారవత్సు -
దిగ్భ్యః - సమేతేషు - నరేషు - వాగ్భిః - సౌవర్గ వర్గః - న - నరైః -
అచిహ్ని.

అర్థము. దిగ్భ్యః = భిన్నదిక్కులనుండి, సమేతేషు = విచ్ఛేదిన, నరేషు = మను
ష్యులు, అన్యోన్యభాషానవబోధ భీతేః - అన్యోన్య = ఒకొకరుల
యొక్క, భాషా = భాషయొక్క, అనవబోధ = తెలియమివలని, భీతేః =
భయమువలన, సంస్కృతిమాభిః = సంస్కారముచే నేర్పడిన, వాగ్భిః = మాటలతో, అనగా సంస్కృత భాషతో, వ్యవహారవత్సు
సత్సు = అభివాదన సంభాషణాదికములను చేయుచుండగా, సౌవర్గ వర్గః -
సౌవర్గ = దేవతలయొక్క, వర్గః = సమూహము, నరైః = అ కుణ్డిన నగర
మందలి జనులచే, వాచిహ్ని = గుఱింపబడలేదు.

వి. ఇచ్చట నరులకును దేవతలకును భేదమున్నను నభేదిముఁ జెప్పటవలన
సభేదాతిశయోక్తి.

సమాసములు ;

అన్యోన్యభాషా నవబోధభీతేః - అన్యే చ అన్యే చ ఏషాంవ్యతిహారః =
అన్యోన్యే. అన్యోన్యేషాం భాషాః = అన్యోన్యభాషాః. అన్యోన్యభాషా
జామనవబోధః = అన్యోన్యభాషా నవబోధః. అన్యోన్యభాషానవబోధాత్
భీతిః = అన్యోన్యభాషానవబోధభీతిః, తస్మాః = అన్యోన్యభాషానవ
బోధభీతేః.

సంస్కృతిమాభిః- సంస్కారాత్ నిర్వృతాః = సంస్కృతిమాః.
తాభిః = సంస్కృతిమాభిః.

వ్యవహారపత్ను- వ్యవహారః సేషామస్తీతి= వ్యవహారవస్తాః, తేషు =
వ్యవహారపత్ను.

సౌవర్గవరః- స్వర్గే భవాః = సౌవర్గాః. సౌవర్గాణాం వర్గః = సౌవర్గ
వర్గః.

భావము :

నరజాతికి జెందిన యా రాజులు వివిధ దిక్కులనుండి వచ్చిరి. అందు
వలన నొకరి భాష మఱియొకరికి బోధపడదు. అందువలన వారందఱు
సంస్కృత భాషయందే వ్యవహారము జేయఁదొడగిరి. ఇన్ద్రాదులు
దేవతలు కాన వారు స్వాభావికముగనే సంస్కృతమున వ్యవహరించు
చుండిరి. ఇట్లు నరులు, దేవతలు సంస్కృతమునందే తమ వ్యవహారము
లను సాగించుకొనుచుండుటవలన, నా కుండిన నగరవాసులగు జనులు,
దేవతలను రాజులను ప్రత్యేకముగా గుర్తింపఁజాలరైరి. ||౩౪||

శ్లో. తే తత్ర భైర్యాశ్చరితాని చిత్రే

చిత్రాణి పౌరైః పురి లేఖితాని |

నిరీక్ష్య నిన్యర్దివసం నిశాం చ

తత్స్వప్నసమ్భోగకలావిలాసైః ||

35

ప.వి. తే- తత్ర- భైర్యాః- చరితాని- చిత్రే - చిత్రాణి - పౌరైః - పురి -
లేఖితాని- నిరీక్ష్య- నిన్యః- దివసం- నిశాం- చ- తత్స్వప్నసమ్భోగ
కలావిలాసైః.

అర్థము. తే = ఆ రాజులందఱు, తత్ర=ఆ, పురి = కుండిన పట్టణమందు,
పౌరైః=పౌరులచే, చిత్రే=చిత్రమునందు, లేఖితాని = వ్రాయింపఁ
బడిన, చిత్రాణి = పలువిధములగు నాశ్చర్యములైన, భైర్యాః=దమ
యన్నియొక్క, చరితాని=చరిత్రములను, నిరీక్ష్య=చూచి, దివసం =

పగటిని, నినుః=కడపిరి. తత్స్వప్నసమౌగకలాపిలానైః- తత్= ఆ దమయన్తికి సంబంధించిన, స్వప్నసమౌగకలాపిలానైః = స్వప్న మందలి సమౌగ చేష్టలనెడి వినోదములతో, నిశాంచ = రాత్రిని, నినుః=కడపిరి.

వి. ఇచ్చట రాత్రియందు స్వప్నమున దమయన్తితోటి సమౌగ కళనుఁ జెప్పటవలన నిదుర లేమి యసగా జాగర మనెడి మస్మథావస్థ చెప్పఁ బడినది.

సమాసములు :

తత్స్వప్నసమౌగకలాపిలానైః :- స్వప్నే సమౌగః = స్వప్న సమౌగః. తస్మాః స్వప్నసమౌగః=తత్స్వప్న సమౌగః, తత్స్వప్న సమౌగే కళాః=తత్స్వప్నసమౌగకళాః. తత్స్వప్న సమౌగకళా ఏవ విలాసాః=తత్స్వప్నసమౌగకళావిలాసాః, తైః = తత్స్వప్న సమౌగ కళావిలానైః.

భావము :

ఆ కుణ్ఠిత నగరమందలి హేరులు చిత్తరువులయందు, విచిత్రములైన దమయన్తియొక్క చరిత్రమును వ్రాయించియుండిరి. వివిధ దిక్కులనుండి స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజులందఱు ఆ చిత్రములనుఁ జూచుచు పగటినిఁ గడపిరి. స్వప్నముయందు దమయన్తి సంభోగ కళలచే రాత్రినిఁ గడపిరి.॥౩౫॥

శ్లో. సా విభ్రమం స్వప్నగతాఽపి తస్యాం
నిశి స్వలాభస్య దదే యదేభ్యః।
తదర్థినాం భూమిభుజాం వదాన్యా
సతీ సతీ పూరయతి స్మ కామమ్॥

36

ప.వి. సా-విభ్రమం-స్వప్నగతా- అపి- తస్యాం- నిశి- స్వలాభస్య- దదే-
యత్- ఏభ్యః- తత్-అర్థినాం- భూమిభుజాం- వదాన్యా- సతీ- సతీ-
పూరయతి- స్మ- కామమ్.

అర్థము: సతీ = పతివ్రతయగు, సా=ఆ దమయన్తి, తస్మాం=ఆ రాత్రియందు, అనగా స్వయంవరమునకు ముందు రాత్రియందు, స్వప్నగతాఽపి = కలయందుఁ గానవచ్చినను, ఏభ్యః=ఈ వేల్పులకు, రాజులకు, విభ్రమం =భ్రాన్తిని, అనగా ససత్యపు సంగమమును, వదేతియత్ = ఇచ్చినది యనుట యేదికలదో, తత్=అందువలన, వదాన్యా=త్యాగము కలదిగా, సతీ=అగుచు, ఆర్థినాం=యాచకులైన, భూమిభుజాం = భూపాలుర యొక్క, కామం=కోరికను, పూరయతిన్మ =పూరించుచుండెను.

సమాసములు :

స్వప్నగతా :- స్వప్నం గతా =స్వప్నగతా.

స్వలాభస్య :- స్వస్యాః లాభః =స్వలాభః. తస్య=స్వలాభస్య.

భూమిభుజామ్ :- భూమిం భుజ్జత ఇతి=భూమిభుజః. తేషాం = భూమి భుజామ్.

భావము :

సాంధ్యయైన ఆ దమయన్తి స్వయంవరమునకు ముందటి రాత్రి స్వప్నమునఁ గానవచ్చి దేవతలకును, రాజులకును మిథ్యాసజ్జమము నిచ్చి త్యాగిని యైనది. తన సజ్జమము స్వప్నగతమై కల్గయైనందువలన పతివ్రతయైనది. ఇట్లు లోకోత్తర సౌందర్యముగల యువకులమధ్య నుండియు, నామె నలునికే తన జీవితము సజ్జితము గావించినదై తన శీలమును రక్షించుకొనినది. ||౩౬||

శ్లో. వై దర్భదూతానునయోపహూతైః

శృణ్గారభణ్గీరనుభావయద్భిః।

స్వయంవరస్థానజనాశ్రయస్థైః

ర్దినే పరత్రాలమకారి వీరైః॥

37

ప.వి. వై దర్భదూతానునయోపహూతైః - శృణ్గారభణ్గీః - అనుభావయద్భిః - స్వయంవరస్థానజనాశ్రయః - తైః - దినే - పరత్ర - అలమ్ - అకారి - వీరైః.

అర్థము: పరత్రదినే = మఱునాడు, వైదర్భదూతానునయోపహూతైః - వైదర్భ
=విదర్భరాజగు భీమునియొక్క, దూత = దూతలచే, అనునయ = ప్రార్థ
నతో, ఉపహూతైః = పిలువబడిన, శృంగారభజ్జీః = శృంగారమందలి భావ
విశేషములను, అనుభావయద్భిః = ప్రకటించుచున్న, తైః = ఆ, వీరైః =
వీరులైన రాజులచే, స్వయంవరస్థాన జనాశ్రయః, స్వయంవరస్థాన =
స్వయంవరమునకు స్థానమైన, జనాశ్రయః = మణ్డపము, అలమకారి =
అలజ్కరింపబడినది.

సమాసములు :

వైదర్భ దూతానునయోపహూతైః :- విదర్భాణాం రాజా = వైదర్భః.
వైదర్భస్య దూతాః = వైదర్భదూతాః, వైదర్భదూతానామనునయః =
వైదర్భ దూతానునయః, వైదర్భదూతానునయేన, ఉపహూతాః = వైదర్భ
దూతానునయోపహూతాః, తైః = వైదర్భ దూతానునయోపహూతైః.

శృంగారభజ్జీః :- శృంగారస్య భజ్జయః = శృంగారభజ్జయః, తాః = శృంగార
భజ్జీః.

స్వయంవరస్థానజనాశ్రయః :- స్వయంవరస్య స్థానం = స్వయంవరస్థానం,
జనానామాశ్రయః = జనాశ్రయః, స్వయంవరస్థానస్య జనాశ్రయః =
స్వయంవరస్థానజనాశ్రయః.

భావము :

మఱుదినమునందు, భీమ = రాజుయొక్క దూతలు ప్రార్థనాపూర్వకముగా
నాహ్వానింపగా, నా రాజులు శృంగార చేష్టలనుఁ బ్రకటించుచు స్వయంవర
మణ్డపమును జేరిరి. || ౩౭ ||

శ్లో. భూషాభిరుచ్చైరపి సంస్కృతేయం

వీఙ్మృతకృత ప్రాకృతబుద్ధిమేవ.

ప్రసూనబాణే విబుధాధినాథ

స్తేనాథ సాఽశోభ సభా సలేన॥

ప.వి. భూషాభిః - ఉచ్చైః - అపి - సంస్కృతే - యం - వీక్ష్య - అకృత - ప్రాకృత
బుద్ధిమ్ - ఏవ - ప్రసూనబాణే - విబుధాధినాథః - తేన - అథ - సా -
అశోభి - సభా - నలేన.

అర్థము: విబుధాధినాథః = ఇంద్రుడు, యం = ఏ నలుని, వీక్ష్య = చూచి,
భూషాభిః = భూషణములచే (అలంకారములతో కూడిన), ఉచ్చైః =
అతిశయముగా, సంస్కృతేఽపి = అలంకరింపబడినను (సంస్కృతము
నందును), ప్రసూనబాణే = మన్మథునియందును, ప్రాకృత బుద్ధిం =
(ప్రాకృతభాషా బుద్ధిని) నీచబుద్ధిని, అకృత = చేసెను, అనగా సున్దరుఁ
డను బుద్ధినిఁ జేయలేదు. అథ = నలుఁడు వచ్చినపిదప, తేన = ఆ, నలేన
= నలునిచే, సా = ఆ, సభా = స్వయంవరసభ, అశోభి =
శోభించినది.

వి. విబుధాధినాథుఁడు అనగా పణ్డితశ్రేష్ఠుడు, సంస్కృతమునందు ప్రాకృత
బుద్ధి నుంచుట అనగా సంస్కృత భాషయందు ప్రాకృత భాషాబుద్ధి
నుంచుట విరుద్ధము కాన నిట విరోధాభాసము నూచితము. భూషణాది
సంస్కారము గల్గినందువలన సంస్కృతుడైన మన్మథునియందు
ప్రాకృతబుద్ధిని అనగా నీచబుద్ధినుంచెనని చెప్పటచే విరోధ పరిహారము.

సమాసములు :

ప్రాకృతబుద్ధిమ్: , ప్రాకృత ఇతి బుద్ధిః = ప్రాకృతబుద్ధిః, తామ్ = ప్రాకృత
బుద్ధిమ్.

ప్రసూనబాణే: - ప్రసూనం బాణః యస్య సః = ప్రసూనబాణః, తస్మిన్
= ప్రసూనబాణే.

విబుధాధినాథః :- విబుధానామధినాథః = విబుధాధినాథః.

భావము :

ఆ స్వయంవర మణ్డపమందు, ఇంద్రుఁడు నలునిఁజూచి, భూషణము
లతో మెండుగా నలంకరింపఁబడిన (సంస్కృతమందు) మన్మథునియందు
సాధారణ బుద్ధిని (ప్రాకృత బుద్ధిని) ఉంచెను. అనగా నందఁగాడను బుద్ధినుంచ

లేదు. నలుడు విచ్చేయగానే యా సభ శోభిల్లఁ దొడగిసది. అసగా, నలుడు మస్మఘ సతిశయించిన సౌందర్యముతో వెలయుచుండె సని భావము. ||౩౯||

శ్లో. ధృతాఙ్గరాగే కలితద్యుశోభాం
తస్మిన్ సభాం చుమ్బతి రాజచన్ద్రే |
గతా బతాక్షో ర్విషయం విలజ్ఞ్యై
క్వ క్షత్రనక్షత్ర కులస్య లక్ష్మీః ||

39

ప.వి : ధృతాఙ్గరాగే-కలితద్యుశోభాం-తస్మిన్-సభాం-చుమ్బతి-రాజచన్ద్రే-గతా-
-బత-అక్షోః-విషయం-విలజ్ఞ్యై-క్వ-క్షత్ర నక్షత్ర కులస్య-లక్ష్మీః.

అర్థము: ధృతాఙ్గరాగే=ధృత=ధరింపఁబడిన, అఙ్గరాగే=మైపుత కల్గినట్టి, (చంద్ర పక్షమున) ధృత=ధరింపఁబడిన, అఙ్గ=బింబమందలి, రాగే=ఎఱ్ఱఁదనమునుఁ గల్గినట్టి, రాజచన్ద్రే=రాజచన్ద్రుడై స నలుడు (చన్ద్రుడు) కలితద్యుశోభాం-
కలిత = పొందఁబడిన, ద్యుశోభాం=స్వర్గశోభగల్గిన, (ఆకాశశోభగల్గిన),
తాం=ఆ సభను, చుమ్బతి సతి = ప్రవేశింపగా, (సభయను స్త్రీని ముద్దిడగా) క్షత్రై నక్షత్ర కులస్య=క్షత్రై=క్షత్రియులను, నక్షత్రై=నక్షత్రములయొక్క, కులస్య=సంఘమునకు సమ్మన్దించిన, లక్ష్మీః=శోభ, అక్షోః=నేత్రములయొక్క, విషయం = గోచరమును, విలజ్ఞ్యై=దాటి, క్వ=ఎచ్చటికి, గతా=వెళ్ళినది? బత=ఆశ్చర్యము.

వి:- “రాజచన్ద్రే-అనునెడ, క్షత్రై నక్షత్రై కులస్య” యనునెడ రాజును చన్ద్రుడుగను, క్షత్రియులను నక్షత్రములుగను రూపించుటవలన రూపకము.

“కలితద్యుశోభామ్” అనునెడ సభను స్వర్గశోభ వంటి శోభను వహించినదిగఁజెప్పుటవలన, నిదర్శనాలంకారము. పైరెంటికిని సజ్కరము.

సమానములు :

ధృతాఙ్గరాగే:-అఙ్గస్య రాగః=అఙ్గరాగః; ధృతః అఙ్గరాగః యేన సః=ధృతాఙ్గరాగః, తస్మిన్=ధృతాఙ్గరాగే.

కలితద్యుశోభాం : - ద్యోః శోభా = ద్యుశోభా, కలితా ద్యుశోభా
యస్యాస్యా = కలితద్యు శోభా, తామ్ = కలితద్యుశోభాం.

రాజచన్ద్రీ :- రాజై ప చన్ద్రీః = రాజచన్ద్రీః, పక్షాన్తరమున రాజా చన్ద్రీ
ఇవ = రాజచన్ద్రీః.

క్షత్ర-క్షత్రకులస్య :- క్షత్రాజ్యేష సక్షత్రాణి = క్షత్ర సక్షత్రాణి, క్షత్ర
సక్షత్రాణాం కులమ్ - క్షత్ర సక్షత్రకులమ్, తస్య = క్షత్ర సక్షత్ర
కులస్య.

భావము :

రాజచన్ద్రీః డగు నలుడు మై పూత నలదుకొని స్వర్గ శోభతోడను,
(నాకాశ శోభతోడను) వెలయుచున్న సభను ప్రవేశింపఁగనే క్షత్రియు
లనెడి సక్షత్ర సంఘము యొక్క శోభ దృష్టికి కానరాలేదు - చన్ద్రీడు
బింబమునందు రాగమును ఉదయకాలపు పెట్టదనమును, వహించి
యాకసమునకు రాగనే యందలి సక్షత్రముల కాన్తి తొలగిపోవును.
అట్లే నలచంద్రుడు ఆకాశ శోభగల సభను ప్రవేశింపఁగనే రాజు లనెడి
సక్షత్రముల కాన్తి తఱిగిపోయినది ||౩౯||

శ్లో. ప్రాక్ దృష్టయః క్షోణి భుజామముష్మి

నాశ్చర్య పర్యుత్సుకితా నిపేతుః |

అనన్తరం దన్తరిత భ్రువాం తు

నితాన్త మీర్ష్యాకలుషా దలగన్తాః ||

40

ప.వి. ప్రాక్ - దృష్టయః - క్షోణిభుజామ్ - అముష్మిన్ - ఆశ్చర్యపర్యుత్సు
కితాః - నిపేతుః - అనన్తరం - దన్తరిత భ్రువాం - తు - నితాన్తమ్ - ఈర్ష్యా
కలుషాః - దలగన్తాః

అర్థము: ప్రాక్ = తొలుత, అముష్మిన్ = ఈ నలునియందు, క్షోణిభుజాం =
రాజులయొక్క, దృష్టయః - పూర్వదృష్టులు, ఆశ్చర్యపర్యుత్సు కితాః -
ఆశ్చర్య = ఆశ్చర్యపడచే, పర్యుత్సుకితాః = మిక్కిలియుతక-శ్లోతసుః

బొందింపఁబడినవై, నిపేతుః=పడినవి. అనన్తరంతు = తర్వాతనో,
దన్తురితభ్రువామ్, దన్తురిత=ద్వేషముచే మెట్టపల్లములుగాఁ జేయఁబడిన,
భ్రువాం=కనుబొమ్మలు గల యీరాజుల యొక్క, దృగన్తాః=కంటి
కొనలచూపులు, నితాన్తం=మిక్కిలి, ఈర్ష్యాకలుషాః, = అసూయతో
కాలుష్యమునొందినవై, నిపేతుః=పడినవి.

వి. ఇచ్చట, ఔత్సుక్యముచేతమ, అసూయచేతను, ప్రయోగింపఁబడిన,
పూర్ణదృష్టులకును, అపూర్ణదృష్టులకును క్రమముగా నొక్కకాలము
నందు పాతమునుజెప్పటవలన పర్యాయాలఱ్ఱము.

అట్లే, ఔత్సుక్యము, ఈర్ష్య, విస్మయము, ద్వేషము మున్నగు ఇచ్చా
విభావమునుఁ గూర్చుట వలన ప్రియమనెడి, భావాలఱ్ఱము. పై
రెంటికిని సంస్కృష్టి.

సమాసములు :

ఆశ్చర్యపర్యుత్సుకితా :- పర్యుత్సుకితః భావః=పర్యుత్సుకితా. ఆశ్చర్యేన
పర్యుత్సుకితా=అశ్చర్య పర్యుత్సుకితా.

దన్తురితభ్రువామ్ :- దన్తురితాః భ్రువాః యేషాం తే=దన్తురితభ్రువాః.
తేషాం=దన్తురితభ్రువామ్.

ఈర్ష్యాకలుషాః :- ఈర్ష్యయా కలుషాః = ఈర్ష్యా కలుషాః.

దృగన్తాః :- దృశామన్తాః = దృగన్తాః.

భావము :

తొలుత నీ నలునిపై నాశ్చర్యము కములైన రాజదృష్టులు పడినవి.
తర్వాత నాతని సౌందర్యాదులను భావించుటవలన ద్వేషాదులచే మిట్టపల్లములు
గావింపఁబడిన కనుబొమ్మలుగల యీ రాజులయొక్క కన్నుల కొనలనుండి
యీర్ష్యతోఁ గలుషితములైన దృష్టులు పడసాగినవి. ఔత్సుక్యముతోఁ బూర్ణ
దృష్టులును ద్వేషాదులతో నపూర్ణ దృష్టులును నలునిపైఁ బర్వినవని యాశ
యము. ||౪౦||

శ్లో. సుధాంశురేష ప్రథమో భువీతి
 స్మరౌ ద్వితీయః కిమసావితీమమ్,
 దద్రస స్తతీయోఽయ మితి క్షితీశాః,
 స్తుతిచ్ఛలా మత్స్రీణో నినిన్దుః॥

41

ప,వి. సుధాంశుః - ఏషః - ప్రథమః - భువి - ఇతి - స్మరః - ద్వితీయః - కిమ్ -
 అసౌ - ఇతి - ఇమమ్ - దద్రసః - తృతీయః - అయమ్ - ఇతి - క్షితీశాః -
 స్తుతిచ్ఛలాత్ - మత్స్రీణః - నినిన్దుః.

అర్థము. మత్స్రీణః = ఒరుల శుభమును ద్వేషించునట్టి, క్షితీశాః = రాజులు,
 భువి = భూమియందు, ఏషః = ఇతఁడు, ప్రథమః = క్రొత్తగా నవతరిం
 చిన, సుధాంశుః కిం = అసలుచంద్రుడాయేమి? ఇతి = అని, అసౌ = ఇతఁడు,
 భువి = భూమియందు, ద్వితీయః = రెండవ, స్మరః కిమ్ = మన్మథుడాయేమి?
 ఇతి = అని, అయమ్ = ఇతఁడు భువి = భూమియందు, తృతీయః = మూడవ,
 దద్రసః కిం = అశ్వినీ పుత్రుడాయేమి, ఇతిచ = అనియు, స్తుతిచ్ఛలాత్ = స్తుతి
 చేయునెపమువలన, ఇమమ్ = ఈ నలుని, నినిన్దుః = నిందించిరి.

వి: ఇచ్చట నలుడు చన్ద్రుడా యేమి? మన్మథుడా యేమి? అశ్వినీ కుమారుడా యేమి? అను నీ మూడును నుత్పేక్షలు. వీనికిఁట సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

స్తుతిచ్ఛలాత్ :- స్తుతిరేవ చ్ఛలం = స్తుతిచ్ఛలం, తస్మాత్ = స్తుతిచ్ఛలాత్.
 మత్స్రీణః :- మత్స్రీణః ఏషామస్తీతి = మత్స్రీణః.

భావము :

నలుని సౌందర్యాదులనుఁ జూచి యోర్వలేని రాజులు, అతనిని, భూమి
 యందు నూతనముగా నవతరించిన చంద్రుడా యేమి? అనియు, లేదా
 భూమియం దుద్భవించిన రెండవ మన్మథుడా యేమి? యనియు లేదా
 భూమియం దవతరించిన మూడవ యశ్వినీకుమారుడా యేమి? యని
 స్తుతి వ్యాజమున నిందించుచుండెరి. || ౪౧ ||

శ్లో. ఆద్యం విధోర్జన్మ స ఏష భూమౌ
 ద్వైతం యువాఽసౌ రతివల్లభస్య
 నా సత్యయోర్మూర్తి రియం తలతీయా
 ఇతి స్తుతస్తైః కిల మత్సరైః సః॥

42

ప.వి. ఆద్యం-విధోః-జన్మ-సః-ఏషః - భూమౌ-ద్వైతం - యువా-అసౌ-రతి
 వల్లభస్య-నాసత్యయోః-మూర్తిః - ఇయం-తృతీయా-ఇతి-స్తుతః-తైః -
 కిల-మత్సరైః-సః.

అర్థము: సః=ఆ, ఏషః=ఈ నలుఁడు, భూమౌ=భూమియందు, విధోః=చంద్రు
 నికి, ఆద్యం=మొదటిదైన, జన్మ=జన్మము. (లేదా) అసౌ=ఈ, యువా
 =యువకుఁడు, రతివల్లభస్య=రతికి, భర్తయగు మన్మథునకు, ద్వైతం=
 ద్విత్వము, అనగా రెండవ మన్మథుఁడు. (లేదా) ఇయం=ఈ నలుని
 మూర్తి, నా సత్యయోః=అశ్వినీ కుమారులకు, తృతీయా=మూడవ
 దైన, మూర్తిః=శరీరము ఇతి = అని, సః = ఆ నలుఁడు, మత్సరైః=
 అసూయగల, తైః=ఆరాజులచే, స్తుతః = స్తుతింపఁబడెను.

వి: ఇందు, పూర్వశ్లోకములోని యర్థమే కొశబ్ద రహితముగా వర్ణితము—
 కవి వచనము గాన నిందు పునరుక్తి దోషము లేదు.
 ఇచ్చటను పూర్వము వలె సుత్ప్రేక్షాత్రయము. కాని గమకము లేనందు
 వలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

ద్వైతం : ద్వయోర్భావః=ద్విత్వా, ద్విత్వైవ=ద్వైతమ్.

రతివల్లభస్య : రతేః వల్లభః=రతివల్లభః, తస్య=రతివల్లభస్య.

నాసత్యయోః :- న సత్యో=అసత్యో, స అసత్యో=నాఽసత్యో, తయోః
 =నా సత్యయోః,

భావము :

ఈ నలుఁడు భూమియందు చంద్రుని ప్రథమాపరారము. లేదా ఈ యువకుఁడైన నలుఁడు మన్మథునకు రెండవవాడు. లేదా ఈ నలుని మూర్తి అభివ్రీణి కుమారుల మూడవ మూర్తి అని యీ విధముగా సిద్ధిని వహించిన రాజులీతనిని స్తుతించిరి || ౪౨ ||

శ్లో. ఇహేదృశాః సన్తి కతీతి దుష్టైః

దృష్టాన్తితాలీకనలావలీ తైః ।

ఆత్మాపకర్షే కిల మత్స్రరాణాం

ద్విషః పరస్పర్ధనయా సమాధిః ॥

43

ప.వి. ఇహ - ఈదృశాః - సన్తి - కతీ - ఇతి - దుష్టైః - దృష్టాన్తితా - అలీకనలావలీ - తైః - ఆత్మాపకర్షే - కిల - మత్స్రరాణాం - ద్విషః - పరస్పర్ధనయా - సమాధిః.

అర్థము: దుష్టైః = దుష్టులైన, తైః = ఆ రాజులచే, ఇహ = ఈ సభయందు, ఈ దృశాః = ఈ నలునికి సాక్షియైనవారు, కతీ = ఎందరో, సన్తితి = కలరని, అలీకనలావలీ; అలీక = అసత్యమైన, నలావలీ = నలపజ్జీ, దృష్టాన్తితా = ఉదాహరణము గావింపబడినది. మత్స్రరాణాం = ఈర్ష్య గలవారికి, ఆత్మాపకర్షేసతి = శత్రువునుండి తమకు న్యూనతయేర్పడగా, ద్విషః = శత్రువునకు, పరస్పర్ధనయా; పర = మరియుకనిచే, స్పర్ధనయా = సంఘర్షణ నేర్పఱచుటచే, సమాధిః కిల = మనస్సునకు సమాధానముగదా ! అనగోతమ న్యూనతకు పరిహారముగదా.

వి. ఇచ్చట పూర్వార్థమైన సామాన్యమును ఉత్తరార్థమైన విశేషము సమర్థించినందువలన నర్థాంతర న్యాసాలబ్ధ్యారము

సమాసములు ;

అలీకనలావలీః - నలానామావలీ = నలావలీ, అలీకా ష సా నలావలీ ష = అలీకనలావలీ.

ఆత్మాపకర్షే :- ఆత్మనః అపకర్షః=ఆత్మాపకర్షః, తస్మిన్=ఆత్మాపకర్షే.
పరస్పర్ధనయా :- పరేణ స్పర్ధనా=పరస్పర్ధనా, తయా=పరస్పర్ధనయా.

భావము :

పరశ్రేయస్సును సహింపలేని యా దుష్టులగు రాజులు, నలునివంటివారు ఎందరో కలరని నలరూపమందున్న ఇన్ద్రాగ్నియమవరుణు లను నసత్యపునలుల నుదాహరించిరి. ఈర్ష్య వహించినవారు తమకు నపకర్ష వచ్చినపుడు వానిని పరి హరించుకొనుటకు తమ ప్రతిపక్షమునకు కా ని పరులతోఁ జేరి. వారితో తమ శత్రువునకు స్పర్ధఁ గలిగించి తృప్తి నొందుదురు. ఇచ్చట రాజులు తమకు నలునివలన నేర్పడిన యపకర్షను తొలగించుకొనుటకై యసత్య నలులతో, నలు నకు స్పర్ధ గల్పించి తమ యపకర్షకు పరిహారము నొందిరి. ||౪౩||

శ్లో. గుణేన కేనాఽపి జనేఽనవద్యే
దోషాన్తరోక్తిః ఖలు తత్ఫలత్వమ్ |
రూపేణ తత్సంసద దూషితస్య
సురై ర్నరత్వం యతదూషితస్య ||

44

ప. వి. గుణేన - కేన - అపి - జనే - అనవద్యే - దోషాన్తరోక్తిః - ఖలు -
తత్ - ఫలత్వమ్ - రూపేణ - తత్సంసదదూషితస్య - సురైః -
నరత్వం - యత్ - అదూషితస్య -

అర్థము: కేనాపి = ఒకానొక, గుణేన = గుణముచే, అనవద్యే = నిర్దోషమైన,
జనే = జనమునందు, దోషాన్తరోక్తిః — దోషాన్తర = మఱియొక దోష
మును, ఉక్తిః = చెప్పుట, ఇతియత్ = ఏదికలదో, తత్ = అది, ఫలత్వం
ఖలు = దుష్టత్వముగదా. యత్ = ఏలయనగా, రూపేణ = సౌందర్యముచే,
తత్సంసదదూషితస్య — తత్సంసత్ = ఆ సభచే, అదూషితస్య = దూషింపఁ
బడని, తస్య = ఆ నలునికి, నరత్వం = మనుష్యత్వము, సురైః = ఇన్ద్రా
దులచే, అదూషిత = దూషింపఁబడినది. మిక్కిలి యందిగాఁడైనను నీ
నలుడు మనుష్యుడే గాని దేవుఁడు గాదు, అసగాధేవజాతికిఁ జెందఁడు,

వి : “నిర్దోషమైన దానికి దోషాస్తరారోపణ, ఖలత్వము” అను సామాన్య విషయము నరత్వమును దూషించుటచే సమర్థింపఁబడినది గాన, విశేషముచే సామాన్యమును సమర్థించుట యను నర్థాస్తర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

అనపద్యే :- ఆవిద్యమానమపద్యం యస్య సః = అనపద్యః. తస్మిన్ = అనపద్యే.

దోషాస్తరోక్తిః - అన్యః దోషః = దోషాస్తరం. దోషాస్తరస్య ఉక్తిః = దోషాస్తరోక్తిః.

తత్సంసదదూషితస్య :- సా చాసౌ సంసచ్చ = తత్సంసత్. తత్సంసదా అదూషితః = తత్సం సదదూషితః — తస్య = తత్సంసదదూషితస్య.

భావము :

లోకమునందు గుణయుక్తమగు వ్యక్తియందు దోషము నారోపించుటయే దుష్టత్వము. ఇన్ద్రిదిదేవతలు, లోకోత్తర సౌందర్యశాలియైన నలునిపై నీర్వ్యవహించి, యత డెంత సౌందర్యము గలవాడైనను నతడు మనుష్యజాతికిఁ జెందిన వాడే గాని దేవజాతికిఁ జెందినవాఁడు కాదుగదా ! అతనియందు సౌందర్య మను గుణ మున్నను నతనియందు నరత్వ మను దోష ముండుటవలన నా గుణము నకు విలువలేదు. అని దేవతలు తమ యీసును వెలిబుచ్చిరి. ||౪౪||

శ్లో. నలానసత్యా నవదత్ స సత్యః
కృతోపవేశాన్ సవిధే సురేశాన్ ।
నోభావిలాభాః కిము దర్పకశ్చ
భవన్తి నా సత్యయుజౌ భవన్తః ॥

45

ప. వి. సరాన్ - అసత్మాన్ - అపవత్ - సః - సత్యః - కృతోపవేశాన్ -
సవిధే - సురేశాన్ - న - ఉభౌ - ఇలాభాః - కిమ్ - ఉ - దర్ప
కః - చ-భవన్తి - నా సత్యయుజౌ - భవన్తః.

అర్థము: సత్యః = నిజమైన, సః = ఆ సలుడు, అసత్యాన్ = నిజమైనవారు
గానట్టి, అసగా సలుని రూపమునుదాల్చినట్టి, సవిధే = సమీపమున,
కృతోపవేశాన్ = కృత = చేయబడిన, ఉపవేశాన్ = కూర్చుండుట
గల్గిన, సురేశాన్ = దేవతాశ్రేష్ఠులైన యింద్రులను, అవదత్ = చెప్పెను
(కిమితి = ఏమనగా) హేధన్యాః = ఓ ధన్యులారా! భవంతః = మీరు,
నాసత్యయుజౌ = అశ్వినీ దేవతలతోగూడిన, ఉభౌ = ఇరువురైన,
ఇలాభూః = ఇలాదేవియందు జన్మించిన పురూరవుడు, దర్శకశ్చ =
మన్మథుడును, సభవన్తికిము = కారాయేమి ?

సమాసములు :

అసత్యాన్ :- స స త్యాః = అసత్యాః, తాన్ = అసత్యాన్.

కృతోపవేశాన్ :- కృతః ఉపవేశః యైస్తే = కృతోపవేశాః, తాన్ = కృతో
పవేశాన్.

ఇలాభూః :- ఇలాయం భవతీతి = ఇలాభూః.

నాసత్యయుజౌ :- స స త్యా = అసత్యా, అసత్యా న భవత ఇతి =
నాసత్యా, నాసత్యాభ్యాం యుజ్యేతే ఇతి = నా సత్యయుజౌ.

భావము :

సత్య మైన సలుడు, తన వేషమును ధరించిన, యసత్యులు లైన
యింద్రుని దేవతలను గూర్చి యో ధన్యాత్ములారా! మీరు సౌందర్యముచే సశ్వినీ
దేవతలుగను పురూరవుడుగను, మన్మథుడుగను, లేరా యేమి? యని ప్రశ్నిం
చెను. అసగా నిన్ద్రుని యమవరుణులు సలుగురును, సందచందములతో సశ్వ
కుమార - పురూరవో - మన్మథులను పోలి యున్నారనియు, తన వేషమున
నున్న వారిని జూచుటచే, తనకును నాశ్చర్యము గల్గినదనియు భావము || ౭౫ ||

శ్లో. అమీ తమాహుః స్మయదత్ర మధ్యే
కస్యాపి నోత్పత్తిరభూదిలాయామ్ |
అదర్శకాస్మః సవిధే స్థితాస్తే
నాసత్యతాం నాపి విభర్తి కశ్చిత్ ||

ప. వి. అమీ - తమ్ - ఆహూః - స్మ - యత్ - అత్ర - మధ్యే - కస్య - అపి -
స - ఉత్పత్తిః - అభూత్ - ఇలాయామ్ - అదర్శకాః - స్మ - సవిధే - స్థితాః -
తే - నా సత్యతాం - స - అపి - బిభర్తి - కః - చిత్ .

అర్థము:- అమీ=ఈ వేల్పులు, తం=ఆ సలుని, ఆహూఃస్మ=చెప్పుచుండిరి, యత్
=ఏ కారణమువలన, తే=సీయొక్క, సవిధే=సమీపమందు, స్థితాః=
ఉన్న, యే = ఏ, వయం = మేముగలమో, అత్ర=సలుగురై స మాలో,
మధ్యే=మధ్యయందు, కస్యాపి=ఎవనికిని, ఇలాయాం = బుధుని భార్య
యైన ఇలాదేవి యందు, (భూమి యందును) ఉత్పత్తిః=పుట్టుక, నా
భూత్=వర్షడలేడు: అనగా మా సలుగురిలో నెవ్వడును నిలాదేవియం
దుద్భవించిన పురూరవుడు కాడు(భూమియం దుద్భవించిన భౌముడును
కాడు) కిన్తు=మఱేమనగా, అదర్శకాః=కామునికంటె భిన్నులముగా,
(సౌందర్య గర్వభూస్థులముగా) స్మః = ఉన్నారము. కశ్చిత్=మాలో
నొక్కడును నా సత్యతాం = అశ్వికుమారత్వమును. నాపిబిభర్తి =
ధరించుటయు లేదు.

నమానములు :

అదర్శకాః :- స దర్శకాః = అదర్శకాః, పక్షాస్తముః — అవిద్య
మానః దర్శక యేదాం లే=అదర్శకాః.

భావము :

తర్వాత నిష్ఠాధి దేవతలు సలుని గూర్చి యిట్లు చెప్ప వొడగిరి:- ఓ
సలమహారాజా! నీ యెదుట నున్న మా సలుగురిలో నొక్కడును నిలాదేవి
యందు జన్మించిన పురూరవు డెవడును లేడు. అట్లే యిలాదేవి
యందు (భూదేవియందు) జన్మించిన భౌముడును (అంగారకుడును) లేడు.
మఱియు మే మదంబము మన్మథునికంటెను భిన్నులము. అయినను లోకోత్తర
సౌందర్యము గలవార మగుటవలనగూడ మాకేలాంటి గర్వమునులేదు. కాబట్టి
మేము రెండు విధములుగను అదర్శకములము. మాలో నెవ్వడు “నా సత్య
త్వము”ను అనగా అశ్వినేయత్వమును ధరించుటలేదు. అట్లే “నా సత్యత్వ
మును” సత్యత్వమును, అనగా సత్యసలత్వమును వహించుట లేదు కేవలము నీ
రూపమును మేము వహించుటవలన నీవలె కానవచ్చుచున్నాము. ॥౭౭॥

శ్లో. తేభ్యః పరాన్నః పరిభావయన్వ
 శ్రియా విదూరీకృతకామదేవాన్ ।
 అస్మిన్ సమాజే బహుషు భ్రమన్తి
 భైమీ కిలాస్మాసు ఘటిష్యతేఽసౌ ।

47

ప.వి. తేభ్యః- పరాన్ - నః-పరిభావయన్వ-శ్రియా-విదూరీకృత కామదేవాన్ -
 అస్మిన్ -సమాజే-బహుషు-భ్రమన్తి-భైమీ-కిల- అస్మాసు- ఘటిష్యతే -
 అసౌ -

అర్థము: (తత్=ఇలాదేవియందు జన్మించుట మున్నగునవి లేనందువలన) శ్రియా
 =అందముచే, విదూరీకృత కామదేవాన్-విదూరీకృతః=తిరస్కరింపఁ
 బడిన, కామదేవాన్ =మన్మథుడుగల్గిన, నః =మమ్ములను, తేభ్యః=
 ఇలా పుత్రాదులకంటెను, పరాన్=ఇతరులుగా, పరిభావయన్వ=నిశ్చ
 యించుకొనుము. (కించ = మఱియు) (హేసౌమ్య=ఓ సౌమ్యస్వభావము
 గల నలమహారాజా!) శ్రియా=సౌందర్యలక్ష్మిచే, విదూరీకృత=తిరస్క
 రింపబడిన, కామదేవాన్=మన్మథుడు గల్గిన, నః=మమ్ములను, పరాన్
 =వానికంటె శ్రేష్ఠమైన వారినిగా, పరిభావయన్వ = తెలిసికొనుము;
 అసౌ=ఈ, భైమీ=దమయన్తి, అస్మిన్ = ఈ, సమాజే=రాజసభ
 యందు, బహుషు = పెక్కండ్రయందు, మధ్యే=నడుమ, భ్రమన్తి=
 సంచరించుచు, అస్మాసు=మాయందు, ఘటిష్యతే=చేరనున్నది. తథా=
 అట్లే, బహుషు=పెక్కండ్రైన, అస్మాసు=నలరూపమును ధరించిన
 మాయందు, భ్రమన్తి=నలుడను భ్రాన్తిని వహించినదై, ఘటిష్యతే=
 కిం=సజ్జమింపబోవుచున్నదిగదా. (దానికై మేమిటుకు వచ్చితిమి).

వి: ఇచ్చట నర్థములు రెండు ప్రకృతములుగా వివక్షితములు గాన కేవల
 ప్రకృతశ్లేషాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

విదూరీకృత కామదేవాన్ :- అవిదూరాః విదూరాః సచ్చద్భూతానాః
 కృతాః=విదూరీకృతాః, విదూరీకృతాః కామదేవాః యైస్తే విదూరీకృత
 కామదేవాః; తాన్=విదూరీకృత కామదేవాన్.

భావము :

పూర్వ శ్లోకమునఁజెప్పిన ప్రకారము మే మెవ్వరము ఇలాసుతులము కాని, యశ్విని దేవతలముకాని, మన్మథులముకాని కాము. సౌందర్యమున మన్మథుని జయించిన మమ్ములను ఇలాసుతామలకంబె భిన్నులుగను, శ్రేష్ఠులుగను నెఱుంగుము. దమయన్తి, రాజసభయందు సంచరించుచు మాతో కలియును. లేదా నలరూపమును ధరించిన మాయెడ నల భ్రాన్తిచే నజ్ఞమించును. దీసికొఱకు మేమిటకు వచ్చితిమి ॥౪౭॥

శ్లో. అసామ యన్నామ తవేహ రూపం

స్వేనాఽధిగత్య శ్రితముగ్ధభావాః।

తన్నో ధిగాశాపతితాన్నరేన్ద్ర

ధిక్ చేదమన్మద్విబుధత్వమస్తు॥

48

ప. వి. అసామ-యత్-నామ-తవ-ఇహ-రూపం-స్వేన-అధిగత్య-శ్రిత ముగ్ధ భావాః-తత్-నః-ధిక్-చ-ఆశాపతితాన్-నరేన్ద్ర-ధిక్-ఇదమ్-అస్మ ద్విబుధత్వమ్-అస్తు.

అర్థము:- హే నరేన్ద్ర!-ఓ రాజా ! యత్=ఎందువలన, తవ=నీయొక్క, నామ =పేరు, రూపంచ=సౌందర్యమును, స్వేన=స్వయముగా, అధిగత్తాఽపి =తెలిసికొనియు, శ్రితముగ్ధభావాః-శ్రిత=ఆశ్రయింపబడిన, ముగ్ధభావాః =మూఢత్వము గలవారమై, ఇహ=ఈ స్వయంవరమందు, అసామ= ఉన్నారమో, తత్=అందువలన, ఆశాపతితాన్—ఆశా=దమయంతిపైని యపేక్షచే, ఆ పతితాన్=వచ్చిన, నః=మమ్ములనుగూర్చి, ధిక్=ధిక్కారమే తగినది. ఇదం=ఈ, విబుధత్వం = దేవత్వమును గురించియు, పండితత్వమును గూర్చియు, ధిక్=ధిక్కారమే, అస్తు=అగునుగాత, (కించ=మఱియు) యత్=ఎందువలన, తవ =నీయొక్క, రూపం=రూపమును, అనగా వేషమును, అధిగత్య=పొంది, శ్రితముగ్ధభావాః, శ్రిత=పొందబడిన, ముగ్ధభావాః=సౌందర్యముకల వారమై, అసామనామ= శోభించుచున్నామో, తత్=అందువలన, నః=మాయొక్క, ఆశాపతితాం= దివ్యతిత్వమునుగూర్చి, ధిక్=ధిక్కారము, ఇదం=ఈ, విబుధత్వం=దేవ

త్వమును (గూర్చియు, పండితత్వమును గూర్చియు, ఛిక్ = ఛిక్కారము, ఏల యనగా నీ పసులన్నియు హేయములు. దిక్పాలకులవంటి వారికి దగ నివి.

వి. ఇచ్చట గూడ రెండర్థములును పర్యతములుగా వివక్షితములు గాన కేవల ప్రకృతశ్లేష.

సమాసములు :

శ్రీతముగ్ధభావాః :- ముగ్ధస్య భావాః = ముగ్ధభావాః = శ్రీతః ముగ్ధభావాః యైస్తే = శ్రీతముగ్ధభావాః।

ఆశాపతితాన్ :- ఆశయా అపతితాః = ఆశాపతితాః, తాన్ = ఆశాపతితాన్.

ఆశాపతితామ్ :- ఆశానాం పతయః = ఆశాపతయః. ఆశాపతీనాం భావాః = ఆశాపతితా. తామ్ = ఆశాపతితామ్.

అస్మద్విబుధత్వమ్ :- విబుధానాం భావాః = విబుధత్వం. అస్మాకం విబుధత్వమ్ = అస్మద్విబుధత్వమ్. తత్ = అస్మద్విబుధత్వమ్.

భావము :

ఓ రాజా ! మేము స్వయముగా నీ వేషమును దాల్చి మౌఢ్యముతోఁ గూడి యీ స్యయంవర సభయం చున్నారము. అందువలన, దమయన్నిపై మోహముతో నిచ్చటికి విచ్చేసిన మేము చాల నైచ్యమునకు పాల్పడితిమి. అట్లే మా దేవత్వము, పండితత్వము గూడఁ జాల హేయమైనది. అనగా నలుని వేషమును ధరించి స్వయంవర సభకు విచ్చేయుట చాల హీన మైనది. అందులోను దేవతలుగానుండి (జ్ఞానులుగా నుండి) యిట్టి తుచ్ఛమైన పనికిఁ బాల్పడుటయు హీన మైనది. మరియు, స్వయముగా చాలినంత సౌందర్యము లేకపోయినను, నీ వేషమును ధరించి సౌందర్యమును సంపాదించుచున్నాము కాని, యాశాపతులమైన — (ఇట్టి సీచమైన పని కొడిగట్టిన) మా యాశాపతిత్వము, అనగా దిక్పాలకత్వము చాల హేయమైనది. అట్లే మా దేవతాత్వము గూడ చాల నిన్ద్యమైనది ॥౪౮॥

శ్లో. సా వాగవాణ్ణయితమాం నలేన.

తేషా మనాశజ్జిత వాక్చలేన.

స్త్రీ రత్నలాభోచిత యత్నమగ్న

మేనం న హి స్మ ప్రతిభాతి కిజ్చిత్ ||

49

ప. వి. సా-వాక్-అవాణ్ణయితమాం-నలేన-తేషామ్- అనాశజ్జిత వాక్చలేన -
స్త్రీరత్నలాభోచిత యత్నమగ్నమ్ - ఏనం-న-హి-స్మ-ప్రతిభాతి-కిం-
చిత్.

అర్థము:- అనాశజ్జిత వాక్చలేన; అనాశజ్జిత=సందేహింపబడని, అనగా
దెలిసికొనబడని, వాక్చలేన=దేవతలమాటలలోనికపటము గల్గిన, నలేన=
నలుసిచే, తేషాం = ఆ యింద్రాదుల యొక్క, సా=ఆ కపటపు వాక్కు,
అవాణ్ణయితమాం = మిక్కిలి నిర్లక్ష్యభావముతో గ్రహింపబడినది.
అనగా వారి పచనమందలి పైన గానబడు సర్థమే గ్రహింపబడినది
కాన దానియొక్క యంతరార్థము గ్రహింపబడలేదు. హి=ఏలయనగా,
స్త్రీరత్నలాభోచిత యత్నమగ్నం, స్త్రీరత్న=శ్రేష్ఠమైన వనితను, లాభ=
సంపాదించుటకు, ఉచిత=తగిన, యత్న=ప్రయత్నమునందు, మగ్నం=
మునిగియున్న అనగా దేవతా ధ్యానాదులయందు మునిగిన, ఏనం = ఈ
నలుని, గూర్చి, కిజ్చిత్=ఏదియు, సప్రతిభాతిస్మ=స్ఫురించుటలేదు.

సమాసములు :

అవాణ్ణయితమామ్ :- అతిశయేన అవాణ్ణయి = అవాణ్ణయితమామ్.

అనాశజ్జితవాక్చలేన :- వాచః ఛలం = వాక్చలమ్ న. ఆశజ్జితం =
అనాశజ్జితం, అనాశజ్జితం, వాక్చలం యేన సః = అనాశజ్జిత
వాక్చలః, తేన=అనాశజ్జిత వాక్చలేన.

స్త్రీరత్నలాభోచితయత్నమగ్నమ్ : స్త్రీమ రత్నం = స్త్రీరత్నం, స్త్రీ
రత్నస్య లాభః=స్త్రీరత్నలాభః, స్త్రీరత్న లాభస్య ఉచితః = స్త్రీరత్న
లాభోచితః, స్త్రీరత్నలాభోచితశాసౌ యత్నశ్చ = స్త్రీరత్నలాభోచిత

యత్నః, శ్రీరత్నలాభోచితయత్న మగ్నః. శ్రీరత్నలాభోచితయత్న= మగ్నః. తమే = శ్రీరత్నలాభోచితయత్న మగ్నమ్.

భావము :

దేవతల మాటలలోని కపట మెఱుంగని నలుఁడు వారి మాటలకు పైపైని యర్థముల నెఱుంగ గల్గెనే గాని వాని యన్తరార్థముల నెఱుంగ లేకపోయెను. దమయంతి యను శ్రీరత్నమును సంపాదించుటకు పలసిన దేవతోపాసనలయందు మునింగిన వీనికి నేదియు స్ఫురింపక పోయినది. వ్యాసంగము వివేచనాశక్తికి గొప్ప ప్రతిబంధకము ॥౪౯॥

శ్లో. యః స్పర్థయా యేన నిజప్రతిష్ఠాం

లిప్పుః స ఏవాహ తదున్నతత్వమ్.

కః స్పర్ధితుః స్వాభిహితస్వహానేః

స్థానేఽవహేలాం బహులాం న కుర్యాత్ ॥ 50

ప. చి. యః-స్పర్థయా-యేన-నిజప్రతిష్ఠాం-లిప్పుః - సః-ఏవ - ఆహ - తదున్న తత్వమ్ - కః- స్పర్ధితుః - స్వాభిహితస్వహానేః - స్థానే -- అవహేలాం - బహులాం-న-కుర్యాత్.

అర్థము:- యః = ఏ, అపకృష్టః=హీనుఁడు, యేనసహ = ఏ ఉత్కృష్టునితోడ, స్పర్థయా=సంఘర్షణచే, నిజప్రతిష్ఠాం=తన ప్రతిష్ఠను, అనగా తన యాధిక్యమును, లిప్పుః=పొందఁగోరినవాఁడై యుండునో, సః=వాఁడు, అనగా సంఘర్షణనుఁ జేయువాఁడే, తదున్నతత్వం, తత్=ఆయుత్కృష్ట పురుషునకు, ఉన్న తత్వం = అధిక్యమును, ఆహ=చెప్పుచున్నాడు. అనగా నతని చేష్ట చేతనే యాతనికి నపకర్ష స్పష్ట మగును. తథాపి = అదియుక్తమే, కః=ఏ వివేకవన్తుఁడు, స్వాభిహితస్వహానేః, స్వ = తనచేతనే, అభిహిత=చెప్పబడిన, స్వహానేః=తనహాని కల్గిన, స్పర్ధితుః= సంఘర్షణనుఁజేయువానికి, బహులాం = అధికమైన, అవహేలాం=అవ మానమును, స కుర్యాత్ = చేయఁడు. స్థానే = యుక్తము. దమయన్తిఁ బడయఁ గోరి నలుని వేషమును ధరించుట యను దుష్కృత్యము చేత

నలునకు గొప్ప యుత్కర్ష యేర్పడినది. అందువలన వారికి నిరాదరణ మేర్పడుట తగినదే.

సమాసములు :

నిజప్రతిష్ఠాం :- నిజా చ సా ప్రతిష్ఠా చ =నిజప్రతిష్ఠా. తామ్ = నిజ ప్రతిష్ఠామ్.

తదున్నతత్వమ్ :- ఉన్నతస్య భావః=ఉన్నతత్వమ్. తస్య ఉన్నతత్వమ్=తదున్నతత్వమ్. తత్=తదున్నతత్వమ్.

స్వాభిహితస్వహానేః :- స్వేన అభిహితా=స్వాభిహితా, స్వస్య హానిః=స్వహానిః, స్వాభిహితా చ సా స్వహానిశ్చ = స్వాభిహితస్వహానిః, తస్మాః= స్వాభిహితస్వహానేః.

భావము :

లోకమున హినుడు ఉత్తమునతో పోటీ పడి తనకు, ఆధిక్యమును పెంచుకొనుటకు కోరుచు, నా యుత్తమునకే యాధిక్యమును గల్పించును. అసగా హినుని యా ప్రయత్నము ఉత్తమునకు నాధిక్యమునే సూచించును, అదెట్లనగా - వివేకవంతుడు తన చేష్టలతోతనే తన హానిని సూచించునట్టి. తనతో పోటీ పడిన హినునకు గొప్ప యవమానమునే కల్పించును. దమయన్తినీ బడయ గోరి, నలుని వేషమును దాల్చిన యింద్రాదుల దుశ్చర్య కడకు నలునికే గొప్ప యుత్కర్షను కల్పించినది. అందువలన నలునిచే వారి కవమాన మేర్పడుట యుక్తమే యైనది. ॥౫౦॥

శ్లో. గీర్దేవతాగీతయశఃప్రశస్తిః

శ్రియా తటిత్వల్లలితాభినేతా.

ముదా సదాఽవైక్షత కేశవస్తం

స్వయంపరాఽడమ్బర మమ్బరస్థః॥

51

ప.వి: గీర్దేవతాగీత యశఃప్రశస్తిః - శ్రియా - తటిత్వల్లలితాభినేతా - ముదా - తదా - అవైక్షత - కేశవః - తం - స్వయంపరాడమ్బరమ్ - అమ్బరస్థః .

అర్థము: తవా = ఆ సమయమునందు, కేశము = విష్ణువు, గీర్దేవతాగీతయశః ప్రశస్తిః - గీర్దేవతా = వాగ్దేవిచే, గీత = పాడబడిన, యశఃప్రశస్తిః = శీర్షిక సంబంధించిన గ్రంథము గలవాడై, శ్రీయా = తన శరీరమందున్న లక్ష్మీ దేవితో, తటిత్వల్లలితాభినేతాసన్; - తటిత్వల్ = మెఱపుతీగెతో కూడిన మేఘముయొక్క, లలిత = పిలాసమును, అభినేతాసన్ = అనుకరించుచున్న వాడై, అమృరస్థః = ఆకసమందున్నవాడై, తం = ఆ, స్వయంపరాడ మ్భరం = స్వయంవర సభయొక్క సంబరమును, ముదా = సంతోషముతో, అవైక్షత = చూచెను. ఇకనితరులు చూచిరని చెప్పనవసర మేల? అనగా లక్ష్మీసరస్వతులతోఁ గూడి నారాయణుఁడు స్వయంవరమునుఁ జూడ విచ్చేసె ననియర్థము.

సమాసములు :

గీర్దేవతాగీతయశః ప్రశస్తిః :- గీరేవ దేవతా = గీర్దేవతా, గీర్దేవతయా గీతా = గీర్దేవతాగీతా, యశః ప్రశస్తిః = యశప్రశస్తిః, గీర్దేవతా గీతా యశః ప్రశస్తిః యస్య సః = గీర్దేవతాగీత యశఃప్రశస్తిః.

తటిత్వల్లలితాభినేతా :- తటిత్ అస్య ఆస్తితి = తటిత్వాన్, తటిత్వత్వః లలితం = తటిత్వల్లలితం, తటిత్వల్లలితస్య అభినేతా = తటిత్వల్లలితాభినేతా.

స్వయంపరాడమ్భరం :- స్వయంవరస్య ఆడమ్భరః = స్వయంపరాడమ్భరః, తమ్ = స్వయంపరాడమ్భరమ్.

అమృరస్థః :- అమృరే తిష్ఠతీతి = అమృరస్థః

భావము :

ఆ సమయమందు వాగ్దేవిచే గానము చేయబడిన తన యశస్సునకు సంబంధించిన ప్రశస్తి గలవాడై, లక్ష్మితోడ మెఱపుతీగెతోఁ గూడిన మేఘము యొక్క పిలాసము ననుకరించుచు శ్రీ మహావిష్ణువు ఆకసమునందుండి సంతసముతో నా స్వయంవర మహోత్సవమునునుఁ తిలకించెను. అనగా లక్ష్మీసరస్వతులతోఁ గూడి శ్రీ మహావిష్ణువు గూడ నా స్వయంవరమునకు విచ్చేసినందుచులన తక్కినవారు విచ్చేసి రని చెప్ప నవసరము లేదు. ||౫౦||

శ్లో. అష్టై తదాఽష్టాసు హరిత్సు దృష్టిః
సదో దిదృక్షుర్నిదిదేశ దేవః।
లైజ్ఞీ మదృష్ట్యాఽపి శిరశ్శ్రియం యో
దృష్టౌ మృషావాదితకేతకీకః॥

52

ప.వి. అష్టై - తదా - అష్టాసు - హరిత్సు - దృష్టిః - సదః - దిదృక్షుః - నిదిదేశ -
దేవః - లైజ్ఞీమ్ - అదృష్ట్యా - అపి - శిరశ్శ్రియం - యః - దృష్టౌ -
మృషావాదితకేతకీకః.

అర్థము: తదా - ఆ కాలమందు, సదః - స్తయంవర సభను, దిదృక్షుః = చూడఁ
గోరినవాడై, ఆగతః = వచ్చిన, దేవః = బ్రహ్మదేవుడు (నలువ),
అష్టాసు = ఎనిమిదైన, హరిత్సు = దిక్కుల యందు, అష్టై = ఎనిమిదైన,
దృష్టిః = నేత్రములను, నిదిదేశ = పంపెను. యః = ఏ నలువ, లైజ్ఞీం =
జ్యోతిర్లిజ్జమునకు సంబంధించిన, శిరఃశ్రియం = లిజ్జమునకు సుత్రావధి
తోని శిరఃకాంతిని, అదృష్ట్యాపి = చూడకుండియు, దృష్టౌ = లిజ్జశిరోదర్శన
విషయమున, మృషావాదితకేతకీకః; మృషావాదిత = బొంకును పలుకు
సదిగ చేయబడి, కేతకీకః = మొగలిపూవు గలవాడై యుండెను.

సమాసములు :

దిదృక్షుః :- ద్రష్టు మిచ్ఛుః = దిదృక్షుః.

లైజ్ఞీమ్ :- లిజ్జస్య ఇయం = లైజ్ఞీ, తామ్ = లైజ్ఞీమ్.

శిరఃశ్రియమ్ :- శిరసః శ్రీః = శిరఃశ్రీః, తామ్ = శిరఃశ్రియమ్.

మృషావాదితకేతకీకః :- మృషా పదతీతి = మృషావాదిని, మృషావాదిని
కృతా = మృషావాదితా. మృషావాదితా కేతకీ యస్య సః = మృషావాదిత
కేతకీకః.

భావము :

ఆ సమయమున, స్తయంవరసభను వీక్షించుటకై చతుర్ముఖుడను
విచ్చేసెను. అతడు అష్టదిక్కులనుండి విచ్చేసిన జనులనుఁ జూచుటకై తన
నాలుగు భ్రాములందుండి యొకమిది నేత్రములను ప్రసరింపఁజేసెను. ఆ బ్రహ్మ

దేవుడు శివుని జ్యోతిర్లింగముయొక్క యుత్తర భాగమందలి శిరశ్శోభనుఁ
జూచుటకై వెళ్ళి, దానినిఁ జూడకయే చూచినట్లు చెప్పుచు దానికి శివుని శిరము
నుండి పడిన మొగలిపూవును సాక్షిగా నుంచెను. ఆ మొగలిపూవు శివుని
జ్యోతిర్లింగముయొక్క శిరోభాగమందున్న నన్ను బ్రహ్మ చూచి తెచ్చె నని యస
త్యమునుఁ బెల్కెను. పూర్వము బ్రహ్మ శివుని జ్యోతిర్లింగముయొక్క శిరస్సును
చూచెద నని విష్ణువుతో పందెము వేసుకొని వెళ్ళి, దానిని చూడకయే చూచి తిసని
చెప్పి దానిని బలపఱచుకొనుటకై శివుని శిరమందలి మొగలిపూవును సాక్షిగా
నుంచె నను పురాణ కథ యిచ్చుట ననుసంధేయము. అఁగా బ్రహ్మ శివుని
జ్యోతిర్లింగపు టుత్తరభాగము నెట్లు చూడజాలకపోయెనో, అట్లే బ్రహ్మ
స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన జన సముద్రమును నెనిమిది నేత్రములతో జూచు
చున్ననుఁ జూడజాలకపోయె నని యాశయము. ||౫౨||

శ్లో. ఏకేన పర్యక్షిపదాత్మనాఽద్రిం

చక్షు ర్మురారే రభవత్ పరేణ।

తైర్వాదశాత్మా దశభిన్తు శేషై

ర్దిశో దశాలోకత లోకపూర్ణః॥

53

ప.వి. ఏకేన- పర్యక్షిపత్ - ఆత్మనా- అద్రిం- చక్షుః- మురారే- అభవత్ -
పరేణ- తైః- ద్వాదశాత్మా- దశభిః- తు- శేషైః- దిశః- దశ-
ఆలోకత- లోకపూర్ణః.

అర్థము: ద్వాదశాత్మా=సూర్యుఁడు, ఏకేన=ఒక, ఆత్మనా=రూపముచే, అద్రిం=
మేరుపర్వతమును, పర్యక్షిపత్=ప్రదక్షిణముఁగావించెను. పరేణ=మఱి
యొక, ఆత్మనా=రూపముచే, మురారే=విష్ణువుయొక్క, చక్షుః=నేత్రము
(వలకన్ను)గా, అభవత్=ఆయెను, శేషైః=మిగిలిన, దశభిః=పదియైన,
తైః=ఆ యాత్మలచే, లోకపూర్ణః=జనులచేనిండిన, దశ=పదియైన,
దిశః=దిక్కులను, ఆలోకత=చూచెను.

సమానములు :

ద్వాదశాత్మా- ద్వాదశ ఆత్మానః యస్య సః=ద్వాదశాత్మా.

లోకపూర్ణః :- లోకైః పూర్ణః=లోకపూర్ణః, తాః=లోకపూర్ణాః.

భావము :

ద్వాదశరూపములు గల్గిన సూర్యుడు ఒక్క రూపముచే మేరుపర్వతమును జుట్టుచున్నాడు. మఱి యొక రూపముతో విష్ణువునకు వలకన్నుగా నున్నాడు. తక్కిన పది రూపములతో, జనులతో నిండిన పది దిక్కులను చూచుచున్నాడు ॥౫౩॥

శ్లో. ప్రదక్షిణం దైవతహర్యమద్రిం
స దైవ కుర్వన్నపి శర్వరీశః।
ద్రష్టా మహేంద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా
న ప్రాప తద్దర్శన విఘ్నతాపమ్॥

54

ప.వి. ప్రదక్షిణం - దైవతహర్యమ్ - అద్రిం - సదా - ఏవ-కుర్వన్ - అపి - శర్వరీశః- ద్రష్టా- మహేంద్రానుజ దృష్టిమూర్త్యా- న- ప్రాప- తద్దర్శన విఘ్నతాపమ్.

అర్థము: శర్వరీశః=రాత్రికిపాలకుడైన చంద్రుడు, దైవతహర్యమ్=దేవతలకు వాసగృహమైన, అద్రిం=మేరుపును, సదైవ=ఎల్లప్పుడు, ప్రదక్షిణం=ప్రదక్షిణమును, కుర్వన్నపి=చేయుచున్నను, మహేంద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా; మహేంద్రానుజ=మహేంద్రునిసోదరుడగు మహేంద్రుని యొక్క, దృష్టిమూర్త్యా=నేత్రశరీరముతో, అనగా నెడమకన్నుతో, ద్రష్టాసన్ = చూచుచున్నవాడై, తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్; తత్ = ఆ స్వయంవరమును, దర్శన=దర్శించుటకైన, విఘ్న=విఘ్నమువలన, తాపం=సంతాపమును, నప్రాప=పొందలేదు. అనగా చంద్రుడు రాక పోయినను, విష్ణువు వచ్చుటవలన నాతనియెడమ కన్నుగా తానును వచ్చెనని యర్థము.

సమాసములు :

దైవతహర్యమ్ :- దైవతానాం హర్యమ్ -దైవతహర్యమ్. తత్=దైవత హర్యమ్.

శర్వరీశః; శర్వర్శాః తతః=శర్వరీశః

మ హేన్ద్రానుజదృష్టిమూర్త్యః - మహేన్ద్రస్య అనుజః = మహేన్ద్రానుజః,
మహేన్ద్రానుజస్యదృష్టిః = మహేన్ద్రానుజదృష్టిః, మహేన్ద్రానుజ దృష్టిరేవ
మూర్తిః = మహేన్ద్రానుజ దృష్టిమూర్తిః తయా = మహేన్ద్రానుజదృష్టి
మూర్త్యా.

తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్: తస్య దర్శనమ్ = తద్దర్శనమ్, తద్దర్శనే విఘ్నః =
తద్దర్శనవిఘ్నః, తద్దర్శనవిఘ్న తాపః = తద్దర్శనవిఘ్నతాపః, తమ్ =
తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్.

భావము :

చంద్రుడు ఎల్లప్పుడును దేవతలకు నివాసగృహ మైన మేరుపర్వతమును
చుట్టుచున్నను, విష్ణువునకు నెడమకన్నుగా నుండి స్వయంవరమునుఁ జూడఁ
గల్గినందువలన, నతఁడు రాకపోయినను, విష్ణువు వచ్చుటవలన నతని యెడమ
కన్నుగాఁ దానును వచ్చినవాడై, రాజాలకపోతి నను సంతాపమును వహింప
లేదు. ॥౫౪॥

శ్లో: విలోకమానా వరలోక లక్ష్మీం

తాత్కాలికీ మప్పరసో రసోత్కాః ।

జనాంబుధౌ తత్ర నిజాననాని

వితేను రమ్భోరుహ కాననాని॥

55

ప.వి. విలోకమానాః - వరలోకలక్ష్మీం - తాత్కాలికీమ్ - అప్పరసః -
రసోత్కాః - జనాంబుధౌ - తత్ర - నిజాననాని - వితేనుః - అమ్భోరుహ
కాననాని.

అర్థము: రసోత్కాః; రస=స్వయంవరముచూచుట యంచలి యనురాగముచే,
ఉత్కాః=ఉత్సాహముగల్గిన, తాత్కాలికీం = ఆసమయమందేర్పడిన,
వరలోకలక్ష్మీమ్; వరలోక=వరించెడిజనముయొక్క, లక్ష్మీం=శోభను,
విలోకమానాః=చూచుచున్న, అప్పరసః=అప్పరసలు, తత్ర=ఆ, జనా
మ్బుధౌ=జనులనెడి సముద్రమందు, నిజాననాని=తమ ముఖములను,
అమ్భోరుహకాననాని=పద్మవనములుగా, వితేనుః=చేసిరి. అనగా నప్ప
రసలు సైతముస్వయంవరశభముఁ జూడనేతించి రని యర్థము.

నమానములు :

పరలోకలక్ష్మీమ్: పరా ఏవ లోకః=పరలోకః. పరలోకస్య లక్ష్మీః=పరలోకలక్ష్మీః, తాం=పరలోకలక్ష్మీమ్.

తాత్కాలికీమ్: స చాఽసౌ కాలశ్చ=తత్కాలః, తత్కాలే భవా=తాత్కాలికీ, తామ్=తాత్కాలికీమ్,

రసోత్కాః : రసేన ఉత్కాః=రసోత్కాః.

నిజాననాని : నిజాన చ తాని ఆననానిచ=నిజాశనాని, తాని=నిజాననాని, అమౌర్భుహకాననాని: అమౌర్భుహాణాం కాననాని=అమౌర్భుహకాననాని, తాని=అమౌర్భుహకాననాని,

భావము :

స్వయంపరమును దర్శింపఁగోరిన యప్పురసలు, వసుయ న్నిని వరించుటకై యటకు విచ్చేసిన వరుల శోభనుఁ జూచుచున్నవారై తమ ముఖములను, స్వయం పరమునకు వచ్చిన జనసమూహమును సముద్రమునందు పవ్వవసమునుఁ గావించిరి. అసగా నప్పురసల ముఖములు ఘర్మఘులను పోలియుండిన పని యాశయము. ||౫౫||

శ్లో. న యక్షలక్షైః కిమలక్షీనో సా
సిద్ధైః కిమధ్యాసి సభాఽప్తశోభా |
సా కిన్నరైః కిం న రసాత్ అసేవి
నాఽదర్శి హర్షేణ మహర్షిభిశ్చ ||

56

ప.వి. న- యక్షలక్షైః- కిమ్- అలక్షి- నో- సా- సిద్ధైః- కిమ్- అధ్యాసి-
సభా- ఆప్తశోభా- సా- కిన్నరైః- కిం- న- రసాత్- అసేవి- న-
అదర్శి-హర్షేణ- మహర్షిభిః- చ.

అర్థము: ప్రవా-ఆప్పుడు, ఆప్తశోభా; ఆప్త=పొందఁబడిన, శోభా=కాన్తిగల్గిన, సా=ఆ సభ, యక్షలక్షైః=యక్షలకొంది గుఱుచేతను. నాలక్షీకిమ్= చూడఁబడలేదామేమి? సిద్ధైః=సిద్ధులచేత, నాఽధ్యాసికిమ్=అధిష్ఠింపఁబడ

లేదా? కిన్నరైః=కిన్నరులచేత, సా=ఆ సభ, నాఽ సేవికిమ్=సేవింపబడ లేదాయేమి ? మహర్షిభశ్చ=మహర్షులచేతను, హర్షేణ = సంతోషముతో, నాదర్శించకిమ్=దర్శింపబడలేదా, అనగా నాసభనుయక్షసిద్ధకిన్నరమహర్షులందఱును దర్శించిరని యర్థము.

సమాసములు :

యక్షలత్యైః : యక్షాణం లత్యైః=యక్షలత్యైః, త్యైః=యక్షలత్యైః.

ఆప్తశోభా : ఆప్తా శోభా యయా సా=ఆప్తశోభా.

భావము :

పెక్కండ్రతో శోభించుచున్న యా సభకు లక్షలకొలది యక్షలు, సిద్ధులు, కిన్నరులు, మహర్షులు విచ్చేసిరి, ॥౫౯॥

శ్లో. వాల్మీకి రశ్లాఘత తామనేక

శాఖాత్రయీభూరుహరాజిభాజా।

క్లేశం వినా కణ్ఠపథేన యస్య

దైవీ దివః ప్రాగ్భవమాగమత్ వాక్ ॥

57

ప.వి. వాల్మీకీః— అశ్లాఘత— తామ్— అనేకశాఖాత్రయీభూరుహరాజిభాజా— క్లేశం— వినా— కణ్ఠపథేన— యస్య— దైవీ— దివః— ప్రాక్— భువమ్— ఆగమత్— వాక్.

అర్థము: తామ్=ఆ సభను, వాల్మీకీః=వాల్మీకిమహర్షి, అశ్లాఘత=కొనియాడెను. అనేకశాఖాత్రయీభూరుహరాజిభాజా; అనేకశాఖా=అశ్వలాయనాద్యనేక శాఖలతోడను, (పెక్కుకొమ్మలతోడను) గూడిన, త్రయీ=ఋగ్యజుస్సామరూపములగు మూడువేదములనబడు, భూరుహరాజి=వృక్షపజ్జిని భాజా=పొందిన, అనగా బాటసారులకు నీడ నిచ్చెడి చెట్లవరుసలతోఁ గూడిన, యస్య=ఏ వాల్మీకియొక్క, కణ్ఠపథేన=కణ్ఠమార్గముచే, అనగా కణ్ఠ మను మార్గముచే, దైవీ=దేవసంబంధముగల్గిన, అనగా ఛన్దోమయ మైన, వాక్=వాక్కు, అనగా సరస్వతి, క్లేశం=వినా=కష్టములేక, దివః=స్వర్గమునుండి, ప్రాక్=తొలుత, భువం=భూలోక

మును, ఆగమత్ = పొందినది. చందోబద్ధ మైన వాక్కును భూలో కమునకుఁదొలుత బ్రవేశపఱచిన వాల్మీకియు నాసభనుఁ గొనియాడె నని యర్థము.

సమాసములు :

అనేక శాఖాత్రయా భూరుహరాజిభాజాః - త్రయాణాం సమాహారః - త్రయా, అనేకాః శాఖాః యస్యాస్యా = అనేక శాఖా, అనేక శాఖాచ సా త్రయా చ - అనేక శాఖాత్రయా, భూరుహాణాం రాజిః - భూరుహరాజిః, అనేక శాఖా త్రయ్యేచ భూరుహరాజిః = అనేక శాఖాత్రయాభూరుహరాజిః, అనేక శాఖాత్రయాభూరుహరాజిం భజతీతి = అనేక శాఖాత్రయా భూరుహరాజి భాక్. తేన = అనేక శాఖాత్రయా భూరుహరాజిభాజా.

కణ్ఠపథేనః - కణ్ఠ ఏవ పథాః - కణ్ఠపథః. తేన = కణ్ఠపథేన

భావము :

వాల్మీకిమహర్షి గూడ సభకు వచ్చి దానిని కొనియాడెను. ఆశ్వలాయ నాచ్యనేకశాఖలతోఁ గూడిన ఋగ్వేదజుస్సామరూపము లగు మూడు వేదము లనెడి పృక్షపజ్జులతో నాతని కణ్ఠమార్గము శోభించుచున్నది. అట్టికణ్ఠమార్గము నుండి తొట్టతొలుత చందోబద్ధ మైన సరస్వతిని అనగా వాక్కును భూలోకము నకు వాల్మీకిమహర్షి యవతరింపఁజేసెను ||౫౭||

శ్లో. ప్రాశంసి సంసత్ గురుణాఽపి చార్వి

చార్వాకతా సర్వవిదూషకేణ |

ఆస్థానపట్టం రసనాం యదీయాం

జానామి వాచామధిదేవతాయాః ||

58

ప.వి. ప్రాశంసి - సంసత్ - గురుణా - అపి - చార్వి - చార్వాకతా సర్వవిదూషకేణ - ఆస్థానపట్టం - రసనాం - యదీయాం - జానామి - వాచామ్ - అధిదేవ తాయాః.

అర్థము: చార్వి - రమ్మమైన సంసత్ - సభ, చార్వాకతా సర్వవిదూష కేణ, చార్వాకతా - చార్వాకత్వముచే, ననగా నాస్తికత్వముచే, సర్వ

విదూషకేణ=వేదము మున్నగు సకలశాస్త్రములను ఖండించెడి, గురు
ణాఽపి=నాస్తికశాస్త్రమును బ్రవర్తింపఁ జేసెడి బృహస్పతిచేతను,
ప్రాశంసి=కొనియాడఁబడినది. (అన్వైః=ఇతరులచే, కిముత=కొని
యాడఁబడినదనిచెప్పనేల?) యదీయాం=ఎవనికి సంబంధించిన, అసగా
ఏ బృహస్పతికి సంబంధించిన, రసనాం=నాలుకను, వాచామ్=వాక్కు
లకు, అధిదేవతాయాః=అధిదేవతయైన సరస్వతికి, ఆస్థానపట్టం=ఆస్థాన
మంచలిపీఠముగా, జానామి=తెలుసుకొనుచున్నాను.

సమాసములు :

చార్వాకతా సర్వవిదూషకేణ:- చార్వాకస్య భావః=చార్వాకతా, సర్వస్య
విదూషకః=సర్వవిదూషకః, చార్వాకతయా సర్వవిదూషకః=చార్వా
కతాసర్వవిదూషకః. తేన=చార్వాకతాసర్వవిదూషకేణ.

భావము :

రమణీయ మైన యా స్వయంవరసభను, నాస్తికశాస్త్రమును బ్రవర్తింపఁ
జేసినఁ బృహస్పతి యను మహాపండితుఁడు గూడ, చాల ప్రశంసించెను. ఆతడు
వేదములు మున్నగు సకలశాస్త్రములను ఖండించిన మహాప్రతిభాశాలి. ఆతని
నాలుక సరస్వతీదేవికి సింహాసనమై యున్నది. బృహస్పతి వంటి ప్రతిభాశాలియే
యాసభను మెచ్చినందువలన, దాని యాధిక్యము వెల్లడి యగుచున్నది ॥౫౬॥

శ్లో. నాకేఽపి దీప్యతమదిప్యవాచి
వచః స్రగాచార్యకవిత్ కవిర్యః |
దైతేయనీతేః పథి సార్థవాహః
కావ్యః స కావ్యేన సభామభాణీత్ ||

59

ప.వి. నాకే- అపి- దీప్యతమ దిప్యవాచి- వచః స్రగాచార్యకవిత్- కవిః-
యః- దైతేయనీతేః- పథి- సార్థవాహః- కావ్యః- సః-కావ్యేన-సభామ్-
అభాణీత్.

శ్లోము: యః=ఏ, కావ్యః=శుక్రాచార్యుఁడు, దీప్యతమ దిప్యవాచి; దీప్యతమ=
మిక్కిలి ప్రకాశించెడి, దిప్యవాచి = సుస్కృతము మున్నగు దైవ

వాక్కులు గల నాకేఽపి = స్వర్గముందును, వచః స్రగాచార్యకవిత్ ; వచః = సూటలయొక్క, స్రక్ = మాలలను కట్టుటయందు, ఆచార్యక = ఉపదేశమును, విత్ = తెలిసిన, కవిః = స్వయముగా కవియునైన, దైతేయనీతేః = దైతేయ = రాక్షసులయొక్క, నీతేః = నీతిశాస్త్రమునకు సంబంధించిన, పథి = మార్గమునందు, సార్థవాహః = మార్గదర్శకుడైన, సః = కావ్యుడైన శుక్రాచార్యుడు, కావ్యేన = గ్రంథముతో, సఖాం = ఆ స్వయంపరసభను, అభాణీత్ = పఠించెను. అనగా కవి యగు శుక్రాచార్యుడు, ఆ సభను పఠించుటకై గ్రంథమునే రచియించెను.

సమాసములు :

దీవ్యత్తమదివ్యవాచి :- దివ్యాశ్చ తాః వాచశ్చ = దివ్యవాచః, అతిశయేన దీవ్యన్త్యః = దీవ్యత్తమాః, దీవ్యత్తమాః దివ్యవాచః యస్మిన్ సః = దీవ్యత్తమదివ్యవాక్, తస్మిన్ = దీవ్యత్తమదివ్యవాచి.

వచఃస్రగాచార్యకవిత్ :- వచసాం స్రక్ = వచః స్రక్, వచస్రజామాచార్యకమ్ = వచఃస్రగాచార్యకం, వచస్రగాచార్యకం వేత్తీతి = వచః స్రగాచార్యకవిత్.

దైతేయనీతేః :- దితేః అపత్యాని పుమాంసః = దైతేయాః, దైతేయానాం నీతిః = దైతేయనీతిః, తస్యాః = దైతేయనీతేః.

సార్థవాహః :- సార్థం పహనీతి = సార్థవాహః. కావ్యః = కవేః అపత్యం పుమాన్ = కావ్యః.

కావ్యేన :- కవేః కర్మ = కావ్యమ్. తేన = కావ్యేన

భావము :

స్వర్గమున సంస్కృతాది దేవభాషలు దేదీప్యమానములుగా నుండును. అట్టి స్వర్గముందును, వాక్కు లనెడి పుష్పములతో మాలికలను కట్టుటలోను, కావ్య రచనను నేర్పుటలోను నాచార్యస్థాన మలజ్జరించినవాడును, దితిపుత్రులగు రాక్షసుల నీతికి మార్గదర్శకుడైన శుక్రాచార్యుడు, స్వయంపరసభను రమ్యముగా పఠించునట్టి కావ్యమును రచియించెను ||౫౯||

శ్లో, అమేలయత్ భీమన్యపః పరం న

నాకర్షదేతాన్ దమనస్వసైవ।

ఇదం విధాతాఽపి విచిత్ర్య యూనః

స్వశిల్ప సర్వస్వమదర్శయన్నః॥

60

ప.వి. అమేలయత్ - భీమన్యపః - పరం - న - న - ఆకర్షత్ - ఏతాన్, దమనస్వసా - ఏవ - ఇదం - విధాతా - అపి - విచిత్ర్య - యూనః - స్వశిల్ప సర్వస్వమ్ - అదర్శయత్ - నః.

అర్థము: ఏతాన్=ఈ స్వయంవరసభయందలి, యూనః=యువకులను, భీమన్యపః కేవలం=భీమరాజుమాత్రమే, న అమేలయత్=స్వయంవరమునకై యొకచోట చేర్చలేదు. (తథా=అట్లు) దమనస్వసైవ=దమనుని చెల్లెలైన దమయన్తిమాత్రమే, నాఽకర్షత్=ఆకర్షింపలేదు. కిన్తు = మరేమనగా, విధాతాఽపి=బ్రహ్మయు, విచిత్ర్య=ఒకచోటచేర్చి; ఇదం=ఎదుటనున్న యువకులరూపముతోనున్న, స్వశిల్పసర్వస్వం=తన శిల్పమందలి సర్వస్వమును, అనగా తననిర్మాణకౌశల సంపదసంతటిని, నః=మనకు, అదర్శయత్ = చూపెను.

వి. ఈ స్వయంవరమణ్ణపమున యువకుల సమ్మేళనము, కేవలమొక్కదానితోఁ గాక, భీమరాజప్రయత్నముచేతను, దమయన్తి సౌందర్య సంపదచేతను, బ్రహ్మయొక్క తననిర్మాణచాతురిని వెల్లడింప కుతూహలముచేతను, జరుగకపోయినను, జరిగినట్లు చెప్పుటచే నిది యుత్తేక్ష. వ్యజ్ఞాకమునుఁ బ్రయోగింపనందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

భీమన్యపః :- భీమ ఇతి న్యపః=భీమన్యపః.

దమనస్వసా:- దమనస్య స్వసా=దమనస్వసా

స్వశిల్పసర్వస్వమ్:- స్వస్య శిల్పం=స్వశిల్పమ్. సర్వం చ తత్ స్వం చ=సర్వస్వమ్, స్వశిల్పస్య సర్వస్వమ్=స్వశిల్పసర్వస్వమ్.

భావము :

స్వయంపరమణ్ణపమందు దమయన్తిని పరించుటకై యుపకులనుఁ జేర్చి నది కేపలము భీమరాజును గాదు, కేపలము దమయన్తియొక్క సౌందర్యమును గాదు. మరేమనగా-బ్రహ్మ యంద మైన యుపకబ్బందమును నొకచోటఁ జేర్చి యట్టి యందగాండ్రను సృజించుటలోని తన నేర్పును, మనకుఁ జూపుటయే వీరిని సమాయత్తపఱచుటలో ముఖ్యకారణము. ॥౬౦॥

శ్లో, ఏకాకిభావేన పురా పురారి

ర్యః పఞ్చతాం పఞ్చశరం నినాయ।

తద్భీసమాధానమముష్య కాయ

నికాయలీలాః కిమమి యువానః॥

61

ప.వి. ఏకాకిభావేన - పురా - పురారిః - యః - పఞ్చతాం - పఞ్చశరం - నినాయ - తద్భీసమాధానమ్ - అముష్య - కాయనికాయలీలాః - కిమ్ - అమి - యువానః -

అర్థము: యః=ఏ, పురారిః = శివుఁడు, ఏకాకిభావేన= మన్మథుడు, సహాయ రహితుఁడగుటవలన (ఒక్కడే యగుటవలన), పఞ్చశరం = మన్మథుని, పఞ్చతాం=భౌతిక శరీరమును తమ తమ పాఞ్చభౌతికాంశముయందు లయింపఁజేయుట యను మరణమును, నినాయ=పొందించెనో, అమి=ఈ, యువానః=యువకులు, అముష్య=ఈమన్మథునికి, తద్భీ సమాధానమ్; తత్=ఆ శివునివలని, భీ=భయమునకు, సమాధానం=నివారకమైన, కాయ నికాయలీలాః కిమ్?; కాయ=మన్మథుని శరీరముల యొక్క, నికాయ= సమాహముయొక్క, అనగా యోగశక్తిచే నేర్పడు కాయవ్యూహము యొక్క, లీలాః కిమ్=విలాసములా యేమి?

వి. మన్మథుఁడు కాయవ్యూహశక్తిచే నింతమంది యుపకుల శరీరములను ధరించి, పెక్కండ్రుగా కాకపోయినను, అయినట్లు చెప్పటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ఏకాకిభావేన:- ఏకాకినః భావః=ఏకాకిభావః, తేన=ఏకాకిభావేన.

పురారి:- పురాణామరిః=పురారిః.

పఞ్చతామః:- పఞ్చానాం భావః=పఞ్చతా, తామః=పఞ్చతామః.

పఞ్చశరం:- పఞ్చ శరాః యస్య సః=పఞ్చశరః, తమః=పఞ్చశరమ్.

తద్భీసమాధానం:- తస్మాత్ భీః=తద్భీః, తద్భీయః సమాధానం=తద్భీ సమాధానం.

కాయనికాయలీలాః:- కాయానాం నికాయః = కాయనికాయః. కాయని కాయస్య లీలాః=కాయనికాయలీలాః.

భావము :

మన్మథుఁడు సహాయము లేక యొంటరిగా నుండుటవలన పరమశివుడు వానిని పఞ్చత్వమును అసగా పఞ్చభూతములయంచు తనయంశములను లయిం పఁజేయుట యను మరణమును పొందించెను. అందువలన నతని వలన ననగా శివునివలన సృష్టి భయముఁ దొలగుటకై యా మన్మథుఁడుతాను కాయవృద్ధిహ విద్యచే నీ యువకుల రూపమును వహించె ననియు, నావిద్యా విలాసమే యీ యువకు లనియు నాశయము ||౬౦||

శ్లో. పూర్ణేష్టబిమ్బా అనుమాసభిన్నా
అస్థాపయత్ క్వాపి నిధాయవేదాః।
తై రేవ శిల్పి నిరమాదమీషాం
ముఖాని లావణ్యమయాని మన్యే॥

62

వ.వి:- పూర్ణేష్టబిమ్బాన్ - అనుమాసభిన్నాన్ - అస్థాపయత్ - క్వ - అపి -
నిధాయ - వేదాః - తైః - ఏవ - శిల్పి, నిరమాత్, అమీషాం - ముఖాని -
లావణ్యమయాని - మన్యే.

అర్థము: శిల్పి=నిర్మాణమందు నేర్పరియైన, వేదాః=బ్రహ్మ. అనుమాస= ప్రతిమాసము, భిన్నాన్=వేరువేటైన, పూర్ణేష్టబిమ్బాన్ = లెక్కలేని పూర్ణ చంద్రమండలములను, క్వాపి=ఒకానొకచోట, నిధాయ=ఉంచి,

అస్థాపయత్=స్థాపించి రక్షించెను. (అథ=పిదప), తైరేవ=ఆ పూర్వ
చన్ద్రమండలములచేతనే, అమీషాం=ఈ యువకులయొక్క, లావణ్య
మయాని=సౌందర్యమయములైన, ముఖాని=ముఖములను, నిరమాత్=
నిర్మించెను. (ఇతి=అని) మన్యే=తలంతును.

వి. యువకుల ముఖములను బ్రహ్మ సృష్టించుచు వచ్చియుంచిన పూర్వచన్ద్ర
మండలములచే, సృజింపకపోయినను, సృజించునట్లుచెప్పటచే నుత్తేక్ష.
'మన్యే' అను వ్యంజకమును బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్ : పూర్ణేన్దూనాం బిమ్బాః = పూర్ణేన్దుబిమ్బాః; తాన్ =
పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్.

అనుమాసమ్ :- మాసి మాసి=అనుమాసమ్.

లావణ్యమయాని :- లావణ్యస్య వికారాః=లావణ్యమయాని; తాని=
లావణ్యమయాని.

భావము :

సుందరములగు పస్త్రపులను సృజించుటయందు నేర్పరి యైన బ్రహ్మ
యనాది యగు సృష్టినుండి, ప్రతిమాసము నుద్భవించెడు పూర్వచన్ద్రమణ్డలముల
నొక్కచోట దాచియుంచి యా మణ్డలములచే, నీ యువకుల ముఖములను
సృజించె నని తలంతును. కానిచో నింత సౌందర్య మెక్కడిది? ||౬౨||

శ్లో. ముధార్పిత మూర్ధసు రత్నమేతై
స్వయమంతాని స్వయమేత ఏవ |
స్వతః ప్రకాశే పరమాత్మబోధే
బోధాన్తరం న స్ఫురణార్థమర్థమ్ ||

63

ప.వి. ముధా - అర్పితం - మూర్ధసు - రత్నమ్ - ఏతైః - యత్ - నామ - తాని -
స్వయమ్ - ఏతే - ఏవ - స్వతఃప్రకాశే - పరమాత్మబోధే - బోధాన్తరం -
న - స్ఫురణార్థమ్ - అర్థమ్.

అర్థము : ఏతైః :- ఈ రాజులచే, మూర్ధను=తలలయందు, రత్నం=మణి, ముదా=వ్యర్థముగా, అర్పితం=ఉంచబడినది. యత్=ఏలయనగా, ఏతే=రాజులు, స్వయమేవ=తమంతటనే, తానినామ=ఆ రత్నములే గదా. అనగా సంతశ్రేష్ఠులు కాస రత్నధారణము వారి కపసరము లేదు. ఏలయనగా- స్వతఃప్రకాశే=స్వయముగాఁ బ్రకాశించెడి, పరమాత్మ బోధే=పరమాత్మ విషయకమైన బోధయందు, స్ఫురణార్థం = ఆ, జ్ఞానమునుఁ బ్రకాశపఱచుటకై, బోధాంతరం=మఱియొక జ్ఞానము, అనగా నసువ్యవసాయమను జ్ఞానవిషయకజ్ఞానమున, స అర్థ్యమ్ = అపేక్షింపఁ దగినదిగాదు.

వి. రాజులే రత్నము లగుటవలన, వారిని భూషించుటకై రత్నము లనవసరములను ప్రకృత వాక్యార్థమునకును, స్వతఃప్రకాశముగల పరమాత్మ బోధకు బోధాంతర మనరసర మను సప్రకృత వాక్యార్థమునకు బింబ ప్రతిబింబభావముండుట వలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :

పరమాత్మబోధే :- పరో మా యస్మాత్స్వ పరమః, పరమశ్చాసౌ ఆత్మాచ=పరమాత్మా, పరమాత్మనఃబోధః= పరమాత్మబోధః, తస్మిన్ =పరమాత్మబోధే.

బోధాంతరం :- అన్యః బోధః=బోధాంతరం.

స్ఫురణార్థమ్ :- స్ఫురణాయ=స్ఫురణార్థమ్.

అర్థ్యమ్ :- అర్థితుం యోగ్యం=అర్థ్యమ్.

స్వతఃప్రకాశే :- స్వతః ప్రకాశః యస్య సః=స్వతఃప్రకాశః, తస్మిన్ =స్వతఃప్రకాశే.

భావము :

ఆ స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజులందఱును తమ శిరముపై రత్నములను ధరించుచున్నారు, కాని విచారించినచో, వారు రత్నములను ధరించుట వ్యర్థము. ఏలయనగా నా రాజులే రత్నములు. అనగా రత్నముల వలె

విలుప కలవారు. కాన రత్నములు రత్నములను భరించుట యసవసరము గదా. అదెట్లనగా- లోకమున పరమాత్మ జ్ఞానము, స్వయంప్రకాశమైనది. అట్టి జ్ఞానమును ప్రకాశపలుచుటకై మఱి యొక జ్ఞాన మసవసరము గదా. ||౬౩||

శ్లో. ప్రవేక్ష్యతః సున్దరబృన్దముచ్చైచ
రిదం ముదా చేదితరేతరం తత్.
న శక్యతోలక్షయితుం విభిన్నం
దస్రౌ సహస్రైరపి వత్సరాణాం॥

64

ప.వి. ప్రవేక్ష్యతః- సున్దరబృన్దమ్- ఉచ్చైః- ఇదం- ముదా- చేత్- ఇతరే
తరం- తత్- న- శక్యతః- లక్షయితుం- విభిన్నం- దస్రౌ-
సహస్రైః-ఆపి- వత్సరాణాం.

అర్థము:- దస్రౌ=అశ్వినీకుమారులు, ఉచ్చైః=గొప్పదైన, ఇదం= ఈ, సున్ద
రబృన్దం=అందగాండ్ర సమాహమును, ముదా=కుతూహలముచే,
ప్రవేక్ష్యతః చేత్ = లోపలఁ బ్రవేశింపఁగల్గినచో, తత్=అప్పుడు,
విభిన్నం=కలిసిన, ఇతరేతరమ్=తమ తమ సోదరరూపమైన అన్యో
న్యమును, వత్సరాణాం = సంవత్సరముల యొక్క, సహస్రైరపి=
వేయింటి చేతను; లక్షయితుం = గుర్తించుటకు, నశక్యతః=శక్తులు
కాబోరు. అసగా నా సభయం దున్నవారందఱును, అశ్వినీకుమా
రులకు సమాసులుగా నున్నారు. కాన వానిని భిన్నులుగాఁ గుర్తించుట
యశ్వినీకుమారులకు ససాధ్యమగు నని యర్థము.

వి:- ఇచ్చట నశ్వినీ కుమారులకును, సుందరులగు నరపతులకు సౌన్దర్య
గుణముచే నభేదము నాపాదించుటపలన సామాన్యాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

సున్దరబృన్దమ్:- సున్దరాణాం బృన్దః=సున్దరబృన్దః, తమ్=సున్దరబృన్దమ్.
ఇతరేతరమ్:- ఇతర మితరం ప్రతివ్యతిహారః, ఇతరేతరః. తమ్=ఇత
రేతరం.

భావము :

అశ్వినీకుమారులు అందగాండ్రతో నిండిన స్వయంవరసభను ప్రవేశించినచో తర్వాతి వారితో కలిసిపోయిన యీ యన్నదమ్ముల జంట యొకరి నొకరు గుఱ్ఱింపజాలరు. ఏల యనగా, సభామణ్ణపమంపలి రాజులందఱు సశ్వినీకుమారుల వలె నందచందములతోడను, రూపరేఖలతోడను, గూడి యుండుటవలన, వారితో కలిసిన యశ్వినీకుమారులు గూడ వారి వలెనే యుండుటవలన, నన్నదమ్ములైన వారిలో నన్న తమ్మునిగాని, తమ్ముడు అన్ననుగాని గుఱుతింప లేరని భావము. అనగా సభయందు విచ్చేసిన రాజులందఱును సౌందర్యమున నశ్వినీకుమారులఁ బోలి యున్నారని యాశయము. ||౬౪||.

శ్లో. స్థితై రియద్భి ర్యువభిర్విదగ్ధై

ర్దగ్ధేఽపి కామే జగతః క్షతిః కా?

ఏకామ్బుభిస్తువ్యయమమ్బురాశేః

పూర్ణస్య కః శంసతి శోషదోషమ్॥

65

ప.వి. స్థితైః- ఇయద్భిః- యువభిః- విదగ్ధైః-దగ్ధే- అపి- కామే- జగతః- క్షతిః- కా- ఏకామ్బుభిస్తువ్యయమ్- అమ్బురాశేః- పూర్ణస్య- కః- శంసతి-శోషదోషమ్.

అర్థము:- విదగ్ధై = గడుసరులైన వారును, (దహనముబొందనివారును)స్థితైః =జీవించియున్న; ఇయద్భిః=ఇంతటి, యువభిః=యువకులతోఁగూడిన, జగతః=ప్రపంచమునకు, కామే=మన్మథుడు, దగ్ధేఽపి=దగ్ధుడైనను, కా=ఏల, క్షతిః=హాని? ఎట్టి హానియులేదు. తథాపి=అదియుక్తమే. పూర్ణస్య=నిండిన, అమ్బురాశేః=సముద్రమునకు, ఏకామ్బుభిస్తువ్యయం ఏక=ఒక, అమ్బుభిస్తు=సీటిబొట్టుయొక్క, వ్యయం=వ్యయమును, కః=ఎవ్వరు, శోషదోషం=ఎండుజారుటయను దోషముగా, శంసతి=చెప్పును.

వి:- మన్మథుని బోలిన యంతమంది రాజు లున్నప్పుడు, మన్మథుఁ డొకడు దగ్ధమయిగండు పలన ప్రపంచమునకు హాని యేమి యను సుపమేయ

వాక్యార్థమునకు, పూర్ణమైన సముద్రమున కొక నీటిబొట్టు తగ్గినందు వలన శోషదోషమెవ్వడు చెప్పు నను నుపమానవాక్యార్థమునకును బిమ్మ ప్రతిబింబభావము జెప్పుటవలన దృష్టాంతాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ఏకామ్బు బిన్దు వ్యయమ్; అమ్బునః బిన్దుః = అమ్బు బిన్దు, ఏకశ్చాసౌ అమ్బు బిన్దుశ్చ = ఏకామ్బు బిన్దుః, ఏకామ్బు బిన్దోః వ్యయః = ఏకామ్బు బిన్దు వ్యయః, తమ్ = ఏకామ్బు బిన్దు వ్యయమ్.
శోషదోషమ్ : - శోష ఏష దోషః = శోష దోషః రమ్ = శోష దోషమ్.

భావము :

గడుసుతనము సౌందర్యము గల్గి మన్మథునిఁ బోలిన యిందఱు రాజు లున్నప్పుడు, ఒక మన్మథుడు దగ్గుడైపోయినందువలనఁ బ్రపంచమునకెట్టి హానియు లేదు. ఒక్క నీటిబొట్టు తగ్గినందువలన సముద్రమెందునా ? ||౬౫||

శ్లో. ఇతి స్తుపన్ హూజ్కృతివర్గణాభి
గ్గన్ధర్వవర్గేణ స గాయతైవ.
ఓజ్కారభూమ్నా పఠతైవ వేదాన్
మహర్షిబృందేన తథాఽన్యమాని॥

66

ప. వి. ఇతి - స్తుపన్ - హూజ్కృతివర్గణాభిః - గన్ధర్వ వర్గేణ - సః - గాయతా - ఏవ - ఓజ్కార భూమ్నా - పఠతా - ఏవ - వేదాన్ - మహర్షి బృందేన - తథా - అన్యమాని.

అర్థము :- ఇతి = ఇట్లు, స్తుపన్ = కొనియాడుతున్న, సః = ఆ, శుక్రా చార్యుఁడు, గాయతైవ = గానముచేయుచునేయున్న, గన్ధర్వవర్గేణ = గన్ధర్వ సంఘముచే, హూజ్కృతి వర్గణాభిః; హూజ్కృతి = హూజ్కారముల యొక్క, వర్గణాభిః = ఆ వృత్తులచే, అన్యమాని = అనుషా

దింపఁబడెను. తథా = అట్లే, వేదాన్ = వేదములను, పతతైవ = పఠించుచునేయున్న, మహర్షి బృన్దేన = మహర్షుల సంఘముచే, ఓఙ్కార భూమ్నా; ఓఙ్కార = ఓఙ్కారముల యొక్క, భూమ్నా = బాహుశ్యముచే, అన్వమాని = అనుమోదింపఁబడెను.

వి. గానముకొఱకైన హూఙ్కారము చేతను, వేద పఠనము కొఱకైన ఓఙ్కారముల చేతను శుక్రుని వాక్యము ననుమోదింపకపోయినను, ననుమోదించినట్లు చెప్పటవలన ఉత్పేక్ష. పృజ్ఞకమునుఁ బ్రయోగింప నందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

హూఙ్కృతి వర్గణాభిః : హూఙ్కృతీనాం వర్గణాః = హూఙ్కృతి వర్గణాః. తాభిః = హూఙ్కృతి వర్గణాభిః.

గన్ధర్వ వర్గేణ : గంధర్వాణాం వర్గః = గన్ధర్వ వర్గః, తేన = గన్ధర్వ వర్గేణ.

ఓఙ్కార భూమ్నా : బహోర్భావః = భూమా, ఓఙ్కారస్య భూమా = ఓఙ్కార భూమా, తేన = ఓఙ్కార భూమ్నా.

మహర్షిబృన్దేన :- మహర్షీణాం బృన్దః = మహర్షిబృన్దః, తేన = మహర్షి బృన్దేన.

భావము :

ఈ విధముగా శుక్రాచార్యుఁడు స్వయంవర ప్రశస్తిని రచించి సభనుఁ బొగడుచుండగా, నొక వైపు గన్ధర్వులు తమ గానమునకు సంబంధించిన 'హూం' కారములతోఁడ నతని "ప్రశస్తిని" ననుమోదించిరి. అట్లే మఱియొకవైపు మహర్షులు తమ వేదపఠనమునకు సంబంధించిన 'ఓ'ఙ్కారవాదములచే ననుమోదించిరి. గానము చేయునపుడు 'హూం' 'హూం' నాదములు పరివాటి. అట్లే వేదపాఠమునందు 'ఓం'కార నాదములు పరిపాటి. గన్ధర్వులును, మహర్షులును శుక్రాచార్యుని స్వయంవర ప్రశస్తి ననుమోదించి రని భావము. హూఙ్కార శబ్దము, ఓఙ్కార శబ్దము, అంగీకారవాచకములు. || ౬౬ ||

శ్లో. న్యవీవిశత్తానథ రాజసింహాన్
సింహాసనౌ ఘేషు విదర్భరాజః |
శృజ్ఞేషు యత్ర త్రిదశై రివై ఖ
రశోభి కార్తస్వరభూధరస్య ||

67

ప.వి. న్యవీవిశత్ - తాన్ - అథ - రాజసింహాన్ - సింహాసనౌ ఘేషు - విదర్భ
రాజః - శృజ్ఞేషు - యత్ర - త్రిదశైః - ఇవ - ఏభిః - అశోభి - కార్త
స్వరభూధరస్య.

అర్థము :- (అథ = పిదప) విదర్భరాజః = విదర్భదేశ ప్రభువైన, భీమరాజు, తాన్
= ఆ, రాజసింహాన్ = రాజశ్రేష్ఠులను, సింహాసనౌ ఘేషు, సింహాసన =
సింహాసనములయొక్క, ఓ ఘేషు = సమూహములయందు, న్యవీవిశత్ =
కూర్చుండఁజెట్టెను. యత్ర = ఏ సింహాసనములయందు, ఏభిః = ఈ
రాజసింహములచే. కార్తస్వరభూధరస్య = పసిడి కొండయొక్క,
శృజ్ఞేషు = శిఖరములయందు, త్రిదశై రివ = దేవతలవలె, అశోభి = శోభిం
చుట (ఏర్పడినది).

వి. సింహాసనములయందలి రాజసింహములు, పసిడి కొండపై నెలకొనిన
వేల్పులతోఁ బోల్చఁబడుటవలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

రాజసింహాన్ : రాజానః సింహా ఇవ = రాజసింహాః, తాన్ = రాజ
సింహాన్.

సింహాసనౌ ఘేషు : సింహాసనానామోఘాః = సింహాసనౌఘాః, తేషు =
సింహాసనౌఘేషు.

విదర్భరాజః : విదర్భాణాం రాజా = విదర్భరాజః.

త్రిదశాః : త్రిసః దశాః = యేషాంచే = త్రిదశాః, తైః = త్రిదశైః.
యద్వా - తృతీయాదశాయేషాన్తే = త్రిదశాః.

కార్తస్వర భూధరస్యః కృతస్వరే (ఆకరే) భవం = కార్తస్వరం. కార్తస్వర
ఘయః భూధరః = కార్తస్వర భూధరః, తస్య = కార్తస్వర భూధరస్య.

భావము :

విదర్భ ప్రభు వైన భీముడు ఆ రాజోత్తములను సింహాసనముల
యందు నాసీనులఁ గావింపఁగా వారు పసిడికొండ యొక్క శిఖరములపై నెల
కొనిన వేల్పులవలె శోభించిరి. ॥౬౭॥

శ్లో. విచిన్త్య నానాభువనాగతాన్తా
నమర్త్యసజ్జీర్త్య చరిత్రగోత్రాన్.
కథ్యాః కథజ్ఞాన మమీ సుతాయా
మితి వ్యషాది క్షితిపేన తేన॥

68

ప.వి. విచిన్త్య - నానాభువనాగతాన్ - తాన్ - అమర్త్యసజ్జీర్త్యచరిత్రగోత్రాన్ -
కథ్యాః - కథజ్ఞానమ్ - అమీ - సుతాయామ్ - ఇతి - వ్యషాది - క్షితి
పేన - తేన.

అర్థము:- తేన=ఆ, క్షితిపేన=రాజుచే, ననగాభీమరాజుచే, నానాభువనాగతాన్;
నా నా భువన = పెక్కుదేశములనుండి, ఆగతాన్=వచ్చిన, తాన్=
ఆయువకులను, అమర్త్యసజ్జీర్త్యచరిత్రగోత్రాన్; = మానవులచే
కీర్తింపఁదగని శీలములు కులములుగల వారినిగా, విచిన్త్య=ఆలోచించి,
అమీ=ఈయువకులు, సుతాయాం=తనకుమార్తె యొక్కవిషయమున,
కథజ్ఞానమ్=ఏ ప్రకారముగా, కథ్యాః=చెప్పఁదగినవారు. ఇతి=అని,
వ్యషాది=దుఃఖింపఁబడుట (వీర్పడినది). అనగా స్వయంవరమణ్ణప
మునకు విచ్చేసిన నరపతుల చరిత్రలను గోత్రములను మానవులు వర్ణిం
పఁజాలనందువలన, దమయన్తి దాని నెట్లు తెలుసుకొనఁగల దని
చింతలో పడె నని యర్థము.

నానాభువనాగతాన్:- నానావిధాని చ తాని భువనాని చ=నానా భువనాని.
నానాభువనేభ్యః ఆగతాః = నానాభువనాగతాః, తాన్=నానాభువనాగ
తాన్.

సమాసములు :

నానాభువనాగతాన్ :- నానావిధాని చ తాని భువనాని చ = నానాభువ

నాని. నానాభువనేభ్యః అగతాః = నానాభువనాగతాః, తాన్ = నానాభువనాగతాన్.

అమర్త్యన జ్ఞీ-ర్త్యచరిత్ర గోత్రాన్:- చరిత్రాణి గోత్రాణి చ=చరిత్ర గోత్రాణి, మర్త్యైఃసజ్ఞీ-ర్త్యాని=మర్త్యసజ్ఞీ-ర్త్యాని. మర్త్యసజ్ఞీ-ర్త్యాని, చరిత్రగోత్రాణి యేషాం న భవనీతి = అమర్త్యసజ్ఞీ-ర్త్య చరిత్ర గోత్రాః, తాన్ = అమర్త్యసజ్ఞీ-ర్త్య చరిత్రగోత్రాన్.

కథజ్ఞాకరమ్;- కేస ప్రకారేణ = కథజ్ఞాకరమ్.

క్షితిపేన:- క్షితిం హతి-క్షితివః. తేన = క్షితిపేన.

భావము :

పెక్కు ప్రదేశములనుండి స్వయంపరసధకు విచ్చేసిన యా యువకులు సాధారణులు గారు. వారి కులగోత్రములు మానవులుచే వర్ణింప సాధ్యములుగావు. కావున నట్టి యువకులను గుఱించి చమయ న్ని యెట్లు తెలుసుకొనగలదు. వారిని వరించుటకు, వారి కులగోత్రములు తెలియ వలయును గదా. అందువలన భీమ నృపతి చింతింపఁ దొడగెను. ||౬౮||

**శ్లో. శ్రద్ధాశు సజ్కల్పిత కల్పనాయాం
కల్పద్రుమస్యాథ రథాజ్ఞపాణేః।
తదాఽఽకులేఽసౌ కులదైవతస్య
స్మృతిం తతాన క్షణమేకతానః॥**

69

ప.వి. శ్రద్ధాశు సజ్కల్పిత కల్పనాయామ్-కల్పద్రుమస్య- అథ-రథాజ్ఞపాణేః- తదా- ఆకులః-అసౌ- కులదైవతస్య- స్మృతిం- తతాన- క్షణమ్- ఏకతానః.

అర్థము:- అథ = ఇట్లుచింతించినపిదప, ఆకులః = కలతవడిన, అసౌ = ఈ భీముడు, తదా = అప్పుడు, శ్రద్ధాశుసజ్కల్పిత కల్పనాయాం; శ్రద్ధాశు = భక్తులయొక్క, సజ్కల్పిత = కోరికలను, కల్పనాయాం = సమూహనయందు, కల్పద్రుమస్య = కల్పవృక్షమువంటి, కులదైవతస్య = వంశ ఘనం ఘనగా నుపాసించబడిన, రథాజ్ఞపాణేః = శ్రీమన్నారాయణుని

యొక్క, స్మృతిం=స్మరణమును, త్తణం=త్తణకాలము, ఏకతానః= తదేకదృష్టిగల్గినవాడై, తతాన=చేసెను.

సమాసములు :

శ్రద్ధాశుసజ్కల్పిత కల్పినాయామ్: శ్రద్ధాశూనాం సజ్కల్పితం=శ్రద్ధాశు సజ్కల్పితమ్, శ్రద్ధాశుసజ్కల్పితస్య = కల్పనా శ్రద్ధాశు సజ్కల్పిత కల్పనా, తస్మాం = శ్రద్ధాశుసజ్కల్పిత కల్పినాయామ్.

రథాజ్ఞపాణేః : రథస్య ఆజ్ఞం = రథాజ్ఞం, రథాజ్ఞం పాదౌ యస్య సః = రథాజ్ఞపాణీః, తస్య = రథాజ్ఞపాణేః.

భావము :

ఇట్లు పగచిన పిదప, కలతపడి యున్న యా భీమ భూపతి, భక్తుల మనోరథముల సేడేర్చెడి తన కులదైవ మైన శ్రీమన్నారాయణుని తదేకాగ్ర తతో స్మరించెను. ॥౬౯॥

శ్లో. తచ్చిన్తనానన్తరమేవ దేవః

సరస్వతీం సస్మితమాహ స స్మ।

స్వయంవరే రాజకగోత్రవృత్త

వక్త్రీమిహ త్వాం కరవాణి వాణి॥

70

ప. వి. తచ్చిన్తనానన్తరమ్ - ఏవ - దేవః - సరస్వతీం - సస్మితమ్ - ఆహ - సః - స్మ - స్వయంవరే - రాజకగోత్రవృత్తవక్త్రీమ్ - ఇహ - త్వాం - కరవాణి - వాణి.

అర్థము :- తచ్చిన్తనానన్తరమ్; తత్ = అ భీమునియొక్క, చిన్తనానన్తర మేవ = స్మరణమైన పిదపనే, సః = ఆ, దేవః = హరి, యనగా శ్రీమన్నారాయణుడు, సరస్వతీం=సరస్వతీ దేవిని, సస్మితమ్ = చిఱు సగవుతో, ఆ హస్మ = చెప్పుచుండెను. హే వాణి=ఓ సరస్వతి ! ఇహ = ఈ స్వయంవరమందు, త్వాం = నిన్ను, రాజకగోత్రవక్త్రీం; రాజక = రాజసమూహము యొక్క, గోత్ర = పంశములను గూర్చి, వక్త్రీం = చెప్పుదానినిగా, కరవాణి = చేయుదును,

నమానములు :

తచ్చిన్తనానన్తరమ్ :- తస్య చిన్తనమ్ = తచ్చిన్తనం, తచ్చిన్తనస్య అనన్తరమ్ = తచ్చిన్తనానన్తరమ్.

సస్మితమ్ :- స్మితేన సహ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = సస్మితమ్.

రాజకగోత్ర వక్త్రీమ్ :- రాజ్ఞాన సమూహః = రాజకమ్, రాజకస్య గోత్రాణి = రాజక గోత్రాణి, రాజక గోత్రాణాం వక్త్రీ = రాజకగోత్ర వక్త్రీ, తామ్ = రాజకగోత్రవక్త్రీమ్.

భావము :

ఆ భీమ భూపతి స్మరింపగనే భగవన్తుడైన శ్రీమన్నారాయణుడు సరస్వతినిఁ గూర్చి మందహాసముతో నిట్లు పలికెను. ఓ సరస్వతీ ! ఈ స్వయంవరమందు రాజులు వంశములను వారి చరిత్రలనుఁ జెప్పుటకై నిన్ను నియమింతు నని. ||౨౦||

శ్లో. కులఞ్చ శీలఞ్చ బలఞ్చ రాజ్ఞాం
జానాసి నానాభువనాగతానామ్।

ఏషామత స్త్వం భవ వావదూకా

మూకాయితం కః సమయ స్తవాయమ్॥

71

ప. వి. కులం -- చ - శీలం - చ - బలం - చ - రాజ్ఞాం - జానాసి - నానా భువనాగతానామ్ - ఏషామ్ - అతః - త్వం - భవ - వావదూకా - మూకాయితం - కః - సమయః - తవ - అయమ్.

అర్థము :- హే వాణి = ఓ సరస్వతీ ! నానాభువనాగతానాం - నానా = పెక్కైన, భువన = లోకములనుండి, ఆగతానాం = విచ్చేసిన, రాజ్ఞాం = రాజులయొక్క, కులం చ = కులమును, శీలం చ = శీలమును, బలం చ = బలమును, జానాసి = తెలుసుకొనుచున్నావు, త్వం = నీవు, ఏషాం = వీరికి, వావదూకా = వంశచరిత్రాదులను పఠించువానవు, భవ = కమ్ము.

తథాహి = అది యుక్తమే, తప = సీమ, మూకాయితం = మూగవలె నాచరించుటకు, అయం = ఇది, కః = ఏమి, సమయః = అవసరము. వక్తలు అవసరమునందు మాటలాడకుండుట యుక్తము గాదు గదా.

వి. “మాట్లాడగల వ్యక్తి యవసరమునందు మూగనోమును వహించుట యుక్తము గాదు” అను సామాన్యముచే, సరస్వతి యొక్క పావదూ దూకత్వ మను విశేషము, సమర్థితము గాన అర్థాంతరన్యాసము.

సమానములు :

నానాభువనాగతానామ్ :- నానావిధాని చ తాని భువనాని చ = నానాభువ నాని; నానా భువనేభ్యః ఆగతాః-నానాభువనాగతాః, తేషాం = నానా భువనాగతానామ్.

మూకాయితం :- మూకపత్ ఆచరితుమ్=మూకాయితమ్.

భావము :

ఓ సరస్వతీ ! నీవు పెక్కు దేశములనుండి వచ్చిన వీరి కులశీలబలముల గూర్చి తెలిసినదానవు. కాన వీరిని గూర్చి నీవు వర్ణించుదానవు కమ్ము. మాట్లాడ గలవారు అవసర మేర్పడినపుడు మూకత్వము నేల వహింపవలయును? ||౭౨||

శ్లో. జగత్త్రియీ పణ్ణితమణ్ణితైషా
సభా న భూతా న చ భావినీ చ।
రాజ్ఞాం గుణజ్ఞాపసక్తై తవేన
సంభావతః శ్రావయ వాఙ్మథాని॥

72

ప.వి. జగత్త్రియీ పణ్ణిత మణ్ణితా - ఏషా - సభా - న - భూతా - న - చ - భావినీ - చ - రాజ్ఞాం - గుణజ్ఞాపసక్తై తవేన - సంభావతః - శ్రావయ - వాఙ్మథాని.

అర్థము: హే వాణి ! = ఓ సరస్వతీ ! జగత్త్రియీ పణ్ణితమణ్ణితా; జగత్త్రియీ = ముజ్జగములందలి, పణ్ణిత = విద్వాంసులతో, మణ్ణితా =

అలజ్కరింపబడిన, ఏషా=ఈ, సభా=సభ, సభూతా=పూర్వమెప్పుడును జరుగలేదు. స చ భావినీవా=ఇక మీచటను జరుగబోదు. (అతః = ఇందువలన) రాజ్ఞాం=రాజులయొక్క, గుణజ్ఞాపనకైతవేన; గుణ=గుణమును, జ్ఞాపన=ప్రకాశించుటయను, కైతవేన=నెపముచే, సజ్ఞ్యాపతః=విద్వాంసులను, వాజ్మఖాని=ఉపన్యాసములకు, శ్రావయ=వినిపింపుము.

సమాసములు :

జగత్త్రయీపణ్ణితమణ్ణితా :- జగతాం త్రయీ=జగత్త్రయీ, జగత్త్రయ్యాః పణ్ణితాః=జగత్త్రయీ పణ్ణితాః, జగత్త్రయీపణ్ణితైః, మణ్ణితా=జగత్త్రయీ పణ్ణితమణ్ణితా.

గుణజ్ఞాపనకైతవేన :- గుణానాం జ్ఞాపనమ్=గుణజ్ఞాపనమ్, గుణజ్ఞాపనమేవ కైతవమ్=గుణజ్ఞాపనకైతవమ్, తేన=గుణజ్ఞాపన కైతవేన.

సజ్ఞ్యాపతః :- సజ్ఞ్యా ఏషా మస్తీతి=సజ్ఞ్యాపతః, తాన్ = సజ్ఞ్యాపతః.

భావము :

ఓ సరస్వతీ ! బృహస్పతి- శుక్రాచార్యుడు మున్నగు మూడు లోకముల యందలి పండితు లీ సభ నలజ్కరించి యున్నారు. వారి గుణములను వెల్లడి చేయు నెపముతో, నీవు పణ్ణితులఁ గూర్చి యుపన్యాసము లిమ్ము. పణ్ణితులతో. గూడిన సభయందు వక్త తన వాక్కులను విజృంభింపజేయుట యుచితముఁ అట్లు కానిచో నట్టి వక్తృత్వము వ్యర్థము కాఁగలదు. అతనికి యోగ్యతయు నశించును. ||౭౨||

శ్లో. ఇతీరితా తచ్చరణాత్ పరాగం

గీర్వాణచూడామణిమృష్టశేషమ్ ।

తస్య ప్రసాదేన సహజ్ఞయాఽసా

వాచాయ మూర్ధ్నాఽదరిణీ బభార॥

ప.వి. ఇతి- ఈరితా- తచ్ఛరణాత్- పరాగం- గీర్వాణ చూడామణి మృష్ట
శేషమ్- తస్య- ప్రసాదేన- సహ- ఆజ్ఞయా- అసౌ- ఆదాయ-
మూర్ధ్నా- ఆదరిణీ- బభార.

అర్థము: ఇతి=ఇట్లు, ఈరితా=విష్టువుచే నాజ్ఞాపింపఁబడిన, అసౌ=ఈ సరస్వతి,
తస్య=ఆ విష్టువుయొక్క, చరణాత్ = పాదమునుండి, గీర్వాణచూడా
మణి మృష్టశేషమ్; గీర్వాణ=దేవతలయొక్క, చూడామణి=శిరోరత్నము
లచే, మృష్ట=తుడిచివేయఁబడినదై, శేషం=మిగిలిన, పరాగం=ధూళిని,
తస్య=అతనియొక్క, ఆజ్ఞయా = ఆజ్ఞారూపమైన, ప్రసాదేనసహ=అను
గ్రహముతోఁగూడ, ఆదాయ=తీసుకొని, మూర్ధ్నా=శిరముచే, ఆదరిణీ=
ఆదరముతోఁ గూడినదై, బభార=ధరించెను.

సమాసములు :

గీర్వాణచూడామణి మృష్టశేషమ్ :- గీర్వాణానాం చూడామణయః =
గీర్వాణ చూడామణయః. గీర్వాణ చూడామణిభిః మృష్టస్సాసౌ శేషశ్చ=
గీర్వాణ చూడామణి మృష్టశేషః, తమ్=గీర్వాణచూడామణి మృష్టశేషమ్.
ఆదరిణీ :- ఆదరః అస్యాః అస్తీరి=ఆదరిణీ.

భావము :

ఇవిధముగా సరస్వతి విష్టువుచే నాదేశింపఁబడినదై యాతని పాదము
లకు మ్రొక్కినది. అప్పుడు, అతని పాదములకు దేవతలు మ్రొక్కుటచే
వారి చూడామణుల పలనఁ దుడిచివేయఁబడిన శ్రీ విష్ణుని పాదపరాగ శేషమును,
నాతని యాజ్ఞతోఁ గూడ గ్రహించి యాదరముతో శిరమున దాల్చినది. అనగా
శ్రీ విష్టువుయొక్క యాజ్ఞతోఁబాటు అతని పాదధూళినఁ గూడ శిరసాపహించిన
దని యాశయము. ||౩౩||

శ్లో. మధ్యేనభం సావతతార బాలా
గనర్థవిద్యామయ కణ్ఠనాళా।

**త్రయీమయీభూతవలీవిభజ్ఞా
సాహిత్య నిర్వర్తిత దృక్తరజ్ఞా॥**

74

ప.వి. మధ్యేసభం - సా - అవతతార - బాలా - గన్ధర్వ విద్యామయ కణ్ఠనాళా -
త్రయీమయీభూతవలీ విభజ్ఞా - సాహిత్య నిర్వర్తితదృక్తరజ్ఞా.

అర్థము: సా = ఆ సరస్వతి, మధ్యేసభం = సభామధ్యమందు, బాలా = బాలికా
రూపమును ధరించినదై, గన్ధర్వవిద్యామయకణ్ఠనాళా; గన్ధర్వవిద్యా
మయ = గానవిద్యా రూపమైన, కణ్ఠనాళా = కణ్ఠమందలినాడులుగలదియు,
త్రయీమయీభూతవలీవిభజ్ఞా; త్రయీమయీ = మూడు విధములైన,
వేదముల రూపముగల, వలీవిభజ్ఞా = ఉదరముపైని త్రివళుల విలాసములు
గలదియు, సాహిత్య నిర్వర్తిత దృక్తరజ్ఞా; సాహిత్య = కావ్యనాటక
చంపూ రూపములుగల కావ్యములచే, నిర్వర్తిత = నిర్మింపబడిన, దృక్
తరజ్ఞా = అలలవంటి నేత్రములుగలదై, అవతతార = దిగినది.

వి:- ఇచ్చట గాంధర్వవిద్యను కణ్ఠనాళములతోడను, వేదములను మూటిని,
త్రివళులతోడనును సాహిత్యము నేత్రములతోడను రూపించుటవలన
రూపకము.

సమాసములు :

మధ్యేసభమ్: సభాయాః మధ్యే = మధ్యేసభమ్.

గంధర్వ విద్యామయకణ్ఠనాళా:- గన్ధర్వాణాం విద్యా = గన్ధర్వవిద్యా,
గన్ధర్వవిద్యాయాః వికారాః = గన్ధర్వవిద్యామయాః, కణ్ఠస్య
నాళాః = కణ్ఠనాళాః, గన్ధర్వవిద్యామయాః కణ్ఠనాళాః యస్యాస్యా =
గన్ధర్వవిద్యామయకణ్ఠనాళా.

త్రయీమయీభూతవలీవిభజ్ఞా: త్రయాణాం సమాహారః = త్రయీ;
త్రయ్యాఃవికారాః = త్రయీమయాః. అత్రయీమయాః త్రయీమయాః
సంపద్యమానాః భూతాః = త్రయీమయీభూతాః. వలీనాం విభజ్ఞాః, వలీ
విభజ్ఞాః, త్రయీమయీభూతాః వలీవిభజ్ఞాః యస్యాస్యా = త్రయీమయీ
భూతవలీ విభజ్ఞా.

సాహిత్యనిర్వర్తిత దృక్తరజ్ఞా :- సహితయోర్భావః సాహిత్యం, సాహిత్యేన నిర్వర్తితాః=సాహిత్యనిర్వర్తితాః, దృశః తరజ్ఞా ఇవ = దృక్తరజ్ఞాః, సాహిత్యనిర్వర్తితాః దృక్తరజ్ఞాః యస్యాస్యా = సాహిత్య నిర్వర్తిత దృక్తరజ్ఞా.

భావము :

ఆ సరస్వతి సభా మధ్యమందు బాలికగా స్వర్గమునుండి దిగినది. ఆమె యొక్క కణ్ఠనాళములు గానవిద్యా రూపముగను, ఆమెయొక్క త్రివళులు ఋగ్యజుస్సామరూపము లైన మూడు వేదములుగను, ఆమెయొక్క నేత్రవిలాసములు, కావ్యనాటక చంపూ రూపములుగా వెలసిన సాహిత్యముగను శోభించుచుండినవి. ||౭౪||

శ్లో. ఆసీదధర్వా త్రివళిత్రివేదీ

మూలాద్వినిర్గత్య వితాయమానా ।

నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః

శ్రుతిర్యదీయోదరరోమరేఖా॥

75

ప.వి. ఆసీత్ - అధర్వా - త్రివళిత్రివేదీ మూలాత్ - వినిర్గత్య - వితాయమానా - నానాభిచారోచితమే చకశ్రీః - శ్రుతిః - యదీయోదరరోమరేఖా.

అర్థము : అధర్వాశ్రుతిః = అధర్వవేదము, త్రివళిత్రివేదీమూలాత్; త్రివళి=త్రివళి యని చెప్పబడెడి యుదరముపైని మూడుమడతలనెడి, త్రివేదీ=మూడు వేదములనబడు, మూలాత్=మూలప్రదేశమునుండి, వినిర్గత్య = వెల్వడి, వితాయమానా=విస్తరించుచున్నదై, నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః; నానాభిచార = నానా విధములగు హింసాకర్మలకు, ఉచిత=యుక్తమైన, మేచకశ్రీః=నల్లనికాంతిగల్గినదై, నానాభిచార=అనాభిసంచారముయొక్క, యభావమునకు అనగా నాభిసంచారమునకు, ఉచిత=యుక్తమైన, మేచకశ్రీః = నల్లని కాంతిగల, యదీయోదరరోమరేఖా; యదీయ=ఏపెకు సంబంధించిన, అనగా ఏ సరస్వతికిసంబంధించిన, ఉదరరోమరేఖా=ఉదరముపైని రోమముల పజ్జిగా(ఆసీత్=ఉండెను).

వి : త్రివలిని త్రివేదిగను, అధర్వణవేదమును శ్లేషమూలకముగా రోమరేఖతోను రూపించుట వలన రూపకము.

సమాసములు :

త్రివలి త్రివేదీ మూలాత్ : త్రిసః వలయః=త్రివలిః, త్రయాణాం వేదానాం సమాహారః=త్రివేదీ, త్రివలిరేవ త్రివేదీ=త్రివలి త్రివేదీ, త్రివలి త్రివేద్యాః మూలమ్=త్రివలి త్రివేదీ మూలమ్, తస్మాత్ = త్రివలి త్రివేదీ మూలాత్.

నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః : నానా విధాశ్చ తే అభిచారాశ్చ = నానాభిచారాః, నానాభిచారాణాముచితా = నానాభిచారోచితా, మేచకా చ సా శ్రీశ్చ = మేచకశ్రీః, నానాభిచారోచితా మేచకశ్రీః యస్యాస్యా = నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః పక్షాత్తరమున - అనాభిచారో న భవతీతి=నానాభిచారః. (నాభిసంచరణ మిత్యర్థః) నానాభిచారోచితామేచకశ్రీః యస్యాస్యా=నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః

యదీయోదర రోమరేఖా : యస్యాః ఇయమ్ = యదీయా, రోష్ట్రాం రేఖా = రోమరేఖా, ఉదరే రోమరేఖా = ఉదర రోమరేఖా, యదీయా చ సా ఉదర రోమరేఖా చ = యదీయోదర రోమరేఖా.

భావము :

ఇది మొదలు పదునాలుగు శ్లోకములయందు సరస్వతిని వర్ణించుచున్నాడు - అధర్వణ వేదము సరస్వతియొక్క యుదరముపైని | త్రివలి యను మూడు మడతలుగావెలసిన మూడువేదముల రూపముననున్న మూలప్రదేశమునుండివెల్వడినదై విస్తరించుచున్నది. అది పెక్కు విధములగు నభిచార క్రియలను ననగా హింసా క్రియలను ప్రతిపాదించుటవలన దానికిఁ దగిన నల్లని వన్నెగలదిగను, నాభిసంచారమునకు తగిన నల్లని వన్నెనుఁ గలదిగను నుండి యా వాణికి సంబంధించిన యుదరముపై నూగారుగా నేర్పడినది. అధర్వణవేదము హింసాక్రియలనుఁ బ్రతిపాదించును. అందువలన నది నలుపు వన్నె గలదిగా పర్ణితము. మరియు నా యధర్వణ వేదమునకు ఋగ్వేదాస్సామము లనఁబడు త్రివేది యనగా మూడు వేద

ములు మూలము. ఆ త్రివేది యను మూలములనుండి యుద్భవించిన యా యధర్వణ వేదము, నానాభిచారోచితమేవకశ్రీని-అనగా నానావిధము లగు నభి చార క్రియలను - అనగా హింసా క్రియలను, బ్రతిపాదించుటచేత దానికి తగిన నల్లని కాంతిని, (పక్షాస్తరమున) అనాభిసంచారము లేనందువలన నసగా, నాభి సంచారము కల్గినందువలన దానికి, దగిన నలుపు వన్నెను, బొందినదై యా సర స్వతికి నూగారుగా నేర్పడినది ||౭౫||

శ్లో. శిక్షైవ సాక్షాచ్ఛరితం యదీయం
కల్పశ్రియాఽకల్పవిధిర్యదీయః।
యస్యాః సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః
నిరుక్తవిద్యా ఖలు పర్యణంసీత్॥

76

ప వి:- శిక్షా-ఏవ-సాక్షాత్-చరితమ్ - యదీయం - కల్పశ్రియా - ఆ కల్పవిధిః - యదీయః-యస్యాః- సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః-నిరుక్త విద్యా-ఖలు-పర్యణంసీత్.

అర్థము: శిక్షైవ = శిక్షయను గ్రంథమే, సాక్షాత్ = స్వయముగా, యదీయం = ఏ వాగ్దేవికి సంబంధించిన, చరితం = చరిత్రముగా, అభూత్ = అయినది. యదీయః = ఎవతెకు సంబంధించిన, ఆకల్పవిధిః = అలఙ్కరణ విధానము, కల్పశ్రియా = కర్మకాణ్డకు సంబంధించిన కల్పసూత్రముల శోభతోడనే, (నిర్వృత్తః = నెరవేర్పబడినది). నిరుక్తవిద్యాఖలు = నిరుక్త విద్యయే, యస్యాః = ఎవతెకు, సమస్తార్థనిరుక్తరూపైః; సమస్తార్థ = సకలవేదార్థములకు, నిరుక్తరూపైః = నిర్వచన విధానముతో, పర్యణంసీత్ = పరిణామించినది.

సమాసములు :

యదీయం :- యస్యాః ఇదం = యదీయం.

కల్పశ్రియా :- కల్పస్య శ్రీః = కల్పశ్రీః, తయా = కల్పశ్రియా.

ఆకల్పవిధిః :- ఆకల్పస్య విధిః = ఆకల్పవిధిః.

యదీయః :- యస్యాః అయం = యదీయః.

సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః :- సమస్తాశ్చ తే అర్థాశ్చ = సమస్తార్థాః, సమస్తార్థానాం నిరుక్తరూపాః = సమస్తార్థ నిరుక్తరూపాః, తైః = సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః.

నిరుక్తవిద్యా :- నిరుక్తమితి విద్యా = నిరుక్త విద్యా.

భావము :

ఆ సరస్వతికి వేదాంగములతో నొక్కటి యైన శిక్షాగ్రంథము శీలశిక్షణ చేసెడి సాధన మైనది. కర్మకాండకు సంబంధించిన కల్పసూత్రలక్ష్మిచే నామెకు నలజ్గరణ విధి యేర్పడినది. నిరుక్తవిద్య యామెకు సకల వేదార్థములను నిర్వచించు విధానములతో పరిణమించినది. ||౭౭||

శ్లో. జాత్యా చ వృత్తేన చ భిద్యమానం
చన్దో భుజద్వంద్వమభూత్ యదీయమ్ |
శ్లోకార్థవిశ్రాంతిమయీ భవిష్టు
పర్వద్వయీ సంధిసుచిహ్నమధ్యమ్ ||

77

ప.వి:- జాత్యా- చ- వృత్తేన- చ- భిద్యమానం- చన్దః- భుజద్వంద్వమ్-
అభూత్- యదీయమ్- శ్లోకార్థ విశ్రాంతి మయీభవిష్టు- పర్వద్వయీ
సన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్.

అర్థము:- జాత్యాచ= ఆర్యమున్నగు మాత్రావృత్తరూపము చేతను, వృత్తేన
చ=వర్ణవృత్తములైన యింద్రవజ్రాది వృత్తములచేతను, భిద్య
మానం = రెండుగా భేదములనుఁ బోందినదియు, శ్లోకార్థవిశ్రాంతిమయీ
భవిష్టు. శ్లోకార్థ=శ్లోకమందలి సగమునందు, విశ్రాంతిమయీభవిష్టు =
విశ్రాంతిరూపమునుఁ బొందిన, చన్దః=చన్దోగ్రన్థము, యదీయః = ఏ
సరస్వతికి సంబంధించిన, పర్వద్వయీ సన్ధిసుచిహ్నమధ్యం; పర్వద్వయీ=
కూర్పరముయొక్క, అనగా మోచేయి యొక్క ముందువెనుకల
భాగములయొక్క, సన్ధి = కలయికచే, సుచిహ్నం = చక్కగాఁగాన
వచ్చిన, మధ్యం=మధ్యభాగము గల్గిన, యనగా మోచేయి యొక్క
స్థానముగల్గిన భుజద్వంద్వం=బాహువుల జంటగా, అభూత్=అయినది.

అనగా రెండు విధములైన ఛన్దస్సులు సరస్వతికి రెండుభుజము లుగను,
శ్లోకార్థ మందలి విశ్రాంతి యామెయొక్క కూర్పరముగను సరగా మో
చేతులుగను నేర్పడిన దని యర్థము.

సమాసములు :

భుజద్వంద్వమ్: భుజయోః ద్వంద్వమ్=భుజద్వంద్వమ్.

యదీయమ్ :- యస్యాః ఇదమ్=యదీయమ్.

శ్లోకార్థ విశ్రాంతిమయీభవిష్టు :- శ్లోకస్య అర్థం=శ్లోకార్థమ్. విశ్రాంతేః
వికారః = విశ్రాంతిమయం, అవిశ్రాంతిమయం విశ్రాంతిమయం సమృద్య
మానం భవిష్టు=విశ్రాంతిమయీభవిష్టు.

పర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్ :- పర్వణోః ద్వయీ=పర్వద్వయీ,
పర్వద్వయీః సన్ధిః=పర్వద్వయీ సన్ధిః. పర్వద్వయీ సన్ధినాసుచిహ్నం
=పర్వయీసన్ధిసుచిహ్నం, పర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నం మధ్యం యస్య
తత్=పర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్.

భావము :

ఆర్య మున్నగు మాత్రాఛన్దోరూపముగను, సిన్ధ్రవజ్రాది పర్ణఛన్దోరూపము
గను ఛన్దస్సు ఇటుతెఱంగులు గల్గి యున్నది. శ్లోకార్థములయందు దానికి విశ్రాంతి
యునున్నది. సరస్వతీ భుజములు కూర్పరమున కిటువైపుల సన్ధివలన వాని
మధ్యభాగము చక్కగా కానపచ్చుచున్నది. పై విధముగా మాత్రారూపముగను
పర్ణరూపముగను రెండు విధములుగా విభక్తమై, శ్లోకార్థవిశ్రాంతితోఁ గూడిన
ఛన్దస్సు, ఆ సరస్వతికి పైన విపరింపఁబడిన రెండు భుజములుగా పరిణమించిన
దని యాశయము. ||౭౭||

శ్లో. అనంశయం సా గుణదీర్ఘభావ

కృతాం దధానా వితతిం యదీయా.

విధాయికా శబ్దపరమ్పరాఽఽం

కింఞ్చరచి వ్యాకరణేన కాఞ్చీ॥

ప.వి. అసంశయం - సా - గుణదీర్ఘ భావకృతాం - దధానా - వితతిం - యదీయా - విధాయికా - శబ్దపరమృరాణాం - కిం - చ - అరచి - వ్యాకరణేన - కాఞ్శీ.

ఆర్థము:- కిఞ్శీ=మఱియు, గుణదీర్ఘ భావకృతాం; గుణ = పట్టుదారమునకు, దీర్ఘభావ = పొడవుచే, కృతాం = చేయఁబడిన, వితతిం=విస్తారమును, దధానా=ధరించునదియు, (గుణ=గుణము, దీర్ఘ=దీర్ఘము, భావ=భావప్రత్యయము, కృతాం=కృత్ ప్రత్యయములను వీనియొక్క, వితతిం=విస్తారమును, దధానేన=ధరించినట్టి) శబ్దపరమృరాణాం=ఘల్లు ఘల్లు-అనెడి ధ్వనులకు, విధాయికా = ఉత్పాదకమైనదియు, (శబ్దపరమృరాణాం = సుబంత-తిజంత- శబ్దములకు, విధాయకేన=సాధకమైనదియునగు) సా = ఆప్రసిద్ధమైన, యదీయా=ఎవతెకు సంబంధించిన, కాఞ్శీ = మొలనూలు అనగా ఒడ్డాణము. వ్యాకరణేన = వ్యాకరణశాస్త్రముచే, అరచి = నిర్మింపఁబడినది. అసంశయం=సందేహములేదు.

సమాసములు :

అసంశయమ్: సంశయస్య అభావః=అసంశయం।

గుణదీర్ఘ భావకృతామ్:- దీర్ఘస్య భావః=దీర్ఘభావః, గుణస్య దీర్ఘ భావః=గుణదీర్ఘ భావః. గుణదీర్ఘ భావేన కృతా = గుణదీర్ఘ భావకృతా, తామ్ = గుణదీర్ఘ భావకృతామ్,

పక్షాంతరమునందు - గుణశ్చ దీర్ఘశ్చ భావశ్చ కృచ్ఛ = గుణదీర్ఘభావకృతః, తేషాం=గుణదీర్ఘభావకృతామ్.

శబ్దపరమృరాణాం :- శబ్దానాం పరమృరాః=శబ్దపరమృరాః, తాసామ్=శబ్దపరమృరాణామ్.

భావము :

ఇచ్చట సరస్వతియొక్క మొలనూలు అనగా ఒడ్డాణము పర్ణింపఁబడుచున్నది.

ఆ మొలనూలు పట్టుదారముయొక్క పొడవుచే విస్తరించి యున్నది. అది ధానికి గట్టిన చిలుగంటలచే ఘల్లుఘల్లుమని ధ్వనులనుఁ జేయుచున్నది. అట్టి మొల

నూలు 'ఆద్యుణః' అను సూత్రముచే (దేవ + ఇష్ట) = దేవేష్టాది శబ్దములయందు విధింపబడిన గుణమును, అకస్సవర్ణే దీర్ఘః అను సూత్రముచే (పుర + అరిః) = పురారిః ఇత్వాది శబ్దములయందు విధింపబడిన దీర్ఘమును, "లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః" అను సూత్రముచే భూయతే ఇత్వాదిస్థలములయందు విధింపబడిన భావార్థక ప్రత్యయమును, "తవ్య త్తవ్యానీయరః" యను సూత్రముచే, కర్తవ్యకరణీయాది శబ్దములయందు విధింపబడిన తవ్యవాది ప్రత్యయములు మున్నగువానియొక్క విస్తారమును కల్గియున్నదై, సుబస్తతిజస్త శబ్ద పరమృరలను సాధించు నట్టి వ్యాకరణ శాస్త్రముచే రచియింపబడినది. ||౭౮||

శ్లో. స్థితై వ కణ్ఠే పరిణమ్యహార
లతా బభూవోదితతారవృత్తా ।

జ్యోతిర్మయా యద్భజనాయ విద్యా

మధ్యేఽఙ్గమజ్ఞేనభృతా విశజ్జే ॥

79

ప.వి. స్థితా - ఏవ - కణ్ఠే - పరిణమ్య - హారలతా - బభూవ - ఉదిత తారవృత్తా - జ్యోతిర్మయా - యద్భజనాయ - విద్యా - మధ్యేఽఙ్గమ్ - అజ్ఞేన - భృతా - విశజ్జే.

అర్థము: కణ్ఠే=వాక్కునందు (మెడయందు), పరిణమ్య=మఱియొక రూపమును వహించి, స్థితా=ఉన్నదియు, ఉదితతార వృత్తా; ఉదిత = ఉదయించిన, తార = అశ్విన్యాది నక్షత్రములతోఁగూడిన, వృత్తా = పద్యవృత్తములు గలదియు, (ఉదిత=ప్రకాశించెడి, తార=శుద్ధములైన, ముత్యములుగలదై, వృత్తా=పర్వులమైనదియు) మధ్యేఽఙ్గం = శిష్యా కల్పము మున్నగు వేదాఙ్గముల మధ్య యందును (హస్తాద్యఙ్గముల మధ్యయందును) అజ్ఞేన=ఒకటి రెండు మున్నగునంకెల గుఱుచే, భృతా=నిండినదియు, (అజ్ఞేన=ఒడిచే ననగా వక్షఃస్థలముచే, భృతా=భరింపబడినదియు) జ్యోతిర్మయా=నక్షత్రములనుఁ బ్రధానముగాఁ గలదియు, (ప్రకాశించునదియు) నగు విద్యైవ=జ్యోతిర్విద్యయే, యద్భజనాయ=ఏ సరస్వతిని సేవించుటకై, హారలతా=ముక్తాహారముగా, బభూవ=అయినది, ఇతి=అని, విశజ్జే=భావింతును,

: జ్యోతిర్విద్యను శ్లిష్టవిశేషణములచే హారలతగా భావించుటవలన నుత్పేక్ష.
“విశజ్జే” అని వ్యజ్ఞాకమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

మానములు :

హారలతా:- హారః లతా ఇవ=హారలతా.

ఉదితతారవృత్తాః :- ఉదితాః తారాః యేషు తాని=ఉదితతారాణి. ఉదిత
తారాణి వృత్తానియస్యాం సా=ఉదిత తారవృత్తా.

పక్షాంతరమున:- ఉదితాః తారాః యస్యాం సా=ఉదితతారా, ఉదిత
తారా చ సా వృత్తా చ=ఉదితతార వృత్తా.

జ్యోతిర్మయీ :- జ్యోతిషాం వికారః=జ్యోతిర్మయీ.

మధ్యేఽఙ్గమ్ :- అఙ్గానాం మధ్యే=మధ్యేఽఙ్గమ్.

•వము :

ఇచ్చట వేదాఙ్గములలో నొక్కటైన జ్యోతిషము సరస్వతి కెట్లు ముత్యాల
రమైనదో చెప్పుచున్నారు.—

ఆ జ్యోతిర్విద్య కణ్ఠమునందు అనగా వాక్కునందుండును. ఆ ముత్యాల
రము కణ్ఠమునందు, అనగా మెడయందుండును. ఆ జ్యోతిషము భిన్న భిన్న
స్థాన రూపముగా పరిణామము నొందినది. ఆ ముత్యాలహారముగూడ సువర్ణ
ందు పొదుగఁ బడినదై పరిణామము నొందినది. జ్యోతిశ్శాస్త్రము ఉదయించిన
శ్విన్యాది తారలనుఁ బ్రతిపాదింప పద్మముల తోడనుఁ గూడియుండును.
ముత్యాల హారము తార లని చెప్పఁబడు ప్రకాశించు శుద్ధములైన ముత్తై ములతోఁ
ఁగూడి, వృత్తముగా, ససగా గుండ్రముగా నుండును. కాన జ్యోతిర్విద్యకును.
ముత్యాల హారమునకును ఉదితతార వృత్తత్వము సమానమైనది. జ్యోతిర్విద్య
క్షాదిపక్షాఙ్గముల మధ్యమందుండుటవలనను, ముత్యాలహారము హస్తాద్యఙ్గముల
మధ్య నుండుటవలనను, మధ్యేఽఙ్గస్థితినిఁ గల్గి యున్నది. జ్యోతిర్విద్య ఒకటి
ందు మూడు ముస్సగు సంకెల గుఱుతులచే నిండినందువలనను, ముత్యాల
హారము పక్షాంతరమున ధరింపఁబడుటవలనను, “అఙ్కభృతత్వ”మునుఁ గల్గి
యున్నది. జ్యోతిర్విద్య, సక్షత ప్రధాన మగుటవలనను, ముత్యాలహారము
శతశ ష్షెణ్యములవలనను, జ్యోతిర్మయత్వమునుఁ బొందినది.

ఇట్లు జ్యోతిర్విద్య యా సరస్వతిని సేవించుటకై హారలతగా ననగా
ముత్యాలహారముగా నై నదని భావము.

శ్లో. అవైమి వాదిప్రతివాదిగాఢ
స్వపక్షరాగేణ విరాజమానే,
తౌ పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే
రదచ్ఛదౌ భూతవతీ యదీయౌ॥

80

ప.వి. అవైమి - వాదిప్రతివాది గాఢస్వపక్షరాగేణ - విరాజమానే - తౌ - పూర్వ
పక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే - రదచ్ఛదౌ - భూతవతీ - యదీయౌ.

అర్థము : వాదిప్రతివాదిగాఢ స్వపక్షరాగేణ; వాదిప్రతివాది = వాదిప్రతివాదుల
యొక్క, గాఢ=దృఢమైన, స్వపక్షరాగేణ = తమతమ పక్షముల
యందలి పట్టుదలచే, (లోపల ప్రక్కల నెఱుగగా) విరాజమానే = ప్రకా
శించునట్టి, పూర్వోత్తర పక్షశాస్త్రే=పూర్వపక్ష శాస్త్రము, ఉత్తరపక్ష
శాస్త్రము అను నీ రెండును; యదీయౌ = ఏ సరస్వతికి సంబంధించిన,
తౌ=ఆ ప్రసిద్ధములగు, రదచ్ఛదౌ=పెదవులుగా, భూతవతీ = అయినవి
(అని) అవైమి=భావింతును.

వి. పూర్వపక్షశాస్త్రము, ఉత్తరపక్ష శాస్త్రము సరస్వతికిఁ బెదవులు కాక
పోయినను నయినట్లు చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞాకమైన “అవైమి”ని
ప్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

నమాసములు :

వాదిప్రతివాదిగాఢస్వపక్షరాగేణ :- వాదీ చ ప్రతివాదీ చ = వాదిప్రతి
వాదినౌ. స్వయో=పక్షః స్వపక్షౌ, స్వపక్షయోః రాగః = స్వపక్షరాగః,
గాఢశ్చాసౌ స్వపక్షరాగశ్చ=గాఢస్వపక్షరాగః, వాదిప్రతివాదినోః గాఢ
స్వపక్షరాగః = వాదిప్రతివాది గాఢ స్వపక్షరాగః. తేన=వాదిప్రతివాది
గాఢ స్వపక్షరాగేణ.

పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే :- పూర్వశ్చాసౌ పక్షశ్చ = పూర్వపక్షః.
ఉత్తరశ్చాసౌ పక్షశ్చ = ఉత్తరపక్షః. పూర్వపక్షశ్చ ఉత్తరపక్షశ్చ=

పూర్వపక్షో తరపక్షౌ, శాస్త్రం చ శాస్త్రం చ=శాస్త్రే. పూర్వపక్షో తర
పక్షయోః శాస్త్రే=పూర్వపక్షో తరపక్షశాస్త్రే.
యదీయో :- యస్యాః ఇమో=యదీయో.

భావము

ఇచ్చట పూర్వపక్ష ఉత్తరపక్ష శాస్త్రములు సరస్వతియొక్క పై పెదవి
గను, క్రింది పెదవిగను నైన చని వర్ణించుచున్నాడు.

సభయందు వాదిప్రతివాదులు చాల గట్టి పట్టుదలతో ససగా గాఢాను
రాగముతో వాదించురు. అందులో నొక్కనిది పూర్వపక్షము మఱియొక్కనిది
యుత్తరపక్షము. పూర్వపక్షము ప్రశ్నరూపముగను, నుత్తర పక్షము సిద్ధాంత
రూపముగ నుండును. ఓడిపోయినవారు పూర్వపక్షి, గెల్చినవారు ఉత్తరపక్షి.
ఉత్తరపక్షమే సిద్ధాంతము. ఆ పూర్వపక్షము నుత్తరపక్షము నను నీ రెండును నా
సరస్వతికి రెండు పెదవులుగా నైనవో యన్నట్లున్నది. పెదవులలో నెట్టదనము.
అనగా రాగమున్నట్టు, ఆ పూర్వోత్తర పక్షములలోను, వాదిప్రతివాదుల యభి
నివేశ మను “రాగము” కలదు. ఇచ్చటను పెదవులయం దెట్టదనము గలదు.
రాగయుక్తములగు పూర్వోత్తర పక్షములు సరస్వతికి రాగయుక్తములగు
పెదవులుగా నైనవి. ఆ పూర్వోత్తర పక్షములయం దొకటి పై పెదవిగను
మఱియొకటి క్రింది పెదవిగను నైనదని యాశయము. ||౮౦||

శ్లో. బ్రహ్మార్థ కర్మార్థక వేదభేదాత్
ద్విధా విధాయ స్థితయాఽతత్మభేదమ్ |
చక్రే పరాచ్ఛాదనచారు యస్యాః
మీమాంసయా మాంసలమూరుయుగ్మమ్ ||

81

ప వి. బ్రహ్మార్థకర్మార్థకవేదభేదాత్ - ద్విధా - విధాయ - స్థితయా - ఆత్మభేదం -
చక్రే - పరాచ్ఛాదనచారు - యస్యాః - మీమాంసయా - మాంసలమ్ -
ఊరుయుగ్మమ్.

అర్థము: పరాచ్ఛాదనచారు; పర=శ్రేష్ఠమైన, ఆచ్ఛాదన=వస్త్రముచే, చారు =
రమ్మమైన, మాంసలమ్=బలిసిన, యస్యాః - ఏ సరస్వతియొక్క, ఊరు

యుగ్మమ్=తొడలు రెండును, పరాచ్ఛాదనచారు; పర=ప్రతివాదులను, ఆచ్ఛాదన=తిరస్కరించుటచే, చారు=అందమైన, ఆత్మదేహమ్ = తన స్వరూపమును, బ్రహ్మార్థకర్మార్థకవేదభేదాత్; బ్రహ్మార్థ = బ్రహ్మమునే ప్రతిపాదించెడి బ్రహ్మకాణ్డమనియు, కర్మార్థక=యాగాది కర్మములనే ప్రతిపాదించెడి కర్మకాణ్డమనియు, వేద = వేదములయొక్క, భేదాత్=భేదమువలన, ద్విధా=రెండుగా, విధాయ=కావించి, అనగా పూర్వోత్తర మీమాంసా రూపములతో రెండుగాగావించి, స్థితయా=ప్రతిష్ఠింపబడిన, మీమాంసయా = రెండు విధములగు మీమాంసలచే, చక్రే=చేయబడినదో యన్న ట్లున్నది.

వి. సరస్వతియొక్క- యూరుయుగ్మము పూర్వోత్తరమీమాంసలుగా విభక్తము గాకపోయినను నైనట్లు చెప్పటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞకము లేనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

బ్రహ్మార్థ కర్మార్థక వేదభేదాత్:- బ్రహ్మ అర్థః యస్య సః=బ్రహ్మార్థః. కర్మ అర్థః యస్య సః = కర్మార్థకః, బ్రహ్మార్థశ్చ కర్మార్థకశ్చ బ్రహ్మార్థ కర్మార్థకౌ. బ్రహ్మార్థకర్మార్థకౌచ తావేనౌ చ=బ్రహ్మార్థ కర్మార్థకవేదా, బ్రహ్మార్థ కర్మార్థక వేదయోః భేదః= బ్రహ్మార్థకర్మార్థక వేద భేదః=తస్మాత్ =బ్రహ్మార్థకర్మార్థక వేదభేదాత్.

ఆత్మదేహమ్: ఆత్మనః దేహః=ఆత్మదేహః, తమ్ = ఆత్మదేహమ్
పరాచ్ఛాదనచారు:- పరం చ తత్ ఆచ్ఛాదనం చ=పరాచ్ఛాదనం, పరాచ్ఛాదనేన చారు=పరాచ్ఛాదనచారు. తత్=పరాచ్ఛాదనచారు. పక్షాన్తరమున- పరేషామాచ్ఛాదనం = పరాచ్ఛాదనం. పరాచ్ఛాదనేనచారు = పరాచ్ఛాదనచారు.

భావము :

అందమైన వలువను చాల్చుచుటచే రమ్యమై బలిసినట్టి ఆ సరస్వతియొక్క తొడలు రెండును; ప్రతివాదులను ఖండించుటచే రమ్యములైన బ్రహ్మకాణ్డ,

కర్మకాణ్డ లను పేర రెండుగా విభజింపగానే ర్పడిన వేదముల భేదము నను రించి, పూర్వోత్తర మీమాంసలను పేర నేర్పడిన రెండు భాగములుగా నేర్పడినవి. అనగా నా సరస్వతియొక్క రెండు తొడలును, వేదములో పర బ్రహ్మమునుఁ బ్రతిపాదించెడి బ్రహ్మకాండమునుఁ బట్టియు, యా గాదికర్మలనుఁ బ్రతిపాదించెడి కర్మకాణ్డమునుఁ బట్టియు రెండు విధములుగా నేర్పడిన యుత్తర మీమాంసా పూర్వ మీమాంసలుగా నేర్పడినవి అందులో బ్రహ్మకాణ్డ యుత్తర మీమాంస యగు వేదాంతముగాను కర్మకాణ్డ పూర్వమీమాంస యగు వేదార్థవిచార ప్రకరణముగాను బ్రసిద్ధి నొంది యున్నది. ఉపనిషత్తులు బ్రహ్మప్రతిపాదక ములు కాన నవి బ్రహ్మకాణ్డకుఁ జెందును. బ్రాహ్మణాది భాగములు యాగాదులను బోధించునుఁ గాన నవికర్మకాణ్డకుఁ జెందును. కర్మకాండమనియు బ్రహ్మకాణ్డ మనియు వేదవిభాగము ప్రసిద్ధ మైనది. ఆ కర్మకాండకు సంబం దించిన పూర్వమీమాంసగను బ్రహ్మకాండకు సంబంధించిన యుత్తరమీమాంస గను సరస్వతియొక్క రెండు తొడలును పరిణమించిన వని సారము ॥౮౧॥

శ్లో. ఉద్దేశపర్వణ్యపి లక్షణేఽపి
ద్విధోదితైః షోడశభిః పదార్థైః।
అన్వీక్షకీం యద్దశనద్విమాలీ
తాం ముక్తికామాకలితాం ప్రతీమః॥

82

ప.వి. ఉద్దేశపర్వణి- అపి- లక్షణే- అపి- ద్విధా- ఉదితైః- షోడశభిః-
పదార్థైః- అన్వీక్షకీం- యద్దశనద్విమాలీం- తాం- ముక్తికామ్- ఆకలి
తాం- ప్రతీమః.

అర్థము:- యద్దశనద్వి మాలీం: యత్=ఏ సరస్వతియొక్క, దశన=దంతముల
యొక్క, ద్విమాలీం=రెండువరుసలనెడి, ఆకలితాం=కూర్చబడిన,
ముక్తికామ్=ముక్తిములహారమును, ఉద్దేశపర్వణ్యపి=పేర్లతో పదార్థము
లను పేర్కొను సవసరమందును, లక్షణేఽపి=సమానచస్తువులనుండియు,
స సమానచస్తువులనుండియు లక్ష్యమును వేరుజేయునట్టి, లక్షణమునుఁ
జెప్పు సవసరమందును, ద్విధా=రెండు విధములుగా, ఉదితైః =చెప్పఁ
బడిన, అనగా, ఉద్దేశముగను, లక్షణముగను నిర్దేశింపబడిన పక్షా

స్తరమున- ఉద్దేశపర్వణి=ఉద్దేశపర్వణిపర్వదినసమందును, లక్షణేఽపి సాముద్రికలక్షణమందును, ద్విధా=రెట్టింపుగా, ఉదితై=చెప్పబడిన, కావుననే ముప్పది రెండు సంఖ్యగల, షోడశభిః=పదునారైన, పదార్థై=న్యాయ దర్శనమందుఁ బేర్కొనబడిన- ప్రమాణ- ప్రమేయ- సంశయ-ప్రయోజన- దృష్టాంత- సిద్ధాంత- అవయవ- తర్క- నిష్ఠయ- వాద-జల్ప- వితణ్డా- హేర్తాభాస- ఛల- జాతి- నిగ్రహస్థానములసంబడు పదార్థములచే నుపలక్షిత మైన, ముక్తికామకలితాం; ముక్తి = ముక్తిని, కామ-కోరెడి ముక్తుముపులచే, ఆకలితాం-అభ్యసింపఁ బడిన, తాం=ప్రసిద్ధమైన, ఆస్మిక్షకీం = (వేదశ్రవణముఁ గావించిన పిదప పదార్థ పరీక్షనుఁ బ్రయోజనముగాఁ గల్గిన) తర్క విద్యగా, ప్రతీమః = తెలుసుకొనుచున్నాము. పైనఁ బేర్కొనిన ప్రమాణాది-నిగ్రహస్థానమువరకుఁ గల పదునాఱు పదార్థములను రెట్టింపుఁ జేయఁగా నవి సరస్వతీ దేవికి ముప్పదిరెండు దస్తములుగా నైన వని యర్థము.

వి. దశనద్విమాలిని అనగా, చంతముల రెండువరుసలును, ముక్తికామాకలితామ్, అను శ్లిష్టవిశేషణముచే, ముక్తికగను-అనగా ముత్యముల హారముగను, ముక్తికాములచే నభ్యసింపబడిన తర్కవిద్యగను రూపించుట వలన రూపకము. దశనద్విమాలి, తర్కవిద్య గాకపోయినను నయినట్లు చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష. ఈ రూపకోత్పేక్షలకు నజ్ఞరము.

సమాసములు :

ఉద్దేశపర్వణి:- ఉద్దేశస్య పర్వ=ఉద్దేశపర్వ, తస్మిన్ = ఉద్దేశపర్వణి. పఞ్చాస్తరమున-ఉద్దేశయుక్తం పర్వ=ఉద్దేశపర్వ, తస్మిన్=ఉద్దేశపర్వణి. ఆస్మిక్షకీం:- అను ఈషా యస్యాస్సా=ఆస్మిక్షకీ, తాం=ఆస్మిక్షకీమ్. యద్దశనద్విమాలీమ్:- యస్యాః దశనాః=యద్దశనాః. ద్వయోః మాలయోః సమాహారః-ద్విమాలీ, యద్దశనానాం ద్విమాలీ=యద్దశనద్విమాలీ. ముక్తికామ్:- ముక్తైవ=ముక్తికా, తామ్=ముక్తికామ్. ముక్తికామాకలితామ్:- ముక్తిం కామయన్తే ఇతి = ముక్తికామా. ముక్తికామై రాకలితా=ముక్తికామాకలితా, తామ్=ముక్తికామాకలితామ్.

భావము :

ఇచ్చట శ్లేషతో నామెయొక్క దస్తవజ్ఞి ముత్యాలహారిము తర్క విద్యగాను పరిణమించిన దని వర్ణింపబడుచున్నది-

ఆ సరస్వతియొక్క రెండు పంటి పరుస లనెడి ముత్యాలహారిము తర్కవిద్యయందలి రెట్టింపుగావింపబడిన ముప్పదిరెండు పదార్థములైనవి. ఆ పదార్థములను పేరుతోఁజెప్పునవసరమందును, లక్షణముతోఁ జెప్పు నవసరమందును, రెండు మాటులు నిర్దేశించుటచే తర్కవిద్యయందలి పదునాఱు పదార్థములు ముప్పదిరెండైనవి. అనగా తర్కవిద్యయందు ప్రమాణము మొదలు నిగ్రహస్థానము వరకును పదునాఱు పదార్థములు చెప్పబడియున్నవి. ఆ పదునాఱు పదార్థములను సుద్దేశమార్గమునను (పదార్థములపేరును వచనగాఁ జెప్పుమార్గమునను) లక్షణమార్గమునను బేర్కొనుటవలన నవి రెట్టింపగుచున్నవి. అనగా పైనఁబిజైన ప్రకారము ముప్పది రెండుగుచున్నదని యర్థము. సరస్వతియొక్క రెండు పంటిపరుసల యందును ముప్పది రెండు దస్తము లున్నవి. సాముద్రిక శాస్త్రము ననుసరించి ముప్పదిరెండు వంతములుండుట భాగ్యలక్షణము-ఆ ముప్పదిరెండు దస్తములును, తర్కశాస్త్రమునందలి పదునాఱు పదార్థములను పైనఁ జెప్పిన ప్రకారము ఉద్దేశమార్గమునను, లక్షణ మార్గమునను, రెట్టింపుఁ జేయుటచే నేర్పడినది. సహజముగా పదార్థములు పదునాఱైనను, పై రెండు మార్గములచే రెట్టింపు చేయుటచే, ముప్పదిరెండైనవి. ఇట్లు రెట్టింపుగాఁ జేయఁబడిన ప్రమాణాది నిగ్రహస్థానాంతములైన పదునాఱు పదార్థముల తత్త్వజ్ఞానముచే మోక్షప్రాప్తి యగునని చెప్పుటవలన ముముక్షువులు వాని తత్త్వజ్ఞానమునకై పాటుపడుచుందురు. అట్టి తత్త్వజ్ఞానమునకు సాధన మైన యా తర్కవిద్య యాస్మిక్షకి యని చెప్పబడుచున్నది. ఏలయనగా- “అను = పశ్చాత్, వేదశ్రవణానంతర మిత్యర్థః ఈ క్షణం=పరీక్షణ మిత్యస్మిక్షా. సా ప్రయోజనమస్యా ఇత్యాస్మిక్షకి=తర్కవిద్యా” అను వ్యుత్పత్తి ననుసరించి వేదశ్రవణముఁ గావించిన పిదప చేయవలసిన పదార్థ పరీక్షకు సాధన మైనందువలన తర్కవిద్య కా పేరు వచ్చినది. ఆ యాస్మిక్షకియే రెట్టింపు గావంపబడిన పదునాఱు పదార్థములు గలదై సరస్వతికి ముప్పదిరెండు దస్తములుగాఁ బరిణమించినదని యాశయము. ||౮౨||

శ్లో. తర్కా రదా యద్వదనస్య తర్కాః
వాదేఽస్య శక్తిః క్వ? తథాఽన్యథా తైః।

పత్రం క్వ దాతుం గుణశాలిపూగమ్

క్వ వాదతః ఖణ్డయితుం ప్రభుత్వమ్॥

83

ప.వి. తర్కాః- రదాః- యద్వదనస్య- తర్కాః-వాదే- అస్య- శక్తిః-క్వ-
తథా- అన్యథా- తైః- పత్రం- క్వ- దాతుం- గుణశాలిపూగమ్-
క్వ- వా- అదతః- ఖణ్డయితుం- ప్రభుత్వమ్.

అర్థము:- యద్వదనస్య=ఏ సరస్వతి మోమురకు సంబంధించిన, రదాః =
దస్త్రములు, తర్కాః = ఊహలు- అనగా, ప్రమాణములకు ననుమాపక
ములగు జ్ఞాన విశేషములు అనగా, దర్శములచేతనే ప్రమాణములు
ప్రమాత్మక జ్ఞానములను ననగా యథార్థజ్ఞానములను, గల్గించుచున్న
వని యర్థము. తర్కాః=ఉత్పేక్షింపఁదగినవి. (తర్కాః = తర్కము
వలె కఠినములు) తథాహి=అది యుక్తమే. అస్య=ఈ ముఖమునకు,
తైః అన్యథా=దంతములును, తర్కములును లేక, వాదే=వాదమునందు,
అనగా కథయందును, అభిభాషణమునందును, తథా=అటువంటి, శక్తిః
=శక్తి, క్వ=ఎక్కడిది. అనగా దస్త్రములు తర్కములు లేక వాదమును
చేయుట యసాధ్యము. (ఏవం=ఇట్లే, తర్కైః వినా = తర్కములులేక).
వాదతః=వాదమును నిమిత్తీకరించి, పత్రం=ప్రతివాదికి, తన పక్షమును
సమర్థించెడి లేఖను (లేదా) ప్రతివాదియొక్క ప్రతిజ్ఞను, తెలిపెడి లేఖను,
దాతుం=ఇచ్చుటకు, శక్తిః=శక్తి, క్వ=ఎక్కడ? (దంతము లేక;
అదతః=తినువానికి, పత్రం=తమలపాకును, దాతుం=ఖండించుటకు.
శక్తిః=శక్తి, క్వవా=ఎక్కడిది. (తర్కైర్వినా) తర్కములు లేక,
గుణశాలిపూగమ్; గుణశాలి=ప్రతిభాది గుణవంతులయొక్క, పూగం=
సమూహము, వాదతః=వాదముచే, ఖణ్డయితుం=ఖండించుటకు (పగుల
గొట్టుటకు) పక్షాంతరమునందు- "వా- అదతః" యని పదవిభాగము.
దాని ననుసరించి, దన్తైర్వినా=దస్త్రములు లేక, అదతః=భక్షించువానికి,
లేదా, అదతః వా = దస్త్రములు లేనివానికిగాని, గుణశాలి=రసపూర్ణమైన,

పూగం=వక్క పండు, ఖండములు=తునుకలు, చేయుటకు ప్రభుత్వం సామర్థ్యము, క్వవా=ఎక్కడిది.

వి. ఇచ్చట సరస్వతీ దస్తములు తర్కములుగా శ్లేషచే సుత్రేక్షింపబడినవి. కాన నిచ్చట శ్లేషోత్తేక్షలకు సజ్కరము.

సమానములు :

యద్వదనస్య :- యస్యాః పదసమ్ = యద్వదనం, తస్య = యద్వదనస్య.

గుణశాలిపూగమ్ :- గుణైః శాలన్త ఇతి=గుణశాలినః. గుణశాలినాం పూగః=గుణశాలిపూగః. తమ్ = గుణశాలిపూగమ్. పక్షాన్తరమున- గుణశాలి చ తత్ పూగం చ=గుణశాలిపూగమ్, తత్=గుణశాలిపూగమ్. అదతః :- అతీతి=అదన్, తస్య=అదతః. పక్షాన్తరమున- న విద్యంతే దతః యస్య సః=అదత్, తస్య=అదతః.

భావము :

ఇచ్చట సరస్వతీయొక్క దస్తములు తర్కములుగా వర్ణింపబడుచున్నవి.

ఆ సరస్వతీ పదసముసందలి దస్తములు ఊహ లని చెప్పబడుచున్నవి. అనగా ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములకు, అనుమాపక జ్ఞాన విశేషములు. మఱియు నామె దస్తములు తర్కములవలె కఠినములు. అనగా గట్టివి. దస్తములు గట్టిగనే యుండును గదా! అవి తర్కములు. అనగా తర్కములుఁ గా సుత్రేక్షింపఁ దగినవి. ఈమె ముఖమునకు దస్తములుగాని, తర్కములు గాని లేనిచో వాదము చేయుట కెట్లు సాధ్యమగును? దస్తములు లేనివారును, తర్కములు తెలియని వారును వాదించ సమర్థులు. అట్లే తర్కము తెలియనిచో, వాదముకొఱకు ప్రతివాదికి తన పక్షమును సమర్థించుకొనుటకు సాధనమైన లేఖను, లేదా ప్రతిజ్ఞా పత్రమును సమర్పించుట కవకాశ మెక్కడిది? దస్తములు లేనివానికి పత్రమును- అనగా తమలపాకును సములుకు-శక్తి యెక్కడిది. తర్కములు లేక ప్రతిభావస్తు లగు విద్వాంసుల సంఘమును వాదమున ఖండించుట యసాధ్యము

గదా ! లేదా దస్తములు లేక భక్షించువానికి గాని, దస్తములు లేనివానికిగాని పండిన పక్కను ముక్కలుచేయుటకు సాధ్యము గాదు గదా ! శ్లేషపశముచే నీ యర్థములు పై శ్లోకమునకు లభ్యములై చివరకు సరస్వతి దస్తములు తర్కములుగా పరిణమించిన వను సర్థమునందు పర్యవసానము నొందుచున్నవి. న్యాయశాస్త్రమున తర్కము, అయథార్థానుభవమునకుఁ జెందినది. దానికి- “వ్యాప్యారోపేణ వ్యాపకారోపః” అని లక్షణము. అనగా వ్యాప్య మైన వహ్నియై భావముయొక్క యాహార్యజ్ఞానముచే, వ్యాపకమైన ధూమాభావజ్ఞానము సిద్ధించును. “యది వహ్నిర్న స్యాత్, తర్హి ధూమోఽపి న స్యాత్” యని. అనగా వహ్ని లేనిచో ధూమముగూడ లేదని దాని యర్థము. ఈ తర్కము “క్వచిచ్ఛక్త్యా నివర్తకః” అని చెప్పినట్లు వ్యభిచారశక్త్యానివర్తకముగా ననుమానాది ప్రమాణములకు సహకరించును. ఇట్టి తర్కములుగా సరస్వతి దస్తములు పరిణమించిన వని సారాంశము. ॥౮౩॥

శ్లో. సప్లవం వ్యాసపరాశరాభ్యాం

ప్రణీతభావాదుభయీభవిష్టుః

తస్మత్స్య పద్మాద్యుపలక్ష్యమాణం

యత్ప్రాణీయుగ్మం వవృతే పురాణమ్॥

84

ప.వి. సప్లవం- వ్యాసపరాశరాభ్యాం- ప్రణీతభావాత్- ఉభయీభవిష్టు- తత్- మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణం- యత్ప్రాణీయుగ్మం- వవృతే- పురాణమ్.

అర్థము: వ్యాసపరాశరాభ్యాం = వ్యాసపరాశర మహర్షులచే, ప్రణీతభావాత్ = విరచింపఁబడుటవలన, ఉభయీభవిష్టు = మహాపురాణత్వమును, ఉప పురాణత్వమును పొందిన, తత్ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణమ్ = మత్స్యపద్మస్కాన్ధ పురాణాదుల చేతను, పఞ్చస్తరమున- మత్స్యపద్మధ్వజకులిశాది సాముద్రిక రేఖలచేతను, నిర్దేశింపఁబడినదియు, సప్లవం = కథాఽఽఖ్యాయికాది రూపముచే విస్తారమునుఁబొందినదియు- పఞ్చస్తరమున- సప్లవం = చిగురుటారుతో సమానమైనదియు నగు, యత్ప్రాణీయుగ్మం = ఏ సరస్వతియొక్క చేదోయిగా, పురాణం = మత్స్యపద్మాది పురాణ చయము, వవృతే = పరిణమించినది.

పి. పురాణవచనము చేదోయిగాఁ బరిణమింపకపోయిననుఁ బరిణమించినదో యని చెప్పుటవలన సుత్రైక్ష. ఇది గమ్యము.

సమాసములు :

పల్లవేన సహితం=సపల్లవమ్, పశాన్తరమున— సవృణం పల్లవేన = సపల్లవమ్.

వ్యాసపరాశరాభ్యామ్ :- వ్యాసశ్చ పరాశరశ్చ = వ్యాసపరాశరా, రాభ్యామ్=వ్యాసపరాశరాభ్యామ్.

ప్రణీతభావాత్ :- ప్రణీతస్య భావః=ప్రణీతభావః, తస్మాత్ = ప్రణీత భావాత్.

ఉభయీభవిష్టు :- అనుభయముభయం సమ్మద్యమానం భవిష్టు = ఉభయీభవిష్టు.

మత్స్యపద్మాద్భుతలక్ష్మమాణమ్ :- మత్స్యం చ పద్మం చ = మత్స్య పద్మే. ఆదిశ్చ ఆదిశ్చ=ఆదీ. మత్స్యపద్మే ఆదీ యేషాం తాని=మత్స్య పద్మాదీని, మత్స్యపద్మాదిభిరుపలక్ష్మమాణమ్ = మత్స్యపద్మాద్భుతలక్ష్మ మాణమ్.

యత్పాణియుగ్మమ్ :- పాణ్యోః యుగ్మమ్=పాణియుగ్మమ్, యస్యాః పాణియుగ్మమ్=యత్పాణియుగ్మమ్.

భావము :

వ్యాస మహర్షియు పరాశర మహర్షియు పురాణములను రచించిరి. అందు మహాపురాణములను వ్యాసుఁడు రచించెను. పరాశరుఁడు ఉప పురాణములను రచించెను. కాని 'అష్టాదశపురాణానాం కర్తా సత్యవతీసుతః' అని వ్యాసుడే యష్టాదశపురాణములను రచియించినట్లు ప్రసిద్ధి గలదు. అయినను, “పురాణం వైష్ణవం చక్రే యస్తం వందే పరాశరమ్” అనియు ప్రసిద్ధియున్నది. కాన వ్యాసపరాశర రచితములై మహా పురాణ— ఉపపురాణముల పేర రెండుగా నేర్పడిన మత్స్యపద్మహర్మస్కాద్వాది రూపములుగాఁ బ్రసిద్ధి నొందినదియు, కథాభ్యాయికా రూపమునవి స్తరించినదియు

నగు పురాణచరితము మత్స్యపద్మావి సాముద్రక రేఖలతోఁ గూడినదై, చిగురు
టాకుతో సమానమగు మాత్స్యముగల యా సరస్వతియొక్క చేయోయిగాఁ బరిణ
మించినది. ॥౮౪॥

శ్లో. ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితో యః

స ధర్మశాస్త్రవ్రజ ఏవ యస్యాః।

పశ్యామి మూర్ధ్నా శ్రుతిమూలశాతీ

కణ్ఠే స్థితః కస్య ముదే న వృత్తః॥

85

ప.వి. ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితః- యః- సః- ధర్మశాస్త్రవ్రజః- ఏవ-యస్యాః-
పశ్యామి- మూర్ధ్నా- శ్రుతిమూలశాతీ- కణ్ఠే- స్థితః కస్య- ముదే- న-
వృత్తః.

అర్థము ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితః; ఆకల్ప=ప్రళయము వరకును, విచ్ఛేద=
భంగముచే, వివర్జితః=విడువబడినదియు ననగా ననిచ్చిన్న సంప్ర
దాయము గలదియు, పశ్యాస్తరమున- ఆకల్ప=అల జ్జ్వరములునున్నగు
వానియొక్క, విచ్ఛేద=విచ్ఛేదముచే, వివర్జితః = విడువబడినదియు,
అనగా సలజ్జ్వరాదులతోఁ గూడినదియు, ననగా సిత్యము నలజ్జ్వ
రింపబడినదియు, శ్రుతిమూలశాతీ; శ్రుతి=వేదమనెడి, మూల=ప్రమా
ణముచే, శాతీ=ప్రకాశించునదియు, పశ్యాస్తరమున- శ్రుతిమూల=చెవుల
యొక్క మూల ప్రదేశములచే, శాతీ=శోభించునదియు, లేదా, శ్రుతి=
శబ్దమును గ్రహించుటయందు, మూలకారణములైన చెవులతో, శాతీ =
శోభించునదియు, కణ్ఠే=ముఖమునందు, స్థితః=ఉన్నదియు, పశ్యాస్తర
మున- కణ్ఠే=కణ్ఠముపైన, స్థితః=ఉన్నదియునగు, యః=ఏ, ధర్మశాస్త్ర
వ్రజః=మన్వాది స్మృతులయొక్క సమాహముగలదో, సేవ=అదియే,
యస్యాః=ఏ సరస్వతికి, మూర్ధ్నా=తలగా, వృత్తః=వర్పడినదై, కస్య=
ఎవనికి, ముదే=సంతోషమునకై, న=కాదు, పశ్యాస్తరమున - వృత్తః
=గుండ్రమైన, మూర్ధ్నా=తల, కస్య=ఎవనికి, ముదే = సంతోషమునకు,
న=కాదు, పశ్యామి=ఉత్పేక్షించుదును.

సమాసములు :

ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితః :- ఆకల్పం విచ్ఛేదః=ఆకల్పవిచ్ఛేదః, ఆకల్ప విచ్ఛేదేన వివర్జితః=ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితః.

ధర్మశాస్త్రప్రజః :- ధర్మప్రతిపాదకాని శాస్త్రాణి ధర్మశాస్త్రాణి, ధర్మ శాస్త్రాణాం ప్రజః=ధర్మశాస్త్రప్రజః.

శ్రుతిమూలశాలీ = శ్రుతేః మూలం=శ్రుతిమూలం, శ్రుతిమూలేన శాలత ఇతి=శ్రుతిమూలశాలీ. పక్షాంతరమున- శ్రుతేః మూలే = శ్రుతిమూలే, శ్రుతిమూలాధ్యాం శాలత ఇతి = శ్రుతిమూలశాలీ. శ్రుతిరేవ మూలమ్= శ్రుతిమూలం, శ్రుతిమూలేన, శాలత ఇతి=శ్రుతిమూలశాలీ.

భావము :

ఇచ్చట ధర్మశాస్త్ర సమాహము సరస్వతికి శిరముగా నైనట్లు వర్ణింపఁ బడినది.

ధర్మశాస్త్రములు ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితములు అనగా ప్రళయము వరకును సవిచ్ఛిన్న సంప్రదాయమును గల్గియున్నవి. అవి శ్రుతిమూలశాలులు అనగా వేదమునుఁ బ్రమాణముఁగాఁ గల్గియున్నవి. అవి కణ్ఠస్థితములై, అనగా- వాచోవిధేయములై నోటనే యున్నవి. అవి యసగా, నా ధర్మశాస్త్రముల సమాహము సరస్వతీదేవికిఁ దలగా నేర్పడినది.

సరస్వతీ శిరము పక్షమున:-సరస్వతీ శిరము, ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితము. అనగా నలజ్కారవిచ్ఛేద రహితము. అనగా నిత్యాలజ్కార శోభితము. అది శ్రుతిమూలశాలి; అనగా కర్ణములయొక్క మూల ప్రదేశములతో గాని, శ్రుతి గ్రహణమూలములు అనగా శబ్దగ్రహణ మూలము లగు కర్ణములతో శోభించు చున్నది. ఆ శిరము కణ్ఠస్థము. అనగా కణ్ఠమునకుఁ బై భాగమునందున్నది. ఇట్టి సరస్వతీశిర మెవ్వని సంతోషహేతువు గాదు. మరియు గుండ్రమైన తల యెవ్వరికి సంతోషకరముగాదు? అనగా నందఱికిని సంతోషహేతువే యగు చున్నది. ధర్మశాస్త్రసమాహ మిట్టి సరస్వతీశిరముగా నేర్పడిన దని యాశ యము. ||౮౭||

శ్లో. భ్రువౌ దలాభ్యాం ప్రణవస్య యస్యా
 తద్విన్దునా భాలతమాలపత్రమ్,
 తదర్థచన్ద్రేణ విధిర్విపజ్ఞీ
 నికృణ్ణనాకోణధనుః ప్రణిన్యే॥

86

ప.వి. భ్రువౌ- దలాభ్యాం- ప్రణవస్య- యస్యా- తద్విన్దునా- భాలతమాల
 పత్రమ్- తదర్థచన్ద్రేణ- విధిః- విపజ్ఞీనికృణ్ణనా నాకోణధనుః- ప్రణిన్యే.

అర్థము:- విధిః=బ్రహ్మ, ప్రణవస్య = ఓజ్జ్వలముయొక్క, దలాభ్యాం =
 ఇరుప్రక్కలనున్న రేఖలచే, యస్యాః = ఏ సరస్వతియొక్క, భ్రువౌ =
 కనుబొమ్మలను, తద్విన్దునా = ఆ ఓజ్జ్వలమందలి “బిందువు”చే, భాలత
 మాలపత్రమ్; భాల=నొసటియందలి, తమాలపత్రమ్ = తిలకమును,
 తదర్థచన్ద్రేణ; తత్=ఆ ప్రణవమందలి, అర్థచన్ద్రేణ=అర్థచన్ద్రాకారపు
 రేఖచే, విపజ్ఞీనికృణ్ణనా కోణధనుః; విపజ్ఞీ=వీణను, నికృణ్ణనా=
 వాదించుటకై, కోణధనుః=పిల్లువలె పంకర యైన కోణమును కొయ్యను,
 ప్రణిన్యే=చేసెను.

వి :- ఇచ్చట నోజ్జ్వలమందలి రేఖలచేతను బిందువుచేతను సర్వ చన్ద్రాకార
 రేఖచేతను సరస్వతీదేవియొక్క కనుబొమ్మలు మున్నగువానిని నిర్మింపక
 పోయినను నిర్మించి నట్లు చెప్పుటవలన సుత్రేక్ష. వ్యుత్పత్తికమునుజెప్ప
 నందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

భాలతమాలపత్రమ్ :- తమాలస్య పత్రమ్ = తమాలపత్రమ్, భాలే
 తమాలపత్రమ్ = భాలతమాలపత్రమ్. తత్=భాలతమాలపత్రమ్,
 విపజ్ఞీ నికృణ్ణనా కోణధనుః :- విపజ్ఞాన్తి నికృణ్ణనా=విపజ్ఞీ
 నికృణ్ణనా, కోణః ధనురివ=కోణధనుః. విపజ్ఞీనికృణ్ణనాయాః కోణ
 ధనుః=విపజ్ఞీ నికృణ్ణనాకోణధనుః.

భావము :

నాగరలిపియందలి యోజ్ఞా-రవర్ణమును నాధారము గావించుకొని సరస్వతియొక్క కనుబొమ్మలు మున్నగునవి వర్ణింపఁబడినవి—

బ్రహ్మయోజ్ఞారమందలి రెండుప్రాస్తములయందలి రేఖలతో ననగా సిట్టి ఆ కారమందలి పైన దిగువనున్నరేఖలతో కనుబొమ్మలను నందలి బిందురేఖతో ననగా చుక్కతో, నామెయొక్క నొసటియందలి తిలకమును ననగా బొట్టును, పైన నున్న యర్థవస్త్రా కారపు రేఖతో నామెయొక్క పీఞను వాదించెడి కోణ మని చెప్పఁబడు వింటి యాకారమును నున్న కొయ్యముక్కను నిర్మించెను. అనగా నోజ్ఞారమే యామెయొక్క కనుబొమ్మలు మున్నగునవిగాఁ బరిణమించె నని యాశయము. ||౮౬||

శ్లో. ద్వికుణ్డలీ వృత్తసమాప్తిలిప్యాః

కరాజ్ఞాశీ కాఞ్చనలేఖినీనామ్ |

తైశ్యం మసీనాం స్మితభాః కఠిన్యాః

కాయే యదీయే నిరమాయి సారైః ||

87

ప.వి. ద్వికుణ్డలీ— వృత్తసమాప్తిలిప్యాః — కరాజ్ఞాశీ — కాఞ్చనలేఖినీనామ్ — తైశ్యం— మసీనాం— స్మితభాః— కఠిన్యాః— కాయే— యదీయే— నిరమాయి— సారైః,

అర్థము:- యదీయే=ఏ సరస్వతికి సంబంధించిన కాయే=దేహమందు, ద్వికుణ్డలీ=కర్ణములయందలి రెండు కుణ్డలముల, వృత్తసమాప్తిలిప్యాః=; వృత్త=గుండమైన, సమాప్తిలిప్యాః=విరామరేఖయొక్క, అనగా విసర్గా కారమైన రేఖయొక్క, సారైః = శ్రేష్ఠములైన, భాగములచే, నిరమాయి=నిర్మింపబడిన. తైశ్యం=ఆ సరస్వతియొక్క కేశచయము, మసీనాం = సిరాలయొక్క, సారైః =సారములచేతను, స్మితభాః=అమె చిలుకగుపుయొక్క కాస్త, కఠిన్యాః =చుట్టుయొక్క, సారైః=సారములచే, నిరమాయి=నిర్మింపఁబడినది.

వి:- ఆ సరస్వతియొక్క కమ్మలు రెండును, కేశచయము, చిఱునగవు కాంతి యనునివి; విసర్గసారములతోడను, సిరాయొక్క సారభాగములతోడను కలముయొక్క సారభాగములతోడను నిర్మింపబడకపోయినను నిర్మింపబడినవో యని చెప్పటవలన నుత్పేక్ష. వృక్షకమునుబ్రయోగింప నందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

ద్వికుణ్డలీ:- ద్వయోః కుణ్డలయోః సమాహారః=ద్వికుణ్డలీ.

వృత్తసమాప్తిలిప్యాః :- సమాప్తౌ లిపిః = సమాప్తిలిపిః, వృత్తా చసా సమాప్తిలిపిశ్చ=వృత్తసమాప్తిలిపిః, తస్యాః=వృత్తసమాప్తిలిప్యాః.

కరాజ్ఞలీ=కరయోరజ్ఞలీ=కరాజ్ఞలీ.

కాఞ్చనలేఖినీనామ్: కాఞ్చనమయ్యః లేఖిన్యః=కాఞ్చనలేఖిన్యః, తాసామ్ =కాఞ్చనలేఖినీనామ్.

స్మితభాః :- స్మితస్య భాః=స్మితభాః.

భావము :

ఆమె చెవులయందలి కమ్మలు రెండును, వాక్యములలో విరామచిహ్నము లగు విసర్గాకారపు లిపియొక్క సారములచే నిర్మింపబడినవి. “శృంగవత్ బాలవ త్సప్య బాలికాకుచయుగ్మవత్. నేత్రవత్ కృష్ణసర్పస్య స విసర్గ ఇతి స్మృతః” అని చెప్పినలక్షణము ననుసరించి విసర్గ లేదాడయొక్క కొమ్ములవలెను, బాలిక యొక్క చనుదోయి వలెను, కృష్ణసర్పముయొక్క కన్నులవలెను గుండును. ఆమె చేతిలోని వ్రేళ్లు పసిడి కలములయొక్క సారభాగములచేతను, నామె కురుల సమూహము సిరాయొక్క సారభాగములతోడను, ఆమెయొక్క చిఱునగవు వెలుగు తెల్లని బొలపముయొక్క సారభాగములచేతను నిర్మింపబడినది ||౮౭||

శ్లో. యా సోమసిద్ధాంతమయాననేవ
శూన్యాత్మతావాదమయోదరేవ।
విజ్ఞానసామన్త్య మయాన్తరేవ
సాకారతా సిద్ధిమయాన్తరేవ॥

ప.వి. యా - సోమసిద్ధాంతమయాననా - ఇవ - శూన్యాత్మతావాచమయోదరా -
ఇవ - విజ్ఞానసామస్త్యమయాంతరా - ఇవ - సాకారతాపిద్ధిమయాంతరా -
ఇవ.

అగ్రము. యా=ఏ సరస్వతీదేవి సోమసిద్ధాంతమయాననా ఇవ, సోమసిద్ధాంతమయ
=కాపాలికదర్శనరూపమైన, పక్షాంతరమున, సోమసిద్ధాంతమయ=చంద్ర
సిద్ధాంతరూపమైన, అనగా చంద్రునివలెనఖిల్లరూపమైన, యనగా పూర్ణ
రూపమైన, ఆననేప=మోముకల్గినదియో యన్నట్లును, తథా=అట్లే, శూన్యా
త్మతావాచమయోదరేవ; శూన్యాత్మతావాచమయ=ఆత్మలులేవనుమాధ్యమిక
బౌద్ధదర్శనమయ మైన, ఉదరేవ-ఉదరముగలదియో యన్నట్లు, అనగా
మిక్కిలికృశించిన యుదరముగలదియో యన్నట్లువిజ్ఞానసామస్త్యమయో
దరా ఇవ; విజ్ఞానసామస్త్యమయ; విజ్ఞాన=నిరాకారవిజ్ఞానముయొక్క,
సామస్త్యమయ=సాకల్యరూపమైన, అనగా ప్రపంచ మంతయు నిరాకార
విజ్ఞానస్వరూప మని చెప్పు యోగాచారుఁ డను బౌద్ధుని దర్శనస్వరూప
మైన, అంతరా=అంతరంగముగలదియోయన్నట్లును- అనగా సర్థముతోఁ
గూడిన జ్ఞానసంపత్తిమయ మైన అంతరంగము గలదియో యన్నట్లును,
తథా = అట్లే, సాకారతాసిద్ధిమయాభిలేవ; సాకారతాసిద్ధిమయ; సాకార
విజ్ఞానమయమే ప్రపంచ మని చెప్పుసౌత్రాంతికుఁడను బౌద్ధుని దర్శన
రూప మైన, అభిలేవ=సమస్తము గలదియో యన్నట్లు నున్న సర
స్వతీదేవి , మధ్యేనభమ్ = సభామధ్యమందు, అవతతార = దిగెను.
అవ శ్లోకమందలి క్రియతోసస్వయము.

వి. ఇచ్చట సోమసిద్ధాంతమయాననేవ-ఇత్యాదిగానుత్పేక్షావృజ్ఞకములగు నివ
శబ్దములనుఁ బ్రయోగించి, సోమసిద్ధాంతాదిరూపము లై న యాననాదులు
లేకపోయినను నున్నట్లు చెప్పటవలసిన వాచ్యోత్పేక్ష.

సమాసములు :

సోమసిద్ధాంతమయాననా — సోమస్య సిద్ధాంతః=సోమసిద్ధాంతః. సోమసిద్ధా
ంతస్య వికారః = సోమసిద్ధాంతమయం, సోమసిద్ధాంతమయమ్ ఆననం య
స్మాస్మా=సోమసిద్ధాంతమయాననా,

శూన్యాత్మతావాదమయోదరా:- శూన్యాః ఆత్మానః యస్యసః=శూన్యాత్మా,
 శూన్యాత్మనః భావః=శూన్యాత్మతా| శూన్యాత్మతాయాః వాదః=శూన్యాత్మ
 తావాదః| శూన్యాత్మతావాదస్య వికారః = శూన్యాత్మతావాదమయం,
 శూన్యాత్మతావాదమయమ్, ఉదరం యస్యాస్యా = శూన్యాత్మతావాదమ
 యోదరా|

విజ్ఞానసామస్త్యమయాస్తరా:- సమస్తస్య భావః=సామస్త్యమ్, విజ్ఞానస్య
 సామస్త్యమ్=విజ్ఞానసామస్త్యమ్, విజ్ఞానసామస్త్యమేవ = విజ్ఞానపామస్త్య
 మయమ్, విజ్ఞానసామస్త్యమయమ్ అంతరం యస్యాస్యా=విజ్ఞానసామస్త్య
 మయాస్తరా.

సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలా:- ఆకారేణ సహ వర్తత ఇతి = సాకారమ్,
 సాకారస్య భావః = సాకారతా, సాకారతాయాః సిద్ధిః = సాకారతాసిద్ధిః,
 సాకారతాసిద్ధిరేవ = సాకారతా సిద్ధిమయమ్, సాకారతాసిద్ధిమయమఖిలం
 యస్యాస్యా=సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలా.

భావము :

సరస్వతీదేవియొక్క ముఖము కాపాలికదర్శనసిద్ధాంతమయమై యఖణ్డముగ
 విలసిల్లుచున్నది. అనగా కాపాలికదర్శనమందు పరమాత్మకు నఖణ్డస్వరూ
 పత్వము చెప్పబడినది, కాపాలికదర్శనమును సోమసిద్ధాంత మనియు చెప్పుదురు.
 సోమసిద్ధాంత మనగా చంద్రసిద్ధాంత మనియు సర్థము. సరస్వతీ ముఖము చంద్ర
 సిద్ధాంతమయముగ నున్నది, అనగా చంద్రునివలె గుండ్రముగనున్నదని యర్థము.
 ఆమెయొక్క యుదరము, బుద్ధునిముగ్గురు శిష్యులలో నొక్కడైన మాధ్య
 మికుని శూన్యతాసిద్ధాంతమయముగా నున్నది. మాధ్యమికుని మతమునందు నా
 త్మలు లేవని సిద్ధాంతము. కాన నది శూన్యవాదమని ప్రసిద్ధము. అట్టి శూన్య
 వాదమయముగా నామెయొక్క యుదర మున్న దనగా నుదరము మిక్కిలి
 పలుచగా నుండుటవలన కానరాకయున్న దని యర్థము. అందువలన నామె
 యొక్క యుదరము శూన్యమని చెప్పబడినది, దమయంతియొక్క యుదరము
 ను వర్ణించునపుడు “సదసత్సంశయగోచరోదరీ”యని చెప్పిన విధముగా నిచ్చట
 సరస్వతీదేవియొక్కయుదరమును గూడ సదసత్సంశయగోచరముగా గ్రహింప
 వలయును. బుద్ధుని శిష్యులలో రెండవ వ్యక్తి యోగాభానుఁడు. అతని మతమున

ప్రపంచముంతయు నిరాకారవిజ్ఞానస్వరూపము, అదియు క్షణికము. ఈ సరస్వతి యొక్క యస్తరజ్వలప్రపంచము, అర్థ విశిష్టజ్ఞానసమృద్ధిరూప మైన విజ్ఞానముతో విలసించుచున్నదని యర్థము. అనగా విద్యారూపిణి యగు సరస్వతియొక్క యస్తరజ్వలము విజ్ఞానసమృద్ధితో విలసిత మని యాశయము. బుద్ధుని శిష్యులలో మూడవ వ్యక్తి సౌత్రాన్తికుడు. ఇతని మతమున జ్ఞానములు సాకారములు. అనగా యోగాచారుని మతమునందు పఠే నిరాకారములు, అనగా నిర్విషయకములు గాక సవిషయకము లని యర్థము. ఇతని సిద్ధాంతమునందు, నీలిపీతాదిజ్ఞానములు నీలారాజపీతాకారాదిరూపముతోనే యుండు సనియు వానికి పరస్పరభేదసార్థకము గా 'అతద్వాప్త్యప్తి'యను సప్తోహ యంగీకరింపఁబడిన దనియు తెలియవలయును. సరస్వతీదేవికి సంబంధించిన సకలవిషయములు, సాకారతాసిద్ధిమయములుగా నున్నవి. అనగా సుందరాకారసమృద్ధితో వెలయుచున్న యని యర్థము. ఇట్లు సరస్వతీదేవియొక్క మోము, కాపాలికదర్శనమయముగను, ఆమెయొక్క యుదరము శూన్యవాదమయముగను ఆమెయొక్క యంతరంగము, నిరాకార విజ్ఞానమయముగను, ఆమెయొక్క సకలవిషయములు, సాకారవిజ్ఞానవాదమయముగనున్నవని యాశయము ||౨౮||

శ్లో, భీమస్తయాగద్యత మోదితుం తే

వేలా కిలేయం తదలం విషద్యః |

మయా నిగాద్యం జగతీపతినాం

గోత్రం చరిత్రశ్చ యథాపదేషామ్ ||

89

ప వి భీమః - తయా - అగద్యత - మోదితుం - తే - వేలా - కిల - ఇయం - తత్ - అలం - విషద్యః - మయా - నిగాద్యం - జగతీపతినాం - గోత్రం - చరిత్ర - చ - యథాపత్ - వీషామ్.

అర్థము: (అథ = పిదప) అనగా-74వ శ్లోకము నుండి 88వ శ్లోకమువరకు పఠింపఁబడిన సరస్వతీదేవి సభామధ్యమునందు ఏగిసపిదప అనియర్థము. తయా-ఆ సరస్వతీదేవి, భీమః-భీమరాజు, అగద్యత-చెప్పఁబడెను, - హోరాజు-ట రాజు, ఇయం -ఇది తే-నేను; మోదితుం-సంతోషించుటకు, వేలాకిల-సమయముగనా' విషద్య = దుఃఖించి, అలం-చాచును, (వల

యనగా) ఏషాం=ఈ జగతీపతీనాం=రాజులయొక్క, గోత్రం= కులము, చరిత్రం=చరిత్ర, యథావత్=ఉన్నదానిని ఉన్నవిధముగా, మయా = నాచేత; నిగాద్యం=చెప్పదగియున్నది. అనగా నేను చెప్పగలను.

సమాసములు :

జగతీపతీనామ్:- జగతీనాం పతయః=జగతీపతయః, లేషాం=జగతీ పతీనామ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి స్వయంవరసభామధ్యమున దిగిన వెంటనే భీమరాజునుఁ గూర్చి- ఓరాజా! ఇది నీకు హర్షించుటకు సమయము, నీవు చింతపడవలదు. ఇచ్చటికి విచ్చేసిన ప్రభువులయొక్క గోత్రములను, నామములను, చరిత్రనుఁ గూర్చి నేను చెప్పగలను. ||౮౯||

**శ్లో. అవిన్దతాఽసౌ మకరస్థలీలాం
మన్దాకినీ యచ్చరణారవిందే.
అత్రావతీర్ణా గుణవర్ణనాయ
రాజ్ఞాం తదాజ్ఞావశగాఽస్మి కాఽపి॥**

90

ఫ.వి. అవిన్దత - అసౌ-మకరస్థలీలాం - మన్దాకినీ-యచ్చరణారవిందే-అత్ర-
అవతీర్ణా-గుణవర్ణనాయ-రాజ్ఞాం-తదాజ్ఞావశగా-అస్మి - కా-అపి.

అర్థము :- అసౌ=ఈప్రసిద్ధమైన, మన్దాకినీ=గంగానది, యచ్చరణారవిందే;
యత్=ఏపురుషునియొక్క, చరణారవిందే=పాదకమలమునందు; మకరస్థ
పుష్పరసముయొక్క, లీలాం = పోలికను, అవిన్దత = పొందినదో, తదా
జ్ఞానవశగా; తత్=ఆమహావిష్టువుయొక్క, ఆజ్ఞా=ఆదేశమునకు, వశగా=
అధీసురాలైన, కాఽపి=ఎవ్వతెయో యొకతె యైన, అస్మి=నేను, రాజ్ఞాం
=రాజులయొక్క, గుణవర్ణనాయ=గుణములను వర్ణించుటకై, అత్ర=ఈ
స్వయంవరసభయందు, అవతీర్ణా = దిగిసాననుగా, (అస్మి = అగు
చున్నాను)

సమాసములు :

మకరన్దలీలామ్ = మకరన్దస్య లీలా = మకరన్దలీలా, తామ్ = మకరన్ద
లీలామ్.

మన్దాకినీ:- మన్దమకతీతి = మన్దాకినీ.

యచ్చరణారవిన్దే;- చరణం అరవిన్దమివ = చరణారవిన్దమ్, యస్య
చరణారవిన్దం = యచ్చరణారవిన్దమ్, తస్మిన్ = యచ్చరణారపన్దే
గుణవర్ణనాయ:- గుణానాం పర్ణనం = గుణవర్ణనం, తస్మై = గుణవర్ణ
నాయ.

తదాజ్ఞాపశగా:- తస్య ఆజ్ఞా = తదాజ్ఞా, తదాజ్ఞాయాః పశః = తదాజ్ఞాపశః,
తదాజ్ఞాపశంగచ్ఛరీతి = తదాజ్ఞాపశగా.

భావము :

సరస్వతీదేవి తన్నుఁ గూర్చి చెప్పుకొనుచున్నది- ప్రసిద్ధ మైన యీ
గంగానది ఎవ్వనిపాదారవిందములయందు జన్మించిన మకరన్దవాహినిగా నున్నదో
అట్టి మహావిష్ణువుయొక్క చూజుకులోఁబడి యీస్వయంవరసభ కేతెంచిన రాజుల
చరిత్రను వర్ణించుట కిటు వచ్చితిని నే నెవ్వతెనో యొకతెను- ఆ వివరముతో
నిఁటఁ బని లేదు, అని ని రా డ ం బ ర ము గా తన్నుఁ గూర్చి యామె చెప్పు
కొనినది ||౯౦||

శ్లో. తత్కాలవేద్యైశ్శకుస స్వరాద్యై

రాప్తామవాప్తాం నృపతిః ప్రతీత్య।

తాం లోకపాలై కధురీణ ఏష

తస్యై సపర్యాముచితాం దిదేశ॥

91

పఃవి. తత్కాలవేద్యైః - శకుసస్వరాద్యైః-ఆప్తామ్ అవాప్తాం-నృపతిః-ప్రతీత్య-
తాం-లోకపాలై కధురీణః-ఏషః-తస్యై-సపర్యామ్-ఉచితాం-దిదేశ.

అర్థము: లోకపాలై కధురీణః; లోకపాలః=లోకమును, పాలించెడియిహ్నామలతో,
ఏకధురీణః=సమాసభావమును వహించెడి, అసగా సమాసస్కంధుడైన,

ఏషః=ఈ, స్వపతిః = భీమభూపతి, అవాప్తాం = ఆకస్మికముగా సభకు విచ్చేసిన, తాం=ఆ సరస్వతీదేవిని; తత్కాలవేద్యైః; తత్కాల = ఆ కాలమునందు, వేద్యైః=తెలియఁదగిన; శకునస్వరాద్యైః; శకున=శుభ సూచములగు నిమిత్తములు, స్వర=ముక్కునందలిగాలి, ఆద్యైః=కన్ను అదరుట మున్నగు సాధనములతో, ఆప్తాం = హితురాలుగా, ప్రతీత్య = నిర్దారణఁ గావించుకొని, తస్యై = ఆ సరస్వతికి, ఉచితాం = తగినట్టి, సపర్యాం=పూజను; దిదేశ=సమర్పించెను.

సమాసములు :

తత్కాలవేద్యైః :- స చాఽసౌ కాలశ్చ-తత్కాలః, తత్కాలే వేద్యైః= తత్కాలవేద్యైః, తైః=తత్కాలవేద్యైః.

శకునస్వరాద్యైః - శకునం చ స్వరశ్చ = శకునస్వరౌ, శకునస్వరౌ ఆద్యౌ యేషాం తాని=శకునస్వరాద్యాని, తైః=శకునస్వరాద్యైః.

స్వపతిః :- స్వాణాం పతిః=స్వపతిః.

లోకపాలైకధురీణః :- లోకం పాలయ స్థితి=లోకపాలాః, ధురం వహ తీతి=ధురీణః, ఏకశ్చాసౌ ధురీణశ్చ=ఏకధురీణః, లోకపాలై రేకధురీణః =లోకపాలైకధురీణః॥

భావము :

ఇన్ద్రాదులతో సమాసస్కంధుఁ డైన భీమరాజు హఠాత్తుగా సభామధ్య మందు దిగిన సరస్వతినిఁ గూర్చి కొంతవరకు సందేహించి, తర్వాత శుభశకు నాదులనుఁ బట్టి యామెను హితురాలుగనే భావించి యామెకు తగిన పూజాదు లనుఁ గావించెను ॥౯౦॥

శ్లో. దిగన్తరేభ్యః పృథివీపతీనా

మాకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యాం ।

తతః షీతీశః స నిజాం తనూజాం

మధ్యేమహారాజకమూజాహువ॥

ప.వి. దిగస్తరేభ్యః-పృథివీపతీనామ్ - ఆకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యాం - తతః -
క్షీతీశః-సః-నిజాం-తనూజాం-మధ్యేమహారాజకమ్-ఆజుహోర.

అర్థము: తతః=సరస్వతీదేవినిఁ బూజించిన పిదప, సః = ఆ, క్షీతీశః = భీమ
స్రవతి, దిగస్తరేభ్యః=భిన్నభిన్నదిక్కులనుండి, పృథివీపతీనాం = రాజు
లను, ఆకర్షకౌతూహలసిద్ధి విద్యాం; ఆకర్షకౌతూహల = ఆకర్షణగ్రేసెడి
యుత్సాహక్రియయందు, సిద్ధివిద్యాం=సిద్ధినొసంగెడి మస్త్రస్వరూపురా
లైన, ఆనగా సౌందర్యముచే నందఱి నాకర్షణఁ జేయునట్టి దైన యని
యర్థము. నిజాం=తనదైన, తనూజాం=పుత్రులను, మధ్యేమహారాజకం=
గొప్ప రాజసమూహమునకు మధ్యభాగమునందు, ఆజుహోప = పించెను.

సమాసములు :

దిగస్తరేభ్యః :- అన్యః దిశః = దిగస్తరాణి. తేభ్యః = దిగస్తరేభ్యః.

పృథివీపతీనాం :- పృథివ్యాః పతయః = పృథివీపతయః. తేషాం = పృథివీ
పతీనామ్.

ఆకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యామ్ :- ఆకర్షే కౌతూహలమ్ = ఆకర్షకౌతూహలమ్,
ఆకర్షకౌతూహలే సిద్ధవిద్యా. = ఆకర్షకౌతూహల సిద్ధవిద్యా, కామ్ = ఆకర్ష
కౌతూహల సిద్ధవిద్యామ్.

క్షీతీశః :- క్షీతేః ఈశః = క్షీతీశః.

తనూజామ్ :- తన్వాః జాయత ఇతి = తనూజా, తామ్, తానూజామ్.

మధ్యేమహారాజకమ్ :- రాజ్ఞాం సమూహః = రాజకం, మహచ్చ తత్
రాజకంచ = మహారాజకం, మహారాజకస్య మధ్యే = మధ్యేమహారాజకమ్,

భావము :

భిన్న భిన్న దిక్కులనుండి విచ్చేసిన రాజుల నందఱిని, తన దివ్యసౌంద
ర్యముచే నాకర్షించు నట్టి సిద్ధమస్త్రస్వరూపముగ నున్న తన పుత్రుల యగు
దమయన్తిని భీమరాజు, రాజపుత్రులతో నుండిన యా మహాసభను కప్పని
పించెను ||౯౨||

శ్లో. దాసీషు నాసీరచరీషు జాతం

స్థితం క్రమేణాళిషు వీక్షితాసు।

స్వాక్షేషు రూపోత్థమధాద్భుతాద్భి

ముద్వేలయ న్నిమవలోక కానామ్॥

93

ప.వి. దాసీషు- నాసీరచరీషు- జాతం- స్థితం- క్రమేణ- ఆలిషు-వీక్షితాసు- స్వాక్షేషు- రూపోత్థమ్- అథ- అద్భుతాద్భిమ్- ఉద్వేలయ న్నిమ్- అవ లోకకానామ్.

అర్థము:- అథ = దమయ న్నినభకు విచ్చేసిన పిదప, నాసీరచరీషు= ముందు నడచుచున్న, దాసీషు=పరిచారికలు, వీక్షితాసు సతీషు = చూడఁబడగా, క్రమేణ=క్రమముగా, ఆలిషు=చెలిక తెలు వీక్షితాసు= చూడఁబడగా, స్థితం = వర్ధిల్లినదియు, అథ = పిదప, రూపోత్థం-సౌందర్య మువలన నుద్భవించినదియునైన. ఆవలోకకానాం = ప్రేక్షకులయొక్క, అద్భుతాద్భిం = ఆశ్చర్యరససాగరమును, స్వాక్షేషు=చమయ నియొక్క చువయవములు, వీక్షితేషు సత్పు = చూడఁబడగా, ఉద్వేలయ న్నిం = గట్టునుఁబొరలునట్లు చేయుచున్న, భైమిం=దమయ నిని, రాజరాజీః = రాజులపక్షి, పపౌ=మిక్కిలి యాచరముతో చూచెను (అని108వ శ్లోక మందలి కర్తతోడను క్రియతోడను నన్వయము)

వి:- ఇచ్చట నొక్కటైన విస్మయ సముద్రమందు, సౌందర్యశాతత్వము, తర్వాత స్థితత్వము, తర్వాత ఉద్వేలత్వ మను ధర్మములను క్రమ ముగా జెప్పటవలన పర్యాయాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

నాసీరచరీషు:- నాసీరే చర న్నితి=నాసీరచర్యః, తాసు = నాసీరచరీషు.

స్వాక్షేషు:- స్వస్యాః అజ్ఞాని=స్వాజ్ఞాని, తేషు=స్వాక్షేషు.

రూపోత్థమ్ :- రూపేణ ఉత్థా యస్య తత్=రూపోత్థమ్.

అద్భుతాద్భిః:- అద్భుతమేవ అద్భిః=అద్భుతాద్భిః. తమ్=అద్భుతాద్భిమ్.

భావము :

ఇదియెవలు పదునాఱు శ్లోకములచే కవి దమయన్తిని పర్ణించుచున్నాడు. ఆ దమయన్తికి యందు నడచెడిపరిచారికలనుఁ జూడగనేజన్మించినదియు, పిదప క్రమముగాఁ జెలికత్తెలనుఁ జూడగనే పర్ణిల్లినదియును పిదప సౌన్దర్యముచే ప్రేక్షకుల యందు వ్యవించినదియు నైన, యాశ్చర్యసముద్రమును, తన యవయవముల చర్మించుటచే గట్టులనుఁ బొరలునట్లు చేయుచుండినది. తొలుత పరిచారికలనుఁ చూడగనే ప్రేక్షకులయందు వారిసౌందర్యములన నాశ్చర్యము కల్గినది. ఆ యాశ్చర్యము దమయన్తి సఖుల సౌన్దర్యదర్శనముచే పర్ణిల్లినది. చివర దమయన్తి రాగనే యామె సౌన్దర్యమును జూచుటచే ప్రేక్షకుల యాశ్చర్యసాగరము గట్టులనుఁ బొరల దొడగినది. ఆ విధముగ ప్రేక్షకుల యాశ్చర్యసాగరము గట్టులపైఁ బొంగించి పొరలఁ జేయుచున్న యా దమయన్తిని యా స్వయంవరసభయందలి రాజు లెల్లరు గాంచిరి ||౬౩||

శ్లో. స్నిగ్ధత్వమాయాజలలోపలేప

సయత్నరత్నాంశుమృజాంశుకాభామ్ |

నేపథ్యహీరద్యుతివారిపర్తి

స్వచ్ఛాయనిచ్ఛాయనిజాలిజాలామ్ ||

94

ప.వి. స్నిగ్ధత్వమాయాజల లోపలోపసయత్నరత్నాంశు మృజాంశుకాభామ్ - నేపథ్యహీరద్యుతి వారి పర్తిస్వచ్ఛాయస్వచ్ఛాయనిజాలిజాలామ్.

అర్థము: స్నిగ్ధత్వమాయాజల లోపలేపసయత్న రత్నాంశు మృజాంశుకాభామ్; స్నిగ్ధత్వ=సునువు తనమునకు, మాయాజల=లోన నీరుండుట యను దోషము, (తథా=అట్లే) లేప=మతియొక వస్తువు కలియుటచే రత్నము యొక్క రంగును నతిశయింపఁ జేయుట యను దోషము, అను పీని యొక్క, లోప=అభావములకు ననగా నట్టి దోషములు లేకయుండుటకు, సయత్న=ప్రయత్నము గల్గిన- అనగా ప్రయాసతో నట్టి దోషములు లేసెవఁగఁ జేయబడిన, రత్న=రత్నములయొక్క, అంశుమృజా = కిరణముల తేటదీపము వంటి, అంశుకాభాం=పలుపలయొక్క, కాన్తి గల్గినదియు, (తథా- అట్లే) నేపథ్య హీరద్యుతివారిపర్తి స్వచ్ఛాయస్వచ్ఛాయని

జాలిజాలామ్; నేపథ్య=ఆభరణముల యందలి, హీర = ప్రజచులు
యొక్క, య్యుతి=కాంతియనెడి, వారి = ఉదరమునందు, పర్తి = ప్రతి
ఫలించిన రూపముతోనున్న, స్వ=తనయొక్క, చ్చాయా = ప్రతిబింబ
ముతో, సచ్ఛాయ=సమాన కాంతిగల్గిన, నిజ = తనకు సంబంధించిన,
ఆలి=చెలిక తైలయొక్క, జాలాం=సమాహముగల, (భైమీం = దమ
యన్నిని, రాజరాజి=రాజసమాహము, పహే=ఆదరముతో చూచినది).

వి. ఇచ్చట, ఆభరణముల యందలి తన ప్రతిబింబముచే తన చెలిక తైలప
సాదృశ్యము ఉండకపోయినను ఉన్నట్లు చెప్పటవలన నుత్పేక్ష. ఆ
యుత్పేక్షచే వారికి తనతో సమాన మైన సౌందర్యము కలదను వస్తువు
ధ్వనించుచున్నది. కాన నలజ్కారముతో వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోప సయత్నర త్నాంశు మృజాంశుకాభామ్.

స్నిగ్ధస్య భావః=స్నిగ్ధత్వం, మాయయా జలం = మాయాజలమ్,
స్నిగ్ధత్వాయ మాయాజలం=స్నిగ్ధత్వ మాయాజలమ్. స్నిగ్ధత్వమాయా
జలం చ లేపశ్చ=స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపౌ, స్నిగ్ధత్వ మాయాజల
లేపయోః లోపౌ=స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపౌ. స్నిగ్ధత్వ మాయాజల
లేపలోపాభ్యాం సయత్నాని=స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపసయత్నాని,
స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపసయత్నాని చ తాని రత్నాని చ =
స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాని, స్నిగ్ధత్వమాయాజల
లేపలోప సయత్న రత్నానామంశవః = స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోప
సయత్న రత్నాంశవః=స్నిగ్ధత్వమాయాజల లేపలోప సయత్న రత్నాం
శవః. స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్న రత్నాంశునాం మృజా
స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాంశు మృజా. అంశుకస్య
అభా=అంశుకాభా, స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాంశు.
మృజేవ అంశుకాభా యస్యాస్యా = స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప
సయత్నరత్నాంశు మృజాంశుకాభా. తామ్=స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేప
లోప సయత్నరత్నాంశు మృజాంశుకాభామ్.

నేపథ్యహీరయ్యుతివారిపర్తి స్వచ్ఛాయసచ్ఛాయ నిజాలిజాలామ్ :-
నేపథ్యస్య హీరాః = నేపథ్య హీరాః, నేపథ్య హీరాణాం య్యుతిః =

నేపథ్యహీరద్యుతిః, నేపథ్యహీరద్యుతిరేవ వారి - నేపథ్యహీరద్యుతివారి,
నేపథ్యహీరద్యుతివారిణి పర్తవే ఇతి=నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి, స్వస్య
చ్ఛాయా=స్వచ్ఛాయమ్, నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి చ తత్ స్వచ్ఛాయం
చ=నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయమ్, నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి
స్వచ్ఛాయేక సమానా ఛాయా యాసౌం తాః, నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి
స్వచ్ఛాయసచ్ఛాయాః, నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయసచ్ఛాయం
నిజాలీనాం ఆంం యస్మాస్మాన్=నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయ
సచ్ఛాయనికాలిజాలా. తామ్= నేపథ్యహీరద్యుతి వారివర్తి స్వచ్ఛాయ
సచ్ఛాయ నిజాలిజాలామ్”.

భావము :

రత్నములలో, 'రాగస్తానశ్చ' దిస్తున్న రేఖా చ జలగర్భతా. సర్వ
రత్నేషుమీ వచ్చి దోషాః సాధారణా మహాః' అని చెప్పిన విధముగా, రాగము,
తానము, బిందువు రేఖ, జలగర్భత్వము అను నైదు దోషము లున్నవి. ఇట్టి
దోషములలో జలగర్భత్వము, లేవము అను నే రెండును చేరియున్నవి. దమ
యన్తి ధరించిన వలువ అట్టి దోషములు లేక స్వచ్ఛము లైన రత్నముల తేట
మమును గల్గియున్నది. రత్నమునందు సీరున్నచో జలగర్భత్వమును దోషము.
దీనివలన రత్నము చూచుటకు సుగువుగా నుండును. రత్నమునందు మఱి యొక
పస్తువు కలిసి యున్నచో లేవ మను దోషము. ఈ రెవదోషము వలన రత్నము
చాల కాన్తియుక్తముగా గానవచ్చును. ఇట్టి దోషములు లేని రత్నముల కాంతి
చాల నిర్మలముగా నుండును. అట్టి కాంతి గల్గిన వలువను దమయన్తి
ధరించియున్నది. మఱియు నామె ధరించిన యాభరణములలో వజ్ర
మణు లున్నవి. ఆ వజ్రమణుల కాన్తి నీటి వలె స్వచ్ఛమై యున్నది. దాని
యందు కానవచ్చెడి దమయన్తియొక్క ప్రదిబిమ్మముతో నామెయొక్క చెలి
క తైలు పోలియున్నారు. అట్టి చెలిక తైలతో సభట విచ్చేసిన దమయన్తిని రాజ
సమూహము దర్శించినది.

శ్లో. విలేపనా మోదముదాగతేన
తత్కర్ణ పూరోత్పల సర్పిణా చ।

రతీశదూతేన మధువ్రతేన

కర్ణే రహః కిఞ్చిదివోచ్యమానామ్ |

95

ప. వి. విలేపనా మోదముదా-ఆగతేన-తత్కర్ణ పూరోత్పలసర్పిణా-చ-రతీశదూతేన-మధువ్రతేన-కర్ణే-రహః-కిం-చిత్-ఇవ-ఉచ్యమానామ్.

అర్థము: విలేపనామోదముదా; విలేపన=చన్దనము మున్నగు మైపూతలయొక్క, ఆమోద=పరిమళమండలి, ముదా = సంతోషముతో, ఆగతేన = వచ్చి నదియు, (తథా=అట్లే) తత్కర్ణ పూరోత్పల సర్పిణా చ; తత్=ఆ దమయన్తి యొక్క, కర్ణోత్పల=కర్ణభూషణమైన కలువను, సర్పిణా చ=పరిమళముచే నాకర్షింపఁబడి చుట్టుచున్నదియును, రతీశదూతేన; రతీశ=మన్మథునకు, దూతేన=దూతయైనదియు, ననగా కామోద్ధీపకమైనదియునగు, మధువ్రతేన=తుమ్మెదచే, కర్ణే=చెవియందు, కిఞ్చిత్=కొంచెము, రహః="నలుడే, విచ్చేసిన, రాజులందఱిలోను నందఱుడని" రహస్యమును, ఉచ్యమానామివ = చెప్పఁబడుచున్నచో యనునట్లున్నదియునగు, భైషిం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజుల సంఘము, అపార్థైః=కడకన్నులచే, పపా=ప్రీతితోఁజూచినది.

వి. ఇచ్చట మధువ్రతముచే రహస్యము చెప్పఁబడక పోయినను, చెప్పఁబడుచున్నదో యనునట్లు వర్ణించుటవలన సుత్రేజ్ఞులజ్ఞానము. పృథ్విక మగు నివళబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము — ఆ యుత్రేక్షచే దమయన్తి యందలి కిలికిఞ్చితాది శృంగార చేష్టలు ధ్వనించుచున్నవి. కాన సలఙ్కారముచే పస్తుధ్వని.

స మాసములు :

విలేపనామోదముదా :- విలేపనానామామోదః=విలేపనామోదః, విలేపనామోదేన ముత్=విలేపనామోదముత్, తేన=విలేపనామోదముదా.

తత్కర్ణపూరోత్పలసర్పిణా :- తస్మాః కర్ణపూరః = తత్కర్ణ పూరః, తత్కర్ణపూర ఏవ ఉత్పలమ్=తత్కర్ణ పూరోత్పలం, తత్కర్ణ పూరో

త్వలం సర్వరీతి=తత్కర్తృ పూరోత్పల సర్వీ, తేన = తత్కర్తృ పూరో
త్పలసర్వీణా.

రతీశమాతేన :- రతీః తఃశః -రతీశః, రతీశస్య చూతః = రతీశమాతః,
తేన=రతీశమాతేన.

భావము :

ఆ దమయన్తి శరీరమునకు పట్టించిన చన్దనాది విలేపన ద్రవ్యముల పరి
మళముచే నాకర్షింపఁబడిన తుమ్మెద, యామె కర్ణభూషణ మైన కలువ పూవును
చుట్టుచు, మన్మథుని దూత యగుటవలన కామోద్దిపకమై, దమయన్తి చెవియందు
“స్వయంపరసభ నలజ్జరించిన రాజులలో నలుఁడే యందఁగాడ”ని రహస్య
మునుఁ జెప్పుచున్నట్లుండినది. అట్టి దమయన్తిని రాజసంఘము ప్రీతితో దర్శిం
చినది. ||౯౫||

శ్లో. విరోధి వర్ణభరణాశ్మ భాసాం
మల్లాజి కౌతూహల మీక్షమాణామ్ |
స్మరస్వ చాపభ్రమచాలితే ను
భ్రువౌ విలాసాత్ పలితే పహస్తిమ్ |

96

ప్ర.వి. విరోధివర్ణభరణాశ్మభాసాం-మల్లాజికౌతూహలమ్- ఈక్షమాణామ్-స్మర
స్వచాప భ్రమచాలితే-ను-భ్రువౌ-విలాసాత్-పలితే-పహస్తిమ్-.

అర్థము: విరోధివర్ణభరణాశ్మభాసాం; విరోధివర్ణ=తెలుపు సలుపుమున్నగు నానా
వర్ణములుగల, ఆభరణాశ్మ=ఆభరణ రత్నములయొక్క, భాసాం=కాంతుల
యొక్క, మల్లాజి కౌతూహలమ్; మల్లాజి = మల్లయుద్ధమందలి, కౌతూ
హలం = కుతూహలమును, అసగా, నొక కాన్తిని మఱియొక కాన్తి
యాక్రమించవలయు ననెడి కోరికను, ఈక్షమాణాం=చూచుచున్నదియు;
విలాసాత్=స్త్రీ స్వభావసిద్ధమైన సిగ్గు మున్నగు విలాసమువలన, పలితే=
కదలింపఁబడిన వై, స్మరస్వచాప భ్రమచాలితేను; స్మర = మన్మథుని
యొక్క, స్వచాప=తన విల్లనెడి, భ్రమ=భ్రాంతితో, చాలితేను =
కదలింపఁబడినవో యనునట్లున్న, భ్రువౌ=కనుబొమ్మలను, పహస్తిం

=పహించుచున్న, భైమించమయ్యున్దిని, రాజరాజిః=రాజులసమూహము, పహా=ప్రీతితోఁ జూచినది.

వి : మన్మథుఁడు తన విల్ల నెడి భ్రాన్తితో, దమయన్తియొక్క కన్నులనుఁ గదలింపకపోయినను, కదలించె నని చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష- 'ను' అని యివార్థకపు ప్రిజ్ఞకమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

నమానములు :

విరోధి వర్ణాభరణాశ్మభాసామ్ :- విరోధినః వర్ణాః యేషాన్తే = విరోధి వర్ణాః, ఆభరణానామశ్మానః=ఆభరణాశ్మానః, విరోధివర్ణాశ్చ తే ఆభరణాశ్మానశ్చ = విరోధి వర్ణాభరణాశ్మానః, విరోధి వర్ణాభరణాశ్మానాం భాసః=విరోధి వర్ణాభరణాశ్మాభాసః, తాసాం = విరోధి వర్ణాభరణాశ్మభాసామ్

మల్లాజి కౌతూహలమ్ :- మల్లానామాజిః = మల్లాజిః, మల్లాజౌ కౌతూహలమ్=మల్లాజి కౌతూహలమ్, తత్=మల్లాజి కౌతూహలమ్.

స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే :- స్వస్య చాపః = స్వచాపః, స్వచాపస్య భ్రమః=స్వచాపభ్రమః, స్వచాపభ్రమాత్ చాలితే = స్వచాపభ్రమచాలితే, స్మరేణ స్వచాపభ్రమచాలితే = స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే, తే = స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే.

భావము :

దమయన్తి యొడలియందు ధరించిన భూషణములలోని మణులు, తెలుపు, సలుపు మున్నగు భేదములచే నానా విధము లగు రంగులనుఁ గల్గి యున్నవి. అందువలన నా మణుల వివిధ కాన్తులు నొండొంటిని మించవలయు నని మల్లయుద్ధము సలుపుటకు కుతూహలము గల్గినట్లు కానవచ్చుచున్నవి. అనగా నా మణులనుండి వివిధ వర్ణములతోఁ గూడిన కాన్తులు మెండుగా ప్రసరించుచున్నవి. వానిని చూచుచు, విలాసముతో తన కనుబొమ్మలను, ఆమె కదలించుచుండగా, మన్మథుఁడు తన విల్లనెడి భ్రాన్తితో నా కనుబొమ్మలను కదలించెనా యనునట్లు ప్రదర్శించుచు నభిమతి ప్రవేశించిన దమయన్తిని రాజు లందఱునుఁ బ్రీతితోఁ గాంచిరి. ॥౯౨॥

శ్లో సామోద పుష్పాశుగవాసితాజ్ఞీం
కిశోరశాఖాగ్రశయా లిమాలామ్ ।
వసంతలక్ష్మీ మివ రాజభిసైః
కల్పద్రుమై రభ్యభిలష్యమాణామ్ ।

97

ప.వి. సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్ఞీం - కిశోరశాఖాగ్ర శయాలిమాలాం - వసంత
లక్ష్మీమ్ - ఇవ - రాజభిః - తైః - కల్పద్రుమైః - అపి - అభిలష్య
మాణామ్.

అర్థము: సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్ఞీం; సామోద = (రమణీయ మగు దమయంతి
శరీరము లభించినందువలన) మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడిన, పుష్పా
శుగ = మన్మథునితో, వాసిత = అభిష్టింపఁబడిన, అజ్ఞీం = దేహము గల
దియును, కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్; కిశోరశాఖా = మెత్తనివైన
వ్రేళ్ళును, అగ్రశయ = ముంజేతులును గల్గిన, అలిమాలాం = చెలికత్తెల
వరుస గలదియును, పశ్చాత్తరమున - సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్ఞీం సామో
దపుష్ప = నెత్తావి; గల పూలును, అశుగ = మలయమారుతమునునను
వానిచే, వాసిత = పరిమళము నొందింపఁబడిన, అజ్ఞీం = శరీరము
గలదియు, కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలాం; కిశోరశాఖాగ్ర = క్రొంజి
గురుల కొనలయందు, శయ = విశ్రమించు, అలిమాలాం = తుమ్మెదల బారు
గలదియును, తైః = ఆ, రాజభిః = రాజులనెడి, కల్పద్రుమైరపి = కల్ప
వృక్షముల చేతను, ననగానందటి మనోరథముల తీర్చునట్టివారిచేత నని
యర్థము. అభిలష్యమాణామ్ = అపేక్షింపఁబడుచున్న, వసంతలక్ష్మీమివ
= వసంత శోభవలె, (స్థితాం = ఉన్నటువంటి) బైమీం = దమయంతిని,
రాజరాజిః = రాజసమూహము, పశౌ = పీఠితోఁ గాంచెను.

సమాసములు :

సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్ఞీమ్ :- ఆమోదేన సహితం యథా తథా =
సామోదం, పుష్పాణి ఆశుగాః యస్య సః - పుష్పాశుగః, సామోదం =

పుష్పాశుగేన వాసితం = సామోదపుష్పాశుగవాసితం, సామోద పుష్పాశుగవాసితమ్ అజ్గం యస్యాస్యా = సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్గీ, తామ్ = సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్గీమ్.

పక్షాంతరమున— ఆమోదేన సహవర్తంత ఇతి = సామోదాని, సామోదాని చ తాని పుష్పాణి చ = సామోదపుష్పాణి, సామోదపుష్పాణి, ఆశుగాశ్చ = సామోదపుష్పాశుగాః, సామోద పుష్పాశుగైః వాసితం అజ్గం యస్యాస్యా = సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్గీ, తామ్ = సామోదపుష్పాశుగవాసితాజ్గీమ్. కిశోరశాఖాగ్రశాయాలిమాలామ్ :- కిశోరాశ్చ తా శాఖాశ్చ = కిశోరశాఖాః, కిశోరశాఖాశ్చ అగ్రశయాశ్చ యాసాం తాః = కిశోరశాఖాగ్రశయాః, కిశోరశాఖాగ్రశయాశ్చ తాః అలయశ్చ = కిశోరశాఖాగ్రశయాలయః, కిశోరశాఖాగ్రశయాలీనాం మాలా = కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలా, తామ్ = కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్.

పక్షాంతరమున— కిశోరాశ్చ తాః శాఖాశ్చ = కిశోరశాఖాః, కిశోరశాఖానామగ్రాణి = కిశోరశాఖాగ్రాణి, కిశోరశాఖాగ్రేషు శేరత ఇతి = కిశోరశాఖాగ్రశయాః, అలీనాంమాలాః = అలిమాలాః, కిశోరశాఖాగ్రశయాః అలిమాలాః యస్యాస్యా = కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలా, తామ్ = కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్.

వసంత లక్ష్మీమ్ :- వసంతస్య లక్ష్మీః = వసంతలక్ష్మీః, తామ్ = వసంతలక్ష్మీమ్.

భావము :

ఆ దమయంతిని వసంతలక్ష్మితో, బోల్చి వర్ణించుచున్నాడు.

ఆ దమయంతి యనెడి రమ్య మైన వస్తువు లభించుటచే, సంతోషముచే పుష్పబాణుడైన మన్మథుడు, ఆమె శరీరము సభిష్టించి యుండెను. వసంతలక్ష్మియో పరిమళము గల పూలతోడను, మలయమారుతము తోడను నెత్తావినఁ గల్గి యుండెను. కావున నుభయులును “సామోద పుష్పాశుగవాసితాజ్గీ” లైరి. అట్లే దమయంతి మెత్తని వైన వ్రేళ్ళును, ముంజేతులును గల చెలికత్తెల వరుసతో పరివేష్టితురాలై యున్నది. వసంతలక్ష్మియో, క్రొంజిగురుల కొనలపై విశ్రమించు తుమ్మెదల బారు గల్గియున్నది. కావున నుభయులును కిశోరశాఖాగ్రశయాలి మాలనుఁ గల్గిన వారైరి. అందఱి యభిలాషలనుఁ బూర్తి గావించెడి

రాజు లనెడి కల్పవృక్షములు దమయన్తి యనెడి వసన్తలక్ష్మినిఁ గోరుచున్నవి. కల్పవృక్షములు గూడ వసన్తలక్ష్మినిఁ గోరుచున్నవి. కావున నుభయులకును “కల్పద్రుమైరవ్యభిలష్యమాణామ్” అను విశేషణము సరిపడినది. ఇట్లు వసన్తలక్ష్మివలె నున్న దమయన్తిని రాజసమూహము ప్రీతితోఁ దర్శించినది. ||౯౭||

శ్లో. పీతావదాతారుణసీలభాసాం
దేహోపలేపాత్ కిరణైర్మణీనామ్ |
గోరోచనా చన్దన కుజ్జుమైణ
నాభీవిలేపాన్ పునరుక్తయన్తీమ్ ||

98

ప.వి. పీతావదాతారుణసీలభాసాం-దేహోపలేపాత్-కిరణైః-మణీనాం-గోరోచనా చన్దనకుజ్జుమైణనాభీవిలేపాన్-పునరుక్తయన్తీమ్.

అర్థము:- పీతావదాతారుణసీలభాసాం; పీత = పసుపువన్నెయు, అరుణ = ఎఱ్ఱటివన్నెయు, అవదాత = తెల్లటి వన్నెయు, సీల = సీలపువన్నెయు నైన, భాసాం = కాన్తులుగల, మణీనాం = రత్నములయొక్క, కిరణైః = కిరణములచే, దేహోపలేపాత్ = దేహమునకు ననులేప మేర్పడుటవలన. ననగా, దేహమలదఁబడుటవలన, గోరోచనాచన్దనకుజ్జుమైణనాభీవిలేపాన్! = గోరోచనా = గోరోజనము, చన్దన = చన్దనము, కుజ్జుమ = కుజ్జుమపూవు, ఏణనాభీ = కస్తూరి యను వీనియొక్క, విలేపాన్ = అనులేపములను, పునరుక్తయన్తీం = రెట్టింపుచేయు చున్నదియు నగు, భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజిః = రాజసమూహము, పపౌ = ప్రేమతోచూచినది.

వి. ఇచ్చట గోరోచనా-చన్దన-కుజ్జుమ-ఏణనాభీవిలేపనములకు క్రమముగా పీతావదాతారుణసీలమణికాన్తులతో గతార్థత్వమునుఁ జెప్పుటవలన యథాసంఖ్యాలజ్ఞానము. పీతాదికాన్తులకును గోరోచనావిలేపనవృత్తిములకు నభేదముననుసరించి సామాన్యాలజ్ఞానము. యథాసంఖ్యాలజ్ఞానమునకు సామాన్యాలజ్ఞానముతో సంకరము.

సమాసములు :

పీతావదాతారుణసీలభాసాం. పీతాశ్చ అవదాతాశ్చ అరుణాశ్చ సీలాశ్చ =

పీతావదాతారుణసీలాః, పీతావదాతారుణసీలాః భాసః యేషాన్తే-పీతావదా
తారుణసీలభాసః, తేషాం=పీతావదాతారుణసీలభాసామ్.

దేహోపలేపాత్:- దేహస్య ఉపలేపః=దేహోపలేపః, తస్మాత్ = దేహోప
లేపాత్.

గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైఞనాభీవిలేపాన్:- గోరోచనా చ చన్దనం చ
కుఙ్కుమం చ ఏఞనాభి చ=గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైఞనాభ్యః, గోరో
చనాచన్దనకుఙ్కుమైఞనాభీనాం విలేపాః =గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైఞ
నాభీవిలేపాః, తాన్=గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైఞనాభీవిలేపాన్.

పునరుక్తయస్తీమ్:- పునరుక్తానివ ఆచరన్తి=పునరుక్తయస్తీ, తామ్ =
పునరుక్తయస్తీమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి ధరించిన యాభరణమణులనుండి ప్రసరించెడి పసుపు,
తెలుపు, ఎఱుపు, నీలంపు కాంతులు, ఆమెయొక్క శరీరము నంటుకొని
యున్నవి. ఆమె శరీరమునకు గోరోజనము, చన్దనము, కుఙ్కుమపూవు, కస్తూరి
యను నీ పరిమళద్రవ్యములు పూయఁ బడియున్నవి. పైనఁ జెప్పఁబడిన పసుపు
తెలుపు మున్నగు రత్నకాస్తులును గోరోచనాదివర్ణములనుఁ గల్గి యుండుటవలన,
వీనిచే పైనఁ జెప్పఁబడిన రత్నకాస్తులు తెట్టింపుఁ జేయఁబడి నట్లు కావచ్చు
చున్నవి. అనగా నీ రెంటిలో రత్నకాంతు లైనను చాలును. లేదా గోరోచనాది
లేపము లైనను చాలును. కాన రెంటిని ధరించుటచే మణికాస్తులవలన గోరోచ
నాదిలేపములకుఁ బునరుక్తిని వాటిల్లజేయుచున్న యా దమయన్తి రాజులు
ప్రేమతోఁ జూచిరి. ||౯౮||

శ్లో. స్మరం ప్రసూనేన శరాసనేన
జేతారమశ్రద్ధధతీం నలస్యః
తస్మై స్వభూషాదృషదంశు శిల్పం
బలద్విషః కార్ముకమర్చయన్తీమ్॥

99

ప.వి. స్మరం-ప్రసూనేన-శరాసనేన-జేతారమ్-అశ్రద్ధధతీం - నలస్య-తస్మై-
స్వభూషాదృషదంశుశిల్పం-బలద్విషః-కార్ముకమ్-అర్చయన్తీమ్.

అర్థము: ప్రసూనేన = పుష్పరూపమైన; శరాసనేన = ధనుస్సుచే, అనగా మిక్కిలి కోవలమైన వింటిచే, నలస్య = నలుని, జేతారం = జయించిన, స్మరం = మన్మథుని, ఆశ్రద్ధధరీం = సమ్మనిదియు, (కావుననే) తస్మై = అత, నికి, అనగా మన్మథునకు, స్వభూషాదృషదంశుశిల్పం; స్వ = తనవైన భూషా = ఆభరణములయందలి, దృషత్ = రత్నములయొక్క, అంశ = కిరణములచే, శిల్పం = నిర్మాణముగల్గిన, బలద్విషః = ఇంద్రునియొక్క, శాస్త్రతం = వింటిని. నానావర్ణములతో బ్రకాశించునింద్రధనుస్సును, అర్చయ స్తేం = అర్పించుచున్న, భైమీం = దమయ న్తిసి, రాజరాజిః = రాజుల సమూహము, పహాప్రీతితో పీడించినది.

వి. భైమి తన ఆభరణరత్నకాస్తులతో నింద్రధనుస్సును కల్పించి మన్మథున కింక పోయినను నిచ్చినట్లు చెప్పటవలన సుత్రేక్ష.వ్యజ్ఞ కమును బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

అశ్రద్ధధరీం :- స శ్రద్ధధరీ = అశ్రద్ధధరీ, తామ్ = అశ్రద్ధధరీమ్.

స్వభూషా దృషదంశు శిల్పమ్ :- స్వస్యాః భూషాః = స్వభూషాః,

స్వభూషాను దృషదః = స్వభూషాదృషదః, స్వభూషాదృషదా మంశవః =

స్వభూషాదృషదంశవః, స్వభూషా దృషదం శుభిః శిల్పం యవ్య తత్ =

స్వభూషాదృషదంశు శిల్పమ్.

బలద్విషః :- బలస్య ద్విష్ = బలద్విష్, తస్య = బలద్విషః.

భావము :

ఆ దమయ స్తి, మన్మథుడు మహా బలవంతుడైన నలుని బూవింటితో జయించె నను విషయమును నమ్మజాలక, తన యాభరణమందలి రత్నముల యొక్క వివిధ వర్ణములతో నింద్రధనుస్సును నిర్మించి దానిని నలుని జయించుటకై, మన్మథుని కర్పించుచున్నదా యనునట్లున్నది. అట్టి దమయ స్తిని రాజ సమూహము సౌధరముగా పీడించినది. ||౮౬||

శ్లో. విభూషణేభ్యో వరమంశుకేషు

తతో వరం సాన్ద్రమణిప్రభాసు.

సమ్యక్ పునః క్వాఽపి న రాజకన్య

పాతుం దృశా ధాతృకృతావకాశామ్॥

100

ప వి. విభూషణేభ్యః-వరమ్-అంశుకేషు-తత :- వరం- సాన్ద్రమణి ప్రభాసు-
సమ్యక్ - పునః-క్వా-అసి న-రాజకన్య-పాతుం- దృశా- ధాతృకృతావ
కాశామ్.

అర్థము: విభూషణేభ్యః=అభరణములకంటెను, వరం-అధికముగా, అంశుకేషు=
పస్త్రములయందు, (సక్తయా=లగ్నమైనదియు) తతః = దానికంటెను,
వరమ్=అధికముగా, సాన్ద్రమణి ప్రభాసు; సాన్ద్ర-దట్టమైన. మణి
ప్రభాసు=రత్నకాంతులయందు, (సక్తయా=లగ్నమైనదియునగు), రాజ
కన్య=రాజ సమూహము యొక్క, దృశా=దృష్టిచే, సమ్యక్=చక్కగా,
అనగా స్థిరముగా, పాతుం=చూచుటకు, క్వాపి = ఎచ్చటను, నధాతృ
కృతావకాశాం= బ్రహ్మచే చేయబడిన యవకాశములేనిదైన, బైమిం=
దమయన్తిన, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=చూచినది.

వి. ఇచ్చటి రాజుల దృష్టి, ఉత్తరోత్తరముగా నుత్కర్షణ గల యాభరణా
ద్యనేకము లగు నాధారములు గల్గినందువలన సారాలజ్ఞారము.

సమాసములు :

సాన్ద్ర మణిప్రభాసు :- మణినాం ప్రభాః=మణిప్రభాః, సాన్ద్రాశ్చ తాః
మణిప్రభాశ్చ=సాన్ద్రమణి ప్రభాః, తాను= సాన్ద్రమణి ప్రభాసు.

రాజకన్య=రాజ్ఞాం సమూహః=రాజకమ్. కన్య=రాజకన్య.

ధాతృకృతావకాశామ్:-ధాత్రా కృతః=ధాతృకృతః ధాతృకృతః అవకాశః
యస్మాస్మాన్=ధాతృకృతావకాశా, తామ్=ధాతృకృతావకాశామ్.

భావము :

ఆ రాజుల దృష్టి తొలుత నధికముగా దమయన్తె యొక్క యాభరణముల
పైను బడినది. తర్వాత దానికంటె నధికముగా నామెయొక్క వలువలపై

బడినవి. పిదప దానికంటె సధికముగా నామెయొక్క భూషణములపైనఁ బడినది. కాని యెచ్చటను నిలిపి, చూచుటకు, దైవ మవకాశ మొసంగలేదు. ఆభరణ కాస్తులతోడను, వలువలతోడను, రత్నకాస్తులతోడను నామెయొక్క యవయవములు కప్పఁబడియుండుటవలన నామెయొక్క యవయవము లెవ్వియు రాజుల దృష్టి కందలేదని యాశయము. ||౧౦౦||

శ్లో. ప్రాక్పుష్పవర్షైర్వియతః పతద్భిః

ద్రష్టుం నదత్తామథ తద్ద్విరేఫైః.

తద్భీతిభుగ్నేన తతో ముఖేన

విధేరహో వాఞ్చితవిఘ్నయత్నః॥

101

ప.వి. ప్రాక్-పుష్పవర్షైః-వియతః-పతద్భిః-ద్రష్టుం-న - దత్తామ్-అథ - తద్ద్విరేఫైః-తద్భీతిభుగ్నేన-తతో-ముఖేన-విధేః-అహో-వాఞ్చితవిఘ్నయత్నః.

అర్థము: ప్రాక్=మొదట, వియతః=ఆకాశము నుండి, పతద్భిః=పడుచున్న, పుష్పవర్షైః = (దమయన్తి యొక్క సౌందర్యమునుఁ జూచి హర్షించిన దేవతలచే కురిపింపబడిన) పూల వానలచేతను, అథ = తర్వాత, తద్ద్విరేఫైః=ఆ పూలచే నాకర్షింపబడిన, తుమ్మెదలచేతను, తతో=తర్వాత, తద్భీతిభుగ్నేన; తత్=ఆ తుమ్మెదలవలన, భీతి=భయముతో, భుగ్నేన=పంగిన, ముఖేనచ=ముఖముచేతను, ద్రష్టుం = చూచుటకు, నదత్తాం=ఈయఁబడని, అనగా లభింపని, భైమీం=దమయన్తిసి, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=దర్శించినది. తథాహి=అదియు క్తమే. విధేః=దైవమునకు, వాఞ్చిత విఘ్నయత్నః; వాఞ్చిత=కోరఁబడిన విషయములయందు, విఘ్నయత్నః = విఘాతమునుఁ గల్పింపదలయు ననెడియత్నము. అహో! = ఆశ్చర్యకరమైనది.

వి. వాఞ్చితార్థములకు విఘ్నముఁ గల్పించెడి దైవయత్నము ఆశ్చర్యకరమనుసామాన్యముతో, దమయన్తియొక్క యవయవదర్శనమునకు విఘ్నము వాటిల్లిన దను విశేషము సమర్థితము కాన నర్థాంతర న్యాసాలజ్ఞారము. రాజుల దృష్టికి దమయన్తి దర్శనమునకు ప్రతిబంధకముగా పూల వాన

మున్నగు సనేకము లగు నాధారములతో సంబంధముఁ జెప్పుటవలన పర్యాయాలఞ్ఞారము. ఈ రెంటికిని సజ్జరము.

సమాసములు :

పుష్పవర్షైః=పుష్పాణాం పర్షణి =పుష్పపర్షణి. తైః=పుష్పవర్షైః ॥

తద్ద్విరేఫైః :- తేషాం ద్విరేఫాః=తద్ద్విరేఫాః, తైః=తద్ద్విరేఫైః.

తద్భీతిభుగ్నేన:- తేభ్యః భీతిః=తద్భీతిః, తద్భీత్వా భుగ్నం = తద్భీతి భుగ్నమ్. తేన=తద్భీతిభుగ్నేన.

వాఙ్చిత విఘ్నయత్నః :- వాఙ్చితస్య విఘ్నః = వాఙ్చిత విఘ్నః, వాఙ్చిత విఘ్నే యత్నః=వాఙ్చిత విఘ్నయత్నః.

భావము :

ఇతర కారణములచేతను దమయన్తిని చక్కగా దర్శించుటకు రాజుల కవకాశము లేకపోయినది. ఎట్లనగా—తొలుత దమయన్తి సౌందర్యమునుఁ జూచి హర్షించిన దేవత లాకాశమునుండి పుష్పవర్షమునుఁ గుఱిపించిరి. ఆ పుష్ప వర్షముచే నామె యాచ్ఛాదింపఁబడి రాజులకు కానరాలేదు. తర్వాత నా పుష్పముల పరిమళముచే నాకర్షింపఁబడిన తుమ్మెద లామె చుట్టును మూగినవి. అందువలన నామె కానరాలేదు. తర్వాత నీ తుమ్మెదల బారునకు భయపడి యామె ముఖమును వంచినది. అందువలన నామె మోము కానరాలేదు. దైవము మనుష్యులు కోరిన విషయముల కెట్లు విఘ్నము గల్గించుచున్నదో చూడుడు— ఇది యాశ్చర్యకరమైన విషయము ॥౧౦౦॥

శ్లో. ఏతద్వరం స్యామితి రాజకేన

మనోరథాతిథ్యమవాపితాయ ।

సఖీముఖాయోత్సృజతీమపాఙ్గాత్

కర్పూరకస్తూరికయోః ప్రవాహమ్ ॥

102

ప. వి, ఏతత్-పరం-స్యామ్-ఇతి-రాజకేన - మనోరథాతిథ్యమ్ - అవాపితాయ - సఖీముఖాయ - ఉత్సృజతీమ్ - అపాఙ్గాత్ - కర్పూరకస్తూరికయోః - ప్రవాహమ్,

అర్థము: ఏతత్=ఈ చెలికత్తెయొక్క మోము, పరం = (రాజత్వము కంటెను) ఎక్కువగా, స్కాం=అయ్యెదను. (ఆ చెలికత్తెల మోముగా నున్నచో దమయన్తి దర్శనము లభించును. రాజుగా నున్నచో నది లభింపదు. కాన రాజత్వము కంటెను నామె చెలికత్తెల ముఖముగా నుండుటయే మాకు శ్రేష్ఠము) అని, రాజకేన=రాజసమూహముచే, మనోరథాతిథ్యం; మనోరథ=అభిలాషకు, ఆతిథ్యం=విషయత్వమును, అవాపితాయ=పొందింపఁబడిన, సఖీముఖాయ=చెలికత్తెల ముఖమునకై, అపాజ్ఞాత్ = కడకన్నునుండి, కర్పూర కస్తూరికయోః; కర్పూర = కర్పూరముయొక్కయు, కస్తూరికయోః=కస్తూరియొక్కయు, అనగా తెలుపునలుపు వన్నెలుగల దృష్టులయొక్క, ప్రవాహం=వెల్లువను, ఉత్సృజన్తిం = విడచుచున్నట్టి, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=ప్రేమతోఁజూచినది.

వి : ఇచ్చట సితాఽసితరూపము లైన దృష్టు లనెడి విషయములను (ఉపమేయములను) చెప్పక, విషయము లైన కర్పూర కస్తూరికలనుఁ జెప్పట వలన నా యుపమేయోపమానములకు భేద మున్నను సభేదము సిద్ధించుట వలన సభేదాతిశయోక్త్యలక్షాగము.

సమాసములు :

రాజకేన :- రాజ్ఞాం సమూహః=రాజకం, కేన=రాజకేన.

మనోరథాతిథ్యమ్ :- అతిథేర్భావః=ఆతిథ్యమ్, మనోరథస్య ఆతిథ్యమ్=మనోరథాతిథ్యమ్. తత్ = మనోరథాతిథ్యమ్.

సఖీముఖాయ :- సఖ్యాః ముఖం=సఖీముఖమ్.

కర్పూరకస్తూరికయోః :- కర్పూరశ్చ కస్తూరికా చ=కర్పూరకస్తూరికే, తయోః=కర్పూరకస్తూరికయోః

భావము :

ఆ స్వయంవరసభకు విచ్చేసిన రాజు లందఱును, తాము రాజులుగా నుండుటకంటె, దమయన్తిచెలికత్తెల మోముగా నుండుటయే శ్రేష్ఠమని భావించిరి.

ఏల యనగా, దమయన్తి, తన కడకంటినుండి కర్పూర కస్తూరికలవంటి తెలుపునలుపు దృష్టులను చెలికత్తెల ముఖములపై, సారించుచున్నది. కాని యామె దృష్టులు రాజుల వైపు ప్రసరించుటలేదు. ఆందువలన నామె ముఖమును చూచుటకు రాజులుగా నుండుటకంటె చెలికత్తెల ముఖముగా నుండుట యుత్తమము. ఇట్లున్నచో నామె దృష్టులు తమపైఁ గూడ పడఁగలవు గదా. ఇట్లు భావించుచు నారాజులోకము చెలికత్తెల మోమును తమయభిలాషకు గుఱిగావించిరి. ఇట్లు చెలికత్తెల మోముల వంకకే దృష్టిని, సారించుచున్న దమయన్తిని రాజులు ప్రీతితో దర్శించిరి, ||౧౦౨||

శ్లో. స్మితేచ్ఛదస్తచ్చదకమ్పకిఞ్చ

ద్విగమ్భరీభూతరదాంశువృన్దైః।

ఆనన్దితోర్విన్ద్రముఖారవిందై

ర్మదం నుదస్తీం హృది కౌముదీనామ్॥

103

ప.వి. స్మితేచ్ఛదస్తచ్చదకమ్పకిఞ్చద్విగమ్భరీభూతరదాంశువృన్దైః - ఆనన్దితోర్విన్ద్రముఖారవిందైః-మదం-నుదస్తీం-హృది--కౌముదీనామ్.

అర్థము. ఆనన్దితోర్విన్ద్రముఖారవిందైః; ఆనన్దిత = (నా విషయమునం దీ దమయన్తి ప్రసన్నురాలు) అనెడిభావముచే సంతోషించిన, ఉర్విన్ద్ర= భూపతులయొక్క, ముఖారవిందైః = పద్మములవంటి మోములచేతను, (ఆనందిత=వికసించిన, ఉర్విన్ద్ర) = భూపతులయొక్క, ముఖారవిందైః = ముఖపద్మములచేతను) (కావుననే) స్మితేచ్ఛదస్తచ్చదకమ్పకిఞ్చద్విగమ్భరీభూతరదాంశువృన్దైః, స్మిత=చిఱునగవునందు, ఇచ్ఛ=కఠిక గల, దస్తచ్చద=పెదపులయొక్క, కమ్ప=కదలికచే, కిఞ్చిత్=కొంచెము, దిగమ్భరీభూత=మఱుగుతొలగిన, లేదా దిక్ = దిక్కులకు, అమ్భరీభూత= ఆచ్ఛాదనరూపమునొందిన, అనగా దిక్కులను వ్యాపించిన, రదాంశు=దస్త కాస్తులయొక్క, వృన్దైః=సమూహములచే, కౌముదీనాం =వెన్నెలలయొక్క, హృది=అస్తర్భాగమందలి, మదం=గర్వియును, నుదస్తీం = తొలగించు

చున్న, భైమీం = దమయంతిని, రాజరాజిః = రాజుల సమూహము, పపౌ = ప్రీతితో (జూచినది).

- వి. వెన్నెలలు పద్మములను వికసింపఁజేయుటలో నసమర్థములు. ఇచ్చట దమయంతియొక్క చిలునగ వనెడి వెన్నెలలు రాజుల ముఖపద్మములను వికసింపఁజేయఁ గల్గినవి కాన నిచ్చటి నుపమాన మగు వెన్నెలలకంటెను నుపమేయము లగు దమయంతి చిలునగవు వెన్నెలలకు నాధిక్యము సిద్ధించినది. కానవ్యతిరేకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీభూతరదాంశువృన్దైః - స్మితేచ్ఛాచ్ఛా = స్మితేచ్ఛా, స్మితేచ్ఛా చ తా దంతచ్ఛదౌ చ = స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదౌ, స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదయోః కమ్పః = స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పః, అదిగమ్భరాః దిగమ్భరాః సమ్పద్యమానా భూతాః = దిగమ్భరీభూతాః, స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పేన కిఞ్చితేదిగమ్భరీభూతాః - స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీ భూతాః, స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీ భూతాశ్చ తే రదాశ్చ = స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీభూతరదాః, స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛద కమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీ భూతరదానామంశవః = స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీభూతరదాంశవః, స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీభూతరదాంశునాం బృన్దాః = స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీభూతరదాంశుబృన్దాః, తైః = స్మితేచ్ఛదంతచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్భరీభూతరదాంశుబృన్దైః।

ఆనన్దితోర్విన్ద్రముఖారవిన్దైః :- ఉర్వాః ఇన్ద్రాః = ఉర్విన్ద్రాః, ఆనన్దితాశ్చ తే ఉర్విన్ద్రాశ్చ = ఆనన్దితోర్విన్ద్రాః, ఆనన్దితోర్విన్ద్రాణాం ముఖాని = ఆనన్దితోర్విన్ద్రముఖాని, ముఖాన్యేవ అరవిన్దాని = ఆనన్దితోర్విన్ద్రముఖారవిన్దాని, తైః = అనన్దితోర్విన్ద్రముఖారవిన్దైః.

భావము :

ఆ దమయంతి పెదవుల మందహాసము కావించుట మద్యమించి కదలగనే యామె దంతములు కొలదిగ ములుగు దొలగినవి. ఆ చంద్రకాన్తిచే నామె, చూ

రాజుల ముఖారవిందముల నానందపరచుచు (వికసింపజేయుచు) వెన్నెల హృదయమందున్న గర్వమును నణచుచుండినది. కేవలము వెన్నెల పద్మములను వికసింపజేయజాలదు. దమయంత్రయొక్క చిఱునగవు వెన్నెలలు, రాజులముఖములనెడి పద్మములను వికసింపజేసి యా వెన్నెలను మించి యున్నది. ఇట్లు మన్దహాసముతో సభను ప్రవేశించుచున్న దమయంత్రుని రాజసంఘము దర్శించినది. ||౧౦౩||

శ్లో. ప్రత్యజ్ఞభూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన
యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్ |
హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి
ఘనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్ ||

104

ప.వి. ప్రత్యజ్ఞ భూషాచ్ఛమణి చ్ఛలేన - యల్లగ్నతన్నిశ్చలలోకనేత్రామ్ - హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి ఘనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్.

అర్థము: ప్రత్యజ్ఞ భూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన; ప్రత్యజ్ఞ = ప్రత్యపయదమందలి, భూషాచ్ఛమణి; భూషా = భూషణముల యందలి, అచ్ఛ = స్వచ్ఛములైన, మణి = రత్నములయొక్క, చ్ఛలేన = నెపముతో, యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్; యత్ = ఏ యవయవములయందు, లగ్న = తగులునో, తత్ = అచ్చటనే, నిశ్చల = నిశ్చలములైన, లోక = ప్రజలయొక్క, నేత్రామ్ = నేత్రములు కలదియు అనగా, నానాలజ్కారములతో శోభించునదియు నని అర్థము. హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి ఘనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్; హారాగ్ర = హారముల కొనలయందు, జాగ్రత్ = ప్రకాశించుచున్న, గరుడాశ్మ = గారుడమణులయొక్క, రశ్మి = కిరణములయొక్క, ఘనాభ = చట్టమైన కాంతిగల, నాభీకుహరాన్ధకారాం = బొడ్డుయొక్క రంధ్రమునందలి చీకటి గలదియునగు, భైమిం = దమయంత్రుని, రాజరాజిః = రాజసంఘము, పపౌ = ప్రీతితోఁ జూచినది.

వి. ఇచ్చట దమయంత్రయొక్క ప్రత్యజ్ఞ భూషణములు, దమయంత్రుని దర్శింపఁగోరిన ప్రజల నేత్రములే గాని రత్నములు కావు. అని చెప్పు

టచే అపహ్నావముతోఁ గూడిన యుత్పేక్ష. పృష్టాకమునుఁ బ్రయోగించ సంయవలన నది గమ్యము.

గారుడమునుఁ కాంతికి, నాభీకుహరాంతకారముతో నభేదముచెప్పట వలన సామాన్యాలంకారము.

సమాసములు

ప్రత్యజ్ఞభూషాచ్ఛమణీచ్ఛలేన :- అజ్ఞే అజ్ఞే = ప్రత్యజ్ఞం, ప్రత్యజ్ఞం భూషాః=ప్రత్యజ్ఞభూషాః, అచ్ఛాశ్చ తే మణయశ్చ = అచ్ఛమణయః, ప్రత్యజ్ఞ భూషాణామచ్ఛమణయః=ప్రత్యజ్ఞభూషాచ్ఛమణయః, ప్రత్యజ్ఞ భూషాచ్ఛమణీనాం చలం=ప్రత్యజ్ఞ భూషాచ్ఛమణీచ్ఛలం, తేన=ప్రత్యజ్ఞ భూషాచ్ఛమణీచ్ఛలేన.

యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్ :- యస్మిన్ లగ్నాని = యల్లగ్నాని, తస్మిన్ నిశ్చలాని=తన్నిశ్చలాని, యల్లగ్నాని చ తాని తన్నిశ్చలాని చ=యల్లగ్నతన్నిశ్చలాని, లోకానాం నేత్రాణి=లోకనేత్రాణి, యల్లగ్న న్నిశ్చలాని లోకనేత్రాణి యస్యాస్యా =యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రా, తామ్=యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్.

హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభనాభీకుహరాంతకారామ్ :- హారస్య అగ్రమ్, హారాగ్రమ్, హారాగ్రేజాగ్ర న్తః=హారాగ్రజాగ్ర న్తః, హారాగ్ర జాగ్ర న్తశ్చ తే గరుడాశ్మాసశ్చ=హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మానః, హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మానాం రశ్మయః=హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మ రశ్మయః, పీనా ఆభా యస్య తత్ = పీనాభం. హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మిభిః పీనాభం=హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభం, నాభ్యాః కుహరం= నాభీకుహరం, నాభీకుహరే అంతకారం=నాభీకుహరాంతకారం, హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభం నాభీకుహరాంతకారం యస్యాస్యా=హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభ నాభీకుహరాంతకారా, తామ్ = హారాగ్రజాగ్ర రుద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభనాభీకుహరాంతకారామ్.

భావము :

ఆ దమయంత్రునికి నొక్కొక్క యపయవమందును నాభరమణులు ప్రకాశించుచున్నవి. ఏ యపయవమును ప్రజలు చూతురో, దానియందే వారి దృష్టి యతికిపోవుచున్నది. ప్రత్యజ్ఞమునందును ధరించిన భూషణమణుల నెవముతో, ప్రజల దృష్టులను నామె వహించియున్నది. అనగా నామె శరీరమందలి యాభరణ రత్నములు, రత్నములు గావు. అవి ప్రజలదృష్టులే. మఱియు నామె ధరించిన హారముల కొనలయందు గారుడమణులు కట్టబడి యున్నవి. వాని కాస్తులు పొక్కిలియొక్క రత్నములోనికి దిగి యందలి యన్ధకారములో మిళితమైపోవుచున్నవి. ఇట్లు ప్రజల దృష్టులను గారుడమణి కాంతులతో నిండిన, పొక్కిలి రత్నమునుఁ గల్గిన దమయంత్రుని రాజసంఘము మిక్కిలి ప్రేమతో వీక్షించినది. ॥౧౦౪॥

శ్లో. తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దు
ప్రభాశిరఃకమ్పరుచోఽభినేతుం ।
విపాణ్ణతామణ్ణితచామరాళీ
నానామరాళీకృతలాస్యలీలామ్ ॥

105

ప.వి. తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేన్దుప్రభాశిరః కమ్పరుచః-- అభినేతుం- విపాణ్ణతామణ్ణితచామరాళీనానామరాళీకృతలాస్యలీలామ్.

అర్థము : తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దు ప్రభాశిరః కమ్పరుచః; తత్=ఆ దమయంత్రుయొక్క, గౌర=నిర్మలమైన, సార=శ్రేష్ఠమైన, స్మిత = చిరునగవుచే. విస్మిత=అచ్చెరువందిన, ఇందుప్రభా = చంద్రుని కాంతియగు వెన్నెలయొక్క, శిరఃకమ్పరుచః=తల నూగించుట యందలి శోభలను, అభినేతుం=అభినయించుటకో యనునట్లు, విపాణ్ణతామణ్ణిత చామరాళీ నానామరాళీకృతలాస్యలీలాం విపాణ్ణతా=తెల్లదనముతో, మణ్ణిత = అలంకరింపబడిన, చామరాళీ=చామరముల వరుసయనెడి, నానామరాళీ=పెక్కు ఆడహంసలచే, కృత=చేయబడిన, లాస్యలీలామ్ = నృత్యవిలాసములు గల్గిన, భైమిం=దమయంత్రుని, రాజరాజిః=రాజుల సమూహము, పపౌ=శ్రద్ధతోఁ జూచినది.

సమాసములు :

తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేస్తు ప్రభాశిరః కమ్పరుచః :- గౌరం చ తత్ సారం చ=గౌరసారం, గౌరసారం చ తత్ స్మితం చ=గౌరసారస్మితమ్, తస్యాఃగౌర సారస్మితం = తద్గౌరసారస్మితం, తద్గౌరసారస్మితేన విస్మితా = తద్గౌరసారస్మితా విస్మితా, ఇన్దోః ప్రభా=ఇస్తు ప్రభా. తద్గౌరసారస్మిత విస్మితా చ సా ఇస్తుప్రభా చ=తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేస్తుప్రభా, తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేస్తు ప్రభాయాః శిరః కమ్పః=తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేస్తు ప్రభాశిరః కమ్పః, తద్గౌర సారస్మిత విస్మితేస్తు ప్రభాశిరఃకమ్పనాం రుచః =తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేస్తు ప్రభాశిరః కమ్పరుచః, తాః = తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేస్తుప్రభాశిరః కమ్పరుచః,

విపాణ్డు తామణ్ణితచామరాలీ నానామరాళీకృత లాస్యలీలామ్ :- విపాణ్డు తయా మణ్ణితా=విపాణ్డుమణ్ణితా, చామరాణామాలీ=చామరాలీ, విపాణ్డు తామణ్ణితా చ సా చామరాలీ చ=విపాణ్డుతామణ్ణితచామరాలీ, నానా విధాశ్చ తాః మరాశ్శశ్చ=నానామరాశ్యః. విపాణ్డుతామణ్ణిత చామరాశ్య ఏవ నానా మరాశ్యః=విపాణ్డుతామణ్ణిత చామరాళీనానామరాశ్యః, విపాణ్డు తామణ్ణితచామరాశనానామరాళీభిః కృతాని చతాని లాస్యాని చ=విపాణ్డు తామణ్ణితచామరాలీనానామరాళీ కృతలాస్యాని. విపాణ్డుతా మణ్ణితచామరాళీ మరాళీ కృతలాస్యనాం లీలా యస్యాస్యా=విపాణ్డుతామణ్ణిత చామరాళీ మరాళీ కృతలాస్యలీలా, తామ్=విపాణ్డుతామణ్ణిత చామరాళీ మలాళీకృత లాస్యలీలామ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి మన్దహాసముః గాంచి వెన్నెల యాశ్చర్యపడుచు తల సూగించుచున్నది. ఆ వెన్నెల తల యూపులోని శోభలను సభినయించుటకు తెల్లని చామరాళు లనెడి యాడహంసలు గావించెడి నాట్యముల విలాసముతో నామె యొప్పుచున్నది. ఆమె పచ్చు సప్పుడు రాజలాంచనముగా విసరెడి చామ రాళులు (అనగా చామరపజ్జులు) నానావిధము లగు యాడహంసలుగా సున్నవి.

ఆ చామరములు వినకఁ బడుచుండు సపియాడుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నది. అట్టి చామరాళి యను నాడహంసల స్వత్వవిలాసములతో నొప్పుచు దమయన్తి సభను బ్రవేశించినది. అట్టి దమయన్తిని రాజసంఘము ప్రీతితో చూచినది ॥౧౦౦౫॥

శ్లో. తదజ్ఞభోగావళిగాయనీనాం

మధ్యే నిరుక్తిక్రమకుణ్ణితానాం।

స్వయంధృతామప్సరసాం ప్రసాదం.

ప్రహయం హృదో మణ్ణ నమర్పయన్తిమ్॥ 106

ప.వి. తదజ్ఞ భోగావళి గాయనీనాం- మధ్యే- నిరుక్తిక్రమకుణ్ణితానాం స్వయం-
ధృతామ్- అప్సరసాం- ప్రసాదం- ప్రహయం- హృదః- మణ్ణనమ్-
అర్పయన్తిమ్.

అర్థము:- తదజ్ఞ భోగావళిగాయనీనాం; తదజ్ఞ; తత్ = ఆమెయే, అజ్ఞ=కావ్యా
ర్థరూపమైన, శరీరముగల, ఆమెకు విషయముగాఁగల, భోగావళి =
భోగావళియను కావ్యవిశేషమును, గాయనీనాం = పాడుచున్నట్టి వారి
యొక్క, మధ్యే=మధ్యయందు, నిరుక్తిక్రమ కుణ్ణితానాం; నిరుక్తిక్రమ
=నిష్కృష్టముగా నుచ్చరించు విధమునందు, కుణ్ణితానాం = తోపించిన
ప్రతిభ గల్గిన, అప్సరసాం = అచ్చరలకు, స్వయం = స్వయముగా,
ధృతాం=ధరింప బడిన, హృదః=హృదయమునకును, (అక్కునకును)
మణ్ణనం=అలజ్కారమైన, ప్రహయం=సిగ్గును, ప్రసాదం = కానుకగా,
అర్పయన్తిం=అర్పించుచున్న, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః = రాజ
సమూహము, పపౌ=ప్రీతితో వీక్షించినది,

సమాసములు :

తదజ్ఞభోగావళి గాయనీనామ్ :- సైప అజ్ఞం యస్యాస్యా=తదజ్ఞా. తదజ్ఞా
చ సా భోగావళిశ్చ = తదజ్ఞ భోగావళిః, తదజ్ఞ భోగావళేః గాయన్యః =
తదజ్ఞ భోగావళి గాయన్యః. తాసాం=తదజ్ఞ భోగావళిగాయనీనామ్.

నిరుక్తిక్రమకుణ్ణితానామ్ :- నిరుక్తేః ప్రమః = నిరుక్తిప్రమః, నిరుక్తి
ప్రమే కుణ్ణితాః- నిరుక్తిప్రమకుణ్ణితాః, తాసాం=నిరుక్తిక్రమకుణ్ణితానామ్.

భావము :

ఆ దమయంతిని కావ్యార్థము గావించి భోగావళి యను కావ్యము రచింపఁ బడినది. అట్టి భోగావళినిఁ బాడుటలోఁ బొరపాట్లు గావించిన యప్పరలకు తన సిగ్గునే బహుమతిగా నామె యిచ్చినది. అనగా నామెయొక్క సౌందర్యమును వర్ణించుటలో సామర్థ్యము లేక మధ్యయందే యాగిపోయిన యా యప్పరసలను హేళనఁ గావించి సిగ్గునుఁ గల్గించిన దని భావము. శ్రీ హృదయమునకు లజ్జ భూషణము కాన గానము గావించిన విదుషీమణులకు బహుమతి ప్రదానము చేయుట యుచిత మని భావించి గానమునఁ దప్పిన యా యచ్చరలు శ్రీలు గాన శ్రీలకు భూషణము లజ్జ యగుటవలన వారికి లజ్జనే బహూకరించినది. అనగా దమయంతి సౌందర్యస్తుతిని గానము చేయుటయందు వారసమర్థులైనందువలన వారి కట్టి బహుమతి యొసంగఁబడినది. ఇట్లు దివ్యసుందరీమణు లగు నప్పరసలు సైతము దమయంతి సౌందర్యస్తుతినిఁ జేయఁజాలకపోయిరని చెప్పటవలన దమయంతి యప్పరసలను సైతము మించిన దను భావము దోర్బీత మగుచున్నది. “హృదః మణ్డన” మని చెప్పటలో సిగ్గు హృదయమునకు ననగా చిత్తమునకు నలజ్కార మనియు, హారాదులు, హృదయమునకు ననగా వక్షః స్థలమునకు నలజ్కార మనియు దోర్బీతము - అట్టి దమయంతిని రాజులు వీక్షించిరి. ||౧౦౩

**శ్లో. తారా రదానాం వదనస్య చన్ద్రం
రుచా కచానాం చ నభో జయన్తీమ్ |
ఆకణ్ఠ మక్ష్ణో ర్ద్వితయం మధూని
మహీభృతః కస్య న భోజయన్తీమ్ ||**

107

ప. వి. తారాః-రదానాం-వదనస్య-చన్ద్రం - రుచా - కచానాం - చ-నభః-జయన్తీమ్-ఆకణ్ఠమ్-అక్ష్ణోః-ద్వితయం-మధూని- మహీభృతః - కస్య-నభోజయన్తీమ్.

అర్థము : రదానాం=దంతములయొక్క, రుచా=కాంతిచే, తారాః=నక్షత్రములను, వదనస్య=ముఖముయొక్క, రుచా=కాంతిచే, చంద్రం=చంద్రుని, కచానాం=వెంట్రుకలయొక్కయు, రుచా=కాంతితో, నభః = ఆకాశమును,

జయ స్తీమ్ = జయించుచున్నదియు, (అతఏవ = ఇందువలననే) కస్య = ఒక, మహీభృతః = రాజుయొక్క, ఆక్షోః = కన్నుల, ద్వితయం = రెంటిని, ఆ కణ్ఠమ్ = గొంతువరకు, అనగా తృప్తియగునంతవరకు, మధూని = తేనెలను, సభోజయ స్తీమ్ = త్రాగించున్నదియు. అనగా నొక్కరాజుకుఁ గాక యందఱి రాజుల కన్నుల జంటలకు మధువును త్రాగించుచున్నదని యర్థము - అట్టి; భైషిం = దమయ న్తని, రాజరాజిః = రాజుల సమాజము, పపౌ = ప్రీతితో సందర్శించినది.

వి. ఇచ్చట రాజు లందఱి నేత్రములకును. మధువును త్రాగించుచున్నదను ఉత్తర వాక్యార్థమునకు, తాదా-చంద్రి-న భో విజయములనుఁ బ్రతిపాదించెడి పూర్వవాక్యార్థము కారణము గాన కావ్యలిఙ్గాలఙ్ఘారము. దానికి పూర్వార్థమందలి తారాదుల సౌదృశ్య సిద్ధములగు నుపమతో సాజ్కర్యము. కాన సజ్కరము. వానికిఁ గూడ "జయ స్తీం, భోజయ స్తీమ్" అను యమకములతో సంసృష్టి.

సమాసములు :

అ కణ్ఠమ్ :- కణ్ఠమభివ్యాప్య = ఆ కణ్ఠమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి తన దంతముల కాంతిచే సక్షత్రములను, తనముఖకాంతిచే చంద్రుని, తన కురుల కాంతిచే నాకాశమును జయించినదై యా సభకు విచ్చేసిన రాజులందఱి కన్నులకు తృప్తి యగునంతవరకును, మధువును - అనగా తేనెను త్రావించుచుండినది. అనగా నామె సౌందర్యమును దర్శించుటచే, నా రాజుల కందఱికిని మధుపానము వలన పరవశత యేర్పడిన దని భావము ||౧౦౭||

శ్లో. అలజ్కృతాజ్ఞాద్భుతకేవలాఙ్గీం
స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీం।
ఇమాం విమానేన సభాం విశన్తీం
పాపాపాజ్ఞేరథ రాజరాజిః॥

ప.వి. అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీమ్ - స్తవాధి కాధ్యక్ష నివేద్యలక్ష్మీమ్ - ఇమాం - విమానేన - సభాం - విశ స్తీం - పపౌ - అపాజ్ఞైః - అథ - రాజరాజిః.

అర్థము: అథ=పిలచిన పిదప, అలఙ్కృతా ఙ్గాద్భుత కేవలాఙ్గీమ్; అలఙ్కృత= భూషింపఁబడిన, అఙ్గ=అపయవములకంటెను, అద్భుత = ఆశ్చర్యము గొలుపునట్టి, కేవలాఙ్గీం=అలఙ్కరింపఁబడని యవయవములు కలదియు, స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీం; స్తవ=స్తుతులకు, అధిక=అధికములైన - అనగా మించినట్టి అధ్యక్ష=ప్రత్యక్షముతో, నివేద్య=తెలుపఁదగిన, లక్ష్మీం=శోభలు గలదియును, విమానేన - మనుష్యులు మోయఁదగిన నలుచదరమైన వాహనముతో, సభాం - సభను, విశ స్తీం=ప్రవేశించుచున్న, ఇమాం=ఈదమయ న్నిని, రాజరాజిః - నృపాళి, అపాజ్ఞైః=కడకన్పులతో, పపౌ - మిక్కిలియాదరముతో, చిలాసమధురముగా వీక్షించినది.

సమాసములు :

అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీమ్ :- అలఙ్కృతాని చ తాని అఙ్గాని చ= అలఙ్కృతాఙ్గాని, అలఙ్కృతాఙ్గభ్యైః అద్భుతాని = అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతాని, కేవలాని చ తాని అఙ్గాని చ=కేవలాఙ్గాని, అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతాని కేవలాఙ్గాని యస్యాస్యా=అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుత కేవలాఙ్గీ, తామ్, అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీమ్.

స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీమ్ :- స్తవాత్ అధికాః=స్తవాధికాః, అధ్యక్షేణ నివేద్యాః=అధ్యక్షనివేద్యాః, స్తవాధికాశ్చ తాః అధ్యక్షనివేద్యాశ్చ= స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యాః, స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యాః లక్ష్మ్యైః యస్యాస్యా= స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీః, తామ్= స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీమ్.

రాజరాజిః :- రాజ్ఞాం రాజిః=రాజరాజిః

భావము :

ఆమె శరీరమునందు అలఙ్కరింపఁబడిన యవయవముల కంటెను, నలఙ్కరింపఁబడని యవయవములు మిక్కిలి యాశ్చర్యకరములై యున్నవి.

స్తుతిని మించి ప్రత్యక్షముచేతనే తెలుసుకొనఁదగిన సోయగముల నామె పహించి యున్నది. అట్టి దమయన్తి మనుష్యులు మోయఁదగిన నలుచదరపు విమానము నెక్కి సభను ప్రవేశించినది. అట్టి దమయన్తిని సభయందు నాసీనమై యున్న నృపావలి మిక్కిలి యాదరముతో, విలాసమధురముగా తమ కడకన్నులతో చూచిరి. ॥౧౦౮॥

శ్లో. ఆ సీదసౌ తత్ర న కోఽపి భూప

తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య |

ఉల్లేసురజ్ఞాని ముదా న యస్య

వినిద్రరోమాఙ్గురదస్తురాణి ||

109

ప.వి. ఆసీత్ - అసౌ - తత్ర - న - కః - అపి - భూపః - తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య - ఉల్లేసుః - అజ్ఞాని - ముదా - న - యస్య - వినిద్రరోమాఙ్గురదస్తురాణి.

అర్థము :- తత్ర = ఆ సభయందు, అసౌ = ఇటువంటి, భూపః = రాజు, కోఽపి = ఒక్కడును, నాఽఽసీత్ = ఉండలేదు. తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య - తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్తి = శరీరము, రూప = ఆందము అనువీనిచే, ఉద్భవత్ = ఉద్భవించిన, అద్భుతస్య = ఆశ్చర్యరసముగల్గిన, యస్య = ఏ రాజుయొక్క, అజ్ఞాని = అవయవములు, ముదా = సంతోషముతో, వినిద్రరోమాఙ్గుర దస్తురాణి; వినిద్ర = నిక్కపొడుచుకొనిన, రోమాఙ్గుర = పులకములచే, దస్తురాణి = నిండినవిగా, న ఉల్లేసుః = విలసింపలేదో.

సమాసములు :

తన్మూర్తిరూపోద్భవదద్భుతస్య :- మూర్తిశ్చ రూపం చ = మూర్తిరూపే, తస్యః మూర్తి రూపే = తన్మూర్తిరూపే. తన్మూర్తి రూపాభ్యా ముద్భవత్ = తన్మూర్తి రూపోద్భవత్. తన్మూర్తి రూపోద్భవత్ అద్భుతం యస్యసః = తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతః తస్య = తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య.

వినిద్రరోమాఙ్గురదరదస్తురాణి :- విగతా నిద్రా యేషాన్తే = వినిద్రాః,

రోమాన్సుజ్ఞురాః=రోమాజ్ఞురాః, వినిద్రాశ్చ తే రోమాజ్ఞురాశ్చ=వినిద్ర
రోమాజ్ఞురాః, వినిద్రరోమాజ్ఞురైః దన్తురాణి=వినిద్రరోమాజ్ఞుర
దన్తురాణి.

భావము :

ఆ స్వయంవరసభకు విచ్చేసిన రాజులలో నామె శరీరమును రూపమును
జూచి యాచ్ఛర్యపడిన వాని కెవ్వనికి సంతోషముతో శరీరము గగ్గుర్పాటుతో
నిండలేదు? ఆమె శరీరసౌందర్యములను, జూచి యాచ్ఛర్యపడిన ప్రతిరాజునకు
శరీరము గగ్గుర్పాటుతో నిండినది. ||౧౦౯||

శ్లో అజ్ఞాష్టమూర్ధ్నా చ నిపీడితాగ్రాః
మధ్యేన భాగేన చ మధ్యమాయాః |
ఆస్పోటి బైమీమవలోక్య తత్ర
న తర్జనీ కేన జనేన నామ ||

110

ప.వి. అజ్ఞాష్టమూర్ధ్నా-చ-నిపీడితాగ్రా-మధ్యేన-భాగేన-చ-మధ్యమాయాః- ఆ
స్పోటి--బైమీమ్-అవలోక్య-తత్ర-న-తర్జనీ-కేన-జనేన-నామ.

అర్థము. తత్ర = ఆ సభయందు, బైమీం=దమయన్నిని, అవలోక్య=చూచి,
అజ్ఞాష్టమూర్ధ్నా, అజ్ఞాష్ట=బొటనవ్రేలియొక్క, మూర్ధ్నా = కొనచేతను,
మధ్యమాయాః=నడిమివ్రేలియొక్క;మధ్యేన చ=మధ్యభాగముచేతను, ని
పీడితాగ్రాః, నిపీడిత=నలుపబడిన, అగ్రా=కొనగల్గిన, తర్జనీ=చూపుడు
వ్రేలు, కేననామ జనేన=ఏమనుష్యునిచే, నాఽఽస్పోటి = మ్రోగింపఁ
బడలేదు? అనగా ప్రతివ్యక్తియు నాశ్చర్యానుభవమును సూచించెడి చిటి
కెను వేసె నని యర్థము. ఇది లోకానుభవముఁ బట్టి యుండును.

సమాసములు :

అజ్ఞాష్టస్య మూర్ధ్నా=అజ్ఞాష్టమూర్ధ్నా, తేన = అజ్ఞాష్టమూర్ధ్నా.

భావము :

ఇచ్ఛిధముగా దమయన్తి పల్లకిపైఁ నభయఁ బ్రవేశింపఁగనే, రాజు

లందఱు నామెనుఁ గాంచి యామెయొక్క సౌందర్యమున కాశ్చర్యపడి యాశ్చర్య ద్యోతకముగా, చిటికెలు వేయుట మున్నగు చేష్టలనుఁ గావించిరి ||౧౦౦||

శ్లో. అస్మిన్ సమాజే మనుజేశ్వరేణ

తాం ఖజ్జనాక్షీమవలోక్య కేన।

పునః పునర్లోలితమాలినా న

భ్రువోరుదక్షేపితరాం ద్వయీ వా॥

111

ప.వి. అస్మిన్ - సమాజే - మనుజేశ్వరేణ-తాం-ఖజ్జనాక్షీమ్-అవలోక్య-కేన
-పునః పునః-లోలితమాలినా-న-భ్రువోః-ఉదక్షేపితరాం-ద్వయీ-వా.

అర్థము. అస్మిన్=ఈ, సమాజే=సభయందు, ఖజ్జనాక్షీమ్ = కాటుకపిట్టలవంటి కన్నులుగల్గిన, తాం = ఆదమయస్తిని, అవలోక్య = చూచి, లోలితమాలినా=(ఆశ్చర్యముచే) కదలింపఁబడినకిరీటముగల, కేనవామనుజేశ్వరేణ= ఏనరపతిచే, భ్రువోః-కనుబొమలయొక్క, ద్వయీ-రెండు, పునఃపునః= పలుమాఱు, న ఉదక్షేపితరాం = పైకి మిక్కిలిఎగురవేయఁబడలేదు.? అంతఃచేతను నెగురవేయఁబడిన వని యర్థము.

సమాసములు :

మనుజేశ్వరేణ - మనుజానామీశ్వరః=మనుజేశ్వరః, తేన-మనుజేశ్వరేణ।

ఖజ్జనాక్షీమ్:- ఖజ్జనస్యేవ అక్షీణీ యస్యాస్సా=ఖజ్జనాక్షీ। తామ్ = ఖజ్జనాక్షీమ్।

లోలితమాలినా:- లోలితా మాలిః యస్య సః-లోలితమాలిః, తేన-లోలితమాలినా।

ఉదక్షేపితరామ్:- అతిశయేన ఉదక్షేపి=ఉదక్షేపితరామ్।

భావము :

కాటుకపిట్ట కన్నుల వంటి కన్నులు గల దమయస్తిని జూచి యే రాజు ఆశ్చర్యముతో తల నూపి మాటిమాటికి కనుబొమ్మలను రెండిని నెగుర వేయఁడు.? తప్పక యెగురవేయు సని యాశయము ||౧౦౧||

శ్లో. స్వయంవరస్యాజిరమాజిహానాం
విభావ్య భైమీమథ భూమినాథైః ।
ఇదం ముదావిహ్వలచిత్తభావా
దవాది ఖణ్డాక్షర జిహ్మజిహ్వమ్ ॥

112

ప.వి. స్వయంవరస్య-అజిరమ్-అజిహానాం-విభావ్య-భైమీమ్ - అథ - భూమి
నాథైః-ఇదం-ముదా-విహ్వల చిత్తభావాత్ - అవాది - ఖణ్డాక్షర జిహ్మ
జిహ్వమ్.

అర్థము. అథ-అనన్తరము, స్వయంవరస్య=స్వయంవరముయొక్క-, అజిరం=
ముంగిలిని, అజిహానాం=ప్రవేశించుచున్న, భైమీమ్=దమయన్తిని, విభా
వ్య=చూచి, భూమినాథైః=రాజులచే, ముదా=సంతోషముతో, విహ్వల
చిత్తభావాత్; విహ్వల=కలవడిన, చిత్తభావాత్=మనస్సుగల్గియుండు
టవలన, ఇదం=చెప్పబోవు ఖణ్డాక్షరం=అర్థోక్తి రూపములైలు ప్రాక్షర
ములు గల్గుటచే, జిహ్మజిహ్వం=తొట్రుపడిననాలుకకల్గునట్లుగా, అవాది=
చెప్పబడినది.

సమాసములు :

విహ్వలచిత్తభావాత్:- విహ్వలం చిత్తం యేషాం తే = విహ్వలచిత్తాః
విహ్వలచిత్తానాం భావః = విహ్వలచిత్తభావః. తస్మాత్ = విహ్వల
చిత్తభావాత్.

ఖణ్డాక్షర జిహ్మ జిహ్వమ్:- ఖణ్డాక్షరేణ జిహ్మ = ఖణ్డాక్షరజిహ్మ,
ఖణ్డాక్షరజిహ్మ జిహ్వో యస్మిన్ కర్మణి తదర్థా భవతి తథా = ఖణ్డా
క్షరజిహ్మజిహ్వమ్.

భావము :

స్వయంవర మణ్డపము ముంగిలిని దమయన్తి ప్రవేశింపఁగనే, యామెను
చూచిన రాజులకు సంతోషముచే మనస్సున కలవరపా లేర్పడినది. అందు
వలన వారు కొతుకుపడి మంటువడిన మాటలతో చెప్పబోవు ప్రకారము
మాట్లాడఁ దొడగిరి. ॥౧౧౨॥

శ్లో. రమ్భాదిలోభాత్ కృతకర్మభిర్భూః
శూన్యైవ మా భూత్ సురభూమిపాన్తైః.

ఇత్యేతయాఽలోపి దివోఽపి పుంసాం
వై మత్యమత్యస్సరసా రసాయామ్॥

113

ప.ప. రమ్భాదిలోభాత్ - కృతకర్మభిః - భూః - శూన్యా - ఏవ - మా - భూత్ -
సురభూమిపాన్తైః - ఇతి - ఏతయా - అలోపి - దివః - అపి - పుంసాం -
వై మత్యమ్ - అత్యస్సరసా - రసాయాం.

అర్థము:- రమ్భాదిలోభాత్; రమ్భాది = రమ్భమున్నగునచ్చరలయందలి,
లోభాత్ = ఆశవలన, కృతకర్మభిః, కృత = చేయఁబడిన, కర్మభిః =
యాగాదికర్మలుగల, సురభూమిపాన్తైః సురభూమి = స్వర్గలోకమునకుఁ
బోయెడి, పాన్తైః = బాటసారులచే, భూః = భూమి, శూన్యా = శూన్యమైన
దిగా, మాభూమితి = కారాదను కారణమువలన, అత్యస్సరసా =
(సౌందర్యాదులచే) అస్సరసలను మించిన, ఏతయా = ఈ దమయన్తిచే,
దివః = స్వర్గముయొక్క, పుంసామపి = పురుషులకుకూడ, అనగా దేవ
తలకుకూడ, రసాయాం = భూలోకమందు, వై మత్యం = వైరాగ్యము,
అలోపి = లుప్తమైనదాచేమి? అనగా దమయన్తి యందమువలన భూలో
కము స్వర్గలోకమునుఁ గూడ మించిన దని యర్థము.

పి. దేవతలకు భూలోకముపై వైరాగ్యము లోపింపక పోయినను, లోపిం
చినదో యనునట్లున్నదని చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞకమునుఁ
బ్రయోగింప నందువలన నది గమ్యము.

వై మత్య - మత్య - స్సరసా రసాయామ్ - అనుచోట ఛేకానుప్రాస - వుత్త్య
నుప్రాసములు. ఈ రెంటికి నుత్పేక్షతో సంస్కృష్టి.

సమానములు :

రమ్భాదిలోభాత్:- రమ్భా ఆదిః పుంసాన్తైః = రమ్భాదయః, రమ్భాదిషు
లోభః = రమ్భాదిలోభః, తస్మాత్, రమ్భాదిలోభాత్,

కృతకర్మభిః :- కృతం కర్మ యైస్తే = కృతకర్మాణః, తైః కృత
కర్మభిః.

సురభూమిపాన్థైః :- సురాణాః భూమిః = సురభూమిః, సురభూమౌ
పాన్థాః = సురభూమిపాన్థాః, తైః = సురభూమిపాన్థైః.

వైమత్యమ్ :- విమతస్య భావః = వైమత్యమ్

అత్యప్సరసాః :- అతిక్రాంతాః అప్సరసః యయా సా = అత్యప్సరాః,
తయా = అత్యప్సరసా.

భావము :

ఇది మొదలు, ఇరువది శ్లోకములచే స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన
రాజుల యభిభాషణములు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

భూలోకమునందు జ్యోతిష్టోమాదియాగములనుష్ఠించిరమ్భాద్యప్సరసలనుఁ
గూడుటకై పెక్కుండ్రు స్వర్గమునకు వెళ్లుటవలన భూమిభూస్యము కాక యుండు
టనును, స్వర్గలోకమందలి దేవతలు భూలోకమునందు విరక్తి మాని యిచ్చటికి
పెచ్చేయుటకును, వారి కిచ్చట నచ్చరలు భరణు కొలువను దీర్చుటకై సౌందర్య
మున నాయప్సరసలను మించిన దమయన్తి సృజింపఁబడినదై, సురలోకవాసు
లగు దేవతలకు, భూలోకమునందచ్చరలు లేనందువలనఁ గల్గిన విరక్తినిఁ
బోగొట్టినది. ||౧౦౪||

శ్లో. రూపం యదాకర్ణ్య జనాననేభ్య
తత్తద్విగన్తాద్వయమాగమామ।
సౌందర్యసారాదనుభూయమానా
దస్మాత్తదస్మాత్ బహునా కనీయః॥

114

ప.వి. రూపం - యత్ - ఆకర్ణ్య - జనాననేభ్యః - తత్తద్విగన్తాత్ - వయమ్ -
ఆగమామ - సౌందర్యసారాత్ = అనుభూయమానాత్ - అస్మాః - తత్ -
అస్మాత్ - బహునా - కనీయః.

అర్థము : పయం = మేము, జనాననేభ్యః = జనుల ముఖములనుండి, యత్ = ఏ,
రూపం = సౌందర్యమును, ఆకర్ణ్య = విని, తత్తద్విగన్తాత్ = ఆ యా దిక్కుల

ప్రాస్తములనుండి, ఆగమామ=వచ్చియున్నామో, తత్=ఆ సౌందర్యము, అస్మాత్=ఈ, అనుభూయమానాన్ = అనుభవింపఁబడుచున్న అనగా ప్రత్యక్షముగా చూడఁబడుచున్న, అస్యః = ఈమెయొక్క, సౌందర్య సారాత్=సౌందర్యము యొక్క శ్రేష్ఠభాగముకంటెను, బహూనా=పెక్కు మడుంగులచే, కనీయః=స్వల్పమైనది. మేము జనులవలన పినిన సౌందర్యము ఈ దమయన్తియొక్క సౌందర్యముకంటె వేయి మడుంగులు తక్కువ యైన దని యర్థము.

సమాసములు :

జనాసనేభ్యః :- జనానామాసనాని = జనాసనాని, తేభ్యః=జనాసనేభ్యః.
దిగంతాత్ : విశామంతః=దిగంతః, తస్మాత్=దిగంతాత్.
సౌందర్యసారాత్ :- సౌందర్యస్య సారః = సౌందర్యసారః, తస్మాత్ = సౌందర్యసారాత్.

భావము :

మేము జనులనుండి యే యందమును విని నానాదిక్కులనుండి యిటకు వచ్చితిమో, ఆ యందము మేము వినినదానికంటెను, ప్రస్తుతము చూడఁబడిన దానికంటెను చాల తక్కువగా నున్నది. అనగా మేము దమయన్తినిఁ జూడగనే యామె సౌందర్యము తొలుత వినిన సౌందర్యమును మించి యున్నదని యాశయము. ||౧౧౪||

శ్లో. రసస్య శృంగార ఇతి శ్రుతస్య
క్వ నామ జాగర్తి మహానుదన్వాన్ ।
కస్మాదుదస్థాదియమన్యదా శ్రీ
ర్ణావణ్య వైదగ్ధ్యనిధిః పయోధేః ।

115

ప.వి. రసస్య- శృంగారః- ఇతి- శ్రుతస్య- క్వ- నామ- జాగర్తి- మహాన్-
ఉదన్వాన్- కస్మాత్- ఉదస్థాత్- ఇయమ్- అన్యథా- శ్రీః- లావణ్య
వైదగ్ధ్యనిధిః- పయోధేః.

అర్థము: శృంగార ఇతి=శృంగారమని, ప్రతస్య=ప్రసిద్ధమైన, రసస్య=రసమునకు, మహాన్=గొప్పదైన, ఉదధిః=సముద్రము, క్వనామ=ఎచ్చటనో, జాగర్తికిల=ఉండనే యున్నది. (ఓతః=ఎలయనగా) అన్యథా=శృంగార రససాగరము లేకపోయినచో, లావణ్యవై దగ్ధ్యనిధిః; లావణ్య=సౌందర్యమునకు, వై దగ్ధ్య=చాతుర్యమునకును, నిధిః=లిబ్బియైన, ఇయం=ఈ యెదుటనున్న దమయన్తియొక్క రూపమున నున్న, శ్రీః=లక్ష్మి, కస్మాత్=ఏ, పయోధేః=సముద్రమునుండి, ఉదస్థాత్=ఉద్భవించినది.

వి. శృంగార రస సాగరము లేకపోయినను నుండనే యున్న దని చెప్పుట వలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞాకమునుఁ బ్రయోగింపచందువలన నది గమ్యము. 'ఇయం శ్రీః' 'ఈ లక్ష్మి' యని యుపమానమునే చెప్పి యుపమేయ మగు దమయన్తినిఁ జెప్పనందువలన నిందు సుపమాన పమేయములకు భేద మున్నను నభేద మేర్పడుటవలన నిట నభేదాతిశయోక్తి. ముందుఁ జెప్పఁబడిన నుత్పేక్షతో దీనికి సజ్గాజ్ఞీభావమునుఁ చెప్పుటవలన సజ్కరము.

సమాసములు :

లావణ్యవై దగ్ధ్యనిధిః:- లావణ్యం చ వై దగ్ధ్యం చ = లావణ్యవై దగ్ధ్యే, లావణ్య వై దగ్ధ్యయోః నిధిః=లావణ్యవై దగ్ధ్యనిధిః.

భావము :

శృంగార మని ప్రసిద్ధి నొందిన రసమునకు సముద్ర మొకటి యుండవలయును. అది లేనిచో సౌందర్యమునకును, చాతుర్యమునకును నిధియైన యీ లక్ష్మి (దమయన్తి) ఏ సముద్రమునుండి యుద్భవించినది. లక్ష్మి సముద్రమునందు పుట్టిన దని ప్రసిద్ధి గలదు-కాని యీలక్ష్మి (దమయన్తి) ఆ లక్ష్మికంటెను మిక్కిలి యందగత్తె కాన నీమె పుట్టుటకును శృంగార రస సాగర ముండి తీరవలయును. ||౧౧౫||

శ్లో. సాక్షాత్ సుధాంశు ర్ముఖమేవ బై మ్యాః

దివః స్ఫుటం లాక్షణికః శశాంజ్కః ।

ఏతద్బ్రువౌ ముఖ్యమనన్గచాపం

పుష్పం పున స్తద్గుణమాత్రవృత్తయై ॥

ప.వి. సాక్షాత్ - సుధాంశుః - ముఖమ్ - ఏవ - భైరవః - దివః - స్ఫుటం -
లాక్షణికః - శశాంకః - ఏతద్భువో - ముఖమ్ - అనన్తచాపం - పుష్పం -
పునః - తద్గుణమాత్రవృత్త్యా.

అర్థము. భైరవః = దమయన్తియొక్క, ముఖమేవ = ముఖముమాత్రమే, సాక్షాత్ =
ముఖమైన, సుధాంశుః = చన్ద్రుడు. దమయన్తి ముఖము పెదవుల
యందలి యమృతముతోటి సంబంధమునుఁ బట్టి యభిధ యను ముఖ్య
వృత్తిచే సుధాంశుపదమున కర్థము. దివః = అకాశమునకుసంబంధించిన,
శశాంకస్తు = చన్ద్రుడో, లాక్షణికః = లక్షణ యనుగుణవృత్తిచేఁ దెలి
యఁదగిన (కలజ్జ-ముతోఁగూడిన) వాఁడు. అనగా సుధాంశుపదమునకు
శక్తిచే దమయన్తిముఖము అర్థము; ఏలయనగా, దమయన్తిముఖమందలి
పెదవు లమృతమును స్రవింపజేయును గాన సుధాంశుశబ్దమున అమృత
కిరణుఁ డని యర్థ మున్నను నమృతము లేని చన్ద్రుని సుధాంశు వని
చెప్పటకంటె, నమృతస్రావి పెదవులతోఁ గూడిన దమయన్తి మోమునే
సుధాంశు వని ముఖ్యవృత్తితోఁ జెప్పవలయు నని యర్థము. స్ఫుటం =
స్పష్టము (తథా = అట్లే) ఏతద్భువావేవ = ఈ దమయన్తి కనుబొమ్మలే,
ముఖ్యం = ప్రధానమైన, యనగా ముఖ్యవృత్తిచే వాఙ్మయైన యర్థము.
(మఱియు) ముఖ్యం = ముఖమునందున్నందువలన, (అనగా కనుబొమ్మలు
ముఖమునందున్నవి గదా.) ముఖ్యమైన, అనన్తచాపం = మన్మథునివిల్లు.
పుష్పంపునః = (మన్మథుని విల్లుగాఁ జెప్పఁబడు) పుష్పముమాత్రము,
తద్గుణమాత్రవృత్త్యా; తత్ = ఆకనుబొమ్మలయొక్క, గుణమాత్ర =
కామోద్దీపకత్వాదిగుణములనుమాత్రమే, వృత్త్యా = బోధించెడిగొణవృత్తి
యైన లక్షణచేత, మన్మథుని విల్లని చెప్పఁబడుచున్నది.

వి. దమయన్తి ముఖమే ముఖ్యమైన చన్ద్రుడు, ఆకాశమున నున్న చంద్రుడు
అముఖ్యమైన చంద్రుడు అస్పష్టము. అట్లే దమయన్తి కనుబొమ్మలే ముఖ్య
మైన మన్మథుని విల్లు. పుష్పము కేవలము ఉద్దీపక మగుటవలన గౌణముగా
మన్మథునివిల్లు-స్పష్టము-అని చంద్రుడు కానటువంటి దమయన్తి ముఖ
మును చంద్రుఁ డని చెప్పుటవలనను, మన్మథుని విల్లు కానట్టి దమయన్తి
కనుబొమ్మలను మన్మథుని విల్లని చెప్పుటవలనను సుత్రేక్ష-వ్యజ్ఞక
మైన స్ఫుటశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటచే నది వాఙ్మయము.

సమాసములు :

సుధాంశుః :- సుధామయాః అంశపః యస్మిన్ = సుధాంశుః।

లాక్షణికః :- లక్షణయా గమ్యః = లాక్షణికః.

శశాంజః :- శశః అంజః యస్మిన్ = శశాంజః.

ఏతద్భ్రువౌ :- ఏతస్యైః భ్రువౌ = ఏతద్భ్రువౌ।

అనన్గచాపమ్ :- అనన్గస్య చాపమ్ = అనన్గచాపమ్।

తద్గుణమాత్రవృత్తాః :- తయోః గుణః = తద్గుణః, తద్గుణ ఏవ తద్గుణ
మాత్రమ్, తద్గుణమాత్రే వృత్తిః = తద్గుణమాత్రవృత్తిః, తయా = తద్గుణ
మాత్రవృత్తాః.

భావము :

దమయన్తి ముఖమే సుధాంశువు అనగా ముఖమైన చన్ద్రుండు. ఆకాశ
మందలిఁ జన్ద్రుండు, సుధాంశువు కాడు. అతడు లాక్షణిక మైన చన్ద్రుండు.
లక్షణమనగా కశంజము కాన లాక్షణికుఁ తనగాకశంజముతోఁ గూడిన చంద్రు
డని యర్థము, వానిని సూచించుటకై “శశాంజః” యనిప్రయోగించెను. లక్షణా
వృత్తిచే నని చంద్రునిఁ జెప్పును గాననందుచేతను లాక్షణికుడు. ఆకాశమందలి
చంద్రుండు సుధను-అనగా అమృతమునుఁ గురిపింపఁడు కాన ముఖ్యసుధాంశువు
కాడు. దమయన్తిముఖమున పెదవులు అమృతమును వర్షించును గాన, యామె
ముఖము ముఖ్యసుధాంశువు. అట్లే దమయన్తి కనుబొమ్మలే ప్రధాన మైన
మన్మథచాపము. పుష్పము కామోద్దీపకత మున్నగు గుణములనుబోధించుటచే,
గౌణవృత్తివలన నప్రధాన మైన మన్మథ చాప మైనది. అనగా దమయన్తి
మోము చంద్రుని వలె, దమయన్తి కనుబొమ్మలుమన్మథుని విల్లు వలె
నున్న వని సారాంశము ॥౧౦౧౬॥

శ్లో. లక్ష్మ్యే ధృతం కుణ్డలికే సుదత్యా
తాటజ్జయుగ్మం స్మరధన్వినే కిమ్।
సవ్యాపసవ్యం విశిఖా విస్పష్టా
స్తే నై త యోర్యాన్తి కిమస్తరేణ॥

ప.వి. లక్ష్మ్యే- ధృతం - కుణ్డలికే- సువత్సా- తాటజ్జ-యుగ్మం-స్మరధన్వినే-
కిమ్ - సవ్యాపసవ్యం-- విశిఖాః- విస్మష్టాః-తేన- ఏతయోః-యాన్తి-
కిమ్ - అంతరేణ.

అర్థము: సువత్సాః=(అందములైన పంటిపరుసగల) వమయన్తియొక్క, తాట
జ్జ-యుగ్మం = చెవులయందలి కమ్మలయొక్క జంట, స్మరధన్వినే;
స్మర=మన్మథుడనెడు, ధన్వినే=విలుకానికొఱకు, లక్ష్మ్యే = గురియైన,
కుణ్డలికే=చక్రములుగా, ధృతం కిమ్ = ధరింపఁబడినవా యేమి? అత
ఏవ=ఇందువలననే, తేన=ఆ విలుకానిచే, సవ్యాపసవ్యం యథాతథా;
కుడియెడములుగా, విస్మష్టా =విడువఁబడిన, విశిఖాః=బాణములు, ఏతయోః =
ఈ గుఱులగా నేర్పడిన చక్రములకు, అంతరేణ = మధ్యభాగమునందు,
యాన్తికిమ్ = వెళ్ళుచున్నవాయేమి? కుడియెడమ చేతులతో నొక్క
కాలమునందే బాణములనుఁ బ్రయోగించెడి విలుకాండ్రు రెండుఁ గుఱుల
పైనను బాణములను వదలఁగల రని ప్రసిద్ధి.

పి. మన్మథుడు విడిచిన, బాణములు రెండు కర్ణములలోని కమ్మల మధ్య
వెళ్ళిపోకపోయినను, వెళ్ళిన వని చెప్పుటవలస నుత్పేక్ష. “కిమ్” అని
ప్రశ్నకమునుఁ జెప్పుటవలన నది వాచ్యము.

తాటజ్జ-యుగ్మమును లక్ష్యముగా ధరింపకపోయినను, ధరించినట్లు
చెప్పుట వలన నుత్పేక్ష. కింశబ్ద ప్రయోగముచే నది వాచ్యము.
పైన నుదాహృతము లగు నుత్పేక్షలకు రెంటికిని సజ్కరము.

సమాసములు :

కుణ్డలికే :- కుణ్డల్యావేప=కుణ్డలికే.

తాటజ్జ-యుగ్మమ్ :- తాజ్జ-యోః , యుగ్మం=తాటజ్జ-యుగ్మమ్.

సవ్యమపసవ్యం చ యథా తథా=సవ్యాపసవ్యమ్.

భాషము :

వమయన్తియొక్క చెవులలోను రెండు కమ్మలు, మన్మథుఁ డను విలుకా
నికి గుఱియైన రెండు చక్రములా యేమి ? ఆమె చెవులలోని కమ్మలనే మన్మథ

బాణములకు గుఱియైన చక్రములుగా ధరించిన దని యర్థము. కావుననే మన్మథుఁడు తన కుడియెడమ చేతులతో వదలిపెట్టిన బాణములు, ఈ చక్రములకు మధ్య పొవుచున్నవా, యనునట్లున్నవి. సవ్యసాచులై న విలుకాండ్రు, అనగా కుడియెడమ చేతులతో, బాణములను ప్రయోగించు నేర్పు గల విలుకాండ్రు రెండు గుఱులపైనను బాణములనుఁ బ్రయోగింపఁగలరు. అనగా దమయన్తి కనుబొమ్మ లనెడి వింటినుండి విడువఁబడిన దమయన్తి కడకన్ను లను బాణములు. ఆమెయొక్క చెవిలోని కమ్మల మధ్యనుండి వెడలిపోవుచున్న పని యాశయము. ||౧౧౭||

శ్లో. తనోత్యకీర్తిం కుసుమాశుగన్య

సైషా బతేన్దీవరకర్ణపూరౌ।

యతః శ్రవః కుణ్డలికాపరాధ

శరం ఖలః ఖ్యాపయితా తమాభ్యామ్॥

118

ప. వి. తనోతి-అకీర్తిం-కుసుమాశుగన్య-సా-ఏషా - బత-ఇన్దీవర కర్ణపూరౌ -
యతః-శ్రవః కుణ్డలికా పరాధశరం-ఖలః-ఖ్యాపయితా-తమ్ - ఆభ్యామ్.

అర్థము: సా=ఆ, ఏషా=ఈ దమయన్తి, ఇన్దీవర కర్ణపూరౌ=నల్లకలువ లనెడి తన కర్ణభూషణముల రూపమున, కుసుమాశుగన్య = పుష్పబాణునకు, అకీర్తిం = అపకీర్తిని, తనోతి=కల్గించుచున్నది. బత=అయ్యో! యతః=వీలయనగా, ఖలః=తప్పును వెదకెడు దుష్టుడు; ఆభ్యాం=కామబాణములైన యీ నల్లకలువల నుండి, తం=ఆపుష్పబాణుని, శ్రవఃకుణ్డలికాపరాధశరం; శ్రవఃకుణ్డలికా; శ్రవః = చెవులయందలి, కుణ్డలికా = గురియైన కమ్మ లనెడి చక్రములనుండి, అపరాధశరం=జారిపోయిన బాణము గల వానినిగా, ఖ్యాపయితా=వెల్లడి చేయఁగలడు.

సమాసములు :

అకీర్తిమ్ :- న కీర్తిః = అకీర్తిః, తామ్=అకీర్తిమ్.

కుసుమాశుగన్య :- కుసుమాని ఆశుగాః యన్య సః = కుసుమాశుగః.

తన్య = కుసుమాశుగన్య.

ఇంద్రపర కర్ణ పూరౌ : ఇంద్రపరే ఏవ కర్ణపూరౌ = ఇంద్రపర కర్ణపూరౌ
 శ్రవః కుణ్డలికా పరాద్ధశరమ్ :- శ్రవసోః కుణ్డలికే = శ్రవఃకుణ్డలికే, అప
 రాద్ధశ్చాసౌ శరశ్చ = అపరాద్ధశరః, శ్రవః కుణ్డలికయోః అపరాద్ధశరః
 యస్య సః = శ్రవః కుణ్డలికాపరాద్ధశరః. తమ్ - శ్రవఃకుణ్డలికాపరాద్ధశరమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి తన చెవులయందు నల్లకలువలను నలజ్జారముగా ధరించి
 యున్నది. అవి రెండును మన్మథున కపకీర్తిని తెచ్చుచున్నవి. (ఆ కలువపూలు
 నలుపు గాన వానివలన నల్లని యపకీర్తి గల్గు ననియు నర్థము. కారణ గుణ
 ములు కార్యమునందు సజ్జమించును గదా!) అయ్యో! ఏల యనగా— ఆ రెండు
 కలువలును నామె చెవుల యందులలో జారిసట్లు కనబడును. అందువలన,
 తప్పుల నెంచెడి దుష్టుడైన నొకడు, ఆ కలువలను జూపించి, మన్మథుని
 బాణమలైన పూలకుఁ జొదిగ యీ కలువలు, దమయన్తి చెవికమ్మ లనెడి
 లక్ష్మీచక్రములయందు పడకుండఁ దప్పిపోయిన పని వానినిఁ బ్రయోగించిన
 మన్మథున కపకీర్తినిఁ దేవచ్చును.

శ్లో. రజఃపదం షట్పదకీటజుష్టమ్

హిత్యాఽఽత్మనః పుష్పమయం పురాణమ్ |

అద్యాత్మభూరాద్రీయతాం స భైమ్యా

భూయుగ్మమస్తర్థతముష్టిచాపమ్ ||

119

ప.వి. రజఃపదం - షట్పదకీటజుష్టమ్ - హిత్యా - ఆత్మనః - పుష్పమయం -
 పురాణమ్ - అద్య - ఆత్మభూః - ఆద్రీయతాం - సః - భైమ్యాః -
 భూయుగ్మమ్ - అస్తర్థత ముష్టిచాపమ్.

అర్థము : అద్య = ఇప్పుడు, ఆత్మభూః = మనస్సునందుద్భవించిన, సః = ఆమన్మ
 థుఁడు, రజఃపదం - పుప్పొడికి స్థాన మైనదియు, (దూకికి స్థాన మైన
 దియు) షట్పదకీటజుష్టమ్; షట్పద == తుమ్మెదలను, కీట = పురుగులచే
 (పురుగులచేఁ గొట్టబడినదియు), జుష్టమ్ = సేవించఁబడినదియు, పురాణం
 ప్రాతఁబడినదియు నగు, పుష్పమయం = పుష్పవికారమైన, ఆత్మనః =

తనయొక్క, చాపం = ధనుస్సును, హిత్యాః=వదలి, అస్తర్ధృతముష్టిః;
అంతః=మధ్యభాగమున, ధృత= పట్టుకొనిన, ముష్టి=పిడికిలికలదియగు
(కావుననే నడిమభాగము పిడికిలి యందుండుట వలన కానరాదు)
భైరవః = దమయ న్నియొక్క, భూయుగ్మం = కనుబొమ్మల జంట
యను, చాపం=ధనుస్సును, ఆద్రీయతాం = ఆదరించునుగాక. (ఏల
యనగా నీ విల్లున, బాణములు తప్పిపోవు. మఱియు సది క్రొత్తది.)

సమాసములు :

రజఃపదమ్.— రజనః పదమ్ =రజఃపదమ్, తత్ = రజఃపదమ్.

షట్పద కీటజుష్టమ్ :— షట్పదా ఏష కీటాః = షట్పదకీటాః, షట్పద
కీటైః జుష్టమ్=షట్పదకీటజుష్టమ్, తత్ = షట్పదకీటజుష్టమ్ ।

పుష్పమయమ్ :— పుష్పాణాం చిహ్నః =పుష్పమయం, తత్ = పుష్ప
మయమ్

ఆత్మభూః :— ఆత్మని భవతీతి=ఆత్మభూః.

భూయుగ్మమ్ :—భూవోః యుగ్మమ్ = భూయుగ్మమ్, తత్ =భూ
యుగ్మమ్.

అస్తర్ధృతముష్టి :— అస్తః ధృతా = అస్తర్ధృతా, అస్తర్ధృతా ముష్టిః
యస్య తత్=అస్తర్ధృతముష్టి, తత్ =అస్తర్ధృతముష్టి॥

భావము :

మన్మథుడు పుప్పొడికి (ఉలుకుపట్టిన కొయ్యపొడికి) స్థాన మైనదియు
తుమ్మెద లనెడి పురుగుల తోడను (ఉలుకు పురుగులతోడను) కూడినదియు పాత
బడినదియు నైన తన పూవిల్లును వదలి పిడికిలితోఁ బట్టుకొనినందువలన, మధ్య
భాగమున కానరానట్టి, దమయ న్ని కనుబొమ్మలనెడి వింటినే యికఁ జేఁబట్ట
వలయును. ఏల యనగా నీ విల్లు క్రొత్తది. ఇందుండి ప్రయోగింపఁబడిన
బాణములు తప్పిపోయ్యెడివి కావు. ॥౧౦౯॥

శ్లో. పద్మాన్ హి మే ప్రావృషి ఖడ్గరీటాన్
క్షిప్నుర్భూదాయ విధిః క్వచిత్తాన్ ।

సారేణ తేన ప్రతివర్షముచ్చైః
పుష్పాతి దృష్టిద్వయమేతదీయమ్॥

120

ప.వి. పద్మాన్-హిమే-ప్రావృషి-ఖజ్జరీటాన్-క్షిప్పుః-యమ్ - ఆదాయ-విధిః -
క్వచిత్-తాన్-సారేణ-తేన-ప్రతివర్షమ్- ఉచ్చైః - పుష్పాతి - దృష్టిద్వ
యమ్-ఏతదీయమ్.

అర్థము: విధిః = బ్రహ్మ, యం-ఏ, సారం=పద్మముల యందలి శ్రేష్ఠ మైన ఏ

భాగమును, తథా = అట్లే, కాటుకపిట్టలయందలి శ్రేష్ఠ మైన ఏ భాగమును,
ఆదాయ = తీసికొని, (తాన్=ఆ నిస్సారములైన) పద్మాన్ = పద్మము
లను, హిమే = మంచుకాలమునందును, తథా = అట్లే, ఖజ్జరీటాన్.=
కాటుక పిట్టలను, ప్రావృషి = వర్షర్తువునందును, క్వచిత్=ఎక్కడనో,
క్షిప్పుః = పడవేయుచున్నవాడై, తేన=ఆ, సారేణ=సారముచే, ప్రతి
వర్షం=ప్రతిసంవత్సరము, ఏతదీయం = ఈమెకు సంబంధించిన, దృష్టి
ద్వయం=కనుగవను, ఉచ్చైః=అధికముగా, పుష్పాతి=పెంపుబొందించు
చున్నాడా యేమి?

వి. బ్రహ్మ, పద్మముల సారమును కాటుకపిట్టల సారమును, తీసి దమయన్తి
కనుగవను చేయకపోయినను, చేయు నట్లు చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష.

సమాసములు :

క్షిప్పుః :- క్షేప్తం శీలమస్యేతి=క్షిప్పుః.

ప్రతివర్షమ్ :- వర్షే వర్షే = ప్రతివర్షమ్.

దృష్టిద్వయమ్ :- దృష్ట్యోః ద్వయమ్ = దృష్టిద్వయమ్, తత్=దృష్టి
ద్వయమ్.

భావము :

బ్రహ్మ పద్మములయందలి సారభాగమును, కాటుకపిట్టల యందలి సార
భాగమును తీసుకొని, వానిని సారహీనములను, గావించి, హేమన్తమునందు
పద్మములను, వర్షర్తువునందు కాటుకపిట్టలను నెక్కడనో పడవేయుచున్నవాడై

ఆ. సారములచే దమయన్తి కనుగవకు గొప్పఁ బెంపునుఁ జేకూర్చు
చున్నాఁడు. ॥౧౨౧॥

శ్లో. ఏతద్దృశోరమ్బురుహైర్విశేషం
భృజ్జౌ జనః పృచ్ఛతు తద్గుణజ్ఞౌ ।
ఇతీవ ధాతాఽకృత తారకాలి

స్త్రీపుంస మాధ్యస్థ్యమిహాక్షియుగ్మే ॥

121

ప.వి. ఏతద్దృశోః- అమ్బురుహైః- విశేషం- భృజ్జౌ- జనః- పృచ్ఛతు-
తద్గుణజ్ఞౌ- ఇతి- ఇచ- ధాతా-అకృత-తారకాలిస్త్రీపుంస మాధ్యస్థ్యమ్-
ఇహ- అక్షియుగ్మే.

అర్థము: జనః = (రెంటియొక్క తారతమ్యమును తెలియఁగోరిన) జనము, ఏత
ద్దృశోః = ఈ దమయన్తి కన్నులకు, అమ్బురుహైః = తామరపూవులతో,
విశేషం = భేదమును, తద్గుణజ్ఞా; తత్ = ఆ తామరయొక్కయు, నేత్రముల
యొక్కయు, గుణ = గుణములను, జ్ఞా = తెలిసిన, భృజ్జౌ = తుమ్మెదలను
అనగా, తుమ్మెదల మిథునమును, పృచ్ఛతు = అడుగవలయును,
ఇతీవ = ఇట్లుభావించెనోయనునట్లు, ధాతా = బ్రహ్మ, ఇహ = ఈ దమయన్తికి
సంబంధించిన, అక్షియుగ్మే = కన్నుల జంటయందు, తారకాళి
స్త్రీపుంస మాధ్యస్థ్యమ్; తారకా = కంటిపాప లనెడి, అలి
స్త్రీపుంస = తుమ్మెదల దప్పుతులయొక్క, మాధ్యస్థ్యమ్ = మాధ్య
స్థ్యమును, అనగా పద్మములు శ్రేష్ఠములా, లేక యీమె నేత్రములు
శ్రేష్ఠములా? యని జనులకు సందేహము రాగా, ఆ సంశయ విచ్ఛేద
మునుఁ జేయు సాక్షిత్వమును (రెండు కన్నులకు మధ్య భాగస్థితిని)
అకృత = చేసెను.

వి. కంటి పాపలను రెంటిని భృజ్జదమ్పతులో యని భావించుటవలన
నుత్పేక్ష. వృజ్జకమునుఁ జెప్పనందువలన సది గమ్యము.

సమాసములు :

ఏ తద్దృశోః :- ఏతస్యాః దృశౌ = ఏతద్దృశౌ, తయోః = ఏతద్దృశోః.
భృజ్జౌః - భృజ్జీ చ భృజ్జశ్చ-భృజ్జౌ, తౌ = భృజ్జౌ ॥

తద్గుణజ్ఞా :- తయోః గుణః = తద్గుణః, తద్గుణం జానీత ఇతి=తద్గుణజ్ఞౌ, తౌ=తద్గుణజ్ఞౌ.

తారకాళిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమ్ :- ఆలిశ్చ స్త్రీపుంసశ్చ=అలిస్త్రీపుంసౌ, తారకే ఏష అలిస్త్రీపుంసౌ=తారకాలిస్త్రీపుంసౌ. మధ్యే తివ్రతితి=మధ్యస్థః, మధ్యస్థస్య భావః=మాధ్యస్థ్యమ్, తారకాలి స్త్రీపుంసయోర్మాధ్యస్థ్యమ్=తారకాళిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమ్, తత్=తారకాళిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమ్ ।

అక్షియుగ్మే :- అక్షోః యుగ్మమ్=అక్షియుగ్మమ్. తస్మిన్ = అక్షియుగ్మే.

భావము :

జనులు దమయన్తి కన్నులకును, పద్మములకును భేదమును, తెలియ గోరిన వారై, ఆ రెంటి యొక్క గుణమును, రసమును, దెలిసిన తుమ్మెదల జంటను విచారించు రని బ్రహ్మ తలంచి, యామె కనుగవయందు కంటిపాప లనెడి, భృంజ దమ్పతులను మధ్యస్థులను గావించి, పద్మములు శ్రేష్ఠములా లేక, ఆమె కనుగవ శ్రేష్ఠమా యను జనుల సంశయము తీర్చుటకు సాక్షులుగను, కన్నులకు మధ్యనుండువానిగను, గావించెను. ఆ విధముగా, భృంజదంపతులు పద్మమును వదలి దమయన్తి కన్నులయం దుండుటవలన (కంటి పాపలుగా నుండుటవలన) పద్మమున కంటె దమయన్తి కన్నులే యంద మైన వని నూ చించుచున్నవి. కాన దమయన్తి కన్నులు పద్మమునకంటె నందమైన వనియు తుమ్మెదల వంటి నల్లని కంటిపాపలను, గల్గిన వనియు సారాంశము ॥౧౨౧॥

శ్లో. వ్యధ త్త సౌధ రతికామయోస్తద్
భక్తం వయోఽస్యా హృది వాసభాజ్ఞోః ।
తదగ్రజాగ్రతప్రభుశాత కుమ్భ
కుమ్భాన మ్భావయతి స్తనౌ కః॥

122

ప.వి. వ్యధ త్త-సౌధ-రతికామయోః, తత్-భక్తం - వయః-అస్యాః. హృది - వాసభాజ్ఞోః-తదగ్రజాగ్రతప్రభుశాతకుమ్భ కుమ్భాన సమ్భావయతి-స్తనౌ-కః.

అర్థము: తద్భక్తం; తత్=ఆరతికిని, మన్మథునకు, భక్తం=లొంగిన, యౌవనం=జవ్వనము, అస్మాః= ఈ దమయన్తియొక్క, హృది=హృదయమున, వాసభాజోః=నివాసును(జేయుచున్న, రతికామయోః=రతిమన్మథుల, కృతే=కొఱకు, సౌధా=మేడలను, వ్యధత్త=నిర్మించెను. (అట్లు కానిచో వారి కట నివసించుటకు సౌకర్యము లేదు) (యస్మాత్=ఏ కారణము వలన) కః=ఏ జనము, స్తౌ=ఈ దమయన్తియొక్క స్తనములను, తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుంభకుంభౌ, తత్=ఆ మేడలయొక్క, అగ్ర=కొనలయందు, జాగ్రత్=చెలసిల్లు, పృథు=గొప్పవైన, శాతకుంభ=పసిడితో నిర్మితములైన, కుంభౌ=కలశములుగా, స సమ్భావయతి=డిఁపింపడు? తద్భక్త యూహించును.

సమాసములు :

రతికామయోః :- రతిశ్చ కామశ్చ=రతికామౌ, తయోః=రతికామయోః ।

తద్భక్తం :- తయోః భక్తం=తద్భక్తం ।

వాసభాజోః :- వాసం భజత ఇతి=వాసభాజౌ. తయోః=వాసభాజోః ॥

తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుంభకుంభౌ :- తయోః అగ్రం = తదగ్రం, తదగ్రేజాగ్రతౌ=తదగ్రజాగ్రతౌ. శాతకుంభమయౌ చ తౌ కుంభౌ చ =శాతకుంభకుంభౌ, పృథూ చ తౌ పృథుశాతకుంభకుంభౌ చ =పృథుశాతకుంభకుంభౌ, తదగ్ర జాగ్రతౌ చ తౌ పృథుశాతకుంభకుంభౌచ = తదగ్రజాగ్రత్పృథు శాత కుంభ కుంభౌ =తౌ తదగ్రజాగ్రత్పృథు శాత కుంభకుంభౌ.

భావము :

రతిమన్మథులకు లోబడిన యౌవనము, దమయన్తి హృదయమున నివసించెడి వారిద్దరికిని రెండు మిద్దెలను నిర్మించినవి. అట్లు కానిచో వారి కచ్చట నివసించుట కనువులేదు. కావుననే యీ దమయన్తి చనుదోయిని, నా మేడలపై విలసిల్లు గొప్ప సువర్ణ కలశములుగా నెప్పుడు భావింపడు? అందఱును భావించు రని యే యాశయము. సౌధారణముగా రాజభవనముల పైభాగములపై సువర్ణకలశము లుంచుట ప్రసిద్ధముగదా ! ॥౧౮౨॥

శ్లో. అస్యా భుజాభ్యాం విజితాత్ బిసాత్ కిం
 పృథక్ కరోఽగృహ్యత తత్ప్రసూనమ్ ।
 ఇహోచ్యతే తన్న గృహం శ్రియః కై
 ర్న గీయతే వా కర ఏవ లోకైః ॥

123

ప.వి. అస్యాః - భుజాభ్యాం - విజితాత్ - బిసాత్ - కిం - పృథక్ - కరః -
 అగృహ్యత - తత్ప్రసూనమ్ - ఇహ - ఉచ్యతే - తత్ - న - గృహం -
 శ్రియః - కైః - న - గీయతే - వా - కరః - ఏవ - లోకైః .

అర్థము : అస్యాః - ఈ దమయన్తియొక్క, భుజాభ్యాం - బాహువులచే, విజితాత్
 = ఓడింపబడిన, బిసాత్ - తామరకాడనుండి, పృథక్ = ప్రత్యేకముగా
 తత్ప్రసూనం - ఆ తామరపూవు. (కరః = పన్నుగను, హస్తముగను)
 అగృహ్యత త కిం ? - తీసికొనబడినదా యేమి. ఓడింపబడిన వ్యక్తి
 పన్నును, జెల్లించుట యుచితముగదా. తథా హి = అది యుక్తమే.
 ఇహ = ఈ దమయన్తియొక్క భుజములయందు, తత్ = (కరముగా)
 హస్తముగా, తీసికొనబడిన పద్మము. కైః = ఏ, లోకైః = జనులచే,
 శ్రియః = లక్ష్మికి (శోభకు), గృహం = స్థానముగా, నేక్ష్యతే = చూడఁ
 బడుటలేదు? వా = లేదా, కరఏవ = కర శబ్దముచేతనే, న గీయతే = చెప్పఁ
 బడుటలేదు? తప్పక చెప్పబడుచున్న దని యర్థము. ఈమె హస్తము
 లక్ష్మినివాస మగుటవలన పద్మ మగుచున్నది. హస్త మగుటవలన
 తామరకాడలుగ నామె భుజములు భావింపబడిన వని యర్థము.

భావము :

ఈ దమయన్తి బాహువులచే తామర తూండ్లు ఓడింపబడినవి. అందు
 వలన ఓడిపోయిన వానినుండి యందలి పూవు కప్పముగను హస్తముగను తీసి
 కొనబడినది. అనగా నా తామరపూవే దమయన్తి హస్త మైన దని యర్థము.
 అట్లు హస్తముగా, గావింపబడిన యా పద్మమును నెవ్వరు లక్ష్మినివాసముగా
 భావింపరు? పద్మము లక్ష్మినివాసమే గాన, దప్పక భావించురు. లేదా యామె హస్త
 మునే లక్ష్మిగృహముగా నెవ్వరు చెప్పరు. అంచును, జెప్పుదు రని యాశ
 యుము. ॥౧౪౪॥

శ్లో. చదైవ తచ్చమ్మరజం బిసిన్యా
స్తత్పద్మమస్యాస్తు భుజాగ్రసదృశః ।
ఉత్కణ్ఠకాదుద్గమనేన నాలా
దుత్కణ్ఠకం శాతశిఖై ర్నఖై ర్యత్ ॥

124

ప.వి. చచ్చ- ఏవ- తత్- శమ్మరజం- బిసిన్యాః- తత్- పద్మమ్- అస్యాః-
తు- భుజాగ్రసదృశ- ఉత్కణ్ఠకాత్- ఉద్గమనేన- నాలాత్-ఉత్కణ్ఠకం-
శాతశిఖైః- నఖైః- యత్.

అర్థము: బిసిన్యాః-తామరకాడకు సంబంధించినదైన, తత్ = ఆ పద్మము,
శమ్మరజం=మాయచలన నేర్పడిన; చదైవ=అసత్యమే తు = కాని,
అస్యాః = ఈ దమయన్తియొక్క, భుజాగ్రసదృశ; భుజాగ్ర=భుజముల
చివరిభాగమును, సదృశ=స్థలముగాఁ గల్గిన, పద్మం=పద్మము, తత్ =
పారమార్థికమైనది. యత్=ఏలయనగా, ఉత్కణ్ఠకాత్=(పైకి నిక్కిన)
ముండ్లు, (పులకములు) గల్గిన, నాలాత్=తామరకాడ నుండియు, భుజ
నాళమునుండియు, ఉద్గమనేన = ఉద్భవించుట యను కారణముచే,
శాతశిఖైః=వాడి కొనలుగల, నఖైః=గోళ్ళచే, (ఏతత్ = ఈ, పాణి
పద్మమ్=కరకమలము) ఉత్కణ్ఠకం=ఉద్భవించిన కణ్ఠకములనుఁ గల్గి
నది. బిస పద్మం తు = తామరకాడనుండి యుద్భవించిన పద్మమో,
నోత్కణ్ఠకం=ఉద్భవించిన ముండ్లు లేనిది. ఏలయనగా పద్మమునందు
ముండ్లులేవు) కాన ముండ్లతోఁ గూడిన నాళమునుండి పుట్టిన పద్మము
ముండ్లతోఁ గూడి యుండవలయును గదా. దమయన్తి హస్తపద్మమే
పద్మము. ఏల యనగా నది యుత్కణ్ఠకమగు, అనగా ముళ్ళతోఁ
గూడిన (పులకములతోఁ గూడిన) భుజనాళము నుండి యుత్పన్నమైనదై
వాడి గోళ్ళనెడి కణ్ఠకములతోఁ గూడి యుత్కణ్ఠకమై “కారణగుణాః
కార్యగుణానారభన్తే” యను న్యాయమున కనుకూలముగా నున్నది.
సర్వః పద్మము ఉత్కణ్ఠకమగు తామరకాడనుండి పుట్టినను, కారణగుణ
ములగు కణ్ఠకములనుఁ బొందుక కణ్ఠకరహితమై యున్నది.

వి. ఇచ్చట దమయన్తి హస్తపద్మ ముత్కణ్ఠకమై నిష్కణ్ఠకమైన సర్వః
పద్మమును వింశతిరంధ్రములగు న్నిట చక్రతిరేకాల్పజ్జ్వరము,

సమాసములు :

భుజాగ్రసదృః:- భుజయోరగ్రం = భుజాగ్రమ్, భుజాగ్రమేవ సదృ
యస్య తత్=భుజాగ్రసదృః.

ఉత్కణ్ఠకాత్ :- ఉద్గతాః కణ్ఠకాః యస్మాత్తత్=ఉత్కణ్ఠకం, తస్మాత్=
ఉత్కణ్ఠకాత్.

శాతశిఖై :- శారాః శిఖాః యేషాం తే = శాతశిఖాః, తైః = శాతశిఖైః.

భావము :

తామరకాడకు సంబంధించిన పద్మము మాయాకల్పితము కాన నది
యసత్యమైనది. అనగా పారమార్థికము గాదు. కాని దమయన్తియొక్క భుజా
గ్రమునందు నెలకొన్న పద్మమో వాస్తవిక మైనది. అనగా పారమార్థిక మైనది.
వీల యనగా ముండ్లు గల్గినట్టి (పులకములు గల్గినట్టి) భుజనాశమునుండి పుట్టిన
యీ దమయన్తి చేదమ్మి వాడి గోళనేడి కణ్ఠకములతో (ముండ్లతో) కూడి,
ఉత్కణ్ఠకమై కారణగుణములు కార్యమునందు గుణముల సుత్పాదించు నను
న్యాయమున కనుగుణముగ నున్నది. కాన దమయన్తి హస్తపద్మము సరః
పద్మమును మంచినదని యాశయము. ||౧౮౪||

శ్లో. జాగర్తి మర్త్యేషు తులార్థమస్యాః
యోగ్యేతి యోగ్యానుపలంబనం నః।
యద్యస్తి నాకే భువనేఽథవాఽథ
స్తదా న కౌతస్కుతలోకబాధః॥

125

ప.వి. జాగర్తి మర్త్యేషు- తులార్థమ్- అస్యాః- యోగ్యా- ఇతి- యోగ్యాను
పలంబనం- నః- యది- అస్తి- నాకే- భువనే- అథ- వా- అధః-
తదా- న- కౌతస్కుతలోకబాధః.

అర్థము: మర్త్యేషు=మానవులయందు, అస్యాః=ఈ దమయన్తికి, తులార్థం=
పోలికకు, యోగ్యా=తగిన, (కాచిత్ = ఒక్కతె, అస్తితి = ఉన్నదని)
(అత్ర = ఇచ్చట) నః = యనకు, యోగ్యానుపలంబనం = యోగ్యాను

పలభ్యయే (బాధకముగా) జాగర్తి=విలసిల్లుచున్నది. మర్త్యులయందు సీమెకు సాటి యైన శ్రీ యున్నచో తప్పక కనబడు నని యావిధముగా నాపాదన చేయుటవలన నేర్పడిన యనుపలభ్యచే యట్టి శ్రీయొక్క యభావ మేర్పడుచున్నది. నాకే=స్వర్గమునందు, అథవా=లేదా, అథో భువనే=పాతాళమునందును, యద్యస్తి = ఇట్టి శ్రీ యున్నచో, తదా =అప్పుడు, కౌతస్కుతలోకబాధః; కౌతస్కుత = ఎక్కడెక్కడి నుండియో, స్వర్గాది లోకములనుండి) వచ్చిన, లోక=దేవతలు నాగులు మున్నగు జనులయొక్క, బాధః=బాధ, అనగా వారితో త్రొక్కిడి, న= ఉండదు. అనగా నా లోకముల యందలి జనులు వచ్చి యుండెడి వారు కారు.

వి. మానవ లోకమందు సీమెకు సాటి యైన శ్రీ యున్నచో మనకు కనబడి యుండెడిది. ఎందువలన లేదో యందువలన కనబడుట లేదు. అనెడి యనుపలభ్య చేతను, స్వర్గపాతాళములయందు సీమెకు సాటి యైన శ్రీ యున్నచో, అందలి దేవతలు, నాగులు మున్నగు వారివలన భూలోక మున నింత సమ్మర్థ ముండెడిది కావను నర్థాపత్తి చేతను, మూడు లోకముల యందును నామెకు సాటి లే దని నిశ్చయింపబడినది. ఇట్లు దమయన్తికిఁ బోల్చి దగిన పస్తువు లేనందువలన సుపమానమునకు లోపము వచ్చినది కాన సుపమాన లుప్త.

సమాసములు :

యోగ్యానుపలంబునం :- యోగ్యం చ తత్ అనుపలంబునం చ = యోగ్యానుపలంబునం.

కౌతస్కుతలోకబాధః :- కుతః కుతః ఆగతాః=కౌతస్కుతాః. కౌత స్కుతాశ్చ తే లోకాశ్చ = కౌతస్కుతలోకాః. కౌతస్కుత లోకానాం బాధః= కౌతస్కుతలోకబాధః.

భావము :

మానవులయందు దమయన్తికి సాటి యైన శ్రీ యొకతె యున్నదను విషయమున యోగ్యానుపలభ్యయే బాధక ప్రమాణము. మానవులయం దిట్టి శ్రీ

యున్నచో కానవచ్చెడిది. ఎందువలన లేదో అందువలన కానరాదు. అను యోగ్యానుపలబ్ధియే యామెకు సాటి యగు స్త్రీ లేదనుటకు ప్రమాణము. స్వర్గ మందుఁగాని, పాతాళమందు గాని దమయన్తికి సాటి యైన స్త్రీ యున్నచో, నా లోకవాసు లైన దేవతలు నాగులు మున్నగువారు భూమికి వచ్చుటచే వారివలన నిట్టి సమ్మర్దముగాసి యుండదు గదా కాన సీయర్థాపత్తి ప్రమాణమునుఁ బట్టియు స్వర్గపాతాళములయందు నామెకు సాటి యైన స్త్రీ లేదని సిద్ధించుచున్నది. కావున పై రెండు ప్రమాణముల చేతను దమయన్తికి సాటియైన స్త్రీ మూడు లోకముల యందు లేదని సిద్ధించుచున్నది. ॥౦౨౫॥

శ్లో. నమః కరేభ్యోఽస్తు విధేర్న వాఽస్తు
స్పృష్టం ధియాప్యస్య న కిం పునస్తైః।
స్పర్శాదిదం స్యాల్లలితం హి శిల్పం
మనోభువోఽనన్యతయానురూపమ్॥

126

ప.వి. నమః— కరేభ్యః— అస్తు— విధేః— న— వా— అస్తు— స్పృష్టం— ధియా—
అపి— అస్య— న— కిం— పునః— తైః— స్పర్శాత్— ఇదం— స్యాత్—
లులితం— హి— శిల్పం— మనోభువః— అనన్యతయా— అనురూపమ్.

అర్థము: విధేః=స్పృష్టిక ర్తయొక్క, కరేభ్యః=హస్తములకు, నమః=నమస్కారము, అస్తు=అగుఁగాత. యైః=ఏ హస్తములచే, ఇదం=ఈ శిల్పము, అకల్పి=చేయఁబడినదో, వా=లేదా, నాఽస్తు = నమస్కారము పెంచు. అస్య = ఈ స్పృష్టిక ర్తయొక్క, ధియాఽపి=మనస్సు చేతను, (ఇదం శిల్పమ్=ఈ శిల్పము) నస్పృష్టం=తాకబడలేదు. తైః=ఆ, కరైః=హస్తములచే, కింపునః (వాచ్యం) తాకఁబడలేదని చెప్పవలసినదే మున్నది. అనగా తాకఁబడలేదని యర్థము. హి=ఏలయనగా, కింతు=కాని, స్పర్శాత్=హస్తముయొక్క స్పర్శవలన, ఇదంశిల్పం=ఈకోమలశిల్పము, లులితం=నలిగినదిగా, స్యాత్=అగును. అనన్యతయా=దేహము లేదను కారణముచే, మనోభువః=మనమధునకు, (ఇదం=ఈశిల్పనిర్మాణము) అనురూపం=తగినది. మనమధుడు శరీరము లేనివాడు కావున హస్తస్పర్శ లేకయే ఈ దమయన్తి యను శిల్పమును సృజింప శక్తి కలవాఁడు.

వి. బైమీశిల్పము మన్మథస్పృష్టే కాకపోయినను, అయినట్లు చెప్పటవలన సుత్రేక్ష.

బైమీ శిల్పమునకు స్పృష్టికర్తయొక్క సంబంధ మున్నను సంబంధము లేదని చెప్పటవలన సమ్మన్వాతిశయోక్తి. ఆ ఉత్రేక్ష యీ యతిశయోక్తి సాపేక్షము కాన సజ్జరము.

సమాసములు :

అనన్గతయా:- అవిద్యమానమన్గం యన్మ సః=అనన్గః, అన్గస్య భావః =అనన్గతా. తయా=అనన్గతయా.

భావము :

బ్రహ్మహస్తముల కొరకు సమస్కారము. ఏ హస్తములవలన దమయన్తి శిల్పము సృజింపబడినదో. లేదా- ఆ సమస్కారము వలదు. ఏల యనగా నీ దమయన్తి యను శిల్పము బ్రహ్మయొక్క మనస్సుచేతను సృజింపబడలేదు. కాన నా హస్తములతో నా శిల్పము సృజింపబడలేదని చెప్ప నచసరమేమి యున్నది. ఏల యనగా హస్త స్పర్శవలన నీ మృదు పైన దమయన్తి శిల్పము పలిగిపోవును. కాని మన్మథునకు శరీరము లేనందువలన దమయన్తి యను శిల్పమును నిర్మించుటకు సాధ్య మగును. ఏల యనగా ననన్గడైన మన్మథుని వలన కరస్పర్శయుండదు. కాన నతడు కర స్పర్శ లేకయే యామెను సృజింపగలడు. అందువలన నీ దమయన్తి స్పృష్టి ననన్గఁడు చేయుట వలన కరస్పర్శ లేక యామె సృజింపబడిన దని యాశయము. ||౧౨౬||

శ్లో. ఇమాం న మృద్ధీమస్సజత్ కరాభ్యాం

వేధాః కుశాధ్యాననకర్కశాభ్యాం ।

శృంగారధారాం మనసా న శాన్తి

విశ్రాన్తి ధన్వాధ్యమహీరుహేణ॥

127

ప.వి. ఇమాం- న- మృద్ధీమ్- అస్సజత్- కరాభ్యాం- వేధాః- కుశాధ్యానన

కర్కశాభ్యాం- శృజ్జారధారాం- మనసా- స- శాన్తి విశ్రాన్తి ధన్వా
ధ్వమహీరుహేణ.

అర్థము : వేదాః=బ్రహ్మ, పృథ్వీం=మేత్తసి శరీరము కల్గిన, ఇమాం = ఈదమయ
యన్తిని, కుశాధ్యాసనకర్కశాభ్యాం; కుశాధ్యాసన=దర్బలను ధరించు
టచే, కర్కశాభ్యాం=కఠినములైన. కరాభ్యాం=హస్తములచే, నాఽస్స
జత్=స్పృశింపలేదు. తథా = అట్లే, శృజ్జారధారాం=శృజ్జార నదియగు,
ఇమాం=ఈదమయన్తిని; శాన్తివిశ్రాన్తి ధన్వాధ్వమహీరుహేణ; శాన్తి=విష
యసుఖములను విరమించుట, విశ్రాన్తి=విశ్రమించుట యనువీనికి. ధన్వ=
మరుభూమియందలి, అధ్వ=మార్గమునందు, మహీరుహేణ=వృక్షమైన,
(విషయ రసములు తెలియని) మనసాఽపి=మనస్సు చేతను, నాఽస్స
జత్=స్పృశింపలేదు. శృజ్జారి కాని బ్రహ్మ, శృజ్జారిణి యగు దనుయన్తిని
నెట్లు స్పృశించునని యర్థము.

సమాసములు :

కుశాధ్యాసనకర్కశాభ్యామ్ :- కుశస్య అధ్యాసనం, కుశాధ్యాసనం,
కుశాధ్యాసనేన కర్కశౌ=కుశాధ్యాసన కర్కశౌ, తాభ్యాం, కుశాధ్యాసన
కరాభ్యామ్.

శృజ్జారధారాం :- శృజ్జారస్య ధారా=శృజ్జారధారా, తామ్ = శృజ్జార
ధారామ్.

శాన్తివిశ్రాన్తిధన్వాధ్వమహీరుహేణ :- శాన్తిశ్చ, విశ్రాన్తిశ్చ = శాన్తి
విశ్రాన్తి, ధన్వనః అధ్వా=ధన్వాధ్వా, ధన్వాధ్వని మహీరుహః ధన్వాధ్వ
మహీరుహః, శాన్తివిశ్రాన్తోః ధన్వాధ్వమహీరుహః శాన్తివిశ్రాన్తి
ధన్వాధ్వమహీరుహః. తేన = శాన్తివిశ్రాన్తిధన్వాధ్వమహీరుహేణ.

భావము :

బ్రహ్మ, సుకుమారశరీరముగల ఈ దమయన్తిని, దర్బలను ధరించుటచే
కఠినము లైన హస్తములచేత స్పృశింపలేదు. కఠిన హస్తములు సుకుమారము
లగు వాని నెట్లు నిర్మించును? అనగా నిర్మింపజాలడని యర్థము. అట్లే

శృంగార రసమునకు వాహినీ యైన యీమెను, విషయ విరామమునకు, విశ్రాంతి కిని, మరుభూమి యందలి మార్గవృక్షమును, విషయ రసమునుఁ దెలియని తన మనస్సునకుఁ బ్రహ్మ సిద్ధింప లేదు. అసగా శృంగార రసవాహినీ యగు చమయన్తి యెక్కడ? విషయ పరాజుఁబడెను శృంగార రసమునుఁ దెలియని బ్రహ్మ యొక్క మనస్సుకొక్కడ? కాన అట్టి బ్రహ్మ యా చమయన్తిని నెట్లు సృజింపఁగలఁడు. కాన చమయన్తి సృష్టి, బ్రహ్మ హస్తములకును మనస్సు కును సందని చని యాశయము. ||౧౨౭||

శ్లో. ఉల్లాస్య ధాతుస్తులితా కరేణ
శ్రోణౌ కిమేషా స్తనయోర్ధుర్వాః।
తేనాస్తరాల్లై త్రిభిరఙ్గానామ్
ఉదీతమధ్యత్రివలీవిలాసాః।

128

ప.వి. ఉల్లాస్య- ధాతుః- తులితా- కరేణ- శ్రోణౌ- కిమ్- ఏషా- స్తనయోః-
గురుః- వా- తేన- అస్తరాల్లై- త్రిభిః- అఙ్గానామ్- ఉదీతమధ్య
త్రివలీవిలాసాః.

అర్థము: ఏషా=ఈ దమయన్తి, శ్రోణౌ=కటిపశ్చాద్భాగమునందు, గురుః కిం= గొప్పదా యేమి? లేదా స్తనయోర్వాః=స్తనముల యందుగాని, గురుః కిం వా=గొప్పదాయేమి? (అని సంశయము రాగా) ధాతుః = బ్రహ్మ యొక్క, కరేణ=హస్తముచే, సగగా వెల్లకిలఁ బెట్టిన హస్తముచే, ఉల్లాస్య = (కోకముడిని) విప్పి, (ఉదరమునందుఁ బెట్టిఁగొని) తులితా = సమముగాఁ పట్టుకొనఁబడినదా యేమి? తేన=ఆ విధమైన తూనికచే, అఙ్గానాం = నాల్గు వ్రేళ్ళయొక్క, త్రిభిః=మూడైన, అంతరాల్లైః = సందులచే, ఉదీతమధ్యత్రివలీవిలాసాః; ఉదీత=ఉద్భవించిన, మధ్య = మధ్యభాగమందలి, త్రివలీ=త్రివళి యను మూడు మడతలయొక్క, విలాసాః=శోభ గలదిగా, జాతా=అయినది.

సమానములు :

ఉదీతమధ్యత్రివలీ విలాసాః :- త్రిస్రః పశ్యః=త్రివళి, మధ్యే త్రివళి=

మహాత్రివశి, ఉపీనా చహౌ మహ్య త్రివశి చ=ఉదీతమధ్య త్రివశి, ఉదీత
మధ్యత్రివశ్యాః విలాసః యస్యాగౌన్=ఉదీతమధ్యత్రివశివిలాసా.

భావము :

ఈ దమయంతికి నితమ్బ దేశమునందు భారమున్నదా? లేక, స్తనముల
యందు భారమున్నదా? యని సంశయము రాగా, బ్రహ్మ తన యరచేతితో
నామెయొక్క నడుమును పట్టుకొని, కొలత వేసెనా యేమి యని తోచుచున్నది.
అట్లు బ్రహ్మ తూనికఁ జేయుటచే యాతని చేతియొక్క నాలుగు వ్రేళ్ళమధ్య
సందులచే నేర్పడిన మడతలే యామెకు త్రివశివిలాసముగా నున్నవి దమయంతి
శరీరముకు త్రాసులో నొకవైపు స్తనములను, మఱియొకవైపు నితంబము నుంచి,
బ్రహ్మ యామె నడుమున నీవిని విప్పి చేతితో నామె నడుమును బట్టుకొని
తూనిక వేయుటవలన నాతని చేతిలోని నాలుగు వ్రేళ్ళ సందున నుద్భవించిన
యామె యొక్క యుదరముపైని మడతలే, త్రివశియైనదని యభి
ప్రాయము. ||౧౨౮||

శ్లో. నిజామృతోద్యన్నవసీతజాఙ్గీ
మేతాం క్రమోన్మీలితపీఠమానమ్.
కృత్యేన్దరస్యో ముఖమాత్మనాభూ
న్నిద్రాళునా దుర్ఘట మమ్బుజేన॥

129

ప.వి. నిజామృతోద్యన్నవసీతజాఙ్గీమ్ - ఏతాం - క్రమోన్మీలిత పీఠమానమ్ -
కృత్యా - ఇన్దః - అస్మా - ముఖమ్ - ఆత్మనా.. ఆభూత్ - నిద్రాళునా -
దుర్ఘటమ్ - అమ్బుజేన.

అర్థము : ఇన్దః=చంద్రుడు, నిజామృతోద్యన్నవసీతజాఙ్గీం; నిజ=తనదైన,
అమృత=అమృతమునుండి, ఉద్యత్=పుట్టిన, సవసీత = వెన్నవంటి,
అఙ్గీం=శరీరముకల, (అతవీచ=కావుననే) క్రమోన్మీలితపీఠమానమ్;
క్రమ=క్రమముగా, ఉన్మీలిత=ఉద్భవించిన, పీఠమానం.. పనిమి పన్నె
గలవిగా, ఏతాం..ఈ సమయమున, కృత్యా=పుణ్యం, నిద్రాళునా=
నిద్రయందు మునుపల నవ్వుభావముగల, (సోమరియైన) అమ్బుజునందు

తామరపూవుచే, అస్యాః - ఈమెయొక్క, ముఖం = ముఖమును, దుర్బటం అ
అసాధ్యముగా (ధావించి), ఆత్మనా = తానే (అసగా చంద్రుడే), భూత్ =
= (సుఖముగా) నాయెను.

సమాసములు :

నిజామృతోద్యన్నవసీతజాగ్గీం :- నిజం చ తత్ అమృతం చ = నిజామృతం,
నిజామృతాదుద్యత్, నిజామృతోద్యత్, నిజామృతోద్యచ్చ తత్ సవసీతం
చ = నిజామృతోద్యన్నవసీతం, నిజామృతోద్యన్నవసీతాత్ జాయత ఇతి =
నిజామృతోద్యన్నవసీతజం, నిజామృతోద్యన్నవసీతజమ్; అగ్గం
యస్యాస్యా = నిజామృతోద్యన్నవసీతజాగ్గీ, తామ్ - నిజామృతోద్యన్నవసీత
జాగ్గీమ్.

క్రమోన్మీలితపీతిమానమ్ :- క్రమేణ ఉన్మీలితః = క్రమోన్మీలితః,
క్రమోన్మీలితః = పీతిమా యస్యాస్యా = క్రమోన్మీలిత పీతిమా, తామ్ =
క్రమోన్మీలిత పీతిమానమ్.

దుర్బటమ్ :- దుఃఖేన ఘటయితుం శక్యం = దుర్బటమ్, తత్ = దుర్బటమ్.

భాషము :

చన్ద్రుడు తన యమృతము నుండి యుచ్చవించిన వెన్న నుండి పుట్టిన
శరీరము గల్గి, క్రమముగా నుచ్చవించుచున్న వసిమితనమును వహించిన దమ
యన్నిని సృజించి, రాత్రిపూట ముకుళించు నట్టి (నిద్రాదులచే నలసత్వముగల్గిన)
పద్మము నామె ముఖముగా నుంచుట దుర్బటమని భావించి యాతడే (యా
చంద్రుడే) యామెకు ముఖముగా నాయెను. ||౧౨౬||

శ్లో. అస్యాః స చారుర్మధురేవ కారుః
శ్వాసం వితేనే మలయానిలేన |
అమూని పుష్పైర్విదధేఽఙ్గకాని
చకార వాచం పికపశ్చమేన ||

130

స.వి. అస్యాః - ఈ - కారుః - మధుర - నిద్ర - కారుః - శ్వాసం - వితేనే -

మలయానితేన - అమూని - పుష్పైః - విదధే - అజ్గవాని - చకార - వాచం -
పికపఞ్చమేన.

అర్థము : చారుః = నేర్పరియైన, సః = ఆ ప్రసిద్ధుడైన, మధురేవ = పసన్నుడే,
అస్యాః = ఈ దమయన్తికి, కాచః = శిల్పి. యతః = ఏలయనగా, మలయా
నితేన = మలయమారుతముచే, అస్యాః = ఈమెయొక్క, శ్వాసం = నిట్టూ
ర్పును, వితేనే = చేసెను, పుష్పైః = పూలచే, అమూని = ఈ, అజ్గవాని = అప
యవములును, విదధే = చేసెను. వాచం = వాక్కును, పికపఞ్చమేన =
కోకిల యొక్క పఞ్చమస్వరముచే, చకార = చేసెను.

వి. పసన్నుడు మలయానిలాదులచే దమయన్తి శరీరమును నిర్మింపక పోయి
నను నిర్మించినట్లు చెప్పటచే సుత్రేష్ట.

సమాసములు :

పికపఞ్చమేన :- పికస్య పఞ్చమః = పికపఞ్చమః, తేన = పికపఞ్చమేన.

భావము :

నేర్పరి యైన పసన్నుడే యీమెను నిర్మించిన శిల్పి. అతడు మలయమారు
తముచే, దమయన్తికి, నిట్టూర్పును, పూలచే నామె యొక్క యవయవములను,
కోకిల పఞ్చమస్వరముచే వాక్కును నిర్మించెను. ||౧౩౦||

శ్లో. కృతిః స్మరస్యైవ న ధాతురేషా
నాస్యా హి శిల్పితరకారుజేయః।
రూపస్య శిల్పే వయసా స వేధాః
నిర్జీయతే స స్మరకిజ్జరేణ॥

131

ప.పి. కృతిః - స్మరస్య - ఏవ - స - ధాతుః - ఏషా - స - అస్యాః - హి - శిల్పి -
ఇతరకారుజేయః - రూపస్య - శిల్పే - వయసా - సః - వేధాః - నిర్జీయతే -
సః - స్మరకిజ్జరేణ.

అర్థము : ఏషా = ఈ దమయన్తి, స్మరస్యైవ = మస్మధుని యొక్కయే, కృతిః =
సృష్టి. ధాతుః = బ్రహ్మయొక్క, స (సృష్టిః) = సృష్టికాదు. (యస్మాత్ =

ఏలయనగా) అస్యాః=ఈ దమయన్తియొక్క, శిల్పీ=శిల్పి. ఇతర కారు జేయః; ఇతరకారు= ఇతర శిల్పులచే, జేయః = జయింపఁదగినవాఁడు. న=కాఁడు. అనగా నీ శిల్పి యజేయుడని యర్థము. రూపస్య=సౌందర్యము యొక్క, శిల్పే = నిర్మాణమునందు, స చ వేధాః = ఆ బ్రహ్మయో, స్మరకిజ్జరేణ= మన్మథున కధీనమైన, పయసా=యౌవనము చేతను, నిర్జీయతే=ఓడింపఁబడును.

సమాసములు :

ఇతరకారుజేయః :- ఇతరే చ తే కారవశ్చ=ఇతర కారవః, ఇతర కారుభిః జేయః=ఇతర కారుజేయః.

స్మరకిజ్జరేణ :- స్మరస్య కిజ్జరః, స్మరకిజ్జరః, తేన = స్మర కిజ్జరేణ.

భావము :

ఈ దమయన్తి మన్మథుని సృష్టియే కాని బ్రహ్మ సృష్టికాదు. ఈ దమయన్తి సృష్టించిన శిల్పి ఇతరులగు శిల్పుల కజేయుఁడు. బ్రహ్మయో యోడింపఁ బడునేగాని గెలువఁజాలఁడు. ఏల యనగా ఈ దమయన్తి రూప నిర్మాణశిల్పము నందు, బ్రహ్మ, మన్మథునికి కిజ్జరత్వమును వహించి యతనికధీనత్వము నందుండెడి యౌవనమును పయస్సు చేతను నోడింపఁబడును. కాన నా యౌవనమునకు నధికారియైన మన్మథునిచే నాబ్రహ్మ యోడింపఁ బడునని ప్రత్యేకముగా చెప్పనవసరము లేదు. బాల్య శరీరము బ్రహ్మ సృష్టికాని యది యంత అంద మైనది కాదు. యౌవనమో మిక్కిలి రమణీయమైనది. బాల్య పయస్సును నిర్మించిన బ్రహ్మ యౌవనముచే నోడింపఁబడును. ఆ యౌవన పయస్సు మన్మథునికి కిజ్జరత్వమును వహించినది గాన, దానిచే నోడిన బ్రహ్మ, మన్మథుని చేతను నోడిన వాడే యగునని ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పనవసరము లేదు. ప్రకృతి సుందరమైన దమయన్తి, యౌవనము చేతను, మన్మథుని చేతను నింకను రామణీయకము నొందిన దని భావము. ||౧౩౧||

శ్లో. గురోరపీమా , భణదోష్టకణ్ణ
నిర్దుక్తి గర్వచ్ఛిదయా చితేనుః ।

శ్రమః స్మరస్యైవ భవం విహాయ

ముక్తిం గతానామనుతాపనాయ॥

132

ప.వి. గురోః - అపి - ఇమాం - భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తిగర్వచ్ఛిదయా - వితేనుః -
శ్రమః - స్మరస్య - ఏవ - భవం - విహాయ - ముక్తిం - గతానామ్ - అను
తాపనాయ.

అర్థము: గురోరపి - బృహస్పతికిని, ఇమాం - ఈ దమయన్తని, భణదోష్ఠకణ్ఠ
నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా; భణత్ - పఠించునట్టి, ఓష్ఠ - పెదవులు, కణ్ఠ -
కణ్ఠము అను వీనియొక్క, నిరుక్తి = సౌందర్యాతిశయమును పఠించుట
యందు, గర్వ = సాటిలేని పక్షల మను సహజ్ఞానమును, చిదయా =
ఖణ్డించుటచే, వినేతుః - బోధకుడైన, అనగా, నీవు దమయన్తి యొక్క
సౌందర్యమును పఠింప లేవని బోధించు, స్మరస్య = మన్మథునికి, ఏషః =
ఈ, శ్రమః = దమయన్తని సృజించెడి పరిశ్రమ, భవం = సంసార బంధ
మును, విహాయ = వదలి, ముక్తిం = మోక్షమును, గతానాం = బొందిన వారికి,
అనుతాపనాయ = పశ్చాత్తాపము కొరకు, భవతి = అగుచున్నది.

నమానములు :

భణదోష్ఠ కణ్ఠ నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా :- ఓష్ఠా చ కణ్ఠశ్చ = ఓష్ఠకణ్ఠమ్,
భణచ్ఛతత్ ఓష్ఠకణ్ఠం చ = భణదోష్ఠకణ్ఠమ్, నిరుక్తాగర్వః నిరుక్తిగర్వః,
భణదోష్ఠ కణ్ఠస్య నిరుక్తిగర్వః - భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తిగర్వః భణదోష్ఠకణ్ఠ
నిరుక్తిగర్వస్యచిదా - భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదా.తయా = భణదోష్ఠ
కణ్ఠనిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా.

భావము :

దమయన్తి ని పఠించుటలో బృహస్పతి యొక్క పెదవులు కణ్ఠము గూడ
నసమర్థములై నందు వలన, నని దమయన్తిసౌందర్యవర్ణనమున న సమర్థములని
బోధించెడి మన్మథునికి నీదమయన్తని సృజించుట వలన ప్రయాస, సంసారము
వదలి మోక్షముబొందెడి వారికి పశ్చాత్తాప కారణమగు చున్నది ఏల యనగా
దమయన్తియుడుట చేత నీ సంసారమే ఎల్లప్పుడును, ఆసందమయము. కావు

నీ. సంసారమే మోక్షము. మేముదమయన్తియుండుట వలన నెల్లప్పుడు నానంద
వయమగు సంసారమును వదిలి ముక్తినిపొందజేమని పశ్చాత్తాపము ముక్తు
లకుఁ గల్గును. ముక్తులకే యంత పశ్చాత్తాపము గల్గినచో నితరులకీషవియ
మునుఁగూర్చి చెప్పనేల? ముక్తులకే యట్టియభిప్రాయము గల్గినపు డితరుల కెట్లు
కలుగుక యుండును. ముక్తులను సైతము దమయన్తి సౌందర్యము చలింపఁ
జేయుచున్నచో నది యెంతగొప్పదో యోచింపదలయును-దమయన్తి సమృ
ద్ధములేని ముక్తి ముక్తి కాదని సారాంశము ॥౧౭౭॥

శ్లో. ఆభ్యాతుమక్షిప్రజసర్వపీతాం
భైమీం తదేకాం నిభాతదృక్షుః
గాధాసుధాశ్లేషకలావిలాసైః
రలబ్ధకారాననచన్ద్రమ్ ఇన్ద్రమ్ ॥

133

ప.వి. ఆ భ్యాతుమ్ - అక్షిప్రజసర్వపీతాం - భైమీం - తదేకాం నిభాతదృక్షుః -
గాధాసుధాశ్లేష కలావిలాసైః - అలబ్ధకార - అననచన్ద్రమ్ - ఇన్ద్రమ్ -

అర్థము :- ఇన్ద్రమ్ = ఇన్ద్రుడు, అక్షిప్రజసర్వపీతాం; అక్షిప్రజ = తన వేయి
కన్నుల సమూహముచే, సర్వ = సమస్తములగు నవయవములయందు,
పీతాం = పీతితోఁజూడఁబడిన, భైమీం = దమయన్తిని, తదేకాం నిభాత
దృక్షుః; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క ఏకాం నిభాత = ఒకయజ్ఞము నందే, నిభాత =
నాటుకొనఁబడిన, దృక్షుః = నేతములుగల మనుష్యులవిషయమున, ఆభ్యా
తుం = చెప్పుటకు, గాధాసుధాశ్లేషకలావిలాసైః, గాధాసుధా = శ్లోకామృతము
యొక్కయు, శ్లేషకలావిలాసైః = శ్లేషాః ష్కారమయొక్కయు విలాసము
లచే (గాధాసుధాశ్లేష = గాధలనెడి అమృతోటి సంబంధముచేతను, కలా
విలాసైః = పదునాఱు కలల విలాసములచేతను) అననచన్ద్రమ్ = ముఖ
చన్ద్రుని, అలబ్ధకార = అలజ్కరించెను.

సమాసములు :

అక్షిప్రజసర్వపీతామ్ :- అక్షాం ప్రజ అక్షిప్రజః, అక్షిప్రజేణ స ర్వేషు
పీతాః - అక్షిప్రజసర్వపీతా. తామ్ - అక్షిప్రజసర్వపీతామ్,

తదేకాజ్ఞనిభాతదృశుః - ఏకంచతస్ అజ్ఞంచ=కాజ్ఞం, తస్యాః ఏకాజ్ఞం= తదేకాజ్ఞం. తదేకాజ్ఞే ని భాతాదృశౌ యేషా నై = తదేకాజ్ఞనిభాతదృశః, తేషు= తదేకాజ్ఞ నిభాతదృశుః.

భావము :

ఇన్ద్రియ తన వేయికన్నులచే, నా దమయన్తి యొక్క సర్వాజ్ఞములనుఁ బ్రీతితోఁ జూచెను. మనుష్యులకు రెండుకన్నులే యుండుట వలన, వారు ఆమె యొక్క యొకయజ్ఞమును మాత్రమే చూడగల్గుదురు. కాననట్టియల్పజ్ఞులకు వివరములతోనుఁ జెప్పటను, సర్వపశేషములనుఁ దెలిసిన యిన్ద్రిదే సమర్థుఁడు. కాన నా యింద్రుఁడు శ్లోకసుధయొక్కయు, శ్లేషాలంకారములయొక్కయు విలాసములచేతను పక్షాంతరముల అమృతసంబంధముచేతను, పదునాఱుకలల విలాసముల చేతను తన యానన చంద్రునలంకరించెను. అనగా శిష్టార్థములతోఁ జెప్పఁబోవు శ్లోకముచేఁజెప్పఁబోయెనని యాశయము ||౧౩౩||

శ్లో. స్మితేన గౌరీ హరిణీ దృశేయం

వీణావతీ సుస్వరకణ్ఠభాసా |

హేమైవ కాయప్రభయాజ్ఞశేషై

స్తన్వీ మతిం క్రామతి మేన న కాఽపి ||

134

ప.వి. స్మితేన- గౌరీ - హరిణీ- దృశా- ఇయం- వీణావతీ- సుస్వరకణ్ఠభాసా- హేమా-ఏవ- కాయప్రభయా - అజ్ఞశేషైః- తన్వీ-మతిం-క్రామతి- మే-న- కా- అపి-

అర్థము:- ఇయం= ఈ దమయన్తి, స్మితేన= చిలునగవుచే, గౌరీ-గౌరియనుపేరు గల యొక స్త్రీయు, పక్షాంతరమున, గౌరీ=తెల్లనిదియునై, మే=నాయొక్క మతిం=బుద్ధిని, క్రామతి= అధిరోహించుచున్నది, దృశా=నేత్రకాంతితో హరిణీ= ఒక స్త్రీయై (లేడియై) సుస్వరకణ్ఠభాసా= మంచిస్వరముతోఁ గూడినకణ్ఠకాంతిచే, వీణావతీ=వీణావతియను పేరుగల అపస్వరస. (వీణ, తోఁగూడినదియు) కాయప్రభయా= శరీరకాంతిచే, హేమ= హేమయను నపస్వరస. (పసిడి) అజ్ఞేషు-అవయవములయందు, శేషైః=మిగిలినవారితో

తస్మిన్ = మేనకయను నౌకస్త్రి(అచ్చరలలో నౌకకైయున్న)మతిం =
బుద్ధిని, క్రామతి = అధిరోహించుచున్నది

వి. ఇచ్చట నౌక దమయన్తినే గౌరీమున్నగు రూపములలో నుల్లేఖించుట
వలన నుల్లేఖాలజ్ఞానము.

భావము :

ఈ దమయన్తి చిఱుగవుచే గౌరీయను దేవతాస్త్రిగను (తెల్లనిదిగ) నున్నది. మతియు నీరమయన్తి హరిణియను దేవతాస్త్రిగను (నాడజింకగను) నున్నది. ఇంతను నీమే వీణావతియను నవ్వరసగను (పీణతోకూడిన యొక స్త్రిగను) నున్నది. ఈమె తనశరీరకాన్తితో హేమయను నవ్వరసగను (పసిడిగను) నున్నది. తక్కిన తన యదయవములతో నీమే మేనకయను స్త్రిగాను (ఒకయచ్చరగను) నున్నది. ఈ విధముగా నామె నాబుద్ధికి దేవతాస్త్రిగను మానవస్త్రిగను కానవచ్చుచున్నది. ఇచ్చట దేవతాస్త్రిలకు మానవస్త్రిలను శ్లిష్ట విశేషణములచే చెప్పుటవలన పూర్వశ్లోకమున సూచించిన శ్లేషవిలాస సంపత్తి దీనియందొనగూడినది. ఈ విధముగా నలరూపమునందున్న యింద్రుడు దమయన్తిని వర్ణించెను ||౧౩౪||

శ్లో. ఇతి స్తువానః సవిధే నలేన

విలోకితః శజ్జితమానసేన।

వ్యాకృత్య మర్త్యోచితమర్థము క్తేః

అఖణ్డల సస్య నునోద శజ్జామ్॥

135

ప.వి. ఇతి- స్తువానః- సవిధే- నలేన- విలోకితః- శజ్జిత మానసేన-
వ్యాకృత్య- మర్త్యోచితమ్- అర్థమ్- ఉక్తేః- అఖణ్డలః-తస్య-నునోద-
శజ్జామ్.

అర్థము : ఇతి-ఇట్లు, స్తువానః-గౌరీ మున్నగు నచ్చరల రూపమున, దమ
యన్తిని వర్ణించుచున్న, అఖణ్డలః=ఇంద్రియ, సవిధే = సమీపమందు,
శజ్జితమానసేన- (దేవతలకు తగిన యర్థమును జెప్పుట వలన, తన
రూపమును ధరించిన యింద్రియే యాతడని)సందేహించిన ఘనస్సుగల,
సలేన = నలునిచే, విలోకితస్సన్ = చూపబడినవాడై, ఉక్తేః = తాను

పూర్వ శ్లోకమునందుఁ జెప్పిన గౌరిమున్నగు పదములకు, మర్త్యోచితం = మానవులకు దగిన, తెల్లనిదిమున్నగు, అర్థం = అర్థమును, వ్యాకృత్వ = వ్యాభానించి, తస్య = ఆ నలునకు, శజ్కం = సందేహమును, నునోద = తొలగించెను.

సమాసములు :

శజ్కతమానసేన :- శజ్కతం మానసం యస్మిన్ = శజ్కతమానసః, తేన = శజ్కత మానసేన.

మర్త్యోచితమ్ :- మర్త్యానా ముచితః - మర్త్యోచితః, తం = మర్త్యోచితమ్.

భావము :

ఇట్లు గౌరి మున్నగు నప్పరల రూపమ లతో దమయన్తిని వర్ణించుచున్న యింద్రిని సమీపమందు నలుఁడు చూచి యితడు గౌరి మున్నగు దేవతా స్త్రీ పరమగు నర్థముతో దమయన్తిని వర్ణించుచున్నాడు కాన నితడు నల రూపమును ధరించిన యింద్రుడా? యని సంశయింపఁ దొడగెను. దానిని గ్రహించి యింద్రిఁడు తాను చెప్పిన గౌర్యాదీశబ్దములకు దేవతాదీ పరములగు నర్థములను వదలి 'తెల్లనిది' మున్నగు మానలోచితములగు నర్థములనుఁ జెప్పి వెంటనే యా నలుని సందేహమునుఁ బోగొట్టెను. ||౧౩౫||

శ్లో. స్వం నై షధాదేశమహో విధాయ
కార్యస్య హేతోరపి నానలః సన్ ।
కిం స్థానివద్భావ మథ త దుష్టం
తాదృక్కృతవ్యాకరణః పునః సః ॥

136

ప.వి. స్వం - నై షధాదేశమ్ - ఆహో - విధాయ - కార్యస్య - హేతోః - అపి - నానలః - సన్ - కిం - స్థానివత్ - భావమ్ - అథ త - దుష్టం - తాదృక్ - కృత వ్యాకరణః - పునః - సః.

అర్థము: సః = ఇంద్రిఁడు, కార్యస్య = దమయన్తి ప్రాప్తి యను కార్యమునకు;

హేతోరపి = నిమిత్తమునకును, స్వం = తన్ను, నైషధాదేశం; నైషధ = నలునకు, ఆదేశం = ఆదేశముగా, విధాయ - చేసి, నా నలస్సన్ = నలుడేయై, అనగా నలరూపమును ధరించి, పునః = వెనుక అనగా నిన్దుండని సంశయము వచ్చిన పిదప, తాదృక్కృత వ్యాకరణఃనన్; తాదృక్ = ఆ విధముగా, కృత్ = చేయబడిన, వ్యాకరణస్సన్ = దేవతాపరమైన విపరణము గలవాడై, స్థానిపత్ = ఆదేశ ప్రసక్తిగల్గిన యింద్రుడు పలె, కిం = ఏమి, దుష్టం = పాపముతోఁ గూడిన, భావం = పరస్త్రి వాఁబడు, అధత్త = ధరించెను, అహో = ఆశ్చర్యము. నలస్వరూపమును ధరించిన యిన్దుడు నలుడువలె ధర్మబుద్ధిఁ గల్గియుండవలయును గదా. కాని దానిని చదిలి పరులను మోసగించెడి తన స్వభావమును ధరించుట యాశ్చర్యకరమని అర్థము. (మఱియు, తాదృక్కృత వ్యాకరణోఽపి; తాదృక్ = ఆ విధముగా, కృత = చేయబడిన, వ్యాకరణోఽపి = వ్యాకరణము గలవాడైనను. అనగా మహేన్ద్ర వ్యాకరణము రచియించిన వాడైనను, సః = పజ్జితుడైన యా యింద్రుడు, నైషధాదేశమ్ = నలుని రూపమును ధరించి నలున కాదేశమై, నానలః (న అల్ = అనల్, అనల్ న భవతీతి = నానల్, తస్య = నానలః, అను విగ్రహముచే) “అల్ న కు, అనగా సక్షరమునకు - దానికి సంబంధించిన, కార్యస్య హేతోః = కార్యము కొఱకై, దుష్టం = నిషేధింపబడిన, స్థాని వద్భావం = స్థానివలె నాదేశమగుటను, కిమ్ = ఏమి, అధత్త = ధరించెను. అహో = ఆశ్చర్యము. వ్యాకరణశాస్త్రమును రచియించిన యిన్దుడు అవ్విధి యందు స్థానివద్భావమునెట్లు గావించెను? అవ్విధియందు స్థానివద్భావము “స్థానివదాదేశోఽనల్వధౌ” యనుపాణిని సూత్రము ననుసరించి నిషేధింపబడినది. ప్రకృతము ‘నానల్లు’ యొక్క అనగా ‘అల్లు’ యొక్క విధిగాన నదిగూడదు.

మఱియు తాదృక్కృత వ్యాకరణః; తాదృక్ = ఆ విధముగా, కృత = చేయబడిన, వ్యాకరణః = వ్యాకరణ సంస్కారముగల, సః = ‘సః’ అను శబ్దము, స్వం = స్వకీయమైన, ఆదేశం = ఆదేశమును (నైషధాదేశము శబ్దమునుండి ఖణ్ణ విశ్లేషచే నాదేశ శబ్దము గ్రహింపబడినది) విధాయ =

చేసి, అనగా త్యదాద్యత్వమును బొంది యని అర్థము. నానలః కార్యస్య హేతోః = అల్లును ఆశ్రయించిన హల్ జ్యాదిరూపమైన స్థానికార్యము కోటకు, దుష్టం = అల్పిధియందు నిషేధింపబడిన స్థానివద్భావమును, కిం=ఏల, అధత్త = ధరించినది, అహో = ఆశ్చర్యము అనగా విరుద్ధమని యర్థము.

వి. తొలుత దేవతాపరమగు నర్థముఁ జెప్పి, నలుఁడు సందేహింపగనే మానవపరమగు యర్థమునుఁ జెప్పుట చలనను, దానికి పరిహారము గూడ సందేయస్పది గాన పిరోధాభాసము. అది శ్లేషమహిమతో నేర్పడినది కాన శ్లేషతో దానికి సజ్జరము.

సమాసములు :

నైషధాదేశం :- నైషధస్య ఆదేశః - నైషధాదేశః తమ్ = నైషధాదేశమ్.

నానలః :- న అల్ = అనల్ - న అనల్ = నానల్, తస్య, = నానలః.

స్థానివద్భావమ్ :- స్థానీవ స్థానివత్. స్థానివతః భావః = స్థానివద్భావః, తమ్ = స్థానివద్భావమ్.

తాదృక్ కృతవ్యాకరణః :- తాదృక్ కృతం = తాదృక్ కృతం. తాదృక్ కృతం వ్యాకరణం యస్యసః = తాదృక్ కృత వ్యాకరణః.

భావము :

ఆ యిన్ద్రియ దమయన్తిని సంపాదించు బ్రయత్నముతో తన్ను అనగా తన స్వరూపమును నలునికి ఆదేశముగా ననగా నలుని రూపమగు నాదేశముగాఁ గావించి (న నలః = అనలః, న అనలః = నానలః అను వ్యుత్పత్తిచే) నా నలుఁడై యనగా నలుడేయై పిదప నిజమైన నలునకు సందేహము రాగనే, (తాదృక్ కృత వ్యాకరణుడై) అనగా మనుష్యపరమంగాఁ జెప్పబడిన వివణము గల వాడై యనగా తన మాటలకు వేఱుగా నర్థముఁ జెప్పినవాడై యాదేశ ప్రసక్తి గల స్థాని యాయెను. ఇంద్రునియందు నలరూపముగా నాదేశమగుటచలన - నా ఇంద్రుఁడు స్థాని యాయెను. ఇట్లు స్థానియైన యింద్రుఁడు నలుని రూపమున నుద్భుటవలన నలుని చలె వ్యవహరించఁవలయును గదా. అట్లు వ్యవహరింపఁ

యింద్రుని వలె దుష్టభావము గల్గి పర శ్రీ వాంఛ సత డేల వహించెను. అనగా నింద్రుఁడు నలరూపమును ధరించినపుడు నలుని యొక్క ప్రశస్త గుణములను వహింపక, ఇతరులను వంచించుట మున్నగు తన స్వభావ నేల వహించె నని యర్థము. ఇది చాల యాశ్చర్యకరమైనది. మఱియు నా యింద్రుఁడు 'తాదృ క్కృత వ్యాకరణుఁడు" అనగా నా విధముగా రిచియింపఁబడిన మహేష్ఠ వ్యాకరణముఁ గల్గియు, పండితుఁడయ్యు నైషధునకు అనగా నలున కాదేశమై యాతని రూపమును ధరించి నా నలునకు అనగా (న + అల్ = అనల్, న, అనల్ = నానల్ = తస్య = నానలః) అను వ్యుత్పత్తి ననుసరించి యేర్పడిన యర్థమగు "అల్" నకు ననగా నక్షర సమామ్నాయమందు, 'అ ఇ ఉ ణ్' సూత్రములోని 'అ' ను, 'హల్' సూత్రములోని 'ల్' ను కలుపుటచే నేర్పడిన 'అల్' ప్రత్యా హారములోని యక్షరములకు ననగా నక్షర సామాన్యమునకు సంబంధించిన కార్యమునకై "స్థానివదాదేశోఽ నల్వధౌ" అను సూత్రము ననుసరించి 'అలా' శ్రయ కార్యమునుఁ జేయునపుడు నిషేధింపఁబడిన స్థానివద్భావమును, నేల గావించెను. ఎట్లనగా (నహోధః" పా. సూ ౮-౩-౩౪) అను మాత్రముచే "ధ" ఆదేశమును విధించి, యిది 'అలాశ్రయ విధి' అనగా 'ధ' అను సక్షర మును ఆశ్రయించి చేయు కార్యముగా నిట స్థానివద్భావము నిషిద్ధమైయున్నను, స్థానివద్భావమును గావించెను.

ఇట్లే ('పథిమథి.....పా.సూ ౩-౧-౨౫) అనుసూత్రముచే 'అల్' ను చేసినపిదప, నిషిద్ధమైన స్థానివద్భావముచే నేర్పడిన, హల్వము' నాశ్రయించి "హల్వాబ్బోద్భిద్ధాత్తు తిస్యప్త క్తంహల్" అను సూత్రముచే లోపమునుఁ గావించెను.

లేదా తనయందు నలుని యాదేశముఁగావించుకొని విశిష్ట మైన దేవతా కారములను వదలి మానవుఁడగు నలుని రూపమును వహించిన యింద్రుఁడు హీన మైన స్థానివద్భావము నేల వహించెననియు నాశయము ॥౧౩౬॥

శ్లో. ఇయమియ మధిరథ్యం యతి నేపథ్యమజ్ఞు
ర్విశతి విశతి వేదీమూర్వశీ సేయమ ర్వాఙ్మిః ।
ఇతి జనజనితైః సానన్దనాదై ర్విజఘ్నే
నలహృది పరభై మీ వర్ణనాఽఽకర్ణనా ప్తిః ॥ 137

ప.వి. ఇయమ్ - ఇయమ్ - అధిరథ్యం - యాతి - నేపథ్యమజ్ఞాః - విశతి - విశతి -
వేదీమ్ - ఊర్వశీ - సా - ఇయమ్ - ఉర్వాః - ఇతి - జనజనితైః - సానన్ద
నాదైః - విజఘ్న - సలహృది - పరభై మీవర్ణనా కర్ణనాఽఽప్తిం -

అర్థము. నేపథ్యమజ్ఞాః; నేపథ్యం = అలజ్కారములచే, మజ్ఞాః = అందమైన, ఉర్వాః
= భూమికి, ఊర్వశీ = ఊర్వశియైన యీదమయన్తి, ఇయమియమితి =
“ఈమె, యీమె” యని తత్తరపాటుతో జెప్పబడినదై, అధిరథ్యం = వీధి
యందు, యాతి = పోవుచున్నది. వేదీం = స్వయంవరపు వేదికను, విశతి
విశతి = ప్రవేశించుచున్నది. ఇతి = అని, జనజనితైః = ప్రేక్షకులగు జనుల
సుండి - = ఉద్భవించిన, సానన్దనాదైః = ఆనందముతో గూడిన
కేకలతో, సలహృది = నలుని హృదయమందు, పరభై మీవర్ణనా కర్ణనాప్తిః;
పర = పరులయొక్క, భై మీవర్ణన = దమయన్తి వర్ణించుటను, ఆకర్ణన =
వినుటలోని, ఆప్తిః = సౌఖ్యలాభము, విజఘ్న = కొట్టబడినది.

సమాసములు :

అధిరథ్యమ్ : . రథ్యాయామ్, = అధిరథ్యమ్

నేపథ్యమజ్ఞాః :- నేపథ్యనమజ్ఞాః = నేపథ్యమజ్ఞాః.

జనజనితైః :- జనైః జనితాః = జనజనితాః, తైః = జనజనితైః.

సానన్దనాదైః - ఆనన్దేన సహవర్తన్తఇతి = సానన్దాః, సానన్దానాం నాదాః,
సానన్దనాదాః, తైః = సానన్దనాదైః.

సలహృది :- సలస్యహృత్ = సలహృత్, తస్మిన్ = సలహృది.

పరభై మీవర్ణనా కర్ణనాప్తిః :- భైవ్యాః, వర్ణనం = భై మీవర్ణనం, పరేణాం
భై మీవర్ణనమ్ = పరభై మీవర్ణనం, పరభై మీవర్ణనస్య ఆకర్ణనమ్ = పర
భై మీవర్ణనాకర్ణనమ్. పరభై మీవర్ణనాకర్ణనస్య ఆప్తిః = పరభై మీవర్ణనా
కర్ణనాఽఽప్తిః.

భావము :

భూగణములచే సలజ్కృతయై మనోహరముగా మున్న భూలోకపు
ఊర్వశి నాగు శిరయచున్న శిథిలమందు నందరామాదై రాగతో జనులు “ఈ భూ
లోకం” శిథిలమందు జెప్పుచున్నది. స్వయంవరవేదికను ప్రవేశించుచు

“ఇదిగో స్వయంపర వేదికను బ్రవేశించుచున్నది ప్రవేశించుచున్నది” యని ప్రేక్షకజనులు హర్షముతోఁ గేకలు వేయుటచే సంతపరకును, సితరులు దమ యన్నిసి గూర్చి చేయువర్ణనలచే శ్రవణానందము సమభవింపుచున్న నలున కది ప్రతిబంధకమైనది. అనగా జనుల కేకలలో నది కలసి పోయి వినబడలేదని యాశయము ॥౧౭౭॥

శ్లో. శ్రీహర్షం కవిరాజరాజమకుటాలజ్ఞాన హీరః సుతం

శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్

తర్కేశ్వర్యసమశ్రమస్య దశమస్తస్య వ్యరంసీస్మహా

కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః ॥ 138

ప.వి. శ్రీహర్షం- కవిరాజ రాజమకుటాలజ్ఞాన హీరః- సుతం- శ్రీహీరః- సుషువే- జితేంద్రియచయం- మామల్లదేవీ- చ-యం- తర్కేశ్వ- అపి- అసమశ్రమస్య- దశమః- తస్య-చ్యవః-సీత్- మహాకావ్యే-చారుణి- నైషధీయచరితే- సర్గః- నిసర్గోజ్జ్వలః-

అర్థము:- కవిరాజ రాజమకుట జ్ఞానహీరః; కవిరాజ=కవిశ్రేష్ఠులయొక్క రాణి = సత్త్విక- యొక్క, మకుట= కిరీటమునకు, అలజ్ఞాన- భూషణమైన, హీరః=పరజనులయగు, శ్రీహీరః= శ్రీహీరుడగు విద్వాంసుడు, జితేంద్రియచయం; జిత=జయంపఱచిన, ఇంద్రియచయం=ఇంద్రియ సమూహముగలిగిన, శ్రీహర్షం= శ్రీహర్షుడను, సుతం=పుమారుని సుషువే=ఉత్పత్తిగావించెను. మామల్లదేవీ చ= మామల్ల దేవియను తల్లియు, యమ్ :- ఎవనిని, సుషువే = కనెనో; తర్కేశ్వర్యపి= గౌతమ కాళాంబ నొద్దాది వివిధ తర్కములయందును, అసమశ్రమస్య= సాజితేసి పరిశ్రమగల, తస్య-ఆ శ్రీహర్షునియొక్క, చారుణి- రమ్మమైన, నైషధీయచరితే= నలున చరిత్రకును మహాకావ్యే- మహాకావ్యమందు, నిసర్గోజ్జ్వలః, నిసర్గ= వర్ణనములే. ఉద్బోధన ప్రకారముచేయెను. సర్గః = పదపద్య సర్గః సర్గ, సర్గంనులే సమూహమైయున్నది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞానరహితః :- కవీనాంరాజానః=కవిరాజాః. కవి
రాజానాంరాజిః=కవిరాజరాజిః, కవిరాజ రాజేఃమకుటాని=కవిరాజ రాజి
మకుటాని. కవిరాజ రాజిమకుటేష్వలజ్ఞానాః = కవిరాజ రాజిమకుటాల
జ్ఞానాః, కవిరాజ రాజిమకుమలజ్ఞానరేషుహితః=కవి రాజరాజిమకుటా
లజ్ఞానర హితః.

జితేంద్రియచయం :- ఇంద్రియాణాం చయః=ఇంద్రియచయః, జితః ఇంద్రి
యచయః యేన సః= జితేంద్రియచయః.

అసమశ్రమస్యః:- అవిద్యమానః సమః యస్యసః= అసమః, అసమః,
శ్రమః యస్య సః= అసమశ్రమః, తస్య=అసమశ్రమస్య
మహాకావ్యే:- మహచ్ఛతత్ కావ్యం చ= మహాకావ్యమ్, తస్మిన్ =
మహాకావ్యే.

నైషధీయచరితే :- నిషధానాంరాజాః=నైషధః, నైషధస్య, ఇదం=నైష
ధీయం, నైషధీయం చ తత్ చరితం చ=నైషధీయచరితమ్, తస్మిన్,
నైషధీయ చరితే

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః=నిసర్గోజ్జ్వలః

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల పరుసల మకుటములలో పజ్రమణియైన శ్రీహీరుడు ఇంద్రియ
నిగ్రహమును, గావించిన శ్రీహర్షుని జన్మింపజేసెను. మామల్లదేవి యను తల్లి
యాతనిని కనెను. కవిత్వమందేగాక గౌతమకాణావ బౌద్ధాది తర్కములయందు
సాటిలేని పరిశ్రమ, గావించిన యా శ్రీహర్షుని నైషధీయ చరితమును మహాకావ్య
మందు స్వభావముతో, బ్రకాశమానమైన దశమసర్గ సమాప్తి నొందినది.॥౧౩౮॥

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయ గోత్రోద్భవ ఉదాలి నరసింహ సూరి తనూజ ఉదాలి

సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు శ్రీ హర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు

దశమసర్గ సమాప్తము.

ఓంశమ్

శ్రీ హర్ష నైషధము

ఏకాదశ సర్గ

శ్లో. తాం దేవతామివ ముఖేన్దులసత్ప్రసాదా
మజ్ఞా రసాదనిమిషేణ నిభాలయన్తిమ్ |
లాభాయ చేతసి ధృతస్య వరస్య భీమ
భూమీన్ద్రజా తదను రాజసభాం బభాజ ||

1

ప.వి. తాం-దేవతామ్-ఇవ-ముఖేన్దులసత్ప్రసాదామ్-అజ్ఞా-రసాత్-అనిమిషేణ-
నిభాలయన్తిమ్-లాభాయ-చేతసి-ధృతస్య-వరస్య-భీమభూమీన్ద్రజా-
తదను-రాజసభాం-బభాజ.

అర్థము: తదను = ప్రజలయానంద ఘోష ఏర్పడిన పిదప, భీమభూమీన్ద్రజా =
భీమరాజు పుత్రిక యైన దమయన్తి, ముఖేన్దుల సత్ప్రసాదాం; ముఖేన్దు =
రాజుల ముఖ చంద్రులయందు (దేవతయొక్క ముఖచంద్రునియందును)
లసత్ప్రసాదాం = దమయన్తి రాకచే, లసత్ = విలసిల్లు, ప్రసాదాం = సంతో
షము (గలదియు, పక్షాంతరమున-ఇష్టమును కోరుము అని యనుగ్రహము
గలదై, వరము నీయ సిద్ధమైనదియు, తథా = అట్లే, రసాత్ = అనురాగము
వలన, అనిమేషేణ = రెప్పపాటులేని, అజ్ఞా = నేత్రముతో, నిభాల
యన్తిమ్ = చూచుచున్నదియు, పక్షాంతరమున; రసాత్ = సాధకుల భక్తి
విశేషము వలన, అనిమేషేణ = అప్పపాటులేని, అజ్ఞా = నేత్రముచే, నిభాల
యన్తిమ్ = భక్తజనమును (చూచుచున్నదియునగు, తాం = ఆ, రాజసభాం =
రాజసభను, దేవతామివ = దేవతవలె, చేతసి = మనస్సునందు, ధృతస్య =
ఆలోచింపఁబడిన, వరస్య = వివాహమాడెడి పరుడైన నలునికి (దేవత
లొసంగెడి యర్థమునకును) లాభాయ = ప్రాప్తికై, బభాజ = పొందెను.

వి. ఇచ్చట సభకు వేరతతో బోల్చినందు వలన నుపమాలక్షాగ్రము. ఈ సర్గయందు పసస్త్ర తిలకావృత్తము. దానిలక్షణము - “ఉక్తా పసస్త్ర తిలకా... తథజాతగోగః.

సమాసములు :

ముఖేస్తులసత్ప్రసాదామ్ :- ముఖాన్యేష ఇన్ద్రసః = ముఖేన్ద్రసః, ముఖేస్తు ఘలసన్ = ముఖేస్తులసన్, ముఖేస్తుల సన్ ప్రసాదః యస్యాస్యా = ముఖేస్తుల సత్ప్రసాదా, తాం = ముఖేస్తులసత్ప్రసాదామ్, దేవతా పక్షమున - ముఖమేవ ఇంచః = ముఖేన్ద్రః; ముఖేందోలసన్ = ముఖేన్దులసన్, ముఖేన్దులసన్ - ప్రసాదః యస్యాస్యా = ముఖేన్దుల సత్ప్రసాదా, తామ్ = ముఖేస్తుల సత్ప్రసాదామ్ ।

అసిమేషేణ :- అపిచ్యమానః సిమేషః యస్మత్ = అసిమేషం, తేన = అసిమేషేణ.

భీమభూమీస్త్రిశా :- భీమ ఇతి భూమీస్త్రిశా = భీమభూమీస్త్రిశా, భీమభూమీస్త్రిశా తే జాయత ఇతి :: భీమభూమీస్త్రిశా.

భావము :

జనుల హర్షనాదమునకు తర్వాత దేవత పలె నుండెడి యా రాజసభనుఁ బ్రవేశించినది. ఆ సభయందు దమయన్తి రాగానే రాజుల ముఖచంద్రులు, ప్రసన్నతతోఁ గూడినవి, దేవతయో భక్తులను పరమును కోరుకొను మని చెప్పుచు దానినొసంగుటకుఁ దగిన ముఖ ప్రసాదమునుఁ గల్గియున్నది. ఆ సభ దమయన్తి పైస ననురాగముచే, రెప్పపాటు లేని నేత్రములతో చూచుచున్నది. దేవత యో సహజముగా రెప్పపాట్లులేని నేత్రములతోఁ దనయెడ భక్తిగల వారిని చూచుచున్నదియు సగు నా రాజసభను, మనస్సున ధరింపఁబడిన నలుఁడైన వరునిఁ బడయుటకై, (దేవత యొసంగెడి యర్థములను) బడయుటకై ప్రవేశించెను ॥౧॥

శ్లో. తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు తద్విభూషా
రత్నేషు చ ప్రతిఫలన్నిజదేహదమ్భాత్ ।

దృష్ట్వా పరం స హృదయేన స కేవలం తైః
సర్వాత్మనైవ సుతనా యువభిర్మమజ్జే॥

2

ప.వి. తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు - తద్విభూషారత్నేషు - చ - ప్రతిఫలన్నిజదే -
హవద్భూత - దృష్ట్వా - పరం - స - హృదయేన - స - కేవలం - తైః -
సర్వాత్మనా - ఏవ - సుతనా - యువభిః - మమజ్జే.

అర్థము :- తైః = ఆ, యువభిః = ముసలచే, సుతనా = సుందరశరీరము గల
దమయన్తియందు, దృష్ట్వా = దృష్టిచేతనే, స కేవలం మమజ్జే =
కేవలము మునుగుట గాదు. కిన్తు = మరేమనగా, తన్నిర్మ
లావయవభిత్తిషుః తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క, నిర్మల = పరిశుద్ధము
లైన, అవయవభిత్తిషు = గణాంతము మున్నగు నవయవములయందును,
తద్విభూషారత్నేషు చ; తత్ = ఆ దమయన్తియొక్క విభూషా = భూషణ
ముల యందలి, రత్నేషు చ = రత్నములయందును, ప్రతిఫలన్నిజదేహ
దంభాత్; ప్రతిఫలత్ = ప్రతిఫలించిన, నిజ = తమవియైన, దేహ = దేహ
ములయొక్క, ధంభాత్ = నెపమువలన, సర్వాత్మనైవ = సమస్తము
లయిన యజ్ఞములచే, మమజ్జే = మునుగుట. (జరిగినది)

వి. ప్రతి ఫలన్నిజదేహద్భూతః; అనుచోట వ్యాజార్థకమగుదమ్భశబ్దమును,
బ్రయోగించి సర్వాజ్ఞ మజ్జనమునుఁ జెప్పుటవలన నపహ్నాపము. సర్వాజ్ఞ
ములతో మజ్జనము లేకపోయినను నది యేర్పడినట్లు చెప్పుట వలన
ఉత్పేక్ష - వ్యాజ్ఞకమునుఁ బ్రయోగింప సంధువలన నది గమ్యము

సమాసములు :

తన్నిర్మలావయవభిత్తిషుః - నిర్మలాశ్చతే అపయవాశ్చ = నిర్మలావయవాః,
తస్యాః నిర్మలావయవాః = తన్నిర్మలావయవాః, తన్నిర్మలావయవా
వభిత్తయః = తన్నిర్మలావయవభిత్తయః. తాను = తన్నిర్మలావయ
వభిత్తిషు.

ప్రతిఫలన్నిజదేహద్భూతః :- నిజాశ్చతే దేహాశ్చ = నిజదేహాః. ప్రతి
ఫలన్తశ్చతే నిజదేహాశ్చ = ప్రతిఫలన్నిజదేహాః, ప్రతిఫలన్నిజదేహా

నాచమృతః ప్రతిభంన్నిజదేహచమృతః, తస్మాత్ - ప్రతిభంన్నిజదేహ
చమృతః।

సర్వాత్మనా :- సర్వశాస్త్రా ఆత్మాచ చ=సర్వాత్మా, తేన=సర్వాత్మనా
భావము :

ఆ సభయంచలి యువకులు, ఆ దమయన్తియందు. తమ దృష్టిచేతనే
మునుగలేదు. తమహృదయముచేతను మునుగలేదు. మరేమసగా-ఆమెయొక్క
నిర్మలములగు గజ్జస్థలాద్య వయవములయందును, ఆమెయొక్క భూషణరత్నముల
యందును తమదేహములు ప్రతిబింబించుట యను నెపముతో తమ సర్వావయవ
ములతోడను నామెయందు వారు మునిగిరి. ॥౨॥

శ్లో. వ్యామస్తరా వసుమతీమపి గాధిజన్మా
యద్యన్యమేవ నిరమాన్యత నాకలోకమ్।
చారుః స యాదృగభవిష్యదభూద్విమానైః
తాదృక్ తదభ్రమవలోకితుమాగతానామ్॥

3

ప.వి. వ్యామ్ - అస్తరా - వసుమతీమ్ - అపి - గాధిజన్మా - యది - అన్యమ్ - ఏవ -
నిరమాన్యత - నాకలోకమ్ - చారుః - సః - యాదృక్ - అభవిష్యత్ -
అభూత్ - విమానైః - తాదృక్ - తదభ్రమ్ - అవలోకితుమ్ - ఆగతానామ్.

అర్థము :- గాధిజన్మా - గాధిపుత్రుడైన విశ్వామిత్రుడు, ద్యామ్=స్వర్గమునకు,
వసుమతీ మపి= భూమికిని, అస్తరా=మధ్యభాగమున, అన్యమేవ =
మఱియొక్కటైన, నాకలోకమ్=స్వర్గమును, నిరమాన్యత యది = నిర్మిం
చినచో, యాదృక్=ఎటువంటి, చారుః= సుందరముగా, అభవిష్యత్=
అగునో, తదభ్రమ్, తత్=స్వయంవరమణ్ణపముపైని, అభ్రమ్=ఆకాశము,
అవలోకితుమ్= స్వయంవరమునుఁ జూచుటకు, ఆగతానామ్= విచ్చే
సిన దేవతలయొక్క, విమానైః= విమానములచే, తాదృక్=అంతటి,
చారు= అందముగా, అభూత్=ఉండినది. స్వయంవరసభకుఁ బైనున్న
యస్తరిక్షణము, దేవతల విమానములతోఁ గూడినదై యస్తరిక్షణము
స్మరించిన మఱియొక స్వర్గము పలె శోభించుచున్న దనియర్థము.

వి. స్వర్గభూములకు మధ్య నాకలోక సంబంధము లేకపోయినను దాని సంబంధమును జెప్పటచే సంబంధాతి శయోక్తి, కొంచఱువీసిన 'అభూతోపమ' యని జెప్పుదురు.

సమాసములు :

గాధిజన్మా:- గాధేః జన్మ యస్మిన్ = గాధిజన్మా.

భావము:

విశ్వామిత్రుడు స్వర్గభూములమధ్య భాగమున, మఱియొక స్వర్గమును సృజించినచో, నా స్వర్గమంత సుందరముగానుండునో ఆ స్వయంవరమహిమము పైని యాకాశము అ మహోత్సవమును దర్శించుటకై ఏతెచ్చిన వేదవంశము నములతోగూడి యంతరమ్యముగా నుండినది ||౬||

శ్లో. కుర్వద్భిరాత్మ భవసౌర భసమ్ప్రదానం
భూపాలచక్రచలచామర మారుతౌఘమ్ |
ఆలోకనాయ దివి సఞ్చరతాం సురాణాం
తత్రార్చనా విధిరభూదధివాసధూపైః ||

4

ప.వి. కుర్వద్భిః- ఆత్మభవసౌరభసమ్ప్రదానం- భూపాల చక్రచల చామర మారుతౌఘమ్- ఆలోకనాయ- దివి- సఞ్చరతాం- సురాణాం- తత్ర- ఆర్చనావిధిః- ఆభూత్- అధివాసధూపైః.

అర్థము : భూపాల చక్రచలచామరమారుతౌఘమ్; భూపాలచక్ర = సరపాల సమూహముయొక్క, చల = కదలుచున్న, చామర = చామరములయొక్క, మారుత = గాలియొక్క, ఓఘం = సమూహము గలదియు, ఆత్మభవ సౌరభ సమ్ప్రదానం; ఆత్మభవ = తమయం దుచ్చవించిన, సౌరభ = పరిమళమును, సమ్ప్రదానం = పరిగ్రహించు దానినిగా, కుర్వద్భిః = చేయుచున్న అనగా పరిమళమును సక్రమింపఁ జేయుచున్న, అధివాసధూపైః - వాససకై వేయు ధూపములచేత, ఆలోకనాయ = స్వయంవరమును దర్శించుటకై, దివి = ఆకాశమునందు, సఞ్చరతాం = సఞ్చరించెడి,

సురాణాం=దేవతలకు, తత్ర=ఆ స్వయంవర మణ్డపమునందు, అర్చనా విధిః=పూజా కృత్యము, అభూత్=ఆయెను.

వి. ఇచ్చట అధివాస ధూపములకు 'సువార్చనతో సంబంధము లేకపోయినను,' నా సంబంధమునుఁ జెప్పటవలన సమృద్ధాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

ఆత్మభవ సౌరభ సమ్రుదానం :- ఆత్మనః భవం=ఆత్మభవం, ఆత్మభవం చ తత్ సౌరభం చ - ఆత్మభవ సౌరభం, ఆత్మభవసౌరభస్య సమ్రుదానం=ఆత్మభవసౌరభసమ్రుదానం తత్=ఆత్మభవ సౌరభసమ్రుదానమ్.

భూపాలచక్రచలచామర మారుతౌఘమ్ - భూపాలానాం చక్రం = భూపాలచక్రం, చలాశ్చతే చామరాశ్చ=చలచామరాః, భూపాలచక్రస్య చలచామరాః =భూపాలచక్ర చలచామరాః, భూపాలచక్రచలచామరణాం మారుతాః=భూపాలచక్రచలచామర మారుతాః, భూపాలచక్రచల చామర మారుతానామౌఘః= భూపాల చక్రచలచామరమారుతౌఘః, తమ్ - భూపాలచక్రచల చామర మారుతౌఘమ్.

అర్చనావిధిః :- అర్చనాయావిధిః=అర్చనావిధిః.

అధివాసధూపైః :- అధివాసార్థం ధూపాః=అధివాసధూపాః, తైః = అధివాసధూపైః.

భావము :

స్వయంవర మణ్డపము నుం దాసీనులైన రాజులను వింజామరలు విసరఁ బడుచున్నవి. ఆ వింజామరల గాలికి అధివాస ధూపముల పరిమళము తగులుటచే స్వయంవరమునుఁ జూచుటకు వచ్చి, యాకనమునందు సంచరించుచున్న దేవతా సంఘమునకు పూజల నొనరించి నట్లున్నది. ||౪||

శ్లో. తత్రావనీన్ద్రచయ చన్దన చన్ద్రలేప
నేపథ్య గన్ధమయ గన్ధ వహప్రవాహమ్.

అలీఖరాపత దనజ్జశరానుసారి

సంరుధ్య సౌర భమగాహత భృజ్జవర్గః॥

5

ప.వి. తత్ర— అవసీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్
—అలీఖః— అవతపదనజ్జశరానుసారి- సంరుధ్య- సౌరభమ్- అగాహత-
భృజ్జవర్గః.

ఆర్థము. తత్ర—అన్వయంఽరమందు, అలీఖఃపరుసలతో, అవతత్=పచ్చుచున్న,
అనజ్జశరానుసారి=మన్మథబాణములనుసరించునట్టి, భృజ్జవర్గః=తుమ్మెద
లసంఘము, అవసీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవా
హమ్, అవసీన్ద్రచయ-రాజసంఘముయొక్క, చందన=చంపనములు, చన్ద్ర
=కర్పూరము, అనుపీనియొక్క, లేప=పజ్జమనెడి, నేపథ్య=అలజ్జా
రముయొక్క, గన్ధమయ=పరిమళముతోనిండిన, గన్ధవహ=గాలియొక్క,
ప్రవాహం=ప్రవాహమును, సంరుధ్య = అడ్డగించి, లేదా-అలీఖః = తమ
శ్రేణులతో, సంరుధ్య = అడ్డగించి, అనగావెలుపలకుఁబోనీయక, సౌర
భం=పరిమళమును, అగాహత=చొచ్చుకొనినది, అనగా ననుభవించినది.
పరిమళముపైనాశతో తుమ్మెదలు పరుసలు తీరి యా సభయందు సజ్చ
రించుచుండెననియర్థము.

నమానములు :

అవసీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్: అవన్యాః
ఇన్ద్రాః=అవసీన్ద్రాః, అవసీన్ద్రాః ణాంచయః=అవసీన్ద్రచయః, చన్దనంచ,
చన్ద్రశ్చ=చన్దనచన్ద్రా, చన్దనచన్ద్రయోఃలేపః=చన్దనచన్ద్రలేపః; చన్దన
చన్ద్ర లేపవేపథ్యం =చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యమ్, చన్దచన్ద్రలేపనేపథ్య
న్యగన్ధః=చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధః, చన్దన చ్చ్రలేపనేపథ్యగన్ధేనప్రచు
రః=చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయః, చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయ
శ్చ సౌగన్ధవహశ్చ=చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయ గన్ధవహః, అవసీన్ద్ర
చయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయ గన్ధవహస్సప్రవాహః = అవసీన్ద్ర
చయచన్దనలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహ ప్రవాహః, తమ్=అవసీన్ద్రచయ
చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్.

ఆ పతదనజ్జశరానుసారీ:- అనజ్జస్యశరాః = అనజ్జశరాః, ఆపతస్తశ్చతే,
అనజ్జశరాశ్చ=ఆపతదనజ్జశరాః, ఆపతదనజ్జ శరాననుసరతీతి = ఆపత
దనజ్జశరానుసారీ,

భృజ్జవర్గః :- భృజ్జాణాంవర్గః=భృజ్జవర్గః

భావము :

ఆ స్వయంవరమందు పరుసలుతీరి పడుచున్న మస్మథ బాణమలను వెంజ
డించుచున్న తుమ్మెదలబారు, రాజుల శరీరములకలదిన చంద్రకర్పూర లేపముల
పరిమళముఁ గొనిపచ్చు వాయుప్రవాహము నే వైపును పోసీయక యాపి యాపరి
మళము ననుభవించుచున్నది ||౩||

శ్లో. ఉత్తుజ్జ మజ్జల మృదజ్జ నినాదభజ్జీ
సర్వానువాదవిధి బోధితసాధుమేధాః ।
సౌధస్రజః ప్లుతపతాకతయాఽభినిన్యు
ర్మన్యే జనేషు నిజతాణ్డవపణ్ణితత్వమ్॥

6

ప.వి. ఉత్తుజ్జమజ్జల మృదజ్జ నినాదభజ్జీసర్వానువాద విధిబోధితసాధుమేధాః -
సౌధస్రజః-ప్లుతపతా కతయా-అభినిన్యుః-మన్యే- జనేషు - నిజతాణ్డవ
తత్వమ్.

అర్థము. ఉత్తుజ్జ మజ్జలమృదజ్జనినాద భజ్జీసర్వానువాద విధిబోధితసాధుమేధాః;
ఉత్తుజ్జ=మిక్కిలి యుచ్చైఃస్వరముకల్గిన, మజ్జల = శుభసూచకములైన,
మృదజ్జనినాద = మృదజ్జవాద్యధ్వనులయొక్క, భజ్జీ=ప్రకారవిశేషముల
యొక్క, సర్వానువాద = ప్రతిధ్వనిరూపముతో నందరియొక్క ప్రత్యు
చ్ఛారణయొక్క, విధి-కృత్యముచే, బోధిత=నివేదింపఁబడిన, సాధు =
శ్రేష్ఠమైన, మేధాః =ధారణశక్తిగల్గిన, సౌధస్రజః=మేడలపజ్జలు, ప్లుత
పతాకతయా; ప్లుత=ఎగరుచున్న, పతాకతయా=ఠెక్కెములు కల్గియుండు
టచే, బనేషు = సభాస్థలియందలి జనులయెదుట, నిజతాణ్డవ పణ్ణితత్వంః
నిజ=తనదైన, తాణ్డవ=నృత్యనుందలి, పణ్ణితత్వం=నేర్పును, అభినిన్యుః

= అభిసయించుచుండినవి. అనగా ప్రకటించుచుండినవి (ఇతి = అని)
మనో=తలంతును.

వి. బిగ్గరగా మ్రోగెడి మృదంగముల ధ్వనుల ననువాదము చేయుచున్న మేడలు
ఆడుచున్న పతాకలతో, నృత్యముచేయు స్త్రీవలె హస్తాభినయాదులనుఁ
జేసినవో యచునట్లున్నవని చెప్పుటవలననుత్యేక్ష. మేడలపజ్జులయందు
సర్వకీ వ్యవహారము నారోపించుటచే సమాసోక్త్యలక్షారము.

సమాసములు

ఉత్తుజ్జమజ్జలమృదజ్జనినాదభజ్జీ సర్వానువాద విధిబోధిత సాధుమేధాః :-
మజ్జలార్థం మృదజ్జాః - మజ్జల మృదజ్జాః, మజ్జలమృదజ్జానాం నినాదాః, =
మజ్జల మృదజ్జనినాదాః, ఉత్తుజ్జాశ్చతే మజ్జల మృదజ్జ నినాదాశ్చ =
ఉత్తుజ్జ మజ్జల మృదజ్జ నినాదాః, ఉత్తుజ్జ మజ్జల మృదజ్జ నినాదానాం
భజ్జీః - ఉత్తుజ్జమజ్జల మృదజ్జ నినాదభజ్జీః, సర్వస్య అనువాదాః =
సర్వానువాదాః, సర్వానువాదస్య విధిః = సర్వానువాద విధిః, ఉత్తుజ్జ
మజ్జల మృదజ్జ నినాద భజ్జీనాం సర్వానువాద విధిః = ఉత్తుజ్జ మజ్జల
మృదజ్జ నినాదభజ్జీ సర్వానువాద విధిః. ఉత్తుజ్జ మజ్జల మృదజ్జ నినాద
భజ్జీ సర్వానువాద విధినా బోధితా = ఉత్తుజ్జ మజ్జలమృదజ్జనినాదభజ్జీ
సర్వానువాద విధిబోధితా, సాధీ చ సా మేధాశ్చ = సాధుమేధాః, ఉత్తుజ్జ
మజ్జల మృదజ్జ నినాదభజ్జీ సర్వానువాద విధిబోధితా సాధుమేధాః
యసాంతాః = ఉత్తుజ్జ మజ్జల మృదజ్జ నినాదభజ్జీ సర్వానువాద విధి
బోధిత సాధుమేధాః.

సౌధస్రజః :- సౌధానాం స్రజః = సౌధస్రజః.

ప్లుతపతాకతయా :- ప్లుతాః పతాకాః యాసాంతాః = ప్లుతపతాకాః, ప్లుత
పతాకానాం భావః = ప్లుతప్లుతపతాకతా, తయా. ప్లుతపతాకతయా.

నిజతాణ్ణపపణ్ణితత్త్వమ్ :- నిజం చ తత్ తాణ్ణపం చ = నిజతాణ్ణవం,
పణ్ణిత స్మభావః - పణ్ణితత్త్వం, నిజతాణ్ణవే పణ్ణితత్త్వమ్ = నిజతాణ్ణవ పణ్ణి
తత్త్వం, తత్ = నిజతాణ్ణవ పణ్ణితత్త్వమ్.

భావము :

ఆ స్వయంవరమందు మద్దెలలు బిగ్గరగా మ్రోగుచున్నవి. అవి మంగళ సూచకములైనవి. ఆ మద్దెల ధ్వనులతోని వివిధ భజ్జులను పూర్తిగా ప్రతిధ్వని రూపమున ననువదించుచు నా నగరమందలి మేడలు తమ ధారణాశక్తియైన మేధను ప్రకటించుచున్నవి. ధారణాశక్తి అసగా జ్ఞాపకశక్తి. అది లేనిచో ఇతరులు చెప్పిన విషయముల నన్నింటిని ననువదించ సాధ్యము కాదుగదా. ఈ విధముగా మృదంగ నాదముల ననువదించెడి మేడల పజ్జులు, చలించు చున్న పతాకలతో జనుల యెదుట తమ సృత్య కౌశలమును బ్రదర్శించుచున్నవో యని కానపచ్చుచున్నవి. సృత్యముచేయు నర్తకులకు కావలసిన సాధనము లిచ్చటను సమకూరినవి. అందు స్వయంవర మృదంగ నాదములు, నాట్యకత్తెల కును ఉపయోగకరములు. ఇచ్చట మేడలయందలి నాదముల ప్రతిధ్వనులు, నాట్యకత్తెలు గాయకుఁడు పాడెడి పాటల ననువదించుచున్నట్లున్నవి. ఎగురు చున్న హస్తములవంటి చేతుల నాడించుచు పతాకలచే సృత్యములుచేయు నాట్య కత్తెల ననుకరించుచున్నవి. కాన నా స్వయంవర మహోత్సవమున నా నగర మందలి సౌధ రాజులు ఎగురుచున్న పతాక లనెడి హస్తముల యభినయముల తోడను స్వయంవరముతోని మృదంగ నాదము లనెడి వాద్యనాదములతోడను ఆ నాదములను ప్రతిధ్వనింపఁజేయుట యనెడి పాటల యనువాదముతోడను నర్తకి రాజివలె శోభించుచున్నవి. ॥౬॥

శ్లో. సమృషణం భగవతీ సదృశం విధాయ

వాగ్దేవతా వినయబంధురకన్ధరాయాః।

ఊచే చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా

తత్రాశ్రితా సదపి దక్షిణపక్షమస్యాః॥

7

ప.వి. సమృషణం - భగవతీ - సదృశం - విధాయ - వాగ్దేవతా - వినయబంధుర
కన్ధరాయాః - ఊచే - చతుర్దశ జగజ్జనతానమస్యా - తత్ర - ఆశ్రితా -
సదపి - దక్షిణపక్షమ్ - అస్యాః.

అర్థము: చతుర్దశ జగజ్జనతానమస్యా; చతుర్దశజగత్ = పదునాలుగు లోకముల
యందలి, జనతా = జనసమూహముచే, అస్యాః = నమస్కరింపఁదగిన,

భగవతీ=పూజ్యయైన, వాగ్దేవతా=సరస్వతి, తత్ర = ఆ సభయందు, వినయబంధురకన్ధరాయాః; వినయ=వినయముచే, బంధుర=రమణీయమైన, కంధరాయాః=కన్ఠము గల్గిన, అస్యాః=ఈ దమయన్తియొక్క, దక్షిణపక్షం=కుడిప్రక్కను అనుగా పూజ్యురాలు కాన దక్షిణపార్శ్వము నాశ్రయించినదని యర్థము, ఆశ్రితా=ఆశ్రయించినదై, సదృశం=ఆ కాలమునకుఁ దగిన, సమ్భాషణం = సమ్భాషణమును, విధాయ = చేసి, అనుగా బిడ్డా! రమ్ము- చూడుము అని చూటాడి, ఊచే = చెప్పఁబోవు విధముగా చూట్టాడెను.

సమాసములు :

వాగ్దేవతా :- వాగేవ దేవతా=వాగ్దేవతా.

వినయబంధురకన్ధరాయాః :- వినయేన బంధురా = వినయబంధురా, వినయబంధురాకన్ధరా, యస్యాస్యా = వినయబంధురకన్ధరా, తస్యాః=వినయబంధురకన్ధరాయాః॥

చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా :- చతుర్దశ చ తాని జగన్తి చ = చతుర్దశ జగన్తి=చతుర్దశ జగతాం జనతా=చతుర్దశజగజ్జనతా, చతుర్దశ జగజ్జనతయా నమస్యా=చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా.

దక్షిణపక్షమ్ :- దక్షిణార్చనౌ పక్షశ్చ=దక్షిణ పక్షః, తమ్ = దక్షిణ పక్షమ్.

శావము :

పదునాల్గు లోకముల యువలి జనులకు వంద్యురాలైన సరస్వతి, యా సభయందు, వినయముచే రల వాల్చుకొనిన చమయన్తికి కుడి పార్శ్వమునను (అనుకూల పక్షమునందును నాసీనురాలై యా సమయమునకు తగిన సమ్భాషణనుఁ గావించి, అనుగా బిడ్డా! రమ్ము, చూడుము; అని ఇట్లు సాదరముగా మాట్లాడి చెప్పఁబోవు ప్రకారము పలికినది. ॥౨॥

శ్లో. అఞ్జాగమత్ మఖభుజామిహ కోటిరేషా
యేషాం పృథక్కథన మబ్ధశతాతిపాతి।

అస్మాం వృణీష్వ మనసా పరిభావ్య కఞ్చిత్

యం చిత్తవృత్తిరనుధావతి తావకీనా॥

8

ప.వి. అభ్యాగమత్ - మఖభుజామ్ - ఇహ - కోటిః - ఏషా - యేషాం - పృథక్కథనమ్ - అబ్జశతాతిపాతి - అస్మాం - వృణీష్వ - మనసా - పరిభావ్య - కఞ్చిత్ - యం - చిత్తవృత్తిః - అనుధావతి - తావకీనా.

ఆర్థము: (హేవత్సే-ఓ బిడ్డా! (మఖభుజాం=దేవతలయొక్క, ఏషా=ఈ, కోటిః=కోటి (లెక్కింప సాధ్యముకాని సంఘము) అభ్యాగతా = విచ్చేసి నది. యేషాం = ఏ దేవతలకు, పృథక్కథనం=ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పుట, అబ్జశతాతిపాతి = వంద సంవత్సరముల కాలమునుఁ గూడ దాటునది. అస్మాం=ఈ దేవతాకోటియందు, యం కఞ్చిత్=ఎవనినో యొక సుమని, తావకీనా=నీకు సంబంధించినదైన, చిత్తవృత్తిః=మనోవృత్తి. అనుధావతి=అనుసరించుచున్నదో, మనసా=మనస్సుచే, పరిభావ్య=ఆలోచించి, తం=వానిని, వృణీష్వ = వరించుము.

వి. మఖభుజామ్ :- మఖే భుజ్జాత ఇతి = మఖభుజః, యేషాం=మఖభుజామ్।
పృథక్కథనమ్ :- పృథక్, కథనమ్, పృథక్కథనం ।

సమానములు :

అబ్జశతాతిపాతి :- అబ్జానాంశతం = అబ్జశతం. అబ్జశత మతిపతతీతి = అబ్జశతాతిపతి.

చిత్తవృత్తిః :- చిత్తస్య వృత్తిః = చిత్తవృత్తిః

భావము :

ఓ బిడ్డా! చమయస్తీ! లెక్కింపశక్యముగాని దేవతా సంఘము విచ్చేసినది. వీరినిగూర్చి ప్రత్యేకించి చెప్ప మొదలిడినచో. వంద సంవత్సరముల కాలము గూడ దాటిపోవును. కాన ఈ సురసంఘము నందు ఎవనినైనను నీ మనస్సు అనుసరించుచో, అట్టి వానిని మనస్సుచేత నాలోచించి పరింపుము ॥౮॥

శ్లో. ఏషాం త్వదీక్షణరసాదనిమేషతైషా
స్వాభావికానిమిషతా మిలితా యథాభూత్ |
ఆస్మే తథైవ తవ నన్వధరోపభోగైః
ముగ్ధే | విధావమృత పానమపి ద్విధాన్తు || 9

ప.వి. ఏషాం-త్వదీక్షణర సాత్ - అనిమేషతా - ఏషా - స్వాభావికా నిమిషతా
మిలితా-యథా-అభూత్-ఆస్మే-తథా-వీచ-తవ-నను - అధరోపభోగైః -
ముగ్ధే-విధా-అమృతపానమ్-అపి-ద్విధా-అన్తు

అర్థము: ఏషాం=ఈ దేవతలకు, త్వదీక్షణరసాత్; త్వత్=నిన్ను, ఈక్షణ=
చూచుటయందలి, రసాత్=అనురాగమువలన, ఏషా=ఈ, అనిమేషతా=
తెప్పపాటు లేకయుండుట, యథా=ఎట్లు-స్వాభావికా నిమిషతామిలితా,
స్వాభావిక=స్వభావసిద్ధమైన, అనిమిషతా = తెప్పపాట్లలేమితో, మిలితా=
కూడినదై, ద్విధా=రెట్టింపుగా, అభూత్=అయినో, తథైవ = అట్లే,
నను, ఓసిముగ్ధే=చక్కనిదానా!, విధా = చంద్రునియందు, అమృత
పానమపి=అమృతపానము గూడ, తవ=నీయొక్క, ఆస్మే = ముఖ
చంద్రునందలి, అధరోపభోగైః=అధరామృతపానములచే, మిలితంసత్=
కూడినదై, ద్విధా=రెట్టింపుగా, అన్తు=అగునుగాక.

వి. ఇచ్చట అనిమేషత్వమునకును, సమృతపానమునకును ద్వైవిధ్యము లేక
పోయినను తత్సంబంధమును జెప్పటవలన సంబంధాతిశయోక్తి.

భావము :

ఈ దేవతలకు నిన్నుజూచుట యందలి యనురాగముతో నీ యని మేష
త్వము, అనగా తెప్పపాటు లేని తనము వచ్చినది. ఈయనిమేషత్వము, దేవ
తలకు స్వభావసిద్ధమైన యనిమేషత్వముతోఁ గూడినదై తెట్టింపు అయినది. ఈ
విధముగనే ఓ సుందరీ! దేవతలకు చంద్రునియందున్న యమృతపానముగూడ
నీ ముఖచంద్రునందలి యమృతపానముతోఁ గూడి రెట్టింపుకానిమ్ము. నైసర్గిక
ముగా తెప్పపాట్లు లేనందువలన నిర్విమేషమైన దేవతలు నిన్నుజూచుటచే నెట్లు
నిమేషరహితులై తెట్టింపు నిమేషరాహిత్యము నెట్లు పొందరో, అట్లే స్వభావిక

ముగా చంద్రునియందలి యమృతమునుఁ బానముగావించెడి దేవతలు నీముఖ
చంద్రునియందలి యధరామృతపానముఁ గావించి తెట్టింపు అమృత పానముఁ
గావించినవారు కానిమ్ము ॥౯॥

శ్లో. ఏషాం గిరేః సకలరత్న ఫలస్తరున్సః
ప్రాక్ దుగ్ధభూమి సురభేః ఖలు పఞ్చశాఖః ।
ముక్తా ఫలం ఫలనసాన్వయనామ తన్వ
న్నాభాతి బిందుఖిరివ చ్చురితః పయోభిః ॥ 10

వ.వి. ఏషాం-గిరేః-సకలరత్నఫలః-తరుః-స-ప్రాక్ - దుగ్ధభూమిసురభేః -
ఖలు-పఞ్చశాఖః-ముక్తాఫలం-ఫలనసాన్వయనామ-తన్వన్ - ఆభాతి-బిన్దు
భిః-ఇవ-ఛురితః-పయోభిః-

అర్థము. సకల రత్నఫలః=సకలరత్నములను ఫలములుగాఁగలదియు, ఫలన
సాన్వయనామ; ఫలన = సస్యముగాఁ జేయుటచే, సాన్వయ = సార్థకమైన,
నామ=పేరుగల, ముక్తాఫలం=ముక్తాఫలమును, తన్వన్=అట్టిదిగాచేయుచు,
ఆసగా ముత్తములు ముత్తపు చిప్పలయందుఁ బుట్టుటవలన నవిఫలముగా
నుండుటకు దగవు కాని కల్పవృక్షమునుండి పుట్టుటవలన దానికి ఫల
త్వము సరిపడినది కాన ముక్తాఫలమనెడి పేరును సార్థకపరచుచున్న,
ఏషాం=ఈ దేవతలకు సంబంధించినదైన, సః=ఆ ప్రసిద్ధమైన, తరుః=
కల్పవృక్షము, ప్రాక్=పూర్వము, దుగ్ధభూమిసురభేః;దుగ్ధ=పిదుకఁబడిన,
భూమి=భూమియనెడు, సురభేః=కామధేనువుగల గోరూపమును ధరించిన
భూమి ఓషధులను రత్నములను పితికినది.) గిరేః=మేరువునకు సంబం
ధించినదై, పయోభిః = క్షీరరూపముననున్న, బిందుభిః = బిందువులతో,
చ్ఛురితః=అంతటవ్యాప్తమైన, పఞ్చశాఖఇవ=హస్తమోయన్నట్లు, ఆభాతిఖలు
=ప్రకాశించుచున్నదిగదా! పఞ్చశాఖః = అయిదుకొమ్మలతోఁ గూడిన
పఞ్చశాఖః = హస్తముగా నుమేరోః=మేరువునకు అసీత్=అయినది.

వి. ఇచ్చటి రత్నములను పిదుకుటకు మేరుపర్వతమునకు కల్పవృక్షము
హస్తముకాకపోయినను, హస్తమోయన్నట్లు ప్రకాశించుచున్నదని చెప్పుట
వలన నుత్పేక్ష.

సమాసములు :

సకలరత్నఫలః;- సకలానిచతానిరత్నాని చ = సకలరత్నాని, సకల రత్నాని ఫలానియస్యసః = సకల రత్నఫలః।

దుగ్ధఘామిసురభేః- భూమేః = సురభిః = భూమిసురభిః, దుగ్ధా ఘామిసుర భిః యస్యసః = దుగ్ధ ఘామిసురభిః, తస్య = దుగ్ధఘామిసురభేః।

పఞ్చశాఖః;- పఞ్చశాఖాః యస్యసః = పఞ్చశాఖః।

ఫలనసాన్వయనామః-అన్వయేనసహితం = సాన్వయం। ఫలనేనసాన్వయం = ఫలనసాన్వయం, ఫలనసాన్వయం, నామయస్యతత్ = ఫలనసాన్వయ నామ। తత్ = ఫలనసాన్వయనామ।

భావము :

కల్పవృక్షము సకల రత్నములను ఫలములుగా కల్గినవై యనగా సకల రత్నములకు జన్మఘామియై ముక్తాఫలములకు సత్యత్వమును కల్పించియాముక్తా ఫలమును పేరును సార్థకపఱచుచున్నది. వాస్తవస్థితియందు ముక్తాఫలములు ఘక్తి గర్భమునఁ బుట్టుటవలన వానికి సస్యసంబంధియగు ముక్తాఫలత్వము సంభ వింపదు. కాని సకలరత్నములకును కల్పవృక్షము మూలముగావున ముక్తాఫలము లకును కల్పతరు సంభవము. వీటివలన వానికి సస్యసం బంధమేర్పడి ఫలత్వము సిద్ధించినది. ఆ కల్పవృక్షము ఓషధులను రత్నములు మున్నగు వానినిఁ బిదుకఁ బడిన గోరూపమును ధరించిన భూమికి, దోగ్ధయైన మేరువునకు, పాలబొట్టలతో హస్తమైన పఞ్చశాఖగా ననగా హస్తముగా నున్నది:-

“ప్రమాణం శూయతే దుగ్ధా పునర్దిప్త్యైర్విసుస్థరా

ఓషధీశ్చైవ భాస్వన్తి రత్నాని వివిధాని చ।

పత్స్యన్తు హిమవానాసీత్ దోగ్ధామేరుర్మహాగిరిః”

అని పౌరాణిక పదనములు పై విషయమున కనుసంధేయములు. మరియు పఞ్చశాఖ యనగా నైదుశాఖలతోఁగూడిన దనియు నర్థము. అట్టి యైదు కొమ్మలతోఁ గూడిన కల్పవృక్షము హస్త మైన దనియు నర్థము. పిదుకు వానిచేయి పాలబొట్టలతోఁ గూడియుండును. ఇచ్చట మేరుపర్వతము భూమియను గోవును, కల్పవృక్షమనెడి హస్తముతో రత్నములనే పిదు

కుట వలన, కల్పవృక్షమున కట్లు రత్నములతో సంబంధమేర్పడుట వలన
కల్పవృక్షము ముమ్మాటికి మేరువునకు హస్తమే యగుచున్నది. సీవు
దేవతలలో నెవ్వరినైనను పరించినచో, నీకు, కల్పవృక్షము, మేరువు,
హస్తగతములగు నని యాశయము ॥౧౦॥

శ్లో. వక్త్రేన్దు సన్నిధి నిమీల దలారవిన్ద
ద్వన్ద్వభ్రమక్షమమథాజ్ఞలిమాత్మమౌలౌ ।
కృత్వాఽపరాధభయచఞ్చల మీక్షమాణా
సాన్యత్ర గన్తుమమరైః కృపయాన్వమాని ॥ 11

ప.వి. వక్త్రేన్దు సన్నిధినిమీలదలారవిన్ద ద్వన్ద్వ భ్రమక్షమమ్—అథ—అజ్ఞలిం—
ఆత్మ మౌలౌ— కృత్వా— అపరాధభయచఞ్చలమ్— ఈక్షమాణా—
సా— అన్యత్ర— గన్తుమ్— అమరైః— కృపయా— అన్వమాని.

అర్థము : అథ=సరస్వతి చెప్పిన పిదప, వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలదలారవిన్ద
ద్వన్ద్వ భ్రమక్షమమ్; వక్త్రేన్దు=ముఖచంద్రునియొక్క, సన్నిధి = సమీ
పమునందు, నిమీల = ముడుచుకొని పోయెడు, దల = రేకులుగల,
అరవిన్ద=తమ్మిపూలయొక్క, ద్వన్ద్వ=జతయనెడి, భ్రమ=భ్రాన్తికి,
క్షమం = తగిన, అజ్ఞలిం = దోసిలిని, ఆత్మమౌ = తన శిరమునందు,
కృత్వా=ఉంచి, (దేవతలకు నమస్కరించి) అపరాధభయచఞ్చలమ్;
అపరాధ=(దేవతలను వరించలేదను) నేరమువలని, భయ=భయముచే,
చఞ్చలం = చఞ్చలముగా, ఈక్షమాణా=చూచుచున్న, సా = ఆ దమ
యన్తి, అమరైః=దేవతలచే, కృపయా=దయతో, అన్యత్ర=మఱియొక
చోటికి, గన్తుం=వెళ్ళుటకు, అన్వమాని=అనుమతింపఁబడినది. దమయ
న్తికి తన జాతికిఁ జెందిన మనుష్యులయందే యసురాగమని దేవతలు
గ్రహించి యెవనియందు నీ కసురాగమో వానినే వరింపుము. భయపడ
కుము. అని దయతో ననుమతించిరని యర్థము. ఏలయనగా గొప్పవారు
పందనమునకు ప్రసన్నులగుదురుగదా !

వి. ఇచ్చట దమయన్తి దోసిలియందు పద్మముఁ జంట భ్రాంతిని వర్ణించుట

వలసను బ్రాహ్మచర్యము. 'పక్తేయ' అను రూపకముతో దానికి సజ్కరము.

సమాసములు :

పక్తేయసన్నిధి నిమిలిదలారవిష్టవ్యవస్థ భ్రమక్షమమ్ :- పక్తేయ
ఇష్టః = పక్తేయః, పక్తేయోః సన్నిధిః = పక్తేయ సన్నిధిః, పక్తేయ
దుసన్నిధినానిమిలిని = పక్తేయసన్నిధినిమిలిని. పక్తేయసన్నిధిని
నిమిలిని దలానియయోస్తే = పక్తేయసన్నిధినిమిలిదవే; పక్తేయ
సన్నిధి నిమిలిద లేచ తే అరవిష్టేచ=పక్తేయసన్నిధి నిమిలిదలార విష్టే.
పక్తేయసన్నిధి నిమిలిదలారవిష్టయోః వ్యవస్థమ్ = పక్తేయసన్నిధి
నిమిలిదలార విష్టవ్యవస్థమ్, పక్తేయసన్నిధినిమిలిదలారవిందద్యంద్యస్య
భ్రమః = పక్తేయసన్నిధి నిమిలిదలావిందభ్రమః, పక్తేయ
సన్నిధినిమిలిదలారవిందభ్రమస్య క్షమః,=పక్తేయసన్నిధినిమిలిదలార
విష్ట భ్రమక్షమః, తం = పక్తేయసన్నిధినిమిలిదలారవిష్ట భ్రమక్షమమ్.
ఆత్మమౌలా :- ఆత్మనః మౌలిః=ఆత్మమౌలిః, తస్మిన్=ఆత్మమౌలా,
అపరాధభయచఙ్చలమ్ :- అపరాధాత్ భయం=అపరాధభయం, అప
రాధ భయేన చంచలా యస్మిన్ కర్తృణిత వ్యధాభవతి తథా=అపరాధ
భయచఙ్చలమ్.

భావము :

సరస్వతి మాట్లాడిన పిదప, దమయంతి దేవతలలో నెవ్వరిని పరించ
నందువలన నేరమువలన భయముతో, కమ్పమొంది తన తలపైన నజ్జలి
ఘటించినది. ఆయజ్జలి యా దమయంతి యొక్క ముఖచంద్రుని సన్నిధిచే ముడుచు
కొనిపోవు రేకలతో, గూడినపద్మముల జంట యను బ్రాహ్మిని గల్గించుచున్నది.
అట్లు పద్మముగ్మ మను బ్రాహ్మిని గల్గించు నజ్జలితో గూడి భయకంపితురై
దేవతలను, జూచుచు, తన మానవజాతికి జెందిన వానినే పరింపఁ గోరిక యామె
కున్నట్లు గ్రహించి దయతో వెళ్లుటకు వారిచే ననుమతింపఁ బడినది. మహాత్ము
లెప్పుడును వందనాదులచే బ్రసన్నతనుఁ జెందుదురు గదా! దమయంతి యజ్జలి
ని ఘటింపగనే వారు ప్రసన్నులై తాను వలచిన వానినే పరింపుమని యామెకుఁ
జెప్పి యామెను ముందుకు వెళ్లుటకు సెలవొసంగిరని యాశయము ||౧౧||

శ్లో. తత్తద్విరాగమిదితం శిబికాధరస్థాః
సాక్షాద్విదుః స్మ న మనాగపి యానధుర్యాః.
ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖానుమేయ
భైమీవిరక్త చరితానుమయా నుజ్జఙ్గాః

12

ప.వి. తత్తద్విరాగమ్ - ఉదితం - శిబికాధరస్థాః - సాక్షాత్ - విదుః - స్మ - స -
మనాక్ - అపి - యానధుర్యాః - ఆసన్ననాయక విషణ్ణముఖానుమేయ
భైమీవిరక్త చరితానుమయా - ను - జ్జఙ్గాః

అర్థము:- శిబికాధరస్థాః; శిబికా=పల్లకికి, అధర=దిగువభాగమునందు, స్థాః =
ఉన్నటువంటి, యానధుర్యాః = వాహనమును మోయునట్టి, వాహకులు,
ఉదితం=ఉద్భవించిన, తత్తద్విరాగం, తత్=ఆ దమయన్నికి, తద్వి
రాగం= ఆయారాజుల యందుకల్గిన విరక్తిని, మనాక్=కొంచెముగూడ,
సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగా, నవిదుఃస్మ = తెలిసికొనక యుండిరి. ఆసన్న
నాయకవిషణ్ణ ముఖానుమేయ భైమీ విరక్త చరితానుమయా; ఆసన్న=
సమీపమందున్న, నాయక = రాజులయొక్క, విషణ్ణ= విషాదముతోఁ
గూడిన, ముఖ=మోములచే, అనుమేయ=ఊహింపదగిన, భైమీ=
దమయన్నియొక్క, విరక్తచరిత=నిరాకరణసూచకములగు నమస్కారాది
చేష్టలను, అనుమయాను= ఊహించుటచేతనే [తత్తద్విరాగం =
ఆయా నాయకులయందు తనకు గల్గినవిరక్తిని] జ్జఙ్గాః= తెలిసికొనిరి.
అసగా నాయకుల ముఖచేష్టల చేతనే దమయన్నికి చారిపైఁ గల్గినవిరక్తిని
తెలిసికొని రని యర్థము.

సమా సములు :

తత్తద్విరాగమ్:-తేషు విరాగః=తద్విరాగః, తస్యాః, తద్విరాగః=తత్తద్వి
రాగః, తమ్=తత్తద్విరాగం

శిబికాధరస్థాః:- అధరే తిష్ఠన్తీతి=అధరస్థాః, శిబికాయాఃఅధరస్థాః. =
శిబికా ధరస్థాః.

యానధుర్యాః:- ధురం వహన్తీతి=ధుర్యాః, యానస్య ధుర్యాః=నయా
ధుర్యాః.

ఆసన్న నాయకవిషణ్ణ ముఖానుమేయభైమీ విరక్త చరితానుమయా.
 ఆసన్నాశ్చతేనాయకాశ్చ=ఆసన్ననాయకాః, విషణ్ణానిచతానిముఖాని చ=
 విషణ్ణముఖాని, ఆసన్ననాయకానాం విషణ్ణముఖాని=ఆసన్ననాయక విషణ్ణ
 ముఖాని, ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖైః అనుమేయమ్=ఆసన్ననాయక విషణ్ణ
 ముఖానుమేయం. విరక్తానాం చరితం = విరక్తచరితం. భైమ్యాః విరక్త
 చరితం=భైమీ విరక్తచరితం, ఆసన్న నాయకముఖానుమేయం చ తత్
 భైమీవిరక్తచరితం చ =ఆసన్ననాయక విషణ్ణముఖానుమేయ భైమీ
 విరక్తచరితం, ఆసన్ననాయక విషణ్ణ ముఖాను మేయ భైమీ విరక్త
 చరితస్య అనుమా=ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖాను మేయ భైమీ విరక్త
 చరితానుమా, తయా=ఆసన్ననాయక విషణ్ణముఖాను మేయ భైమీ విరక్త
 చరితాను మయా.

భావము :

ఆ దమయన్తికి నాయారాజులపైన గల్గిన విరక్తినెవ్వరు గ్రహింపఁ
 జాలక పోయిరి. చివరకు, ఆమెపల్లకిని మ్రోయువారు గూడ దగ్గర నుండియు
 తెలిసికొనఁ చాలక పోయిరి. కాని యారాజుల విషణ్ణ పదనములనుఁ జూచి దమ
 యన్తి వారిని నిరాకరించినదని మాత్రము ఊహింపఁదగినదిగ నుండినది.
 అనగా దమయన్తి మిక్కిలి గంభీరముగా నాయకుల నెప్పుకొనుటలో ప్రవర్తించినది. ||౧౨||

శ్లో. రక్షఃస్వరక్షణమవేక్ష్య నిజం నివృత్తౌ
 విద్యాధరేష్వధరతాం వపుషైవ భైమ్యాః.
 గన్ధర్వసంసది న గన్ధమపి స్వరస్య
 తస్యోవిమృశ్య విముఖోఽజని యానివర్గః.

13

ప. వి. రక్షః సు—అరక్షణమ్—అవేక్ష్య - నిజం-నివృత్తః - విద్యాధరేషు - అధర
 తాం - వపుషా - ఏవ - భైమ్యాః— గన్ధర్వసంసది - నగన్ధమ్ - అపి -
 స్వరస్య—తస్యాః - విమృశ్య - విముఖః - అజని—యానివర్గః

అర్థము: యానివర్గః = పల్లకిని మోసెడి వాహక బృందము; రక్షస్సు= రాక్షసుల
 యందు, నిజం=తనదైన, అరక్షణం =వినాశనమును, అవేక్ష్య=చూచి

అసగా నాతోచించి, అసగా వారు హింసాపరులు గాన వారి మధ్య వెళ్ళుట తగదని నిష్ణయించుకొని, నిష్పత్తః = వారినుండి మరలినది. విద్యాధరేషు = విద్యాధరులయందు, భైరవ్యాః = చమయ న్తికంటె, పపుమైశ = శరీరము చేతనే, అధరత్వం = తక్కువతనమును, విమృశ్య = నిశ్చయించుకొని, తథా = అట్లే, గన్ధర్వ సంసది = గన్ధర్వసంఘమందు, తస్యాః = ఆమె యొక్క, స్వరస్య = స్వరమునకు, నగన్ధమపి = లేశముగూడ లేకపోవు టను, విమృశ్య = నిశ్చయించుకొని, విముఖః = పెడముఖముగా, అజని = ఏర్పడినది.

సమాసములు :

అరక్షణమ్ :- రక్షణస్య అభావః = అరక్షణమ్; తత్ = అరక్షణమ్.

గన్ధర్వసంసది :- గన్ధర్వాణాం సంసత్ = గన్ధర్వసంసత్, తస్యాం = గన్ధర్వసంసది.

న గన్ధమ్ - నగన్ధః = నగన్ధః, తమ్ = నగన్ధమ్.

యానిపర్గః - యానమేషామస్తీతి = యానినః; యానినాం పర్గః = యానిపర్గః.

భావము :

ఆ దమయన్తి యండలమును మోసెడి కింకరులు, రాక్షసుల మధ్య బోయిసచో వారు తమ్ము భక్షింతురనియు, తమకు రక్షణ యుండదనియు భావించి యచ్చటకీబోలేదు. విద్యాధరులలో స్త్రీలు దమయన్తి కంటెను నందము న తోపించినవారు గాన నచ్చటికిని వారు పోలేదు. ఇక గంధర్వసదస్సున స్త్రీలకు నామె కంతస్వరముతో సామ్యము లేశము గూడ లేదు కాన నచ్చటికిని వారు పోలేదు. ఇట్లు పల్లకిని మోసెడి బృన్దము రాక్షసులను విద్యాధరులను గన్ధర్వులను నుపేక్షించిరి ||౧౩||

శ్లో. దీనేషు సత్స్విపి కృతాఫలవిత్తరక్షై
ర్యక్షైరదర్శి న ముఖం త్రపయైవ తస్యామ్.
తే జానతే స్మ సురశాఖి పతివ్రతాం కిం
తాం కల్పవీరుధమధిక్షీతి నావతీర్ణామ్.

ప.వి. దీనేషు-సత్సు-అపి-కృతాఽఫల విత్తరత్నైః-యత్నైః-అదర్శి-న-ముఖం-
త్రపయా-ఏవ-తస్యాం-తే-జానతే-స్మ-సురశాఖ పవిత్రతాం-కిం-తాం
కల్పవీరుధమ్-అధిక్షితి-న-అవతీర్ణామ్.

అర్థము. దీనేషు = దరిద్రులు, సత్స్వపి = ఉన్నను, కృతాఽ ఫలవిత్త రత్నైః;
కృత = చేయబడిన, అఫల = నిష్ఫలమైన, విత్తరత్నైః = ధనరక్షణ
గల్గిన, అసగాలుబ్ధులైన, యత్నైః = యత్నులచే, త్రపయేవ = సిగ్గుచేత నోయ
నుసట్టు, తస్యాం = ఆ దమయన్తి విషయము నందు, ముఖం = మోము, న
అదర్శి = చూపబడలేదు. తథాపి = అది యుక్తమే. ఏల యనగా, తే =
ఆ యత్నులు, తాం = ఆ దమయన్తిని, అధిక్షితి = భూమియందు, అవ
తీర్ణాం = ఉచ్చవించిన, సురశాఖ పవిత్రతామ్; సురశాఖి = కల్పవృక్షము
నకు బ్రోలిక, పవిత్రతాం = పతియంచలి యిచ్చనుబూరించుట యను
ప్రతము గల్గిన (పక్షాన్త రమున) కల్పవృక్ష స్వరూపుడైన నలునికి
భార్యయైన. కల్పవీరుధం = కల్పలతగ, ననానతేస్మకిం = తెలిసికొన
లేదాయేమి ? బహుదానములు జేసెడి దమయన్తిని కల్పలతగనే తెలిసికొని
రని యర్థము. లుబ్ధులై ధనమును దాచుకొను యత్నులను నతివదాన్యురాలై
న దమయన్తి పరించు ప్రసక్తి యెక్కడిది ? ఈమె త్యాగశీలురాలుగాఁ
బట్టి, యీమెనుఁ చూచుటకు వారికి లజ్జ యుక్తమైనదే.

సమాసములు :

కృతాఫల విత్తరత్నైః :- విత్తస్యరత్నా = విత్తరత్నా. అవిద్యమానం
ఫలం యస్యాస్యా = అఫలా, అఫలాచసావిత్త రత్నా చ = అఫలవిత్తరత్నా.
కృతా, అఫలవిత్తరత్నాయైస్తే = కృతాఽఫలవిత్తరత్నైః తైః = కృతాఽ
ఫలవిత్తరత్నైః.

సురశాఖిపవిత్రతామ్ :- సురాణాం శాఖీ = సురశాఖీ. సురశాఖినాం
పత్నురివప్రతం యస్యాస్యా = సురశాఖిపవిత్రతా తాం, సురశాఖిపవిత్రతామ్.
పక్షాన్తరే - సురశాఖ్యేవ పతిః - సురశాఖిపతిః. సురశాఖిపత్యాప్రతం
యస్యాస్యా - సురశాఖిపవిత్రతా, తామ్ - సురశాఖిపవిత్రతామ్.

కల్పవీరుధమ్ :- కల్పాచసా వీరుచ్ఛ - కల్పవీరుత్, తాం కల్పవీరుధమ్॥

అధిక్షితి :- క్షితౌ = అధిక్షితి.

భావము :

యత్తులు; దరిద్రులున్నను, తమ ధనమును వారికి దానముచేయక దాచుకొనునట్టిలుబ్ధులు. దమయన్తి యోభూలోకమునకు దిగివచ్చిన కల్పవృక్షము వంటి నలునిభార్యయై కల్పలతగా భాసిల్లుచున్నది. ఆమె దానధర్మములచే దరిద్రులను కాపాడు వదాన్యురాలు. కాన నట్టి వదాన్యురాలును చూచుటకు సైతము యత్తులకు సిగ్గుకల్గినది. ఇక వారి సీమె పరించు ప్రసక్తి యెక్కడిది ? ॥౧౪॥

శ్లో. జన్యా తతః ఫణభృతామధిపం సురౌఘా

న్మాజ్ఞోష్ఠమజ్ఞోమవిగర్హి పదౌష్ఠలక్ష్మీమ్.

తాం మానసం నిఖిలవారిరురాన్నవీనా

హంసావళీమివ ఘనాః గమయామ్భూభూవుః. 15

ప.వి. జన్యాః-తతః-ఫణభృతామ్- అధిపం- సురౌఘాత్-మాజ్ఞోష్ఠ మజ్ఞోమ విగర్హి పదౌష్ఠలక్ష్మీమ్-తాం-మానసం-నిఖిలవారిరురాత్-నవీనాః-హంసావళీమ్-ఇవ-ఘనాః-గమయామ్భూభూవుః.

అర్థము. తతః=అనంతరము, జన్యాః=వధువైన దమయన్తి యొక్క భృత్యులు, మాజ్ఞోష్ఠమజ్ఞోమ విగర్హి పదౌష్ఠలక్ష్మీమ్; మాంజిష్ఠ=మజ్ఞోష్ఠమును పసుపు వంటి పదార్థముచే రంగుచేయఁబడిన వస్తువుయొక్క, మజ్ఞోమ=అందమును ననగా పసిమిని, విగర్హి=తిరస్కరించు, పదౌష్ఠ=పాదములు, పెదవులు, అను వీనియొక్క, లక్ష్మీ=శోభవంటి శోభగల్గిన, తాం=ఆదమయన్తిని; (లేదా)మజ్ఞోమ= అందమును ననగా పసిమిని, విగాహి= స్ఫురింపజేసెడి, పదౌష్ఠ=పాదములయొక్కయు పెదవులయొక్కయు, లక్ష్మీం=శోభ, గల్గిన, తాం= ఆదమయన్తిని, నవీనాః= నూతనములైన, ఘనాః=మేఘములు, మాజ్ఞోష్ఠమజ్ఞోమ విగాహిపదౌష్ఠలక్ష్మీం; మాజ్ఞోష్ఠ=మజ్ఞోష్ఠతో రంగు వేయఁబడిన వస్త్రాదులయొక్క, మజ్ఞోమ=అందమును ననగా పసిమిని, విగాహి= స్ఫురింప జేసెడి, పదౌష్ఠలక్ష్మీం = పాదముల యొక్కయు, పెదవుల యొక్కయు, లక్ష్మీం=శోభగల్గిన. హంసావళీం=హంసలపజ్జిని, నిఖిల వారిరురాత్; నిఖిల=సమస్త ములైన, వారిరురాత్=జలప్రవాహము నుండి,

మానసమివ=మానససరస్సునువలె సురౌఘాత్=దేవతల సంఘము నుండి
(విడిపించి) ఫణభృతామ్ =పాములకు, అధిపం=ప్రభువైన వాసుకిని,
గమయామృభూవు=బొందించిరి.

సమాసములు :

ఫణభృతామ్ :- ఫణంబిభ్రతీతి=ఫణభృతః, తేషాం=ఫణభృతామ్.

సురౌఘాత్ :- సురాణామౌఘః = సురౌఘః, తస్మాత్=సురౌఘాత్.

మాఙ్గోష్ఠ మఙ్గోమవిగాహి పదౌష్ఠలక్ష్మీమ్ :- మఙ్గోష్ఠేనరక్తం=మాఙ్గోష్ఠమ్.
మాఙ్గోష్ఠస్కమఙ్గోమా=మాఙ్గోష్ఠమఙ్గోమా, మాఙ్గోమఙ్గోమానం విగాహతఇతి=
మాఙ్గోష్ఠ మఙ్గోమవిగాహినీ, పదంచ ఓష్ఠంచ=పదౌష్ఠం, పదౌష్ఠస్కలక్ష్మీః=
పదౌష్ఠ లక్ష్మీః, మాఙ్గోష్ఠ మఙ్గోమవిగాహినీ పదౌష్ఠలక్ష్మీః యస్మాస్మా =
మాఙ్గోష్ఠ మఙ్గోమవిగాహిపదౌష్ఠలక్ష్మీః॥

నిఖిలవారిఝరాత్ :- వారిణాంఝరః=వారిఝరః, నిఖిలశ్చసౌవారిఝరశ్చ
=నిఖిలవారిఝరః, తస్మాత్=నిఖిలవారిఝరాత్

హంసావలీమ్ :- హంసానామావలీ=హంసావలీ, తామ్=హంసావలీమ్॥

భావము :

దేవతల సంఘమున వరులను (జూచిన పిదప భృత్యులు, మఙ్గోష్ఠ వర్ణము
గల వస్త్రాదులయందమును స్ఫురింపజేయు పాదములతోడను పెదవుల
తోడనుశోభించుచున్న దమయన్తిని అట్టి యందమును స్ఫురింపజేసెడి, హంసల
శ్రేణిని నూతన మేఘములు మానస సరస్సును బొందించు విధమున వాసుకి
యను సర్పరాజు కడకు బొందించిరి. వర్షర్షపు రాగనే హిమాలయమందలి
క్రౌంచరన్ధ్రమునుండి హంసలు మానససరోవరమును బ్రవేశించుచున్నవి. తేని
చో నవి వర్షర్షపునందు నశించును. అట్లేదమయన్తిని భృత్యులు వాసుకి యొద్దకు
గొనిపోయిరని యాశయము ॥౧౨౫॥

శ్లో. యస్యా విభోరఖిలవాజ్మయవిస్తరోఽయ

మాఖ్యాతే పరిణతిర్మునిభిః పునః సః.

ఉద్గత్వరామృతకరార్థపరార్థ్య భాలాం

భాలామభాషత సఖాసతతప్రగల్భా

ప.వి. యస్యాః - విభోః - అఖిలవాఙ్మయవిస్తరః - అయమ్ - ఆఖ్యాయతే -
పరిణతిః - మునిభిః - పునః - సః - ఉద్గత్వరామృతకరార్థపరార్థభాలాం -
బాలామ్ - అభాషత - సభాసతతప్రగల్భా -

అర్థము. అయం=ఈ, నిఖిలవాఙ్మయవిస్తరః; నిఖిల--సమస్తమైన, వాఙ్మయ=
శబ్దములయొక్క, విస్తరః=ప్రపంచము, మునిభిః=వేదవ్యాసాదిమహర్షులచే,
విభోః=సర్వమును వ్యాపించిన శక్తి స్వరూపిణీయగు, యస్యాః=ఏ
సరస్వతీకి, పరిణతిః=పరిణామముగా, అసగా మఱియొకరూపముగా
ఆఖ్యాయతే=చెప్పబడుచున్నదో; సభా సతతప్రగల్భా, సభా=సభల
యందు సతత=నిరంతరము, ప్రగల్భా=ప్రసాదించుము కల్గిన, సా=ఆ
సరస్వతీదేవి, ఉద్గత్వరామృత కరార్థపరార్థభాలాం; ఉద్గత్వర=
ఉదయించుచున్న, అమృతకర=చస్తునియొక్క, అర్థ=సగమువలె
పరార్థ=శ్రేష్ఠమైన, భాలాం=నౌకలు కల్గిన, బాలాం=బాలయైన, దమ
యన్తినిఁ గూర్చి, పునః పునః=పలుమారు, అభాషత=పలికినది.

సమాసములు :

అఖిలవాఙ్మయవిస్తరః ;— అఖిలంచ తత్ వాఙ్మయం చ = అఖిలవాఙ్మయం,
అఖిలవాఙ్మయస్య విస్తరః=అఖిలవాఙ్మయ విస్తరః॥

ఉద్గత్వరామృత కరార్థ పరార్థ భాలామ్ :- ఉద్గచ్ఛతీతి = ఉద్గత్వరః;
ఉద్గత్వరశ్చసౌ అమృతకరశ్చ=ఉద్గత్వరామృతకరః, ఉద్గత్వరామృత
కరస్య అర్థమ్ = ఉద్గత్వరామృతకరార్థమ్, ఉద్గత్వరామృతకరార్థమివ
పరార్థమ్, ఉద్గత్వరామృత కరార్థపరార్థమ్, ఉద్గత్వరామృతకరార్థ
పరార్థం భాలం యస్యాస్సా=ఉద్గత్వరామృత కరార్థ పరార్థభాలా,
తామ్, ఉద్గత్వరామృతకరార్థపరార్థ భాలామ్.

సభాసతతప్రగల్భా :- సతతంప్రగల్భా=సతతప్రగల్భా, సభాసుసతత
ప్రగల్భా=సభాసతతప్రగల్భా.

భావము :

ఈ సాహిత్యరూపమైన శబ్దరాశి ప్రపజ్చ మంతయు నా సరస్వతియొక్క పరిణామము. అనగా నా సరస్వతికి పుత్రయొక రూపమని ఋషులు చెప్పుదురు. సభలయందు ప్రాగల్భ్యము గల్గిన యా సరస్వతి యువయశస్కునియర్థ భాగము వంటి నొసలు గల్గిన యాదమయ న్నిది గదార్చి చెప్పినది ||౧౬||

శ్లో. ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుజ్జుమేన

యః పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః |

యజ్ఞోపవీతపదవీం భజతే స్మ శంభోః

సేవాసు వాసుకిరయం ప్రసితః సితశ్రీః ||

17

ప.వి. ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుజ్జుమేన - యః - పట్టసూత్ర పరిరమ్భణశోణ శోభః - యజ్ఞోపవీత పదవీం - భజతే - స్మ - శంభోః - సేవాసు - వాసుకిః - అయం - ప్రసితః - సితశ్రీః -

అర్థము. యః = ఏవాసుకి, ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుజ్జుమేన; ఆశ్లేష = శరీరసం యోగముచే, లగ్న = అతికిన, గిరిజాకుచకుజ్జుమేన - పార్వతికుచములపైని కుజ్జుమము చేత, పట్టసూత్ర పరిరమ్భణశోణశోభః; పట్టసూత్ర = పట్టు దారమును, పరిరమ్భణ - కట్టుటచేతనో యగునట్లు, శోణశోభః = ఎఱ్ఱనిశోభ గల్గిన, వాడగుచు. శంభోః = శివునకు, యజ్ఞోపవీతపదవీం, యజ్ఞోపవీత = జందెముయొక్క, పదవీం = స్థానమును, భజతే = పొందుచున్నాడో, సేవాసు = శివునికిపరిచర్యలయందు, ప్రసితః = ఆనక్తిగల్గిన, సితశ్రీః = తెల్లనికాంతిని గల్గిన, సః = ఆవాసుకి, అయమ్ = ఇదిగోనెడుటకున్నాడు, యజ్ఞోపవీతము తెల్లనిదిగను, ముడియందునెఱ్ఱనిపట్టుదారము చుట్టఁబడి యుండునని ప్రసిద్ధి. ఆవాసుకియెల్లప్పుడు శివునికిఁ బరిచర్య చేయు చుండునుగాన నతనితో సంభోగమున కనుకాశము లేదు గావున నతడు పరిపవర్తుడు గావని సూచితము.

సమాసములు :

ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుజ్జుమేనః - ఆశ్లేషేణ లగ్నమ్ - ఆశ్లేషలగ్నమ్, గిరిజాయాః కుచౌ = గిరిజాకుచౌ, గిరిజాకుచయోః కుజ్జుమమ్ = గిరిజాకుచ

కుజ్జ-మం, ఆశ్లేషలగ్నంచ తత్ గిరిజాకుచకుజ్జ-మంచ=ఆశ్లేషలగ్న
గిరిజాకుచకుజ్జ-మం. తేన=అశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుజ్జ-మేన।

పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః :- పట్టమయంచ తత్ సూత్రం చ=పట్ట
సూత్రం, పట్టసూత్రస్మిపరిరమ్భణం=పట్టసూత్రపరిరమ్భణం, పట్టసూత్ర
పరిరమ్భణేన శోణా=పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణా, పట్టసూత్రపరిరమ్భణ
శోణా శోభాయస్మిసః=పట్ట సూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః॥

యజ్ఞోపవీతపదపీఠ :- యజ్ఞోపవీతస్య పదపీఠం=యజ్ఞోపవీతపదపీఠమ్, తామ్ =
యజ్ఞోపవీతపదపీఠమ్॥

సితశ్రీః :- సితాశ్రీః యస్మి సః=సితశ్రీః

భావము :

ఈ వాసుకి శివునికి యజ్ఞోపవీతమై యతని శరీరముగంతజీని (జుట్టు
కొనియుండుటవలన, శివునికర్ధాంగి యైన పార్వతి శరీరమును గూడ, జుట్టుకొని
యున్నాడు. పార్వతి తన చనుదోయికి కుజ్జ-మ పూవునలదియుండుటవలన నది
యావాసుకిశరీరమునకును నతికియున్నది. అందువలన నెఱ్ఱని పట్టుదారమును (జుట్టి
నట్లా వాసుకి యెఱ్ఱని మైచాయగల్గియున్నాడు. యజ్ఞోపవీతము తెల్లగనున్నను
బ్రహ్మగ్రన్థిపైన నెఱ్ఱని పట్టుదారమును, జుట్టెదరను ప్రసీధి యున్నది. మఱియు
బ్రహ్మగ్రంథికి కుజ్జ-మమును, బట్టించునాచారము, గూడ, గలదు. అట్టివాసుకి
రేయింబవలు శివునిపరిచర్యతో మునిగియుండుటవలన నాతనితో సంభోగమునకవ
కాశము లేనందువలన నాతడు వరింపదగిన వాడు కాదని తాత్పర్యము ॥౧౯॥

శ్లో. పాణౌ ఫణీ భజతి కజ్జణభూయమైశే

సోఽయం మనోహరమణీరమణీయమూర్తిః ।

కోటిరబంధనధనుర్గుణయోగ పట్ట

వ్యాపారపారగమముః భజ భూతభర్తుః ॥

18

ప.వి. పాణౌ-ఫణీ-భజతి-కజ్జణభూయమ్-ఐశే-సః-అయం -మనోహరమణీ
రమణీయమూర్తిః - కోటిరబంధనధనుర్గుణయోగ పట్టవ్యాపారపారగమ్ -
అముం-భజ-భూతభర్తుః.

అర్థము. మనోహరమణీరమణీయమూర్తిః; మనోహర=రమ్యములైన, మణీ= రత్నములచే, రమణీయ=అందమైన, మూర్తిః=దేహముగల్గిన, సోఽయం, అట్టియీ, ఘణీ=వాసుకిసర్పము, పాణౌ=హస్తమందు, కజ్జణభావం, వలయముగనుండుటను, భజతి = పొందును. భూతభర్తః=శివునకు కోటిరబంధన ధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపారపారగమ్; కోటిర=జటాజూట మును, బంధన=బంధించునట్టిసాధనమును, ధనుర్గుణ=వింటిత్రాడును యోగపట్ట=యోగాభ్యాసమున శరీరమునకు జుట్టు, యోగపట్టమునునువీని యొక్క, వ్యాపార=ఉనికికి, పారగం=నేర్పరియైన, అసగానాయాకార్యములయందు సమర్థతగల్గిన, అముం=ఈ వాసుకిని, భజ=వలించుము.

వి. ఇచ్చట నొక్కవాసుకికిఁ బెక్కు చోట్లకుఁగినికిఁ జెప్పుటవలన పర్యాయ జ్ఞానము-వాసుకి యేకకాలమందేప్రభావ విశేషముచేఁ బెక్కుచోట్ల నున్నచో సముచ్చయాలజ్ఞానము -

సమాసములు :

కజ్జణభూయమ్:-కజ్జణస్య భావః=కజ్జణభూయమ్, తత్=కజ్జణ భూయమ్।

మనోహరమణీరమణీమూర్తిః :- మనోహరాశ్చతాః మణ్యాశ్చ=మనోహరమణ్యః, రమణీయాచసామూర్తిశ్చ=రమణీయమూర్తిః, మనోహరమణీభిః రమణీయమూర్తిః యస్యసః=మనోహరమణీరమణీయమూర్తిః.

కోటిరబంధన ధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపార పారగమ్ :- కోటిరస్యబంధనం=కోటిరబంధనం, ధనుషఃగుణః=ధనుర్గుణః, యోగస్యపట్టః=యోగపట్టః. కోటిరబంధనంచ, ధనుర్గుణశ్చ, యోగపట్టశ్చ=కోటిరబంధన, ధనుర్గుణయోగపట్టః, కోటిరబంధన ధనుర్గుణ యోగపట్టానాం వ్యాపారః=కోటిరబంధన ధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపారః, కోటిర బంధన ధనుర్గుణయోగపట్ట వ్యాపారేపారగః=కోటిరబంధన ధనుర్గుణ యోగపట్ట వ్యాపారపారగః, తమ్=కోటిరబంధనధనుర్గుణయోగపట్ట వ్యాపారపారగమ్॥

భూతభర్తః :- భూతానాం భర్తా=భూతభర్తా, తస్య=భూతభర్తః.

భావము :

ఈ వాసుకి మనోజ్ఞములైన మణులతో రమ్మమైన దేహము గలవాడై శివునకు హస్తమున పలయముగ నున్నాడు. ఇంకను నతడు శివుని జటాజూటమునుఁ జుట్టిముడి గానుండుట, యతని వింటికి నల్లె త్రాడుగానుండుట, యతనికి యోగిపట్టగా నుండుట యనఁ పనులలో దక్షుడు. కాన నతనిని వరింపుము. ఇచ్చటఁగూడ శివునికి సంబంధించిన పనులలో నాతఁడు మునిగి యుండుట వలన సీతోటి సజ్జమమున కతని కపకాశము లేదను గూఢార్థము సూచితమగు చున్నది. ॥౧౮॥

శ్లో. ధృత్వైకయా రసనయాఽమృతమీశ్వరేన్దోః

రవ్యన్యయా త్వదధరన్య రసం ద్విజిహ్వాః।

ఆస్వాదయన్ యుగపదేశ పరం విశేషం

నిర్ణేతుమేతదుభయన్య యది ఉమః స్యాత్ ॥ 19

ప వి. ధృత్వా - ఏకయా - రసనయా - అమృతమ్ - ఈశ్వరేన్దోః - అపి - అన్యయా - త్వదధరన్య - రసం - ద్విజిహ్వాః - ఆస్వాదయన్ - యుగపత్ - ఏషః - పరం - విశేషం - నిర్ణేతుం - ఏతత్ - ఉభయన్య - యది - ఉమః - స్యాత్ .

అర్థము:- ద్విజిహ్వాః = రెండు నాలుకలుగల్గిన, ఏషఃపరం=ఈ వాసుకియే, ఏకయా=ఒకటైన, రసనయా = నాలుకచే, ఈశ్వరేన్దోః; ఈశ్వర = శివుని శిరస్సునందలి, ఇందోః=చంద్రుని యొక్క, అమృతం=అమృతమును, అన్యయా=మఱియొక నాలుకచే, త్వదధరన్య=నీ పెదవియొక్క, రసం=అమృతమును, ధృత్వా=పట్టుకొని, యుగపత్=ఏక కాలమందే, ఆస్వాదయన్=రుచినిఁ జూచుచు, ఏతదుభయన్య=ఈ రెంటియొక్క, విశేషం = భేదమును, నిర్ణేతుం = నిర్ణయించుటకు, ఉమః = శక్తుఁడుగా, యదిస్యాత్=అయినచో (వరింపనర్హుఁడు).

సమాసములు :

ఈశ్వరేన్దోః - ఈశ్వరన్య, ఇందుః = ఈశ్వరేన్దుః, తన్య, = ఈశ్వరేన్దోః.

ద్విజిహ్వాః :- ద్విజిహ్వా యన్యసః = ద్విజిహ్వాః .

త్వదధరస్య :- తవ అధరః=త్వదధరః, తస్య = త్వదధరస్య.

ఏతదుభయస్య :- ఏతయోభయయమ్=ఏతదుభయమ్, తస్య=ఏతదుభయస్య.

భావము :

ఆ వాసుకికి రెండు నాలుకలుగలవు. సర్పశాతి కంటటికిని రెండునాలుకలుండును. అతడు శివుని శిరమునందుండుటవలన నొక నాలుకచే నందలి చంద్రుని యమృతమును, మఱియొక నాలుకచే, యధరములోని యమృతమును నొక్క కాలమందే పానము చేయఁ గల్గి యమృతములకు రెంటికిని గల రుచి భేదమునుఁ జెప్పఁగల్గియున్నచో; నాతనిని వరింపవలసివది. ||౧౯||

శ్లో. ఆశీవిషేణ రదనచ్చదదంశదాన

మేతేన తే పునరనర్థతయా న గణ్యమ్.

బాధాం విధాతుమధరే హి న తావకినే

పీయాషసారఘటతే ఘటతేఽస్య శక్తిః ॥ 20

ప.వి. ఆశీవిషేణ - రదనచ్చదదంశదానమ్ - ఏతేన - తే - పునః - అనర్థతయా - న - గణ్యమ్ - బాధాం - విధాతుమ్ - అధరే - హి - న - తావకి నే - పీయాష సారఘటితే - ఘటతే - అస్య - శక్తిః.

అర్థము. ఆశీవిషేణ=కోరలయందు విషముగల్గిన, ఏతేన=ఈ వాసుకి సర్పముచే, తేపునః=నీ యొక్కయో, అధరస్య = పెదవికి, దంశదానమ్ = కాటు వేయుట, అనర్థతయా=మరణహేతువుగా, నగణ్యమ్=లెక్కింపఁదగినది కాదు. హి=ఏలయనగా, పీయాషసారఘటితే; పీయాషసార=అమృత సారముతో, ఘటితే=నిర్మింపబడిన, తావకినే=నీకు సంబంధించినదైన, అధరే=పెదవి యందు, బాధాం=కాటుచేబాధను, విధాతుం=చేయుటకు, అస్య=ఈ వాసుకికి, శక్తిః=శక్తి, నఘటతే=సంభవింపదు.

సమాసములు :

ఆశీవిషేణ:- ఆశిషి విషమస్మేతి=ఆశీవిషః, తేన=ఆశీవిషేణ.

రదనచ్చదదంశదానమ్ :- రదనానాం ఛదః = రదనచ్చదః, రదనచ్చదస్యదంశః = రదనచ్చదదంశః, రదనచ్చదదంశస్య దానం = రదనచ్చదదంశదానమ్ ।

అసర్థతయా :- అర్థోనభవతీతి = అసర్థః, అసర్థస్య భావః :- అసర్థతా, తయా = అసర్థతయా ।

తావకీనే :- తవ అయం = తావకీనః. తస్మిన్ = తావకీనే ।

పీయూషసారఘటితే - పీయూషస్యసారః = పీయూషసారః, పీయూషసారేణ ఘటితః = పీయూషసారఘటితః, తస్మిన్ = పీయూషసారఘటితే ।

భావము:

దమయస్తీ ! కోరలలో విషముఁ గల్గిన వాసుకి, నీ పెదవిపై కాటు వేసినచో నది యపమృత్యువునుఁ గల్గించునని భావింప వలదు. ఏలయనగా నీ పెదవి యమృత సారముతో నిర్మింపఁబడినది కాన దానిపై పాము కాటు ఎట్టి బాధనుఁ గల్గింపఁ జాలదు. అమృతముతోఁ గూడినవానికి, విషభయమెట్లు కలుగును. ॥౨౦॥

శ్లో. తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః

కమ్పంశ్చ వీక్ష్య పులకంశ్చ తతోఽను తస్యాః ।

సజ్జాతసాత్త్వికవికారధియః స్వభృత్యాన్

నృత్యాన్న్యషేధదురగాధిపతిర్విలక్షః ।

21

ప.వి. తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః - కమ్పం-చ- వీక్ష్య-పులకం-చ- తతః-అను- తస్యాః - సజ్జాతసాత్త్వికవికారధియః - స్వభృత్యాన్- నృత్యాన్-న్యషేధత్-ఉరగాధిపతిః-విలక్షః.

అర్థము :- తతోఽను = ఈ విధముగా సరస్వతి పలికిన పదప, తద్విస్ఫురత్ఫణ విలోకనభూతభీతేః, తత్ = ఆవాసుకి యొక్క, విస్ఫురత్ = విప్పఁబడి చలించుచున్న, ఫణ = పడగ లను, విలోకన=చూచుటచే, భూత=కల్గిన, భీతేః=భయముతో గూడిన, తస్యాః=ఆ దమయన్తి యొక్క, కమ్పం=వణకును, పులకంచ=గగు

ర్పాయను, పీష్య=చూచి, సజ్ఞాతసాత్త్వికవికారధియః, సజ్ఞాత=ఉద్భవించిన, సాత్త్వికవికార=శృంగారమండలి సాత్త్వికభావములనేడిభ్రమనుగల్గిన, స్వభృత్యాన్=తనసేవకులను, విలక్షః=దమయన్తి భావమునెఱింగిసిగ్గుఁజెందిన, ఉరగాధిపతిః=సర్పరాజైన వాసుకి, స్పృత్యాత్=ఆనందనాట్యము నుండి, న్యషేధత్=వారించెను.

ప. ఇచ్చట దమయన్తికి భయమువలనగల్గిన సాత్త్వికభావముల యందు, శృంగార రససాత్త్వికభావ భ్రమగల్గినందువలన భ్రాన్తిమదలఁపారము.

“స్తమ్భ ప్రలయ రోమాఞ్ఞాః స్వేదోవైవర్ణ్య వేపథా
అశ్రువైస్వర్య మిత్యష్టాసాత్త్వికాఃపరికీర్తితాః”

అని సాత్త్వికభావము లెనిమిది తెఱంగులుగనున్నవి.

సమాసములు :

తద్విస్ఫురత్పణవిలోకనభూతభీతే :- విస్ఫురన్తశ్చతే ఘణాశ్చ=విస్ఫురత్పణాః, తస్యవిస్ఫురత్పణాః, తద్విస్ఫురత్పణాః, తద్విస్ఫురత్పణానాం విలోకనం=తద్విస్ఫురత్పణవిలోకనం, తద్విస్ఫురత్పణవిలోకనేన, భూతా=తద్విస్ఫురత్పణ విలోకన భూతా, తద్విస్ఫురత్పణ విలోకన భూతా, భీతిః యస్యాస్యా = తద్విస్ఫురత్పణ విలోకనభూత భీతిః, తస్యాః=తద్విస్ఫురత్పణవిలోకనభూతభీతే.

సజ్ఞాతసాత్త్వికవికారధియః :- సాత్త్వికైర్వికారాః=సాత్త్వికవికారాః. సాత్త్వికవికారేభ్యః ధీః సాత్త్వికవికారధీః. సజ్ఞాతా, సాత్త్విక వికారధీయే షాంతే=సజ్ఞాత సాత్త్విక వికారధియః, తాన్=సజ్ఞాతసాత్త్వికవికారధియః.

ఉరగాధిపతిః :- ఉరగాణామధిపతిః=ఉరగాధిపతిః

భావము :

సరస్వతీదేవి పైవిధముగా వాసుకినిఁ గూర్చి చెప్పిన మీదట యా వాసుకి యొక్క వేయిపడగలను చూచి భయపడిన దమయన్తికి శరీరమందు గగ్గుర్పాటు మున్నగు సాత్త్వికభావము లేర్పడినవి. కాని వాసుకి భృత్యులు వానినిఁజూచి,

తమప్రభువగు వాసుకినిఁజూచుటచే వచుచున్నది ననురాగమేర్పడి దానిపలనశృంగా ర సాత్త్విక భావము లేర్పడిన పని భ్రాన్తి జెందిరి. దానిలో సృత్యములొనర్చుట కుపక్రమించిరి. అప్పుడు వాస్తవమెఱిగిన వాసుకి ఆ సాత్త్విక భావములుతనపద గలనుఁ జూచి భయపడుట వలన నేర్పడినవే గాని తన్నుఁబ్రేమించుట వలన నేర్పడినవి గావని గ్రహించెను. ఆమె తన్నుఁ బ్రేమింపనయివలన నావాసుకి సిగ్గుపడిదమయిని తన్ను బ్రేమించిన దను భ్రమతో నానందసృత్యముల కుపక్ర మించిన తన భృత్యులను వారించెను.

శ్లో. తద్దర్శిభిః స్వపరణే ఫణిభిర్నిరాతైః

నిఃశ్వస్య తత్కిమపి నృష్టమనాత్మనీనమ్

యత్తాన్ ప్రయాతుమనసోఽపి విమానవాహః

హాహః ప్రతీపపవనా శకునాన్న జగ్ముః ॥ 22

ప.వి. తద్దర్శిభిః— స్వపరణే—ఫణిభిః— నిరాతైః—నిఃశ్వస్య—తత్—కిమ్— అపి—
సృష్టమ్— అనాత్మనీనమ్— యత్— తాన్— ప్రయాతుమనసః— అపి—
విమానవాహః— హా—హా—ప్రతీపపవనాశకునాత్—న—జగ్ముః.

అర్థము, తద్దర్శిభిః; తత్ = ఆ వాసుకియొక్క పుత్రాన్తమును, దర్శిభిః=చూచు చున్న(అతవవ=ఇందువలననే)స్వపరణే=తమ్ములనువరించువిషయమున, నిరాతైః=అశనుపదలుకొనిన, ఫణిభిః=కర్కటకాదిసర్పములచే, నిఃశ్వస్య =నిట్టార్చు పదలఁబడి, కిమపి=ఏదోచెప్పదగని, అనాత్మనీనం=తమకు హితముకానిది, నృష్టం=కల్పింపబడినది. యత్=ఏనిట్టార్చువలన, తాన్= ఆ కర్కటాది సర్పములనుద్దేశించి, ప్రయాతుమనసోఽపి=వెళ్లుటకు నిశ్చయించు కొనినవారైనను, విమానవాహః=దమయన్తి పల్లకిని మోయు వారలు, ప్రతీపపవనాశకునాత్; ప్రతీపపవనం=ఎదురుగాలియనెడి, అశకునాత్=అపశకునమువలన, నజగ్ముః=వెళ్ళలేదు. హా హా=కష్టము కష్టము.

సమాసములు :

తద్దర్శిభిః :- తంపశ్యంతీతి=తదర్శిసః, తైః=తద్దర్శిభిః,

స్వపరణే :- స్వేషాం పరణమ్=స్వపరణమ్. తస్మిన్=స్వపరణే.

అనాత్మనీనమ్ :- ఆత్మనే హితమ్ = ఆత్మ సీనమ్ = న ఆత్మనీనతమ్ = అనాత్మనీనమ్.

సరాశైః :- సిర్గతా, అశాయే భ్యస్తే = నిరాశాః, తైః = సరాశైః.

ప్రయాతుమనసః :- ప్రయాతుం మనః యేషాం తే = ప్రయాతుమనసః.

విమానవాహః :- విమానం పహన్తి = విమానవాహః.

ప్రతీపపవనాశకునాత్ :- ప్రతీపశ్చాసౌ పవనశ్చ = ప్రతీపపవనః, న శకునమ్ = అశకునమ్, ప్రతీపపవన ఏవ అశకునమ్ = ప్రతీపపవనాశకునమ్, తస్మాత్ = ప్రతీపపవనాశకునాత్.

భావము :

వాసుకి విషయమును చూచుచున్న కర్కొటాది సర్పములు, దమయన్తి తమ్ము వరించు నను విషయము సందాశను వదలుకొని నిట్టూర్పును వదలి యేదోయొక యవాచ్యమునుఁ జెప్పినవి. వారి నిట్టూర్పు నెదురుగాలిగా బ్రాన్తిపడిన విమానవాహకులు, వాసుకిసేఁ జూచినపిదప నచ్చట అనగా, కర్కొట కాదినర్పముల యొద్దకువెళ్ళఁ గోరియు, వారి నిట్టూర్పునెడి ఎదురుగాలి యపశకునమగుటవలన వారివైపునకు వెళ్ళుటను మానుకొనిరి. దమయన్తి తమ్ము వరించదను విషయమునందాశ వదులుకొనిన యా కర్కొటకాది సర్పముల నిట్టూర్పు ఎదురుగాలియంతటి తీవ్రముగాఁ దగిలినది. దానివలన నా సర్పములకు గల్గిన మనఃభేదమెంత తీవ్రమో యూహింపఁదగినది ॥౧౮॥

శ్లో. హ్రీసంజ్ఞచత్పణగణా దురగప్రధానాత్

తాం రాజసంజ్ఞమనయన్త విమానవాహః.

సన్ధ్యానమద్దలకులాత్కమలాద్విసీయ

కల్పారమిందుకిరిణా ఇద హాసభాసమ్॥

23

ప.వి. హ్రీసంజ్ఞచత్పణగణాత్ - ఉరగ ప్రధానాత్ - తామ్ - రాజసంజ్ఞమ్ - అనయన్త - విమానవాహః - సన్ధ్యానమద్దలకులాత్ - కమలాత్ - విసీయ - కల్పారమ్ - ఇన్దుకిరిణాః - ఇవ - హాసభాసమ్.

అర్థము. విమానవాహాః = విమానము మోసెడివారలు, తామ్ = ఆదమయన్తినీ, హ్రీ సజ్జచత్పణగణాత్; హ్రీ = సిగ్గుచే, సజ్జచత్ = ముగుచుకొనిపోవు, ఘణగణాత్ = పడగల సమూహము గల్గిన, ఉరగప్రధానాత్ = సర్పములకు రాజైన వాసుకినుండి, అపసీయ = తొలగించుకొని, ఇన్దుకిరణాః = చంద్రకిరణములు, హాసభాసం = వికాసశోభను, సన్ధ్యానమద్దలకులాత్; సన్ధ్యా = సాయంకాలపు సన్ధ్యయందు, నమత్ = ముకులించు, దలకులాత్ = రేకుల సమూహము గల్గిన, కమలాత్ = తామర పూవునుండి. కష్టారమివ = కలువ పూవునువలె, రాజసంఘం = రాజసమూహమును, అనయన్త = బొందించిరి.

వి. కమలమువలె వాసుకిని, కలువ పూవువలె రాజసంఘమునుఁ బోల్చుట వలన నుపమాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

హ్రీసజ్జచత్పణగణాత్ :- ఘణానాం గణః ఘణగణః, హ్రీయాసజ్జచన్, ఘణగణః యస్మిన్ = హ్రీసజ్జచత్ ఘణగణః, తస్మాత్ = హ్రీసజ్జచత్పణగణాత్ .

రాజసజ్జమ్ :- రాజ్ఞాం సజ్జః = రాజసజ్జః, తమ్ = రాజ సజ్జమ్.

విమానవాహాః :- విమానస్య వాహాః = విమానవాహాః.

సన్ధ్యాన మద్దల కులాత్ :- సన్ధ్యానాం నమత్ = సన్ధ్యానమత్, దలనాం కులం = దలకులమ్, సన్ధ్యానమత్, దలకులం యస్మత్ = సన్ధ్యాన మద్దలకులమ్, తస్మాత్ = సన్ధ్యాన మద్దలకులాత్.

ఇన్దుకిరణాః :- ఇన్దోః కిరణాః = ఇన్దుకిరణాః.

హాసభాసమ్ :- హాసస్యభాః = హాసభాః, తామ్ = హాసభాసమ్.

భావము :

దమయన్తి తన్ను వరించ నందుపలన, సర్పరాజగు వాసుకికి లజ్జచే పడగలు వాలిపోయినవి. అట్టి వాసుకిని పదలి, దమయన్తిని విమానవాహకులు, సంధ్యాకాలమున ముకుళించు పద్మము నుండి వికాసకాంతులను, కలువనుఁ బొందించెడి చంద్ర కిరణములవలె, రాజసమూహమునుఁ బొందించిరి. అనగా వాసుకి

సంగతి ముగిసిన పిదప రాజులకడకు నామెను వారు గొనిపోయిరని
యాశయము || ౨౩ ||

శ్లో. దేవ్యాఽభ్యధాయ భవ భీరుః ధృతావధానా
భూమీభుజః త్యజత భీమభువో నిరీక్షామ్ |
ఆలోకితామపి పునః పిబతాం దృశైతా
మిచ్ఛాఽపగచ్ఛతి న వత్సరకోటిభిర్వః ||

24

ప.వి. దేవ్యా - అభ్యధాయ - భవ - భీరు - ధృతావధానా - భూమీభుజః -
త్యజత - భీమభువః - నిరీక్షామ్ - ఆలోకితామ్ - అపి - పునః - పిబతాం - దృశా -
ఏతామ్ - ఇచ్ఛా - అపగచ్ఛతి - న - వత్సరకోటి భిః - వః.

అర్థము. దేవ్యా=సరస్వతీ దేవిచే, అభ్యధాయ = చెప్పబడినది (ఏమనగా)
హేభీరు = ఓ భయ స్వభావముగల దమయన్తీ, ధృతావధానా; ధృత =
ధరింపబడిన, అవధానా = గమసంపుఁ గలదానవు, భవ = కమ్ము,
హేభూమీభుజః=ఓ రాజులారా! (యూయళ్చ = మీరును) భీమభువః=
దమయన్తీయొక్క, నిరీక్షాం = దర్శనమును, త్యజత = విడువుఁడు.
అసగా మీరు ఆమెనుఁ జూచినచో సిగ్గుతో నామె మిమ్ములనుఁ జూడదు.
కాన మీరు ఆమెనుఁ జూచుటను మానుడని యర్థము. ఆలోకి తా మపి=
మీచే చూడబడినను, ఏతాం=ఈమెను, పునః=మరల, దృశా=కంటిచే,
పిలతాం=ఆదరముతోఁ జూచుచున్న, వః=మీకు, వత్సరకోటిభిః=
పెక్కిండ్ల చేతను, ఇచ్ఛా=ఆమెనుఁ జూడఁ గోరిక, నాఽపగచ్ఛతి=
తీరదు. కావున నా మాటను వినుడని యర్థము.

సమాసములు :

ధృతావధానా :- ధృతమ్, అవధానం యయాసా=ధృతావధానా.

భూమీభుజః:- భూమీం భుజ్జత ఇతి=భూమీ భుజః, తస్యసమ్బద్ధిః=హేభూ
మీభుజః ||

వత్సరకోటిభిః:- వత్సరాణాం కోటయః=వత్సర కోటయః, తాభిః=వత్స
రకోటిభిః ||

భావము :

దమయిన్తి రాజ సంఘమును జేరగనే సరస్వతీ దేవి యామెనుఁ గూర్చి యిట్లు చెప్పినది. ఓ దమయన్తి? భయశీలా! జాగరూకతనుఁ గల్గి యుండుము. ఓ రాజులారా! దమయిన్తినిఁ జూచుటను మానుడు! మీరు అమెనుఁ జూచినచో నామె సిగ్గుపడి మిమ్ములనుఁ జూడఁజాలదు. కావున నామెనుఁ జూడకుడు. ఒక్కతడవఁ జూచినను, మరల నామెను సాధరణముగాఁ జూడఁగోరుచున్న మీకు పెక్కిండ్లకుఁ గూడఁ గోరిక తీరదు. ॥౮౪॥

శ్లో. లోకేశకేశవశివానపి యశ్చకార

శృంగారసాంతరభృశాంతరశాంతభావాన్.

పశ్చేంద్రియాణి జగతామిషపశ్చకేన

సజ్జోభయన్ వితనుతాం వితనుర్ముదం వః॥ 25

ప.వి. లోకేశకేశవశివాన్ - అపి - యః - చకార - శృంగారసాంతరభృశాంతర శాంతభావాన్ - పశ్చ - ఇంద్రియాణి - జగతామ్ - ఇషుపశ్చకేన - సజ్జోభయన్ - వితనుతామ్ - వితనుః - ముదం - వః.

అర్థము. యః = ఏ మన్మథుఁడు, లోకేశ కేశవశివానపి; లోకేశ = బ్రహ్మ, కేశవ = విష్ణువు, శివానపి = శివుఁడు అనువారిని సైతము, శృంగారసాంతరభృశాంతరశాంతభావాన్; శృంగార = శృంగారరసముచే, సాంతర = వ్యవధానముఁ బొందిన, భృశ = గాఢమైన, ఆంతర = మానసికమైన, శాంతభావాన్ = శాంతరసము గలవారినిగ, అసగా విరక్తుల ననురక్తులునుగా, చకార = చేసెనో, ఇషుపశ్చకేన = అయిదుబాణములచే, జగతాం = లోకములయొక్క, పశ్చేంద్రియాణి = ఇంద్రియములనై దింటిని, సజ్జోభయన్ = కలత పఱచుచున్న, సః = ఆ, వితనుః = శరీరములేని మన్మథుఁడు, వః = మీకు, ముదం = హర్షమును, వితనుతాం = పర్థిల్లఁ జేయునుఁగాక. ప్రపశ్చ విజయముఁ గావించిన పూజ్యుడగు మన్మథుని ప్రసాద మెప్పురికి మెచ్చవగినది రాదు? అందఱికిని మెచ్చఁదగినదని యర్థము.

లను కారణముగాఁ గల్గిన యనగా రెండు అణువులచే నుద్భవించిన, ద్వ్యణుకమువంటి, ఉదరి=ఉదరముగల ఓ దమయ న్తీ! అనగా, శృంగారము నుద్దీపింపఁ జేయు కృశమైన యుదరముగలదానా! యని యర్థము. త్వం=నీవు, పుష్పేషుణా=పూవిల్లునిచే, ద్రువం=సత్యముగా, ఇషువర్ష జప్తహుజ్జ్వర మన్త్రబలభస్మిత శాన్తి శక్తీన్; ఇషువర్ష = బాణవర్ష కాలమునందు, జప్త-జపియింపఁబడిన, హుజ్జ్వరమన్త్రబలః-(కోపముచే, నుచ్చరింపఁబడిన) హుజ్జ్వర మనెడి మన్త్రము యొక్క బలముచే, భస్మిత = భస్మము గావింపఁబడిన, శాన్తి శక్తీన్; శాన్తి = ఇంద్రియ నిగ్రహమందలి, శక్తీన్ = శక్తులుగల. ద్వీపాధిపాన్ = పుష్కరము మున్నగు ద్వీపమునుఁ బాలించెడి, ఆమాన్ = ఈ రాజులను, నయ నయోః=నేత్రములకు, గోచరత్వం=విషయత్వమును, నయ-పొందింపుము, అనగా ద్వీపాంతరముల నుండి వచ్చిన రాజులనుఁ జూడుమని యర్థము.

సమాసములు :

పుష్పేషుణా :- పుష్పాణి ఇషవః యస్యసః = పుష్పేషుః, తేన=పుష్పే షుణా.

ఇషువర్ష జప్తహుజ్జ్వరమన్త్ర బల భస్మితశాన్తిశక్తీన్ :- ఇషాణాం వర్షమ్=ఇషువర్షమ్, ఇషువర్షే జప్తః = ఇషువర్ష జప్తః. హుజ్జ్వరవ మన్త్రః=హుజ్జ్వరమన్త్రః, ఇషువర్షజప్తశాన్తి హుజ్జ్వరమన్త్రశ్చ =ఇషువర్ష జప్త హుజ్జ్వరమన్త్రః, ఇషువర్షజప్తహుజ్జ్వరమన్త్ర స్యబలమ్ = ఇషువర్ష జప్త హుజ్జ్వరమన్త్ర బలమ్, ఇషువర్ష జప్త హుజ్జ్వరమన్త్రబలేన భస్మితా=ఇషువర్షజప్త హుజ్జ్వరమన్త్ర బల భస్మితా, ఇషువర్షజప్తహుజ్జ్వరబలభస్మితాచసాశాన్తిశ్చ =ఇషువర్షజప్త హుజ్జ్వరమన్త్ర బలభస్మిత శాన్తిః, ఇషువర్ష జప్త హుజ్జ్వర మన్త్ర బలభస్మితశాన్తి శక్తిః యేషాంతే=ఇషువర్షజప్తహుజ్జ్వరమన్త్ర బలభస్మిత శాన్తి శక్తయః, తాన్=ఇషువర్షజప్త హుజ్జ్వరమన్త్ర బల భస్మితశాన్తి శక్తీన్ ।

శృంగారసర్గరసిక ద్వ్యణుకోదరి !:- శృంగారస్యసర్గః=శృంగారసర్గః, రసః అస్యఅస్తితి=రసికమ్, శృంగారసర్గ రసికం=శృంగారసర్గరసికమ్, ద్వ్య,

అణ్ణా యస్య తత్=ద్వ్యణుకమ్, శృజ్జారసర్గరసికంచ తత్ ద్వ్యణుకం చ= శృజ్జారసర్గ రసిక ద్వ్యణుకం, శృజ్జారసర్గరసిక ద్వ్యణుకమివ ఉదరం యస్మాస్మా=శృజ్జారసర్గ రసిక ద్వ్యణోదరీ, తస్యాః సమ్బుద్ధిః, హే శృజ్జారసర్గరసిక ద్వ్యణుకోదరీ!

ద్వీపాధిపాన్ :- ద్వీర్గతాః ఆపః యేషాంతే=ద్వీపాః, ద్వీపానామధిపాః= ద్వీపాధిపాః, తాన్=ద్వీపాధిపాన్.

గోచరత్వమ్ :- గోచరస్య భావః = గోచరత్వమ్, తత్=గోచరత్వమ్.

భావము :

ప్రపంచ సృష్టి ద్వ్యణుకాదులతో ప్రారంభింపఁ బడునని తార్కికులు చెప్పుదురు. అట్లే ప్రకృతము శృజ్జారసృష్టికి కారణములు గా నిట ద్వ్యణుకాదులు కావలయును గదా. ఇచ్చట దమయన్తి యుదరమే ద్వ్యణుకమని భావింప వలయును. ఆమె యుదరము ద్వ్యణుకమెంత సూక్ష్మమో అంత సూక్ష్మమైనదని యాశయము. ద్వ్యణుకమనగా-రెండు అణువులతో నుద్భవించినది. అట్లే మూడు ద్వ్యణుకములతో నుద్భవించినది త్ర్యణుకమని చెప్పఁబడును. ఇట్లే చతురణుకాదుల నూహించునది. అణువనగా-

**జాలసూర్యమరీచిస్తం యత్సూక్ష్మందృశ్యతేరజః
తస్యషష్ఠతమోభాగః పరిమాణుర్నిగద్యతే॥**

యనెడి లక్షణము ననుసరించి గవాక్షమందలి సూర్యకిరణములలోఁ గానవచ్చెడి సూక్ష్మకిరణము నందు నారవ భాగము. అట్టి సూక్ష్మమైన యుదరము గల్గి యుండుట యుత్తమ స్త్రీ లక్షణము. అట్టి యుదరము గల యో దమయన్తీ! మన్మథుడు తాను బాణ వర్షమునుఁ జేయుకాలమున హుజ్జార మస్త్రమును జపించుటవలన దాని బలముచే నిన్ద్రియ నిగ్రహ శక్తులు భస్మములగును. బాణ ప్రయోగకాలము నందు మస్త్రము నుచ్ఛరించుట సప్రమదాయము. అట్లు నిగ్రహ శక్తినిఁ గోల్పోయిన, ద్వీపములను పరిపాలించెడి రాజు లిచ్చటికి విచ్చేసి యున్నారు. ఏవు వాధినిఁ జూడుదుని సరస్వతీదేవి చెప్పినది. ॥౨౬॥

శ్లో. స్వాదూదకే జలనిధౌ సవనేన సార్థం
 భవ్యా భవన్తు తవ వారివిహారలీలాః ।
 ద్వీపస్య తం పతిమముం భజ పుష్కరస్య
 నిస్తన్ద్రపుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షి ॥

27

ప. వి. స్వాదూదకే- జలనిధౌ- సవనేన- సార్థం- భవ్యా- భవన్తు- తవ-
 వారివిహారలీలాః- ద్వీపస్య- తం- పతిమ్- అముం- భజ-పుష్కరస్య-
 నిస్తన్ద్రపుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షి.

అర్థము. హే నిస్తన్ద్రపుష్కర తిరస్కరణక్షమాక్షి! = వికసితములగు పద్మము
 లను తిరస్కరించుట యందు శక్తిగల నేత్రములతోఁ గూడిన యోదను
 యనీ, పుష్కరస్య=పుష్కరమను, ద్వీపస్య=ద్వీపమునకు, పతిం=
 పాలకుడైన, సవనుడను, అముం=ఈ రాజును, భజ = పరింపుము
 తతః=అందువలన, స్వాదూదకే=మధురజలము గల్గిన, జలనిధౌ=సాగ
 రము నందు, సవనేన సార్థం=సవనునితోడ, తవ=నీకు, భవ్యా=మనో
 హరములైన, వారి విహారలీలాః=జలక్రీడావిలాసములు, భవన్తు=
 ఉండునుగాక.

సమాసములు :

స్వాదూదకే :- స్వాదూని ఉదకాని యన్యసః=స్వాదూదకః, తస్మిన్=
 స్వాదూదకే.

జలనిధౌ :- జలానాం నిధిః=జలనిధిః, తస్మిన్=జలనిధౌ.

వారివిహారలీలాః :- వారిషు విహారాః = వారివిహారాః, వారివిహ
 రాణాం లీలాః, వారివిహారలీలాః.

నిస్తన్ద్రపుష్కర తిరస్కరణక్షమాక్షి :- నిర్గతా తన్ద్రా యయోస్తే =
 నిస్తన్ద్రే, నిస్తన్ద్రేచతే, పుష్కరేచ = నిస్తన్ద్రపుష్కరే, నిస్తన్ద్ర
 పుష్కరయోః తిరస్కరణం=నిస్తన్ద్రపుష్కర తిరస్కరణం, నిస్తన్ద్ర
 పుష్కర తిరస్కరణే క్షమే అక్షిణీ యస్యాస్యా=నిస్తన్ద్రపుష్కరతిర
 స్కరణక్షమాక్షి, తస్మాఃసమ్బుద్ధిః, హే నిస్తన్ద్రపుష్కర తిరస్కరణ
 క్షమాక్షి.

భావము :

ఓ వికసిత పద్మనయనవైన దమయన్తి! “పుష్కర ద్వీపమునకుఁబాలకుడైన ఈ సవనుని వరింపుము. అందువలన మధురోదకములు గల సముద్రమధ్యము నందతనితోడ జలక్రీడా వినోదము లనుభవింపఁ గలవు” అని సరస్వతీ దేవి దమయన్తినికి చెప్పినది ॥౬౬॥

శ్లో. సావర్త భావభవదద్భుతనాభికూపే
స్వర్ణౌమమేతదుపవర్తనమాత్మనైవ।
స్వారాజ్యమర్జయసి న శ్రియమేతదీయా
మేతద్గృహే పరిగృహాణ శచీవిలాసమ్॥

28

ప.వి. సావర్త భావ భవ దద్భుతనాభికూపే-స్వః - భౌమమ్-ఏతదుపవర్తనమ్ - ఆత్మనావవ-స్వారాజ్యమ్-అర్జయసి - న- శ్రియమ్-ఏతదీయామ్-ఏతద్గృహే - పరిగృహాణ-శచీవిలాసమ్.

అర్థము :- సావర్త భావ భవదద్భుత నాభికూపే; సావర్త భావ = ఆవర్తముతో అనగా రోమముల నుడితోడను ఉదకముల నుడి తోడను, భవత్ = ఉచ్ఛవించిన, అద్భుత = ఆశ్చర్యకరమైన. నాభికూపే = నాభియనెడు బావి గలదానా! ఏతదుపవర్తనం; ఏతత్ = ఈ సవనుని యొక్క, ఉపవర్తనం = దేశము, ఆత్మనైవ = స్వయముగనే, భౌమం = భూమియందుద్భవించిన, స్వః = స్వర్గము. అతః = ఇందువలన, ఏతదీయాం = ఇతనికిసంబంధించిన, శ్రియం = ఐశ్వర్యమైన, స్వారాజ్యం = స్వర్గలోక రాజ్యమును, నార్జయసి (కిం)? = సంపాదింపవా యేమి? తప్పక సంపాదింపఁగలవు. ఏతద్గృహే = ఈతని యింటి యందు, శచీవిలాసం = శచీదేవి యొక్క లీలను, గృహాణ = గ్రహింపుము.

వి. ఇతని దేశమే స్వర్గము. ఇతని రాజ్యమే స్వర్గ లోక రాజ్యము. ఇతడే యింద్రుఁడు నీవు శచీదేవి - యని నిరూపించుట వలన భూపకాల జ్ఞానము.

సమాసములు :

హే సావర్త భావ భవదద్భుత నాభికూపే:- ఆవర్తేన సహవర్త త ఇతి= సావర్తః, సావర్తస్య భావః=సావర్త భావః, సావర్త భావేన భవతీతి= సావర్తభావ భవత్, సావర్త భావభవత్ అద్భుతం యస్మాత్సః=సావర్త భావభవదద్భుతః, నాభిరేవకూపః=నాభికూపః, సావర్తభావభవదద్భుతః, నాభికూపః యస్మాత్సా=సావర్తభావ భవదద్భుత నాభికూపా, తస్మాత్సం బుద్ధిః, హే సావర్త భావ భవదద్భుతనాభికూపే! ॥

భౌమమ్ :- భూమౌభవం = భౌమం.

ఏతదు పవర్తనమ్ :- ఏతస్య ఉపవర్తనమ్ = ఏతదు పవర్తనమ్

స్వారాజ్యం :- స్వః రాజ్యం = స్వారాజ్యం, తత్=స్వారాజ్యమ్.

ఏతదీయాం :- ఏతస్య ఇయం=ఏతదీయా, తామ్, ఏతదీయామ్.

ఏతద్ధృపే :- ఏతస్యగృహమ్=ఏతద్ధృపామ్, తస్మిన్=ఏతద్ధృపే.

శచీ విలాసమ్ :- శచ్యాః విలాసః=శచీవిలాసః, తమ్=శచీవిలాసమ్.

భావము :

సుడితోఁ గూడి యాశ్చర్యముఁ గొల్పునాభి యనెడి కూపము గల దమ యనీ! ఈ సవనుని దేశము భూలోకస్వర్గము. ఈతని నీవు వరించి యీతని స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మిని సంపాదింపవా? తప్పక సంపాదింతువు. ఇతని యింట నీవు శచీదేవి యొక్క సౌభాగ్యమునుఁ బడయుము. ఇతని దేశము స్వర్గమైనపు డితడు ఇంద్రుడే యగును. ఇతని రాజ్యము స్వారాజ్యమగును. అందువలన నీవు ఇతని యింట శచీదేవివై యుందువు. దమయన్తి నాభి, బావివలె లోతై, వెంట్రుకల సుడితోఁ గూడియున్నది. బావితో రూపించుట వలన, బావియందు నీళ్ళసుడిని గ్రహింపవలయును. బావియందు నీళ్ల సుడియుండుట యాశ్చర్యము కదా! ఇట్లు వెంట్రుకల సుడిని గల్గియుండుట యుత్తమ స్త్రీ లక్షణమని యాశయము. ॥౨౮॥

శ్లో దేవః స్వయం వసతి తత కిల స్వయ భూ

ర్ష్యగ్రోధమణులతలే హిమశీతలే యః।

స త్వాం విలోక్య నిజశిల్పమనన్యకల్పం

సర్వేషు కారుషు కరోషు కరేణ దర్శమ్॥

ప. వి. దేవః- స్వయం-పసతి- తత్ర-కిల-స్వయం భూః-న్యగ్రోధమణ్డలతలే-
హిమశీతలే- యః-సః- త్వాం-విరోక్య- నిజశిల్పమ్- అనన్య కల్పమ్-
సర్వేషు- కారుషు-కరోతు-కరేణ- దర్పమ్.

అర్థము- తత్ర = ఆ పుష్కర ద్వీపమందు, హిమశీతలే = మంచుచే చల్లనైన,
న్యగ్రోధ మణ్డలతలే, న్యగ్రోధ = మట్టిచెట్టు యొక్క, మణ్డలతలే = మణ్డలా
కారమైన దిగువభాగము నందు, స్వయంభూః = స్వయముగ నుద్భ
వించిన, దేవః - బ్రహ్మ, స్వయం = స్వయముగా, పసతికిల = నివసించు
చున్నాడు గదా! సః = ఆ బ్రహ్మదేవుడు, అనన్యకల్పం = అనితర సాధా
రణమైన, నిజశిల్పం = తన నిర్మాణమైన, త్వాం = నిన్ను, విరోక్య =
చూచి, సర్వేషు = సకలరైన, కారుషు = శిల్పుల యందు, కరేణ = తన
హస్తమునుజూపుటచే, దర్పం = గర్వమును, కరోతు = చేయునుగాక.
నా కంటె నితరులగు శిల్పులకిట్టి నిర్మాణకౌశలములు గల హస్తములేదని
చెప్పుచు తన హస్తముజూపి గర్వమును బొందునని యర్థము.

నమాసములు :

స్వయం భూః:- స్వయం భవతీతి=స్వయం భూః.

న్యగ్రోధమణ్డలతలే:- న్యగ్రోధస్యమణ్డలం = న్యగ్రోధమణ్డలమ్, న్యగ్రోధ
మణ్డలస్యతలమ్ = న్యగ్రోధమణ్డలతలమ్ - తస్మిన్ = న్యగ్రోధమణ్డలతలే.
హిమశీతలే :- హిమేశీతలమ్ = హిమశీతలమ్, తస్మిన్ = హిమశీతలే.

నిజశిల్పమ్:- నిజంచ తత్ శిల్పం చ = నిజశిల్పమ్, తత్ = నిజశిల్పమ్.
అనన్యకల్పమ్:- అన్యేన సదృశమ్ = అన్యకల్పమ్, అన్యకల్పమ్,
స భవతీతి = అనన్యకల్పమ్, తత్ = అనన్యకల్పమ్.

భావము :

బ్రహ్మ ఆ పుష్కర ద్వీపమునందు ఒక మట్టిచెట్టు క్రింద స్వయముగా
నావిర్భవించి నివసించుచున్నాడు. ఆ ప్రదేశము మంచుచేఁ జల్లనై యుండును.
అద్వితీయమగు నతని సృష్టియైన నిన్నుఁ జూచి యా బ్రహ్మదేవుడు, సకల
శిల్పుల హస్తముల యందును, తన హస్తములోని నిర్మాణ కౌశలములేదని

చెప్పుచు, తన హస్తమునుఁజూపి గర్భమును వహించును. అనగా నీ సృష్టి బ్రహ్మకు కీర్తినిఁ దెచ్చునట్టి దని యాశయము॥౨౯॥

శ్లో. న్యగ్రోధనాదివ దివః పతదాతపాదే
రన్యగ్రోధమాత్మభరధారమివావరోహైః।
తం తస్య పాకి ఫలనీలదళద్యుతిభ్యాం
ద్వీపస్య పశ్య శిఖిపత్రజమాతపత్రమ్.

30

ప. వి. న్యగ్రోధనాత్-ఇవ-దివః-పతదాత పాదే-న్యగ్రోధం-ఆత్మభరధారమ్-
ఇవ-ఆవరోహైః-తం-తస్య-పాకిఫలనీలదళ ద్యుతిభ్యాం-ద్వీపస్య-
పశ్య-శిఖిపత్రజమ్-ఆతపత్రమ్.

అర్థము . దివః = ఆకాశము నుండి, పతదాతపాదేః, పతత్ = పడుచున్న,
ఆత పాదేః = ఎండవానలు మున్నగువానిని, న్యగ్రోధనాదివ,
న్యత్ = దిగువకు, వాలిం రోధనాదివ = వారించుట చేతనో యని,
న్యగ్రోధం = న్యగ్రోధ శబ్దమునకర్థ మైనదియును, తథా = అట్లే,
ఆవరోహైః-దిగువకు వాలినయాడలచే, ఆత్మభారధారమ్; ఆత్మ-తన
యొక్క, భార = భారమును, ధారమివ=ధరించుచున్నదో యనునట్లున్న
దియు, (అనగా, యా వటవృక్షము తన యూడలచేఁ గ్రిందికి ఊని
తన భారమును మోయుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నదని యర్థము.)
(మఱియు) పాకిఫలనీలదళద్యుతిభ్యాం; పాకి = పండిన, ఫల=ఫలముల
యొక్కయు, నీలదళ = నీలపుటాకుల యొక్కయు, ద్యుతిభ్యాం =
కాంతితో, అనగా ఫలముల యెఱ్ఱని కాంతితోఁడను, ఆకుల పచ్చని
కాంతితోడను, తస్య ద్వీపస్య = ఆ పుష్కర ద్వీపమునకు, శిఖిపత్రజం=
నెమలి పిఞ్జము వలన నేర్పడిన, ఆతపత్రం = గొడుగుగా, తం=ఆ
చెట్టును, పశ్య=చూడుము.

వి : ఆతపాదులను వారించుటచే న్యగ్రోధమను పేరు రాకపోయినను, పచ్చి
నట్లు చెప్పుటవలన నొక యుత్పేక్ష- అట్లే మర్రియాడలు భారమును
మోయుటకై భూమి నూనుటకై యేర్పడిన కొమ్మలు కారపోయినను
నైనట్లు చెప్పుట మఱియొక్క యుత్పేక్ష. ఈ రెండికిని సజ్కరము,

ఆ పృక్షము నెమలి కుంచెల గొడుగు కాకపోయినను, అట్టి గొడుగుగాఁ జెప్పుటవలన నదియును సుత్రేక్ష. పైరెంటిలో దీనికి సజాతీయ సంస్కృతి. వ్యజ్ఞకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించినందు వలన నివి యన్నియు వాచ్యములు.

సమాసములు :

స్మగ్రోధనాత్ - స్మగ్రోధనం = స్మగ్రోధనం, తస్మాత్ = స్మగ్రోధనాత్.

పతదాతపాదేః :- పతంశ్చసౌ ఆతపశ్చ = పతదాతపః, పతదాతపః ఆదిః
యస్యసః = పతదాతపాదేః, తస్య = పతదాతపాదేః.

ఆత్మభరధారమ్ :- ఆత్మనః భరః = ఆత్మభరః, ఆత్మభరం ధరతీతి =
ఆత్మభరధారః, తమ్ = ఆత్మభరధారమ్

పాకిఫల నీలదల ద్యుతిభ్యామ్ :- పాకః ఏషామస్తీతి = పాకిని, పాకిని
చ తాని ఫలాని చ = పాకిఫలాని, నీలాని చ తాని దళాని చ = నీలదళాని.

పాకిఫలాని చ, నీలదళాని చ = పాకిఫల నీలదలాని, పాకిఫల నీల దలానాం
ద్యుతీ = పాకి ఫల నీలదద్యుతీ, తాభ్యాం = పాకిఫల నీల ద్యుతిభ్యామ్.

శిభిపత్రజమ్ :- శిభిసః పత్రాణి = శిభి పత్రాణి, శిభిపత్రైభ్యః జాయత
ఇతి = శిభి పత్రజమ్, తత్ = శిభి పత్రజమ్.

ఆత పత్రమ్ :- ఆతపాత్ త్రాయత ఇతి = ఆత పత్రమ్.

కావము :

ఆ మజ్జి చెట్టు ఆకాశము నుండి పడెడి యెండ వానలను క్రిందనుండి
యవరోధించుట వలన స్మగ్రోధమను పేరు వడసినది. భూమి తగిలి
వ్రేలాడెడియాడలచే నా పృక్షము భు మిపైననిలచి యూడలనెడి కొమ్మల
నేల నదిమి పట్టుకొని తన్నుఁబడనీయక నిలచినట్లు కానవచ్చును. ఇంకను
నా మజ్జిచెట్టు ఎఱ్ఱనిపండ్లచేతను నీలపుటాకుల చేతనుఁ గూడినదై యెఱుపు
కాస్తులతో నా ద్వీపమునకునెమలి యీకలతో, నిర్మింపఁ బడిన నానా
వర్ణములుగల గొడుగుగాఁ గానవచ్చుచున్నది. అట్టి మజ్జిచెట్టునుఁ తిల
కింపుము. ఇచ్చటి రాజునుఁ బరిణయ మాడినచో నిట్టి యద్భుతము లగు
ప్రకృతి దృశ్యములను జూడ గలవు. అని సరస్వతీ దేవి, దమయంతికిఁ
జెప్పు చున్నది ॥౩౦॥

శ్లో. న శ్వేతతాం చరతు వా భువనేషు రాజ
హంసస్య న ప్రీయతమా కథమస్య కీర్తిః ।
చిత్త్రం తు తద్విశదిమాద్వయమాదిశన్తి
క్షీరజ్వు నాఽమ్బు చ మిథః పృథగాతనోతి ॥ 31

ప.వి. న-శ్వేతతాం- చరతు- వా-భువనేషు- రాజహంసస్య- న-ప్రీయతమా-
కథమ్-అస్య- కీర్తిః-చిత్రం- తు-తత్-విశదిమాద్వయమ్- ఆదిశన్తి-
క్షీరం-చ-న-అమ్బు-మిథః-పృథగ్-ఆతనోతి.

అర్థము. రాజహంసస్య=రాజశ్రేష్ఠుడైన, అస్య= ఈ సవనుని యొక్క,
ప్రీయతమా=మిక్కిలి యిష్టమైన, కీర్తిః=కీర్తి, పక్షాంతరమున-రాజ
హంసస్య=కలహంస యొక్క, కీర్తిః=కీర్తివలె శుభ్రమైన,
ప్రీయతమా=మిక్కిలి ప్రీయురాలైన యాడుహంస, కథం=ఎట్లు,
నశ్వేతతాం=తెల్లనిది కాదు. తప్పక తెల్లనిదే యగును. భువనేషు=
లోకములయందును, జలములయందును, కథం వా=ఎట్లు, న చరతు=
చరింపదు. తు=కాని, విశదిమాద్వయం=భావల్యమునకు ఏకత్వమును,
ఆదిశన్తి=కల్పించుచున్న (కీర్తిః=కీర్తి) క్షీరం చ=పాలను, అంబు చ=
నీటిని, మిథః=పరస్పరము, పృథక్=వేరుగా, నాతనోతి ఇతియత్=
చేయుట లేదనుట యేదిగలదో, తత్=అది, చిత్రమ్=ఆశ్చర్యము.
హంసలకు పాలను నీటిని వేరుపఱచుట జాతి ధర్మమైనను, దానిని కీర్తి
హంసి, చేయకపోవుట విరుద్ధము. అనగా పాలను నీటిని విభజించి
పాలను పాలరంగునందును, నీటిని నీటిరంగునందునను నుంచక,
పాలను నీటిని రెంటిని తెల్లగనే యుంచినదని యర్థము. ఇది విరుద్ధము.

వి. కీర్తి హంసియైనను, పాలను నీటినివేరుపఱచి, పాలను పాలరంగునం
దును, నీటిని నీటిరంగునందున నుంచక రెంటిని నొక్కరంగునందే
యుంచుట వలన విరోధాభాసాలజ్ఞానము. కీర్తి ధాపశ్యమువలన నీరు
గూడ పాలవన్నెలో నుండినదని చెప్పుటచే పరిహారము.

“విశదిమాద్వయమాదిశన్తి” అనుచోట ప్రపञ్చమును తెలుపుగా
జేయుచున్నదని చెప్పుటచే సామాన్యాలజ్ఞానము.

హంకు నీటికిని భేదము తెలియకపోవుటకు, విశదిమాద్వయము కారణము గాన పదార్థహేతుక కావ్యలింగాలజ్ఞానము.

శ్లేష్మములగు రాజహంస భువన ప్రయతమా కీర్తి శబ్దములు శ్లేష మహిమచే సప్రస్తుతములైన రాజహంస తత్త్వియావృత్తములనుస్ఫురింపఁ జేయుటవలన సమాసోక్త్యలజ్ఞానము. ఇట్లు సామాన్య-కావ్యలింగా-సమాసోక్త్యలజ్ఞానములచే నజ్ఞాజీభావముతో, విరోధాభాసాలజ్ఞానమునకు నజ్ఞానము.

సమాసములు :

రాజహంసస్య :- రాజాహంస ఇవ=రాజహంసః । పక్షాంతరమున-హంసానాం రాజా=రాజహంసః ।

ప్రియతమా :- అత్యంతప్రియా=ప్రియతమా ।

విశదిమాద్వయం :- విశదిమ్నః=అద్వయం = విశదిమాద్వయం తత్=విశదిమాద్వయమ్ ।

భావము :

రాజశ్రేష్ఠుడైన సవనునికి మిక్కిలి ప్రియమైన కీర్తి (కలహంసకు కీర్తిరూపమును వహించిన ప్రియురాలుగా) ఎట్లు తెల్లదనమును వహింపదు. తప్పక వహించును. భువనములయందు (లోకములయందు శీల్యయందును) కీర్తియు కీర్తిరూపము గల హంసయునెట్లు సంచరింపదు. తప్పక సంచరింపఁగలదు. కీర్తి లోకములయందు సంచరించును. హంస నీటియందు సంచరించును. కాని ప్రపంచమునంతయుఁ దెల్లఁబఱచుచున్న యా కీర్తి (కీర్తిరూపమున హంస) పాలను, నీటిని స్వాభావికమగు తన శక్తితో వేటు పఱచుట లేదే! ఇది యాశ్చర్యకరము. విరుద్ధము. ఇదియే సవన నృపతి యొక్క కీర్తిహంసలోని విశేషము. కేవలహంస క్షీరసీరములను వేటుపఱచును గాని కీర్తిహంస తాను ధవళమైనందువలన ప్రపంచమునంతటిని ధవళము చేయుటవలన క్షీరసీరములలోను నా ధావశ్యమే యేర్పడి, వాని విభాగము జరుగకపోయినదని విరోధ పరిహారము. ॥౩౦॥

శ్లో. శూరేఽపి సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితేఽపి

శృంగారభజ్జిమధురేఽపి కలాకరేఽపి.

తస్మిన్నవద్యమియమాప తదేవ నామ

యత్కోమలం న కిల తస్య నలేతి నామ. 32

ప వి. శూరే-అపి-సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితే-అపి- శృంగారభజ్జిమధురే- అపి- కలాకరే-అపి-తస్మిన్- అవద్యమ్- ఇయమ్-ఆప-తత్- ఏవ- నామ-యత్-కోమలం-న-కిల-తస్య-నలేతి-నామ.

అర్థము. ఇయం=ఈ దమయన్తి, శూరేఽపి=శూరుడైనను, సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితేఽపి; సూరి పరిషత్=పణ్ణితుల సభయందు, ప్రథమార్చితేఽపి=తొలుతఁ పూజింపఁబడినవాడైనను, శృంగారభజ్జిమధురేఽపి; శృంగార భజ్జి=శృంగార విలాసముచే, మధురేఽపి=సుందరుడైనను, కలాకరేఽపి=సకల విద్యలకు నిధియైనను, తస్మిన్=ఆ సవన నృపతియందు, కోమలంకిలం=సుకుమారమైనదై, విననింపైన, నలనామ=సలుడను పేరు, తస్య=ఆ సవనునికి, న ఇతియత్=లేకపోవుట యనున దేది గలదో, తదేవ=దానినే యసగా నలునిపేరు లేకపోవుట యను దానినే, అవద్యం=దోషముగా, ఆపనామ = గ్రహించినవిగవా. అనలత్వమునకంటె భిన్నమైనదేదియు, నప్రీతికారణము లేదు. అనలత్వమే, యప్రీతికి కారణము. నలునియందలి యనురాగము వలననే, సవనుని పంటి గుణశాలియగు రాజునుఁ గూడ నామె నిరాకరించినదని యర్థము.

సమాసములు :

సూరి పరిషత్ప్రథమార్చితే :- సూరిణాం పరిషత్=సూరి పరిషత్, ప్రథమమార్చితః = ప్రథమార్చితః, సూరి పరిషదాప్రథమార్చితః=సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితః; తస్మిన్ = సూరి పరిషత్ప్రథమార్చితే ।

శృంగారభజ్జి మధురే :- శృంగార స్వభజ్జయః = శృంగార భజ్జయః, శృంగార భజ్జిభిః మధురః= శృంగార భజ్జి మధురః, తస్మిన్=శృంగార భజ్జి మధురే ।

కలాకరే:- కలానామాకరః=కలాకరః, తస్మిన్=కలాకరే.

నలేతి:- సల ఇతి--నలేతి.

భావము :

ఆ సవననృపతి, శూరుడైనను, పండిత సవస్సున ప్రథమ పూజితుడైనను, శృంగారవిలాసములతోఁ జక్కనివాడైనను, కలలకు నిధియైనను, నా సవననృపతియందు సుకుమారమైన “సల” యను నామములేక పోవుటయే దోషమై యాతని నామె యిష్టపడలేదు. నలుని యందలి యనురాగముచే గుణ వంతుడైన యా సవనుని వరింపదలచలేదు. ||౩౨||

శ్లో. భ్రూవల్లి కిచ్చననికుఞ్చితమిజ్జితం సా

లిజ్గం చకార తదనాదరణస్య విజ్ఞా.

రాజ్ఞోఽపి తస్య తదలాభజతాపవహ్నే

శ్చిహ్నబభూవ మలినచ్చవిభూమధూమః.

33

ప.వి. భ్రూవల్లికిచ్చన నికుఞ్చితమ్-ఇజ్జితం - సా -లిజ్గం-చకార-తదనాదరణస్య - విజ్ఞా - రాజ్ఞః - అపి-తస్య - తదలాభజ తాపవహ్నే:- చిహ్నబ భూవ=మలినచ్చవిభూమధూమః.

అర్థము : విజ్ఞా=విజ్ఞురాలైన, సా=ఆదమయ న్ని, భ్రూవల్లికిచ్చన నికుఞ్చితం; భ్రూవల్లి := తీగెవంటి కనుబొమ్మయొక్క, కిచ్చన = కొలదిపాటి, నికుఞ్చితం=ముడుచుట యనెడు, చేష్టితం=చేష్టను, తదనాదరణస్య; తత్=ఆ సవనునియందు, అనాదరణస్య = తిరస్కరణమునకు, ఇజ్జితం = చేష్టను, లిజ్గం=చిహ్నముగా, చకార=చేసినది. తస్య=ఆ, రాజ్ఞోఽపి=రాజునకును, మలినచ్చ విభూమధూమః; మలినచ్చవి=మలినకాన్తి యొక్క, భూమ=ఆధిక్యమనెడి, ధూమః=పొగ, తదలాభజ తాపవహ్నే; తత్=ఆ దమయ న్ని యొక్క, అలాభ=అప్రాప్తిచే నేర్పడిన, తాప = సంతాపమునకు కారణమైన, వహ్నేః=అగ్నికి, చిహ్నబభూవ=గుఱుతైనది. అనగా హేతువైనది. అగ్ని నూహించుటకు ధూమము హేతువు కదా.

వి. కనుబొమ్మల ముడత యను హేతువుచే దమయంతి యందలి రాజానాఁడవరము, ఊహింపఁబడుట వలనను సవనస్మృతి యొక్క శరీరమందలి వైవర్ణ్య మనెడి ధూమముచే నాతని హృదయమందలి సంతాపాన్ని యూహింపఁబడుటవలనను ననుమానాలజ్ఞానములు.

సమాసములు :

భ్రూవల్లికిఞ్చననికుఞ్చితమ్ :- భ్రూః వల్లివ = భ్రూవల్లి, కిఞ్చన నికుఞ్చితమ్ = కిఞ్చననికుఞ్చితమ్, భ్రూవల్ల్యాః కిఞ్చననికుఞ్చితం, భ్రూవల్లి కిఞ్చననికుఞ్చితమ్, తత్ = భ్రూవల్లికిఞ్చననికుఞ్చితమ్॥

తదనాదరణస్య :- తస్మిన్ అనాదరణం = తదనాదరణం, తస్య = తదనాదరణస్య ।

తదలాభజతాపవహ్నిః :- తస్యాః అలాభః = తదలాభః, తదలాభేన జాయత ఇతి = తదలాభజః, తదలాభజశ్చాసౌతాపశ్చ = తదలాభజతాపః, తదలాభజతాపస్య వహ్నిః = తదలాభజతాపవహ్నిః, తస్య = తదలాభజతాపవహ్నిః.

చిహ్నీబభూవ :- అచిహ్నం చిహ్నంసంప్రద్యమానం బభూవ = చిహ్నీబభూవ ।

మలినచ్చవిభూమధూమః :- మలినాచసాచవిశ్చ = మలినచ్చవిః, బహోర్భావః = భూమ. మలినచ్చవేః భూమ = మలినచ్చవిభూమ, మలినచ్చవిభూమైవ ధూమః = మలినచ్చవిభూమధూమః ।

భావము :

ఆ సవనరాజును నిరాకరించుటకు, ఆమె తన కనుబొమ్మలను ముడుచుటను చిహ్నముగాఁ జేసినది. ఆరాజున కతని హృదయమున, దమయంతి లభించనందువలన కల్గిన తాపాన్నికి, నతని శరీరమునందలి వైవర్ణ్య మనెడి పొగయే చిహ్నమైనది. ఎట్లు ధూమముచే నన్ని యనుమానింపఁ బడునో యట్లే యారాజుయొక్క శరీరమందలి మలినవర్ణమనెడి ధూమమే యాతని హృదయమందలి సంతాపాన్నికి లిజ్జమైనదని యర్థము. దమయంతి సవనస్మృతిని వరింప నొల్ల నందువలన నతడు సంతాపముఁ జెందెనని యాశయము. ॥౩౩॥

శ్లో. రాజాంతరాభిముఖమ్ ఇన్దుముఖీమథేనాం
జన్యాజనో హృదయవేదితయైవ నిన్యుః ।
అన్యానపేక్షితవిధౌ న ఖలు ప్రధాన
వాచాం భవత్యవసరః సతి భవ్యభృత్యే. 34

ప.వి. రాజాంతరాభిముఖమ్ — ఇన్దుముఖీమ్—అథ-ఏనాం—జన్యాజనాః—హృదయ
వేదితయా - ఏవ-నిన్యుః - అన్యానపేక్షితవిధౌ -న-ఖలు-ప్రధానవాచాం-
భవతి-అవసరః—సతి-భవ్యభృత్యే.

అర్థము. అథ=సవనునినిరాకరించినపిదప, జన్యాజనాః=సేవకజనులు, హృదయ
వేదితయైవ=దమయన్నియొక్కచిత్తమునుఁ దెలుసుకొనినతోఁ డనే, ఇన్దు
ముఖీం=చన్ద్రవదనయైన, ఏనాం=ఈదమయన్నిని, రాజాంతరాభిముఖం;
రాజాంతర=మఱియొకరాజునకు, అభిముఖం=ఎదురుగా, నిన్యుః =కొని
పోయిరి. అన్యానపేక్షితవిధౌ, అన్య=ఇతరులు (యజమానులు), అన
పేక్షిత=అపేక్షింపఁబడని, విధౌ=కార్యముగల్గిన, భవ్యభృత్యే=యోగ్యుఁ
డైన భృత్యుడు, సతి=ఉండగా, ప్రధానవాచాం; ప్రధాన=యజమానుని
యొక్క, వాచాం=మాటలకు, అనగా నాజ్ఞలకు, అవసరః=ఆవశ్యకత,
నభవతి ఖలు=ఉండదు గదా !

వి. భృత్యులు దమయన్ని హృదయమునుఁ దెలిసినంతటనే యొకరి ప్రేరణ
నపేక్షింపక, తమంతట తామే యామెను మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొని
పోయిరను విశేషమును మంచిభృత్యులకు యజమానునితో నవసరము
లేని పనులనుఁ జేయుటకు నాతని యాదేశమ నావశ్యక మను సామాన్య
ముతో సమర్థించుట వలన నర్థాంతరన్యాసాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

రాజాంతరాభిముఖమ్ :- అన్యో రాజాంతరమ్, రాజాంతరస్య అభిముఖం
యథా తథా=రాజాంతరాభిముఖమ్ ।

ఇన్దుముఖీమ్ :- ఇన్దురివముఖం యస్యాస్యా=ఇన్దుముఖీ.తాం=ఇన్దుముఖీమ్,
జన్యాజనాః :- జన్యా ఏవ జనాః=జన్యాజనాః.

హృదయవేదితయా :- విదస్తీతి = వేదిన్యః, వేదినీనాంభావః = వేదితా.
హృదయస్యవేదితా, హృదయ వేదితా, తయా=హృదయ వేదితయా.

అన్యానపేక్షితవిధౌ :- న అపేక్షితాః=అనపేక్షితాః, అన్యేఅనపేక్షితాః
యస్మిన్సః=అన్యానపేక్షితః, అన్యానపేక్షితశ్చసౌవిధిశ్చ=అన్యానపేక్షిత
విధిః, తస్మిన్=అన్యానపేక్షితవిధౌ.

ప్రధానవాచామ్ :- ప్రధానస్యవాచః = ప్రధానవాచః, తాసాం=ప్రధాన
వాచామ్.

భవ్యభృత్యైః- భవ్యశ్చసౌభృత్యశ్చ=భవ్యభృత్యః, తస్మిన్=భవ్యభృత్యై.

భావము :

భృత్యులు దమయన్తి హృదయమును, దెలిసికొన్న వెంటనే యొరుల
ప్రేరణ లేకయే యామెను మఱియొక రాజునొద్దకు, గొనిపోయిరి. యజమానుల
యపేక్ష లేని కార్యము చేయుటయందు దక్షులైన యోగ్యులకు భృత్యులగు యజ
మానుల యాజ్ఞలనవసరము గదా ! || ౩౪ ||

శ్లో. ఊచే పునర్భగవతీ నృపమన్యమస్యై
నిర్దిశ్య దృశ్యతమతావమతాశ్వినేయమ్ ।
అలోక్యతామయమయే కులశీలశాలీ
శాలీనతానతముదస్య నిజాస్యభిమ్బమ్. 35

ప.వి. ఊచే - పునః-భగవతీ-నృపమ్-అన్యమ్-అస్యై-నిర్దిశ్య-దృశ్యతమతావ
మతాశ్వినేయమ్ - అలోక్యతామ్ - అయమ్-అయే-కులశీలశాలీ-శాలీనతా
నతమ్ - ఉదస్య - నిజాస్యభిమ్బమ్-

అర్థము. భగవతీ=పూజ్యురాలైన సరస్వతీదేవి, పునః=మరల, దృశ్యతమతావ
మతాశ్వినేయమ్; దృశ్యతమతా = మిక్కిలిదర్శింపఁదగిన వాడగుట
వలన, అనగా మిక్కిలి యందగాడగుటవలన, అవమత=తిరస్కరింపఁ
బడిన, అశ్వినేయం=అశ్విసికుమారులుగల, అన్యం=మఱియొక, నృపం=
రాజును, అస్యై=ఈమె కై, నిర్దిశ్య=చూపి, అయేభైః! =ఓ దమయన్తీ!
కులశీలశాలీ = పంశముతోడను, నడవడికతోడను విలసిల్లునట్టి,

అయం=ఈరాజు, శాలీనతానతం, శాలీనతా = బిడియముచే, నతం = వంచబడిన, నిజాస్యబింబమ్=తనముఖమణ్డలమును, ఉదస్య=పైకెత్తి, ఆలోక్యతాం=చూడబడునుగాక, ఇతి=అని, ఊచే=చెప్పినది.

సమాసములు :

దృశ్యతమతాపమతాశ్వినేయమ్ :- ద్రష్టుంయోగ్యః = దృశ్యః, అతిశయేనదృశ్యః=దృశ్యతమః, దృశ్యతమస్యభావః = దృశ్యతమతా, అశ్విన్మోరపత్నేపుమాంసౌ=ఆశ్వినేయౌ, దృశ్యతమతయా అపమతౌ=దృశ్యతమతాపమతౌ, దృశ్యతమతాపనతౌ. ఆశ్వినేయౌయస్యసః=దృశ్యతమతాపమతాశ్వినేయః, తమ్=దృశ్యతమతాపమ తాశ్వినేయమ్ ।

కులశీలశాలీ :- కులం చ శీలం చ=కులశీలే, కులశీలాభ్యాం శాలత ఇతి=కులశీలశాలీ.

శాలీనతానతమ్ :- శాలీనస్యభావః = శాలీనతా, శాలీనతయానతం, శాలీనతానతమ్, తత్=శాలీనతానతమ్.

నిజాస్యబింబమ్ :- నిజం చ తత్ ఆస్యం చ=నిజాస్యం, నిజాస్యస్య బింబమ్=నిజాస్యబింబమ్, తత్=నిజాస్యబింబమ్.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి, సౌందర్యముచే మిక్కిలి చూడదగినవాడై, యశ్వినీ కుమారుల సైతము సౌందర్యమునందు ఓడించిన యొక రాజును వ్రేలితోఁ జూపి— “ఓ దమయ న్తీ! కులము చరిత్రగల యీ రాజును బిడియముచే వంచిన తలను పైకెత్తి చూడుము.” అని చెప్పెను. ॥౩౫॥

శ్లో. ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దిబృన్ద
వాగ్దమ్బరై రనవకాశతరేఽమ్బరేఽస్మిన్ ।
ఉత్పత్తుమన్తి పదమేవ న మత్పదానా
మగ్ధోఽపి నార్థపునరుక్తిషు పాతుకానామ్॥

ప.వి. ఏతత్పురః పతదపశ్రమ వన్దిబృన్దవాగ్ధమ్బరైః - అనవకాశతరే - అమ్బరే -
అస్మిన్ - ఉత్పత్తుమ్ - అస్తి - పదమ్ - ఏవ - న - మత్పదానామ్ - అర్థం - అపి -
న - అర్థపునరుక్తిషు - పాతుకానామ్ -

అర్థము. ఏతత్పురః పతదపశ్రమవన్దిబృన్దవాగ్ధమ్బరైః; ఏతత్=ఇతనికి, పురః=
ఎదుట, పతత్=స్తుతి పాఠములు గావించుచున్న, అపశ్రమ=శ్రమలేని,
వన్ది=స్తుతి పాఠకులయొక్క, వృన్ద=సమూహముయొక్క, వాగ్ధమ్బరైః=
మాటలయొక్క ఆటోపములచే, అనవకాశతరే=మిక్కిలి యవకాశము
లేనటువంటి, అస్మిన్=ఈ, అమ్బరే=అంతరిక్షమునందు, మత్పదా
నాం=నా మాటలకు, ఉత్పత్తుమేవ=పుట్టుటకే, పదం=స్థానము, నాస్తి=
లేదు. (ఒక వేళ పుట్టుట కవకాశమున్నను) అర్థపునరుక్తిషు=వాచ్యార్థము
యొక్క పునరుక్తులయందు, పాతుకానాం=పడుచున్న, మత్పదానామ్=
నా పదములకు, అర్థోఽపి=ప్రయోజనము గూడ, నాస్తి=లేదు. వస్తులు
గావించిన స్తుతులు యదార్థములు కాన నితడు నాకు చాల సమ్మతమైన
వాడు. కాన వీనిని వరింపుమని యర్థము.

సమాసములు :

ఏతత్పురః పతదపశ్రమ వన్దిబృన్దవాగ్ధమ్బరైః :- ఏతస్య పురః=
ఏతత్పురః, ఏతత్పురః పత స్తితి=ఏతత్పురః పతంతః, అపగతః | శ్రమః
యేషాన్తే = అపశ్రమాః, ఏతత్పురః పతంతశ్చతే అపశ్రమాశ్చ=
ఏతత్పురః పతదపశ్రమాః, ఏతత్పురః పతదపశ్రమాశ్చతే వన్ది నశ్చ=
ఏతత్పురః పతదపశ్రమవన్దినః, ఏతత్పురః పతదపశ్రమవన్దినాం వృన్దః=
ఏతత్పురః పతదపశ్రమవన్దివృన్దః, వాచాండమ్బరాః=వాగ్ధమ్బరాః,
ఏతత్పురః పతదపశ్రమవన్దివృన్దస్య వాగ్ధమ్బరాః=ఏతత్పురః పతదప
శ్రనువందివృన్దవాగ్ధమ్బరాః, తైః=ఏతత్పురః పతదపశ్రమవన్దివృన్ద
వాగ్ధమ్బరైః ।

మత్పదానామ్ :- మమపదాని=మత్పదాని, తేషాం=మత్పదానామ్.॥

అర్థపునరుక్తిషు :- అర్థానాం పునరుక్తయః = అర్థపునరుక్తయః,
తాసు=అర్థపునరుక్తిషు.

భావము :

ఈ రాజునెదుట స్తుతిపాఠకులు శ్రమలేక యీతని యథార్థగుణములనే గానము చేయుచున్నారు. యథార్థగుణములనే వారు గానముచేయుటవలన వారికి శ్రమ గూడ నుండదు. వారి వాగాటోపములతో నాకాశము నిండిపోవుచున్నది. తార్కికమతమున నాకాశమునందు శబ్దములుండును. కాన స్తుతి. పాఠకుల శబ్దములు గూడ నాకాశమును నిండిపోయినవి. అందువలన నా వాక్యముల నాకాశమునందు సందులేదు. ఒకవేళ సందున్నను నేను చెప్పెడి విషయములు, వస్తులు చెప్పెడి విషయములు నొక్కటిగనే యుండి పునరుక్తి యేర్పడ వచ్చును. కావున నా మాటలకెట్టి ప్రయోజనము నుండదు ఏలయనగా నవి వస్తుల మాటలచేతనే గతార్థములు కావచ్చును. అనగా నీతనిఁ గూర్చి వస్తులు గావించిన స్తుతులు వాస్తవికములు గాన నాట సమ్మతములు. కాన నీవు వీనిని వరింపుము అని యాశయము. ||౩౬||

శ్లో. నన్వత్ర హవ్య ఇతి విశ్రుతనామ్ని శాక

ద్వీపప్రశాసిని సుధీషు సుధీభవన్త్యాః ।

ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయాననయాపి

కిం రాగిరాజని గిరాజని నాన్తరం తే॥

37

ప.వి. నను-అత్ర-హవ్యః-ఇతి- విశ్రుతనామ్ని-శాకద్వీపప్రశాసిని - సుధీషు- సుధీభవన్త్యాః-ఏతద్భుజా బిరుదవన్దిజయా- అనయా-అపి-కిం- రాగిరాజని-గిరా-అజని-న-అన్తరం-తే.

అర్థము. హేబై మి!=ఓ దమయస్తీ!, అత్ర=ఈ ద్వీపమునందు, హవ్య ఇతి=హవ్యుడను, విశ్రుతనామ్ని = ప్రసిద్ధ నామధేయము గల, శాకద్వీప=శాకద్వీపమును, ప్రశాసిని=పరిపాలించెడి, రాజని = రాజు విషయమునందు, సుధీషు=విదుషులయందు, సుధీభవన్త్యాః=విదుషియగుచున్న, తే=నీయొక్క, అంతరం=అంతరాత్మ, అనయా=ఈ వినఁబడుచున్న, ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయా, ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క, భుజా=బాహువులయొక్క, బిరుద=ప్రశస్తి గ్రంథమును స్తుతిఁజేసెడి, వన్ది = స్తుతి

పాతకులనుండి, జయా = ఉద్భవించిన, గిరాఽపి = వాక్కుచేతను,
రాగి=అనురాగము గలదిగ, నాఽజనికిమ్? =కాలేదా యేమి?

సమాసములు :

విశ్రుతనామ్ని :- విశ్రుతం నామ యస్యసః=విశ్రుతనామా, తస్మిన్=విశ్రుతనామ్ని.

శాకద్వీపప్రశాసిని :- శాకఇతిద్వీపః = శాకద్వీపః, శాకద్వీపం ప్రశాస్తీతి = శాకద్వీపప్రశాసీ, తస్మిన్=శాకద్వీప ప్రశాసిని.

సుధీభవన్త్యాః :- అసుధీః సుధీః సమృద్ధ్యమానాభవన్తి=సుధీభవన్తి, తస్మాః=సుధీభవన్త్యాః.

ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయా :- ఏతస్యభుజే=ఏతద్భుజే, ఏతద్భుజయోః బిరుదం = ఏతద్భుజాబిరుదం, ఏతద్భుజాబిరుదస్యవన్దినః = ఏతద్భుజాబిరుదవన్దినః, ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిభ్యః జానుత ఇతి=ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజా, తయా=ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయా. ।

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! హవ్యుడను ప్రసిద్ధిగల ఈ శాకద్వీపప్రభువు విషయమున, విదుషీమణివైన నీకు, సంబంధించిన యన్తరాత్మ, స్తుతిపాఠకులు పఠించెడి 'బిరుద' ప్రశస్తులను వినుటచే ననురాగము నొందలేదా! ||౩౭||

శ్లో. శాకః శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాల
భారీ హరిష్యతి తరుస్తవ తత్ర చిత్తమ్ ।

యత్సల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన

ఖ్యాతా జగత్సు హరితో హరితః స్ఫురన్తి॥ ౩౮

ప.వి. శాకః-శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ- హరిష్యతి-తరుః-తవ- తత్ర- చిత్తమ్-యత్సల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన-ఖ్యాతాః-జగత్సు-హరితః-హరితః-స్ఫురన్తి.

అర్థము. తత్ర = ఆ శాకద్వీపమునందు, శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ; శుకచ్ఛద=చిలుక తెక్కలవంటి, ఛవి = ఆకుపచ్చ పన్నెగల, పత్ర= ఆకులయొక్క, మాలా=వరుసను, భారీ=పహించిన, శాకః=శాకమను, తరుః=చెట్టు, తవ=నీయొక్క, చిత్తం = మనస్సును, హరిష్యతి= హరించును. హరితః=దిక్కులు, యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన; యత్=ఏశాకవృక్షము యొక్క, పల్లవౌఘ = చిగుళ్ళరాశి యొక్క, పరిరమ్భ=వ్యాప్తియందలి, విజృమ్భితేన = అతిశయముచే, హరితః ఆకుపచ్చని వర్ణముగలవై, జగత్సు=లోకములయందు, ధ్యాతాః= హరితులని ప్రసిద్ధి నొందినవై, స్ఫురన్తి=వెలయుచున్నవి.

వి. దిక్కులకు హరితులను పేరు వచ్చుటకు శాకతరుపల్లవకాన్తి వ్యాప్తికి సంబంధము లేకపోయినను సంబంధముఁ జెప్పుటవలన సమ్మన్యాతి శయోక్తి. ఈ యలజ్జాగరముచే శాకవృక్షముయొక్క ప్రసిద్ధి ధ్వనించు చున్నది కాన నలజ్జాగరముచే వస్తుధ్వని.

సమానములు :

శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ :- శుకస్యచ్ఛదః=శుకచ్ఛదః. శుకచ్ఛదే న సమా = శుకచ్ఛదసమా, శుకచ్ఛదసమాఛవిః యస్య సః=శుకచ్ఛదస మచ్ఛవిః. పత్రాణామాలా=పత్రమాలం, శుకచ్ఛదసమచ్ఛవి శ్చసౌ పత్రమాలశ్చ=శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలః, శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్ర మాలం భరతీతి=శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ ॥

యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన :- యస్యపల్లవాః = యత్పల్లవాః, యత్పల్లవానామౌఘాః=యత్పల్లవౌఘాః, యత్పల్లవౌఘానాంపరిరమ్భః= యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భః, యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భస్య విజృమ్భితమ్= యత్పల్లవౌఘపరిరంభవిజృమ్భితమ్, తేన=యత్పల్లవౌఘపరిరంభవిజృమ్భితేన ।

భావము :

ఆ శాకద్వీపమునందు చిలుక తెక్కలవంటి యాకుపచ్చని యాకు వరుసలు గల శాకవృక్షము నీ మనస్సును హరించగలదు. దిక్కులకు హరితు

లని పేరు ఆ చెట్టుయొక్క యాకు పచ్చని కాన్తులు ప్రసరించుట చేతనే పచ్చినది. హరితని యాకు పచ్చని వన్నెకును దిక్కునకును పేరు. దిక్కులకాపేరెట్లు పచ్చినదనగా—ఈ శాకవృక్షము యొక్క యాకు పచ్చ, దనము వానియందు వ్యాపించుటచే నవి హరితులై యా పేరు ను బొందినవని యర్థము. ||౬౮||

శ్లో. స్పర్శేన తత్ర కిల తత్తరుపత్రజన్మా
యన్మారుతః కమపి సమ్మదమాదధాతి ।
కౌతూహలం తదనుభూయ విధేహి భూయః

శ్రద్ధాం పరాశరపురాణకథాంతరేఽపి॥

39

ప. వి. స్పర్శేన-తత్ర-కిల-తత్ - తరుపత్రజన్మా-యత్-మారుతః-కమ్-అపి-
సమ్మదమ్-ఆదధాతి-కౌతూహలం - తత్-అనుభూయ-విధేహి-భూయః-
శ్రద్ధాం-పరాశరపురాణకథాంతరే-అపి-

అర్థము. తత్రకిల=ప్రసిద్ధమగునాద్వీపమునందు, తత్తరుపత్రజన్మా; తత్=ఆ, తరు=శాకవృక్షముయొక్క, పత్ర=ఆకులవలన, జన్మా=ఉద్భవించిన, మారుతః=గాలి, స్పర్శేన=తాకుటచేతనే, కమపి=చెప్పసాధ్యముకాని, సమ్మదం=ఆనందమును, ఆదధాతీతియత్=ఇచ్చుచున్నదనుటయేడి కలదో, తత్=ఆయానందమునొసగునట్టి, కౌతూహలం=ఆశ్చర్యమునుగల్గించెడి వ్యాపారమును, అనుభూయ=అనుభవించి, భూయః=మఱల, పరాశర పురాణకథాంతరేఽపి; పరాశరపురాణ=పరాశరమహర్షి రచించిన విష్ణు పురాణమందలి, కథాంతరేఽపి=మఱియొక కథయందును, గూడ, శ్రద్ధాం=శ్రద్ధను, విధేహి=చేయుము. ఆ విష్ణుపురాణమందు సకల భూ గోళమందలి సమాచారములను, జెప్పుటవలన నందులో నొకవిషయము సరి పోవునపుడు తక్కిన విషయములు గూడ యథార్థములై సరిపోవు నను విశ్వాసము నుంచుము-ఆవిష్ణు పురాణమునందు—

“శాకస్తత్రమహావృక్షః సిద్ధగన్ధర్వసేవితః ।

యత్పత్రవాతసంస్పర్శాదాహ్లాదోజాయతే ఘర్షః”

అని యాద్యీపమందు, సిద్ధదస్థర్వులచే సేవింపబడిన శాక మనెడి చెట్టు కలదు. దాని గాలి దేహమునకు సోకినచో పరమానందముగల్గునని చెప్పబడినది.

సమానములు :

తరుపత్రజన్మా :- తరుణాం పత్రాణి = తరుపద్రాణి, తరుపత్రేభ్య జన్మ యన్యసః = తరుపత్రజన్మా ।

పరాశరపురాణకథాన్తరే :- పరాశరస్య పురాణం = పరాశరపురాణమ్, అన్యాకథా = కథాన్తరమ్, పరాశరపురాణస్య కథాన్తరమ్ = పరాశరపురాణ కథాన్తరమ్, తస్మిన్ = పరాశరపురాణకథాన్తరే.

భావము :

ఆ ద్వీపమందలి యా వృక్షపుటాకులవలన గాలి యొడలికంటినచో, చెప్పరాని యానందముగలుగును. ఆశ్చర్యమునుఁ గల్గించెడిదానిని నీవనుభవించి విష్ణుపురాణమందలి శాకద్వీప ఘట్టమునందును విశ్వాసముంచ వలయును. ఏలయనగా-విష్ణుపురాణము, భూగోళమందంతట నున్న విషయములనుఁ జెప్పుచున్నది. అందు కొన్నివిషయములు యథార్థములై సరిపోవుచున్నపుడు తక్కిన విషయములు గూడా యథార్థములుగనే యుండఁ గలవు. కాన నీ శాకద్వీప ఘట్టముగూడ యథార్థమని నమ్ముము. ॥౩౯॥

శ్లో. క్షీరార్ణవస్తవ కటాక్షరుచిచ్ఛటానా
మధ్యేతు తత్ర వికటాయితమాయతాక్షి ।

వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బి

కిమ్మిరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్ ॥ 40.

ప. వి. క్షీరార్ణవః - తవ - కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్ - అధ్యేతు - తత్ర - వికటాయితమ్ - ఆయతాక్షి - వేలావనీవనత తిప్రతిబిమ్బచుమ్బి కిమ్మిరితోర్మిచయచారిమ చాపలాభ్యామ్,

అర్థము: హే ఆయతాక్షి! ఓ విశాలనయనా! తత్ర = ఆ శాకద్వీపమునందు, క్షీరార్ణవః=పాలకడలి, తవ=నీయొక్క, కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్; కటాక్ష= కడకన్నులయందలి, రుచి=కాంతియొక్క, ఛటానాం=సమూహముల యొక్క, వికటాయితం=ఆధిక్యమును, లేదా సౌందర్యాతిశయమును, వేలావనీవనతతిప్రతిబింబచుమ్మి కిర్మిరితో ర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్; వేలావనీ=తీరభూమియందున్న, వనతతి = పనసమూహము యొక్క, ప్రతిబింబ = ప్రతిబింబమును, చుమ్మి = స్పృశించునదై (కావుననే) కిర్మిరిత=పెక్కురంగులుగల, ఊర్మిచయ=అలల సమూహముయొక్క, చారిమ=అందము, చాపలాభ్యాం=చాఇచ్చల్యము అనువీనిని, అధ్యేతు = స్మరించునుగాక. అనగా ననుకరించునుగాక. అనగా నీ కడకన్నుల చుట్టునుఁ దెల్లతనము మధ్యగ్రుడ్డులోనల్లదనము, చాఇచ్చల్యము గలవు గాన పాలకడలి కూడ దానికి సమానమగుగాక, యని యర్థము.

వి. ఇచ్చట పలువన్నెలుగల యలలయందు తెలుపు నలుపు వన్నెల పోలిక లనుబట్టి, వాని కదలికలు కడకన్నుల విలాసములను స్మరింపఁజేయును గాన నిచ్చట స్మరణాలంకారము. అనగా నలల కదలికలు, కన్నుల కదలికలను స్మరింపఁ జేయుచున్నందువలన స్మరణాలంకారమని యర్థము.

సమాసములు :

క్షీరార్ణవః :- క్షీరస్య అర్ణవః=క్షీరార్ణవః.

కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్ :- కటాక్షానాం రుచయః, = కటాక్షరుచయః, కటాక్షరుచీనాం ఛటాః, కటాక్షరుచిచ్ఛటాః, తాసాం=కటాక్షరుచిచ్ఛటా నామ్.

వికటాయితమ్ :- వికటస్యభావః=వికటాయితమ్, తత్=వికటాయితమ్.

ఆయతాక్షి:- ఆయతే ఆక్షిణీయస్యాస్యా=ఆయతాక్షీ, తస్యాః=సంబుద్ధిః= ఆయతాక్షీ.

వేలావనీవనతతి ప్రతిబింబచుమ్మి కిర్మిరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్:- వేలాయాః అవనీ=వేలావనీ, వనానాం తతిః=వనతతిః, వేలావన్యాం వన

తతిః=వేలావనీవనతతిః, వేలావనీవనతతేఃప్రతిబిచ్ఛః=వేలావనీవనతతిప్రతి
 బిచ్ఛః, వేలావనీవనతతిప్రతిబిచ్ఛం చుచ్ఛతీతి =వేలావనీవనతతిప్రతిబింబ
 చుమ్మి, ఊర్మీణాంచయః=ఊర్మిచయః, కిర్మీరితశ్చాసౌ ఊర్మిచయశ్చ=
 కిర్మీరితోర్మిచయః, వేలావనీవనతతిప్రతిబిచ్ఛచుమ్మిచాసౌకిర్మీరితోర్మి
 చయశ్చ = వేలావనీవనతతిప్రతిబిచ్ఛచుమ్మికిర్మీరితోర్మిచయః, చారోః
 భావః=చారిమా, చపలస్యభావః=చాపలమ్, చారిమాచ, చాపలం చ =
 చారిమచాపలే, వేలావనీవనతతిప్రతిబిచ్ఛచుమ్మికిర్మీరితోర్మిచయస్య
 చారిమచాపలే = వేలావనీవనతతిప్రతిబిచ్ఛచుమ్మికిర్మీరితోర్మిచయచారిమ
 చాపలే, తాభ్యాం = వేలావనీవనతతిప్రతిబిచ్ఛచుమ్మికిర్మీరితోర్మిచయ
 చారిమచాపలాభ్యామ్.

భావము :

ఓ విశాలనయనా ! ఆ శాక ద్వీపమునందు క్షీరసాగరమున్నది. అది నీ
 కటాక్షకాంతిచయము నందలి యందమును. తన యందు ప్రతిబింబించిన, గట్టు
 నందలి వనములచే పలువన్నెలుగల యలల యందలి యందమును, కదలిక
 చేతను స్మరించునుగాక. నీకటాక్షములు చుట్టు తెల్లగను, సడసు నల్లగను
 నున్నవి. నీ కటాక్షములయందు కదలిక యున్నది. పాలకడలి కెరటముల
 యందు చెట్లు ప్రతిబింబించుట వలన నల్లదనము చుట్టును, దెల్లదనము గలవు
 గావున, నాపొల్కడలి నీ కటాక్షముల సొంపును నందలి కదలికను, తన
 యలల యందలి యందము చేతను, కదలిక చేతను తప్పక స్మరించునని
 యాశయము ॥౪౦॥

శ్లో. కల్లోలజాలచలనోపనతేన పీవా
 జీవాతునానవరతేన పయోరసేన ।
 అస్మిన్నఖణ్డపరిమణ్ణలితోరుమూర్తి
 రధ్యాస్యతే మధుభిదా భుజగాధిరాజః॥

41

ప.వి. కల్లోలజాలచలనోపనతేన - పీవా - జీవాతునా-అనవరతేన-పయోరసేన-
 అస్మిన్ - అఖణ్డపరిమణ్ణలితోరుమూర్తిః - అధ్యాస్యతే - మధుభిదా -
 భుజగాధిరాజః.

అర్థము. అస్మిన్=ఈక్షీరసాగరమందు, కల్లోలజాలచలనోపనతేన; కల్లోలజాల= తరజ్జనమూహముయొక్క, చలన=కదలికవలన, ఉపనతేన=సంప్రాప్తమైన, జీవాతునా = బ్రతికించెడి, అనవరతేన=అవిచ్ఛిన్నమైన, పయోరసేన = పాలనెడిమధురద్రవముచే, పీవా=బలిసిన, అఖణ్ణపరిమణ్ణలితోరుమూర్తిః; అఖణ్ణ=సంపూర్ణముగా, పరిమణ్ణలిత=చుట్టును, వలయాకృతిగనున్న, ఉరు=గొప్పదైన, మూర్తిః=శరీరముగల, భుజగాధిరాజః=సర్పరాజగుశేషుడు, మధుభిదా = మధువనురక్తసునిఁ జంపిన విష్ణువుచే, అధ్యాస్యతే=అధిష్టింపఁ బడుచున్నాడు.

సమాసములు :

కల్లోలజాలచలనోపనతేన:- కల్లోలానాం జాలమ్=కల్లోలజాలమ్, కల్లోలజాలస్య చలనాని = కల్లోలజాలచలనాని, కల్లోలజాలచలనై రుపనతః = కల్లోలజాలచలనోపనతః, తేన=కల్లోలజాలచలనోపనతేన.

పయోరసేన :- పయవీవరసః=పయోరసః, తేన=పయోరసేన.

అఖణ్ణపరిమణ్ణలితోరుమూర్తిః:- అఖణ్ణంపరిమణ్ణలితా=అఖణ్ణపరిమణ్ణలితా, ఉర్వీచసామూర్తిశ్చ = ఉరుమూర్తిః, అఖణ్ణపరిమణ్ణలితా ఉరుమూర్తిః యస్యసః = అఖణ్ణపరిమణ్ణలితోరుమూర్తిః ॥

మధుభిదా :- మధుం భినత్తితి=మధుభిత్, తేన=మధుభిదా.

భుజగాధిరాజః :- భుజగానామధిరాజః=భుజగాధిరాజః.

భావము :

ఈ పాలకడలి యందలి యలల నుండి తుంపురులు తెంపులేక పడుచుండును. అవి జీవనౌషధముకై ప్రాణముల నొసంగు చుండును. అవి రుచ్యములునై యున్నవి. వానిచే సర్పరాజైన యాదిశేషుడు బలిసి, నిండారగతన దేహమును చుట్టుకొని యున్నాడు. దానిపై శ్రీమహావిష్ణువు శయనించి యున్నాడు. ॥౪౦॥

శ్లో. త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశశ్శా
పాదాబ్జయోరిహ కరాజ్గులిలాలనేన।
భూయాచ్ఛిరాయ కమలాకలితావధానా
నిద్రానుబంధమనురోధయితుం ధవస్య॥

42

ప.వి. త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశశ్శా - పాదాబ్జయోః-ఇహ-కరాజ్గులిలా
లనేన-భూయాత్ -చిరాయ -కమలా-కలితావధానా-నిద్రానుబంధమ్-అను
రోధయితుం- ధవస్య.

అర్థము. ఇహ = ఈపాలకడలియందు, త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశశ్శా;
త్వత్=నీయొక్క, రూప=అందమనెడి, సంపత్=సంపదను, లేదా నీ
సౌందర్యసమ్పదను, అవలోకన=చూచుటకు, జాతశశ్శా; జాత=ఉద్భ
వించిన, శశ్శా=సంశయముగల్గిన, (ఈమె నా కంటెనుఁ జాల చక్క
నిది. ఈమెనుఁ జూచి నా భర్త శ్రీమహావిష్ణు వొకప్పుడు కోర వచ్చు
నను సందేహముతో) కమలా=లక్ష్మి, పాదాబ్జయోః=తన భర్త యొక్క
పాదపద్మములయందు, కరాజ్గులిలాలనేన; కరాజ్గులి = చేతివేళ్లచే,
లాలనేన = ఆదరించుటచే, అనగా పాదములను పిసుకుటచే, ధవస్య =
భర్తయైన శ్రీవిష్ణువునకు, నిద్రానుబంధం = నిద్రనుతెగనీయక యుండు
టను, అనురోధయితుం=పెంచుటకు, చిరాయ = చాలకాలము, కలితావ
ధానా; కలిత = ఈయఁబడిన, అవధానా = మనోనిరోధముగలదిగా,
భూయాత్=అగునుగాక.

సమాసములు :

త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశశ్శా :- రూపస్య సమ్పత్, రూప
సమ్పత్, తవరూపసమ్పత్ = త్వద్రూపసమ్పత్, త్వద్రూపసమ్పదః
అవలోకనమ్=త్వద్రూపసమ్పదవలోకనమ్, త్వద్రూపసమ్పదవలోకనే
జాతా=త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతా, త్వద్రూపసమ్పదవలోకన జాతా,
శశ్శాయస్యాస్యా = త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశశ్శా.

పాదాబ్జయోః :- పాదో, అబ్జే ఇహ=పాదాబ్జే, తయోః=పాదాబ్జయోః ।

కరాజ్ఞులిలాలనేన :- కరయోరజ్ఞులయః = కరాజ్ఞులయః, కరాజ్ఞులిభిః
లాలనం = కరాజ్ఞులిలాలనమ్, తేన = కరాజ్ఞులిలాలనేన ॥

కలితావధానా :- కలితమ్, అవధానం యయాసా = కలితావధానా ॥

నిద్రానుబంధమ్ :- నిద్రాయాః అనుబంధః = నిద్రానుబంధః, తమ్ =
నిద్రానుబంధమ్.

భావము :

ఈ పాలకడలియందు నీ సౌందర్యాతి శయమునుఁజూచి, లక్ష్మి; తన
భర్తయైన విష్ణువు; ఒకప్పుడు నిన్నుఁజూచి నీ పైననురాగము వహించు
నేమోయని సందేహించినదై, యాతని పాదపద్మములను దన చేతి
ప్రేక్షతో మృదువుగాఁబట్టుచు నతనికి నిద్రకు భంగము లేక చాల కాలము
నిద్ర కలుగు నట్లుగాఁ జేయుచున్నది. అట్లు నిదురఁ బొందినచో
నాతనికి దమయంతిఁ జూచుటకుఁగాని తన్మూలమున మోహించుటకుఁ
గాని యవకాశ ముండదని యాశయము ॥౨౪॥

శ్లో. బాలాతపైః కృతకగైరికతాం కృతాం ద్వి

స్త్రతోదయాచలశిలాః పరిశీలయన్తు ।

తద్ద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారి

పాదాఙ్గులీగలితయా నఖలాక్షయాఽపి॥

43

ప.వి. బాలాతపైః - కృతకగైరికతాం - కృతాం - ద్విః - తత్ర - ఉదయాచలశిలాః -
పరిశీలయన్తు - తద్ద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారి పాదాఙ్గులీగలితయా -
నఖలాక్షయా - అపి .

అర్థము. తత్ర = ఆ శాకద్విపమందు, ఉదయాచలశిలాః; ఉదయాచల = ఉదయ
పర్వతమందలి, శిలాః = శిలలు, బాలాతపైః = లేత యెండలచేతను,
తథా = అట్లే, తద్ద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీగలితయా;
తద్వత్ = సీయొక్క, విభ్రమ = విఘాసముతోఁ గూడిన, భ్రమణజ =
సంచారమువలనఁ గల్గిన, శ్రమవారి = చెమటను, ధారి = పహించెడి,
పాదాఙ్గులీ = కాలిప్రేళ్ళనుండి, గలితయా = పడినటువంటి, నఖలాక్ష

యాఽపి = గోష్ఠపారాజితేతను, ద్వీః = రెండు మాఱులు, కృతాం = చేయబడిన, కృతకగై రికతాం; కృతక = కృత్రిమమైన, గై రికతాం = పర్వతముల యందలి రంగుడాళ్ళ యొక్క పూతను, పరిశీలయన్తు = పరిశీలించును, గాక. నీకు ఉదయాచలమున విహరింపఁ గోరికయున్నచో పీనిని పరింపుమని యర్థము.

సమాసములు :

బాలాతపైః :- బాలాశ్చ తే ఆతపాశ్చ, బాలాతపాః, తైః = బాలాతపైః , కృతకగై రికతామ్ :- కృతకాని, ' గై రికాణి యాసాంతాః = కృతకగై రికాః, కృతకగై రికాచాంభావః = కృతకగై రికతా, తామ్ = కృతకగై రికతామ్ ।

ఉదయాచలశిలాః :- ఉదయస్య అచలః = ఉదయాచలః, ఉదయాచలస్య శిలాః = ఉదయాచలశిలాః, తాః = ఉదయాచలశిలాః.

త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గాలీగలితయా :- తవవిభ్రమాః = త్వద్విభ్రమాః, త్వద్విభ్రమైః భ్రమణం = త్వద్విభ్రమభ్రమణమ్, త్వద్విభ్రమభ్రమణాత్ జాయంత ఇతి = త్వద్విభ్రమభ్రమణజాని, త్వద్విభ్రమభ్రమణజానిచతానిశ్రమవారీణిచ = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారీణి, త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారీణి, ధరస్తీతి = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిణ్యః. పాదానామఙ్గాల్యః = పాదాఙ్గాల్యః, త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిణ్యశ్చతాః పాదాఙ్గాల్యశ్చ = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గాల్యః = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గాలీభ్యః గలితాః = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారాపాదాఙ్గాలీగలితా, తయా = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గాలీగలితయా.

నఖలాక్షయా :- నఖానాంలాక్షా = నఖలాక్షా, తయా, నఖలాక్షయా.

భావము :

ఆ శాక స్వేదమందలి యువయ పర్వతపు శిలలు లేత యెండంచేతను. నీ విలాసవిహారములందుఁ జెనుర్చి నీ శాత్రువేళ్ళ నుండి వారెడి, పోరాడెదనని,

రెట్టింపుగా నేర్చుకొని, కృత్రిమములగు గైరికాదుల శోభను జూచునుఁ గాక. సహజముగా నా పర్వతము గైరికాదులనఁ బడు రంగుతాళ్ళచే నెఱ్ఱఁబడి యుండును. నీవు నడచుచుండు నీకాలిపారాణి కరిగి యంటుకొనినచో, దాని వలన దానికి కృత్రిమ గైరికముతో తుల్యమైన శోభయతి శయించును. అనగా నీకాలి పారాణి కృత్రిమ గైరికమై యా పర్వత మందలి సహజగైరికముతో మిళితమై దానికి రెట్టింపు గైరిక శోభనొసంగునని యాశయము ॥౪౩॥

శ్లో. నృణాం కరమ్భితముదాముదయన్మృగాఙ్క

శఙ్కాం సృజత్వనఘజఙ్ఘిః పరిభ్రమన్త్యాః ।

తత్రోదయాద్రిశిఖరే తవ దృశ్యమాస్యం

కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్॥

44

ప. వి. నృణాం- కరమ్భితముదామ్ - ఉదయన్మృగాఙ్క శఙ్కాం- సృజతు - అనఘజఙ్ఘి! - పరిభ్రమన్త్యాః - తత్ర - ఉదయాద్రిశిఖరే - తవ - దృశ్యమ్ - ఆస్యం - కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్.

అర్థము. హే అనఘజఙ్ఘి! = అంచముగల పిక్కలు గలదానా! తత్ర=ఆ ద్వీపమున, ఉదయాద్రిశిఖరే=ఉదయగిరియొక్క శిఖరమందు, పరిభ్రమన్త్యాః = తిరుగుచున్న, తవ=నీయొక్క, కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్, కాశ్మీరసమ్భవ=కుజ్జుమ పూవుయొక్క, సమారచన=లేపనముచే, అభిరామమ్=సుందరమైన(కావుననే), దృశ్యం=చూడఁదగిన, ఆస్యం=నీ ముఖము, కరమ్భితముదాం; కరమ్భిత=సమ్మిలితమైన, ముదాం=సంతసముగల, నృణాం=పురుషులకు, ఉదయన్మృగాఙ్కశఙ్కామ్; ఉదయత్=ఉదయించుచున్న, మృగాఙ్క=చచ్చిడనెడి, శఙ్కాం=సందేహమును లేదా భ్రాన్తిని, సృజతు=కల్పించునుఁగాక.

వి. ఇచ్చట సందేహమునుఁగల్గించినచో, సందేహాలఙ్కారము, భ్రాన్తినిఁగల్గించినచో, భ్రాన్తిమదలఙ్కారము, వీనిలో నొకటి యగును.

సమాసములు :

కరమ్భితముదామ్ :- కరమ్భితా - ముతయేషాన్తే = కరమ్భితముదః, తేషాం=కరమ్భితముదామ్.

ఉదయన్మృగాజ్క-శబ్దామ్ :- ఉదయన్మృగాజ్క-శబ్దామ్ = ఉదయన్మృగాజ్క-శబ్దామ్, ఉదయన్మృగాజ్క-శబ్దామ్ = ఉదయన్మృగాజ్క-శబ్దామ్, రామ్ = ఉదయన్మృగాజ్క-శబ్దామ్ ॥

హేఅనఘజ్ఞి ! :- అనఘజ్ఞి యస్మాస్మాన్ = అనఘజ్ఞి, తస్మాస్మాన్ ముద్ధిః = హేఅనఘజ్ఞి !

ఉదయాద్రిశిఖరే :- ఉదయాద్రేః శిఖరమ్, ఉదయాద్రిశిఖరమ్, తస్మిన్ = ఉదయాద్రిశిఖరే.

దృశ్యమ్ :- ద్రష్టుంయోగ్యమ్ = దృశ్యమ్, తత్ = దృశ్యమ్.

కాశ్మీరసంభవసమారచనాభిరామమ్ :- కాశ్మీరేభ్యః సమ్భవః యస్యతత్ = కాశ్మీరసమ్భవమ్, కాశ్మీరసమ్భవస్యసమారచనం = కాశ్మీరసమ్భవసమారచనం, కాశ్మీరసమ్భవసమారచనమివ, అభిరామమ్ = కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్.

భావము :

ఓ సుందరములగు పిక్కలు కలదానా! ఆ శాకద్వీపము నందలి యుదయగిరి శృంగమున సజ్చరించునట్టి నీయొక్క; కుజ్జమపుష్పలేపనముతో నలజ్కరింపఁ బడిన రమ్యమైనట్టి ముఖము, హర్షపరవశులగు పురుషులకు ఉదయచంద్రుఁడనెడి సంశయమునుగాని భ్రాంతినిఁ దాని గల్గించును. ఉదయచంద్రుఁడెట్లని కాన్తులతోఁగూడి యుండును. కావున కుజ్జమపజ్కముతో నలదఁబడిన నీమోము గూడ నట్లే యరుణ పర్ణము కల్గియుండును కాన నట్టి నీమోమును జూచిన వారికి నిది యుదయ చంద్రుడా? లేక మణియొక్కటియా? యను సందేహమును గాని, యుదయచంద్రుఁడే యను భ్రమనుఁ గాని కల్గింప వచ్చును. ॥౪౪॥

శ్లో. ఏతేన తే విరహపావకమేత్య తావత్

కామం స్వనామ కలితాన్వయమన్వభావి ।

అగ్గీకరోషి యది తత్తవ నన్దనాద్వై

ర్లభాన్వయం స్వమపి నన్వయమాతనోతు ॥

ప.వి. ఏతేన-తే-విరహపాపకమ్-ఏత్య-తావత్-కామం-స్వనామకలితాన్వయమ్-
అన్వభావి-అట్టికరోషి-యది-తత్-తవ-సద్దనాద్యైః-లబ్ధాన్వయం-స్వమ్-
అపి-నను-అన్వయమ్-ఆతనోతు.

అర్థము. నను=ఓదమయస్త్రీ! ఏతేన=ఈ హవ్యుడను రాజుతో, తే=నీకు, విరహ
పాపకమ్=విరహాన్నిని, ఏత్య=పొంది, స్వనామ=తనదగు హవ్యుడను
పేరు, కామం = మిక్కిలి, కలితాన్వయం; కలిత = పొందఁబడిన,
అన్వయం=అన్వయముగలదిగా ననగా సార్థక నామధేయము గలదిగా,
అన్వభావితావత్=అనుభవింపఁబడినదే. నీ విరహాన్ని యందు హతము
గావింపఁబడుటవలననే హవ్యుడను పేరు సార్థకమగుచున్నది. అట్టిక
రోషియది=అతనిని భర్తనుగా నీవు స్వీకరించితివేని, తత్=అప్పుడు,
అయమ్ = ఈరాజు, స్వమపి = తన్నుఁగూడ, తవ = నీయొక్క,
సద్దనాద్యైః=పుత్రపౌత్రులతోడ, లబ్ధాన్వయం; లబ్ధ = పొందఁబడిన,
అన్వయం=వంశప్రతిష్ఠనుఁగలవానినిగా, ఆతనోతు=చేయుచుగాక-భార్య
లను భర్మ ప్రజా సంపత్తికొఱకే గదా స్వీకరింతురు.

సమాసములు :

విరహపాపకమ్ :- విరహస్యపాపకః, విరహపాపకః, తమ్=విరహ
పాపకమ్ ।

స్వనామ :- స్వస్య, నామ=స్వనామ.

కలితాన్వయమ్ :- కలితః అన్వయః, యస్యతత్=కలితాన్వయమ్.

సద్దనాద్యైః :- సద్దనః అద్యైఃయేషాస్తే=సద్దనాద్యైః, తైః=సద్దనాద్యైః।

లబ్ధాన్వయం :- లబ్ధః అన్వయః, యస్యతత్ = లబ్ధాన్వయః, తత్ =
లబ్ధాన్వయమ్.

భావము :

ఓ దమయస్త్రీ! ఈ హవ్యుడను రాజు, నీవిరహాన్నినిబొంది తనపేరును
హవ్యుడుగా ననగా హామముచేయఁబడిన విభార్యులుగా సార్థక పలుకు కొనెను.
నీయందఁబడరాగముగల వారిని నీవు వరునిగా నొప్పుకొనినచో నప్పుడేరాజు

తన్ను; నీయందుఁ బుట్టింపఁబడిన పుత్రపౌత్రాదులతోఁగూడ, వంశప్రతిష్ఠనుఁ బొందిన వానినిగాఁ జేసికొనును. ఏలయనగా భార్యాప్రతిగ్రహము ధర్మప్రజనుఁ బడయుట కొఁకే గదా! ॥౪౫॥

శ్లో. లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమేఽపి

వాగ్దేవతాయతనమజ్ఞాముఖామ్బుజేఽపి ।

సాఽముత్ర దూషణమజీగణదేకమేవ

నాఽర్థీబభూవ మఘవా యదముష్యదేవః॥

46

ప.వి. లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమే - అపి - వాగ్దేయతాఽఽయతనమజ్ఞా
ముఖామ్బుజే - అపి - సా - ఆత్ర - దూషణమ్ - అజీగణత్ - ఏకమ్ - ఏవ - న
అర్థీ - బభూవ - మఘవా - యత్ - అముష్య - దేవః.

అర్థము. లక్ష్మీ = లక్ష్మీయనెడు, లతా = తీగెకు, సమవలమ్బ = ఆధారమైన,
భుజ = బాహుచనెడి, ద్రుమేఽపి = వృక్షముగలవాడైనను,
వాగ్దేవతాఽయతనమజ్ఞా ముఖామ్బుజేఽపి; వాగ్దేవతా = సరస్వతీదేవికి,
ఆయతన = స్థానమైన, మజ్ఞా = మనోహరమైన, ముఖామ్బుజేఽపి =
ముఖపద్మము గలవాడైనను, అనగా లక్ష్మీ సరస్వతుల కిటువురికిని
స్థానముగా నున్నవాడైననని యర్థము. అముత్ర = ఈ హవ్యుడను
రాజునందు, సా = ఆ దమయన్తి, ఏకమేవ = ఒక్కచే, దూషణం =
దోషమును, అజీగణత్ = చెక్కించెను. (అదేదనగా) అముష్య = ఈ
హవ్యుడను రాజునకు, దేవః = వేల్పైన, మఘవా = ఇంద్రుఁడు, యత్ =
ఎందువలన, అర్థీ = యాచకుఁడుగా, న బభూవ = కాలేదో, ఇంద్రుఁడు
నలుని దూత్యమును యాచించెను. కాని యితనిని యాచించలేదు. కావున
నలునికంటె హీనమైన వానినెట్లు పరింతువని యర్థము.

సమాసములు :

లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమే :- లక్ష్మీరేచలతా = లక్ష్మీలతా, లక్ష్మీ
లతాయాః సమవలమ్బః = లక్ష్మీలతాసమవలమ్బః, భుజఏవద్రుమః = భుజ

ద్రుమః, లక్ష్మీలతాసమవలమ్బః భుజద్రుమః యస్యసః = లక్ష్మీలతాసమ
వలమ్బభుజద్రుమః, తస్మిన్ = లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమే.

వాగ్దేవతాయతనమజ్ఞాముఖామ్బుజే :- వాగ్దేవదేవతా, వాగ్దేవతా, వాగ్దే
వతాయాః ఆయతనమ్ = వాగ్దేవతాయతనమ్, మజ్ఞాచతత్ ముఖామ్బు
జంచ = మజ్ఞాముఖామ్బుజమ్, వాగ్దేవతాయతనం, మజ్ఞాముఖామ్బుజం
యస్యసః = వాగ్దేవతాయతనమజ్ఞాముఖామ్బుజః, తస్మిన్ = వాగ్దేవతాయతన
ముఖామ్బుజే.

భావము :

ఆ హవ్యుని బాహువృక్షము, లక్ష్మీయను తీగె ప్రాకటకు నాధారమైనను, నాతని సుందర ముఖాంబుజము సరస్వతీదేవికి నిలయమైనను, దమయంతి వాని యందొక్క దోషమును గనిబెట్టినది. అదేమనగా—అతనికి నిన్ద్రభగవానుడు నలునికి యాచకుడై నట్లు యాచకుడు కాలేదు. ఇన్ద్రుడు దమయంతిని తన్ను వరించునట్లు చేయుమని నలుని దూత్యమును యాచించెనుగదా—అట్లు హవ్యుడు నలుని యాచించలేదుగదా. కాన నలునికంటె హీనుడైన హవ్యునెట్లు వరింతును? అని దమయంతి చెప్పినది. ॥౪౬॥

శ్లో. లక్ష్మీవిలాసవసతేః సుమనస్సు ముఖ్యా
దస్మాద్ వికృష్య భువి లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ ।
స్థానాన్తరం తదను నిన్యూరిమాం విమాన
వాహః పునః సురభితామివ గన్ధవాహః॥ 47

ప.వి. లక్ష్మీవిలాసవసతేః-సుమనఃస్సు - ముఖ్యాత్ - అస్మాత్ - వికృష్య - భువి -
లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ - స్థానాన్తరం - తత్ - అను - నిన్యూరి - ఇమాం - విమాన
వాహః - పునః - సురభితామ్ - ఇవ - గన్ధవాహః.

అర్థము. తదను = హవ్యుని పరిహరించిన పిదప, విమానవాహః = పల్లకిని మ్రోసెడి
భృత్యులు, భువి = లోకమందు, లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్; లబ్ధ = పొందఁబడిన,
గుణ = సౌందర్యాది గుణములచేతను, పక్షాన్తరమున - గుణ = ముక్కున
కింపైన పరిమళాది గుణములచేతను, ప్రసిద్ధిమ్ = ప్రసిద్ధి గల్గిన, ఇమాం =

ఈ దమయంతిని, గన్ధవాహః = వాయువులు, సురభితా మివ = సౌందర్య సంపదను వలె, లక్ష్మీవిలాసవసతేః; లక్ష్మీ = సంపదకు, పక్షాంతరమున, లక్ష్మీ = లక్ష్మీదేవికి, విలాసవసతేః = విలాసగృహము నుండి, సుమనః సు = విద్వాంసులయందు, పక్షాంతరమున, సుమనః సు = పుష్పములయందు, ముఖ్యాత్ = ముఖ్యుడైన, అస్మాత్ = ఈ రాజునుండి (పద్మమునుండియు) వికృష్య = తొలగించి, పునః = మరల, స్థానాంతరం = మఱియొక రాజును, పక్షాంతరమున - స్థానాంతరం = మఱియొక పుష్పమును, నిన్ముః = పొందించిరి.

సమాసములు :

లక్ష్మీవిలాసవసతేః :- విలాసానాం వసతిః = విలాసవసతిః, లక్ష్మ్యః విలాసవసతిః = లక్ష్మీవిలాసవసతిః, తస్యాః = లక్ష్మీవిలాసవసతేః.

సుమనఃసు :- శోభనం మనః యేషాం తే = సుమనసః, తేషు = సుమనఃసు.

లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ :- గుణైః ప్రసిద్ధిః = గుణప్రసిద్ధిః, లబ్ధా, గుణప్రసిద్ధిః యయాసా = లబ్ధగుణప్రసిద్ధిః, తామ్ = లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్.

స్థానాంతరమ్ :- అన్యత్ స్థానం = స్థానాంతరమ్, తత్ = స్థానాంతరమ్.

విమానవాహః :- విమానం వహంతీతి = విమానవాహః.

భావము :

హవ్యుని దమయంతి నిరాకరించిన పిదప విమానవాహులగు భృత్యులు, సౌందర్యాది గుణములతో, బ్రసిద్ధి నొందిన యా దమయంతిని సంపదల కింపైన విలాసగృహమునుండి విద్వాంసులయందు ముఖ్యుడైన యీ రాజునొద్దనుండి తొలగించి మఱియొక రాజునొద్దకు; వాయువులు పరిమళసంపదను, లక్ష్మీ విలాసగృహమును పద్మమునుండి తొలగించి మరల మఱియొక పుష్పమును పొందించునట్లు, పొందించిరి. || ౪౭ ||

శ్లో. భూయస్తతో నిఖిలవాఙ్మయదేవతా సా
 హేమోపమేయతనుభాసమ్ భాషతే నామ్ ।
 ఏనం స్వబాహుబహువారనివారితారిం
 చిత్తే కురుష్వ కురువిన్దసకాన్తిదన్తి॥

48

ప.వి. భూయః-తతః -నిఖిలవాఙ్మయదేవతా-సా- హేమోపమేయతనుభాసమ్-
 అభాషత-ఏనామ్-ఏనం-స్వబాహుబహువారనివారితారిం-చిత్తే-కురుష్వ-
 కురువిన్దసకాన్తిదన్తి.

అర్థము. తతః=తర్వాత, భూయః=పరలఁగూడ, నిఖిలవాఙ్మయదేవతా; నిఖిల=
 సమస్త వాక్కుల కథి దేవతయగు సా=ఆ సరస్వతి, హేమోపమేయ
 తనుభాసమ్; హేమ=బంగారుచేత, ఉపమేయ = పోల్చఁదగిన, తను
 భాసమ్ = శరీరకాంతి గల్గిన, ఏనాం=దమయన్తిని, అభాషత=పలికెను.
 హే కురువిన్దసకాన్తిదన్తి! = పద్మరాగముతో సమానకాంతి గల్గిన
 దంతములు గల యో దమయన్తీ!, స్వబాహుబహువారనివారితారిమ్;
 స్వబాహు=తను బాహువులచే, బహువార=పెక్కుమాటులు, నివారిత=
 నిరోధింపబడిన, అరిం=శత్రువులుగల, ఏనం=ఈ రాజును, చిత్తే=
 మనస్సునందు, కురుష్వ=ఉంచుకొనుము.

సమాసములు :

నిఖిలవాఙ్మయదేవతా :— నిఖిలంచతత్వాఙ్మయం చ=నిఖిలవాఙ్మయమ్,
 నిఖిలవాఙ్మయస్యదేవతా=నిఖిలవాఙ్మయదేవతా.

హేమోపమేయతనుభాసమ్ :— హేమ్నా ఉపమేయా=హేమోపమేయా,
 తనోః భాః=తనుభాః, హేమోపమేయా, తనుభాః యస్యాస్యా=
 హేమోపమేయతనుభాః, తామ్=హేమోపమేయతనుభాసమ్, స్వస్వబాహూ
 =స్వబాహూ, బహువారం నివారితాః=బహువారనివారితాః బహు
 వారనివారితాశ్చతే అరయశ్చ=బహువారనివారితారయః. స్వబాహుభ్యాం
 బహువారనివారితారయః యస్యసః = స్వబాహుబహువారనివారితారిః,
 తమ్=స్వబాహుబహువారనివారితారిమ్ ।

కురువిన్దసకాన్తిదన్తి :- కురువిన్దైః సమానా, కాన్తియేషాంతే=కురువిన్ద
సమానకాంతయః, కురువిన్దసమానకాన్తయఃదన్తాః యస్యాస్యా=కురువిన
సమానకాన్తిదన్తి; తస్యాసంబుద్ధిః= హే కురువిన్దసమానకాన్తిదన్తి!

భావము :

తద్వృత్త సవస్థతీరేవి పసిపితోఁ చోల్చుచుగినమై చాయగల్గిన దమయన్తిని
గూర్చి చెప్పినది. “ఓ పచ్చరాగములవంటి చన్తములు గల దమయన్తి! పలు
మాఱులు తన బాహువులచే శత్రువులఁ జారద్రోలిన యీ రాజును
వరింపుము. అని ॥౪౮॥

శ్లో. ద్వీపస్య పశ్య దయితం ద్యుతిమన్తమేతం
క్రౌఞ్చస్య చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ ।
యన్మణ్డలే స కిల పాణ్డులసన్నివేశః
పూరశ్చకాన్తి దధిమణ్డమయః పయోధేః॥

49

ప.వి. ద్వీపస్య-పశ్య-దయితం-ద్యుతిమన్తమ్-ఏతమ్-క్రౌఞ్చస్య-చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ-యన్మణ్డలే-సః-కిల-పాణ్డులసన్నివేశః-పూరః-చకాన్తి-
దధిమణ్డమయః-పయోధేః.

అర్థము. ద్యుతిమన్తం నామ=ద్యుతిమన్తుడను, ఏతం = వీనిని, క్రౌఞ్చస్య=
క్రౌఞ్చమనెడి, ద్వీపస్య=ద్వీపమునకు, దయితం=అధిపతిని, చఞ్చల
దృగఞ్చలవిభ్రమేణ; చఞ్చల=చఞ్చలమైన, దృగఞ్చల=కటాక్షము
యొక్క, విభ్రమేణ=విలాసముతో. పశ్య=చూడుము. యన్మణ్డలే=
ఎవ్వని రాజ్యమందు. పయోధేః=సముద్రముయొక్క, సః=ఆ ప్రసిద్ధ
మైన, పాణ్డులసన్నివేశః; పాణ్డుల=తెల్లనైన, సన్నివేశః=స్థితిగల్గిన,
దధిమణ్డమయః=పెరుగుసంచలి పరకయొక్క లేదా మీగడయొక్క
రూపముననున్న, పూరః=ప్రవాహము, చకాన్తి కిల=విలసిల్లుచున్నది
గదా,

సమాసములు :

చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ :- చఞ్చలాశ్చతేదృగఞ్చలాశ్చ = చఞ్చలదృగఞ్చలాః, చఞ్చలదృగఞ్చలానాం విభ్రమః = చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమః, తేన = చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ ।

యస్మణ్ణలే :- యస్యమణ్ణలమ్ = యస్మణ్ణలం, తస్మిన్ = యస్మణ్ణలే.

పాణ్ణులసన్నివేశః :- పాణ్ణులఃసన్నివేశః యస్యసః = పాణ్ణులసన్నివేశః.

దధిమణ్ణమయః :- దధ్నుఃమణ్ణం = దధిమణ్ణం, దధిమణ్ణస్యవికారః = దధిమణ్ణమయః ।

భావము :

ఓ దమయ నీ ! క్రొఞ్చిదీర్ఘప్రభువగు నీ ద్యుతిమస్తుని నీ చఞ్చలములగు కటాక్షముల విలాసముతోఁ జూడుము. ఇతని దేశమందు ప్రసిద్ధముగాఁ జెప్పఁబడు, తెల్లని సన్నివేశము గల్గిన, పెరుగునందలి పరకతో లేదా మీగడతో లేదా తేటతో నిండిన సముద్రపు ప్రవాహము విలసిల్లుచున్నది. ॥౪౯॥

శ్లో. తత్రాఅద్రిరస్తి భవదజ్ఞివిహారయాచీ

క్రొఞ్చః స్ఫురిష్యతి గుణానివ యస్త్వదీయాన్ ।

హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః

స్కన్ధేషువృన్దవివరై ర్వివరీతుకామః॥

50

ప.వి. తత్ర - అద్రిః - అస్తి - భవదజ్ఞివిహారయాచీ - క్రొఞ్చః - స్ఫురిష్యతి - గుణాన్ - ఇవ - యః - త్వదీయాన్ - హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః - స్కన్ధేషు వృన్దవివరైః - వివరీతుకామః.

అర్థము. తత్ర = ఆక్రొఞ్చిదీర్ఘమునందు, భవదజ్ఞి విహారయాచీ; భవత్ = నీ యొక్క, అజ్ఞి = పాదములయొక్క, విహార = సంచారమును, యాచీ = ప్రార్థించుచున్న, క్రొఞ్చః = క్రొఞ్చమును పేరుగల్గిన, అద్రిః = పర్వతము, అస్తి = కలదు. యః = ఏపర్వతము, హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః; హంసావలీ = హంసశ్రేణుల, కలకల = కలకలధ్వనులయొక్క, ప్రతినాద = ప్రతిధ్వనులనెడి, వాగ్భిః = వాక్కులుగల, స్కన్ధేషువృన్దవివరైః, స్కన్ధ =

కుమారస్వామియొక్క, ఇమ = బాణములవలననేర్పడిన, వివరైః = రన్ధ్రములచే, అసగా రన్ధ్రములనెడి ముఖములచే, త్వదీయాన్ = నీకుసంబంధించిన, గుణాన్ = గుణములను, వివరీతుకామః = వివరింపఁగోరికకలదిగా, స్ఫురిష్యతి = ప్రకాశించును. పూర్వము కుమారస్వామి తన బాణములచే క్రొచ్చ పర్వతమునకు రన్ధ్రములను వేసెనని పురాణ ప్రసిద్ధి.

సమాసములు :

భవదజ్ఞివిహారయాచీ :- భవత్వాః అజ్ఞ్రియః = భవదజ్ఞ్రియః భవదజ్ఞ్రిణాంవిహారః = భవదజ్ఞ్రివిహారః, భవదజ్ఞ్రివిహారం, యాచత ఇతి = భవదజ్ఞ్రివిహారయాచీ.

హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః :- హంసానామావలీ = హంసావలీ, హంసావల్యాః కలకలః = హంసావలీకలకలః, హంసావలీకలకలస్య ప్రతినాదః = హంసావలీకలకలప్రతినాదః, హంసావలీకలకలప్రతినాద ఏవవాచః = హంసావలీకలకలప్రతినాదవాచః, తాభిః = హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః ॥

స్కన్దేషువృన్దవివరైః :- స్కన్దస్యౌషవః = స్కన్దేషవః, స్కన్దేషాణాం వృన్దః = స్కన్దేషువృన్దః, స్కన్దేషువృన్దస్యవివరైః = స్కన్దేషువృన్దవివరైః, తైః = స్కన్దేషువృన్దవివరైః.

వివరీతుకామః :- వివరీతుంకామః యస్మిన్ = వివరీతుకామః.

భావము :

ఆ క్రొచ్చదీపమందు సవిలాసమగు నీ సజ్జారమునుఁ గోరిన క్రొచ్చ పర్వతము గలదు. ఆ పర్వతము హంసలికలకల నాదముల ప్రతిధ్వనులనెడి వాక్కులు కల్గిన; కుమారస్వామి బాణసమూహము దెబ్బలచే నేర్పడిన రన్ధ్రములనెడి ముఖములచే నీ గుణములను వివరింపఁగోరిక కలదిగా ప్రకాశించుచున్నది. పూర్వము కుమార స్వామి విలువిద్యను నేర్చునపుడు క్రొచ్చపర్వతముపై బాణముల ప్రయోగమునభ్యసింపగా దానివలన నా పర్వతమున రన్ధ్రములేర్పడినవని పురాణప్రసిద్ధి. ఆరన్ధ్ర మార్గము నుండి హంసలు వర్షర్తుపురాగనే మానససరోవరమునుఁజేరి యాత్మరక్షణనుఁ జేసికొనును. ॥౫౦॥

శ్లో. వై దర్భి! దర్భదలపూజనయాఽపి యస్య
గర్భే జనః పునరుదేతి న జాతు మాతుః ।
తస్మాత్తస్మాద్రచయ తత్ర మృగాజ్గమాశే
స్తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః స దేశః॥

51

ప. వి. వై దర్భి! - దర్భదలపూజనయా - ఆపి - యస్య - గర్భే - జనః - పునః -
ఉదేతి - న - జాతు - మాతుః - తస్య - అర్చనాం - రచయ - తత్ర - మృగాజ్గ-
మాశే - తస్మాత్తదైవతజనాభిజనః - సః - దేశః.

అర్థము. హే వై దర్భి = ఓ దమయ స్త్రీ! యస్య = ఏ చన్ద్రమాశిస్వామికి, దర్భదల
పూజనయాఽపి; దర్భదల = దర్భ పత్రములయొక్క, పూజనయాఽపి =
పూజచేతను, జనః = జనము, జాతు = ఎప్పుడు, పునః = మరల, మాతుః = తల్లి
యొక్క, గర్భే = గర్భమునందు న ఉదేతి = జన్మింపడో, అనగా పునర్జన్మ
రాహిత్యమును బొందునో, తస్య = అటువంటి, మృగాజ్గమాశే = చన్ద్ర
మాశియగు శివునకు, అర్చనాం = పూజను, రచయ = చేయుము. తథాపి =
అదియు క్తమే, సః = ఆ, దేశః = దేశము, తస్మాత్తదైవతజనాభిజనః;
తస్మాత్తదైవత = శివుడొక్కడేదైవముగాగల జనులకు, అభిజనః = జన్మ
భూమి. అనగా నచ్చటివారికి శ్రీ చన్ద్రమాశిస్వామియే దైవము. ఆ దేవత
నుపాసించుటచేతనే వారు ముక్తిఁబడయుదురని యర్థము -

వి. తస్మాత్త దైవతజనాభిజనః యను సామాన్యముచే, ఆ చన్ద్రమాశిస్వామికి
పూజ చేయమను, దర్భదళ పూజచేతను పునర్జన్మ రాహిత్యమేర్పడునను
విశేషార్థము సమర్థితముగాన అర్థాంతరన్యాసాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

దర్భదలపూజనయా :- దర్భానాం దలాని = దర్భదలాని దర్భదళైః
పూజనా = దర్భదల పూజనా, తయా = దర్భదలపూజనయా। మృగాజ్గ-
మాశేః - మృగఃఅజ్గః యస్యసః = మృగాజ్గః, మృగాజ్గఃమాశా
యస్యసః = మృగాజ్గమాశిః, తస్య = మృగాజ్గమాశేః ॥

తస్మాత్తదైవతజనాభిజనః :- స ఏవ తస్మాత్తం, తస్మాత్తం దైవతం
యేషాన్తే = తస్మాత్తదైవతాః, తస్మాత్తదైవతాశ్చతే, జనాశ్చ = తస్మాత్త

దై వతజనాః, తన్మాత్రతదై వత జనానామభిజగః = తన్మాత్రతదై వతజనాభి
జనః ॥

భావము :

ఓ చమయ నీ ! చర్భపత్రములతో నెవ్వనిఁ పూజించిన, మరల తల్లి
గర్భమున జన్మము రాదో, యనగా జన్మరాహిత్యమేర్పడునో, అట్టి చంద్రమౌళీ
శ్వరు నాపర్వతమునఁ బూజింపుము. ఆ దేశమందలి జనులకు వారొక్కరే
దైవముగా నున్నారు. ॥౫౦॥

శ్లో. చూడాప్రచుమ్భిమిహిరోదయశై లశీల
స్తేనాః స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య ।
తస్మిన్ సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్యై
భూభృద్భటా ఘటయ హేమఘటావతంసాః ॥ 52

ప.వి. చూడాప్రచుమ్భిమిహిరోదయశై లశీలస్తేనాః - స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య -
తస్మిన్ - సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్యై భూభృద్భటాః - ఘటయ - హేమఘ
టావతంసాః.

అర్థము. తస్మిన్ = ఆ దేశమునందు, స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్యః స్తనన్ధయ =
బొలుఁడైన, సుధాకర = చంద్రుని, శేఖరస్య శిరోభూషణముగల గల్లిన,
శివునకు, హేమఘటావతంసాః; హేమఘట = సువర్ణరసరూషణము,
అవతం సాః = శిరోభూషణములుగాఁ గల అనుగాఁ పై భాగమున నున్న
కలశములచే భూషింపఁబడినవని యర్థము. (కాపుననే) చూడాప్రచుమ్భి
మిహిరోదయశై లశీలస్తేనాః; చూడా = శిఖరములను, ప్రచుమ్భి = స్ఫుర
మిహిర = సూర్యుడు గల, ఉదయశై ల = ఉదయపర్వతముయొక్క, శీల =
స్వభావమును, స్తేనాః = అపహరించునట్టివియు ననగా దానికి సహజముగా
నైనవియు, సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్యై భూభృద్భటాః; సువర్ణరస =
స్వర్ణప్రవహముచే, రూషణ = పూతవేయుటచే, రమ్య = మనోహరముగల,
హర్యై = మోలనచే, భూభృత = భరితముయొక్క, భటాః = భరిత
లను, ఘటయ = నిర్మింపుము. సువర్ణరసరూషణముతోఁ గలకలలపైఁ బ్రకాశింపెడి

మేడలను నిర్మించి యా చంద్రమాశి స్వామిని సంతోషపఱచు మని
యర్థము.

సమాసములు :

చూడాప్రచుమ్మిమిహిరోదయశైలశీలస్తైనాః :- చూడాం ప్రచుమ్పతీతి =
చూడాప్రచుమ్మి, చూడాప్రచుమ్మి, మిహిరః యస్యసః = చూడాప్రచుమ్మి
మిహిరః, ఉదయస్యశైలః = ఉదయశైలః చూడాప్రచుమ్మిమిహిరశ్చాసౌ
ఉదయశైలశ్చ = చూడాప్రచుమ్మిమిహిరోదయశైలః, చూడాప్రచుమ్మిమిహి
రోదయశైలస్యశీలం, = చూడాప్రచుమ్మిమిహిరోదయశైలశీలమ్, చూడా
ప్రచుమ్మిమిహిరోదయశైలశీలస్యస్తైనాః = చూడాప్రచుమ్మిమిహిరోదయ
శైలశీలస్తైనాః ।

స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య :- స్తనంధయతీతి = స్తనన్ధయః స్తనంధయః
సుధాకరః శేఖరః యస్యసః - స్తనంధయసుధాకరశేఖరః, తస్య =
స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య.

సువర్ణరసరూషణరమ్యహరమ్యభూభృద్ధృటాః :- సువర్ణస్మరసః = సువర్ణ
రసః, సువర్ణరసేనరూషణం = సువర్ణరసరూషణమ్, సువర్ణరసరూషణేన,
రమ్యాణి = సువర్ణరసరూషణరమ్యాణి, సువర్ణరసరూషణరమ్యాణిచతాని
హర్యాణిచ = సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్యాణి, సువర్ణరసరూషణరమ్య
హర్యాణ్యేవభూభృతః = సువర్ణరసరూషణరమ్యహరమ్యభూభృతః, సువర్ణ
రసరూషణరమ్యహరమ్యభూభృతాంఘటాః = సువర్ణరూషణరమ్యహరమ్య
భూభృద్ధృటాః, తాః, సువర్ణరసరూషణరమ్యహరమ్యభూభృద్ధృటాః ॥

హేమఘటావతంసాః :- హేమమయాశ్చతే ఘటాశ్చ = హేమఘటాః,
హేమఘటాః ఆవతంసాః, యేషాస్తే = హేమఘటావతంసాః ॥

భాగము :

దమయ నీ! ఆ క్రౌంచ ద్వీపమునందు భాలేన్దుశేఖరుడైన శివ నకు, సువర్ణ
కలశములతోఁ బై భాగమునందలఁగ్కరింపఁబడినవేయు, కాపుననే యుదయగిరి
శిఖరములను సూర్యుడధిరోహింపఁగనే కానపచ్చెడి సౌందర్యము సుసహరించునట్టి

యునగు పసిడిపూతలతో సొబగారు మేడలనెడి కొండలవరసలను కట్టించి, శ్రీ
చంద్రశేఖరస్వామి వారిని సంతోష పఱచుము. ॥౫౨॥

శ్లో. తస్మిన్ మలిఘ్ణుచ ఇవ స్మరకేలిజన్మ
ఘర్మోదబిన్దుమయమౌక్తికమణ్ణనం తే ।
జాలైర్మిలన్ దధిమహోదధిపూరలోల
కల్లోలచామరమరుత్ తరుణిః చ్చినత్తు ॥ ౩౩

ప. వి. తస్మిన్-మలిఘ్ణుచః-ఇవ-స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిన్దు మయమౌక్తికమణ్ణ
నం-తే-జాలైః-మిలన్ - దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరమరుత్ -
తరుణిః-చ్చినత్తు-

అర్థము. హేతరుణిః=ఓ యువతీ!, తస్మిన్=ఆ ద్వీపమునందు, దధి మహోదధి
పూర్ణలోలకల్లోల చామరమరుత్; దధి మహోదధి=పెరుగుకడలియొక్క,
పూర=ప్రవాహమునందు, లోల=కదలుచున్న, కల్లోల=అలలనెడి,
చామర=వింజామరలయొక్క, మరుత్=గాలి, మలిఘ్ణుచ ఇవ=దొంగవలె,
జాలైః=గవాక్షరస్థ్రములతో, మిలన్=తోససంచరించుచు, స్మరకేలిజన్మ
ఘర్మోదబిన్దు మయమౌక్తికమణ్ణనం; స్మరకేలి=సమ్భాగముచే, జన్మ=
ఉద్భవించిన, ఘర్మోదబిందుమయ=చెమటబొట్టనెడి, మౌక్తిక=ముత్యము
లతో నిర్మితమైన, మణ్ణనం=ఆభరణమును, చ్చినత్తు=ఛేదించి హరించును
గాక.-

వి. వాయువును దొంగతో పోల్చుట వలన నుపమ. చెమటసీటిబొట్టులను,
ముక్తాభరణముగను, దధిసాగరమునందలి తరజ్జములను వింజామరలుగ
నిరూపించుట వలన రూపకము. ఈ రెంటికి సజ్కరము.

సమాసములు :

స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిందుమయమౌక్తికమణ్ణనమ్ :- స్మరస్యకేలిః=
స్మరకేలి, స్మరకేలిజన్మయస్యతత్=స్మరకేలిజన్మ, ఘర్మాత్ఉదకం=
ఘర్మోదం, స్మరకేలిజన్మఘర్మోదస్మరించపః = స్మరకేలిజన్మఘర్మోద
బిందపః, స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిందూనాం వికారః = స్మరకేలిజన్మ

ఘర్మోదబిందుమయం, మూక్తికంచతత్మణ్ణనం చ = మూక్తికమణ్ణనమ్,
 స్మరకేశి జన్మఘర్మోదబిందుమయంచతత్ మూక్తికమణ్ణనం చ=స్మరకేశి
 జన్మఘర్మోదబిందుమయమూక్తికమండనమ్, తత్=స్మరకేశిజన్మఘర్మో
 దబిందుమయమూక్తికమణ్ణనమ్ ॥

దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరమరుత్:- మహంశ్చసౌఉదధిశ్చ=
 మహోదధిః। దధిమయశ్చసౌమహోదధిశ్చ=దధిమహోదధిః, దధిమహో
 దధేఃపూరః=దధిమహోదధిపూరః, దధిమహోదధిపూరేలోలాః=దధిమహో
 దధిపూరలోలాః, దధిమహోదధిపూరలోలాశ్చతే కల్లోలాశ్చ=దధిమహో
 దధిపూరలోలకల్లోలాః, దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలావీచామరాః=
 దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరాః, దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోల
 చామరాణామరుత్=దధిమహోదధిపూరలోల కల్లోల చామరమరుత్॥

భావము :

ఓ యువతీ ! ఆద్వీపమునందు పెరుగుకడలిలోని కెరటములనెడి వింజా
 మరలగాలి; పొంగవలే గవాక్షముల సందులలో, దిరుగుచు, నీ సమగ్రకాల
 మందలి చెమట బొట్టనెడి ముక్తాభరణమును నవహరించ వలయును. అనగా
 నీకు సమృద్ధిగమువలన శ్రమ జలములను పెరుగు కడలిపైసనలల్ల వచ్చెడి
 చల్లని పిల్లగాడ్పులు తొలగించునని యర్థము. ఇచ్చట తరుణియని దమసున్నిని
 సంబోధించుట వలన, నామెకు సమృద్ధిగోచితమగు యౌవనమున్నదనినూ యంచుట
 ముఖ్యాశయము. ఇట్లేతత్తత్తత్సందర్భముల యందలి విశేషణములాయ సంద
 ర్భోచితములగనే, సాభిప్రాయముగా కవిప్రయోగించుచున్నాడను విషయమును
 పాఠకులు గమనింతురు గాక. ॥౫౭॥

శ్లో. ఏతద్భ్రతో నవసవం ఖలు హంసవేశం

వేదస్తనస్తరణదురగమక్రమేణ।

అభ్యాసమర్జయతి నస్తరితుం నముద్రాన్

గన్తుం చ నిఃక్రమమితః సకలాన్దిగన్తాన్॥

ప.వి. ఏతద్యశః-నవనవం-ఖలు-హంసవేశం-వేశస్తసన్తరణదూరగమక్రమేణ-
అభ్యాసమ్ - అర్జయతి-సన్తరితుం-సముద్రాన్-గన్తుం-చ-నిఃశ్రమమ్-
ఇతః-సకలాన్-దిగన్తాన్.

అర్థము. నవనవం = ప్రతిదినముకొత్తపద్ధతితోనున్న, హంసవేశం=హంసవంటి
వ్యాపారమును లేదా, హంసశరీరమువంటితెల్లదశమును గల్గిన, ఏత
ద్యశః; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, యశః = కీర్తి, వేశస్తసన్తరణ
దూరగమక్రమేణ; వేశస్త=పడియలను, సన్తరణ=దాటుట, దూరగమ=
దూరమువెళ్ళుటయను నీ రెండురీతులతో, ఇతః=ఇక్కడనుండి, నిఃశ్ర
మం=ప్రయాసలేక, సముద్రాన్=సముద్రములను, సన్తరితుం = దాటు
టకును, సకలాన్=సమస్తములైన, దిగన్తాన్=దిక్కులయంచువరకును,
గన్తుఞ్చ=వెళ్ళుటకును, అభ్యాసం = అలవాటును, అర్జయతి=సమ్పా
దించుచున్నదా యేమి ? కానిచో నిది యెట్లు సకలలోకములను దాటు
చున్నది.

వి. పల్వత సముద్రాదులను కీర్తి దాటుచు పోకపోయినను పోయినట్లు చెప్పు
టచే, నుత్పేక్ష.

సమాసములు :

హంసవేశమ్ :- హంసస్యవేశః, హంసవేశః, తమ్=హంసవేశమ్.

వేశస్తసన్తరణ దూరగమక్రమేణ:- వేశస్తానా సన్తరణం=వేశస్తసన్త
రణమ్, దూరం గమః,=దూరగమః, వేశస్తసన్తరణం చ దూరగమశ్చ=
వేశస్తసన్తరణదూరగమౌ, వేశస్తసన్తరణదూరగమయోః క్రమః=వేశస్త
సన్తరణదూరగమక్రమః, తేన=వేశస్తసన్తరణదూరగమక్రమేణ ।

నిఃశ్రమమ్ :- నిర్గతః శ్రమః యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా=నిః
శ్రమమ్ ।

దిగన్తాన్ :- దిశామన్తాః=దిగన్తాః, తాన్=దిగన్తాన్.

భావము :

ప్రవిదినము క్రొత్తక్రొత్త పోకడలతో వెలయుచు, హంసపంటి పృత్తియు వేషము గల్గిన యీ సృపతి యొక్క కీర్తి, పడియలను, చాటుట, దూరము వెళ్ళుట యను నీ రీతులతో, నీప్రదేశము నుండి శ్రమ లేక సముద్రములనుదాటు టకును, దిక్కుల యంచుల వరకు సంచరించుటకును నభ్యాసము చేయుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నది. కానిచో సకలలోకములనిది యెట్లు లంఘించు చున్నది. అనగా నీ తేని కీర్తి సర్వలోక వ్యాప్తినిఁ చొందినదని యాశయము. ॥౫౪॥

**శ్లో. తస్మిన్ గుణైరపి భృతే గణనాదరిదైః
స్తన్వీ న సా హృదయబన్ధమవాప భూపే ।
దైవే నిరున్ధతి నిబన్ధనతాం వహన్తి
హన్తః ప్రయాసపరుషాణి న పౌరుషాణి॥ 55**

ప.వి. తస్మిన్ - గుణైః - అపి - భృతే - గణనాదరిదైః - తన్వీ - న - సా - హృదయ బన్ధమ్ - అవాప - భూపే - దైవే - నిరున్ధతి - నిబన్ధనతాం - హన్తః - ప్రయాసపరు షాణి - న - పౌరుషాణి -

అర్థము. తస్మిన్ = కృశాంగియైన, సా = ఆవహయన్తి, గణనాదరిదైః = లెక్కలేనటు వంటి, గుణైః = గుణములతో, భృతేఽపి = నిండినవాడైనను, తస్మిన్ = ఆ, భూపే = రాజునందు, ననగా ద్యుతిమన్తుడను రాజునందు, హృదయ బన్ధమ్; హృదయ = మనస్సునకు, బంధం = సంబంధమును, అనగామనస్స జ్ఞమును. న అవాప = పొందలేదు. తథాపి = అదియుక్తమే ! దైవే = దైవము, అనగా భాగ్యము, నిరున్ధతినతి = ప్రతిబంధించుచుండగా, ప్రయాస పరుషాణి; ప్రయాస = కష్టములధికముగానుండుటచే, పరుషాణి = కఠినము లైన, పౌరుషాణి = పురుషప్రయత్నములు, నిబన్ధనతాం = కార్యములకు కారణములుగా నుండుటను, సవహన్తి = వహింపవు. హన్తః = కష్టము.

పి. దైవము నిరోధించినచో, పురుషప్రయత్నములు ఫలింపవను సామాన్య ముతో, ద్యుతిమన్తుఁ డెంత గుణవన్తుఁ డైనను, నాతని యందు దమ యన్తితి మనస్సజ్ఞము కలుగ లేదను విశేషము సమర్థితము కాన సత్కాస్తర న్యాసాల హ్నారము.

సమాసములు :

గణనాచరిదైః :- గణనాయాం చరిద్రాః = గణనాచరిద్రాః, తైః = గణనాచరిదైః ।

హృదయబద్ధమ్ :- హృదయస్య బద్ధః = హృదయబద్ధః, తమ్ = హృదయ బద్ధమ్ ।

ప్రయాసపరుషాణి :- ప్రయాసైః పరుషాణి = ప్రయాసపరుషాణి, తాని = ప్రయాసపరుషాణి ।

భావము :

ఆ ద్యుతిమస్తుఁ డను రాజెంత గుణవస్తుఁడైనను, వానియందు నా దమయన్తికి మనస్సజ్గ మేర్పడలేదు. ఇది యుక్తమే, వీలయినగా, దైవము అడ్డంకులు గల్గించునపుడు, మనమెంత శ్రమపడినను మన ప్రయత్నములు ఫలింపవుగదా. కాననే యంతటి గుణవస్తుఁడగు రాజునందు దమయన్తికి ప్రేమ గలుగలేదని యాశయము. ॥౨౫౫॥

శ్లో. తే నిన్యిరే నృపతిమన్యమిమామముష్మా

దంసావతంసశిబికాంశభృతః పుమాంసః ।

రత్నావలాదివ తుషారమయాఖలేఖాం

లేఖానుజీవిపురుషా గిరిశోత్తమాజ్ఞమ్॥

56

ప.వి. తే-నిన్యిరే-నృపతిమ్-అన్యమ్ - ఇమామ్-అముష్మాత్-అంసావతంసశిబికాంశభృతః-పుమాంసః - రత్నాకరాత్-ఇవ - తుషారమయాఖలేఖాం-లేఖానుజీవిపురుషాః-గిరిశోత్తమాజ్ఞమ్.

అర్థము. తే=ఆ, అంసావతంసశిబికాంశభృతః; అంస = భుజ శిఖరములకు, అవతంస=భూషణమైన, శిబికా=పల్లకియొక్క, అంశ=భాగములను, భృతః := ధరించుచున్న, పుమాంసః=పురుషులు, లేఖానుజీవిపురుషాః; లేఖ - దేవతారూపముననున్న, అనుజీవి = స్పృశ్యులైన, పురుషాః = పురుషులు, రత్నాకరాత్ = సముద్రమునుండి, తుషారమయాఖలే

ఖామ్; తుషారమయాఖచన్ద్రనియొక్క, లేఖామ్=కళను, గిరిశోత్త
మాజ్గమివ; గిరిశ=శివునియొక్క, ఉత్తమాజ్గమిప = శిరస్సునువలె,
ఇమాం=ఈ దమయన్తిని, అముష్మాత్=ఈ ద్యుతిమస్తుని నుండి, అన్య
న్యపమ్=మఱియొక రాజును, నిన్యిరే=పొందించిరి.

సమాసములు :

అంసావతంసశిబికాంశభృతః :- అంసయోరవతంసః=అంసావతంసః,
అంసావతంసశ్చాసౌశిబికాచ = అంసావతంస శిబికా, అంసావతంస శిబి
కాయాః అంశాః= అంసావతంస శిబికాంశాః, అంసావతంస శిబికాశాన్
భిభ్రతీతి=అంసావతంస శిబికాంశభృతః.

తుషారమయాఖలేఖామ్ :- తుషారమయాః మయాఖాః యస్యసః=
తుషారమయాఖః, తుషారమయాఖస్య లేఖా = తుషారమయాఖలేఖా,
తామ్=తుషారమయాఖలేఖామ్ ।

లేఖానుజీవిపురుషాః :- లేఖాశ్చతే అనుజీవినశ్చ=లేఖానుజీవినః, లేఖాను
జీవినశ్చతే పురుషాశ్చ=లేఖానుజీవిపురుషాః.

గిరిశోత్తమాజ్గమ్ :- గిరిశస్య ఉత్తమాజ్గమ్=గిరిశోత్తమాజ్గమ్ । తత్=
గిరిశోత్తమాజ్గమ్.

భావము :

భుజశిఖరములకు భూషణములైన పల్లకియొక్క యాయా భాగములను
మోయుచున్న భృత్యులు; దేవతాభృత్యులు సముద్రమునుండి చంద్రకళను శివుని
శిరమునుఁ బొందించునట్లు దమయన్తిని ద్యుతిమస్తుఁ డను రాజునుండి విడిపించి
మఱియొక రాజుకడకుఁ గొనిపోయిరి. ॥౫౬॥

శ్లో. ఏకైకముద్గతగుణం ధుతదూషణం చ
హిత్యాన్యమన్యముపగమ్య పరిత్యజన్తీమ్ ।
ఏతాం జగద జగదర్చితపాదపద్మా
పద్మామివాచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతాం సా॥

ప.వి. ఏకై కమ్-ఉద్గతగుణమ్-ధుతదూషణం-చ - హిత్యా-అన్యమ్-అన్యమ్-
ఉపగమ్య-పరిత్యజ స్తీమ్-ఏతాం-జగాద-జగదర్చితపాదపద్మా- పద్మామ్
-ఇవ-అచ్యుతభుజా న్తరవిచ్యుతామ్-సా.

అర్థము. జగదర్చితపాదపద్మా; జగత్=లోకములచే, అర్చిత=పూజింపబడిన,
పాదపద్మా=పద్మములవంటి పాదములు గల్గిన, సా=ఆ సరస్వతీదేవి,
ఉద్గతగుణం = గుణములతో నిండిన, ధుతదూషణమ్=దోషములేని,
ఏకై కం=ఒక్కొక్క, నృపం = రాజును, హిత్యా=వధలి, అన్య
మన్యమ్=భిన్న భిన్నమైన, (నృపతిం)=రాజును, ఉపగమ్య=పొంది,
పరిత్యజ స్తీం = విడచుచున్నదియు, అచ్యుత భుజా న్తరవిచ్యుతాం;
అచ్యుత=విష్ణువుయొక్క, భుజా న్తర=భుజమధ్యమునుండి, విచ్యుతాం=
జారిపోయిన, పద్మామివ=లక్ష్మీవలెనున్న, ఏతాం = ఈ దమయంత్రుని,
జగాద=పలికినది.

సమాసములు :

ఏకై కమ్:- ఏకశ్చ ఏకశ్చ యత్ర క్రమేణ ఉపాధీయతే=ఏకై కః, తమ్
ఏకై కమ్ ।

ఉద్గతగుణమ్ :- ఉద్గతాఃగుణాః యస్యసః=ఉద్గతగుణః, తమ్=ఉద్గత
గుణమ్ ।

అన్యమన్యమ్ :- అన్యశ్చ, అన్యశ్చ అనయోర్వీష్వా=అన్యః అన్యః,
తమ్=అన్యమన్యమ్ ।

జగదర్చితపాదపద్మా :- జగద్భిరర్చితే = జగదర్చితే, పాదౌపద్మేఇవ=
పాదపద్మే, జగదర్చితేపాదపద్మే యస్యాస్యా = జగదర్చితపాదపద్మా,
తామ్=జగదర్చితపాదపద్మామ్.

అచ్యుతభుజా న్తరవిచ్యుతామ్ :- భుజయోరన్తరం=భుజాన్తరమ్, అచ్యు
తస్యభుజా న్తరమ్, అచ్యుతభుజా న్తరం. అచ్యుత జాన్తరాత్విచ్యుతా=
అచ్యుత భుజా న్తరవిచ్యుతా, తామ్=అచ్యుతభుజా న్తరవిచ్యుతామ్ ।

భావము :

జగత్తుచే పూజింపబడు పాదపద్మములు గల సరస్వతీదేవి, గుణవన్తు

డును దోషరహితుఁడునగు నొక్కొక్క రాజును వదలి, వేలువేలు రాజులను సమీపించి వారినిఁగూడ పరిహరించుచు విష్ణువు భుజ మధ్యమునుండి జారిపోయిన లక్ష్మియో యనునట్లున్న దమయంతినిఁ గూర్చి పలికెను. ॥౩౭॥

శ్లో. ఈశః కుశేశయసనాభిశయే కుశేన
ద్వీపస్య లాఞ్చితతనోర్యది వాఞ్చితస్తే ।
జ్యోతిష్మతా సమమనేన వనీఘనాసు
తత్ త్వం వినోదయ ఘృతోదతతీషు చేతః॥ 58

ప. వి. ఈశః :- కుశేశయసనాభిశయే—కుశేన—ద్వీపస్య—లాఞ్చితతనోః—యది—
వాఞ్చితః—తే—జ్యోతిష్మతా—సమమ్—అనేన—వనీఘనాసు తత్—త్వం—
వినోదయ—ఘృతోదతతీషు—చేతః.

అర్థము. కుశేశయసనాభిశయే; కుశేశయ=పద్మముతో, సనాభిః=సమానమైన
శయే!=అరచేయిగలదానా!, కుశేన=దర్భస్తమ్బముచే, లాఞ్చితతనోః;
లాఞ్చిత=గులుతింపఁబడిన, తనోః=స్వరూపముగల్గిన, ద్వీపస్య=
కుశద్వీపముయొక్క, ఈశః=ప్రభువు, తే=నీకు, వాఞ్చితఃయది=
ఇష్టమైనవాడైనచో, తత్=అప్పుడు, త్వం=నీవు, జ్యోతిష్మతాసమం=
జ్యోతిష్మన్తుఁడు కుశద్వీపపుప్రభువైన, అనేన=వీనితో, వనీఘనాసు=
వనములలో దట్టములైన, ఘృతోదతతీషు; ఘృతోద=నేతికడలియొక్క,
తతీషు=గట్టులయందు, చేతః=మనస్సును, వినోదయ=వినోదపఱచు
కొనుము.

సమానములు :

కుశేశయసనాభిశయే!:-కుశేయేనసనాభిః శయః యస్యాస్యా=కుశేశయ
సనాభిశయా! తస్మాస్సంబుద్ధిః=హే కుశేశయసనాభిశయే!

లాఞ్చితతనోః:-లాఞ్చితా, తనుః యస్యసః=లాఞ్చితతనుః, తస్యాః=
లాఞ్చితతనోః।

వనీఘనాసు:- వనీభిః ఘనాః=వనీఘనాః, తాస్సు=వనీఘనాస్సు.

ఘృతోదతః పీఠః - ఘృతం ఉదకం యస్మిన్ సః = ఘృతోదః, ఘృతోదస్య తట్ఠః = ఘృతోద తట్ఠః, తాసు = ఘృతోదితటిమ.

భావము :

పద్మమువంటి యరచేయికలదానా ! దర్భలచే గుఱుతింపబడిన - అనగా దర్భలు సమృద్ధములుగాఁ గల యీ కుశద్వీపమునకు ప్రభువు నీ యెదుటనే యున్నాఁడు. అతని పేరు జ్యోతిష్మస్తుఁడు. నీవు ఆతనిని యిష్టపడినచో, నాతనితో, సాన్ద్రమగు సడవులతోఁ జెన్నొందిన ఘృతసాగరపు గట్టులయందు విహారముఁజేయుచు నీ మనస్సు నాహ్లాదపఱచుకొనుము. ॥౫౮॥

శ్లో. వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర

భిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జలజాతసేకః ।

స్తమ్భః కుశస్య భవితాఽమృరచుమ్పిచూడ

శ్చిత్రాయ తత్ర తవ నేత్రనిపీయమానః॥

59

ప. వి. వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్డల గలజ్జలజాతసేకః—
స్తమ్భః - కుశస్య - భవితా - అమృరచుమ్పిచూడః - చిత్రాయ - తత్ర - తవ -
నేత్రనిపీయమానః.

అర్థము. తత్ర = ఆ కుశద్వీపమునందు, అమృరచుమ్పిచూడః; అమృర = ఆకసమును, చుమ్పి = తాకునట్టి, చూడః = కొనగల్గిన (కావుననే), వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జల జాతసేకః; వాత = గాలి యొక్క, ఊర్మి = అలలచే, లోలన = కలియఁబెట్టుటవలన, చలత్ = కదలుచున్న, దల = ఆకులనెడి, మణ్డలాగ్ర = కత్తులచే, భిన్న = భేదింపబడిన, అభ్రమణ్డల = మేఘమణ్డలమునుండి, గలత్ = వడుచున్న, జల = నీటితో, జాత = సంభవించిన, సేకః = తడుపుటకల్గిన, కుశస్య స్తమ్భః = దర్భలగంట, నేత్రనిపీయమానః, నేత్ర = కన్నులచే, నిపీయమానః = పీతితోఁజూడఁబడినదై, తవ = నీకు, చిత్రాయ = అశ్చర్యమునకై, భవితా = కాఁగలదు,

సమాసములు :

వాతోర్మిలోలన చలద్దలమణ్ణలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్ణల గలజ్జలజాతసేకః :-
 వాతస్య ఊర్మిః = వాతోర్మిః, వాతోర్మిణా లోలనం = వాతోర్మిలోలనమ్,
 వాతోర్మిలోలనేన చలన్తి = వాతోర్మిలోలచలన్తి, వాతోర్మిలోలనచలన్తి
 చతాని దలానిచ = వాతోర్మిలోలనచలద్దలాని, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్ణ
 లాగ్రైః భిన్నమ్ = వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్ణలాగ్రభిన్నమ్, వాతోర్మిలో
 లనచలద్దలమణ్ణలాగ్రభిన్నంచ తత్, అభ్రమణ్ణలంచ = వాతోర్మిలోలనచల
 ద్దలమణ్ణలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్ణలమ్, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్ణలాగ్ర భిన్నా
 భ్రమణ్ణలాత్, గలన్తి = వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్ణలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్ణల
 గలన్తి, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్ణలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్ణలగలన్తి చతాని
 జలానిచ = వాతోర్మిలోలన చలద్దలమణ్ణలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్ణలగలజ్జలాని,
 వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్ణలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్ణల గలజ్జలైః జాతః సేకః
 యస్యసః = వాతోర్మిలోలనచలదలమణ్ణలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్ణలగలజ్జలజా
 తసేకః ॥

అమృరచుమ్భిచూడః :- అమృరం చుమ్భతీతి = అమృరచుమ్భినీ, అమృ
 రచుమ్భినీ చూడా యస్యసః = అమృరచుమ్భిచూడః ।

నేత్రనిపీయమానః :- నేత్రాభ్యాం నిపీయమానః = నేత్రనిపీయమానః.

భావము :

ఆ కుశద్వీపమునందు దర్భల పొదలు మెండుగానున్నవి. వాని కొనలు
 ఆకసమునంటుకొని యుండుట వలన నవి గాలికెరటములుచే కలియఁ బెట్టఁబడుట
 వలనవాని యాకులు కదలుచున్నవి. ఆ యాకులు చూడఁగత్తులు వలెనున్నవి.
 ఆ కత్తులు, మేఘమండలములకుఁ దగులట వలన, నవిభిన్నములై నీటిని కార్చు
 చున్నవి. ఆ నీటితో నాదర్భల పొదలు తడిసి యుండును. వానినిఁ జూడనీకు
 మిక్కిలి యాశ్చర్యము కలును. ॥౫౯॥

శ్లో. పాథోధిమన్థసమయోత్థితసింధుపుత్రీ

పత్పజ్జజార్పణపవిత్రశిలాసు తత్ర ।

పత్యా సహృదవహ విహారమయైర్విలాసై

రానన్దమిన్దుముఖః మన్దరకన్దరాసు॥

ప.వి. పాథోధిమన్థసమయోత్థిత సింధు పుత్రీపత్పజ్కజార్పణ పవిత్ర శిలాసు—
తత్ర-పత్యా-సహ-ఆవహ-విహారమయైః-విలాసైః-ఆనందమ్-ఇన్దుముఖి-
మన్దరకన్దరాసు.

అర్థము : హే ఇన్దుముఖి ! = ఓ చన్ద్రవదనా !, తత్ర=ఆ కుశదీప్తిపమునందు,
పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పజ్కజార్పణ పవిత్రశిలాసు;
పాథోధి=సముద్రమును, మన్థ=చిలుకుటకు సంబంధించిన, సమయ=వేళ
యందు, ఉత్థిత=ఉద్భవించిన, సింధుపుత్రీ=సముద్రుని కూతురైన,
లక్ష్మియొక్క, పత్పజ్కజ=పాదపద్మములను, అర్పణ=ఉంచుటచే,
పవిత్ర-పావనములైన, శిలాసు=తాళ్లుగల, మన్దరకన్దరాసు=మందర
పర్వత గుహల యందు, పత్యాసహ=భర్తతోడ, విహారమయైః=విహార
రూపములైన, విలాసైః=విలాసములతో, ఆనందమ్=సంతోషమును,
ఆవహ=వహింపుము.

సమానములు :

పాథోధిమన్థసమయోత్థితసింధుపుత్రీ పత్పజ్కజార్పణ పవిత్రశిలాసు:—
పాథాంసి ధీయన్తే అస్మిన్నితి=పాథోధిః, పాథోధేః మన్థః=పాథోధిమన్థః,
పాథోధిమన్థస్యసమయః = పాథోధిమన్థసమయః, పాథోధిమన్థసమయే
ఉత్థితా=పాథోధిమన్థ సమయోత్థితా, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సా సింధు
పుత్రీః = పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ, పదౌ పజ్కజే ఇవ=
పత్పజ్కజే, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్ర్యాః పత్పజ్కజే =
పాథోధిమన్థసమయోత్థిత పత్పజ్కజే, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత
సింధుపుత్రీ పత్పజ్కజ యోరర్పణమ్ = పాథోధిమన్థసమయోత్థిత
సింధుపుత్రీ పత్పజ్కజార్పణమ్, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ
పత్పజ్కజార్పణేన పవిత్రాః శిలాఃయా సుతాః=పాథోధిమన్థసమయోత్థిత
సింధుపుత్రీ పత్పజ్కజార్పణ పవిత్రశిలాః, తాసు = పాథోధిమన
సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పజ్కజార్పణ పవిత్ర శిలాసు:

ఇందుముఖి :- ఇందురివ ముఖం యస్యాస్యా=ఇందుముఖీ, తస్యా
స్సముద్భిః=హే ఇన్దుముఖి!

మన్దరకన్దరాసు :- మన్దరస్య కన్దరాః=మన్దరకన్దరాః, తాసు=మన్దరకన్దరాసు!

భావము :

ఓ చన్ద్రముఖీ ! ఆ ద్వీపమునందు మన్దర పర్వతము గలదు. సముద్రమును చిలుకునపుడు జన్మించిన లక్ష్మీదేవి తన పాదపద్మములచే నందలి గుహాశిలలను పావనపఱచి యున్నది. అట్టి గుహలయందు భర్తతో, విలాస విహారములు గావించి యానందింపుము. 1౬౦॥

శ్లో. ఆరోహణాయ తవ సజ్జ ఇవాన్తి తత్ర

సోపానశోభివపురశ్చ వలిచ్ఛటాభిః ।

భోగీంద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిరబ్ధి

క్షుబ్ధాచలః కనకకేతకగోత్రగాత్రి ॥

61

ప. వి. ఆరోహణాయ-తవ-సజ్జః-ఇవ-అన్తి - తత్ర-సోపానశోభివపుః-అశ్మదలచ్ఛటాభిః-భోగీంద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిః--అబ్ధిక్షుబ్ధాచలః-కనక కేతక గోత్రగాత్రి !.

అర్థము : కనక కేతక గోత్రగాత్రి! కనక కేతక=పసిడిమొగలి పూరేకును, గోత్ర=జన్మభూమిగాగల, గాత్రి=శరీరము గలదానా!, అనగా పసిడి మొగలి పూవువలె పచ్చని శరీరము గలదానా! యని యర్థము. తత్ర=ఆ కుశ ద్వీపమందు, భోగీంద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిః; భోగీంద్ర=వాసుకియొక్క, వేష్టశత=వేష్టర శతములవలని, అనగా పెక్కుమాటులు చుట్టుటవలని, ఘర్షణ=ఒరిపిళ్లచే, కృతాభిః=చేయఁబడిన, అశ్మవలిచ్ఛటాభిః; అశ్మ=శిలలయందలి. వలి=వాసుకినిఁ జుట్టుటచే, చేర్చడిన గాళ్ల యొక్క, ఛటాభిః=సమూహములచే, సోపానశోభివపుః; సోపాన=మెట్లచే, శోభి=ప్రకాశించు, పపుః=శరీరముగల, మన్దరాద్రిః=మన్దరపర్వతము, తవ=నీకు, ఆరోహణాయ=ఎక్కుటకొఱకు, సజ్జఇవ=సిద్ధము గావింపఁబడిన దానివలె, అన్తి=ఉన్నది.

వి. మన్దరపర్వతము వాసుకి శరీరముయొక్క యొరిపిడులచే నేర్పడిన గాళ్ళు, దమయన్తి, కొండ నెక్కుటకై సిద్ధము గావింపఁబడిన మెట్లు

గాకపోయినను సిద్ధము గావింపఁబడిన మెట్లుగా చెప్పటవలన సుత్రేక్ష.
వ్యజ్ఞకమగు 'ఇవ' శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నిది వాచ్యము.

సమాసములు :

సోపానశోభిషపుః :- సోపానైః శోభత ఇతి=సోపానశోభి, సోపానశోభి
షపుః యస్మిన్=సోపానశోభిషపుః ।

అశ్మచ్ఛలిచ్చటాభిః :- అశ్మనాం పలయః-అశ్మవలయః, అశ్మవలీనాం
భటాః=అశ్మచ్ఛలిచ్చటాః, తాభిః=అశ్మచ్ఛలిచ్చటాభిః ।

భోగీన్ద్రవేష్టశతమృష్టికృతాభిః :- భోగినామిన్ద్రః =భోగీన్ద్రః, భోగీ
న్ద్రస్యవేష్టాః=భోగీన్ద్రవేష్టాః, భోగీన్ద్రవేష్టానాంశ తాని =భోగీన్ద్రవేష్టశ
తాని. భోగీన్ద్రవేష్టశతానాం మృష్టయః =భోగీన్ద్రవేష్టశత మృష్టయః,
భోగీన్ద్రవేష్టశతమృష్టభిః కృతాః=భోగీన్ద్రవేష్టశతమృష్టికృతాః, తాభిః=
భోగీన్ద్రవేష్టశతమృష్టికృతాభిః॥

అబ్ధిక్షుద్ధాచలః :- అబ్ధేః క్షుద్ధాచలః=అబ్ధిక్షుద్ధాచలః.

కనకకేతకగోత్రగాత్రి :- కనకమయంచ తత్ కేతకంచ =కనక
కేతకమ్, కనకకేతకం, గోత్రం, యస్యతత్ = కనకకేతకగోత్రమ్,
కనకకేతకగోత్రం గాత్రం యస్మాస్మా = కనకకేతకగోత్రగాత్రి,
తస్మాస్మమ్బుద్ధిః కనకకేతకగోత్రగాత్రి ।

భావము :

మొగలిపూరేకుల వంశమునకుఁ జెందిన శరీరము గల యో
దమయస్త్రీ! ఆ కుశదీర్ఘమునందు మన్దర పర్వతమున్ను. ఆ పర్వతమునకు
వాసుకి శరీరమును పెక్కు చుట్లు చుట్టి సముద్రమునుఁ జిలికిరి. ఆ విధముగాఁ
జిలుకునపుడు, ఆ మందరపర్వతమునకు, వాసుకి శరీరమువలన యొరిపిడి
వలన గాళ్ళు ఏర్పడినవి. అవి యా కొండనెక్కుటకు నీ కుపయోగపడు మెట్లు
వలె శోభించుచున్నవి. నీ వా కుశదీర్ఘపు రాజును పరిణయమాడినచో నా
పర్వతముపైన నీకు విహరించు నవకాశ మేర్పడును. ॥౬౧॥

శ్లో. మన్థా నగః స భుజగప్రభువేష్టఘృష్టి
 లేఖాచలద్ధవలనిర్దురవారిధారః ।
 త్వన్నేత్రయోః స్వభరయన్త్రితశీర్షశేష
 శేషాఙ్గవేష్టితతనుభ్రమమాతనోతు॥

62

ప.వి. మన్థా-నగః - సః-భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలద్ధవలనిర్దురవారిధారః -
 త్వన్నేత్రయోః - స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితనుభ్రమమ్ -
 ఆతనోతు.

అర్థము. భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలద్ధవలనిర్దురవారిధారః; భుజగప్రభు =
 వాసుకిని, వేష్ట = చుట్టుటచే నేర్పడిన, ఘృష్టిలేఖా = ఒరిపిడుల వరుసల
 యందు, ఆసగా ఒరిపిడులచే నేర్పడిన గాళ్ళయందు, చలత్ = పారుచున్న,
 ధవల = తెల్లని, నిర్దుర = సెలయేళ్ళయొక్క, వారిధారాః = నీటిధారలు
 గల, సః = ఆ ప్రసిద్ధమైన, మన్థా = కవ్వమైన, నగః = మందరపర్వతము,
 త్వన్నేత్రయోః = నీ కన్నులకు, స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టిత తను
 భ్రమమ్; స్వభర = తనయొక్క భారముచే, ననగా మందర పర్వతము
 యొక్క భారముచే, యన్త్రిత = వాల్చబడిన, శీర్ష = తలలు గల, శేష =
 శేషసర్పముయొక్క, శేషాఙ్గ = మిగిలిన శరీరముచే, వేష్టితతను = చుట్ట
 బడిన శరీరము కలది, యను, భ్రమం = భ్రాన్తిని, ఆతనోతు = చేయును
 గాక.

వి. ఇచ్చట సెలయేటి నీటిధారలయందు శేషసర్పభ్రాన్తి వర్ణితము కాన
 భ్రాన్తి మదలజ్జారము.

సమాసములు :

భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలద్ధవలనిర్దురవారిధారః :- భుజగానాం
 ప్రభుః = భుజగప్రభుః, భుజగప్రభోః వేష్టాః = భుజగప్రభువేష్టాః । భుజగ
 ప్రభువేష్టైః, ఘృష్టిలేఖాః = భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాః, భుజగప్రభువేష్ట
 ఘృష్టిలేఖాసుచలన్త్యః = భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలన్త్యః, నిర్దురాణాం
 వారిధారాః = నిర్దురవారిధారాః, ధవళాశ్చతాః నిర్దురవారిధారాశ్చ = ధవళ

నిర్ణయరవారిధారాః, భుజగప్రభువేష్టసుష్టిలేఖాచలన్త్యః ధవళనిర్ణయరవారి
ధారాః యన్యసః=భుజగప్రభువేష్టసుష్టిలేఖాచలన్త్యధవళనిర్ణయరవారిధారాః ।

త్వన్నేత్రయోః :- తవనేత్రే=త్వన్నేత్రే, తయోః, త్వన్నేత్రయోః.

స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టితతనుభ్రమమ్ :- స్వస్వభరః =
స్వభరః, స్వభరేణయన్త్రితాని=స్వభరయన్త్రితాని, స్వభరయన్త్రి
తాని, స్వభరయన్త్రితాని శీర్షాణి యన్యసః = స్వభరయన్త్రితః శీర్షః,
స్వభరయన్త్రితశీర్షశ్చాసౌ శేషశ్చ=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషః. స్వభర
యన్త్రితశీర్షశేషస్యశేషాజ్జమ్=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జం, స్వభర
యన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జేనవేష్టితా = స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టితా,
స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టితా తనుః యన్యసః=స్వభరయన్త్రిత
శీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టిత తనుః, స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టిత తను
రితిభ్రమః=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టితసుభ్రమః, తమ్=స్వభర
యన్త్రితశీర్షశేషశేషాజ్జవేష్టిత తనుభ్రమమ్.

భావము :

ఆ పర్వతమునకు వాసుకిని చుట్టి చిలుకుటచే నేర్పడిన గాళ్ళ గీతలతో
సెలయేళ్ళు పారుచున్నవి. అవి తెల్లగా నున్నవి. భూభారమును వహించెడి
యాదిశేషుని శరీరము గూడఁ దెల్లగా నుండును. మందరపర్వత భారముచే
వాలిపోయిన శిరస్సులుగల యాదిశేషుఁడు తన మిగిలిన శరీరముచే మందరగిరిని
జుట్టెనాయని యా సెలయేళ్ళ రేఖలు నీ కన్నులకు బ్రాన్తినిఁ గల్గించు
చున్నవి. ॥౬౨॥

శ్లో. ఏతేన తే స్తనయుగేన సురేభకుమ్భా

పాణిద్వయేన దివిషద్ద్వమపల్లవాని ।

ఆస్యేన స స్మరతు నీరధిమన్థనోత్థం

స్వచ్ఛన్దమిన్దుమపి నుందరిః మన్దరాద్రిః॥

63

ప.వి. ఏతేన - తే- స్తనయుగేన-సురేభకుమ్భా-పాణిద్వయేన-దివిషద్ద్వమపల్ల

వాని - ఆస్యేన - సః - స్మరతు - నీరధిమన్థనోత్థమ్ - స్వచ్ఛన్దమ్ - ఇన్దమ్ - అపి -
సుందరి - మన్దరాద్రీః.

అర్థము. హేసున్దరి - ఓ యందగత్తా!, సః - ఆ, మన్దరాద్రీః - మన్దరపర్వతము,
ఏతేన - ఈ, తే - నీయొక్క, స్తనయుగేన - చనుదోయిచే, సురేభకుమ్భా;
సురేభ - దేవతలయేనుగైన ఐరావతముయొక్క, కుమ్భా - కుంభస్థలము
లను, పాణిద్వయేన - చేదోయిచే, దివిషద్ద్రుమస్య - దేవతావృక్షమైన,
కల్పవృక్షముయొక్క, పల్లవాని - చిగుళ్లను, ఆస్యేన - ముఖముచే, ఇన్ద
మపి - చన్ద్రుని, ఏవం - ఇట్లు, నీరధిమన్థనోత్థమ్; నీరధి - సముద్రమును,
మన్థన - చిలుకటవలన, ఉత్థమ్ - ఉచ్ఛవించినవస్తువుల సమూహమును,
స్వచ్ఛన్దమ్ - స్వేచ్ఛగా, స్మరతు - స్మరించునుగాక.

వి. ఇచ్చట స్తనయుగ - పాణిద్వయ - ముఖములలో, నైరావతకుమ్భస్థల - కల్ప
తరు, పల్లవ - చన్ద్రులను స్మరించుటవలన స్మరణాలంకారము.

సమాసములు :

స్తనయుగేన :- స్తనయోర్యుగమ్ = స్తనయుగమ్, తేన = స్తనయుగేన.
సురేభకుమ్భా :- సురాణామిభః = సురేభః, సురేభస్యకుమ్భా = సురేభ
కుమ్భా, తా = సురేభకుమ్భా.

నీరధిమన్థనోత్థమ్ :- నీరాణిధీయస్తే అర్పన్నితి = నీరధిః, నీరధేః మన్థ
నమ్ = నీరధిమన్థనమ్, నీరధిమన్థనేన ఉత్థాయస్కతత్ = నీరధిమన్థనోత్థమ్,
తత్ = నీరధిమన్థనోత్థమ్.

మన్దరాద్రీః :- మన్దర ఇతి అద్రీః = మన్దరాద్రీః.

భావము :

ఓ యందగత్తా ! ఆమన్దరపర్వతము నీచను దోయినిజూచి ఐరావతము
యొక్క కుమ్భస్థలములను, నీచేదోయినిజూచి, కల్పవృక్షముల చిగుళ్లను, నీ
ముఖమునుజూచి చంద్రుని స్మరించుగాక. అసగా చనుదోయిమున్నగునవి
యైరావతకుమ్భస్థలాదులజ్ఞప్తి పఱచు చున్నవని యాశయము. అసగా చనుదోయి
మున్నగువానితో నవిపోలియున్నవనియు భావము || ౬౩ ||

శ్లో. వేదై ర్వచోభిరభిలైః కృతకీర్తిరత్నే
హేతుం వినైవ ధృతనిత్యపరార్థయత్నే ।
మీమాంసయేవ భగవత్యమలతాంశుమౌళా
తస్మిన్మహీభుజి తథానుమతిర్న భేజే ॥

64

ప.వి. వేదైః-వచోభిః-అభిలైః-కృతకీర్తిరత్నే-హేతుం-వినా-ఏవ-ధృతనిత్య
పరార్థయత్నే-మీమాంసయా-ఇవ-భగవతి అమృతాంశుమౌళా-తస్మిన్-
మహీభుజి-తయా-అనుమతిః-న-భేజే.

అర్థము. అభిలైః = సమస్తములైన పక్షాంతమున అభిలైః = వీలముకానట్టి
సప్రమదాయముగల, వేదైః=వేదములతో సమానములైన, వచోభిః=వచన
ములతోడను, అనగా సజ్జనులవచనములతోడను, పక్షాంతమున=వేదవాక్య
ములతోడను, కృతకీర్తిరత్నే!; కృత=ప్రకాశితమైన, కీర్తిరత్నే=అనర్హ
మైన కీర్తిగల, పక్షాంతమున-కృత=ప్రతిపాదింపబడిన, కీర్తిరత్నే=
స్తుతిరూపములైన రత్నములుగల, హేతుంవినైవ = ప్రతిఫలమునపే
క్షింపకయే, ధృతనిత్యపరార్థయత్నే; ధృత = ధరింపబడిన, నిత్య=ఎల్ల
ప్పుడును, పరార్థయత్నే=పరోపకారప్రయత్నముగల్గిన, తస్మిన్=అజ్యోతి
ష్మన్తుడను, మహీభుజి=రాజునందు, తయా=ఆదమయనిచే, భగవతి=
పూజ్యుడైన, అమృతాంశుమౌళా=చంద్రుని శిరోభూషణముగాఁ గల్గిన
యాశ్వరునందు, మీమాంసయా ఇవ=పూర్వమీమాంసచేతనెట్టోయట్లు,
అనుమతిః=అజ్ఞీకారము, న భేజే=పొందఁబడలేదు.

వి. మీమాంసచే దమయన్తిని, ఈశ్వరునిచే, జ్యోతిష్మన్తుని, పోల్చుచు,
కృతకీర్తిరత్నత్వాదిసాధర్యములను చెప్పి, ఉపమావాచకమగునివ
శబ్దమునుఁ జెప్పుటవలనను పూర్ణోపమాంశ్చారము.

సమాసములు :

అభిలైః :- సఖిలాః=అఖిలాః. తైః=అభిలైః.

కృతకీర్తిరత్నే:- కీర్తిః రత్నమివ, అదా, కీర్తిరేవరత్నం=కీర్తిరత్నమ్,
కృతంకీర్తిరత్నం యేనసః=కృతకీర్తిరత్నః, తస్మిన్=కృతకీర్తిరత్నే.

ధృతనిత్యపరార్థయత్నే:- పరః అర్థః యస్యసః=పరార్థః, పరార్థశ్చసౌ
యత్నశ్చ=పరార్థయత్నః, ధృతః నిత్యః పరార్థయత్నః యస్యసః =
ధృతనిత్య పరార్థయత్నః, తస్మిన్=ధృతనిత్య పరార్థయత్నే.

అమృతాంశుమౌలౌ:- అమృతాంశుః మౌలౌ యస్యసః=అమృంశుమౌలిః.
తస్మిన్=అమృలౌంశుమౌలౌ.

భావము :

ఆ కుశద్యౌపపు ప్రభువైన జ్యోతిష్మస్తుని కీర్తిని సత్పురుషులు వేదతుల్య
ములగు వాక్యములతో స్తుతించి యున్నారు. అతడు ఫలాపేక్ష లేకయే పరోప
కారపరాయణుడు. చంద్రశేఖరుడుచు వేదములచే బ్రతిపాదింపబడును. ఫలాపేక్ష
లేకయే పరోపకారము గావించును. కాని పూర్వమీమాంస యాతని యస్తిత్వము
నङ్గీకరింపలేదు. ఆ పూర్వమీమాంస యెట్లు ఈశ్వరు నంగీకరింపలేదో, అ దమ
యస్తి గూడ నా జ్యోతిష్మస్తుని గూడ నङ్గీకరింప లేదని యాశంసుము.

పూర్వమీమాంస వేదములు నిత్యములనియు, నందువలననే వానికి కర్తలు
లేరనియు, చెప్పుచు దాని నపౌరుషేయములని చెప్పి వానికి కర్తగా నీశ్వరు నం
గీకరింపదు. ఈశ్వరుని బ్రతిపాదించెడి వేదవాక్యములు ఈశ్వరుని యస్తిత్వము
నకు ప్రమాణము కావు. అవి యితర వాక్యములతోనేకవాక్యత్వమునుబొంది
యర్థమును ప్రతిపాదించును. కాన వీనికి నీశ్వర ప్రతిపాదనమందు తాత్పర్యము
లేదు. ||౬౪||

శ్లో. తస్మాదిమాం నరపతేరపనీయ తన్వీం
రాజన్యమన్యమథ జన్యజనః స నిన్యే ।
శ్రీభావధావితపదామభిమృశ్య యాఞ్ఞా
మర్థీనివ ర్త్య విధనాదివ వి త్తవి త్తమ్॥

65

ప. వి. తస్మాత్-ఇమం-నరపతేః-అపనీయ-తన్వీం-రాజన్యమ్-అన్యమ్-అథ-
జన్యజనః - సః-నిన్యే-శ్రీభావధావితపదామ్ - అభిమృశ్య - యాఞ్ఞామ్ -
అర్థీ-నివర్త్య-విధనాత్-ఇవ-విత्तవిత్రమ్.

అర్థము. అథ=పిదప, జన్యజనః=పల్లకిని మోసెడి భృత్య జనము, శ్రీభావధా
 వితపదామ్; శ్రీభావ=శ్రీ విలాసముచే, ధావితపదామ్=కదిలింపఁబడిన
 పాదములు గలదియు, అనగా శ్రీలకు తగిన చేష్టచేతనే మఱియొక
 చోటికిఁబొమ్మని యనుమతించుచున్న; బజ్జాన్తరమున, శ్రీభావ=శ్రీలింగము
 నందు, ధావిత=ప్రవేశమొందిన, పదం=“యాచ్ఛా” అను పదము గల్గిన
 యాచ్ఛాం=యాచనను), తస్మిన్=కృశించిన శరీరము గల్గిన, ఇమాం=
 ఈ దమయన్తిని, తస్మాత్=ఆ రాజు నుండి, అనగా జ్యోతిష్మన్తు నుండి,
 అపనీయ=తొలగించి,; ఆర్థీ=యాచకుఁడు, అభిమృశ్య=ఆలోచించి,
 యాచ్ఛాం=యాచనావృత్తిని, విధనాత్=ధనములేని పురుషునుండి, అప
 నీయ=తొలగించి, విత్తవిత్తమివ, విత్త=ధనముతో, విత్తమివ==కూడిన
 వానిని వలె, ననగా ధనాధ్యుని వలె, అన్యం=మఱియొక, రాజన్యం=
 రాజపుత్రుని, నిన్యే=పొందించెను.

వి: శ్రీ భావ ధావితపదామ్, అనునోచోట శ్లేషయు, యాచనతోడ దమయన్తిని,
 విత్తవన్తునితోడ రాజపుత్రునిఁబోల్చుటచే, ఉపమాలజ్కారము. ఈ శ్లేషోప
 ములకు రెంటికిని సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

రాజన్యమ్:- రాజ్ఞః అపత్యంపుమాన్=రాజన్యః, తమ్=రాజన్యమ్.

జన్యజనః:- జన్యజతిజనః=జన్యజనః ।

శ్రీ భావధావితపదామ్:- శ్రీయఃభావః=శ్రీభావః, శ్రీభావేన ధావితానిపదాని
 యస్యాస్యా=శ్రీభావధావితపదా, తామ్, శ్రీభావధావితపదామ్.

విధనాత్:- విగతం ధనంయస్మాత్సః=విధనః, తస్మాత్, విధనాత్ ।

విత్తవిత్తమ్:- విత్తేన విత్తః=విత్తవిత్తః, తమ్=విత్తవిత్తమ్.

భావము :

తర్వాత పల్లకినిమోయు సేవకులు, దమయన్తి శ్రీ స్యభావమునకు సాధా
 రణమైన తన కాలి కదలికలతో సైగ చేయుగా, భృత్యులు; యాచకుఁడు తన

యాజ్ఞను అనగా యాచనను నిర్ధనికు నుండి తొలగించి, ధనవంతుని వైపునకు మరలించు విధముగనే; దమయంతిని కుశద్యౌపమరాజగు జ్యోతిష్మన్తు నుండి మఱలించి, మఱియొక రాజు కడకుఁ గోనిపోయిరి. ఇచ్చట దమయంతితో యాజ్ఞ - పోల్చబడినది. దమయంతి యందు శ్రీ భావధావితపదత్వ మెట్లున్నదో అట్లే యాజ్ఞ యందునునది యున్నది. యాజ్ఞా శబ్ద మొక్కటే, “యజ-యాచ-యత-విచ్ఛ-ప్రచ్ఛ-రక్షధాతువులకు నజ్ ప్రత్యయము విధింపఁబడి నపుడు, శ్రీ లింగమునుఁబొందును. యాజ్ఞేతరములగు” యజ్ఞాదులు నజ్ ప్రత్యయము విహితమైన పదప శ్రీత్వమునుఁ బొందవు. కాననిట “యాజ్ఞ” శ్రీ భావధావితపదమైనది. శ్రీ భావమనగా=శ్రీ లింగము. శ్రీ లింగమునందలి ధావితము, అనగా ప్రవిష్టముగాన “యాజ్ఞా” అను యాచనార్థ కరూపము, “యాజ్ఞా” యను శ్రీ భావధావితపదమును వాచకముగాఁ గల్గినదని యర్థము ||౬౫||

శ్లో. దేవీ పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా

వాగాఽలపత్ పునరిమాం గరిమాభిరామామ్

అస్యాఽరినిష్కృపకృపాణసనాథపాణేః

పాణిగ్రహదనుగృహాణ గణం గుణానామ్ || 66

ప. వి. దేవీ-పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా - వాక్-అలపత్-పునః-ఇమాం - గరిమాభిరామామ్-అస్య - అరినిష్కృపకృపాణసనాథపాణేః-పాణిగ్రహత్ - అనుగృహాణ-గణం-గుణానామ్.

అర్థము : పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా; పవిత్రిత = పవిత్రముగావింపఁబడిన, చతుర్భుజ=నాలుగు బాహువులు గల విష్ణువు యొక్క, వామభాగా=ఎడమ వైపుగల, వాగ్ దేవీ=సరస్వతి, గరిమాభిరామామ్; గరిమ=గుణగౌరవముచే, అభిరామామ్=మనోహరమైన, పక్షాస్తరము గరిమ=అర్థ గౌరవముచే, అభిరామాం=మనోహరమైన, నిరం=వాక్కును, అలపత్=చెప్పినది. (ఏమనగా) హేవత్సే=ఓ బిడ్డా ! అరినిష్కృప కృపాణసనాథపాణేః; అరి=శత్రువుల యందు, నిష్కృప=దయలేని, కృపాణ=ఖడ్గముతో, సనాథ=కూడిన, పాణేః=హస్తము గల్గిన, అస్య=ఈ రాజుయొక్క,

గుణానాం=గుణముల యొక్క, గణం=సమూహమును, పాణిగ్రహాత్ = పరిణయమాడుట వలన, అనుగ్రహాణ=అనుగ్రహింపుము - లేదా, పాణిగ్రహాత్ అను = పెండ్లియాడిన పిదప, గుణానాం గణం = గుణముల యొక్క సమూహమును, గ్రహాణ = గ్రహింపుము. అనగా పెండ్లియాడిన పిదప నాతని గుణగణములు తెలియఁగలవని యర్థము.

సమాసములు :

పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగాః:- చత్వారఃభుజాఃయస్యసః = చతుర్భుజః, చతుర్భుజస్త్వామభాగాః=చతుర్భుజవామభాగాః, పవిత్రితః, చతుర్భుజవామభాగాః యయాసా, పవిత్రిత చతుర్భుజవామభాగా.

గరిమాభిరామామ్ :- గరిష్ఠా, అభిరామా =గరిమాభివామా, తామ్ = గరిమాభిరామామ్.

అరినిష్కృప కృపాణసనాథపాణేః :- నిర్గతా కృపాయస్మాత్సః = నిష్కృపః, అరిషు నిష్కృపః = అరినిష్కృపః. అరినిష్కృపశ్చాసౌ కృపాణశ్చ = అరినిష్కృపకృపాణః । అరినిష్కృపకృపాణః పాణౌ యస్యసః = అరినిష్కృపకృపాణపాణేః. తస్య = అరినిష్కృపకృపాణపాణేః ।

పాణిగ్రహాత్ :- పాణౌగ్రహః=పాణిగ్రహః, తన్మాత్=పాణిగ్రహాత్ ।

భావము :

మహా విష్ణువునకు కుడివైపున లక్ష్మీయు నెడమవైపున సరస్వతియు నున్నారని పురాణ ప్రసిద్ధి. అందు సరస్వతి విష్ణువునకు నెడమవైపున బవిత్ర పఱచుచున్నది. ఆ సరస్వతీదేవి గుణగౌరవముతోడను, అర్థగౌరవము తోడను, గూడిన మాటను దమయన్తికిఁ జెప్పినది. ఓ బిడ్డా! శత్రువుల విషయమున దయమాలిన ఖడ్గమును, చేత ధరించిన యీ రాజును పాణిగ్రహము గావింపుము. అట్లు గావించినచో వెనుక నతని గుణగణములను నీవు గ్రహింపఁగలవు. లేదా యాతనిఁబరిణయమాడి గుణగణముల గౌరవింపుము. అనగా నాతడు మిక్కిలి గుణవన్లుఁ డును పరిణయ యోగ్యుడునై యున్నాడని యాశయము. ॥౬౬॥

శ్లో. ద్వీపస్య శాల్మల ఇతి ప్రథితస్య నాథః
 పాథోధినా వలయితస్య సురామ్బునాఽయమ్ ।
 అస్మిన్ వపుష్మతి న విస్మయసే గుణాబ్ధౌ
 రక్తా తిలప్రసవనాసికిః నాసి కిం వా ॥ 67

ప. వి. ద్వీపస్య-శాల్మలః-ఇతి-ప్రథితస్య-నాథః-పాథోధినా-వలయితస్య-సురామ్బునా-అయమ్-అస్మిన్-వపుష్మతి-న-విస్మయసే-గుణాబ్ధౌ-రక్తా-తిలప్రసవనాసికి-న-అసి-కిం-వా.

అర్థము. హేతిలప్రసవనాసికి!-ఓ నువ్వు పూవువంటి ముక్కుగల దమయన్తీ !
 అయం=ఈ రాజు, సురామ్బునా ; సురా = మద్యమనెడి, అమ్బునా =
 ఉదకము గల, పయోధినా = సముద్రముచే, వలయితస్య=చుట్టబడిన,
 శాల్మల ఇతి=శాల్మలమని, ప్రథితస్య=ప్రసిద్ధి నొందిన, ద్వీపస్య =
 ద్వీపమునకు, నాథః-ప్రభువు, గుణాబ్ధౌ = గుణమునకు సాగరమైన,
 అస్మిన్=ఈ, వపుష్మతి=వపుష్మన్తుడను పేరు గల్గిన, శ్రేష్ఠమైన శరీరము
 గల్గిన రాజునందున, విస్మయసే=(అతని గుణములనుబట్టి) ఆశ్చర్య
 పడవా ? రక్తావా=అనురక్తురాలువుగా గాని, నాసికిం ?=కానేరవాయమి?
 అతని గుణముల గూర్చి యాశ్చర్యపడుటయు నాతని యందనురక్తురా
 లుగ నుండుటయు యుక్తములే యని యర్థము.

సమాసములు :

గుణాబ్ధౌ :- గుణానామభిః=గుణాభిః, తస్మిన్=గుణాబ్ధౌ ।

తిలప్రసవనాసికి:- తిలానాఽప్రసవః-తిలప్రసవః, తిలప్రసవ ఇవనాసికా
 యస్యాస్యా=తిలప్రసవనాసికీ, తస్మాస్సమ్బద్ధిః = హే తిలప్రసవనాసికి ।

భావము :

నువ్వు పూవు వంటి ముక్కుతో వెలయునో దమయన్తీ ! ఈ రాజు
 మద్య సముద్రముతోఁ జుట్టబడిన శాల్మల ద్వీపమునకు ప్రభువు. ఈతని పేరు
 వపుష్మన్తుడు. ఈ పేరుకు తగినట్లతడు శ్రేష్ఠమైన దేహముతో వెలయు

చున్నాడు. ఇంకను నితడు గుణములకు కడలి. ఇట్టి గుణవస్తుని గాంచి నీవు అబ్బురపడవా? ఇతని యండను రక్తురాలవు కావా? ఇతని గుణముల కబ్బుర పడుట, ఇతనిపై ననురాగము వహించుట యగునవి సముచితములే. 1.౬౭॥

శ్లో. విప్రే ధయత్యుదధిమేకతమం త్రసత్సు
యస్తేషు పశ్చాను బిభాయ న సీధుసింధుః ।
తస్మిన్ననేన చ నిజాలిజనేన చ త్వం
సార్థం విధేహి మధురా మధుపానకేలీః ॥

68

ప.వి. విప్రే-ధయతి-ఉదధిమ్ -ఏకతమం- త్రసత్సు-యః - తేషు-పశ్చాను-
బిభాయ-న-సీధుసింధుః- తస్మిన్ - అనేన-చ-నిజాలిజనేన-చ- త్వం-
సార్థం-విధేహి-మధురాః-మధుపానకేలీః.

అర్థము. శీధుసింధుః=మద్యసాగరము, విప్రే=బ్రాహ్మణుడైన యగస్త్యుడు, ఏకతమం=ఓకటైన, ఉదధిం=లవణ సముద్రమును, ధయతి=పానము చేయుచుండగా, తేషు=ఆ, పశ్చాను, దధిమణ్డాది సాగరములు, త్రసత్సు సత్సు=భయపడుచుండగా, (ఇతడు తమ్ముల గూడ పానముచేయునని) నబిభాయ=తాను భయపడలేదు. ఏలయనగా “బ్రాహ్మణో న సురాం పిచేత్” అని బ్రాహ్మణునకు సురాపానము నిషేధింపబడినది. కాన తన్ను అనగా సురాసముద్రమును బ్రాహ్మణుడైన యగస్త్య మహర్షి త్రాగడని భయములేక యది యుండినదని యర్థము. తస్మిన్=ఆ సురా సముద్రమునందు, అనేన చ=ఈ రాజుతోడను, నిజాలిజనేన; నిజ=తనకు సంబంధించిన, అలిజనేన చ=చెలిక తైలతో, సార్థం=కూడ, మధురాః = మధురములైన, మధుపానకేలీః = మద్యపాన క్రీడలను, త్వం=నీవు, విధేహి=ఆచరింపుము.

సమాసములు :

శీధుసింధుః :- శీధోః సింధుః=శీధుసింధుః.

నిజాలిజనేన :- నిజాః ఆలయః=నిజాలయః, నిజాలయ ఏవ జనః= నిజాలిజనః, తేన=నిజాలిజనేన.

మధుపానకేలీః :- మధోః పానాని = మధుపానాని, మధుపానైః కేలయః = మధుపానకేలయః, తాః = మధుపానకేలీః.

భావము :

ఈ మద్యసాగరము తక్కిన దధిక్షీరాది సాగరమువలె నగస్త్యమహర్షి లవణసముద్రమును, బానము, జేయునపుడు భయపడలేదు. ఏల యనగా నగస్త్యుడు బ్రాహ్మణుడు. “బ్రాహ్మణునకు మద్యపానము నిషిద్ధము” కాన సితడు మద్యసాగరమైన తనను, పానము చేయఁడని నిర్భయముగా నుండినది. అట్టి మద్యసాగరమునందు నీ రాజుతోఁడ చెలికత్తెలతోఁ గలసి మనోహరము లగు మధుపాన క్రీడలను జేయుము. ॥౬౮॥

శ్లో. ద్రోణస్య తత్ర వితరిష్యతి భాగ్యలభ్య
సౌభాగ్యకార్మణమయీముపదాం గిరిస్తే ।
తద్ద్వీపదీప ఇవ దీప్తిభిరోషధీనాం
చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః ॥

69

ప.వి. ద్రోణః-సః- తత్ర-వితరిష్యతి - భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీమ్-
ఉపదామ్-గిరిః-తే - తద్ద్వీపదీపః-ఇవ - దీప్తిభిః-ఓషధీనాం - చూడా
మిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః.

అర్థము. తత్ర=ఆ శాల్యల ద్వీపమునందు, ఓషధీనాం = ఓషధులయొక్క,
దీప్తిభిః=కాన్తులచే అనగా జ్యోతిర్లతల యొక్క కాంతులచే, తద్ద్వీప
దీప ఇవ; తద్ద్వీప=ఆ ద్వీపమునకు, దీప ఇవ=దీపమువలె (స్థితః=
ఉన్న) (కావుననే) చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః; చూడా=శిఖరము
నందు, మిలత్=చేరుచున్న, జలద=మేఘములనెడి, కజ్జల=కాటుకలచే,
దర్శనీయః=చూడఁదగిన, సః=ఆ ప్రసిద్ధమైన, ద్రోణః=ద్రోణమను
పేరుగల, గిరిః=పర్వతము, తే=నీకు, భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణ
మయీమ్; భాగ్య=భాగ్యములచే, లభ్య=పొందఁదగిన, సౌభాగ్య=పతి
ప్రేమను, కార్మణమయీమ్=మూలకర్మరూపమైన, అనగా ఓషధుల
వేరులతో సాధింపఁబడు వశీకరణాది మూలకర్మరూపమైన, ఉపదాం=

కానుకను, వితరిష్యతి—ఈయఁగలదు. (ఇంతియఁ గాక సజ్జీవని మున్నగు నితర మూలికలను సైతము నీ కచ్చట లభింపఁగలదు.)

వి. ఇచ్చట వశీకరణాది మూలకర్మలు కానుకలుగా పరిణమించుట వలన పరిణామాలజ్ఞానము.

ద్రోణపర్వతమును తద్దీప్యదీపముగా సంభావనఁ చేయుటవలన నుత్తేక్ష. దీనితో పరిణామాలజ్ఞానమునకు సంస్పృష్టి. ఆయుత్పేక్షకు “జలద కజ్జల” యను రూపకముతో సజ్జరము.

సమాసములు :

భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీమ్:— భాగ్యేనలభ్యమ్=భాగ్యలభ్యమ్, భాగ్యలభ్యం చతత్ సౌభాగ్యం చ=భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యమ్, భాగ్య లభ్యసౌభాగ్యస్య కార్మణమ్=భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమ్, భాగ్యలభ్య సౌభాగ్యకార్మణస్యవికారః =భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీ, తామ్= భాగ్యలభ్య సౌభాగ్యమయీం.

తద్దీప్యదీపః :- సచాసౌదీప్యశ్చ=తద్దీప్యః, తద్దీప్యదీపః=తద్దీప్యదీపః.

చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః :- చూడాయాంమిల న్తః = చూడా మిల న్తః, చూడామిల న్తశ్చతేజలదాశ్చ = చూడామీలజ్జలదాః, చూడామిల జ్జలదా ఏవకజ్జలాని=చూడామిలజ్జలదకజ్జలాని, చూడామిలజ్జలదకజ్జలైః దర్శనీయః=చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః.

భావము :

ఆశాల్మలి దీప్యపమునందు జ్యోతిర్గతల కాంతులతో, వెలుంగుచు నాదీప్యపము నకు దీపమాయన్నట్లు ద్రోణగిరి కలదు. ఆ పర్వతము శిఖరమునందు విడియు చున్న మేఘములనెడి కాటుకలచే, నీకుఁ జూడ కడురమ్యమై యుండును. పూర్వ జన్మసుకృతముచే లభించెడి పతివాల్మభ్యమునకు సాధనములైన, వశీకరణములకు కావలసిన మూలికలను, సజ్జీవనిమున్నగు నితర దివ్యౌషధులను నా పర్వతము నీకు కానుకలుగా నొసంగఁ గలదు. ||౬౬||

శ్లో. తద్ద్విపలక్ష్య పృథుశాల్మలితూలజాలైః

క్షోణీతలే మృదుని మారుతచారుకీర్ణైః ।

లీలావిహారసమయే చరణార్పణాని

యోగ్యాని తే సరససారసకోశమృద్వి ॥

70

ప. వి. తద్ద్విపలక్ష్య పృథుశాల్మలితూలజాలైః - క్షోణీతలే-మృదుని - మారుత చారుకీర్ణైః - లీలావిహారసమయే - చరణార్పణాని - యోగ్యాని - తే - సరస సారసకోశమృద్వి.

అర్థము. సరససారసకోశమృద్వి!; సరస=రసవంతమై క్రొత్తదైన, సారస= పద్మముయొక్క, కోశ=మొగ్గవలె, మృద్వి!=కోమలమగు దమయంత్రీ! మారుతచారుకీర్ణైః, మారుత=గాలిచే, చారు=చక్కగా, కీర్ణైః = వెదజల్లఁ బడిన, తద్ద్విపలక్ష్యపృథుశాల్మలితూలజాలైః; తద్ద్విప=ఆ ద్వీపమునకు లక్ష్య=చిహ్నమైన, పృథుశాల్మలి= పెద్ద బూరుగచెట్టు యొక్క, తూల జాలైః=ప్రతి ప్రోవులచే, మృదుని = మెత్తనైన, క్షోణీతలే=భూతల ముసందు, తే = నీకు, లీలావిహారసమయే = విలాసవిహారకాలమందు, చరణార్పణాని=పాదవిన్యాసములు, యోగ్యాని=తగినవిగా, (భవిష్యంతి= ఉండఁగలవు) మిక్కిలి సుకుమారములైన నీ పాదములకు మిక్కిలి మెత్తని నేల తగినదని యర్థము.

వి. అనురూపములైన పాదములకును మెత్తని నేలకును సంబంధముఁ జెప్పుటవలన నిట సమాలంకారము.

సమానములు :

తద్ద్విపలక్ష్యపృథుశాల్మలితూలజాలైః :- సచాఽసౌద్విపశ్చ = తద్ద్విపః, తద్ద్విపస్యలక్ష్య=తద్ద్విపలక్ష్య, పృథుశ్చసౌశాల్మలిశ్చ=పృథుశాల్మలిః, తద్ద్విపలక్ష్యచాసౌపృథుశాల్మలిశ్చ= తద్ద్విపలక్ష్యపృథుశాల్మలిః, తద్ద్విప లక్ష్యపృథుశాల్మలిః తూలాని, తద్ద్విపలక్ష్యపృథుశాల్మలితూలాని, తద్ద్విప లక్ష్యపృథుశాల్మలితూలానాం జాలాని, తద్ద్విపలక్ష్యపృథుశాల్మలితూల జాలాని, తైః=తద్ద్విపలక్ష్యపృథుశాల్మలితూలజాలైః.

క్షోణీతలే :— క్షోణ్యాః తలమ్=క్షోణీతలమ్, తస్మిన్=క్షోణీతలే.

మారుతచారుక్తిరైః :— చారు, కీర్తాని = చారుకీర్తాని, మారుతైః చారు
కీర్తాని=మారుతచారుక్తిరైః, తైః=మారుతచారుక్తిరైః.

లీలావిహారసమయే :— లీలయావిహారః= లీలావిహారః, లీలావిహారస్య
సమయః=లీలావిహారసమయః, తస్మిన్=లీలావిహారసమయే.

చరణార్పణాని :— చరణయోరర్పణాని=చరణార్పణాని తాని=చర్పరణా
ణాని.

సరససారసకోశమృద్వి! :—సరసం చ తత్=సారసంచ=సరససారసమ్,
సరససారసస్యకోశః=సరససారసకోశః, సరససారసకోశ ఇవ మృద్వి=
సరససారసకోశమృద్వి, తస్యాస్సమృద్ధిః=హే, సరససారసకోశమృద్వి!

భావము :

క్రొందమ్మి మొగ్గవలె మెత్తని యో దమయనీ! ఆ ద్వీపమునకు
చిహ్నముగా నచ్చట పెద్ద బూరుగచెట్టు కలదు. దానినే శాల్మలిపృక్షమందురు.
ఆ శాల్మలిపృక్షమందుండుట వలననే నది శాల్మలి ద్వీపమనఁబడుచున్నది. ఆ
బూరుగచెట్టులో పండిన ప్రత్తి గాలిచే విసరఁబడి యా దీవియంతట నేలనుఁ
గ్రమ్మియున్నది. అందువలన నా నేల మిక్కిలి మెత్తనై యుండును. అట్టి
మెత్తటి నేల, నీవు గావించెడి విలాసవిహార కాలములయందు, నీ మెత్తటి
పాదములుంచుట కనువుగా నుండును. ||౭౦||

శ్లో. ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృంభమాణ
తల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితస్య ।
భావస్య చక్రురుచితం శిఖికాభృతనే
తామేకతః క్షితిపతేరపరం నయన్తః ॥

71

ప.వి. ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృంభమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచన సూచితస్య -
భావస్య-చక్రుః-ఉచితం-శిఖికాభృతః-తే-తామ్- ఏకతః - క్షితిపతేః-
అపరం-నయన్తః.

అర్థము. తామ్ = ఆ దమయంతిని, ఏకతః = ఒక, క్షితిపతేః = రాజునుండి, అపరం = మఱియొక రాజును, న యంతః = పొందించుచున్న, శిబికా భృతః = పల్లకిని మ్రోసెడివారలు, ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతల్లో చనాఞ్చల నికోచనసూచితస్య; ఏతత్ = ఈ రాజుయొక్క, గుణ = గుణములనుఁ గూర్చి, శ్రవణకాల = వినెడి కాలమునందు, విజృమ్భమాణ = ఆవలించుచున్న, తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, లోచన = కన్నులయొక్క, అఞ్చల = అంచులు, నికోచన = ముడుచుకొనుటచే, సూచితస్య = సూచింపఁ బడిన, భావస్య = అభిప్రాయమునకు, ఉచితం = తగినట్టి, కృత్యం = కార్యమును, చక్రః = చేసిరి. కన్నులయంచులను మూయుటచేతనే, యామెకు వారియం దనురాగము కలుగలేదని గ్రహించి పల్లకిని మఱియొక చోటికిఁ గొనిపోయిరని యర్థము. అనగా నామె చెప్పకయే, సైగచేతనే వాహకులు గుఱ్ఱించి తర్వాత కృత్యమునుఁ గావించిరని యర్థము.

నమానములు :

ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితస్య :— ఏతస్యగుణాః = ఏతద్గుణాః, ఏతద్గుణానాంశ్రవణం = ఏతద్గుణశ్రవణమ్, ఏతద్గుణశ్రవణస్యకాలః = ఏతద్గుణశ్రవణకాలః, ఏతద్గుణశ్రవణకాలే విజృమ్భమాణా = ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణా, ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణాచ,సా సాచ = ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతత్, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతస్యాః లోచనే = ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనే, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనయో రఞ్చలం = ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలం, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలస్యనికోచనమ్ = ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనమ్, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనేనసూచితః = ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితః, తస్య = ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చల నికోచన సూచితస్య.

శిబికాభృతః :— శిబికాం బిభ్రతీతి = శిబికాభృతః.

క్షితిపతేః :— క్షితిః పతిః = క్షితిపతిః, తస్మాత్ = క్షితిపతేః.

భావము :

పల్లకిని మ్రోసెడి సేవకులు, దమయన్తి నొక రాజునుండి మఱియొక రాజుకడకుఁ గొనిపోవుచుండిరి. సరస్వతీదేవి, యాయా రాజుల గుణముల వర్ణించుచున్నప్పుడు, ఈమె వానిని విని తనకా రాజుపై నభిలాష కలుగక పోయినచో, నా విషయమును బయటఁ జెప్పక కనుసైగలు మున్నగు గమ్భీర చేష్టలచే సూచించుచుండినది. ఇచ్చట తన కెప్పుడు సమక్షమందలి రాజు మనస్సునకుఁ బట్టలేదో యప్పుడు, ఆమె తన యొకలిని విరచి, తన కనుకొసలను మూయుటచే నా విషయమును సూచింపగనే, సేవకులు, మఱల నామె మాట కెదురుచూడక వెంటనే యామె యభిప్రాయమున కనుగుణమైన కార్యమునుఁ జేసెడివారు. అనగా మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయెడివారని యాశయము. ॥౭౦॥

శ్లో. తాం భారతీ పునరభాషత నన్వముష్మిన్

కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నజనానురాగే ।

శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజి

రాజద్భుజే భజ మహీభుజి భైమి! భావమ్ ॥ 72

ప.వి. తాం-భారతీ-పునః-అభాషత--నను - అముష్మిన్-కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్న జనానురాగే-శ్రీఖణ్డ లేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజే-భజ-మహీభుజి-భైమి!-భావమ్.

అర్థము. భారతీ=సరస్వతీదేవి, తామ్ = ఆ దమయన్తిని, పునః = మఱల, అభాషత=పలికినది, (కిమితి=ఏమనగా), ననుభైమి! ఓ దమయన్తీ! కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నజనానురాగే! కాశ్మీరపజ్క=కుంకుమపుష్పపు లేపమనెడి, నిభ=నెపముతో, లగ్న=అంటుకొనిన, జనానురాగే=జనుల యనురాగము గలవాడును, శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజి రాజద్భుజే; శ్రీఖణ్డలేపమయ; శ్రీఖణ్డ = చంద్రనఖణ్డముయొక్క, లేపమయ = లేపరూపమున నున్న, దిగ్జయ=దిక్కులను జయించుటవలన, కీర్తిరాజి =

కీర్తిపజ్జికే, రాజద్భుజే=ప్రకాశించుచున్న భుజము కల్గిన, అముష్మిన్= ఈ, మహీభుజి=రాజునందు, భావం=అనురాగమును, భజ=ఉంచును.

వి. ఇచ్చట శ్రీఖణ్డలేపమును కీర్తిగా భావించుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞాకమునుఁ బ్రయోగించనందువలన నది గమ్యము.

కాశ్మీరపజ్కమునందు, పజ్కత్వమున పహ్నావించి, అనురాగత్వము నారోపించుటవలన నపహ్నావాలజ్కారము.

సమానములు :

కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నజనానురాగే:- కాశ్మీరస్యపజ్కః = కాశ్మీరపజ్కః, కాశ్మీరపజ్కస్యనిభః = కాశ్మీరపజ్కనిభః, కాశ్మీరపజ్కనిభేనలగ్నః= కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నః, జనేషుఅనురాగః= జనానురాగః, కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నః, జనానురాగః, యస్మిన్ సః=కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నజనానురాగః, తస్మిన్=కాశ్మీరపజ్కనిభలగ్నజనానురాగే.

శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజే :- శ్రీఖణ్డస్యలేపః, శ్రీఖణ్డలేపః, శ్రీఖణ్డలేపస్య వికారః=శ్రీఖణ్డలేపమయీ, దిశాంజయః=దిగ్జయః, దిగ్జయేనకీర్తిః=దిగ్జయకీర్తిః, శ్రీఖణ్డలేపమయీచసా దిగ్జయకీర్తిశ్చ= శ్రీఖణ్డలేపమయ దిగ్జయకీర్తిః, శ్రీఖణ్డలేపమయ దిగ్జయకీర్తేః రాజిః= శ్రీఖణ్డలేపమయ దిగ్జయకీర్తిరాజిః, శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజ్యా రాజనౌ=శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజనౌ, శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజనౌ భుజౌ, యస్యసః = శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజః, తస్మిన్ = శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజే.

భావము :

మరల సరస్వతీదేవి దమయంతికిఁ జెప్పెను—“ఓ చమయస్తీ! ఈ రాజు కుక్కుమపూవుతోటిమై పూతయను నెపమున, జనానురాగమును వహించి యున్నాడు. అనగా నది కుక్కుమపూమైపూతకాదు. యదేమనగా జనులకతనిపై నేర్పడిన యనురాగమే యా కుక్కుమపుష్పవర్ణమునఁ గానవచ్చుచున్నదని యాశయము. అతని భుజములపై శ్రీ చందనపజ్కము, పట్టింపఁబడియున్నది.

అది యాతని దిగ్విజయముల వలని కీర్తియా యని కనిపించుచున్నది. అట్టి యీ ద్వీపపు రాజునందు ననురాగముంచువ. ॥౩౨॥

శ్లో. ద్వీపం ద్విపాధిపతిమన్దపదేః ప్రశాన్తి
ప్లక్షోపలక్షితమయం క్షితిపస్తరస్య ।
మేధాతిథే స్త్యమురసి స్ఫుర సృష్టసౌఖ్యా
సాక్షాత్ యథైవ కమలా యమలార్జునారేః ॥

73

ప.వి. ద్వీపం-ద్విపాధిపతిమన్దపదే! - ప్రశాన్తి - ప్లక్షోపలక్షితమ్ - అయం-క్షితిపః-తత్-అస్య-మేధాతిథేః - త్వమ్ - ఉరసి-స్ఫుర-సృష్టసౌఖ్యా-సాక్షాత్ -యథా-ఏవ-కమలా-యమలార్జునారేః.

అర్థము. 'హే ద్విపాధిపతిమన్దపదే'=గజేంద్రమువలె మెల్లగ నడచు యోధమయన్తీ! అయం=ఎదుటనున్న ఈ, క్షితిపః=రాజు, ప్లక్షోపలక్షితమ్; ప్లక్ష=మట్టిచెట్టుచే, ఉపలక్షితమ్=గుత్తింపఁబడిన, ద్వీపం = ద్వీపమైన, ప్లక్ష ద్వీపమును, ప్రశాన్తి=పాలించును. తత్=అందువలన, మేధాతిథేః=మేధాతిథి యను పేరుగల్గిన, అస్య=ఈ రాజుయొక్క, ఉరసి=వక్షఃస్థలమునందు, సృష్టసౌఖ్యా; సృష్ట=సృజింపఁబడిన, సౌఖ్యా = సౌఖ్యము గలదై, యమలార్జునారేః; యమలార్జున = ఏఱుమద్దిచెట్ల జత రూపమున నున్న రాక్షసులకు, అరేః=శత్రువైన విష్ణువుయొక్క, ఉరసి=వక్షఃస్థలమునందు, సాక్షాత్=స్వయముగ నధిష్ఠించిన, కమలాయథైవ=లక్ష్మి యెట్లో (తథైవ=అట్లే), స్ఫుర=ప్రకాశించుము.

సమాసములు :

ద్విపాధిపతిమన్దపదేః- ద్వాభ్యాం పిబన్తీతి=ద్విపాః, ద్విపానామధిపతిః=ద్విపాధిపతిః, ద్విపాధిపతేరివమన్దం పదం యస్యాస్యా=ద్విపాధిపతిమన్దపదా, తస్యాః=సమ్బుద్ధిః ద్విపాధి పతిమన్దపదే ।

ప్లక్షోపలక్షితమ్:- ప్లక్షేన ఉపలక్షితః=ప్లక్షోపలక్షితః, తమ్=ప్లక్షోపలక్షితమ్

సృష్టసౌఖ్యా:- సృష్టం సౌఖ్యం యస్యాస్యా=సృష్టసౌఖ్యా ।

యమలార్జునారే:- యమలౌచిత్రా అర్జునౌచ = యమలార్జునౌ, యమ
లార్జునయోః ఆరిః=యమలార్జునారిః, తస్య=యమలార్జునారేః.

భావము :

గజేన్ద్రగమనయైన యో దమయన్తీ! ప్లక్ష ద్వీపమును, ఈ యెదుట
నున్న రాజు పాలించును. ప్లక్షమనగా మణ్డిచెట్టు. మణ్డిచెట్టుతో గుర్తింపబడినందు
వలన నిది ప్లక్షద్వీపము. ఇతని పేరు మేధాతిథి. నీవు ఇతని యక్కునందు
నానందమొందుచు, యమలార్జునను సంహరించిన, శ్రీ మహావిష్ణువు సురమున
వెలసిన లక్ష్మీదేవివలె ప్రకాశించుము. ||౮౩||

శ్లో. ప్లక్షే మహీయసి మహీవలయాతపత్రే
తత్రక్షితే ఖలు తవాపి మతిర్భవిత్రి ।

భేలాం విధాతుమధిశాఖివిలమ్బిదోలా

లోలాఖిలాక్లజనతాజనితానురాగే ॥

74

ప. వి. ప్లక్షే-మహీయసి-మహీవలయాతపత్రే-తత్ర-ఈక్షితే-ఖలు-తవ-అపి-
మతిః-భవిత్రి-భేలాం-విధాతుమ్-అధిశాఖివిలమ్బిదోలా లోలాఖిలాక్లజనతా
జనితానురాగే.

అర్థము. తత్ర = ఆ ప్లక్షద్వీపమందు, అధిశాఖివిలమ్బిదోలా లోలాఖిలాక్లజనతా
జనితానురాగే; అధిశాఖ=కొమ్మయందు, విలమ్బి=వ్రేలాడు, దోలా =
ఊయెలయందు, లోల=చలించెడి, అఖిలాక్ల=సమస్తములగు నవయవ
ములు గల్గిన, జనతా=జననమూహముచే, జనిత=కల్గింపబడిన, అను
రాగే=అనురాగము గల్గిన, మహీవలయాతపత్రే; మహీవలయ=భూ వల
యమునకు, ఆతపత్రే=గొడుగుగానున్న, మహీయసి=మిక్కిలి గొప్ప
దైన, ప్లక్షే=మణ్డిచెట్టు, ఈక్షితేసతి=చూడబడగా, తవాపి=నీకును,
భేలామ్=ఆటను, విధాతుం=చేయుటకు. మతిః=బుద్ధి లేదా కోరిక, భవి
త్రిఖలు=కలుగగలదు గదా !

సమాసములు :

మహీయసి :- అతిశయేనమహాన్=మహీయాన్, తస్మిన్=మహీయసి ।
 అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాజ్జజనతాజనితానురాగే :- శాఖాయామధి
 =శాఖమ్, అధిశాఖం విలమ్బిన్యః=అధిశాఖవిలమ్బిన్యః, అధిశాఖవిల
 మ్బిన్యశతాఃదోలాశ్చ=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాః, అధిశాఖ విలమ్బిదోలాభిః
 లోలాని=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాని, అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాని,
 అఖిలాఽజ్జనియస్యాస్సా = అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోఖిలాజ్జా, అధిశాఖ
 విలమ్బిదోలాలోలాఖిలాజ్జాచసాజనతాచ = అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖి
 లాజ్జజనతా, అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాజ్జజనతయాజనితః=అధిశాఖ
 విలమ్బిదోలాలోలాఖిలాజ్జజనతాజనితః, అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాజ్జ
 జనతాజనితః. అనురాగః యస్మిన్ తత్=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖి
 లాజ్జజనతాజనితానురాగమ్, తస్మిన్=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాజ్జ
 జనతాజనితానురాగే।

మహీవలయాతపత్రే:- మహ్యః వలయః=మహీవలయః, మహీవలయస్య
 ఆతపత్రం= మహీవలయతపత్రమ్, తస్మిన్=మహీవలయాతపత్రే॥

భావము :

ఆ ప్రక్షద్యీపము నందలి మట్టిచెట్టునకు పెక్కు ఊయెలలు కట్టి జనులు
 ఊగుచు నా వృక్షముపైన ననురాగమునుఁ జూపుచున్నారు. భూవలయమునకు
 గొడుగుగా నుండు, నా గొప్ప మట్టిచెట్టును నీవు గాంచినచో, నీకు దానిపైన
 నూగవలయునను కోరిక కలుగగలదు. ॥౭౪॥

శ్లో. పీత్వా తవాధరసుధాం వసుధాసుధాంశు

ర్న శ్రద్ధధాతు రసమిక్షరసోదవారామ్ ।

ద్యీపస్య తస్య దధతాం పరివేశవేశం ।

సోయం చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి! ॥

75

ప. వి. పీత్వా-తవ-అధరసుధాం-వసుధాసుధాంశుః-న-శ్రద్ధధాతు-రసమ్-ఇక్షు
 రసోదవారామ్-ద్యీపస్య-తస్య-దధతాం-పరివేశవేశం-సః-అయం-చమ
 త్కృతచకోరచలాచలాక్షి.

అర్థము. హే చమత్కృత చకోర చలాచలాక్షి! చమత్కృత = బెదరిన, చకోర=చకోరపక్షివలె, చలాచల=మిక్కిలి చలించు, అక్షి=నేత్రముగల దమయ న్నీ! వసుధాసుధాంశుః = భూమికిఁచంద్రుడైన, సోఽయం = ఆ యీ మేధాతిథి, తవ=నీయొక్క, అధరసుధాం=పెదవిలోని యమృతమును, పీత్వా=త్రాగి, తస్య=ఆ, ద్వీపస్య=ద్వీపమునకు, పరివేశవేశం; పరివేశ=ద్వీపముచుట్టిన యగడ్డయొక్క, వేశం=ఆకృతిని, దధతాం=ధరించుచున్న, ఇక్షురసోదవారామ్; ఇక్షురసోద=చెఱకురసపు సాగరము యొక్క, వారామ్=ఉదకములయొక్క, రసం=గుచిని, సశ్రద్ధధాతు = అభిలషింపఁడు, నీ యథరామృతమునుఁగ్రోలిన యా రాజునకు నిక్షురసముపై మక్కువ యెట్లు గల్గును. కలుగదని యర్థము. మఱియు చకోరములు, చన్ద్రుని యమృతమునుఁద్రాగును కాని, చకోరాక్షివైన నీ యొక్క యథరామృతమును భూచన్ద్రుఁడు త్రాగును. అందువలన చకోర శబ్దమునకు పూర్వము “చమత్కృత” పదమునకు సార్థకత్వమేర్పడినది. ఏల యనగా నిట చన్ద్రుఁడు చకోరాక్షి యొక్క యథరామృతమును ఁద్రాగుట విరుద్ధము. చకోరము చంద్రామృతము త్రాగుట సహజము. అందువలన చకోరములు చకితములైనవని యాశయము.

సమాసములు :

అధరసుధామ్:- అధరస్యసుధా=అధరసుధా, తామ్=అధరసుధామ్.

ఇక్షురసోదనారామ్:- ఇక్షోః రసః=ఇక్షురసః, ఇక్షురసఏవఉదకం యస్యసః=ఇక్షురసోదః, ఇక్షురసోదస్యవారీణి=ఇక్షురసోదవారీణి, తేషామిక్షురసోదవారామ్.

పరివేశవేశమ్:- పరివేశస్యవేశః=పరివేశవేశః, తమ్=పరివేశవేశమ్.

చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి! :- చమత్కృతశ్చసౌచకోరశ్చ=చమత్కృతచకోరః, అత్యంతం చలే=చలాచలే, చలాచలేచలే అక్షిణీచ=చలాచలాక్షిణీ, చమత్కృతచకోరస్యేవచలాచలాక్షిణీ, యస్యాస్యా = చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షిణీ, తస్మాస్సమ్బుద్ధిః=చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి!

భావము :

ఓ చకోరాక్షీ! భూలోకచన్ద్రుడైన యీ మేధాతిథి నీయధరామృతముఁ గ్రోలి తన ద్వీపమునకు నగడ్డవలె నాచరించు నిక్షుసాగరపు జలముల త్రాగ నభిలషింపఁడు. ఆ దమయన్తి యధరామృతము ఇక్షురససాగర జల మాధుర్యమునుఁగూడ మించినదని యాశయము. చంద్రుడు చకోరముల ఆమృత మును పానము చేయడు. మరేమనగా చకోరములు చంద్రామృతమును పానముచేయును. ఇచ్చట తద్విరుద్ధముగాఁ జెప్పటవలన చకోరములు చకితము లైనవని భావము. ॥౭౫॥

శ్లో. సూరం న సౌర ఇవ నేన్ద్రమవేక్ష్య తస్మిన్
అశ్నాతి య త్తదితరత్రిదశానభిజ్ఞః ।
తస్యైన్ద్రవస్య భవదాస్య నిరీక్షయైవ
దర్శేఽశ్నతోఽపి న భవత్యవకీర్ణభావః॥

76

ప.వి. సూరం-న-సౌరః- ఇవ-న- ఇన్ద్రమ్ - అవేక్ష్య-అశ్నాతి-యః-తదితర
త్రిదశానభిజ్ఞః- తస్య- ఐన్ద్రవస్య- భవదాస్య నిరీక్షయా- ఏవ- దర్శే-
అశ్నతః అపి-న-భవతి-అవకీర్ణభావః.

అర్థము. తస్మిన్ = ఆప్లక్ష్యద్వీపమందు, తదితరత్రిదశానభిజ్ఞః; తత్=ఆ
చన్ద్రునికంటె, ఇతర = తక్కిన, త్రిదశ = దేవతలను, అనభిజ్ఞః= తెలియనట్టిఅనగా నితరదేవతనుఁ గొల్వనట్టి, యః = చన్ద్రుని
యందు భక్తి గల్గిన ఏజనము, సౌరః=సూర్యునియందు భక్తిగలవాడు
సూరమివ=సూర్యునివలె, ఇందుం = చంద్రుని, న అవేక్ష్య = చూడక,
నాశ్నాతి=భుజింపడో, తస్య, ఐన్ద్రవస్య = చంద్రభక్తునికి, భవదాస్యని
రీక్షయైవ; భవత్=నీయొక్క, ఆస్య=ముఖమును, నిరీక్షయైవ=చూచుట
చేతనే, దర్శే = అమావాస్యయందు, అశ్నతోఽపి = తినినను, అవకీర్ణ
భావః=వ్రతహాని, నభవతు = ఉండదు. ఏలయనగా నీ ముఖచన్ద్రుని
దర్శించుటచేతనే యతనికి చన్ద్రవర్ణనమేర్పడి భోజనమందధికారము
సిద్ధించును. కాన వ్రతహానిలేవని యర్థము.

వి. ఇచ్చట దమయన్తి ముఖమునందు చన్ద్రాభ్రాంతియేర్పడినదిగాన బ్రాన్తి మదలజ్జాగ్రము ధ్వనించుచున్నది కాన వస్తువుచేనలజ్జాగ్రధ్వని.

సమాసములు :

సౌర:- సూరేభక్తిః యస్యసః=సౌరః।

తదితర త్రిదశానభిజ్ఞః:- తస్మాదితరే=తదితరే, తదితరేచ తేత్రిదశాశ్చ, తదితరత్రిదశాః, నఅభిజ్ఞః = అనభిజ్ఞః, తదితర త్రిదశానామనభిజ్ఞః = తదితర త్రిదశానభిజ్ఞః

భవదాస్యనిరీక్షయా : భవత్పాః ఆస్యమ్ = భవదాస్యమ్, భవదాస్యస్య నిరీక్షా=భవదాస్య నిరీక్షా, తయా=భవదాస్య నిరీక్షయా.

అవకీర్ణిభావః :- అవకీర్ణినాంభావః=అవకీర్ణిభావః ।

భావము :

ఇతర దేవతలనుఁ దెలిసికొనక, కేవలము చంద్రునుపాసించు భక్త జనమునకు, సూర్యభక్తులకు సూర్యునివలె, చన్ద్రదర్శన మవసరము. ఎట్లు సూర్యభక్తులు సూర్యదత్తసము లేక భుజింపరో, అట్లే చంద్రభక్తులును చంద్రదర్శనము లేక భుజింపరు. కాన నాచంద్రదత్తసము కోరినభక్తులకు నీ ముఖ చంద్రదర్శనముచేతనే వ్రతసిద్ధి యేర్పడును. కాన నట్టివారు, అమావాస్యయందు భుజించినను వ్రతహాని కలుగదు. ॥౭౬॥

శ్లో. ఉత్సర్పిణీ న కిల తస్య తరణ్గిణీ యా
త్వన్నేత్రయోరహహ, తత్ర విపాశి జాతా ।
నీరాజనాయ నవనీర జరా జిరాస్తా
మత్రాజ్ఞసానురజ రాజని రాజమానే॥

77

ప.వి. ఉత్సర్పిణీ-న-కిల-తస్య- తరణ్గిణీ-యా- త్వన్నేత్రయోః- అహహ- తత్ర-విపాశి- జాతా- నీరాజనాయ- నవనీరజరాజిః- ఆస్తామ్- అత్ర- అజ్ఞసా-అనురజ-రాజని- రాజమానే-

అర్థము. తస్య=ఆద్యీపమునకు సంబంధించినదైన, యా=ఏ, విపాత్=విపాశ
యను, తరజ్జిశీ=నది, ఉత్సర్పిణీ=పొంగెడి ప్రవాహముగలదిగా, నకిల=
కాదు, తత్ర=ఆ, విపాశి = విపాశయందు, జాతా=ఉద్భవించిన, నవసీరజ
రాజిః; సవ=నూతనమైన, సీరజ=కమలములయొక్క; రాజిః = పంక్తి,
త్వన్నేత్రయోః = నీకన్నులను, సీరాజనాయ = హారతి యొసంగుటకు
లేదా, దృష్టితీయుటకు, ఆస్తాం=ఉండునుగాత. అహహ = ఆశ్చర్యము.
(కావుననే), రాజమానే = ప్రకాశించుచున్న, అత్ర=ఇందలి, రాజని =
మేధాతిథియనురాజునందు, అజ్ఞసా = పేగముగా, అనురజ=అనురాగ
ముంచుము. విపాశానదియందు పెద్దయలలు చేనందువలన నందు తామర
పూవులు నిరంతరము పూచుచుండును. ఆవిసీరసుగవకు సీరాజనమగునని
యర్థము.

సమాసములు :

త్వన్నేత్రయోః: తవనేత్రే=త్వన్నేత్రే, తయోః=త్వన్నేత్రయోః.

నవసీరజరాజిః: నవానిచతాని సీరజానిచ = నవసీరజాని, నవసీరజానాం=
రాజిః =నవసీరజరాజిః।

భావము :

ఆద్యీపమందు విపాశయను నది ప్రవహించును. అదియెప్పుడును నలలు
లేక ప్రశాంతముగాఁ బారుచుండును. అందువలన నానదియందు పద్మములు
నిరంతరము మొలచి వికసించుచుండును. కాన సందలి పద్మములు నీ కన్ను
గవకు సీరాజన మొసంగగలవు. అందువలన నీవు, ఆద్యీపపు రాజుగా వెలు
గొందు నీ మేధాతిథిని వివరింపుము. ||౭౭||

శ్లో. ఏతద్యశోభిరభిలేమ్బుని సంత హంసాః,

దుగ్ధీకృతే తదుభయవృత్తిభేదముగ్ధాః।

క్షీరే పయస్యపి పదే ద్వయవాచిభూయం

నానార్థకోషవిషయోఽద్య మృషోద్యమస్తు॥ 78

ప.వి. ఏతద్యశోభిః - అఖిలే-అమ్బుని-సంతు-హంసాః-దుగ్ధీకృతే- తదుభయ
వ్యతి భేదముగ్ధాః-క్షీరే-పయసి-ఆపి-పదే-ద్వయవాచిభూయం-నానార్థ
కోషవిషయః-అద్య-మృషోద్యమ్-అస్తు.

ఆర్థము. ఏతద్యశోభిః, ఏతస్య=ఈరాజుయొక్క, యశోభిః=కీర్తులచే, అలేఖి=
సమస్తమైన, అమ్బుని, ఉదకము=దుగ్ధీకృతే సతి=పాలుగాజేయబడగా,
హంసాః=హంసలు, తదుభయ వ్యతిభేదముగ్ధాః; తదుభయ=ఆ రెంటి
యొక్క, వ్యతిభేద=యొండొంభిభేదమునందు, ముగ్ధాః=మూఢులుగాసస్తు=
అగును గాత. కిచ్చ=మఱియు, క్షీరే=క్షీరమును పదే=పదము విషయము
నను, పయసి పదేపి=పయస్సు అను పదము విషయమునను, అనగా
క్షీరపయఃపదములవిషయమున, నానార్థ కోశ విషయః, నానార్థ కోశ=
“క్షీరం నీరేచ దుగ్ధేచ” “పయోఽమ్బుసి చదుగ్ధేచ” ఇత్యాద్యనే కార్థ
నిఘణ్టు యొక్క, విషయః=విషయమైన, అనగా నందు ప్రతిపాదింప
బడు విషయమైన, ద్వయవాచిభూయం=రెండు అర్థములను బోధించుట,
అద్య = ఇప్పుడు అనగా నిన్ను పరిగ్రహించుటవలన, మృషోద్యమ్ =
అసత్యవచనముగా, అస్తు=అగునుగాత. ఉదకముగూడ పాలగుటవలన
రెండవయర్థము సంభవింపదని యర్థము. సమస్తజలములు పాలుగానైన
దని చెప్పుటవలన నా పదములకు రెండవ యర్థము సంభవింపదని
యాశయము.

వి. ఇచ్చట నఖిల జలముల క్షీరములతో సభిన్నములైనవని చెప్పుటవలన
సామాన్యాలజ్ఞానము.

హంసలు, పాలనునీటిని, వేఱుపఱచు, సంబంధము గల్గియున్నను,
సంబంధములేదని చెప్పుటవలనను, క్షీరనీర పదములకు సర్థద్వయ
సంబంధమున్నను, లేదని చెప్పుటవలనను నతిశయోక్తిద్వయము. వీనికి
సామాన్యాలజ్ఞానముపజీవ్యము, ఈ రెండు అలజ్ఞానములకును
సజ్జరము.

సమాసములు :

ఏతద్యశోభిః:- ఏతస్య యశాంసి = ఏతద్యశాంసి, తైః=ఏతద్యశోభిః।

దుగ్ధీకృతేః :- అదుగ్ధం దుగ్ధం సమ్పద్యమాసం కృతమ్ = దుగ్ధీకృతమ్, తస్మిన్ = దుగ్ధీకృతే.

తదుభయవ్యతి భేదముగ్ధాః :- తయోరుభయం = తదుభయం, తదుభయస్య వ్యతిభేదః = తదుభయవ్యతిభేదేనముగ్ధాః = తదుభయవ్యతిభేదముగ్ధాః॥

ద్వయవాచిభూయమ్ :- ద్వయం వక్తీతి = ద్వయవాచి. ద్వయవాచిసః భావః = ద్వయవాచిభూయమ్, తత్ = ద్వయవాచిభూయమ్.

నానార్థకోశ విషయః :- నానా విధాః అర్థాః యేషాంతాని = నానార్థాని, నానార్థానాం కోశః = నానార్థకోశః, నానార్థ కోశస్య విషయః = నానార్థ కోశ విషయః—

మృషోద్యమ్ :- మృషా ఉదితమ్ = మృషోద్యమ్.

భావము :

ఈతని కీర్తి ప్రపంచమంతటిని వ్యాపింపగా దానితెల్లతనముచే నీరుగూడ పాలుగామాఱినది. అందువలననొక హంసలు పాలను నీటినివేటుపఱచు విషయము నందు మూఢత్వము వహింపవలసియున్నది. క్షీరపదమునందును పయః పదము నందును, ద్వయవాచకత్వము అనగా పాలను నీటి చెప్పుట నానార్థ నిఘంటువులలో కానవచ్చు చున్నది. అనగా క్షీరపదము—పాలను నీరును బోధించును. అట్లే పయఃపదముపై రెంటినిబోధించును. కాన నివినానార్థకములుగా నిఘంటువు వలనఁ దెలియుచున్నది. కాని ప్రకృతము, ఆ రాజుల కీర్తులవలన నీరు గూడ పాలుగా మాఱుటవలన క్షీరపయః ప్రభృతి శబ్దములు రెండర్థములనుఁ జెప్ప నవసరములేదు. అనగా నారాజుకీర్తివిశ్వవ్యాప్తినిఁ బొందినది. కాన నట్టివాఁడు వరింప నర్హుడని యాశయము. ॥౭౮॥

శ్లో. బ్రూమః కిమస్య నలఘుపథ్యలమాజుహూషోః

కీర్తిం స చైష చ సమాదిశతః స్మకర్తుమ్।

స్వద్వీపసోమసరి దీశ్వరపూరపార

వేలాబలాక్రమణ విక్ర మ మక్రమేణ॥

ప. పి. బ్రూమః-కిమ్--అస్య-నలమ్-అపి-అలమ్- ఆజుహూషోః- కీర్తిం-నః-
చ-ఏషః- సమాదిశతః-స్మ-కర్తుమ్ - స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వర పూరపార
వేలాబలాక్రమణ విక్రమమ్-అక్రమేణ.

ఆర్థము. నలమపి = నలునిగూడ, అలం = మిక్కిలి, ఆజుహూషోః=స్వర్ణతోఽ
విలువగోరిన, అస్య=ఈ మేధాతిథియొక్క, (మాహాత్మ్యం=మహిమను
గూర్చి), కిమ్=ఏమని, బ్రూమః=చెప్పుదుము? తథాపి=అదియు క్తమే,
సచ=ఆనలుడును, ఏషః=ఈ మేధాతిథియు, అక్రమేణ=ఏకకాలమున,
స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వరపూరపారవేలాబలాక్రమణ విక్రమమ్; స్వ =
తమయొక్క, ద్వీపసీమ = జమ్బూప్లక్ష ద్వీపముల యొక్క ఎల్లల
యంధలి, సరిదీశ్వర = సముద్రముయొక్క, పూర=ప్రవాహమునకు,
పారవేలా=ఆవలిగట్టు యొక్క ఎల్లను, బలాక్రమణ=బలముచే నాక్ర
మించుటయును, విక్రమం=పరాక్రమమును, కర్తుం=చేయుటకు, కీర్తిం=
తమకీర్తిని, సమాదిశతః స్మ=ఆదేశించుచుండిరి. వీరికీర్తి యితర ద్వీప
ములయందు సైతము సంభవించుచున్నదని యర్థము,

సమాసములు :

ఆజుహూషోః :- ఆహోవుతుమిచ్చుః=ఆజుహూషుః, తస్య=ఆజుహూషోః ,
స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వరపూరపారవేలాబలాక్రమణవిక్రమమ్:- స్వయోః
ద్వీపౌ=స్వద్వీపౌ, స్వద్వీపయోః సీమ=స్వద్వీపసీమ, సరితామీశ్వరః=
సరిదీశ్వరః, సరిదీశ్వరస్య పూరః=సరిదీశ్వరపూరః, స్వద్వీపసీమ్న
సరిదీశ్వరపూరః=స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వరపూరః, స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వర
పూరస్మపారవేలా=స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వర పూరపారవేలా. స్వద్వీప
సీమ సరిదీశ్వరపూరపారవేలా యాః బలేన ఆక్రమణమ్= స్వద్వీపసీమ
సరిదీశ్వరపూరపారవేలాబలాక్రమణమ్, స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వర పూర
పారవేలాబలాక్రమణే విక్రమః = స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వర పూరపారవేలా
బలాక్రమణవిక్రమః, తమ్=స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వరపూరపారవేలా బలా
క్రమణ విక్రమమ్.

అక్రమేణః- అపేష్యమాసః క్రమః యస్మిన్ తత్=అక్రమమ్, తేన=
అక్రమేణ.

భావము :

నలమహారాజును పోలీగా పిలువఁగోరిన యీ మేధాతిథియొక్క మహిమనుఁ గూర్చి యేమి చెప్పదము. ఇది చెప్పసాధ్యము కానిదని యాశయము. అది యుక్తమే. ఆ నలమహారాజును, ఈ మేధాతిథియు, నేకకాలమునందే తమ తమ ద్వీపములయొక్క యెల్లలయందు, సముద్ర ప్రవాహముయొక్క ఆవలిగట్టు యెల్లను బలముతో నాక్రమించుటలో పరాక్రమము తెలుపుటకు తమ కీర్తిని, ఆదేశించుచున్నారు. నలమహారాజు కంటె నే విషయమందును మేధాతిథి తీసి పోడు. ఉభయులు తమతమ ద్వీపములనంటిన సముద్రప్రవాహముల యావలి తీరపు బెల్లలను నాక్రమించుటలో తమ తమ పరాక్రమముల దెలుపుచున్నారని యాశయము ||౭౯||

శ్లో. అమౌజగర్భరుచిరాఽథ విదర్భసుభ్రూ

స్తం గర్భరూపమపి రూపజితత్రిలోకమ్ |

వైరాగ్యరూక్షమవలోకయతి స్మ భూపం

దృష్టిః పురత్రయరిపోరివ పుష్పచాపమ్ ||

80

ప.వి. అమౌజగర్భరుచిరా-అథ-విదర్భసుభ్రూః- తమ్- గర్భరూపమ్-అపి- రూపజిత త్రిలోకమ్-వైరాగ్య రూక్షమ్- అవలోకయతి- స్మ- భూపం- దృష్టిః-పురత్రయరిపోః-ఇవ-పుష్పచాపమ్.

అర్థము. అథ=ఈమాటను వినినపిదప, అమౌజగర్భరుచిరా; అమౌజగర్భ= కమలము యొక్క మధ్యభాగమువలె, రుచిరా=అందమైన అనగా దానివలె కోమలశరీరము గల్గిన, విదర్భసుభ్రూః = చమయ న్ని, గర్భరూపమపి = ప్రశస్తమైనగర్భమైనను, అనగా యువకుడైనను, రూపజిత త్రిలోకమ్; రూప=సౌందర్యముతో, జిత = జయింపఁబడిన, త్రిలోకం = మూడు లోకములుగల్గిన, తం=ఆ, భూపం=రాజైన, మేధాతిథిని, పుష్పచాపమ్ = పూవిల్లు డైన, కామం=మనస్సును, పురత్రయరిపోః=శివునియొక్క, దృష్టిరివ=దృష్టివలె వైరాగ్యరూక్షం; వైరాగ్యం=పర క్రిచే, రూక్షం=కఠినముగా, అవలోకయతిస్మ = చూచుచుండెను.

మిక్కిలి యంచగాడైన యారాజునందు దమయన్తి యనురాగమునుఁ
జూడక తీవ్రదృష్టితో చూచుచుండినదని యర్థము.

సమాసములు :

అమౌఘజగర్భ రుచిరా :- అమౌఘజస్యగర్భః=అమౌఘజగర్భః, అమౌఘ
జగర్భ ఇవరుచిరా=అమౌఘజగర్భరుచిరా.

వినర్భసుభ్రూః విదర్భాణాం సుభ్రూః=విదర్భసుభ్రూః,

గర్భరూపమ్ :- ప్రశస్తః గర్భః=గర్భరూపః, తమ్=గర్భరూపమ్.

రూపజిత త్రిలోకమ్ :- రూపేణ జితాః = రూపజితాః. త్రయః లోకాః
త్రిలోకాః, రూపజితాః త్రిలోకాః యేనసః=రూపజిత త్రిలోకః, తమ్=
రూపజిత త్రిలోకమ్.

వైరాగ్యరూక్షమ్ :- విరాగిణఃభావః=వైరాగ్యం, వైరాగ్యేణరూక్షః=
వైరాగ్యరూక్షః, తమ్=వైరాగ్యరూక్షమ్.

పురత్రయరిపోః :- పురాణాంత్రయమ్=పురత్రయమ్, పురత్రయస్మరిపుః=
పురత్రయరిపుః, తస్య=పురత్రయరిపోః.

పుష్పచాపమ్ :- పుష్పంచాపః యస్యసః=పుష్పచాపః, తమ్ = పుష్ప
చాపమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి చెప్పిన మాటలను వినినపిదప; కమలగర్భమువలె మెత్తని
దేహముగల్గిన దమయన్తి ప్రశస్తగర్భమైనను, అనగా యువకుడైనను, సౌంద
ర్యముచే మూడులోకములను జయించినవాడైనను మేధాతిథిని, శివుని దృష్టి
మస్మధునిఁబోలె తీవ్రముగా చూచెనుకాని వాని నొల్లలేదు. ॥౮౦॥

శ్లో. తే తాం తతోఽపి చక్రఘర్జగదేకదీపా

దంసస్థల స్థితసమాన విమానదణ్డాః ।

చణ్డమృతేరుదయినీమివ చంద్రలేఖా

సోత్కణ్ఠ కైరవ వనీసుకృత ప్రరోహః ॥

ప.వి. తే-తాం-తతః-ఆపి-చక్రముః-జగదేగ దీపాత్-అంసస్థల స్థిత సమాన
దృష్టాః-చణ్డద్యుతేః-ఉదయినీమ్-ఇవ-చన్ద్రలేఖామ్-సోత్కణ్ఠ కై రవవనీ
సుకృత ప్రరోహః.

అర్థము. అంసస్థల స్థిత సమాన విమానదృష్టాః, అంస = భుజశిఖరములయందు,
స్థిత=ఉన్న, సమాన=ఒక్క విధముగనేయున్న, విమానదృష్టాః= పల్లకి
కొయ్యలుగల, తే=ఆ, వాహకులు, తామ్=ఆదమయ న్నిని, సోత్కణ్ఠ కైరవ
వనీ సుకృత ప్రరోహః, సోత్కణ్ఠ = చన్ద్రకలయందు సుతుకత కల,
కైరవవనీ=కలువల వనములయొక్క, సుకృతప్రరోహః=సౌభాగ్యరేఖలు,
ఉదయినీం=ఉదయించుచున్న చన్ద్రలేఖామ్=చన్ద్రకలను, అమావాస్య
యందు సూర్యమణ్డలమునుఁ బ్రవేశించిన చన్ద్రకలనని యర్థము. జగదేక
దీపాత్ = ప్రపంచమునకంతటికిని సాటిలేని దీపమైన, చణ్డద్యుతేరివ=
సూర్యునుండివలె, జగదేక దీపాత్ = ప్రపంచమునకు దీపమువంటి
వాడైన, తతోఽపి=ఆ మేధాతిథి నుండియు, చక్రముః=లాగి వైచిరి.
ఆ మేధాతిథినుండి మఱియొకరాజు కడకుఁ గొనిపోయిరని యర్థము -
సూర్యునికాన్తులే చన్ద్రునియందు సజ్జమించి కలువలను వికసింపఁ
జేయుననిప్రసిద్ధి. కావుననే వరాహమహిరుఁడను ప్రసిద్ధ జ్యోతిశాస్త్రవేత్త.
“యత్తేజః పితృధామ్ని శీతలహిమః పాథోమయే మణ్డలే

సజ్జాన్తః కుముదాకరస్య కురుతే కాఞ్చిత్ వికాస శ్రియమ్”

అని పై విషయమునుఁ చెప్పియున్నాడు.

సమానములు :

జగదేకదీపాత్ :- ఏకశ్చాసౌదీపశ్చ=ఏకదీపః, జగతామేకదీపః=జగదేక
దీపః, తస్మాత్, జగదేకదీపాత్.

అంసస్థల స్థిత సమాన విమానదృష్టాః:- అంసానాంస్థలాని=అంసస్థలాని,
అంసస్థలేషు స్థితః = అంసస్థలస్థితః, విమానస్యదృష్టాః = విమానదృష్టాః.
సమానశ్చాసౌ విమానదృష్టశ్చ = సమాన విమానదృష్టాః, అంసస్థల స్థితః
సమాన విమానదృష్టాః యేషాంతే=అంసస్థవిస్థితసమానవిమానదృష్టాః.

చణ్డద్యుతేః :- చణ్డాద్యుతిః యస్యసః=చణ్డద్యుతిః. తస్మాత్=చణ్డద్యుతేః.

సోత్కణ్ఠకైరవపసీసుకృతప్రరోహః:- ఉత్కణ్ఠయా సహితా=సోత్కణ్ఠా,
కై రవాణాంపసీ=కై రవపసీ, సోత్కణ్ఠాచసాకై రవపసీచ=సోత్కణ్ఠకైరవ
పసీ, సుకృతస్మప్రరోహః = సుకృతప్రరోహః, సోత్కణ్ఠకైరవవన్మాః
సుకృత ప్రరోహః=సోత్కణ్ఠకైరవపసీసుకృతప్రరోహః ।

భావము :

ఆవాహకులు, తమ భుజశిఖరములయందు నొక్కరూపుననే విమాన
దండము నుంచుకొనినవారై యనగా నెత్తుపల్లములు లేక దానిని ధరించినవారై;
యా దమయన్తిని నుత్సుకతతోఁ గూడిన, కలువల వనముయొక్క సౌభాగ్య
రేఖలు, అమావాస్యయందు సూర్యమణ్డలమునుఁ బ్రవేశించిన చంద్రకలసు నా
సూర్యునుండి యాకర్షించునట్లు, మేధాతిథినుండి యాకర్షించుకొని యనగాఁ
దొలగించి మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయిరి. అమావాస్యయందు చన్ద్రుని
కలలు సూర్యమణ్డలమునుఁ బ్రవేశించును. శుక్లపక్షద్వితీయనుండి మఱల, ఉద
యించును. సూర్యకిరణములు చన్ద్రమణ్డలముపైఁ బడి చల్లఁదనమునొంది,
కలువలను వికసింపఁజేయునని జ్యోతిశాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి. ॥౮౧॥

శ్లో. భూపేషు తేషు న మనాగపి దత్తచిత్తా

విస్మేరయా వచనదేవతయా తయాఽథ ।

వాణీగుణోదయత్పణీకృతపాణి వీణా

నిక్వాణయా పునరభాణి మృగేక్షణా సా॥

82

ప.వి. భూపేషు - తేషు-న-మనాక్ - అపి - దత్తచిత్తా-విస్మేరయా- వచన
దేవతయా - తయా - ఆథ - వాణీగుణోదయత్పణీకృతపాణివీణాని
క్వాణయా-పునః-ఆభాణి-మృగేక్షణా-సా.

అర్థము. మృగేక్షణా=జింక కన్నులవంటి కన్నులుగల యా దమయన్తి, తేషు=
ఆ, భూపేషు=ద్విపాధిపతులగు రారాజులయందు, మనాగపి=కొంచె
మైనను, దత్తచిత్తా=ఉంచఁబడిన మనస్సుగలదిగా, న (జాతా)=కాలేదు.
అథ=పిదప, అసగా దమయన్తి చిత్తవృత్తిస్థిఁ దెలుసుకొనిన పిదప,

విస్మేరయా = ఆశ్చర్యమునొందన, వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణి
 పీణానిక్వాణయా; వాణీగుణః=మూఢుర్యముతోఁ గూడిన మాటల యతి
 శయముచే, తృణీకృత = తిరస్కరింపఁబడిన, పాణి=చేతియందలి,
 వీణా=వీణయొక్క, నిక్వాణయా=శబ్దముకల్గిన, వీణకంటెను మధుర
 ముగ సంభాషించునట్టి యని యర్థము. తయా=ఆ, పచనదేపతయా =
 వాగ్దేవతయైన సరస్వతీదేవిచే, సా=ఆ దమయన్తి, అభాణి=చెప్పఁ
 బడినది.

సమాసములు :

దత్తచిత్తా :- దత్తం చిత్తం యయాసా = దత్తచిత్తా.

వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణిపీణానిక్వాణయా :- వాణ్యాః గుణః =
 వాణీగుణః, వాణీగుణస్మ ఉదయః = వాణీగుణోదయః, అతృణం తృణం
 సమృద్ధ్యమానం కృతః = తృణీకృతః. వాణీగుణోదయేనతృణీకృతః =
 వాణీగుణోదయతృణీకృతః, పాణావీణా = పాణిపీణా, పాణిపీణాయాః,
 నిక్వాణః = పాణిపీణా నిక్వాణః, వాణీగుణోదయతృణీకృతః, పాణిపీణా
 నిక్వాణః యయాసా = వాణీగుణోదయతృణీకృత పాణిపీణా నిక్వాణా,
 యా = వాణీగుణోదయతృణీకృత పాణిపీణా నిక్వాణయా ।

పచనదేపతయా :- పచనస్య దేవతా = పచనదేవతా, తయా = పచన
 దేవతయా ।

మృగేక్షణా :- మృగస్య ఈక్షణమివ ఈక్షణం యస్యాస్సా = మృగేక్షణా

భావము :

ఆ హరిజేక్షణయగు దమయన్తి ద్వీపాధిపతులలో నెవ్వరి యందును
 కొంచెము గూడ మనస్సు నుంచ లేదు. ఆమె చిత్తవృత్తిని గ్రహించిన విద్యాధి
 దేవత యు సరస్వతీదేవి, తన హస్తమందలి వీణానినాదమును సైతము
 తిరస్కరించిన మధురములగు పచనములతో వసుయన్తినిఁ గూర్చి
 చెప్పినది ॥౮౨॥

శ్లో. యన్మోలిరత్నముదితాఽసి స ఏష జమ్బూ
ద్వీప స్తద్దర్శమిలితైర్యువభిర్విభాతి ।
దోలాయితేన బహునా భవభీతికమ్ప్రిః
కన్దర్పలోక ఇవ ఖాత్ పతితస్త్రిటిత్వా॥

83

ప.వి.యన్మోలిరత్నమ్ - ఉదితా - అసి - సః - ఏషః - జమ్బూద్వీపః - త్వదర్శమిలితైః -
యువభిః - విభాతి - దోలాయితేన - బహునా - భవభీతికమ్ప్రిః - కన్దర్పలోకః -
ఇవ - ఖాత్ - పతితః - త్రిటిత్వా.

అర్థము. హేభైమి! = ఓదమయస్తీ!, (త్వం = నీవు) యన్మోలిరత్నమ్, యత్ = ఏ
జమ్బూద్వీపమునకు, మోలిరత్నమ్ = శిరోమణిగా, ఉదితా = ఉద్భవించిన
దానవుగా, అసి = అగుచున్నావో, సః = ఆ, ఏషః = ఈ, జమ్బూద్వీపః = జమ్బూ
ద్వీపము, త్వదర్శమిలితైః, త్వదర్శ = నీకొఱకు, మిలితైః = కలిసిన,
యువభిః = యువకులతో, భవభీతికమ్ప్రిః; భవభీతి = శివునివలనిభయముచే,
కమ్ప్రిః = కంపమునొందిన (కావుననే) బహునా = అనేకమైన, లేదా ప్రబ
మైన, దోలాయితేన = ఊగులాడుటచే, త్రిటిత్వా = తెగి, ఖాత్ = అకసము
నుండి, పతితః = పడినటువంటి, కన్దర్పలోకఇవ = మన్మథప్రపంచమో
యనునట్లు, విభాతి = ప్రకాశించుచున్నది.

వి. యువకలోకము, మన్మథప్రపంచలోకము కాకపోయినను, అయినట్లు
సహృదవనచేయుటవలన నుత్తేక్ష.

సమాసములు :

యన్మోలిరత్నమ్ :- యస్యమోలిరత్నమ్ = యన్మోలిరత్నమ్.

భవభీతి కమ్ప్రిః భవాత్ భీతిః = భవభీతిః, భవభీత్యాకమ్ప్రిః = భవభీతి
కమ్ప్రిః.

జమ్బూద్వీపః :- జమ్బూపలక్షితః ద్వీపః = జమ్బూద్వీపః ।

త్వదర్శమిలితైః :- త్వదర్శంమిలితాః = త్వదర్శమిలితాః, తైః = త్వదర్శ
మిలితైః ।

కన్దర్పలోకః :- కన్దర్పాణాం లోకః = కన్దర్పలోకః ।

భావము :

ఓ దమయంత్రీ! నీవు జమ్బూద్వీపమునకు శిరోభూషణము. ఆ ద్వీపము నీ కొఱకై విచ్చేసిన యువకులతో, రుద్రుని వెలసి భయముచే వణకుచు, ప్రబలముగా నూగులాడుచు, తెగి, యాకసము నుండి భూమిపైఁ బడిన, మన్మథ ప్రపంచమాయని ప్రకాశించు చున్నది. స్వయంవరసభ యందలి రాజులందఱును మన్మథ సచ్చతులని యాశయము. ॥౧౩॥

శ్లో. విష్వక్వృతః పరిజనై రయమ్ అన్తరీపై
తేషామధీశ ఇవ రాజతి రాజపుత్రి !
హేమాద్రిణా కనకదణ్ణమయాతపత్రః
కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః ॥

84

ప. వి. విష్వక్ -వృతః - పరిజనైః - అయమ్ - అన్తరీపైః - తేషామ్ - అధీశః - ఇవ - రాజతి - రాజపుత్రి - హేమాద్రిణా - కనకదణ్ణమయాతపత్రః - కైలాసరశ్మిచయచామరచక్ర చిహ్నః.

అర్థము. హే రాజపుత్రి! = ఓ రాజపుత్రికా!, అన్తరీపైః = లోపల జలములుగల సింహాలము మున్నగు ద్వీపములచేతను, పరిజనైః = పరివారములతో, విష్వక్ = అంతట, వృతః = చుట్టఁబడినదియు, తథా = అట్లే, హేమాద్రిణా = మేరు పర్వతముచే, కనకదణ్ణమయాతపత్రః = పసిడి కఱ్ఱతోటి గొడుగునుఁ గల్గిన, కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః. కైలాస = కైలాసపర్వతముయొక్క, రశ్మిచయ = కిరణ సమూహమనెడి, చామరచక్ర = వింజామరల సమూహమును, చిహ్నః = గుఱుగాఁగల్గిన, ఆయం - ఈ జమ్బూద్వీపము, తేషామ్ = అన్తరీపములైన సింహశాదిద్వీపములకు అధీశఇవ = ప్రభువువలె, రాజతి = ప్రకాశించు చున్నది.

వి. జమ్బూద్వీపము, సింహశాదిద్వీపములకు ప్రభువు గాక పోయినను ప్రభువువలె సంభావనఁ జేయుటవలన నుత్పేక్ష. ఇవశబ్దప్రయోగముచే నధి వాచ్యము.

వి. అన్తరీపములైన సింహశాదులకు పరిజనములతోడను, మేరు పర్వతమును కనకదణ్డముతోఁ గూడిన కనకాత పత్రముగను, కైలాస కిరణములను చామరములుగను, జమ్బూద్వీపమును, ప్రభువుగను రూపించుట వలన రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

అన్తరీపైః :- అన్తర్గతాః ఆపఃయేషాం తాని = అన్తరీపాణి, తైః = అన్తరీపైః ।

రాజపుత్రీ :- రాజ్ఞఃపుత్రీ=రాజపుత్రీ, తస్మాః సమ్బద్ధిః=హే రాజపుత్రీ! హేమాద్రిణా :- హేమమయః, అద్రిః=హేమాద్రిః, తేన=హేమాద్రిణా । కనకదణ్డమయాతపత్రః :- కనకమయశ్చాసౌదణ్యశ్చ = కనకదణ్డః, కనకదణ్డస్య వితారః=కనకదణ్డమయమ్, ఆతపాత్త్రాయత ఇతి-ఆతపత్రమ్, కనకదణ్డమయమాతపత్రం యస్మిన్=కనకదణ్డమయాతపత్రః । కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః :- కైలాసస్యరశ్మయః=కైలాసరశ్మయః, కైలాసరశ్మినాంచయః=కైలాసరశ్మిచయః, కైలాసరశ్మిచయ ఏవచామరాః=కైలాసరశ్మిచయచామరాః, కైలాసరశ్మిచయచామరాణాంచక్రం=కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రమ్, కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రంచిహ్నం యస్మిన్=కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః ।

భావము :

తోన నీరుగల్గినట్టి సింహశము మున్నగు నన్తద్వీపములను పరిజనములుగను, మేరుపర్వతమును, పసిడికట్టతోఁ గూడిన గొడుగుగను, తెల్లటి కైలాస పర్వతపు కిరణములను చామరసమూహముగను గల్గిన యీ జమ్బూద్వీపము సింహశాదులకు ప్రభువుగా నున్నది. ॥౮౪॥

శ్లో. ఏత తరు న్తరుణి ! రాజతి రాజజమ్బూః
స్థూలోః లానివ ఫలాని విమృశ్య యస్యాః ।
సిద్ధస్త్రిమః ప్రేయమిదం నిగదన్తి దన్తి
యాథాని కేన తరుమారురుహః పథేతి॥

ప వి. ఏత త్తరుః - తరుణీ! - రాజతి - రాజజమ్భాః - స్థూలోపలాన్ - ఇవ - ఫలాని -
విమృశ్య - యస్యాః - సిద్ధత్రీయః - ప్రియమ్ - ఇదం - నిగదంతి - దంతి
యథాని - కేన - తరుమ్ - ఆరురుహుః - పథా - ఇతి.

అర్థము. హేతరుణీ! = ఓ యువతీ! ఏత త్తరుః; ఏతత్ = ఈ ద్వీపమునకు, తరుః =
చిహ్నమైన, రాజజమ్భాః = శ్రేష్ఠమైన, జమ్భావృక్షము అనగా నేరేడు
చెట్టు, రాజతి = విలసిల్లుచున్నది. సిద్ధత్రీయః = సిద్ధుల త్రీలు, యస్యాః =
ఏ నేరేడుచెట్టుయొక్క, స్థూలోపలానివ = పెద్ద తాళ్ళవలెనున్న,
ఫలాని = ఫలములను, దంతియథాని = ఎనుగుల గుంపులుగా, విమృశ్య =
వివేచించి. కేనపథా = ఏ మార్గముతో, తరుం = చెట్టును, ఆరురుహుః =
ఎక్కినవి. ఇతి = అని, ఇదం = ఈ, పఞః = మాటను, ప్రియం = రుచిగల
దీగా, నిగదంతి = అడుగుచున్నారు. ఆ నేరేడుపండ్లు ఒక్కొక్కటి
ఏనుగంతటి లావును, గల్గియున్నవని యర్థము.

వి. ఇచ్చట జమ్భాఫలములయందు కవి సమ్మతసాదృశ్యముచే నేనుగులను
ప్రభు గల్గినది. కానభ్రాంతిమచలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ఏత త్తరుః :- ఏతస్యతరుః = ఏత త్తరుః ।

రాజజమ్భాః :- జమ్భానాం రాజా = రాజజమ్భాః ।

స్థూలోపలాన్ :- స్థూలాశ్చలే ఉపలాశ్చ = స్థూలోపలాః, తాన్ = స్థూలో
పలాన్ ।

సిద్ధత్రీయః :- సిద్ధానాం త్రీయః = సిద్ధత్రీయః ।

దంతియథాని :- దంతినాం యథాని = దంతియథాని ।

భావము :

ఓ యువతీ! ఆ జమ్భాద్వీపమునందు, శ్రేష్ఠమైన, నేరేడుచెట్టు విలసిల్లు
చున్నది. ఆ చెట్టునందలి ఫలములు పెద్ద తాళ్ళవలె నుండుటవలన వానిని
జూచి సిద్ధత్రీలు, ఏనుగుల గుంపని భ్రాంతిపడి, యీ యేనుగు లే మార్గముచే

రా చెట్టునెక్కినవని యడుగుచున్నారు. ఆ నేరేడుచెట్టునందలి ఫలములు మిక్కిలి గొప్పవని యాశయము. ॥౮౫॥

శ్లో. జామ్బూనదం జగతి విశ్రుతిమేతి మృతాన్న
కృతాన్నపి సా తవ రుచా విజితశ్రి యస్యాః ।
తజ్జామ్బవద్రవభవాఽస్య సుధావిధామ్బు
ర్జమ్బూఃనరిద్వహతి సీమని కమ్బుకణి॥ 86

ప.వి. జామ్బూనదం - జగతి - విశ్రుతిమ్ - ఏతి - మృతాన్న - కృతాన్న - అపి - సా -
తవ - రుచా - విజితశ్రి - యస్యాః - తజ్జామ్బవద్రవభవా - అస్య - సుధా
విధామ్బుః - జమ్బూః - సరిత్ - వహతి - సీమని - కమ్బుకణి.

అర్థము, హే కమ్బుకణి ! - శంఖమువంటి కణ్ఠముగల యో దమయ న్నీ! అనగా
మూడు రేఖలతో శోభించు కణ్ఠముగల దమయ న్నీ!, తజ్జామ్బవద్రవభవా;
తత్ = పూర్వము జెప్పఁబడిన, జామ్బవద్రవ = నేరేడిపండ్ల రసమునుండి,
ద్రవభవా = పుట్టిన, సుధావిధాంబుః; సుధావిధ = అమృతమువంటి, అంబుః =
ఉదకములు గల్గిన, జమ్బూః = జమ్బూ నామముగల, సరిత్ = నది
అస్య = జమ్బూద్వీపముయొక్క, సీమని = ఎల్లయందు, వహతి = పారు
చున్నది. యస్యాః = ఏ జమ్బూనదికి సమ్బంధించిన, కతాన్నపి =
సమస్తమైన, సా = ఆ, మృతాన్న = శ్రేష్ఠమైన మృత్తిక, తవ = నీ శరీరము
యొక్క, రుచా = కాంతిచే, విజితశ్రి, విజిత = ఓడింపఁబడిన, శ్రి = శోభ
గలదై, జామ్బూనదం = జమ్బూ నదియందు పుట్టినది కాన జామ్బూనద
మను, జగతి = ప్రపంచమునందు, విశ్రుతిం = ప్రసిద్ధిని, ఏతి = పొందు
చున్నది.

సమాసములు :

జామ్బూనదమ్ :- జమ్బూనద్యాం భవం = జామ్బూనదమ్ ।

విజితశ్రి :- విజితాశ్రీః యేనతత్ = విజితశ్రి ॥

తజ్జామ్బవద్రవభవా :- జమ్బూనాంసలాని = జామ్బవాని, తేషాం జామ్బ
వాని = తజ్జామ్బవాని, తజ్జామ్బవానాంద్రవః = తజ్జామ్బవద్రవః, తజ్జా
మ్బవద్రవాత్భవా = తజ్జామ్బవద్రవభవా ॥

సుధావిధామ్బుః :- సుధాయాః విధేస విధాయేషాస్తాని = సుధావిధానీ,
సుధాపిధానీఅమ్బుని యస్యాస్యా=సుధావిధామ్బుః ।

కమ్బుకణ్ఠి :- కమ్బునః కణ్ఠ ఇవకణ్ఠః యస్యాస్యా=కమ్బుకణ్ఠి, తస్యాః
సమ్బుద్ధిః=హేకమ్బుకణ్ఠి ।

భావము :

ఓ శఙ్ఖకణ్ఠీ! అనగా శఙ్ఖముపైని మూడురేఖలవంటి రేఖలను కణ్ఠమున
గల్గిన యదృష్టవస్తురాలా! ముందుఁ చెప్పిన నేరేడుపండ్ల ద్రవమునుండి గల్గిన
యమృతమువంటి నీరు ఈ జమ్బూనది యందున్నది. ఈనది యాద్యీపపు తెల్ల
యందు ప్రవహించుచున్నది. ఇందలి మట్టియంతయు చాల ప్రశస్తమైనదై, నీ
శరీరకాంతితో నోడింపఁబడినదై జామ్బూనదమని, అనగా బంగారమఁగల ప్రపఞ్చ
ప్రసిద్ధినిఁ బొందినది. జమ్బూనదినఁ గూర్చి—

“తీరభూస్తత్ర సంప్రాప్య శుద్ధవాత విశోధితా ।

జామ్బూనదాఖ్యం భవతి సువర్ణం దేవభూషణమ్”॥

అని విష్ణుపురాణమునఁ జెప్పబడియున్నది. ॥౮౩॥

శ్లో. తస్మిన్ జయన్తి జగతీపతయః సహస్ర

మస్రాశ్రుసాన్ద్రీరిపుతద్వనితేషు తేషు ।

రమ్భోరుః చారు కతిచిత్తవ చిత్తబన్ధి

రూపాన్నిరూపయ ముదాహముదాహరామి॥ 87

ప.వి. తస్మిన్-జయన్తి-జగతీపతయః-సహస్రమ్-అశ్రుసాన్ద్రీరిపుతద్వనితేషు-
తేషు-రమ్భోరుః-చారు - కతిచిత్-తవ-చిత్తబన్ధిరూపాన్ - నిరూపయ-
ముదా-అహమ్-ఉదాహరామి.

అర్థము: హేరమ్భోరు!=అరటి స్తమ్భములవంటి తొడలు గల యో దమయన్తి!,
తస్మిన్=ఆ జమ్బూద్యీపమునందు, సహస్రం = వేలకొలది, జగతీ
పతయః =రాజులు, జయన్తి=అందఱిని మించియున్నారు, అశ్రుశ్రు
సాన్ద్రీరిపుతద్వనితేషు; అస్ర=రక్తములచేతను, అశ్రు=కన్నీళ్ళచేతను,

సౌందర్యతడిసి. రిపు=శత్రువులను, తద్వనితేషు = వారి స్త్రీలను
క్రమముగాఁ గల్గి, తేషు=అట్టి యుత్కృష్టులను, భూపేషు=రాజుల
యందు, తప=సీయొక్క, చిత్తబద్ధిరూపాన్; చిత్త=మనస్సును, బంధి=
ఆకర్షించుచున్న, రూపాన్=సౌందర్యముగల, కతిచిత్=కొందఱు రాజు
లను, అహం=నేను, ఉదాహరామి=చెప్పెదను, ముదా=సంతోషముతో,
నిరూపయ=చూడుము.

సమాసములు :

జగతీపతయః :- జగత్యాః పతయః=జగతీపతయః.

అస్రాశ్రుసాంద్రిపుతద్వనితేషు :- అస్రాణిచ, అశ్రూణి చ=అస్రా
శ్రూణి, అస్రాశ్రుభిఃసాన్దాః=అస్రాశ్రుసాన్దాః, తేషాం వనితాః=
తద్వనితాః, రిపవశ్చతద్వనితాశ్చ=రిపుతద్వనితాః, అస్రాశ్రుసాన్దాః
రిపుతద్వనితాః యేషాం తే=అస్రాశ్రుసాంద్రిపుతద్వనితాః, తేషు=
అస్రాశ్రుసాంద్రిపుతద్వనితేషు.

రమ్భోరు! :- రమ్భే ఇవ ఊరూయస్యాస్సా=రమ్భోరూః, తస్యా
స్సమ్బుద్ధిః=హే రమ్భోరు!.

చిత్తబద్ధిరూపాన్ :- చిత్తం బద్ధన్వీతి = చిత్తబద్ధిని, చిత్తబద్ధిని,
రూపాణి యేషాంతే చిత్తబద్ధిరూపాః, తాన్=చిత్తబద్ధిరూపాన్.

భావము :

“ఓరమ్భోరు! ఆ ద్వీపమునందు వేలకొలది రాజులున్నారు. వారు
రక్తముచేత శత్రువులను, కన్నీళ్ళచే శత్రుస్త్రీలను తడిపించినవారు. అట్టి
మహాశూరులతో నీ మనస్సు నాకర్షింపఁగల కొందఱిని నేను చూపెదను.
వారిని నీవు సంతోషముతోఁ జూడుము” అని దమయంతికి సరస్వతీదేవి
చెప్పినది. ||౮౭||

శ్లో. ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలౌ
నీలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే ।
అస్మిన్నవన్తినృపతౌ గుణసన్తతీనాం

విశ్రాంతిధామని మనో దమయంతి । కిం తే॥ 88

ప.వి. ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలోస్మిల త్తమః ప్రకరతస్కర శౌర్య సూర్యే-అస్మిన్ - అవ నిన్యపతా - గుణసంతతీనాం - విశ్రాంతిధామని-మనః-దమయన్తి!-కిం-తే.

అర్థము. హే దమయన్తి! = ఓ దమయన్తి!, ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాల మాలోస్మిల త్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే;ప్రత్యర్థి=పరస్పరము పోటీ పడుచున్న రాజులయొక్క, యౌవత=యువతి సమూహమునకు, వతంస=కర్ణభూషణములైన, తమాలమాలా = చీకటి చెట్ల యాకుల సమూహములనెడు, ఉన్మిలత్=ఉచ్చించునట్టి తమఃప్రకర=అంధ కార సమూహమును, తస్కర=అపహరించెడి, శౌర్య=పరాక్రమ మనెడి, సూర్యే=సూర్యుడుగల లేదా, శౌర్య=పరాక్రమమునకు. సూర్యే= సూర్యుడైన, గుణసంతతీనాం=గుణముల సమూహమునకు, విశ్రాంతి ధామని=విశ్రాంతి స్థలమైన, అస్మిన్=ఈ, అవ నిన్యపతా=అవ నిదేశపు రాజునందు, తే=నీయొక్క, మనః=మనస్సు (వర్తతే) కిమ్=ఉన్నదా యేమి ?

సమాసములు :

ప్రత్యర్థి యౌవతవతంసతమాలమాలోస్మిల త్తమః ప్రకరతస్కరశౌర్య సూర్యే :- యువతీనాం సమూహః=యౌవతమ్,ప్రత్యర్థినాంయౌవతమ్= ప్రత్యర్థియౌవతమ్, ప్రత్యర్థియౌవతస్యవతంసః = ప్రత్యర్థియౌవత వతంసః, ప్రత్యర్థియౌవతవతంసశ్చసౌతమాలమాలా= ప్రత్యర్థియౌవత వతంస తమాలమాలా, ఉన్మిలచ్ఛతత్ = తమశ్చ = ఉన్మిల త్తమః, ఉన్మిల త్తమ సః ప్రకరః=ఉన్మిల త్తమః ప్రకరః.ప్రత్యర్థియౌవతవతంస శ్చసౌ, తమాలమాలోస్మిల త్తమఃప్రకరః= ప్రత్యర్థియౌవతవతంస తమాలమాలోస్మి త్తమఃప్రకరః. ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో స్మిల త్తమఃప్రకరస్యతస్కరం = ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో స్మిల త్తమఃప్రకరతస్కరం, ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలోస్మిల త్తమఃప్రకరతస్కరం చ తత్ శౌర్యం చ.-ప్రత్యర్థియౌవతవతంస తమాలమాలోస్మి త్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యమ్ । ప్రత్యర్థియౌవతవతంస తమాలమాలోస్మితత్తమః ప్రకరతస్కరశౌర్యమేవసూర్యఃయస్య సః=

యవ్యా, తస్కరశౌర్యేసూర్యః = ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో
స్మిలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యః, తస్మిన్ = ప్రత్యర్థియౌవత
వతంసతమాలమాలోస్మిలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే.

అవన్తిన్యపతౌ :- అవన్తినాన్యపతిః = అవన్తిన్యపతిః, తస్మిన్ =
అవన్తిన్యపతౌ.

గుణసన్తతీనామ్ :- గుణానాం సన్తతయః = గుణసన్తతయః తాసాం =
గుణసన్తతీనామ్.

విశ్రాన్తిధామని :- విశ్రాన్తేఃధామ = విశ్రాన్తిధామ, తస్మిన్ = విశ్రాన్తి
ధామని.

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! స్వయంవరమునందు స్పర్థపడుచున్న (పోటీ పడు
చున్న) యీ రాజుల భార్యలకు కర్ణావతంసములైన చీకటిచెట్ల యాకులనెడి
యన్ధకార ప్రపంచమును నివారించునట్టి శౌర్యమునందు సూర్యుడైన యవన్తి
మహారాజు కలడు. ఇతడు గుణముల ప్రోవులకు నెలవు. ఈతనియందు నీ
మనస్సు నుంచెదవా ? ॥౮౮॥

శ్లో. తత్రానుతీరవనవాసితపస్వివిప్రా
సిప్రా తవోర్మిభుజయా జలకేలికాలే ।
ఆలిङ्గనాని దదతీ భవతా వయస్యా
హస్యానుబన్ధరమణీయసరోరుహస్యా॥

89

ప. వి. తత్ర - అనుతీరవనవాసితపస్వివిప్రా - సిప్రా - తవ - ఊర్మిభుజయా - జలకేలి
కాలే - ఆలిङ్గనాని - దదతీ - భవతా - వయస్యా - హస్యానుబన్ధరమణీయ సరో
రుహస్యా -

అర్థము. తత్ర = ఆయంపన్తిదేశమందు, అనుతీరవనవాసి తపస్వివిప్రా; అనుతీర =
గట్టునందలి, వన = అరణ్యమందు, వాసి = నివసించు, తపస్వి = తపమాచ
రించు, విప్రా = బ్రాహ్మణులు గల, సిప్రా = సిప్రయసు నది, తవ = నీ
యొక్క, జలకేలికాలే = జలక్రీడాసమయమందు, హస్యానుబన్ధ రమణీయ

సరోరుహస్యాః హాస్యానుబంధః=హాస్యః=(వికాసముయొక్క) చిఱునగవు
యొక్క, అనుబంధ = అనువృత్తిచే, రమణీయ=సుందరమైన, సరోరు
హస్యా = తామరపూవనెడి ముఖముగలదై, ఊర్మిభుజయా; ఊర్మి=అల
యనెడి, భుజయా=భుజముచే, ఆలిఙ్గతాని=కొగలింపులను, దధతీ=
చేయుచు, తవ=నీకు, వయస్యా=చెలికత్తె, భవితా=కాగలదు.

వి. చిఱునగవుతో విలసిల్లు మోముగల చెలికత్తె భుజములతో నెట్లు ఆలిఙ్గ
సముఁ గావించుకొనునో, అట్లే సిప్రానదియు నెన్నా లింగసముఁ
గావించుకొనునని సభీషృతాంతము స్ఫురించుటనే నిఁట సమాసోక్తి
లఙ్కారము -

సమాసములు :

అనుతీరవనవాసి తపస్వివిప్రా :- తీరే=అనుతీరం. అనుతీరం వనం=
అనుతీరవనం. అనుతీరవనే వాసినః=అనుతీరవనవాసినః, అనుతీరవన
వాసినశ్చతేతపస్వినశ్చ = అనుతీరవనవాసితపస్వినః. అనుతీరవనవాసి
తపస్వినః, విప్రాయస్యాస్స=అనుతీరవనవాసితపస్వి విప్రా.

ఊర్మిభుజయా :- ఊర్మిరేవభుజా=ఊర్మిభుజా, తయా=ఊర్మిభుజయా.
జలకేలికాలే :- జలేషుకేలిః = జలకేలిః జలకేలేకాలః = జలకేలికాలః.
తస్మిన్=జలకేలికాలే ।

హాస్యాను బంధ రమణీయసరోరుహస్యా :- హాస్యస్య అనుబంధః=హాస్యా
నుబంధః, హాస్యానుబంధేన రమణీయమ్ = హాస్యానుబంధరమణీయమ్. సరో
రుహమేవ ఆస్యమ్ = సరోరుహాస్యమ్, హాస్యానుబంధరమణీయం సరోరు
హాస్యం యస్యాస్స=హాస్యాను బంధరమణీయ సరోరుహాస్యా ॥

భావము :

ఆయవన్ని దేశమునందు శిప్రానది ప్రవహించును. దాని గట్టు నందలి
యరణ్యమందు బ్రాహ్మణులు తపము గావించుచుందురు. ఆ నది యందు నీవు
జలక్రీడలాడు సమయమునందు, వికాసముయొక్క (చిఱునగవుయొక్క) అను
బంధమువలన సుందరమైన తామరపూవనెడి మోము గలదై, కెరటమనెడి తన
భుజముతో నానది నిన్నుఁ గొగలించుకొని నీకు చెలికత్తె కాగలదు ॥౮౯॥

శ్లో. అస్యాధిశయ్య పురమజ్ఞయినీం భవానీ
జాగర్తియా సుభగయౌవతమౌలిమాలా ।
పత్యాఽర్థకాయఘటనాయ మృగాక్షి ! తస్యాఽం
శిష్యా భవిష్యసి చిరం వరివన్యయాఽపి॥ 90

ప.వి. అస్య-అధిశయ్య-పురమ్-ఉజ్జయినీం-భవానీ-జాగర్తి-యా-సుభగయౌవ
తమౌలిమాలా-పత్యా-ఆర్థకాయఘటనాయ-మృగాక్షి !-తస్యాః-శిష్యా-
భవిష్యసి-చిరం-వరివన్యయా-ఆఫి.

అర్థము. భవానీ=పార్వతి, అస్య=ఈయవస్త్రాజయొక్క, పురం = పట్టణ
మైన, ఉజ్జయినీం=ఉజ్జయినిని, అధిశయ్య=అధిష్ఠించి, జాగర్తి=వెలియు
చున్నది. యా=ఏ పార్వతి, సుభగయౌవతమౌలిమాలా; సుభగ=కాంతు
లకు ప్రీయురాండ్రైన, యౌవత=యువతिसంఘమునకు, మౌలిమాలా=
శిరోభూషణము. హేమృగాక్షి = ఓహరిణాక్షి ! పత్యాసహ=భర్తతోడ,
అర్థకాయఘటనాయ; అర్థకాయ=శరీరమునందర్థభాగమును, ఘటనాయ=
కూర్చుటకు, అనగానుభయుల శరీరము నొక్కటిగాఁ జేయుటకు
తస్యాః=ఆపార్వతికి, చిరం=చాలకాలము వరివన్యయా=సేవచే, శిష్యా=
శిష్యురాలుగా, భవిష్యసి=కాఁగలవు.

భావము :

పైనఁ జెప్పిన విధముగా సిప్రానదీ విహారములేగావు. మఱేమనగా, సకల
సౌభాగ్యములకు మూలమైన భవానికి శిష్యత్వమునుఁ గూడబడయఁ గలవు.
పార్వతికి శివునితో క్షణకాలము గూడ నెట్లు విరహము కలుగదో యట్లే నీకును
భర్తతో విరహము కలుగ నేరదని భావము. ॥౯౦॥

శ్లో. నిశ్శక్కుమజ్కురితతాం రతివల్లభస్య
దేవః స్వచంద్రకిరణామృతసేచనేన ।
తత్రావలోక్య సుదృశాం హృదయేషు రుద్రః
తద్దేహదాహఫలమాప స కిం న విద్యుః॥ 91

ప. వి. నిశ్శక్కమ్-అజ్కరితతాం-రతివల్లభస్య-దేవః-స్వచన్ద్ర కిరణామృత సే
చనేన-తత్ర - అవలోక్య - సుదృశాం-హృదయేషు-రుద్రః-తద్దేహదాహ
ఫలమ్=ఆప-సః-కిం-న-విద్మః.

అర్థము. తత్ర=ఆ ఉజ్జయిని యందు, సః = ఆ, దేవఃరుద్రః = మహాదేవుడు
అనగా మహాకాల నాథుడు, సుదృశామ్=అచ్చటనున్న స్త్రీల యొక్క,
హృదయేషు = అంతఃకరణములయందు, స్వచన్ద్రకిరణామృత సేచనేన,
స్వ=తనశిరమునందలి, చన్ద్ర=చన్ద్రునియొక్క, కిరణ = కిరణముల
నుండి స్రవించెడు, అమృత = అమృతమువలని, సేచ నేన=సేకముచే,
రతివల్లభస్య=రతికిఁబ్రియుఁడైన మన్మథునకు, నిశ్శక్కం=నిర్భయ
ముగా, అజ్కరితతామ్ = అజ్కరించుటను ననగా పునరుద్భవమును,
అవలోక్య=చూచి, తద్దేహదాహఫలమ్; తత్=ఆ మద్మథునియొక్క, దేహ
దాహ=దేహమును దహించుటకు, ఫలమ్=ఫలముగా, కిం=దేనిని, ఆప=
పొందెను. నవిద్మః = తెలియకయున్నాము. తానుదహించినమన్మథుడు
తనశిరము నందలి వెన్నెలలచే మఱల వేయి రెట్లుగా పుట్టుట వలన తన
పరిశ్రమ నిష్ఫలమైనదని యర్థము.

వి. ఆ యుజ్జయినీ నగర మందలి స్త్రీల హృదయముల యందు స్మరతాప
శాంతికై తన శిరశ్చన్ద్రికల యమృతమునుఁ జల్లి నందు వలన మన్మ
థుడు శమించుటకు బదులు మఱల యుద్భవించుట జరిగినది కాన
నమృత సేచనము విరుద్ధఫలము నొసంగుట వలన విషమాలంకారము.

సమాసములు :

నిశ్శక్కమ్ : నిర్గతా శక్కాయస్మికర్మణి తద్యథా భవతి తథా=నిశ్శ
క్కమ్.

అజ్కరితతామ్ : అజ్కరః అస్యస జ్ఞాత ఇతి=అజ్కరితః, అజ్క
రితస్యభావః=అజ్కరితతా, తామ్ = అజ్కరితతామ్.

తద్దేహదాహఫలమ్ : తస్యదేహః= తద్దేహః, తద్దేహస్యదాహః=తద్దేహ
దాహః. తద్దేహదాహ స్ఫుఫలమ్=తద్దేహదాహఫలమ్, తత్=తద్దేహదాహ
ఫలమ్.

భావము :

ఆ యుజ్జయిని యందు, మహాకాలనాథుడు తన శిరమునందలి చంద్రుని కిరణామృతముల నచ్చటి స్త్రీల హృదయములపై చల్లి వారికి మన్మథ పీడ కుపశాన్ని జేయఁగోరెను. కాని యాకార్యము మన్మథ బాధనుపశమింపఁ జేయక మఱల పెక్కుమంది మన్మథులను చ్ఛవింప జేయసాగెను. ఏలయనగా చంద్రకిరణములు కామోద్దీపకములు గదా? ఇట్లు మన్మథుని పునరుజ్జీవనముఁ గావించినపుడు తత్పూర్వము వానిని దహింపఁ జేయుటకు ఫలమేమి? కానమన్మథోపశాన్నికై చేసిన ప్రతిక్రియ, మన్మథుని బ్రతికించుటచే విరుద్ధ ఫలము నొఁంగినది. మన్మథుఁడు హృదయమున జన్మించినవాడు. హృదయమున నివసించువాఁడు. కాన స్త్రీల హృదయములపై నమృతమునుఁ జిలుకగనే యమృతము పునరుజ్జీవనము నొసంగునది. కాన నీ హృదయములందు మన్మథుడు వేయి మడుంగులుగా మఱలనుద్భవించెను. చంద్రకిరణములు కామోద్దీపితములగుటవలన, స్త్రీల హృదయముల యందు నమృత కిరణ స్పర్శ యేర్పడగనే యందు కామోద్దీపన యేర్పడుటయే కామునకు (మన్మథునకు) పునరుత్పత్తియని యాశయము. ||౯౦||

శ్లో. ఆగశ్శతం విదధతోఽపి సమిద్ధకామా
నాధీయతే పరుషమక్షరమస్య వామాః ।
చాన్ద్రి న తత్ర హరమౌలిశయాలురేకా
నాఽధ్యాయహేతుతిథికేతురపైతి లేఖా॥

92

వ, వి. ఆగశ్శతం - విదధతః - అపి - సమిద్ధకామాః - న - అధీయతే - పరుషమ్ - అక్షరమ్ - అస్య - వామాః - చాన్ద్రి - న - తత్ర - హరమౌలిశయాలుః - ఏకా - న - అధ్యాయహేతుతిథికేతుః - అపైతి - లేఖా.

అర్థము. సమిద్ధకామాః; సమిద్ధ=ప్రతిదినమునుద్దీపితమగుకామముగల, వామాః=వక్రమైనస్వభావముగల స్త్రీలు, ఆగశ్శతం=పెక్కునేరములను, విదధతోఽపి = చేయుచున్నను, అస్య = ఈ రాజునకు, పరుషం=కఠినమైన, అక్షరం=మాటను, నాధీయతే=పరింపరు (చెప్పరు.) తత్ర=ఆయుజ్జయిని యందు, నాధ్యాయహేతుతిథికేతుః; నాధ్యాయ = పరింపకుండుటకు,

హేతుః=కారణమైన, తిథి=తిథియైన, పాడ్యమికి, కేతుః=గురైన, హర
మౌలిశయాశుః=శివునిశిరమందున్న, ఏక=ఒక, చాన్ద్రి=చన్ద్రునికి సంబం
ధించిన, లేఖా=శుక్లప్రతిపద్రూపమైనకల. నాపైతి=తొలగదు. ఆ సగర
మందు శివుడు నిత్యవాసము కల్గియుండుటవలన, నాతని శిరమునందు
చన్ద్రకలయొకటి యుండుటవలన, ప్రతిదినమును నన్నితిథులయందును
పాడ్యమియను బుద్ధియుండుటవలన పరుషాక్షరములుగల వేదములనుఁ
బఠింపరాదని యర్థము. మఱియు నిత్యవాసముగల శివుని శిరము నందలి
చన్ద్రుని వెన్నెలలచే, గల్గిన మన్మథోద్రేకము వలన ఖణ్ణితాది నాయకలు
అనగా నాయకునిచే వంచింపఁబడిన నాయకలు గూడ భర్తపైఁగోపము
వహింపక కఠినములగు మాటలను మాట్లాడుటకు నుత్సాహపడరని
యర్థము. వీరికి మన్మథోద్రేకముండుట వలన కాన్తునితోటి సంగమాపేక్ష
కలుగుట వలనఁ గాంతునిపైఁ గోపము గలుగదని యాశయము.

రామాయణమున హనుమన్తుఁడు సీతను వర్ణించు సందర్భమున—
“ప్రతిపత్పాఠశీలస్యవిద్యేవతనుతాంగతా”యని పాడ్యమినాడువిద్యనేర్చెడి
వాని విద్యవలె సీతాదేవి కృశించియున్నదని చెప్పెను. కాన ప్రతివత్తునందు
నధ్యయనము చేయరాదు గాన, నా పట్టణమున ప్రతిదినము శివుని శిరము
నందు నొక చన్ద్రకల ప్రకాశించుటవలన ప్రతి దినము పాడ్యమి యని
భావించి స్త్రీలు తమ భర్తల యొద్ద “శ్రుతి పరుషాక్షర పాఠము”నుఁ
జేయరు, “శ్రుతిపరుషాక్షరపాఠమనగా; శ్రుతి=చెవులకు, పరుష=కఠినము
లైన, అక్షర=మాటలను, పాఠము=మాట్లాడుటయని యొక యర్థము,
శ్రుతి=వేదముల యందలి, పరుషాక్షర=కఠినాక్షరముల. పాఠము=అధ్య
యనము” అని మఱియొక యర్థము.

సమాసములు :

ఆగఃశతమ్ : ఆగసాంశతమ్=ఆగఃశతమ్, -తత్ = ఆగశ్శతమ్ ।

సమిద్ధకామాః :- సమిద్ధఃకామఃయేషాంతే= సమిద్ధకామాః ।

హరమౌలిశయాలుః :- హరస్యమౌలిః = హరమౌలిః, హరిమౌలౌశ
యాలుః=హరమౌలిశయాలుః ।

నాధ్యాయహేతుతిథికేతుః : స అధ్యాయః=నాధ్యాయః, నాధ్యాయస్య హేతుః = నాధ్యాయ హేతుః. నాధ్యాయహేతుశ్చ సౌతిథిశ్చ=నాధ్యాయ హేతుతిథిః. నాధ్యాయహేతుతిథేఃకేతుః=నాధ్యాయహేతుతిథి కేతుః ।

భావము :

ఆ. నగర మందలి స్త్రీలు స్వభావముతో పెంకెతనము గలవారైనను, ప్రతి దినము ప్రవర్తిల్లు కామమువలన, తమ భర్తలు, పెక్కు నేరములు గావించినను, వారి యొద్ద కఠినములగు మాటలనుఁ జెప్పరు. పరుషాక్షరములను, బలింపరు. ఏలయనగా—ఆ నగరమందు శివుఁడు నిత్య సన్నిహితుఁడు. ఆతని శిరము నందు చంద్రలేఖ యొకటి యెల్లప్పుడునుఁ బ్రకాశించుచుండును. ఆ చంద్రలేఖవలని వెన్నెలలు నిత్యము విరాజిల్లు చుండును. ఆ వెన్నెల ప్రభావముచే వారికి కామోద్రేకము గలుగు చుండును. ఆ కామోద్రేకముచే భర్తతోటి సంగమాపేక్షగల్గించువలన నాస్త్రీలు ఆతని వద్ద కఠినములగు మాటలను మాట్లాడరు. మఱియు పరుషాక్షరములనుఁబలింపరు. పఠించుటకు ప్రతిపత్తు అనగా పాడ్యమి పనికిరాదు. పరుషాక్షరములతోఁ గూడిన వేదములను పాడ్యమి యందు పఠింపరాదని శాస్త్రము. ఆనగర మందు శివుని శిరస్సు నందలి యొక చంద్ర లేఖను గాంచి స్త్రీలు, ప్రతిదినము పాడ్యమి యను భావనతో భర్తల విషయమున పరుషాక్షరములను (కఠినమైన మాటలను— కఠినములైన యక్షరములను) పఠింపరు, అనగా మాట్లాడరు, చదువరు. కాన ప్రకృత మీరాజు విషయమున నితని ప్రియురాం ద్రాతని నేరముల సహించి యాతనిని కఠినముగా మాట్లాడరు, దీనికి కారణమాతని సౌందర్యముచే నాకర్షింపఁబడుట. కాననట్టి సుందరుని నీవు వఠించుట యుచితమని యాశయము ॥౯౨॥

శ్లో. భూపం వ్యలోకత న దూరతరానురక్తం

సా కుణ్ఠినావనిపురన్దరనన్దనా తమ్ ।

అన్యానురాగవిరసేన విలోకనాద్వా

జానామి సమ్యగవిలోకనమేవ రమ్యమ్॥

93

ప వి. భూపం—వ్యలోకత—న—దూరతరాను రక్తం—సా—కుణ్ఠినావనిపు రన్దరనన్దనా—తమ్—అన్యానురాగ విరసేన—విలోకనాత్—వా—జానామి—సమ్యక్—అవిలోకనమ్—ఏవ—రమ్యమ్.

అర్థము. కుణ్డినావని పురన్దరనన్దనా, కుండినావని=కుణ్డిన దేశమునకు, పురన్దర= ఇన్ద్రుఁడైన భీమరాజు యొక్క, నన్దనా=పుత్రికయైన, సా=ఆ దమ యని, దూరతరాను రక్తమ్! దూరతర=మిక్కిలి, అనురక్తమపి=అను రాగముకలవాడైనను, తం=ఆ, భూపం=ఆ రాజును, నైక్షత=చూడ లేదు. వా=లేదా అన్యాయరాగ విరసేన, అన్య=ఇతరుడైన నలుని యందు, అనురాగ=అనురాగముచే, విరసేన=రాగములేక య శ్రద్ధతో, విలోకనాత్=దర్శనము కంటెను, సమ్మక్=అన్ని విధములుగను, అవి లోకనమేవ = చూడకయుండుటచు, రమ్యం=మంచిది, ఇతి=అని, జానామి=తెలుసుకొనుచున్నాను.

సమాసములు :

భూపమ్ :- భువంపాతీతి=భూపః, తమ్=భూపమ్.

దూరతరానురక్తం :- అతిశయేనదూరం=దూరతరమ్. దూరతరమను రక్తః=దూరతరానురక్తః, తమ్=దూరతరానురక్తమ్.

కుణ్డినావనిపురన్దర నన్దనా:- కుణ్డినస్య అవనిః=కుణ్డినావనిః. కుణ్డినావనేః పురన్దరః=కుణ్డినావనిపురన్దరః, కుణ్డినావనిపురన్దరస్యనన్దనా=కుణ్డినావని పురన్దరనన్దనా.

అన్యాయరాగవిరసేన:- అన్యస్మిన్, అనురాగః=అన్యాయరాగః. అన్యాయ రాగేణవిరసః=అన్యాయరాగవిరసః, తేన = అన్యాయరాగవిరసేన.

భావము :

కుణ్డిన భూమీన్ద్రుని పుత్రికయైన యాదమయని తన యెడ మిక్కిలి అనురాగము వహించిన యారాజును చూడలేదు. లేదా, మణియొకని యందు అనురాగము గల్గి యుండుటవలన విరక్తితో చూచుట కంటెను, చూడకయుండు టయే శ్రేష్ఠమని తలంతును. ॥౯౩॥

శ్లో. బై మీజ్జితాని శిఖికామధరే వహన్తః
సాక్షాన్న యద్యపి కథశ్చన జానతే స్మ ।
జ్ఞాన్తథాపి సవిధస్థితసమ్ముఖీన
భూపాలభూషణమణిప్రతిబిమ్భితేన ॥

ప.వి. బైమీజ్ఞితాని-శిబికామ్ -అధరే-వహస్తః-సాక్షాత్-న-యది-అపి-కథం-
చన-జానతే-స్మ-జజ్ఞః-తథా-అపి-సవిధస్థిత సమ్ముఖీన భూపాలభూష
ణమణిప్రతిబిమ్బితేన.

అర్థము. శిబికామ్=పల్లకిని, అధరే=దిగువభాగమందు, వహస్తః=మోయుచున్న
వారు, బైమీజ్ఞితాని, బైమీ=దమయన్తి యొక్క, ఇజ్ఞితాని=చేష్టలను,
యద్యపి కథఞ్చన=ఒకవేళ యేవిధముగను, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగ,
నజానతేస్మ=తెలిసికొని యుండరు. తథా=అయినను, సవిధస్థితసమ్ము
ఖీనభూపాల భూషణమణి ప్రతిబిమ్బితేన, సవిధస్థిత=సమీపమందున్న,
సమ్ముఖీన=ఎట్టవెదురుగానున్న, భూపాల=యవన్తిరాజుయొక్క, భూషణ
మణి=ఆభరణరత్నముల యందలి, ప్రతిబిమ్బితేన=ప్రతిబిమ్బముచే,
జజ్ఞః = తెలిసికొనిరి, అనగా నూహించిరి

సమాసములు :

బైమీజ్ఞితాని : బైమ్యాః ఇజ్ఞితాని=బైమీజ్ఞితాని, తాని = బైమీజ్ఞితాని.
సవిధస్థిత సమ్ముఖీనభూపాలభూషణమణి ప్రతిబిమ్బితేన : సవిధేస్థితాః=
సవిధస్థితాః, సమ్ముఖందృశ్యతే ఏష్యతి=సమ్ముఖీనాః, భూపాలస్య
భూషణమణయః = భూపాలభూషణమణయః, సమ్ముఖీనాశ్చతే భూపాల
భూషణమణయశ్చ = సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణయః, సవిధస్థితా
శ్చతే సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణయశ్చ = సవిధస్థిత
సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణయః. సవిధస్థిత సమ్ముఖీన భూపాల
భూషణమణి మప్రతి బిమ్బితమ్=సవిధస్థిత సమ్ముఖీనభూపాల మణి
ప్రతి బిమ్బితం, తేన=సవిధస్థితసమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణి ప్రతి
బింబితేన.

భావము :

పల్లకిని మ్రోయునట్టి సేవకులు ఒక వేళ ప్రత్యక్షముగా దమయన్తి
చేష్టలను తెలిసి కొనక పోయినను, సమీపమందున్న యవన్తి రాజు
ధరించిన భూషణముల మణులలో నామె ప్రతిబింబిచ్చుట వలన నామె యొక్క
చేష్టలనూహించిరి. ॥౯౪॥

శ్లో. బై మీమవాపయత జన్యజనస్తదన్యం
గంగామివ క్షితితలం రఘువంశదీపః ।
గాజ్ఞేయపీతకుచకుమ్భయుగాం చ హార
చూడాసమాగమవశేన విభూషితాఞ్చ॥

95

ప. వి. బై మీమ్ - అవాపయత - జన్యజనః - తదన్యం - గంగామ్ - ఇవ - క్షితితలం -
రఘువంశదీపః - గాజ్ఞేయపీతకుచకుమ్భయుగాం - చ - హారచూడాసమాగమ
వశేన - విభూషితాం - చ.

అర్థము. జన్యజనః = వాహకజనము, గాజ్ఞేయపీతకుచకుమ్భయుగామ్, గాజ్ఞేయ =
బంగారువలె, పీత = పసుపుపచ్చని, కుచకుమ్భయుగాం = కలశములవంటి
చనుదోయిగల్గిన, పక్షాంతరమున - గాజ్ఞేయ = భీష్మునిచే, పీత = పానము
చేయఁబడిన, కుచకుమ్భయుగామ్ = కడవల వంటి చనుదోయి గలదియు.
హారచూడాసమాగమవశేన; హార = ముక్తాహారములు, చూడా = బాహు
భూషణములు, పక్షాంతరమున - హారచూడా = హార = హరునకు పంబంధిం
చిన, చూడా = శిరోభాగము, అనువీనియొక్క సమాగమవశేన; సంబంధ
వశముచే, విభూషితాంచ = అలంకరింపఁబడిన, బైమీం = దమయన్తిని,
రఘువంశప్రదీపః = రఘువంశమున దీపమైన భగీరథుఁడు, గంగాం =
గంగానదిని, క్షితితలమివ = భూతలమునువలె, తదన్యం; తత్ = వానికంటెను
అన్యం = మఱియొక రాజును, అవాపయత = పొందించినది.

వి. జన్యజనమును భగీరథునితోడను, దమయన్తిని గంగానదితోడను, తద
న్యరాజును భూతలము తోడనుఁ బోల్చుట వలన నుపమానజ్ఞానము -

సమాసములు :

బై మీమ్ :- భీమస్య అపత్యంస్త్రి = బైమీ. తామ్ = బైమీమ్.

జన్యజనః :- జన్యఇతి జనః = జన్యజనః ।

రఘువంశప్రదీపః :- రఘోవంశః = రఘువంశః, రఘువంశస్యప్రదీపః = రఘు
వంశప్రదీపః. గాజ్ఞేయపీత కుచకుమ్భయుగామ్ : గాజ్ఞేయవత్పీతం గాజ్ఞేయ
పీతం, కుచోకుమ్భవివ = కుచకుమ్భ, కుచకుమ్భయోఃయుగామ్ = కుచకుమ్భ

యుగమ్, గాజ్ఞేయపీతం కుచకుమ్భయుగం, యస్యాస్యా=గాజ్ఞేయపీతకు
చకుమ్భయుగా, తామ్ = గాజ్ఞేయపీత కుచకుమ్భయుగామ్ ।

*పక్షాంతరము నందు—

గజ్ఞాయాః అపత్కం పుమాన్, గాజ్ఞేయః, గాజ్ఞేయేనపీతం=గాజ్ఞేయపీతం,
కుచకుమ్భయోర్యుగం= కుచకుమ్భయుగమ్, గాజ్ఞేయపీతంకుచకుమ్భ
యుగం, యస్యాస్యా=గాజ్ఞేయపీతకుచకుమ్భయుగా, తామ్=గాజ్ఞేయపీత
కుచకుమ్భయుగామ్ ।

హారచూడాసమాగమవశేన :- హారశ్చ, చూడాచ=హారచూడే, హార
చూడయోః సమాగమః = హారచూడసమాగమః. హారచూడా
సమాగమస్యవశః = హారచూడాసమాగమవశః, తేన = హారచూడా
సమాగమవశేన.

పక్షాంతరమునందు— (గంగానదీపక్షమందు)

హారస్య ఇయం=హారీ, హారీవసా చూడాచ=హారచూడా, హారచూడాయాః,
సమాగమః=హారచూడాసమాగమః,

హారచూడా సమాగమస్యవశః = హారచూడాసమాగమవశః, తేన=హార
చూడా సమాగమ వశేన ।

భాషము :

పల్లకి మోయునట్టి వాహకబృందము, పసిడి వంటి పచ్చని చనుదోముగల,
ముత్యాలహారములతోడను, భుజభూషణములతోడను నలజ్కరింపఁబడిన దమ
యన్నిసె భీష్మాదులచే పానము చేయఁబడిన చనుదోయి గలదియు శివుని శిరో
భాగము నలజ్కరించినదియు నగు గంగను, భగీరథుడెట్లు భూమినిఁ బొందించెనో
యట్లే ఆ రాజు నుంకి మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయినది. ॥౯౫॥

శ్లో. తాం మతస్యలాశ్చనదరాశ్చితచాపభాసా

నీరాజితభ్రువమభాషత భాషితేశా ।

ప్రీడాజడే ! కిమపి రూపయ చేతసా చేత్

క్రీడారసం వహసి గౌడదౌవిజసిహ॥

ప. వి. తాం-మత్స్యలాఞ్చన దరాఞ్చితచాపభాసా - నీరాజితభ్రువమ్-అభాషత-
భాషితేశా-ప్రీడాజడే ! - కిమ్-ఆపి-రూపయ-చేతసా-చేత్-క్రీడారసం-
వహసి-గౌడబిడౌజసి-ఇహ.

అర్థము. భాషితేశా; భాషిత=వాక్కులకు, ఈశా = అధిదేవతయగు సరస్వతీదేవి,
మత్స్యలాఞ్చన=మన్మథునియొక్క, దర=కొంచెము, అఞ్చిత=వంచ
బడిన, చాప=వింటియొక్క, భాసా=కాంతితో, నీరాజితభ్రువమ్; నీరా
జిత=నీరాజనమొసంగబడి, భ్రువమ్=కనుబొమ్మలుగల, తామ్=ఆదమ
యన్నిని, అభాషత=పలికినది-ఏమనగా-హేప్రీడాజడే ! =సిగ్గుచే మొద్దు
తనముబొందిన ఓ దమయన్తీ, ఇహ=ఈ, గౌడబిడౌజసి;=గౌడదేశమున
కింద్రుడైన యీరాజునందు - చేతసా=మనస్సుచే, క్రీడారసం=
క్రీడారాగమును, వహసిచేత్ = వహించితివేని, తదా = అప్పుడు,
కిమపి=ఏమైనను, (నిజ్జితాదులచే) రూపయ=సూచింపుము- నీవుచెప్పక
పోయినను నిజ్జితాదులచే గౌడోర్విశుని యందు నీకుగల్గిన భావమును
సూచించుమని యర్థము-

వి. ఇచ్చట మన్మథుని వింటిచే దమయన్తీ కనుబొమ్మలకు నీ రాజనమిప్పు
బడినట్లు చెప్పుట వలన ఉపమేయములగు కనుబొమ్మలకు నుపమాన
మగు మన్మథుని వింటి కంటెను నాధిక్యము సిద్ధించినవిగాన వ్యతిరేకాల
జ్ఞానము.

సమాసములు :

మత్స్యలాఞ్చనదరాఞ్చితచాపభాసా :- మత్స్యఃలాఞ్చనం యస్యసః =
మత్స్యలాఞ్చనః. దరమఞ్చితః=దరాఞ్చితః, దరాఞ్చితశ్చాసౌచాపశ్చ=
దరాంచితచాపః, మత్స్యలాఞ్చనస్య దరాఞ్చిత చాపః=మత్స్యలాఞ్చన
దరాఞ్చితచాపః, మత్స్యలాఞ్చదరాఞ్చితచాపస్యభాః=మత్స్యలాఞ్చన
దరాఞ్చిత చాపభాః, తయా=మత్స్యలాఞ్చనదరాఞ్చిత చాపభాసా ।

నీరాజితభ్రువమ్:- నీరాజితా, భ్రూయస్మాస్మా=నీరాజితభ్రూః, తామ్=
నీరాజితభ్రువమ్ !

భాషితేశా:- భాషితానామీశా=భాషితేశా ।

ప్రీడాజడే ! :- ప్రీడయాజడా = ప్రీడాజడా, తస్యాస్సమ్బద్ధిః = హేప్రీడాజడే !

క్రీడారసమ్ :- క్రీడా రూప రసః = క్రీడారసః, తమ్ = క్రీడారసమ్ ।

గౌడబిడౌజసి :- గౌడానాంబిడౌజాః = గౌడబిడౌజాః, తస్మిన్ = గౌడబిడౌజసి.

భావము :

కొంచెము పంచబడిన మన్మథుని వింటికా నితో హారతి తీయఁ బడిన కను బొమ్మలతో విలసిల్లు, దమయంతినిఁ గూర్చి సరస్వతీతేవి యిట్లు చెప్పెను. సిగ్గుచే మొద్దుతనముఁ బొందిన దమయంతి ! ఈ గౌడదేశమున కిన్దుఁడైన యీరాజుతో క్రీడింపవలయునను నభిలాష నీ మనస్సునందున్నచో, నీతని గూర్చి నీకనుసైగలు మున్నగు చేష్టలతో నేమైనను సూచింపుము. ॥౯౬॥

శ్లో. ఏతద్యశోభిరమలాని కులాని భాసాం

తథ్యం తుషారకిరణస్య తృణీకృతాని ।

స్థానే తతో వసతి తత్ర సుధామ్బుసింధౌ

రజ్జుస్తదజ్జురవనీకబలాభిలాషాత్ ॥

97

ప. వి, ఏ తద్యశోభిః—అమలాని—కులాని—భాసాం—తథ్యం—తుషారకిరణస్య—
తృణీకృతాని— స్థానే—తతః— వసతి—తత్ర—సుధామ్బుసింధౌ—రజ్జుః—
తదజ్జురవనీ కబలాభిలాషాత్—

అర్థము. ఏతద్యశోభిః, ఏతత్=ఈ గౌడదేశప్రభువుయొక్క, యశోభిః=కీర్తులచే
తుషారకిరణస్య=చన్ద్రునియొక్క, అమలాని=నిర్మలములైన, భాసాం=
కాన్తులయొక్క కులాని=సమూహములు, తృణీకృతాని=తిరస్కరింపఁ
బడినవి. తథ్యమ్=ఇది సత్యము. తతః=ఆ తృణీకరణము వలన,
రజ్జుః = కలజ్జముగానున్న జింక, తదజ్జురవనీ కబలాభిలాషాత్,
తదజ్జుర=అట్టి తృణీకారముచే నేర్పడిన, తృణాజ్జురముల, వనీ=
సమూహముయొక్క, కబల=కబలములయందు, అభిలాషాత్=ఆ పేక్ష

వలన లేదా, తదజ్జుర=ఆ కాంతులయొక్క అజ్జుర=మొలకలు, వనీ=జలము అనువీసియొక్క కబల=కబలములయందు, అభిలాషాత్=ఆశ వలన, సుధామ్బు సిన్ధౌ, సుధామ్బు=అమృతమనెడి జలముయొక్క, సిన్ధౌ=సముద్రమైన, తత్ర=ఆచంద్రునియందు, వసతి=వసించుచున్నది. స్థానే=ఇదియుక్తము. గడ్డిని సమృద్ధముగా నున్నచోట జింకలు నివసించును గదా.

వి : జింక గడ్డిని నీటిని నభిలషించి చచ్చునందు వసించుటలేదు. కాని వసించుచున్నట్లు చెప్పుటవలన సుత్రేష్.

సమాసములు :

తద్యశోభిః : తస్యయశాంసి=తద్యశాంసి, తైః తద్యశోభిః.

తుషారకిరణస్య : తుషారమయాః కిరణాః యస్యసః =తుషారకిరణః, తస్య=తుషారకిరణస్య,

తృణీకృతాని : అతృణాని, తృణాని, సమృద్ధమానాని, కృతాని=తృణీకృతాని.

సుధామ్బుసిన్ధౌ : సుధామయాని చ తాని అమ్బాని చ=సుధామ్బాని, సుధామ్బానాం సింధుః=సుధామ్బుసిన్ధుః.

తదజ్జురవనీ కబలాభిలాషాత్ : తస్యఅజ్జురాః తదజ్జురాః= తదజ్జురాః, తదజ్జురాశ్చ వన్యశ్చ=తదజ్జుర వన్యః, తదజ్జురవనీనాం కబలాని=తదజ్జురవనీ కబలాని, తదజ్జురవనీ కబలేషు, అభిలాషః= తదజ్జురవనీ కబలాభిలాషః, తస్మాత్=తదజ్జురవనీ కబలాభిలాషాత్

భావము :

ఈ గోడన్మపతియొక్క యశస్సులచే చంద్రుని నిర్మల కాస్తులు తృణీకరింపఁబడినవి. అనగా తిరస్కరింపఁబడినవి. తృణములుగానుఁ జేయఁబడినవి. ఇది సత్యము, ఇట్లు తృణీకరించుటవలననే, యనగా తృణములుగాఁ జేయించుట వలననే జింక అటువంటి గడ్డిమొక్కలను తినుటకై యిచ్చగించి యమృత

సాగరమునకు నాశయమైన చంద్రసియందు నివసించుచున్నది. గడ్డి సమృద్ధిగా నున్నచోట గదా మృగములు నివసించును. లేదా, కాంతులనెడి గడ్డి మొలకలు, నీరు అను పేరి నపేక్షించి జింక యాయమృత సాగరమునకు నెలవైన చంద్రుని యందు నివసించుచున్నవనియు భావింప పచ్చును. గడ్డినీరు సమృద్ధములై యున్నచో మృగములు నివసింపగలవు. కావుననీ రెండవ వక్షమున “వనీ” శబ్దమునకు నీరని యర్థమును జెప్పవలయును. మొదటి యర్థము నందు, “వనీ” శబ్దము అవవియను నర్థముననున్నది. “తదజ్జురవని,” యను చోట నా తృణాజ్జురముల వనమని యర్థమును, జెప్పవలయును. అందు వనమనగా సమూహమని యౌపచారికమైన యర్థము. ||౯౭||

శ్లో. ఆలిజ్గితః కమలవత్ కరక స్త్వయాఽయం

శ్యామః సుమేరుశిఖయేవ నవః పయోదః ।

కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్ణనచమ్పకస్రగ్

దామత్వదగ్గురుచికజ్ఞాకితశ్చ కాస్తు॥

98

ప. వి. ఆలిజ్గితః—కమలవత్—కరకః—త్వయా—అయశ్యామః—సుమేరు శిఖయా—
ఇవ—నవః—పయోదః—కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్ణనచమ్పకస్రగ్ దామత్వదగ్గు
రుచి కజ్ఞాకితః—చకాస్తు.

అర్థము:- కమలవత్కరకః; కమలవత్=పద్మరేఖతోగూడిన, కరకః=హస్తము
గల్గిన, పక్షాన్తరమున, కమలవత్=జలముతోగూడిన, కరకః=వడగండ్లు
కల్గిన, శ్యామః=నల్లనైన, నవః=నూతనమైనన, పయోదః=మేఘము,
సుమేరు శిఖయా ఇవ, సుమేరు=పర్వతముయొక్క శిఖయాఇవ=
శృంగముచేతనెట్టో, అట్లు, అయం=ఈ గౌడనరపతి, ఆలిజ్గితః=నీచేతఁ
గొగలింపబడినవాడై, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్ణనచమ్పకస్రగ్దామత్వదగ్గురుచి
కజ్ఞాకితః; కన్దర్ప=మస్కథునియొక్క, మూర్ధరుహ=కురులకు, మణ్ణన=
అలజ్జురమైన, చమ్పకస్రగ్దామ=సంపంగమాల పంటి, త్వదగ్గు=నీ
శరీరముయొక్క, రుచి=కాంతితో, కజ్ఞాకితః=కప్పబడివడై, పక్షాన్తర
మున=చమ్పకస్రగ్దామ=సంపంగ మాలవంటి, త్వదగ్గు=నీ శరీరము

యొక్కరుచి = కాన్తిపంటి కాన్తికల్గిన, సుమేరుశిఖయా = మేరుపర్వత శిఖరముతో, కచ్చాకితః = కలిసినదై చకాస్తు = ప్రకారముగాన.

నల్లని వర్ణముగల త్రొత్తముల్లు పట్టు సుమేరు పర్వతమువలెనగు పసిపి శిఖరమును బొంది శోభించునో యట్లు నల్లని మైచాపగల యా వాన జగము వలెను చచ్చుక పుష్పమువలెను పసిమి పచ్చని మైచాపగలనెప్పుడు గొగలెను కొని శోభింపగలడని యర్థము.

నమానములు :

కమలవత్కరకః :- కమలమస్మిన్ స్త్రీతి = కమలవాన్, కమలవాన్ కరః యస్యసః = కమలవత్కరకః.

పతాన్తరమున.

కమలమేషామ స్త్రీతి = కమలపత్నః, కమలపత్నః కరకాః యస్మిన్ సః = కమలపత్కరకః.

సుమేరుశిఖయా :- సుమేరోశిఖా = సుమేరుశిఖా, తయా = సుమేరుశిఖయా. కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచికచ్చాకితః :- మూర్ధని రోహ స్త్రీతి = మూర్ధరుహాణి. కన్దర్పస్య మూర్ధరుహాణి = కన్దర్పమూర్ధరుహాణి, కన్దర్పమూర్ధరుహాణాం మణ్డనమ్ = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనమ్, చమ్పకానాం స్రక్ = చమ్పకస్రక్, చమ్పకస్రగేవదామ = చమ్పకస్రగ్ధామ, కన్దర్ప మూర్ధరుహమణ్డనంచతత్ చమ్పకస్రగ్ధామచ = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామ, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జమే, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జసృరుచిః = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జసృరుచిః, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచికచ్చాకితః = కన్దర్పమూర్ధమహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచికచ్చాకితః, కన్దర్పమూర్ధమహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచికచ్చాకితః,

పతాన్తరమునందు - కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డన చమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచిర పరుచిః యస్మాస్మా = కన్దర్పమూర్ధమహమణ్డన చమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచి, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచికచ్చాకితః = కన్దర్పమూర్ధమహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ధామత్వదజ్జరుచికచ్చాకితః.

భావము :

నీవు గౌడదేశపు ప్రభువుతో కలిసినచో, మేరుపర్వత శిఖరముతోఁగలసిన మేఘమువలె కాననగును. ఎట్లనగా నా గౌడదేశప్రభువు కమల పత్కరకుడు. వచ్చరేఖతోఁగూడిన హస్తము కలవాడు. మేఘుడో; జలముతో గూడిన వడ గండ్లు గలవాఁడు. ఆ గౌడదేశపు ప్రభువు నల్లనివాడు. మేఘము నల్లనిది. కాన మేరు శిఖరముతో నట్టి మేఘమునకు కలయిక, నీతోడ గౌడ దేశమున కేర్పడిన కలయిక వంటిది. మఱియు అతనితోని కలయిక, మన్మథుని శిరోజముల యందలి యలంకారమైన చంపక పుష్పమాలవలె నుండును, కాన్క నల్లనిమైచాయ గల గౌడనృపతి బంగారు మైచాయగల నిన్ను స్వీకరించి పైవిధముగా శోభింపఁ గలడు. కాన వానిని వరింపుము. ॥౯౮॥

శ్లో. ఏతేన సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః

కౌక్షేయకాభిహతిభిర్విబభుర్విముక్తాః ।

ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా వికీర్ణాః

ప్రస్వేదబిన్దవ ఇవారినరేన్ద్రలక్ష్మ్యైః॥

99

ప. వి. ఏతేన—సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః - కౌక్షేయకాభిహతిభిః-విబభుః-
విముక్తాః, ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా-వికీర్ణాః-ప్రస్వేదబిన్దవః -
ఇవ-అరినరేన్ద్రలక్ష్మ్యైః.

ఆర్థము :- ఏతేన=ఈ గౌడభూపతిచే, కౌక్షేయకాభిహతిభిః; కౌక్షేయక=కత్తి
యొక్క, హతిభిః=దెబ్బలచే. విముక్తాః=విడువఁబడిన, అనగాకుమ్భ
స్థలముల నుండి భూమిపై వెదఁజల్లఁబడిన, సమ్ముఖ మిలత్కరి కుమ్భ
ముక్తాః, సమ్ముఖ=ఎదురెదురుగా, మిలత్=యుద్ధమునకై తలఁబడుచున్న
కరి=వీనుగుయొక్క, కుమ్భ=కుమ్భస్థలముల యందలి, ముక్తాః=ముత్య
ములు, ఏతద్భుజోష్మభృశనిః సహయా; ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క,
భుజోష్మ=బాహుప్రతాపమునకు, నిః సహయా=సహింపలేని, అరినరేన్ద్ర
లక్ష్మ్యైః=శత్రురాజుల లక్ష్మిచే, వికీర్ణాః=విడువఁబడిన, ప్రస్వేదబిన్దవ
ఇవ=చెమటబొట్టో యనునట్లు, విబభుః=ప్రకాశించినవి.

వి. ఇచ్చట ఏనుగుల కుమ్మస్థలములనుండి పడిన ముత్రములను శత్రు రాజుల లక్ష్మియొక్క చెమటబొట్టుగా సమ్యాపించుట వలన సుత్రేక్ష- ఇవశబ్దప్రయోగముచే నది వాచ్యము.

సమాసములు :

సముఖమిలతగ్గరికుమ్మముక్తాః :- సముఖం యథా తథా మిలన్తః = సముఖమిలన్తః, సముఖమిలన్తశ్చతే కరిణశ్చ = సముఖమిలతగ్గరిణః, సముఖమిలతగ్గరిణాంకుమ్భాః = సముఖమిలతగ్గరికుమ్భాః, సముఖమిలతగ్గరికుమ్మేషుముక్తాః = సముఖమిలతగ్గరికుమ్మముక్తాః ।

కౌక్షేయకాభిహతిభిః :- కుక్షేః అభిరూపః = కౌక్షేయకః, కౌక్షేయకస్య అభిహతయః = కౌక్షేయకాభిరూతయః, తాభిః = కౌక్షేయకాభిహతిభిః ।

ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా :- ఏతస్యభుజౌ = ఏతద్భుజౌ. ఏతద్భుజయోరూష్మ = ఏతద్భుజోష్మ. ఏతద్భుజోష్మభృశంసేసహయా = ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా, తయా = ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా ।

ప్రస్వేదబిన్దవః :- ప్రస్వేదస్యబిన్దవః = ప్రస్వేదబిన్దవః.

అరినరేన్ద్రలిక్ష్మాః :- అరయశ్చతే సరేన్ద్రాశ్చ = అరినరేన్ద్రాః, అరినరేన్ద్రాణాం, లక్ష్మీః = అరినరేన్ద్రలిక్ష్మీః, తయా = అరినరేన్ద్రలిక్ష్మాః ।

భావము :

ఈ గౌడభూపతి కత్తితో, యుద్ధమున నొకటి పైకి నొకటిగాఁ దలపడిన యేనుగులను కొట్టుటచే వాని కుమ్మస్థలములనుండి ముత్రములు క్రింద రాలు చున్నవి. ఏనుగుల కుమ్మస్థలములయందు ముత్రము లుండునని కవి సమయ ప్రసిద్ధి. అట్లు రాలిన ముత్రములు, యాతని భుజప్రతాపపు వేడిమిని నోర్చు జాలక యాతని భుజలక్ష్మి వదలిపెట్టిన చెమటబొట్టా ? యని భావింపఁదగినవై యున్నవి. అనగా నా గౌకోర్వీపతి మహా ప్రతాపశాలి గాన నీకు వరింప నర్హుఁడు. ॥౯౯॥

శ్లో. ఆశ్చర్యమన్యకకుభామవధీనవాప
దాజానుగాద్భుజయుగాదుదితః ప్రతాపః ।
వ్యాపత్ సదాశయవిసారితసప్తతన్తు
జన్మా చతుర్థశ జగన్తి యశఃపటశ్చ॥

ప.వి. ఆశ్చర్యమ్-అస్మ - కరుణామ్-అవధీన్ - అవాపత్-ఆజానుగాత్ - భుజ
యుగాత్-ఉదితః-ప్రతాపః-వ్యాపత్ - సదాశయవిసారితస ప్రతస్తుజన్మా-
చతుర్థశ-జగన్తి-యశఃపటః-చ.

అర్థము. అస్మ = ఈ గౌడ సరపతియొక్క, ఆజానుగాత్ = మోకాళ్ళవరకు
ప్రేలాడెడి, భుజయుగాత్ = బాహువుల జంటకుండి, ఉదితః = పుట్టిన,
ప్రతాపః = ప్రతాపము, కరుణాం = దిక్కులయొక్క, అవధీన్ = ఎల్లలను,
అసగా దిక్కుల యంచులను, అవాపత్ = పొందినది, ఏతత్ = ఇది,
ఆశ్చర్యమ్ = ఆశ్చర్యము. (కిచ్చి = మఱియు). సదాశయవిసారితస ప్రతస్తు
జన్మా; సదాశయ = పరిశుద్ధమైన మనస్సుచే, విసారిత = ఆచరింపఁబడిన,
స ప్రతస్తు = యాగములవలన, జన్మా = ఉద్భవించిన, పక్షాస్తరమునందు -
సదా = ఎల్లప్పుడు, శయ = ఆరచేతిచే, విసారిత = ప్రసరింపఁబడిన, స ప్ర
తస్తు = ఏడు దారములనుండి, జన్మా = ఉద్భవించిన, యశఃపటః =
కీర్తివస్త్రము, చతుర్థశ = నదునాలుగు, జగన్తి = ప్రపంచములను, వ్యాపత్
ఇతి చ = వ్యాపించెననునదియు, ఆశ్చర్యమ్ = అద్భుతము ! యాగముల
నాచరించుట, దిక్కుల యంచులకు వ్యాపించెడి కీర్తిని సంపాదించుట
యాజానుబాహువుగ నుండుటకు ఫలము.

వి. చాల కొద్దినూరమును వ్యాపించెడి బాహుద్వయమునుండి, దిక్కుల
యంచులకు వ్యాపించెడి కీర్తిని సంపాదించుట, ఏడు దారములచే బదు
నాలుగు లోకములకు వ్యాపించెడి కీర్తివస్త్రమును నుత్పత్తిచేయుట
విరుద్ధములు కాన, కారణవిరుద్ధ కార్యోత్పత్తి లక్షణమైన విరుద్ధా
లజ్కారము.

సమాసములు :

ఆజానుగాత్ :- జానుమభివ్యాప్య = ఆజాను, ఆజానుగచ్ఛతీతి = ఆజాను
గమ్, తస్మాత్ = ఆజానుగాత్ ।
భుజయుగాత్ :- భుజయోఃయుగమ్ = భుజయుగమ్, తస్మాత్ = భుజ
యుగాత్ ।

సదాశయవిసారితసప్తతస్తుజన్మా :- సన్చాసౌ-ఆశయశ్చ=సదాశయః,
సదాశయేనవిసారితాః=సదాశయవిసారితాః, సదాశయవిసారితాశ్చతేనప్త
తస్తవశ్చ = సదాశయవిసారితసప్తతస్తవః, సదాశయవిసారితసప్త
తస్తుభ్యః జన్మయన్మనః = సదాశయవిసారితసప్తతస్తుజన్మా ।

పక్షాస్తరమునందు-శయేనవిసారితాః=శయవిసారితాః, సదా, శయ
విసారితాః= సదాశయవిసారితాః, సప్తచతేనస్తవశ్చ = సప్తతస్తవః,
సదాశయవిసారితాశ్చతేనప్తతస్తవశ్చ=సదాశయవిసారితసప్తతస్తవః,
సదాశయవిసారితసప్తతస్తుభ్యః జన్మయన్మనః = సదాశయవిసారితసప్త
తస్తుజన్మా ।

యశఃపటః :- యశఏవపటః = యశఃపటః ।

భావము :

ఆ గౌడమహారాజునకు భుజములు మోకాళ్ళవఱకును వ్రేలాడుచుండును. అట్టి భుజములచే నతడు సమ్పాదించిన ప్రతాపము దిక్కుల యంచులను వ్యాపించుచున్నది. మఱియు శుద్ధమైన హృదయముచే నతడు ఆచరించిన సప్తతస్తువుల వలన అనగా యాగములవలన, (పక్షాస్తరమున) ఎల్లప్పుడు హస్తముచేఁ జాపఁబడిన యేడు నూలు దారములవలన-జన్మించిన కీర్తివస్త్రము పడునాలుగు లోకములను వ్యాపించినది. సప్తతస్తువు లనగా యాగములు, ఏడుదారములు అని రెండర్థములు. ఇచ్చట యాగము లను నర్థమును పరిగ్రహించినచో, వానివలన కీర్తియు, ఏడుదారము లను నర్థమునుఁ బరిగ్రహించినచో వానివలన వస్త్రము లభించుటవలన, నాతనికి కీర్తివస్త్రము లభించుట సరిపడును. కాన యాగాదుల నాచరించి గొప్ప యశమును సంపాదించిన యారాజును నీవు వరించుట యుచితమని భావము. ॥౧౦౦॥

జౌదాన్యసంవిదవలమ్భితశూన్యముద్రా

మస్మిన్దృశోర్నిపతితామవగమ్య భైమ్నః ।

స్వేనైవ జన్యజనతాన్యమశీగమత్తాం

సుజ్ఞం ప్రతీజ్ఞితవిభావనమేవ వాచః॥

ప.వి. ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రామ్ - అస్మిన్ - దృశోః - నిపతితామ్ -
అవగమ్య - భైరవ్యాః - స్వేన - ఏవ - జన్యజనతా - అన్యమ్ - అజీగమత్ -
తామ్ - సుజ్ఞం - ప్రతి - ఇజ్జితవిభావనమ్ - ఏవ - వాచః.

అర్థము. జన్యజనతా = దమయన్తి పల్లకిని మోసెడి వాహక జనసమూహము,
అస్మిన్ = ఈ గౌడరాజునందు, నిపతితాం = పడినటువంటి, భైరవ్యాః =
దమయన్తియొక్క, దృశోః = నేత్రములకు సంబంధించినదైన, ఔదాస్య
సంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రామ్; ఔదాస్యసంవిత్ = ఉపేక్షాబుద్ధిచే, అవ
లమ్బిత = పొందబడిన, శూన్యముద్రామ్ = నిఃస్పృహస్థితిని, అవగమ్య =
తెలుసుకొని, స్వేనైవ = స్వయముగనే మాటతో నవసరము లేకయే,
తాం = ఆ దమయన్తిని, అన్యం = మఱియొక, గృపం = రాజును,
అజీగమత్ = పొందించెను, తథాపి = అది యుక్తమే, సుజ్ఞంప్రతి = విజ్ఞత
గలవానినిఁ గూర్చి, ఇజ్జితవిభావనం = కనుసైగలు మున్నగువానిచే
హృదయమందలి భావములనుఁ బ్రకటించుటయే, వాచః = ప్రేరక
వాక్యములుగా నుండును.

వి. ఇచ్చట విజ్ఞానకు నిజ్జితవిభావనమే మాటలు అను సామాన్యముచే,
దమయన్తి నిస్పృహస్థితి యామెయొక్క యిజ్జితముతోడనే, తెలుసుకొని
యామె మాట నెదురుచూడక మఱియొక రాజుకడకు నామెను గొని
పోయిరను విశేషమును సమర్థించుటవలన నర్థాంతరన్యాసము.

సమాసములు :

ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రామ్ :- ఉదాస్తే ఇత్యుదాసా, ఉదా
సాయాః భావః = ఔదాస్యమ్, ఔదాస్యస్యసంవిత్ = ఔదాస్యసంవిత్,
శూన్యస్యముద్రా = శూన్యముద్రా. ఔదాస్యసంవిదా, అవలమ్బితా = ఔదాస్య
సంవిదవలమ్బితా, ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితా, శూన్యముద్రాయస్యాస్నా
= ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రా, తామ్ = ఔదాస్యసంవిదవ
లమ్బితశూన్యముద్రామ్.

జన్యజనతాః :- జనీం పహన్తితి = జన్మాః, జన్యా ఏవజనతా = జన్యజనతా!
సుజ్ఞమ్ :- సుష్ఠజానాతీతి = సుజ్ఞః, తమ్ = సుజ్ఞమ్.

ఇజ్జితవిభావనమ్ :- ఇజ్జితస్య విభావనమ్ = ఇజ్జిత విభావనమ్.

భావము :

వధువును మోయునట్టి వాహకజనము, దమయన్తి యొక్క కనుసైగలు మున్నగు నిజితములచేతనే యామెకు గౌడరాజునందుఁ గల్గిన విరక్తి నూహించుకొని, యామెచూట నెదురుచూడ నవసరములేకయే యామెను మఱియొక రాజు దగ్గరకుఁగొనిపోయినది. విజ్ఞులనుఁ గూర్చి ప్రేరణఁ జేయుటకు, కనుసైగలు మున్నగు నిజితములు చాలును. మాటలవసరములేదు. ॥౧౧౧॥

శ్లో. ఏతాం కుమారనిపుణాం పునరప్యభాణీత్
వాణీ సరోజముఖ ! నిర్భరమారభస్వ ।
అస్మిన్నసజ్కుచితపజ్కజసఖ్యశిషా
నిష్ఠాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని॥

102

ప. వి. ఏతాం-కుమారనిపుణాం-పునః-అపి-అభాణీత్-వాణీ-సరోజముఖ-నిర్భరమ్-ఆరభస్వ-అస్మిన్-అసజ్కుచితపజ్కజసఖ్యశిషానిష్ఠాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని.

అర్థము :- వాణీ=సరస్వతీదేవి ! కుమారనిపుణాం = బాలికకయైనను నిపుణురాలైన, దమయన్తిని, -లేదా-కుమారనిపుణాం;కు=భూమికి, మార=మన్మథుఁడైన నలుని యందు, నిపుణామ్=ఆసక్తి గలదియు,నగు ఏతాం=ఈదమయన్తిని, పునరపి = మరలను, అభాణీత్=పలికినది. హేసరోజముఖ=ఓ పద్మవదనా ! అస్మిన్=ఈ రాజునందు, అసజ్కుచితపజ్కజసఖ్యశిషానిష్ఠాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని;అసజ్కుచిత=వికసించిన. పజ్కజ=తామరపూవుతో, సఖ్య=చెలిమిని, శిషా=నేర్పుటయందు, నిష్ఠాత=సమర్థమైన, దృష్టి=దృష్టులచే పరిరమ్భవిజృమ్భితాని, పరిరమ్భ=కౌగిలింపులయొక్క, విజృమ్భితాని=చేష్టలను, నిర్భరం=గట్టిగా ఆరభస్వ=చేయుము. వీనినిఁజూడుమని యర్థము.

సమాసములు :

కుమారనిపుణామ్ :- నిపుణాచసా కుమారీచ=కుమార నిపుణా, తామ్=కుమారని పుణామ్. లేదా, కోః మారః=కుమారః, కుమారే నిపుణా=కుమారనిపుణా, తాం=కుమార నిపుణామ్.

హేసరోజముఖి :- సరోజమివముఖం యస్యాస్యా-సరోజముఖీ, తస్యాస్స మ్బుద్ధిః=హేసరోజముఖి.

నిర్భరమ్ :- నిర్గతఃభరః యస్మిన్ కర్మణితద్యథా భవతితథా=నిర్భరమ్. అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని :- న సజ్గుచితమ్, అసజ్గుచితమ్ అసజ్గుచితంచతత్పజ్గుజంచ=అసజ్గుచితపజ్గుజమ్, సఖ్యః భావః=సఖ్యమ్, అసజ్గుచితపజ్గుజేనసఖ్యమ్=అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యమ్ అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని. అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని=అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని. అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని=అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని. అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని=అసజ్గుచితపజ్గుజసఖ్యశిక్షానిష్ఠాతదృష్టిపరితమ్బవిజృమ్భితాని.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి, నలుని, తదితరుని, గుత్తించుటలో నేర్పుగల దమ యన్తనిఁ గూర్చి మఱల చెప్పదొడగినది. ఓ పద్మవదనా-నీకన్నులు పద్మములతోడ చెలిమిని నెఱపుటలో నేర్పుగలవి కాన నట్టి కన్నులతోనా లిజ్జనాది చేష్టలను గట్టిగా నీతనియందుఁ జేయుము. అనగా నీతనిఁ జూడుము. ॥౧౦౨॥

శ్లో. ప్రత్యర్థిపార్థివపయోనిధిమాథమన్త
పృథ్వీధరః పృథురయం మథురాధినాథః ।
అశ్మశ్రుజాతమనుయాతి న శర్వరీశః
శ్యామాజ్గుకర్చురవపుర్వదనాబ్జమన్యైః ॥

103

ప. వి. ప్రత్యర్థిపార్థివపయోనిధిమాథమన్తపృథ్వీధరః-పృథుః-అయం-మథురాధినాథః-అశ్మశ్రుజాతమ్-అనుయాతి - న-శర్వరీశః- శ్యామాజ్గుకర్చురవపుః-వదనాబ్జమ్-అన్యైః.

అర్థము. ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధి మాధమన్త పృథ్వీధరః ; ప్రత్యర్థి పార్థివ = శత్రురాజులనెడి, పయోనిధి = సముద్రమును, మాధ = చిలుకుటయందు మన్త పృథ్వీధరః = మన్తర పర్వతమైన, పృథుః = గొప్పవాడైన. ఆయం = ఈ యెదుటకున్నరాజు, మధురాధి నాథః = మధురకు ప్రభువు. అశ్మశ్రు జాతమ్ = మీసములుగూడ పుట్టని, అస్య = ఈ రాజుయొక్క, వదనాబ్జం = ముఖపద్మమును, శ్యామాజ్క-కర్చురవపుః; శ్యామాజ్క = నల్లని గుర్తుతో కర్చుర = చిత్రమైన, వపుః = ఆకృతిగల, శర్వరీశః = నన్నుఁడు, నాను యాతి = అనుకరింపలేడు. కలజ్కము పహించిన చన్దుడు కళజ్కర హితమైన ముఖమునెట్లు, అనుకరింపఁగలడు. జాల్యయౌవన వయస్సుల సంధియందున్న ఋతనిసె నీవు వరించుటయచితము.

వి. ప్రత్యర్థి పార్థివులను పయోనిధితో రూపించుటవలన తాద్రూప్యరూపకము రాజును మన్తరపర్వముతో నేకము గావించుటవలన నభేదరూపకము.

సమాసములు :

ప్రత్యర్థి పార్థివ పయోనిధి మాధమన్త పృథ్వీధరః :- ప్రత్యర్థినశ్చతే, పార్థివాశ్చ = ప్రత్యర్థి పార్థివా, ప్రత్యర్థిపార్థివాపవీవయోనిధిః = ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధిః, ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధేః మాధః = ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధి మాధః, ప్రత్యర్థి పార్థివ పయోనిధిమాధేమన్త పృథ్వీధరః = ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధి మాధమన్త పృథ్వీధరః ।

మధురాధినాథః :- మధురాయాః అధినాథః, మధురాధినాథః ।

అశ్మశ్రుజాతమ్ :- జాతం శ్మశ్రు. యస్యసః = శ్మశ్రుజాతః, సశ్మశ్రు జాతః = అశ్మశ్రుజాతః తమ్ = అశ్మశ్రుజాతమ్ ।

శర్వరీశః :- శర్వర్యాః ఈశః = శర్వరీశః ।

శ్యామాజ్క-కర్చురవపుః :- శ్యామః అజ్కః యస్యతత్ = శ్యామాజ్కమ్, కర్చురంచతత్వపుశ్చ = కర్చురవపుః. శ్యామాజ్కం కర్చురవపుః యస్యసః = శ్యామాజ్క-కర్చురవపుః.

వదనాబ్జమ్ :- వదనమ్, అబ్జమివ = వదనాబ్జమ్, తత్ = వదనాబ్జమ్.

భావము :

మథురను పాలించెడి యీరాజు, శత్రుసాగరమును మధించుటలో మన్దర పర్వతము. మీసములుగూడ మొలవని యీతనిముఖారవిన్దమును, నల్లని కలజ్జముతోఁ గూడిన చన్ద్రు డనుకరింపలేడు. కావున నింతగొప్ప వాడైన వీనిని నీవు వరించుట యుక్తము ॥౧౦౩॥

శ్లో. బాలే ! ధరాధరితనై కవిధప్రవాలే !

పాణౌ జగద్విజయకార్మణమస్య పశ్య !

వ్యాఘాతజేన రిపురాజకధూమకేతు

తారాయమాణముపరజ్య మణిం కిణేన॥

104

ప. వి. బాలే-అధరాధరితనై కవిధప్రవాలే-పాణౌ-జగద్విజయకార్మణమ్-అస్య-పశ్య-వ్యాఘాతజేన-రిపురాజకధూమకేతుతారాయమాణమ్-ఉపరజ్య-మణిం-కిణేన.

అర్థము. అధరాధరితనై క విధప్రవాలే !, అధర=పెదవిచే, అధరిత=తిరస్కరింపఁబడిన, నై కవిధ= పలువిధములైన, ప్రవాళే=పగడములు, చిగుళ్లు మున్నగువానిని కల, హే బాలే=ఓ బాలా ! అస్య=ఈ మధురాప్రభువు యొక్క, పాణౌ=హస్తమునందు, జగద్విజయ కార్మణమ్; జగద్విజయ=ప్రపంచ విజయమునకు సాధనమైన, కార్మణం = వశీకరణౌషధము వ్యాఘాతజేన = గాయమువలనఁగల్గిన, కిణేన=మచ్చచే, లేదా, కాయచే, ఉపరజ్య=ఉపరాగమునుఁబొంది, (నలుపువన్నెనుఁబొంది యని యర్థము) (స్థితమ్=ఉన్నది) రిపురాజకధూమకేతుతారాయమాణం; రిపురాజక = శత్రురాజుల సమూహమునకు, ధూమకేతుతారాయమాణమ్; ధూమకేతుతారా=తోకచుక్కవలె, ఆయమాణం=ఆచరించుచున్న, మణిం=రత్నమును పశ్య=చూడుము.

సమాసములు :

అధరాధరిత నై కవిధప్రవాలే :- అధరేణ అధరితాని=అధరాధరితాని, నపీకవిధాని=నెకవిధాని, నై కవిధాని చ తాని ప్రవాలానిచ=నై కవిధ ప్రవా

లాని, అధరాధరితాని నై కవిధప్రవాలాని యస్యాస్సా=అధరాధరిత నై క విధప్రవాలా ! తస్యాస్సమ్బుద్ధిః, అధరాధరిత నై కవిధప్రవాలే !

జగద్విజయకార్యణమ్ :- జగతాం విజయః=జగద్విజయః, జగద్విజయస్య కార్యణమ్=జగద్విజయకార్యణమ్, తత్,=జగద్విజయకార్యణమ్. ।

వ్యాఘాతజేన :- వ్యాఘాతాత్ జాయత ఇతి వ్యాఘాతజః, తేన=వ్యాఘాత జేన ।

రిపురాజకధూమకేతు తారాయమాణమ్ :- రాజ్ఞాం సమూహః=రాజకమ్, రిపుశ్చతత్, రాజకంచ=రిపురాజకమ్. రిపురాజకస్య ధూమకేతుః=రిపు రాజక ధూమకేతుః, రిపురాజక ధూమకేతు రేవతాతా=రిపురాజక ధూమ కేతుతారా, రిపురాజక ధూమకేతుతారేవ ఆచరతీతి=రిపురాజక ధూమ, కేతుతాతారాయమాణః, తమ్ = రిపురాజక ధూమకేతుతారాయమాణమ్

భావము:

పగడములు, చిగుళ్లు మున్నగు పెక్కు విధములగు ప్రవాళములను తిరస్కరించిన పెదవి కల యో బాలా ! ఈ మధురాధిపతి యొక్క హస్తము నందు ప్రపఞ్చ విజయసాధనమైన వశీకరణౌషధమున్నది. యుద్ధములయందలి గాయమువలనఁగల్గినల్లబడిన కాయగలదు. మఱియు శత్రురాజుల పాలిటికి తోక చుక్కవలె మెఱిసెడి కజ్జణమణి గూడ నతని హస్తమునఁ గలదు. దానిని । జూడుము. ॥౧౦౪॥

శ్లో. ఏతద్భుజారణీసముద్భవవిక్రమాగ్నిం

చిహ్నం ధనుర్గుణకిణః ఖలు ధూమలేఖా ।

జాతం యయారిపరిషన్మశకార్థయాఽశ్రు

విస్రవాణాయ రిపుదారదృగమ్భజేభ్యః॥

105

ప. వి. ఏతద్భుజారణీసముద్భవవిక్రమాగ్నిచిహ్నం- ధనుర్గుణకిణః- ఖలు - ధూమలేఖా - జాతం - యయా - అరిపరిషన్మశకార్థయా - అశ్రువిస్రవాణాయ - రిపుదారదృగమ్భజేభ్యః.

అర్థము. ఏతద్భుజారణీ సముద్భవ విక్రమాగ్ని చిహ్నమ్; ఏతత్ = ఈ రాజు యొక్క, భుజారణీ=భుజములనెడి యరణిక ట్టెయందు, సముద్భవ=జన్మిం

చిన, విక్రమాగ్ని = పరాక్రమాగ్నియొక్క, చిహ్నం = గుర్తైన, ధనుర్గుణ
 కిణః, ధనుర్గుణ = వింటెనారి వలన, కిణః = మచ్చయే, ధూమలేఖా ఖలు =
 ధూమరాజి గదా ! అరిపరిషన్మ శకార్థయా, అరిపరిషత్ = శత్రుసమూ
 హామనెడి, మశక = దోమలను, అర్థయా = తొలగించుటయే ప్రయోజనముగా,
 గల్గిన, యయా = ఏ ధూమరాజిచే, రిపుదారదృగమ్బుజేభ్యః, రిపుదార =
 శత్రుభార్యలయొక్క, దృగమ్బుజేభ్యః = తామరపూవులవంటి కనులనుండి,
 అశ్రువి స్రావణాయ; అశ్రు = కన్నీటిని, విస్రావణాయ = స్రవింపజేయు
 టకు, జాతమ్ = సాధనముగానేర్పడుట జరిగినది.

- వి. ఇచ్చట భుజములను అరణి కట్టెగను, పరాక్రమము నగ్నిగను వింటి
 నాతివలని మచ్చను ధూమపక్షిగను, శత్రుసమూహమును దోమలుగను
 రూపించుటవలన రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ఏతద్భూజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్ని చిహ్నం :- ఏ తస్య భుజైవ
 ఆరణిః = ఏతద్భూ జారణిః, ఏతద్భూ జారణేః, సముద్భవః యస్యసః =
 ఏతద్భూ జారణి సముద్భవః, ఏతద్భూ జారణి సముద్భవశ్చాసౌ విక్ర
 మాగ్నిశ్చ = ఏతద్భూజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్నిః, ఏతద్భూ జారణి
 సముద్భవ విక్రమాగ్నేః చిహ్నమ్ = ఏతద్భూజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్ని
 చిహ్నమ్ !

ధనుర్గుణకిణః :- ధనుషః గుణః = ధనుర్గుణః. ధనుర్గుణ స్యకిణః = ధను
 ర్గుణకిణః.

ధూమలేఖా :- ధూమస్యలేఖా = ధూమలేఖా

అరిపరిషన్మ శకార్థయా :- అరీణాం పరిషత్ = అరిపరిషత్, అరిపరిషదేవ
 మశకాః = అరిపరిషన్మ శకాః. అరిపరిషన్మ శకాః అర్థః యస్యాస్యా =
 అరిపరిషన్మ శకార్థా, తయా = అరిపరిషన్మ శకార్థయా.

అశ్రువిస్రావణాయ :- అశ్రుణాం విస్రావణమ్ = అశ్రువిస్రావణమ్,
 తస్మై = అశ్రువిస్రావణాయ.

రిపుదారదృగమ్బుజేభ్యః :- రిపూణాందారాః = రిపుదారాః, దృశః అమ్బు

జాసివ=దృగము జాసి రిపుదారాదాం దృగము జాసి, రిపుదారదృగము జాసి, తేభ్యః - రిపుదారదృగము జేభ్యః ।

భావము :

ఈ రాజు చేతియందు పింజినారివలన నేర్పడిన మచ్చయున్నది. అది ఈతని భుజమనెడి యరణి కట్టియందుద్భవించిన పరాక్రమాగ్నికి చిహ్నమైన పొగగా నున్నది. ఆ పొగ, శత్రువులనెడి దోమలను తఱుముటకు వేయఁబడగా నది ఆతని శత్రుశ్రీల నయవద్మములనుండి కన్నీటిని కార్పించుటకును సాధనముగా నేర్పడినది. ॥౧౦౮॥

శ్లో. శ్యామీకృతాం మృగమదై రివ మాధురీణాం

ధౌతైః కలిన్దతనయామధిమధ్యదేశమ్ ।

తత్రాఽప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం

రోమావలీమివ విలోకయితాసి భూమేః॥

106

ప.వి. శ్యామీకృతాం - మృగమదైః - ఇన-మాధురీణాం - ధౌతైః - కలిన్దతనయామ్ - అధిమధ్యదేశమ్ - తత్ర - ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం - రోమావలీమ్ - ఇవ - విలోకయితాసి - భూమేః.

అర్థము. మాధురీణాం=మధురానగరియందు జన్మించిన శ్రీలయొక్క, ధౌతైః=కడుగఁబడిన, మృగమదైః రివ=కస్తూరికాలేపములతో ననునట్లు, శ్యామీకృతాం=నల్లనిదిగాఁ జేయఁబడినదియు, అధిమధ్యదేశం=మధ్యదేశమునందు అనగా మధ్యదేశమును దేశ విశేషమునందు, (శరీరమందలి మధ్యభాగమునందు) ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం; ఆప్త=పొందఁబడిన, కాలియమహాహ్రద=కాలియనాగునియొక్క, మహాహ్రద=గొప్ప మడుగనెడి, నాభి=పొక్కిలియొక్క, శోభాం=శోభ గల్గిన (కావుననే) భూమేః=భూమికి. రోమావలీమివ = నూగారో యనునట్లున్న, కలిన్దతనయామ్=కాలిన్ది యను నదిని, తత్ర=ఆ మధురయందు, విలోకయితాసి=చూడఁగలవు.

వి. మధురయందలి కాలిన్ది యా నగరస్త్రీల కస్తూరికాలేపములతో నల్లబడక పోయినను, నల్లఁబడినట్లు భావించుట వలన నుత్తేష.

అట్లే, కాలిన్ది భూమికి నూగారుగా లేకపోయినను, నూగారో యని భావించుటవలన నదియు నుత్తేష. రెండుచోట్లను, వ్యజ్ఞకమగు నివ శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నివి వాచ్యములు.

సమాసములు :

శ్యామీకృతామ్ :- అశ్యామా, శ్యామాసమృద్యమానాకృతా = శ్యామీ కృతా, తామ్ = శ్యామీకృతామ్ ।

మాధురీణామ్ :- మధురాయాం జాతాః = మాధుర్యః, తాసామ్ = మాధు రీణామ్ ।

అధిమధ్యదేశం :- మధ్యదేశే = అధిమధ్యదేశమ్ ।

ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభా :- కాలియస్యమహాహ్రదః = కాలియ మహాహ్రదః, కాలియమహాహ్రద ఏవనాభిః = కాలియమహాహ్రదనాభిః, కాలియమహాహ్రదనాభేః శోభా = కాలియమహాహ్రదనాభిశోభా, ఆప్తా- కాలియమహాహ్రదనాభిశోభాయయాసా = ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభి శోభా, తామ్ = ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభామ్ ।

రోమావలీమ్ :- రోష్ట్రామావలీ = రోమావలీ, తామ్ = రోమావలీమ్ ।

భాషము :

మధ్యదేశమునందు కాలిన్ది యను నది ప్రవహించుచున్నది. అదియే యమున యని ప్రసిద్ధము. అది సహజముగా నల్లనివర్ణము గల్గినదై కాన వచ్చును. కాని మధురానగర స్త్రీలు ఆ నదియందు జలకములాడు సమయమున వారిమై పూతయగు కస్తూరి, నదియందు కలియుటచే నది నల్లఁబడినదో యను నట్లు కానవచ్చుచున్నది. ఆ నదియందు కాలియుడను మహాసర్పము నివసించు గొప్ప మడుగుఁ గలదు. ఆ మడుగు ఆ కాలిన్దికి నాభివలె శోభించుచున్నది. అది శరీరమధ్యదేశము వంటి మధ్యదేశమున శోభించుచున్నది. కావుననే యా నది భూమికి నూగారో యనునట్లు వెలయుచున్నది. నీ వా రాజును వరించినచో నా నదిని నీవు చూడగల్గుదువు. ॥౧౦౬॥

శ్లో. గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచార
నిర్వాసితాహిని ఘనే సురభిప్రసూనే ।
తస్మిన్ననేన సహ నిర్విశ నిర్విశజ్జం
వృన్ధావనే వనవిహారకుతూహలాని॥

107

ప.వి. గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచారనిర్వాసితాహిని - ఘనే - సురభిప్రసూనే -
తస్మిన్ - అనేన - సహ - నిర్విశ - నిర్విశజ్జం - వృన్ధావనే - వనవిహారకుతూ
హలాని.

అర్థము. గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచారనిర్వాసితాహిని; గోవర్ధనాచల =
గోవర్ధనపర్వతమందలి, కలాపిచయ=నెమళ్ళ గుంపుయొక్క, ప్రచార=
సజ్జారముచే, నిర్వాసిత=తఱుమఁబడిన, అహిని = సర్పములు గలిగి
నదియు (అందువలన నిర్భయవిహారము గల్గిన), ఘనే = చట్టమైన,
సురభిప్రసూనే = వాసంతపుష్పములు గల్గిన లేదా సుగంధపుష్పములు
గల్గిన, తస్మిన్=ఆ ప్రసిద్ధమైన, వృన్ధావనే=వృన్ధావనమునందు, అనేన
సహ=ఈ రాజుతోడ, నిర్విశజ్జం=నిర్భయముగా, వనవిహార కుతూ
హలాని=ఆరణ్యవిహార సుఖములను, నిర్విశ=అనుభవింపుము.

సమాసములు :

గోవర్ధనాచల కలాపి చయప్రచార నిర్వాసితాహిని :- గోవర్ధన ఇతి
అచలః=గోవర్ధనా చలః, గోవర్ధనాచలే కలాపినః=గోవర్ధనాచల కలా
పినః, గోవర్ధనాచల కలాపినాంచయః=గోవర్ధనాచల కలాపిచయః, గోవ
ర్ధనాచల కలాపిచయస్య ప్రచారః=గోవర్ధనాచల కలాపిచయ ప్రచారః,
గోవర్ధనాచల కలాపిచయ ప్రచారేణ నిర్వాసితాః= గోవర్ధనాచల కలాపి
చయ ప్రచార నిర్వాసితాః, గోవర్ధనాచల కలాపిచయప్రచార నిర్వాసితాః,
అహయః యస్మిన్ తత్=గోవర్ధనాచల కలాపిచయ ప్రచార నిర్వాసి
తాహి.

సురభిప్రసూనే :- సురభేః ప్రసూనానియస్మిన్ తత్=సురభిప్రసూనం
తస్మిన్=సురభిప్రసూనే. సురభీణి ప్రసూనాని యస్మిన్ తత్=సురభి
ప్రసూనమ్, తస్మిన్ = సురభిప్రసూనే.

నిర్విశజ్జమ్ :- నిర్గతా విశజ్జా యస్మిన్ కర్మణితత్ యథా భవతి
తథా=నిర్విశజ్జమ్.

వనవిహార కుతూహలాని :- వనవిహారః = వనవిహారః, వనవిహారస్య
కుతూహలాని=వనవిహార కుతూహలాని.

భాషము :

ఈ దేశమందు ప్రసిద్ధమైన గోవర్ధనగిరియు, శ్రీకృష్ణ భగవానుడు విహరించిన వృన్దావనము కలవు. ఆ గోవర్ధనగిరియందు నెమళ్లు సంచరించుట వలన వాని భయమునకు సర్పములు తొలగిపోవును. అందు వనస్తములోని సుగంధి పుష్పములు మెండుగా నుండును. మఱియు వివిధ వృక్ష లతాగుల్మములచే నవ్చుట బృన్దావనము సూర్యకిరణములు చొచ్చుకొనుటకు సాధ్యము కానంత దట్టముగా వెలయుచున్నది. కాన నీవు (మధురాధిపతిని వలచితివేని) ఆతనితో వనవిహార విలాసములను నిర్భయముగా ననుభవింపఁ గలవు. ॥౧౦౭॥

శ్లో. భావీ కరః కరరుహాఙ్గరకోరకోఽపి
తద్వల్లిపల్లవచయే తవ సౌఖ్యలక్ష్యః ।
అస్తస్తద్వాదాస్యహృతసారతుషారభాను
శోభానుకారి కరిదస్తజకజ్జకాజ్జః॥

108

ప. వి. భావీ-కరః-కరరుహాఙ్గరకోరకః-అపి-తద్వల్లిపల్లవచయే-తవ-సౌఖ్య
లక్ష్యః—అస్తః — తద్వాదాస్యహృతసారతుషారభానుశోభానుకారికరిదస్తజ
కజ్జకాజ్జః.

అర్థము. తద్వాదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభాను కారికరిదస్త జకజ్జకాజ్జః,
త్వత్=నీయొక్క, ఆస్య=ముఖముచే, హృత=హరింపఁబడిన, సార=సార
ముగల, తుషారభాను=చంద్రునియొక్క, శోభా=పరాజయ చిహ్నమైన
తెల్లనికాంతిని, అనుకారి=అనుకరించు, కరిదస్తజ=ఏనుగుదస్తమునుండి
యుద్భవించిన, కజ్జణ=కడియమును, అజ్జః=గుఱ్ఱుఁగాఁగల్గిన, తవ=
నీయొక్క కరః = హస్తము, కరరుహాఙ్గర కోరకోఽపి = కరరుహా
ఙ్గర=ననలపంటి గోరులనెడు, కోరకోఽపి=మొగ్గులుకలదైనను, ఎఱ్ఱగా

సుండుటవలనను మృదువుగా సుండుటవలనను, సిది నఖమా? లేక మొగ్గా? యను సంశయమునకు విషయమైనను, తద్వల్లి పల్లవచయే; తత్=అ వనమందలి, వల్లి=తీగెలు, పల్లవ = చిగుళ్లు అను పీసియొక్క, చయే= సమూహమునందు, అంతః=మధ్యభాగమున, సౌఖ్యలక్ష్యః; సౌఖ్య=సుఖ ముగా, లక్ష్యః=చూడఁదగినదిగా, భావీ=ఉండఁగలదు.

వి. ఇచ్చట చిగుళ్లతోటి సాదృశ్యము వలన, ఇది చిగురా, లేక హస్తమా, యని సందేహింపఁ జూడెన దమయన్తి హస్తమును నామె దంతకజ్జణ ముచే గుఱ్ఱింపఁగలుగుటచే నెశ్చయాన్తమైన సందేహాలజ్జారము.

సమాసములు :

కరరుహాజ్జర కోరకః :- కరేరోహస్తీతి=కరరుహః, కరరుహః ఆజ్జరా ఇవ=కరరుహాజ్జరాః, కరరుహాజ్జరాః కోరకాః యస్యసః =కరరుహాజ్జర కోరకః ।

తద్వల్లిపల్లవచయే: వల్లయశ్చ పల్లవాశ్చ=వల్లిపల్లవాః, వల్లి పల్లవానాం చయః=వల్లిపల్లవచయః. తస్మిన్ వల్లిపల్లవచయః=తద్వల్లిపల్లవచయః, తస్మిన్ తద్వల్లిపల్లవచయే.

సౌఖ్యలక్ష్యః:- సుఖినః భావః=సౌఖ్యమ్, సౌఖ్యేనలక్ష్యః=సౌఖ్యలక్ష్యః. త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభానుకారికరిదన్త జకజ్జణాజ్జః: తవ అస్యమ్=త్వదాస్యమ్, త్వదాస్యేనహృతః=త్వదాస్యహృతః, త్వదాస్యహృతః సారః యస్మాత్సః=త్వదాస్యహృతసారః, తుషారమయా భానవః యస్యసః=తుషారభానుః, త్వదాస్యహృతసారశ్చాసౌ తుషార భానుశ్చ=త్వదాస్యహృతసారతుషారభానుః, త్వదాస్యహృతసార తుషార భానోః శోభా=త్వద్వాస్యహృతసార తుషారభాను శోభా. త్వదాస్యహృత సార తుషారభానుశోభా మను కరోతీతి=త్వదాస్యహృతసారతుషారభాను శోభానుకారి, కరిణః దన్తః=కరిదన్తః, కరిదన్తాత్ జాయతఇతి= కరిదన్తజం. కరిదన్తజం చ తత్కజ్జణంచ=కరిదన్తజకజ్జణం, త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభాను కారిచతత్ కరిదన్తజకజ్జణం చ=త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభాను కారికరిదన్తజకజ్జణమ్,

త్వదాస్యహృతసారతుషారభానుశోభానుకారికరిదస్తజ కజ్జణం అజ్జః
యస్యసః=త్వదాస్యహృతసారతుషారభాను శోభాను కారికరిదస్తజ
కజ్జణాజ్జః॥

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీవు బృన్దావనమునందు సంచరించునపుడు నీచేతులు
నీగోళ్ళు చిగుళ్ళవలెనున్నను నా వనమందలి చిగుళ్ళమధ్య సుఖముగ కాసనగును.
ఏలయనగా—నీ వదనముచే సారముగోల్పోయి తెల్లబడి చంద్రునివలె ధవళమైన
గజదస్తముతో నిర్మింపబడిన కజ్జణము నీ చేతికిఁదొడిగియుండుటవలన నది
తెల్లగానుండి చిగుళ్ళతోఁబాటు కలసిపోయిన నీ హస్తములను గోళ్ళను ప్రత్యేక
ముగా జూపకలదు. గజదస్తముతో చేయఁబడిన యా కజ్జణముచుట్టు తెల్లగ
నుండి మధ్యరస్థమునుగల్గియుండుటవలన సారభూతమగు మధ్యభాగముఁదొల
గిన చంద్రునివలె కాసనగును. అట్టి కజ్జణము చిగుళ్ళతో కలసిపోయి భేదము
తెలియకకృముగాని నీ హస్తములను గోళ్ళను, ఆ బృందావనమునందుఁ
బ్రత్యేకముగాఁగాసపచ్చనట్లు చేయఁగలదని యాశయము॥౧౦౮॥

శ్లో. తజ్జః శ్రమామ్బుసురతాస్తముదానితాస్త
ముత్కణ్ఠకేస్తనయుగే తవ సజ్చరిష్ఠః ।
ఖజ్జన్ప్రభజ్జనజనః పథికః పిపాసుః
పాతుం కురజ్జమదపజ్జిలమప్యశజ్జమ్॥ 109

ప. వి. తజ్జః— శ్రమామ్బు— సురతాస్తముదా— నితాస్తమ్— ఉత్కణ్ఠకే—
స్తనయుగే— తవ—సజ్చరిష్ఠః— ఖజ్జన్— ప్రభజ్జనజనః— పథికః—
పిపాసుః— పాతుం— కురజ్జమదపజ్జిలమ్— అపి—అశజ్జమ్.

అర్థము. సురతాస్తముదా ; సురతాస్త=సమ్మోగావసానమందు, ముదా=సంతోష
ముతో, నితాస్తమ్=మిక్కిలి. ఉత్కణ్ఠకే=పులకములతోఁగూడిన,
(ముళ్ళతోఁగూడిన), తవ = నీ యొక్క, స్తనయుగే=చనుదోయిపై,
సజ్చరిష్ఠః=సజ్చరింపఁగోరినవాడును, ఖజ్జన్=చెట్లతోఁడను తీగలతోఁ
డనుఁగూడియుండుటవలన, మెల్లగా నడచుచువాడును (ముళ్ళతోఁ
గూడియుండుటవలన కుంటి కుంటిగా నడచువాడును), పథిక=బాట

సారియు, (కావుననే) పిపాసుః=దప్పిగొనినవాడును, నగు, తజ్జః= ఆ బృన్దావనమందుద్భవించిన, ప్రభజ్జనజనః=వాయువనెడి జనము, కురజ్జమదపజ్జిలమపి; కురజ్జమద=కస్తూరిచే, పజ్జిలమపి=అడుసుగమ్మినదైనను, శ్రమామ్బు=సమ్భాగకాలమందలి చెమట నీటిని, అశజ్గమ్=సప్రోచమలేక పాతా=పానముచేయఁగలడు అనగా నీ స్వేదమునుఁ బానముఁజేయును. ఎక్కువశ్రమచే దప్పిగొనిన బాటసారి ముళ్ళతోఁ గూడిన బురదనీజినెట్లుత్రాగునో యట్లే దప్పిగొనిన యా బృన్దావనమందలి వాయువు నీ స్వేదజలమునుఁద్రాగునని యర్థము. అనగా నచ్చటి గాలి నీ చెమటనుఁబోగొట్టును.

సమాసములు :

తజ్జః : తస్మాత్ జాయత ఇతి=తజ్జః !

సురతాంతముదా : సురతస్య అంతః=సురతాంతః, సురతాంతేముఁ=సురతాంతముత్, తయా=సురతాంతముదా.

ఉత్కణ్ఠకే : ఉద్గతాః కణ్ఠకాః యస్మిన్ తత్=ఉత్కణ్ఠకమ్, తస్మిన్=ఉత్కణ్ఠకే.

స్తనయుగే : స్తనయోః యుగమ్=స్తనయుగమ్, తస్మిన్=స్తనయుగే.

ప్రభజ్జనజనః : ప్రభజ్జన ఇతిజనః=ప్రభజ్జనజనః ।

పిపాసుః : పాతుమిచ్ఛః=పిపాసుః ।

కురజ్జమదపజ్జిలమ్ : కురజ్జస్యమదః=కురజ్జమదః, కురజ్జమదేన పజ్జిలమ్, కురజ్జమదపజ్జిలమ్, తత్=కురజ్జమదపజ్జిలమ్.

అశజ్గమ్ : అవిద్యమానాశఙ్గాయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతి తథా=అశజ్గమ్.

భావము :

సమ్భాగాంతమందు ఆనందముతో నీ శరీరము ఉత్కణ్ఠకితమగును, అనగా ముళ్ళతోగూడినదిగను పులకములలో గూడినదిగనునగును. ఆ బృన్దావనమందుద్భవించిన వాయువు, బాటసారివలె అలసి, దప్పికనొంది, కస్తూరితో బురదగమ్మినను నీ స్వేదజలమును, బానముగావించి దప్పికఁదీర్చుకొనును. లోక

మున దప్పికొనినవాఁడు ముండ్రతోను, బురదతోను, గూడినను, నట్టిసీటినిఁ
ద్రావి తన దాహమునెట్టో తీర్చుకొనున గదా. బృన్దావనమందు సీవు ఈ రాజుతో
సమ్మోగకేళి జరిపినపిదప నీ యొడలియందు పొడమిన చెమటను నందలిమన్ద
మారుతము అపహరించునని యాశయము-॥౧౦౯॥

శ్లో. పూజావిధౌ ముఖభుజాముపయోగినో యే

విద్యత్కరాః కమలనిర్మలకాన్తిభాజః ।

లక్ష్మీచనేన దధతానుదినం వితీర్ణైః

స్తే హాటకైః స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః॥ 110

ప. వి. పూజావిధౌ - ముఖభుజామ్ - ఉపయోగినః - యే - విద్యత్కరాః - కమల
నిర్మలకాన్తిభాజః - లక్ష్మీమ్ - అనేన - దధతా - అనుదినం - వితీర్ణైః - తే -
హాటకైః - స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః.

అర్థము. ముఖభుజాం = దేవతలయొక్క, పూజావిధౌ = అర్చనావిధియందును,
యాగాదికార్యములయందును, యే విద్యత్కరాః = ఏ విద్వాంసులహస్త
ములు, కమలనిర్మల కాన్తిభాజః ; కమల = దానజలముచే, నిర్మల = శుద్ధ
మైన, కాన్తి = కాన్తిని, భాజః = పొందినవో, లేదా కమల = పద్మముల
యొక్క, నిర్మల = స్వచ్ఛమైన, కాన్తి = కాన్తిని, భాజః = పొందినవో,
తే = ఆ విద్వాంసులహస్తములు, లక్ష్మీం = లక్ష్మిని, దధతా = ధరిం
చుచున్న, అనేన = ఈ రాజుచే, అనుదినం = ప్రతిదినము, వితీర్ణైః =
ఈయఁబడిన, హాటకైః = బంగారములచే, స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః;
స్ఫుట = స్పష్టములైన, అనగా ప్రకాశమానములైన, వరాటక = కమలబీజ
ములవలె, గౌర = పసుపువన్నెతోఁగూడిన, గర్భాః = మధ్యప్రదేశమునుఁగల
విగా, కృతాః = చేయఁబడినది.

సమాసములు :

పూజావిధౌ = పూజాయాః, విధిః = పూజావిధిః, తస్మిన్ = పూజావిధౌ ।

విద్యత్కరాః : విదుషాంకరాః = విద్వాత్కరాః

కమలనిర్మలకాంతిభాజః : నిర్మలాచసాకాంతిశ్చ=నిర్మలకాంతిః, కమల
వన్నిర్మలకాంతిః=కమలనిర్మలకాంతిః, కమలనిర్మలకాంతిం, భజంతి=
కమలనిర్మలకాంతిభాజః ,

స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః : స్ఫుటాశ్చతేవరాటకాశ్చ=స్ఫుటవరాటకాః,
స్ఫుటవరాటకాశ్చగౌరగర్భాః, యేషాంతే=స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః।

భావము :

ఆ మధురాధిపతి పూజాకాలములందు దానముపట్టుట కర్తవ్యమగు
విద్వాంసుల హస్తములను దానజలములచేన్వచ్ఛకాంతిగలవిగజేయును. లేదా
విద్వాంసులహస్తములను కమలములవంటి నిర్మలకాంతలు గలవిగజేయును.
కానదానిచే వారిహస్తములు కమలసదృశములై శోభించును. అట్టి విద్వాంసుల
హస్తములు లక్ష్మీవస్తుడగు నీ రాజు ప్రతిదినమొసంగెడి బంగారములచే ; ప్రకా
శవస్తములగు కర్ణికలతోననగా కమల ఫలములనబడు బీజకోశములతోగూడిన
వానివలెజేయబడును. రాజు దానముజేసెడి బంగారము కమలఫలములుగను
వారిహస్తములు కమలములుగనునైనవి. కమల మధ్యమందలి వరాటకము లేదా
కర్ణిక, బంగారువలె పసిడివన్నె గలిగియుండును. అనగా నీ మధురాధిపతి
మిక్కిలి దానపరుడు కాన నీకు వరింపఁతగిన వాడని యాశయము॥౧౧౦॥

శ్లో. వైరిశ్రియం ప్రతి నియుద్ధమనాప్పువన్ యః
కిఞ్చిన్న తృప్యతి ధరావలయైకవీరః !
స త్వామవాప్య నిపతన్మదనేషువృన్ద
స్యన్దీని తృప్యతు మధూని పిబన్నివాఽయమ్॥111

ప. వి. వైరిశ్రియం-ప్రతి-నియుద్ధం- అనాప్పువన్-యఃకిఞ్చిత్-న-తృప్యతి-
ధరావలయైకవీరః- సః-త్వామ్- అవాప్య- నిపతన్మదనేషువృన్దస్యన్దీని-
తృప్యతు-మధూని-పిబన్-ఇవ-అయమ్.

అర్థము. ధరావలయైకవీరః ; ధరావలయ=భూవలయమునకు, ఏక=సొటిలేని,
వీరః=వీరుడైన, యః=ఏ మధురాధిపతి, వైరిశ్రియంప్రతి=శత్రువు
లక్ష్మీనిగూర్చి, నియుద్ధం=బాహుయుద్ధమును, అనాప్పువన్=పొందక

కిచ్చిన=కొంచెమైనను, సత్యవ్యతి=తృప్తిజెందడో, సః=అట్టిబాహు
యుద్ధమునుగోరిన, ఆయం=ఈమధురాధిపతి, త్యామ్=నిన్ను ఆవాప్య=
పొంది, నిపతన్మదనేషు వృన్దస్యస్తీని ; నిపతత్=పైనబడుచున్న, మద
నేషు=మన్మథబాణముల యొక్క, వృన్ద=సమూహమునుండి, స్యస్తీని=
స్రవించుచున్న, మధూని = మకరన్దములను, పిబన్నివ=పానముజేయు
చున్నాడోయనునట్లు, తృప్యతు=తృప్తినిబొందునుగాత.

- వి. మన్మథబాణములనుండి స్రవించు మకరన్దమునుఁ బానము జేయకపోయి
నను, చేసినట్లుచెప్పుటవలననుత్రేక్ష.వ్యజ్ఞకమైన 'ఇవ' శబ్దమునుబ్రయో
గించుటవలన నది వాచ్యము-ఇందువలన నామన్మథ బాణములు నీ సం
యోగము వలన గాఢానందమునుగల్గించునను వస్తువు ప్రతీయమాన
మగుటవలన నుత్పేక్షాలజ్కారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

నియుద్ధమ్ : నితరాంయుద్ధమ్=నియుద్ధమ్ । తత్=నియుద్ధమ్ ।

వై రిశ్రియమ్ : వై రిణాంశ్రీః=వై రిశ్రీః, తామ్=వై రిశ్రియమ్ ।

ధరావలయైకవీరః : ధరాయాఃవలయః = ధరావలయః, ఏకశ్చసౌ
వీరశ్చ=ఏకవీరః, ధరావలయస్య ఏకవీరః=ధరావలయైకవీరః ।

నిపతన్మదనేషువృన్దస్యస్తీని : మదనస్యఇషవః=మదనేషవః, నిపతన్త
శ్చతే మదనేషవశ్చ=నిపతన్మదనేషవః, నిపతన్మదనేషాణాంవృన్దః=
నిపతన్మదనేషువృన్దః । నిపతన్మదనేషువృన్దాత్ స్యస్తీని=నిపతన్మదనేషు
వృన్దస్యస్తీని, తాని=నిపతన్మదనేషు వృన్దస్యస్తీని ।

భావము :

భూతలమున సాటిలేని వీరుడైన మధురాధిపతి శత్రురాజులక్షిని వారు
తమంతట తాము సమర్పించు కొనినను పుచ్చుకొనఁడు. అతడు శత్రువులతో
బాహుయుద్ధమును గావించియే శత్రురాజులక్షిని సంపాదించును. అట్లు కానిచో
నతనికిఁ దృప్తి యుండదు. అట్టి యుద్ధప్రియుడైన మధురాధిపతి, నిన్నుబడసి
తనపైనబడుచున్న మన్మథ బాణములైన పుష్పములనుండి స్రవించెడి మకరన్ద
మును పానముచేయు చున్నాడో యనునట్లు తృప్తినిఁ బొందునుగాత ॥౧౧౧॥

శ్లో. తస్మాదియం క్షితిపతిక్రమగమ్యమాన
మధ్యానమైక్షత నృపాదవతారితాక్షి ।
తద్భావబోధబుధతాం నిజచేష్టయైవ
వ్యాచక్షతే స్మ శిబికానయనే నియుక్తాః॥

112

ప.వి. తస్మాత్ - ఇయం - క్షితిపతిక్రమగమ్యమానమ్ - అధ్యానమ్ - ఐక్షత -
నృపాత్ - అవతారితాక్షి - తద్భావబోధబుధతాం - నిజచేష్టయా - ఏవ -
వ్యాచక్షతే - స్మ - శిబికానయనే - నియుక్తాః .

అర్థము. ఇయం=ఈ దమయన్తి తస్మాత్=ఆ రాజునుండి, అవతారితాక్షి=దిగు
వకు మఱింపబడిన నేత్రములు గలదై, క్షితిపతిక్రమగమ్యమానమ్;
క్షితిపతి=పోవలసిన రాజులయొక్క, క్రమ=వరుసచే, గమ్యమానమ్ =
పోబడుచున్న, అధ్యానమ్=మార్గమును, ఐక్షత=చూచినది, అథ =
పిదప, శిబికానయనే=పల్లకినిఁ గొనిపోవు విషయము, నియుక్తాః=నియ
మింపబడిన వాహకులు, తద్భావబోధ బుధతామ్; తత్=ఆ దమయన్తి
యొక్క, భావ=భావమును, బోధ=తెలుసుకొనుట యందలి, బుధతామ్=
పాణ్డిత్యమును, నిజచేష్టయైవ=మఱియొక చోటికిఁ గొనిపోవుటయను తమ
చేష్టచేతనే, వ్యాచక్షతేస్మ=జ్ఞప్తిపఱచుచుండిరి.

సమాసములు :

క్షితిపతిక్రమ గమ్యమానమ్ :- క్షితీనాం పతయః=క్షితిపతయః, క్షితి
పతీనాంక్రమః=క్షితిపతిక్రమః, క్షితిపతిక్రమేణ గమ్యమానః=క్షితిపతి
క్రమ గమ్యమానః, తమ్=క్షితిపతిక్రమ గమ్యమానమ్.

అవతారితాక్షి :- అవతారితే అక్షిణీయస్యాస్స=అవతారితాక్షి ।

తద్భావబోధబుధతామ్ :- తస్యాః భావః=తద్భావః, తద్భావస్య బోధః=
తద్భావబోధః, తద్భావబోధే, బుధతా=తద్భావబోధబుధతా, తామ్=
తద్భావబోధబుధతామ్.

నిజచేష్టయా :- నిజాచిసా చేష్టాచ=నిజచేష్టా, తయా=నిజచేష్టయా.

శిబికానయనే :- శిబికాయాః నయనమ్=శిబికానయనమ్, తస్మిన్=శిబి
కానయనే ।

భావము :

సరస్వతీదేవి యింత వర్ణించినను దమయంతికి నా మధురాధిపతి యందు నభిలాష యేర్పడలేదు. కొననామె యాతని నుండి తన దృష్టిని దించుకొని, వరుసగా రాజులనుఁ జూచుట కేర్పడిన త్రోవనుఁ జూచెను. అనగా నిటనుండి మఱియొక రాజుకడకుఁ గొనిపోమ్మని సూచించెను. కాని యా వాహకులు తమ చేష్టలచేతనే యనగా నామెను మఱియొక రాజునొద్దకు కొనిపోవుట చేతనే యామె భావమును గ్రహించుటలోని తమవైదుష్యమునుఁ బ్రకటించుచుండిరి. ॥౧౧౨॥

శ్లో. భూయోఽపి భూపమపరం ప్రతి భారతీ తాం

త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమాచచక్షే ।

ఏతస్య కాశిన్యపతేత్స్వమవేక్ష్య లక్ష్మీ

మక్షోర్ముదం జనయ ఖిజ్జనమజ్ఞానేత్రే॥

113

ప.వి. భూయః-అపి-భూపమ్-అపరం-ప్రతి-భారతీ-తాం-త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమ్-ఆచచక్షే-ఏతస్య-కాశిన్యపతేః-త్వమ్-అవేక్ష్య-లక్ష్మీమ్-అక్షోః-ముదం-జనయ-ఖిజ్జనమజ్ఞానేత్రే.

అర్థము. భారతీ=సరస్వతీదేవి, భూయోఽపి = మఱలను, అపరం=మఱియొక, భూపంప్రతి=రాజునుఁ గూర్చి, త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమ్; త్రస్యత్=భయపడుచున్న, చమూరు=జింకయొక్క, చలచక్షుషమ్, చంచలమైన నేత్రములవంటి నేత్రములు గల్గిన, తామ్=ఆ దమయంతిని, ఆచచక్షే=చెప్పినది. (ఏమనగా) హేఖిజ్జనమజ్ఞానేత్రే ! ఖిజ్జన=కాటుక పట్టవంటి, మజ్ఞా=రమ్యములైన, నేత్రే=కన్నులుగలయో దమయంతి; త్వమ్=నీవు, ఏతస్య=ఈ, కాశిన్యపతేః=కాశి రాజుయొక్క, లక్ష్మీం=ఐశ్వర్యమును అవేక్ష్య=చూచి, అక్షోః=నేత్రములకు, ముదం=సంతోషమును, జనయ=కల్గించుకొనుము.

సమాసములు :

త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమ్ :- త్రస్యన్చ సౌ చమూరుశ్చ=త్రస్యచ్చమూరుః, త్రస్యచ్చమూరోః చలచక్షురివ చక్షుః యస్యాస్సా త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుః తామ్=త్రస్యచ్చమూరు చలచక్షుషమ్.

కాశీన్యపతేః : కాశ్యాః న్యపతిః=కాశీన్యపతిః, తస్య=కాశీన్యపతేః.

ఖజ్జనమజ్ఞానేత్రే : ఖజ్జనస్యేవమజ్ఞానీ నేత్రేయస్యాస్సా = ఖజ్జనమజ్ఞానమనేత్రా, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః, హేఖజ్జనమజ్ఞానేత్రే .

భావము :

సరస్వతీదేవి మఱల రాజును గుఱించి, యాచలిత హరిణాక్షియైన దమయన్తికిఁ జెప్పఁదొడగెను - కాటుకపిట్టలకనులవంటి కనులుగల యోదమయన్తీ ! నీవు ఈ కాశీరాజుయొక్క యైశ్వర్యముఁ జూచి కన్నుల కానందమును సంపాదించుము. ||౧౧౭||

శ్లో. ఏతస్య సాఽవనిభుజః కులరాజధానీ
కాశీ భవోత్తరణధర్మతరిః స్మరారేః ।
యామాగతా దురితపూరితచేతసోఽపి
పాపం నిరస్య చిరజం విరజీభవన్తి॥

114

ప. వి. ఏ తస్య - సా - అవనిభుజః - కులరాజధానీ - కాశీ - భవోత్తరణధర్మతరిః - స్మరారేః - యామ్ - ఆగతాః - దురితపూరితచేతనః - అపి - పాపం - నిరస్య - చిరజం - విరజీభవన్తి.

అర్థము. స్మరారేః = (సంసారసాగరమునకు నావికుఁ డైన) మహాదేవునకు సంబంధించినదైన, భవోత్తరణధర్మతరిః, భవ = సంసారమును, ఉత్తరణ = దాటుటకు, ధర్మతరిః = ధర్మనౌకయైన, సా = ఆప్రసిద్ధమైన, కాశీ = కాశీ, ఏతస్య = ఈ, అవనిభుజః = రాజునకు, కులరాజధానీ, కుల = వంశపరంపరగా వచ్చిన, రాజధానీ = ప్రధాన నగరము. దురితపూరితచేతసోఽపి; దురిత = పాపములతో, పూరిత = నిండిన, చేతసోఽపి = ఆత్మలుగలవారు గూడ, యాం = ఏకాశీనిఁగూర్చి, ఆగతాః = వచ్చినవారై, చిరజం = చాల కాలమునుండి యేర్పడిన, పాపం = పాపమును, నిరస్య = తొలగించుకొని, విరజీభవన్తి = రజోగుణమునుఁ దొలగించుకొను వారగుచున్నారు. అనగా రజోగుణమునుఁ దొలగించుకొని సత్త్వ గుణమును సంపాదించుకొని ముక్తినిఁ బడయుదురు.

సమానములు :

అననిభుజః : అవనింభున క్రితి=అవనిభుక్, తస్య=అవనిభుజః,

కులరాజధానీ : కులాగతారాజధానీ=కులరాజధానీ.

భవోత్తరణధర్మతరిః : భవాత్ ఉత్తరణమ్ = భవోత్తరణమ్, ధర్మారా
తరిః=ధర్మతరిః భవోత్తరణే ధర్మతరిః=భవోత్తరణధర్మతరిః.

స్మరారేః : స్మరస్య అరిః=స్మరారిః, తస్య=స్మరారేః ।

దురితపూరితచేతసః : దురితేన పూరితం=దురితపూరితం, దురిపూరితం
చేతః యేషాః తే=దురితపూరితచేతసః ।

విరజీభవన్తి : అవిరజసః విరజసః సమృద్ధ్యమానాః భవన్తి=విరజీభవన్తి.

భావము :

సంసారసాగరమునకు నావికుఁడైన శ్రీమహాదేవునకు సంబంధించినదియు,
సంసారమును దాటుటకు ధర్మనౌకయునగు నా ప్రసిద్ధమైన కాశి యారాజునకు
రాజధాని. ఆ నగరమునకు వచ్చిన పాపాత్ములుగూడ, చిరకాలమునుండి కరుడు
గట్టిన తమ పాపములను వదలుకొని సంసార బీజమైనరజో గుణమునుఁ బోకార్చు
కొని సత్త్వ ప్రధానులై ముక్తినిఁ బడయుదురు. ॥౧౧౪॥

ఆలోచ్య భావివిధికర్తృక లోకస్పష్టి

కష్టాని రోదితి పురా కృపయైవ రుద్రః ।

నామేచ్ఛయేతి మిషమాత్రమధత్త యత్తాం

సంసారతారణతరీ మస్సజత్ పురీం సః॥ 115

ప. వి. ఆలోచ్య-భావివిధికర్తృకలోకస్పష్టికష్టాని-రోదితి-పురా-కృపయా-ఏవ-
రుద్రః-నామేచ్ఛయా-ఇతి-మిషమాత్రమ్-అధత్త-యత్-తాం-సంసార
తారణతరీమ్-అస్సజత్-పురీం-సః.

అర్థము. రుద్రః=శివుఁడు భావివిధికర్తృకలోకస్పష్టి కష్టాని; భావి=జరుగఁగల,
విధికర్తృక = బ్రహ్మకర్తగా గల యనగా బ్రహ్మచేసెడి, లోకస్పష్టి =
ప్రపంచస్పష్టిలో నన్తర్గతములగు ప్రాణిసమూహముయొక్క, కష్టాని =
కష్టములను, ఆలోచ్య=అలోచించి, కృపయైవ=దయచేతనే, పురా =

పూర్వము, రోదితి = ఏడ్చెను, నా మేచ్ఛయా, ఇతియత్ = రుద్రుడను
నామమందలి కోరికతో (రోదించెననుట) ఏదికలదో, తత్ = అది, మిష
మా తమ్ = వ్యాజమాత్రమును, అథ త్త = ధరించినది. యత్ = ఏలయనగా,
సః = ఆ రుద్రుడు, సంసారతారణతరీం; సంసార = జననమరణ ప్రవా
హమును, తారణ = తరింపజేయుట యందు, తరీం = నౌకయైన, తాం = ఆ,
పురీం = కాశీవట్టణమును, అస్సజత్ = సృజించెను.

సమాసములు :

భావివిధిక ర్తృక లోకసృష్టి కష్టాని :- విధిః కర్తా యస్యాస్యా = విధిక ర్తృకా,
లోకానాం సృష్టిః = లోకసృష్టిః, విధిక ర్తృకా, చసాలోకసృష్టిశ్చ = విధి
క ర్తృకలోకసృష్టిః, విధిక ర్తృకలోకసృష్టే, కష్టాని = విధిక ర్తృకలోక
సృష్టి కష్టాని, తాని = విధిక ర్తృకలోకసృష్టికష్టాని ।

నామేచ్ఛయా : నామ్ని ఇచ్ఛా = నామేచ్ఛా, తయా = నామేచ్ఛయా

మిషమాత్రమ్ : మిషవవ = మిషమాత్రమ్, తత్ = మిషమాత్రమ్ ।

సంసారతారణతరీమ్ : సంసారస్యతారణమ్ = సంసారతారణమ్, సంసార
తారణే తరీ = సంసారతారణతరీ, తామ్ = సంసారతారణతరీమ్ -

భావము :

రుద్రుడు రాణోవుకాలమునందు బ్రహ్మగావించు సృష్టియందలి జంతుజాల
ముల కష్టములను ఆగోచించి, వారియందు దయచేతనే దుఃఖించెను. అట్లు రోద
నము చేయుటచేతనే యతడు రుద్రుడని పేరునువహించెను. కాని “రుద్రుడ”ను
పేరు రావలయునను కోరికతో నేడ్చుటవలన నా పేలేర్పడినదని పురాణములు
చెప్పుట సరికాదు. కావుననే యనగా “దయదోడనే యతడు సంసారము నుండి
ప్రాణులనుదరింపజేయుటకై కాశీపురిని నిర్మించెను. దయాశువులు, ఒరుల
దుఃఖమునుజూచి దుఃఖింతురు. మఱల దానిని నివారించుటకుపాయములనుజేయు
దురు. కాననిశ్చయముగా దయచేతనే రుద్రుడుదుఃఖించి రుద్రుడాయెనేగాని
రుద్రనామేచ్ఛతో దుఃఖించి రుద్రుడుకాలేదు. ఈ సందర్భమున నా పురాణగాధ
నిటనుదామూరింపజేయుచున్నది— పూర్వము బ్రహ్మ నౌసలినుండి శివుడు జన్మిం
చెననియు, జన్మింపగనే యతడు (శివుడు) రోదనముచేయఁ బ్రారంభించెననియు

నేలదుఃఖింతువని బ్రహ్మప్రశ్నింపగా రుద్రుడను నామము వచ్చుటకని యతడు త్తరమిచ్చెననియు పురాణప్రసిద్ధి. కావుననే శ్రుతులుగూడ “సోరోదీత్ యదరోదీత్ తత్రుద్రస్య రుద్రత్వమ్” అని రుద్రనామమును నిర్వచించినవి.

వి : రుద్రుడు రుద్రనామేచ్ఛ చేతనే రోదనము గావించెనుగాని ప్రాణివర్గమందు దయచేత రోదనము గావింపలేదు. అయినను, ప్రాణివర్గమునందు దయతోరోదనము చేసినట్లు భావించుటవలన నుత్పేక్షాలజ్జారము॥౧౧౫॥

శ్లో. వారాణసీ నివిశతే న వసున్ధరాయాం

తత్ర స్థితిర్మఖభుజాం భువనే నివాసః ।

తత్తీర్థము క్తవపుషామత ఏవ ముక్తిః

స్వర్గాత్ పరం పదముదేతు ముదే తు కీదృక్ ॥ 116

ప.వి. వారాణసీ - నివిశతే - న - వసున్ధరాయాం - తత్ర - స్థితిః - మఖభుజాం - భువనే - నివాసః - తత్తీర్థము క్తవపుషామ్ - అతః - ఏవ - ముక్తిః - స్వర్గాత్ - పరం - పదమ్ - ఉదేతు - ముదే - తు - కీదృక్ .

అర్థము. వారాణసీ = కాశి, వసున్ధరాయాం = భూలోకమందు, ననివిశతే = చేరదు, అతఏవ = ఇందువలననే, తత్ర = ఆకాశీక్షేత్రమున, స్థితిః = నివాసము, మఖభుజాం = దేవతలయొక్క, భువనే = లోకమైన స్వర్గమునందు, నివాసః = నివాసముతో సమానము. కాశియందుండుట స్వర్గమునందుండుటయే. (కావుననే) తత్తీర్థము క్తవపుషామ్ ; తత్తీర్థ = ఆకాశీతీర్థమునందు, ముక్త = విడువబడిన, వపుషాం = శరీరముగలవారికి, ముక్తి రేవ = మోక్షమేర్పడును, తథాపి = అదియు క్తమే, స్వర్గాత్ = స్వర్గరూపమైన, కాశికంటె, పరం = ఉత్కృష్టమైనది, కీదృక్ పదం పునః = ఎటువంటిస్థానము, ముదే = సంతోషముకొఱకు, ఉదేతు = ఉద్భవించును, లేదా స్వర్గాత్ = అపవర్గమునకంటెను అనగా మోక్షముకంటెను, పరం = అధికమైన, పదం = స్థానము, కీదృక్ పునః = ఎట్టిదిగా, ముదే = నీకు ఆనందమొసగుటకు, ఉదేతు = ఉద్భవించును, మఱియొక్కటి ఏదియునుద్భవింపదని యర్థము. భూలోకమందలి జనులు మరణించినచో స్వర్గము, స్వర్గలోకవాసులు

మరణించినచో మోక్షము లభించును. కాననాకాశీక్షేత్రము స్వర్గముకాన నందుమరణించువారికి మోక్షమేలభ్యమగునని యర్థము, కావున కాశీక్షేత్రము స్వర్గము.

సమాసములు :

మఖభుజామ్ : మఖంభుజ్జతే ఇతి = మఖభుజః, తేషాం = మఖభుజామ్.

త త్తీర్థము క్తవపుషామ్ : తచ్చ తత్ తీర్థంచ = త త్తీర్థం, త త్తీర్థేము క్తం వపుః యేషాంతే = త త్తీర్థము క్తవపుషః, తేషాం = త త్తీర్థము క్తవపుషామ్.

భావము :

కాశీక్షేత్రము భూలోకమునకుఁబెందదు. అది స్వర్గము. అక్కడ నివాసము స్వర్గమందలి నివాసమే. కావుననే యా కాశీయందుదేహత్యాగముఁజేయువారికి మోక్షమేలభించును. అట్టి స్వర్గరూపమైన కాశీక్షేత్రమునకంటె నుత్తమ స్థానమెట్టిది. మానవులకు స్వర్గవాసమే కోరదగినది. కావున నీవు కాశీరాజును వతించి స్వర్గసుఖముననుభవింపుము. ||౧౧౬||

శ్లో. సాయుజ్యమృచ్ఛతి భవస్య భవాబ్ధియాదః

తాం పత్యురేత్య నగరీం నగరాజపుత్రాః ।

భూతాభిధానపటుమద్యతనీమవాప్య

భీమోద్భవే ! భవతిభావమివాన్తిధాతుః ॥ 117

ప. వి. సాయుజ్యమ్ - ఋచ్ఛతి - భవస్య - భవాబ్ధియాదః - తాం - పత్యుః - ఏత్య - నగరీం - నగరాజపుత్రాః - భూతాభిధానపటుమ్ - అద్యతనీమ్ - అవాప్య - భీమోద్భవే - భవతిభావమ్ - ఇవ - అన్తిధాతుః.

అర్థము. భీమోద్భవే = భీముని పుత్రికయగు నోదమయస్తీ; భవాబ్ధియాదః; భవ = సంసారమనెడు, అబ్ధి = సముద్రముయొక్క, యాదః = జలజంతు సమూహము, నగరాజపుత్రాః = హిమగిరి పుత్రికయగు పార్వతియొక్క, పత్యుః = భర్తయైన పరమశివునియొక్క, తాం = ఆ, నగరీం = కాశీనగరమును ఏత్య = పొంది, అన్తిధాతుః = ఆస(భువి)యను ధాతువు, భూతాభిధాన

పటుమ్; భూత=కడచిపోయిన కాలమును, అభిధాన=చెప్పుటయందు, పటుం=సమర్థమైన, పక్షాంతరమున-భూత=సత్యమైన తారకబ్రహ్మమును, అభిధాన ఉపదేశించుటయందు, పటుం-సమర్థమైన, అద్యతనీం=“లుజ్జ” ను, అవాప్య=పొంది, భవతిభావమివ=“అస్తేర్భా” అను సూత్రముననుసరించి “అస” ధాతువునకు భూధాతుత్వమువలె, భవస్య=శివునియొక్క సాయుజ్యం=తాదాత్మ్యమును, ఋచ్ఛతి=పొందును.

సమాసములు :

సయుజః భావః=సాయుజ్యమ్-తత్=సాయుజ్యమ్.

భవాబ్ధియాదః భవవీచ అబ్ధిః = భవాబ్ధిః, భవాబ్ధేః యాదః = భవాబ్ధియాదః, తత్=భవాబ్ధియాదః ।

నగరాజపుత్రాః : నగానాంరాజా=నగరాజః, నగరాజస్యపుత్రీ=నగరాజపుత్రీ, తస్యాః = నగరాజపుత్రాః ।

భూతాభిధానపటుమ్ : భూతస్య అభిధానం=భూతాభిధానం, భూతాభినేపటుః=భూతాభిధానపటుః, తామ్=భూతాభిధానపటుమ్

భీమోద్భవే ! భీమాత్ ఉద్భవః యస్యాస్స=భీమోద్భవా, తస్యాః సమ్బుద్ధిః=భీమోద్భవే !

భవతిభావమ్ : భవతేఃభావః=భవతి భావః, తమ్ = భవతిభావమ్

అస్తిధాతుః : అస్తి ఇతిధాతుః=అస్తిధాతుః ।

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! సంసారమును సముద్రమందలి జంతు వర్గము పార్వతీ పతియగు శివుని నగరమైన కాశినిబొంది - అస్తి ధాతువు “లుజ్జ”నందు భూతాభిధానపటులైన అనగా - భూతకాలమును, జెప్పుటకు సమర్థమైన భూధాతు రూపమును స్వీకరించినట్లు, భూతాభిధానపటులైన - అనగా సత్యమైన తారక బ్రహ్మము నుపదేశించుట యందు సమర్థమైన యానగరమందు పరమేశ్వరునితాదాత్మ్యమును ముక్తిని బడయును.

వి. ఇచ్చట “అస్తి” ధాతువునకు, జలజంతు వర్గమునకును, భవతి భావమునకును, సాయుజ్యమునకును నుపమానోపమేయభావమునుఁ జెప్పుట వలన నుపమాలంకారము ॥౧౧౭॥

శ్లో. నిర్విశ్య నిర్విరతి కాశినివాసిభోగాన్,
నిర్మాయ నర్మ చ మిథో మిథునం యథేచ్ఛమ్ ।
గౌరీ గిరీశఘటనాధికమేక భావం
శర్మోర్మికజ్ఞాకీతమజ్ఞాతి పజ్ఞాతాయామ్ ॥ 118

ప. వి. నిర్విశ్య-నిర్విరతి-కాశినివాసి-భోగాన్-నిర్మాయ-నర్మ-చ - మిథః-
మిథునం-యథేచ్ఛమ్-గౌరీగిరీశఘటనాధికమ్-ఏక భావమ్-శర్మోర్మికజ్ఞా
కీతమ్-అజ్ఞాతి-పజ్ఞాతాయామ్.

అర్థము. కాశినివాసి :-కాశియందు నివసించుచున్నట్టి, మిథునం=స్త్రీపురుషుల జంట,
యథేచ్ఛం=తమకోరిక ననుసరించి, నిర్విరతి=తెంపులేక, భోగాన్=భోగ
ములను, మిథః=రహస్యమున, నర్మ=కేలిని, నిర్మాయ=అనుభవించి,
పజ్ఞాతాయాం = మృత్యువు ఏర్పడగా, గౌరీగిరీశఘటనాధికం; గౌరీ=
పార్వతియొక్క, గిరీశ=శివునియొక్క, ఘటన=సగపాలు మేనులను
కలుపుట కంటెను, అధికం=అధికమైన అనగా శ్రేష్ఠమైన, శర్మోర్మికజ్ఞా
కీతమ్; శర్మోర్మి=ఆనందలహరులచే, కజ్ఞాకీతం=కప్పబడిన, ఏక
భావమ్=ఐక్యమును, అజ్ఞాతి=పొందుచున్నది-ఇతర ప్రదేశములయందు
సన్న్యాసము మున్నగు కష్టములతో మోక్షము. ఇచ్చటనో భోగముల
ననుభవించి శరీరమును వదలుట వలన మోక్షము.

సమాసములు :

నిర్విరతి :- నిర్గతా విరతిః యస్మిన్ కర్మణి తత్తయథాభవతితథా=
నిర్విరతి.

కాశినివాసి :- కాశ్యాం నివాసి=కాశినివాసి ।

యథేచ్ఛమ్ :- ఇచ్ఛామనతిక్రమ్య=యథేచ్ఛమ్ ।

గౌరీగిరీశ ఘటనాధికమ్ :- గౌరీచ, గిరీశశ్చ = గౌరీగిరీశా, గౌరీగిరీశయోః, ఘటనం = గౌరీగిరీశ ఘటనమ్, గౌరీగిరీశఘటనాదధికః = గౌరీగిరీశ ఘటనాధికః, తమ్ = గౌరీగిరీశఘటనాధికమ్.

ఏకభావం :- ఏకస్మభావః, ఏకభావః, తమ్ = ఏకభావమ్ ।

శర్మోర్మికఞ్చుకితమ్ :- శర్మణామూర్మయః = శర్మోర్మయః, శర్మోర్మిభిః కఞ్చుకితః = శర్మోర్మికఞ్చుకితః, తమ్ = శర్మోర్మి కఞ్చుకితమ్.

పఞ్చతాయామ్ :- పఞ్చనాం భావః = పఞ్చతా తస్యాం = పఞ్చతాయామ్.

భావము :

కాశియందు నివసించెడి శ్రీపురుషదంపతులు స్వేచ్ఛగా తెంపులేక భోగములను, రహస్యమున కేలీ విలాసములననుభవించి తుదకు మృత్యువేర్పడగా, అర్ధనారీశ్వరత్వాది రూపమున, పార్వతీ పరమేశ్వరుల కలముక కంటె నధికమైనదియు, ఆనందప్రవాహముతోఁ గప్పఁబడినదియునైన యైక్యమునుఁ బొందును. పార్వతీపరమేశ్వరుల శరీరఘటన యందు రెండు శరీరములును కానవచ్చును. ఇచ్చటనో శివ శరీరమొక్కటే కాననగును. ఇతర ప్రదేశములయందు సన్నాస్పాదుల వలన మోక్షము. ఈ కాశియందో సకల భోగములననుభవించిన పిదప శరీరత్యాగము చేతనే మోక్షము. ॥౧౧౮॥

శ్లో. న శ్రద్ధధాసి యది తన్మమ మౌనమస్తు
కథ్యా నిజా ప్రతమయైవ తవానుభూత్యా ।
స స్యాత్ కనీయసితరా యది నామ కాశ్యా
రాజన్వతీముదితమణ్ణనధన్వనా భూః ॥ 119

ప. వి. న-శ్రద్ధధాసి-యది-తత్-మమ-మౌనమ్-అస్తు-కథ్యా-నిజా ప్రతమయా-
-ఏవ-తవ-అనుభూత్యా-స-స్యాత్-కనీయసితరా-యది-నామ-కాశ్యా-
రాజన్వతీ-ముదిరమణ్ణనధన్వనా-భూః

అర్థము. నశ్రద్ధధాసి యది = స్వర్గముకంటెను కాశియధికమను నామాటను నమ్మక పోతివేసి, తత్ = అప్పుడు, మమ = నాకు, మౌనం = మౌనము. అస్తు = ఉండునుఁగాత, తవ = నీకు, నిజా ప్ర తమయా; నిజ = తనకుసంబంధించిన దై

ఆ ప్రతమయా = మిక్కిలి సమ్మదగిరి, అనుభూ త్తైవ = అనుభవము చేతనే.
 (కిం) కథాఽసి = చెప్పవచ్చునా? ముదిరమణ్ణనధన్వనా. ముదిర =
 మేఘమునే, మణ్ణన = అలజ్కారముగా గల్గిన, ధన్వనా = భుస్సుగల దేవే
 న్దునిచే, రాజన్వతీ = మంచి రాజుగా గల్గిన, భూః = స్వర్గభూమి, కాశ్యాః =
 కాశినుండి, కనీయసితరా = మిక్కిలి హీనమైనదిగా, నస్యాన్నామయచి = కాక
 పోదా! అనగా తప్పకయగును. స్వర్గమున కంటె కాశియుత్కృష్టము.
 అందువలన నిన్దునికంటెను కాశిరాజు శ్రేష్ఠుడు. కాన మాటలతో చాలును.
 ఇతనిని పరిణయ చూడిన పిదప సనుభవమే నీకు చెప్పగలదు.

నమాసములు :

నిజా ప్రతమయా :- అతిశయేన అప్రా = ఆ ప్రతమా, నిజాప్రా, ఆ ప్ర
 తమా చ = నిజా ప్రతమా, తయా = నిజా ప్రతమయా.

కనీయసితరా :- అతిశయేన కనీయసీ = కనీయసితరా,

రాజన్వతీ :- రాజా అస్యాః అస్తీతి = రాజన్వతీ

ముదిరమణ్ణనధన్వనా :- ముదిరః మణ్ణనం యన్యతత్ = ముదిరమణ్ణనం,
 ముదిరమణ్ణనం ధనుః యన్యసః = ముదిరమణ్ణనధన్వా, తేన = ముదిరమణ్ణన
 ధన్వనా.

భావము :

స్వర్గమునకంటె కాశి గొప్పదను నామాటలను నమ్మక పోతేవేరె పొమ్ము.
 నేను ఊరకయుందును. ఇక దీనిని గూర్చి చెప్పును. నీకు మిక్కిలి హితము
 గూర్చు నీ యనుభవమే నీకు జెప్పవలయునేమో? మేఘముచే నలజ్కరింప
 బడిన వింటిని ధరించిన దేవేంద్రుడు పాలించెడి స్వర్గభూమి, కాశికంటెను
 మిక్కిలి హీనమైనది. కాన స్వర్గముకంటెను కాశియుత్కృష్టముగాన కాశిరాజు
 గూడ స్వర్గపాలకుడగు దేవేంద్రునికంటెను మిక్కిలి శ్రేష్ఠుడు. సీవు, ఆ కాశి
 రాజును బరిణయచూడితివేని నీ యనుభవమే నీకు జెప్పగలదు. నా మాటలతో
 నేమి ప్రయోజనము. ||౧౦౯||

శ్లో. జ్ఞానాధికాసి సుకృతాన్యధికాశి కుర్యాః
కార్యం కిమన్యకథనై రపి యత్ర మృత్యోః ।
ఏవం జనాయ సతతాభయదానమన్యత్
ధన్యే ! వహత్యమృతసత్రమవారితార్థి ॥ 120

ప.వి. జ్ఞానాధికా-అసి-సుకృతాని-అధికాశి-కుర్యాః-కార్యం-కిమ్-అన్యకథనైః-
అపి-యత్ర-మృత్యోః-ఏవం-జనాయ-సతతాభయదానమ్ - అన్యత్ -
ధన్యే-వహతి-అమృతసత్రమ్-అవారితార్థి.

అర్థము. హేధన్యే=ఓ మెచ్చదగినదమయ న్నీ! జ్ఞానాధికా ; జ్ఞాన = జ్ఞానముచే,
అధికా=అధికమైనదానవుగా, అసి=అగుచున్నావు, అధికాశి = కాశియందు,
సుకృతాని=(ఇతనిని వివాహమాడి) దానము మున్నగు సత్కార్యములను,
కుర్యాః=చేయుము. (లేదా) అన్యకథనైః=ఇతరులమాటలతో, కిమ్కార్యమ్
=ప్రయోజనమేమి ? యత్ర=ఏకాశియందు, మృత్యోరపి=మృత్యువునుండి
యు, జనాయ=జనులకు, ఏకం = ఎల్లప్పుడు తెగిపోని, సతతా=భయదా
నమ్ ; సతత=ఎల్లప్పుడును, అభయదాన = మృత్యువును జయింపగల
మృత్యుజ్ఞానమునిచ్చుటయు, అన్యత్=మఱియొకటైన, అవారితార్థి=
నిరంతరయాచకులతో(కూడిన, అమృత సత్రమ్=మోక్షదానము, గణా
జలదానము, వహతి=చడచుచున్నది. కాశియందు మరణించువారికి శివ
సాయుజ్యము, అమృతత్వము సిద్ధించును, ఇంకొకచోట బ్రతుకుటకంటే
కాశియందు మరణించుటయు శ్రేష్ఠము.

సమాసములు :

జ్ఞానాధికా : జ్ఞానేన అధికా=జ్ఞానాధికా.

అధికాశి : కాశ్యామధికాశి.

అన్యకథనైః : అన్యానిచతానికథనానిచ = అన్యకథనాని. తైః=అన్య
కథనైః.

సతతాభయదానమ్ : అభయస్యదానమ్=అభయధానమ్, సతతమభయ
దానమ్=సతతాభయదానమ్.

అమృతసత్రమ్ : అమృతస్య సత్రమ్=అమృతసత్రమ్-

అవారితార్థి : నవారితాః=అవారితాః, అవారితాః అర్థిసః, యస్య తత్ =
అవారితార్థి

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీవు జ్ఞానముచే నధికురాలవు కాన కాశీయందు దానాది సత్కార్యములనుజేయుము. కానదాని కై యీతనిబరిణయమాడుము. ఇతర కర్తవ్యములనుజెప్పుట యందేమి ప్రయోజనము. ఆ కాశీయందు జరులకు మృత్యువునుండి యభయదానముచే, మృతుజ్జయత్వప్రాప్తి యెల్లప్పుడును జరుగును. ఇంకనునచ్చట, నడ్డశక్యముగాని యాచకులకు, మోక్షదానము, గంగా జలదానము జరుగును.॥౧౨౦॥

శ్లో. భూభర్తురస్య రతిరేధి మృగాక్షి ! మూర్తా
సోఽయం తవాఽస్తు కుసుమాయుధ ఏవ మూర్తః!
భాతం చ తావివ యువాం గిరిశం విరుద్ధ
మారాద్ధుమాశు పురి తత్ర కృతావతారౌ ॥ 121

ప. వి. భూభర్తుః-అస్య-రతిః-ఏధి-మృగాక్షి-మూర్తా-సః-అయం-తవ-అస్తు-
కుసుమాయుధః-ఏవ-మూర్తః-భాతం-చ-తే-ఇవ- యువాం- గిరిశం-
విరుద్ధమ్-ఆరాద్ధుమ్-ఆశు-పురి-తత్ర-కృతావతారౌ.

అర్థము. హేమృగాక్షి=లేడికన్నులుగల దమయన్తీ! (త్వం=నీవు) అస్య = ఈ భూభర్తుః=తేనికి, అనగా కాశీరాజునకు, మూర్తా=శరీరమును ధరించిన రతిః = రతీదేవిగా, ఏధి=కమ్ము. సోఽయంచ=ఆ యీ కాశీరాజును, తవ=నీకు, మూర్తః=దేహముధరించిన, కుసుమాయుధః ఏవ=మన్మథుడుగనే, అస్తు=అగును గాత. (కించ=మఱియు) యువాం=మీరు, విరుద్ధం=విరోధముగల్గిన, గిరిశం=శివుని, ఆరాద్ధం = పూజించుటకు, తత్ర పురి=ఆ పట్టణమందు, ఆశు=ఇప్పుడు లేదా శీఘ్రముగా, కృతావతారౌ= అవతరించినవారలై తావిత=రతీమన్మథులవలె, భాతం=వెలుగుడు.

సమాసములు :

భూభర్తుః : భువఃభర్తా=భూభర్తా. తస్య-భూభర్తుః.

మృగాక్షి :- మృగస్యేవ అక్షిణీయస్యాస్సా = మృగాక్షి, తస్యాః
సమ్బుద్ధిః=హేమృగాక్షి !

కృతావతారౌ:- కృతః అవతారః యాభ్యాంతౌ = కృతావతారౌ ।

భావము :

ఓదమయ న్తీ ! నీవు ఈ కాశిరాజునకు దేహమును ధరించిన రతీదేవివి కమ్ము. ఈ కాశిరాజు నీకు దేహమును ధరించిన మన్మథుఁడు కానిమ్ము. మీరిఱువురు పూర్వము కోపించిన శివునిఁ బ్రసన్నునిఁ జేయుటకై పూజించుటకు, ఆ కాశియం దిప్పుడవతరించిన రతీమన్మథులవలె వెలుగుఁడు. ॥౧౨౧॥

శ్లో. కామానుశాసనశతే సుతరామధీతీ
సోఽయం రహానఖపదై ర్మహతు స్తనౌ తే ।
రుష్టాద్రిజాచరణకుంజమపజ్జరాగ
సజ్జీర్ణశజ్జరశశాజ్జకలాజ్జకారైః 122

ప. వి. కామాను శాసనశతే-సుతరామ్-అధీతీ-నః-అయం-రహః-నఖపదైః-
మహతు-స్తనౌ-తే-రుష్టా ద్రిజాచరణకుంజమపజ్జరాగ సజ్జీర్ణ
శజ్జరశశాజ్జ కలాజ్జకారైః.

అర్థము కామానుశాసనశతే=కామానుశాసన=కామశాస్త్రములయొక్క, శతే=నూటి
యందును, సుతరాం=మిక్కిలి, అధీతీ=పఠించినట్టి, సోఽయం= ఆయీ
రాజు, రుష్టాద్రిజాచరణకుంజమపజ్జరాగశజ్జీర్ణశజ్జరశశాజ్జకలా
జ్జకారైః! రుష్ట=రోషముఁజెందిన, అద్రిజా=పార్వతియొక్క, చరణ=
పాదములయందలి, కుంజమపజ్జరాగ=కుంజమపూవుమై పూతతో,
సజ్జీర్ణ=అతికిన, శజ్జర=శివునియొక్క, శశాజ్జ=శిరోభూషణమైన
చంద్రునియొక్క, కలా=కళతో, అజ్జకారైః=కలహము జేసెడి,
నఖపదైః=నఖక్షత చిహ్నములతో, తే=నీయొక్క, స్తనౌ=స్తనములను
రహః=జనరహితమైన ప్రదేశమునందు, మహతు=పూజించునుగాత,
అలజ్జరించును గాతయని యర్థము.

సమాసములు :

కామానుశాసనశత్రైః కామస్యనుశాసనాని=కామానుశాసనాని, కామాను
 శాసనానాంశత్రాని=కామానుశాసన శత్రాని, త్రైః = కామానుశాసనశత్రై
 నఖపదైః=నఖానాం పదాని=నఖపదాని, త్రైః=నఖపదైః
 రుష్టాద్విజాచరణ కుజ్జమపజ్జరాగసజ్జీర్ణశజ్జరశశాజ్జకలాజ్జ
 కారైః రుష్టాచసా అద్విజాచ=రుష్టాద్విజా, రుష్టాద్విజాయాః, చరణౌ,
 రుష్టాద్విజాచరణౌ. కుజ్జమస్యపజ్జః=కుజ్జమపజ్జః. రుష్టాద్విజా
 యాః,చరణయోః కుజ్జమపజ్జః=రుష్టాద్విజాచరణకుజ్జమపజ్జః,
 రుష్టాద్విజాచరణకుజ్జమపజ్జస్యరాగః = రుష్టాద్విజాచరణకుజ్జమ
 పజ్జరాగః. రుష్టాద్విజాచరణకుజ్జమపజ్జరాగేణసజ్జీర్ణా=రుష్టాద్విజా
 చరణకుజ్జమపజ్జరాగసజ్జీర్ణా, శజ్జరస్యశశాజ్జః = శజ్జరశ
 శాజ్జః.శజ్జరశశాజ్జస్యకలాశజ్జరశ శాజ్జకలా,రుష్టాద్విజాచరణకు
 జ్జమపజ్జరాగసజ్జీర్ణా చసాశజ్జర శశాజ్జకలాచ = రుష్టాద్వి
 జాచరణకుజ్జమపజ్జరాగసజ్జీర్ణశజ్జరశశాజ్జకలా, రుష్టాద్విజాచ
 రణకుజ్జమపజ్జరాగ సజ్జీర్ణశజ్జరశశాజ్జకలయా, అజ్జకారాణి
 =రుష్టాద్విజాచరణకుజ్జమ పజ్జరాగసజ్జీర్ణశజ్జరశశాజ్జకలాజ్జ
 కారాణి, త్రైః = రుష్టాద్విజాచరణకుజ్జమపజ్జరాగ సజ్జీర్ణశజ్జరశ
 శాజ్జకలాజ్జకారైః ॥

భావము:

ఓ దమయంత్రీ! ఆ కాశిరాజు కామశాస్త్రములనుఁ బెక్కింటినిఁ జదివిన రసి
 కుడు. అతడు తన నఖక్షతములతో రహస్యమున సీస్తనముల నలజ్గరించును
 గాత. శివుడు పార్వతికి నేదేని యపరాధము గావించినచో, దానిని క్షమింపఁజేసి
 యామెను ప్రసన్నురాలుగాఁ జేయుటకతడు, ఆమె పాదములపైఁబడును. ఆమె
 పాదములుకుజ్జమ పజ్జముతోఁ పూయఁబడినందువలన నాకుజ్జమపజ్జము
 శివుని శిరోభూషణమగు చంద్రకళకంటును, ఆ కాశిరాజు చేసెడి నఖక్షతములు
 చంద్రుని యాకారముగల్గి చనుదోయిపైని గాయముల రక్తముతో నంటి
 యున్నందు వలన నవి, కుజ్జమ పజ్జముతో నంటివ, శివున శిరమందలి
 చంద్రకళనుఁ బోలియుండును అట్టి నఖక్షతములతో కాశిరాజునిన్ను అలజ్గ
 రించునుగాత. ॥౧౨౨॥

శ్లో. పృథ్వీశ ఏవ నుదతు త్వదనన్జతాప
 మాలిజ్య కీర్తిచయచామరచారుచాపః ।
 సన్జామసన్జతవిరోధిశిరోధిదణ్డ
 ఖణ్డిక్షురప్రసరసమ్ప్రసరప్రతాపః ॥

123

ప. వి. పృథ్వీశః-ఏవ-నుదతు-త్వదనన్జతాపమ్-అలిజ్య-కీర్తిచయచామరచారు
 చాపః-సన్జామసన్జతవిరోధిశిరోధిదణ్డఖణ్డిక్షురప్రసరసమ్ప్రసరప్రతాపః.

అర్థము. (హే ఖైమి! = ఓ దమయ నీ!) కీర్తిచయచామరచారుచాపః, కీర్తి
 చయ = కీర్తి సమూహమనెడు, చామర = చామరమువంటి, చారు = అంద
 మైన, చాపః = విల్లుగల్గిన, (కావుననే) సన్జామసన్జతవిరోధి శిరోధిదణ్డ ఖణ్డి
 క్షురప్రసర సమ్ప్రసర ప్రతాపః, సన్జామసన్జత = యుద్ధములయందు దల
 పడిన, విరోధి = శత్రువులయొక్క, శిరోధిదణ్డ = కణ్ఠనాలములను, ఖణ్డి =
 ఖణ్డించు, క్షురప్ర = బాణవిశేషములయొక్క, సర = వ్యాప్తిచే సమ్ప్రసరత్
 = చక్కగాఁ బ్రసరించు, ప్రతాపః = ప్రతాపముగల్గిన. పృథ్వీశ ఏవ = రాజే,
 అలిజ్య = కౌగలించుకొని, త్వదనన్జతాపమ్, త్వత్ = నీ యొక్క, అనన్జ
 తాపమ్ = మన్మథ తాపమును, నుదతు = పోగొట్టునుఁగాత. అని యుద్ధమున
 సురతమున రాజు సమరసుడని యర్థము.

ఇచ్చట ఆతిశయితమగు ప్రతాపముగల రాజు కౌగలించుటచే దమయ న్నికి
 తాపము వర్దిల్లునే గాని తగ్గదు. అందువలన నిట విరోధము స్ఫురించుట
 వలన, విరోధా భాసము, విక్రమప్రతాపము, అనన్జతాపము, భిన్నజాతీయ
 ములుగాన విరోధ పరిహారము.

సమాసములు :

పృథ్వీశ :- పృథ్వీః ఈశః = పృథ్వీశః.

త్వదనన్జతాపమ్ :- అనన్జస్యతాపః = అనన్జతాపః. తవ అనన్జతాపః =
 త్వదనన్జతాపః. తమ్ = త్వదనన్జతాపమ్.

కీర్తిచయచామరచారుచాపః :- కీర్తినాం చయః = కీర్తిచయః, చామరఇవ
 చారుః = చామరచారుః, చామరచారుశ్చసౌ చాపశ్చ = చామరచారుచాపః.

కీర్తిచయ ఏవచామరచారుచాపః యస్యసః = కీర్తిచయచామరచారు
 చాపః. సన్జామసన్జత విరోధి శిరోధి దణ్డఖణ్డిక్షురప్రసర సమ్ప్ర

సరత్పతాపః :- సజ్జామే సజ్జతాః=సజ్జామసజ్జతాః, సజ్జామసజ్జతా
శ్చ తేవిరోధినశ్చ=సజ్జామసజ్జత విరోధినః. సజ్జామసజ్జత విరోధినాం శిరో
ధయః = సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధయః, సజ్జామసజ్జతవిరోధిశిరో
ధీనాందణ్డాః=సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధి దణ్డాః, సజ్జామసజ్జతవిరోధి
శిరోధి దణ్డానాం ఖణ్డినః = సజ్జామసజ్జత విరోధి శిరోధిదణ్డు
ఖణ్డినః, సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధిదండ ఖండినశ్చ తే త్పుర
ప్రాశ్చ=సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధి దండఖండి త్పురప్రాః, సజ్జామ
సజ్జత విరోధిశిరోధి దండఖండి త్పురప్రాణాం సరః=సజ్జామసజ్జత విరోధి
శిరోధి దండఖణ్డి త్పురప్రసరః. సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధిదండఖణ్డి
త్పురప్రసరాత్ సప్రసరన్ = సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధిదండఖణ్డిత్పుర
ప్రసర సప్రసరన్. సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధి దండఖణ్డిత్పురప్రసరస
ప్రసరన్, ప్రతాపః యస్యసః=సజ్జామసజ్జత విరోధిశిరోధి దణ్డుఖణ్డి
త్పురప్రసర సరత్పతాపః

భావము:

ఆ రాజునకు కీర్తి సమూహమే చామరమునలె మనోహరమైన విల్లు,
దానిచేతనే యతడు శత్రువులను శిక్షించును. కావుననే యుద్ధములయందు తల
పడిన శత్రువుల కణ్ఠనాశములను, త్పురప్రములను బాణములచే ఖణ్డించుటచే,
వ్యాపించు ప్రతాపముగలవాడు. అతడే నిన్నుఁ గొగలించుకొని, నీ మన్మథ తాప
మునుఁ బోగొట్టగల్గినవాడు. ఆ రాజు సమరమునందును, సురతమునందును సమ
రసుఁడై వ్యవహరించుచున్నాడని యాశయము. ఏలయనగా శత్రువులను సంహ
రించుట వలన నేర్పడిన యాతని ప్రతాపము దమయన్తి యొక్క మన్మథ తాప
మును శమింపఁజేయునుగదా; ॥౧౨౩॥

శ్లో. వక్ష స్త్వదుగ్రవిరహాదపి నాఽస్య దీర్ఘమ్

వజ్రాయతే పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్.

తత్కన్దకన్దలతయా భుజయోర్న తేజో

వహ్నిర్నమత్సరివధూనయనామ్పునాఽపి ॥ 124

ప. వి వక్షః-త్వదుగ్ర విరహాత్-అపి-న-అస్య-దీర్ఘమ్-వజ్రాయతే-పతనకుణ్ఠిత
తశత్రుశస్త్రమ్-తత్కన్దకన్దలతయా-భుజయోః-న-తేజోవహ్నిః-నమతి-
అరివధూనయనామ్పునా-అపి.

అర్థము. హే భైమి = ఓ దమయంత్రీ ! త్వదుగ్రవిరహోదపి ; త్వత్ = నీ యొక్క, ఉగ్ర = తీవ్రమైన, విరహోదపి = వియోగమువలనను, న, దీర్ఘం = ఖణ్ణితము గానిదియు (తథా అట్లే) పతనకుణ్ణితశత్రుశస్త్రమ్ ; పతన = పడుటచే, కుణ్ణిత = మొక్కపోయిన, శత్రు = శత్రువులయొక్క, శస్త్రం = ఆయుధములుగలదియునగు, అస్య = ఈ కాశిరాజుయొక్క, వక్షః = వక్షస్థలము వజ్రాయతే = వజ్రమువలెనాచరించుచున్నది. తత్కన్దకన్దలతయా, తత్ = ఆ వక్షస్థలమును వజ్రముయొక్క, కంద = వేరునకు, కన్దలతయా = మొలకలుగా నుండుటచే, భుజయోః = బాహువులయొక్క, తేజోవహ్నిః = ప్రతాపాగ్ని, అరివధూనయానాగ్నినాఽపి ; అరివధూ = శత్రుస్త్రీలయొక్క, నయానాగ్నినాపి = నేత్రాగ్నిచేతను, ననమతి = శమింపదు, వజ్రాగ్నిశత్రునాశకరము.

సమాసములు :

త్వదుగ్రవిరహోత్ : ఉగ్రశ్చసౌవిరహశ్చ = ఉగ్రవిరహః, తవఉగ్రవిరహః = త్వదుగ్రవిరహః, తస్మాత్ = త్వదుగ్రవిరహోత్.

పతనకుణ్ణితశత్రుశస్త్రమ్ : పతనేనకుణ్ణితాని = పతనకుణ్ణితాని, శత్రూణాం శస్త్రాణి, = శత్రుశస్త్రాణి, పతనకుణ్ణితాని శత్రుశస్త్రాణి యస్మిన్ తత్ = పతనకుణ్ణితశత్రుశస్త్రమ్ -

తత్కన్దకన్దలతయా : తదేవ కన్దః = తత్కన్దః, కన్దలస్యభావః = కన్దలతా, తత్కన్దస్య కన్దలతా = తత్కన్దకన్దలతా, తయా = తత్కన్దకన్దలతయా - తేజోవహ్నిః : తేజ ఏవవహ్నిః = తేజోవహ్నిః.

అరివధూనయనామ్బునా : అరీణాంవధ్వః = అరివధ్వః, అరివధూనాంనయనాని = అరివధూనయనాని, అరివధూనయనానామమ్బు = అరివధూనయనామ్బు, తేన = అరివధూనయనామ్బునా

భావము :

ఓ దమయంత్రీ ! నీ తీవ్రమైనవిరహమువలనను, నీ రాజుయొక్క వక్షస్థలము ఖిన్నముకాలేదు. శత్రువుల బాణములీతని వక్షః స్థలమునఁబడినవై కుంటు పోయినవి. అందువలననితని వక్షః స్థలము వజ్రమువలెదృఢముగానున్నది. ఆ

వక్షఃస్థలమనెడి మూలమునుండి యుద్భవించిన ప్రరోహమువలెనున్న యాతని భుజములయందలి ప్రతాపాగ్ని శత్రుస్త్రీలకన్నీటి వెల్లువవలనను శమించదు. ఈ యగ్ని, వక్షఃస్థలమనెడు వజ్రమునకు సంబంధించినదిగాన నీటితోనది చల్లారదు. ||౧౨౪||

శ్లో. కిం న ద్రుమా జగతి జాగ్రతి లక్షసంఖ్యాః
తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః ।
స్తుత్యస్తు కల్పవిటపి ఫలసమృదానం
కుర్వన్ స ఏష విబుధానమృతై కవృత్తీన్ ॥ 125

ప. వి. కిం-న-ద్రుమాః-జగతి- జాగ్రతి- లక్షసంఖ్యాః- తుల్యోపనీతపికకాక
ఫలోపభోగాః-స్తుత్యః- తు-కల్పవిటపి-ఫలసమృదానం-కుర్వన్- సః-
ఏషః-విబుధాన్-అమృతై కవృత్తీన్.

అర్థము. తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః ; తుల్య=భేదములేక, ఉపనీత=తేబ
డిన, పిక =కోకిలలకు, కాక =కాకులకుయోగ్యములైన, ఫలోపభోగాః=
ఫలానుభవములుగల్గిన, లక్షసంఖ్యాః=లక్షలకొలదియైన, ద్రుమాః= వృక్ష
ములు, జగతి=భూమియందు, సజాగ్రతికిం=వెలయుటలేదా యేమి? తు=
కాని, అమృతై కవృత్తీన్ = అమృతమునేముఖ్యజీవనముగాగల్గిన, విబు
ధాన్=వేల్పులను, (పణ్ణీతులను) ఫలసమృదానం=ఇష్టములైన యర్థము
లనుగ్రహించువారినిగా. కుర్వన్ = చేయుచు, స ఏషః = ఆ యీ, కల్ప
విటపి=కల్పవృక్షము, స్తుత్యః = స్తుతింపఁదగినవాడు- ఇతరరాజులు
పాత్రాపాత్రవివేచనలేక దానము చేయుదురు. ఈ కాశిరాజు సత్పాత్ర
లైన పణ్ణీతులకు మాత్రము దానముచేయును

వి : అప్రస్తుతమైన కల్పవృక్ష వృత్తాంతమువలన ప్రస్తుత కాశిరాజవృత్తాంతము
తెలియుటవలన అప్రస్తుతప్రశంసాలజ్ఞానము.

సమానములు :

లక్షసంఖ్యాః : లక్షసంఖ్యాయేషా నై=లక్షసంఖ్యాః

తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః : తుల్యముపనీతః = తుల్యోపనీతః ,

పికాశ్చ, కాకాశ్చ=పికకాకాః, ఫలానాముపభోగః=ఫలోపభోగః, పికకా
కానాం, ఫలోపభోగః = పికకాకఫలోపభోగః, తుల్యోపనీతః, పికకాక
ఫలోపభోగః యైస్తే=తుల్యోపనీతపికకఫలోపభోగాః।

స్తుత్యః :- స్తోత్రం యోగ్యః=స్తుత్యః।

కల్పవిటపీ :- కల్పఇతివిటపీ=కల్పవిటపీ ।

ఫలసమ్ప్రదానం :- ఫలానాం సమ్ప్రదానమ్ = ఫలసమ్ప్రదానం.

అమృతైశ్చవృత్తీన్ :- అమృతమ్, ఏకా, వృత్తిఃయేషాస్తే = అమృతైశ్చ
వృత్తయః, తాన్=అమృతైశ్చవృత్తీన్ ।

భావము :

ప్రపంచమునందు, పాత్రాపాత్ర వివేచన లేక కోకిలలకు, కాకులకు సమా
నముగా ఫలోప భోగమును గల్పించెడి వృక్షములు లక్షలకొలదిగా నున్నవి.
కాని సత్పాత్రములై అమృతమునే ముఖ్యజీవనముగా గల దేవతలకు (పణ్డితు
లకు) కోరిన యిష్టముల నొసంగుచు, కల్పవృక్షమువంటి యీ కాశిరాజొక్కడే
కొనియాడఁ దగినవాఁడు. ॥౧౨౫॥

శ్లో. అస్మై కరం ప్రవితరన్తి నృపా న కస్మా
దస్యైవ తత్ర యదభూత్ ప్రతిభూః కృపాణః।
దైవాత్ యదా ప్రవితరన్తిన తే తదైవ
నేదజ్కృపా నిజకృపాణకరగ్రహయ ॥ 126

ప. వి. అస్మై-కరం-ప్రవితరన్తి-నృపాః-న-కస్మాత్-అస్య-ఏవ-తత్ర-యత్
అభూత్-ప్రతిభూః-కృపాణః-దైవాత్-యదా-ప్రవితరన్తి-న-తే-తదా-
ఏవ-న-ఇదజ్కృపా-నిజకృపాణకరగ్రహయ.

అర్థము. అస్మై=ఈ రాజునకు, నృపాః=ఇతరులైన రాజులు, కస్మాత్=ఏ కార
ణమువలన, కరం=పన్నును, ప్రవితరన్తి?=ఈయరు. తప్పక ఈయ
గలరు. యత్=ఏలయనగా, అస్య=ఇతనియొక్క, కృపాణవీవ=కత్తియే
తత్ర=ఆ విషయమందు, ప్రతిభూః=లగ్నకుడుగా బాధ్యత వహించు
నదిగా, అభూత్=ఉండెను. యదా=ఎప్పుడు, దైవాత్=దైవమువలన, తే=ఆ,

నృపాః = రాజులు, కరం = కప్పము, న ప్రవితరన్తి = ఈయరో, తదైవం = అప్పుడే, నిజకృపాణకరగ్రహాయ; నిజ = తనదైన, కృపాణ = కత్తిని, కర = చేతితో, గ్రహాయ = పట్టుకొనుటకు, పక్షాన్తరమున - నిజకృపాణకరగ్రహాయ, నిజ కృపాణ = తనకత్తినుండి, అనగా లగ్నకునిరూపముననున్న కత్తినుండి, కర = పన్నును గ్రహాయ = తీసికొనుటకు, ఇదజ్జృపా = ఈతనికిదయ, నభవతి = కలుగదు, దయలేనివాడై కత్తినిఁ జూపి వారివద్దనుండి బలవంతముగా కప్పమును గ్రహించును.

సమాసములు :

ఇదజ్జృపా :— అస్యకృపా = ఇదజ్జృపా.

నిజకృపాణ కరగ్రహాయ :— నిజశ్చసౌకృపాణశ్చ = నిజకృపాణః, నిజకృపాణాత్ కరగ్రహః = నిజకృపాణ కరగ్రహః, తస్మై = నిజకృపాణ కరగ్రహాయ.

పక్షాన్తరమున :— నిజశ్చసౌకృపాణశ్చ = నిజకృపాణః, నిజకృపాణస్య కరగ్రహః = నిజకృపాణకరగ్రహః, తస్మై = నిజకృపాణకరగ్రహాయ.

భావము :

ఈ రాజునకు సామన్త రాజులందఱును కప్పము తప్పక చెల్లింతురు. ఏలయనగా కప్పమునుఁ జెల్లించుటలో నీతని ఖడ్గమే లగ్నకుడై వసూలు చేయునదై వ్యవహరించును. ఒకవేళ దైవికముగా కప్పమునుఁ జెల్లింపనిచో అప్పుడు తన ఖడ్గమునుఁ జేతితో పట్టుకొనుటకు, పక్షాన్తరమున లగ్నకరూపమున నున్న తన కత్తినుండి కప్పమును రాబట్టుటకును నీతనికి దయయుండదు. ఏ మాత్రమును దయనుఁజూపక కత్తిని జళిపించి యా రాజులవద్దనుండి యితఁడు కప్పము బలవంతముగా రాబట్టును. కత్తిదెబ్బవలని భయముతోఁ గప్పమునిచ్చుట వలన కత్తిలగ్నకుడై వసూలు చేయునదిగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

శ్లో. ఏతద్బలైః క్షణికతామపి భూఖురాగ్ర

స్పర్శాయుషాం రయవశాదసమాపయద్భిః ।

దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహై

ర్వాహైరలుప్యత సహస్రదృగర్వగర్వః ॥ 127

ప. వి. ఏతద్బలైః -క్షణికతామ్ -అపి -భూఖురాగ్రస్పర్శాయుషాం -రయరసాత్ -
అసమాపయద్భిః -దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహైః -వాహైః - -అలు
ప్యత -సహస్రదృగర్వగర్వః.

అర్థము. ఏతద్బలైః = ఈతని సైన్యములచే, రయరసాత్ = వేగవశమువలన, భూ
ఖురాగ్రస్పర్శాయుషామ్; భూ = భూమియందు, ఖురాగ్ర = గిట్టలకొనల
యొక్క, స్పర్శ = స్పర్శములయొక్క, ఆయుషాం = ఉనికియను జీవితముల
యొక్క, క్షణికతామపి = క్షణమాత్రస్థితినిఁ గూడ, అసమాపయద్భిః =
పూర్తిచేయనట్టి, అనగా క్షణకాలముగూడ భూమిని తాకనట్టి, దృక్పేయకే
వలనభః క్రమణప్రవాహైః, దృక్ పేయ = కంటితోనేచూడఁదగిన, కేవల =
కేవలములైన, నభఃక్రమణప్రవాహైః, నభః = ఆకాశమునందలి, క్రమణ =
నడకయొక్క, ప్రవాహైః = పరమ্পరలు గల్గిన, వాహైః = ఈతని గుఱ్ఱము
లచే, సహస్రదృగర్వగర్వః, సహస్రదృక్ = ఇంద్రునియొక్క, అర్వ =
గుఱ్ఱముయొక్క, గర్వః = గర్వము, అలుప్యత = తొలగింపఁబడినది.

వి. ఇంద్రుని గుఱ్ఱముకంటెను, కాశిరాజు గుఱ్ఱముల కాధిక్యమునుఁ జెప్పుట
వలన వ్యతిరేకాలంకారము.

సమాసములు :

ఏతద్బలైః :- ఏతస్యబలాని = ఏతద్బలాని, లైః = ఏతద్బలైః,

క్షణికతామ్ :- క్షణేభవః = క్షణికః. క్షణికస్యభావః = క్షణికతా,
తామ్ = క్షణికతామ్.

భూఖురాగ్రస్పర్శాయుషామ్ :- ఖురాణామగ్రాణి = ఖురాగ్రాణి, ఖురా
గ్రాణాం స్పర్శః = ఖురాగ్రస్పర్శః, భువిఖురాగ్రస్పర్శః = భూఖురాగ్ర
స్పర్శః, భూఖురాగ్రస్పర్శనామాయాంషి = భూఖురాగ్రస్పర్శాయాంషి,
తేషాం = భూఖురాగ్రస్పర్శాయుషామ్.

రయరసాత్ :- రయస్యవశః = రయవశః, తస్మాత్ = రయవశాత్

అసమాపయద్భిః :- న సమాపయంతః = అసమాపయంతః, లైః = అసమా
పయద్భిః.

దృక్పేయకేవలనభః క్రమణప్రవాహైః : దృశాపేయాని = దృక్పేయాని,
 నభసిక్రమణాని = నభఃక్రమణాని, కేవలానిచతానినభః క్రమణానిచ =
 కేవలనభః క్రమణాని, దృక్పేయానిచతానికేవలనభః క్రమణానిచ =
 దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణాని, దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణానాం ప్రవా
 హాః = దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహాః, తైః = దృక్పేయకేవలనభః
 క్రమణప్రవాహైః।

సహస్రదృగర్వగర్వః : సహస్రం దృశఃయస్యసః = సహస్రదృక్,
 సహస్రదృశఃఅర్వా = సహస్రదృగర్వా, సహస్రదృగర్వణఃగర్వః =
 సహస్రదృగర్వగర్వః

భావము :

ఇతనిసైన్యములు వేగవశముచేగిట్టలకొనులతో క్షణకాలముగూడ భూమి
 నిదాకక, కేవలము నేత్రములతోనే గ్రహింపఁదగిన వేగముగలవై యాకాశమున
 గతిపరమృతలతో, నిన్ద్రినియశ్వమైన యుచ్చైశ్రవముయొక్క గర్వమునుగూడఁ
 బోగొట్టినవి. ఇన్ద్రినియొద్ద నుచ్చైశ్రవమును గుఱ్ఱమొక్కచేయుండ, ఈతని
 వద్ద పెక్కుగుఱ్ఱములున్నవనియు సూచితము॥౧౨౭॥

శ్లో. తద్వర్ణనాసమయ ఏవ సమేతలోక

శోభావలోకనపరా తమసౌ పరాసే ।

మానీ తయా గుణవిదా యదనాదృతోఽసౌ

తద్భూభృతాం సదసి దుర్యశసేవ మమ్నా ॥ 128

ప. వి. తద్వర్ణనాసమయే - ఏవ-సమేతలోకశోభావలోకనపరా - తమ్-అసౌ -
 పరాసే-మానీ-తయా-గుణవిదా-యత్-అనాదృతః-అసౌ-తత్-భూభృ
 తాం-సదసి-దుర్యశసా-ఇవ-మమ్నా.

అర్థము. అసౌ=ఈదమయన్తి, తద్వర్ణనాసమయేఏవ ; తత్ = ఆ కాశిరాజును,
 వర్ణనా= వర్ణించునట్టి, సమయే, ఏవ = కాలమందే, సమేతలోకశోభామ్ ;
 సమేత=విచ్చేసిన, లోక= జనులయొక్క, శోభాం=కాన్తిని, అవలోకన
 పరా ; అవలోకన=చూచుటయందు, పరా = ఆసక్తిగలదై, తమ్=ఆ,

కాశిరాజును, పరాసే=పరిహరించినది, మానీ=అభిమానవస్తుడైన, అసౌ=ఈరాజు, గుణవిదా=గుణములనుగ్రహించునట్టి, తయా=ఆదమయనిచే, యత్=ఎందువలన, అనాదృతః=ఆదరింపబడలేదో, తత్=ఆయనాదరణమువలన, భూభృతాం=రాజులయొక్క, సదసి=సభయందు, దుర్యశసేవ=దుష్టకీర్తిచేతనోయనునట్లు మహ్నౌ=కానిహీనుడాయెను.

వి : కాశిరాజు కాంతిహీనతనుబొందుటకు దుష్టకీర్తి కారణముకాకపోయినను, కారణముగాఁజెప్పఁబడుటవలననుత్రేక్ష - వ్యజ్ఞకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

తద్వర్ణనాసమయే : తస్యవర్ణనా=తద్వర్ణనా, తద్వర్ణనాయాః సమయః=తద్వర్ణనాసమయః, తస్మిన్ = తద్వర్ణనాసమయే।

సమేతలోకశోభావలోకనపరా : సమేతాశ్చతేలోకాశ్చ = సమేతలోకాః, సమేతలోకానాంశోభా=సమేతలోకశోభా, సమేతలోకశోభాయాః అవలోకనమ్= సమేతలోకశోభావలోకనమ్, సమేతలోకశోభావలోకనేపరా = సమేతలోకశోభావలోకనపరా।

మానీ : మానః అస్యాస్తీతి=మానీ।

గుణవిదా : గుణాన్ వేత్తీతి = గుణవిత్, తయా=గుణవిదా।

అనాదృతః : నఆదృతః=అనాదృతః।

దుర్యశసా : దుష్టంచతత్యశశ్చ=దుర్యశః, తేన=దుర్యశసా।

భావము :

ఈదమయన్ని, ఆ కాశిరాజునుగూర్చి సరస్వతీదేవి వర్ణించుసమయమున, నా సభకువిచ్చేసిన జనమునుఁజూచు నెపముతో నా కాశిరాజును పరిహరించినది. మానవస్తుడగు నీ రాజుగుణజ్ఞురాలైన దమయన్నిచేఁబరిహరింపఁబడుటవలన రాజసభయందు దుష్కీర్తిచేతనోయనునట్లు వైవర్ణ్యమును, వర్ణహీనతనుఁజెందెను॥౧౨౮॥

శ్లో. సానంతానావ్య తేజస్సఖనిఖలమరుత్పార్థివాన్ దిష్టభాజః
చిత్తేనానాశాపుషస్తాన్ సమమసమగుణాన్ ముఞ్చతీ
గూఢభావా ।

సౌరేవాన్వృత్తిరూపం పురుషమనుచిదమ్నాధిమేకం శుభాఙ్గీ
నిఃసీమాసన్దఃసీదుపనిషదుపమా తత్పత్తిభూయ భూయః ।

129

ప. వి. సా-అనంతాన్-ఆవ్య- తేజస్సఖనిఖలమరుత్పార్థివాన్ - దిష్టభాజః-చిత్తేన-
ఆశాపుషః-తాన్-సమమ్-అసమగుణాన్-ముఞ్చతీ-గూఢభావా.

అర్థము. అనంతాన్=అపరిమితములైన, దిష్టభాజః=భాగ్యమునుబొందిన, ఆశా
పుషః=అభిలాషను, అనగా దమయన్తి పైనఁగోరికను పెంచుకొను
చున్న, తాన్=ప్రసిద్ధులైన, అసమగుణాన్=అసమానములగు పరాక్ర
మాదిగుణములతోఁగూడిన, తేజస్సఖనిఖలమరుత్పార్థివాన్ ; తేజస్సఖ=
తేజోవన్తులైన, నిఖిల=సకలురగు, మరుత్=దేవతలు, పార్థివాన్=రాజు
లను, ఆవ్య=పొంది ముఞ్చన్తి = పరిహరించుచున్న, ఉపనిషత్పక్ష
మున- సానంతాన్=అకాశదులతోఁగూడిన, దిష్టభాజః=కాలముతోఁగూడిన,
చిత్తేనసమం=మనస్సుతోడ, ఆశాపుషః=దిక్కులతోఁగూడిన, అసమ
గుణాన్=హెచ్చతగ్గు మున్నగు గుణములుకల్గిన, ఆవ్యతేజస్సఖనిఖలమరు
త్పార్థివాన్ ; ఆవ్య=జలమయమును, తేజః=అగ్నితో, సఖ=కూడిన
నిఖిల=సమస్తములైన, మరుత్=వాయువును, పార్థివాన్=పృథివీవికార
ములను, ముఞ్చన్తి = విడచుచున్నదై, అనగా తార్కికసిద్ధాంతమునను
సరించి, పృథివి, జలము, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము, కాలము-
దిక్కు, ఆత్మ, మనస్సు అను తొమ్మిదిద్రవ్యములలో నాత్మకంటె భిన్న
ములగు నెసిమిదింటిని, “ఏకమేవాద్వితీయమ్” “నేతినేతి” ఇత్యాది
శ్రుతివాక్యములచే నిషేధించుచున్నదై, గూఢభావా; గూఢ=కప్పబడిన,
భావా=దమయన్తియందలి యనురాగముగలదై, పక్షాన్తరమున-బ్రహ్మ
మను గూఢమగునర్థమును ప్రతిపాదించుటచే, గ్రహింపశక్యముకాని
యభిప్రాయముకలదై, శుభాఙ్గీ ; శుభ = దోషములేని, ఙ్గీ = దేహము

కలదై, పక్షాంతరమున-సకలజ్ఞములతోఁగూడిన, అనగా షడజ్ఞములతోఁగూడిన, సా-ఆదమయన్తి, పారేవాగ్వృత్తిరూపం; పారేవాక్=వాక్కులకు, ఆపలిగట్టునందు, ఏత్తి=ఉన్న-అనగావాక్కులచే వర్ణింపశక్యముకాని, రూపం = సౌందర్యముచుగల్గిన, పక్షాంతరమున-యతోవాచోనివర్తనై అప్రాస్యమనచానహ “ఇత్యాదిశ్రుతులనుసరించి వాక్కులకతీతమైన స్వరూపముగల్గిన, చిదమౌఢిం=సకలశాస్త్రముల సారమునుబొందుటవలన, జ్ఞానసాగరముచు, పక్షాంతరమున-చిదమౌఢిమ్=జ్ఞానసాగరమైనందువలన జ్ఞానమనమును, ఏకం = తనకు సమానగుణముగల, మఱియొక వస్తువులేనిదియు, పక్షాంతరమున-ఏకం = అద్వితీయమైనదియు నెస్సీమానందం=ఎల్లలేనియానందముతోఁగూడిన, పక్షాంతరమున-అనంతసుఖరూపుడునుసగు, పురుషం=నలరూపముననున్న పురుషుని, పరమాత్మను, అను = లక్షించి అనగా గుఱించి, అనగానుద్దేశించి, భూయః=అధికముగా, తత్పరీభూయ = ఆ నలునియందే తాత్పర్యముగలదై, ఉపనిషదుపమా=ఉపనిషత్తులనుఁ బోలినదై, ఆసీత్=ఉండినది.

వి. శ్లేషమూలకముగా, రాజులను దేవతలను పృథివ్యాదినవ ద్రవ్యములతోఁడను, నలుని పరమాత్మతోఁడను దమయన్తిని ఉపనిషత్తులతోఁడనుఁ బోల్చుట వలన నిటు నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

సానన్తాన్ : అవిద్యమానః అన్తః యేషాన్తే=అనన్తః, అనన్తైః సహితాః=సానన్తః, తాన్ = సానన్తాన్ ।

తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ : మరుతశ్చ పార్థివాశ్చ=మరుత్పార్థివాః, నిఖిలాశ్చతేమరుత్పార్థివాశ్చ = నిఖిలమరుత్పార్థివాః. తేజః సఖాయేషాన్తే=తేజస్సఖాః, తేజస్సఖాశ్చతే నిఖిలమరుత్పార్థివాశ్చ = తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాః, తాన్ = తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్. పక్షాంతరమున-

ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ :- అపాం వికారః=ఆప్యం, ఆప్యంచ తేజస్సఖాచ, నిఖిలమరుత్పార్థివాశ్చ = ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాః, తాన్ = ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ ।

ఆశాపుషః అశాఽపుష్టస్తీతి=ఆనాపుషః. తాన్=ఆనాపుషః

అసమగుణాన్ :- ససమాః=అసమాః, అసమాః గుణాః యేషా నై=అసమగుణాః, తాన్ = అసమగుణాన్ ।

గూడభావా :- గూఢః భావః యస్యాస్యా = గూఢభావా ॥

పారేవాగ్వృత్తిరూపమ్ :- వాచాం=పారే=పారేవాక్, పారేవాక్ పృత్తిః యస్యతత్ = పారేవాగ్వృత్తి, పారే వాగ్వృత్తిచ రూపం యస్యసః= వారేవాగ్వృత్తిరూపః, తమ్ = పారేవాగ్వృత్తిరూపమ్ ।

చిదమౌఘిమ్ :- చితామమౌఘిః = చిదమౌఘిః. తమ్ =చిదమౌఘిమ్. పక్షాన్తరమున - చిదేవ ఆమౌఘిః = చిదమౌఘిః, తమ్=చిదమౌఘిమ్

శుభాఙ్గీ :- శుభమ్. అఙ్గం యస్యాస్యా = శుభాఙ్గీ ।

నిస్సీమానన్దమ్ :- నిర్గతాసీమాయస్మాత్సః=నిస్సీమా. నిస్సీమః ఆనందః యస్యసః=నిస్సీమానన్దః, తమ్=నిస్సీమానన్దమ్ ।

ఉపనిషదుపమా :- ఉపనిషదఃఉపమాయస్యాస్యా=ఉపనిషదుపమా ।

తత్పరీభూయ :- అతత్పరా, తత్పరా, సమృద్ధ్యమానాభూత్వా=తత్పరీభూయ.

భావము :

ఆ దమయన్తి, భాగ్యవన్తులును, తనపైనభిలాషను పెంచుకొనుచున్న వారునునైన ప్రసిద్ధులగు రాజులను దేవతలను, పొంది యొక్కొక్కరిని పరిత్యజించుచుండినది. ఇదియెట్లున్నదనగా - పృథివ్యానవద్రవ్యముల యందు నాత్మకొఱకై తద్భిన్నములగు పృథివి - జలము - తేజస్సు-వాయువు-ఆకాశము-కాలము-దిక్కు-మనస్సు అను నీయెనిమిండింటిని నాత్మకావరి నివేదించుకొని గనే యాత్మ తెలియఁగలడు. ఈ విషయమునే, “నేతి నేతి” మున్నగు శ్రుతులు ప్రతిపాదించుచున్నవి. కాన “సానన్త-తేజస్సఖనిఖిలమరు త్పార్థివాది శబ్దములు శ్లేషపశమున-తేజోవన్తులగు నిన్ద్రాది దేవతలను, రాజులను ఆకాశ పృథివ్యాది సప్తద్రవ్యములను బ్రతిపాదించుటవలన పైరెండర్థములు- అనగా నిన్ద్రాది దేవతలను, రాజులను పరిహరించి నలుని యందు తత్పరతనుఁ జూపుట ; ఆకాశాది సప్తద్రవ్యముల నుండి ఆత్మేతరములగు ద్రవ్యములనుఁ బరిహరించుచు వచ్చుట

వలన సాత్త్వికమగునని యాత్మరాత్వరత్నముఁ జూపుట యనునని యేర్పడు చున్నది. తానగుచున్న కిషకిషమాపమై వెలయుచు యుపనిషత్తులు ప్రథి వ్యావర్జ్యప్రదంబుల నుండి యాత్మను వేలుగావించి, తదితరములను నిషేధించి నట్లు ఇచ్చాఁగి దేవతలను, ఇతర రాజులను నిషేధించి వాక్కులకందని సౌందర్య మును గల్గినందువలన పాకేవాగర్వ్యై యును, సకల శాస్త్రపారంగతుడైనందు వలన చిత్పయోనిధియును ఎల్లతేనె యానందముఁ గల్గి యుండుటవలన నిస్సీమానందుఁడును నగు నులుఁడను పురుషుడుదేశించి, వాక్కులకందని స్వ రూపము గల్గినందువలన పాకేవాగర్వ్యై రూపుఁడును, జ్ఞానమునుఁ డగుటవలన చిత్పయోనిధియును, అనన్తసుఖ స్వరూపుఁ డగుట వలన, నిస్సీమానందుఁడును, నగు పరమాత్మనుఁ గూర్చి యుపనిషత్ప్రమాహమువలె యాతనియందాసక్తి గలదై యుండినది ॥౧౭౯॥

శ్లో. శ్రీహర్షం కవిరాజరాజమకుటాలజ్ఞానరహీరసుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్ |
శృంగారామృతశీతగావయమగాదేకాదశ తన్మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥ 130

ప. వి. శ్రీహర్షం-కవిరాజరాజమకుటాలజ్ఞానరహీరః-సుతం-శ్రీహీరః-సుషువే-
జితేంద్రియచయం-మామల్లదేవీ-చ-యం-శృంగారామృతశీతగౌ-అయమ్-
అగాత్ - ఏకాదశః - తన్మహాకావ్యే - చారుణి - నైషధీయచరితే-సర్గః-
నిసర్గోజ్జ్వలః.

కవిరాజరాజమకుటాలజ్ఞానరహీరః; కవిరాజ=కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి=
పజ్జిక యొక్క, మకుట=కిరీటములకు, అలజ్ఞానర=భూషణమైన, హీరః=
వజ్రమణియైన, శ్రీహీరః=శ్రీహీరుఁడను, విద్వాంసుఁడు, జితేంద్రియచ
యమ్; జిత=జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం=చక్షురాదీంద్రియ సమూ
హముగల్గిన, శ్రీహర్షం=శ్రీహర్షుఁడను, సుతం=కుమారుని, సుషువే=
జన్మింపఁజేసెను. మామల్లదేవీచ=మామల్లదేవియను తల్లియు, యం=
ఎవనిని, సుషువే=కనెనో, శృంగారామృతశీతగౌ; శృంగారామృత=శృంగా
రమనెడి యమృతమునకు, శీతగౌ=చల్లనికిరణములుగలచంద్రికైనదియు,
చారుణి=రమ్యమైనదియు నగు, తన్మహాకావ్యే=ఆ శ్రీహర్షనియొక్కమహా

కావ్యమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయచరితమునందు, నిసర్గోజ్జ్వలః =
స్వభావముతో ప్రకాశించుచున్న, ఏకాదశః = పదునొకండవ, సర్గః = సర్గ,
అగాత్ = సమాప్తి నొందినది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞానరహీతః — కవినాంరాజానః = కవిరాజాః.
కవిరాజానాంరాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజీనామకుటాని = కవిరాజ
రాజిమకుటాని, కవిరాజరాజమకుటేష్వలజ్ఞానరః = కవిరాజరాజిమకుటాల
జ్ఞానరః, కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞానశ్చసౌహీరశ్చ = కవిరాజరాజిమకు
టాలజ్ఞానరహీతః

జితేంద్రియచయమ్ :- ఇంద్రియాణాంచయః = ఇంద్రియచయః, జితః ఇంద్రి
యచయః, యేనసః = జితేంద్రియచయః, తమ్ = జితేంద్రియచయమ్ ।

శృణ్వా రామృతశీతగౌ :- శృణ్వార ఏవ అమృతమ్ = శృణ్వారామృతమ్.
శీతాః గావః యస్మిన్ = శీతగుః, శృణ్వారామృతస్య శీతగుః = శృణ్వారా
మృతశీతగుః. తస్మిన్ = శృణ్వారామృతశీతగౌ ।

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః

భావము :

కవిశ్రేష్ఠులపజ్జిగ్గ యొక్క మకుటములలో శ్రీ హీరుడు వజ్రమణి వంటి
వాడు. అతడు, ఇంద్రియనిగ్రహపరుడైన శ్రీహర్షుడను కుమారుని మామల్లదేవి
యందు జన్మింపజేసెను. శృణ్వారరసమనునమృతమునకు చంద్రుడైన యాతని
మహాకావ్యమైన నైషధీయచరితము నందు స్వభావముజ్ఞానమై వెలయుచున్న పదు
నొకండవసర్గ సమాప్తము. ॥౧౩౦॥

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉదాచిన్తరసింహసూరి

తనూజ ఉదాచి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు

శ్రీ హర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు

ఏకాదశసర్గ సమాప్తము

ఓం

- శ మ -

శ్రీ హర్ష నైషధము

ద్వాదశ సర్గ

శ్లో. ప్రియాప్రియాలమ్బ్య విలమ్బమావిలా
విలాసినః కుణ్డినమణ్ణనాయితమ్ ।
సమాజమాజగ్మరథో రథోత్తమా
స్తమా సముద్రాదపరేపరే నృపాః ॥

1

ప. వి. ప్రియాప్రియా - ఆలమ్బ్య - విలమ్బమ్ - ఆవిలాః - విలాసినః -
కుణ్డినమణ్ణనాయితమ్ - సమాజమ్ - ఆజగ్మః - అథో - రథోత్తమాః,
- తమ్ - ఆసముద్రాత్ - అపరే - పరేనృపాః.

అర్థము. అథో = అనంతరము ప్రియాప్రియా; ప్రియా = ప్రియురాండ్రనుండి,
ప్రియా = సిగ్గుచే, (సహజానురాగమునుఁ జూపినవారిపై, గపటదాక్షిణ్య
మునుఁ జూపుటవలన గల్గిన సిగ్గుచే) విలమ్బం = ఆలస్యమును, అవ
లమ్బ్య = పొంది, ఆవిలాః = కాలుష్యముఁ బొందిన, విలాసినః = విలాస
వంతులగు, రథోత్తమాః = మహారథులును, పరే = శ్రేష్ఠులును, అపరే
= ఇతరులునగు, నృపాః = రాజులు, ఆసముద్రాత్ = సముద్రపుటంచుల
నుండి, కుణ్డినమణ్ణనాయితఁ; కుణ్డిన = కుణ్డిన నగరమునకు, మణ్ణనాయ
ితం = అలజ్కారమైన, తమ్ = ఆ సమాజం = రాజసభను, ఆజగ్మః =
పొందిరి.

వి. పూర్వార్థమందలి “విలమ్బమావిలా” అను చోటవిల-విల శబ్దములకును,
ఉత్తరార్థమందలి ‘సమాజమాజ’ అనుచోట మాజ-మాజ-శబ్దములకును
నియమముగా నొక్కతడవ వ్యంజనములగు ‘వల్’ అనువానిని ‘మ్జ్’ అను
వానిని ఆవృత్తినిఁజేయుటవలన భేకానుప్రాసము. తక్కిన చోట్ల నియమ
రహితముగా నావృత్తి యుండుట వలన వృత్త్యను ప్రాసము. ఈరెంటికిని
సంస్పర్శ.

సమాసములు :

ప్రియాప్రియా :- ప్రియాభ్యః ప్రీః=ప్రియాప్రీః, తయా = ప్రియాప్రియా.

కుణ్ఠినమణ్ణనాయితమ్ :- మణ్ణసమిష ఆచరితః = మణ్ణనా యితః.
కుణ్ఠినస్యమణ్ణనాయితః = కుణ్ఠినమణ్ణనాయితః, తమ్ = కుణ్ఠినమణ్ణనాయితమ్.

ఆ సముద్రాత్ : సముద్రమభివ్యాపకే = ఆ సముద్రాత్.

భావము :

సహజానురాగమునుఁ జూపుచున్న తమకాంతలపై కపటవ్యవహారములనుఁ జేయుటవలని సిగ్గుచేతనాలస్యము గావించి దానివలన వ్యధఁ జెందిన మనస్సులుగల మహారథులలో శ్రేష్ఠులును తదితరులుగను రాజులు సముద్రములయంచులనుండి యాకుణ్ఠిన నగరమునకు నలజ్కారమైన యాస్వయంపరమహాసభకు విచ్చేసిరి॥౧॥

శ్లో. తతః స భైర్యా వవృతే వృతే నృపై

ర్వినిఃశ్వసద్భిః సదసి స్వయంవరః ।

చిరాగతైస్త ర్కితతద్విరాగితైః

స్ఫురద్భిరానన్తమహార్ణవై ర్నవైః॥

2

ప. వి. తతః-సః-భైర్యాః-వవృతే - వృతే-నృపైః -వినిఃశ్వసద్భిః - సదసి-స్వయంవరః-చిరాగతైః-తర్కితతద్విరాగితైః-స్ఫురద్భిః-ఆనన్తమహార్ణవై -నవైః.

అర్థము. తతః=ఇతరరాజులువచ్చిన పిదప, తర్కితతద్విరాగితైః, తర్కిత=ఊహింపఁ బడిన, తత్=ఆ దమయంతియొక్క, విరాగితైః= వైరాగ్యముగల, (కాపునరే) వినిఃశ్వసద్భిః=దుఃఖమువలన దీర్ఘముగా శ్వాసలను వదలుచున్నట్టి, చిరాగతైః = చాలకాలమునకు మునుపేవిచ్చేసిన, నృపైః=రాజులచేతను, తథా=అట్లే, స్ఫురద్భిః=స్ఫూర్తినిఁ బొందిన

అనగా సంతోషాతిశయముచే ప్రసన్నముకలుగుటగల్గిన, ఆనందమహర్ణవైః = ఆనందమునకు గొప్పసముద్రములైన, సవైః = నూతనులైన- అప్పుడే విచ్చేసినట్టి, నృపైః = రాజులచేతను, వృతే = నిండిన, సదసి = ఆ సభయందు, సః = ఆ, భైరవ్యాః = దమయన్తియొక్క, స్వయంవరః = స్వయంవరము, వవృతే = జరిగినది.

సమాసములు :

భైరవ్యాః :- భీమస్య అపశ్యంస్త్రీ = భైమీ. తస్యాః = భైరవ్యాః

చిరాగతైః :- చిరాత్ ఆగతాః = చిరాగతాః, తైః = చిరాగతైః।

తర్కితతద్విరాగితైః :- విరాగః అస్యాః అస్తీతి = విరాగిణీ, విరాగిణ్యాః భావః = విరాగితా. తస్యా, విరాగితా = తద్విరాగితా, తర్కితా, తద్విరాగితాయైస్తే = తర్కితతద్విరాగితాః॥

ఆనందమహర్ణవైః :- మహాన్తశ్చతే అర్థవాశ్చ = మహార్ణవాః, ఆనందస్య మహార్ణవాః, ఆనందమహార్ణవాః, తైః = ఆనందమహర్ణవైః।

భావము :

ఇతరనరపతులు వచ్చినపిదప తత్సూర్యము విచ్చేసినరాజులు దమయన్తికి దమపైని విరక్తిని గ్రహించి దుఃఖముతో, నిట్టూర్పులను పదలుచుండిరి. తర్వాత వచ్చిననరపతులు మంచి ముఖవికాసముతో వెలయుచుండిరి. ఏల యనగా - ముందువచ్చిన రాజులను దమయన్తి వరించలేదు. కాన మనలను తప్పకవరించునను దృఢవిశ్వాసముతోఁ గూడి మహానందభరితులై యుండిరి. ఇట్లు విషాదపూరితులైన పూర్వరాజులతోడను, అనగా ముందువచ్చిన రాజులతోడను ఆనందభరితులైన తర్వాతవచ్చిన రాజులతోడను నా స్వయంవరసభ నిండి యుండినది॥౨॥

శ్లో. చలత్పదస్తత్పదయన్త్రణేజ్జిత

స్ఫుటాశయామాసయతి స్మ రాజకే।

శ్రమం గతా యానగాతావపీయమి

త్యుదీర్య ధుర్యః కపటాజ్ఞనీం జనః॥

ప. వి. చలత్పదః—తత్పదయన్త్రీణే జ్ఞితస్ఫుటాశయామ్ - ఆసయతి - స్మ-
రాజకే-శ్రమం-గతా-యానగతౌ-అపి-ఇయమ్-ఇతి-ఉదీర్య - ధుర్యః-
కపటాత్-జనీం-జనః.

అర్థము. చలత్పదః=(నిలబడిన సమయమందును మంచి జాతికిఁ జెందిన గుఱ్ఱము వలె) చలించుపాదములుగల్గిన, ధుర్యః=పల్లకిమోయునట్టి, జనః=భృత్య జనము, తత్పదయన్త్రీణేజ్ఞితస్ఫుటాశయామ్ ; తత్=ఆదమయన్తి యొక్క, పద=పల్లకికిఁ గప్పిన వస్త్రములోపలనున్న పాదముచే, యన్త్రీణ = పల్లకిని మ్రోయువారిసెడుపుటయను, ఇజ్ఞిత=చేష్టచే, స్ఫుట=స్పష్టమైన, ఆశయాం=రాజులను చూచుటకై యభిప్రాయముగల్గిన, జనీం=వధువైన దమయన్తిని, ఇయం=ఈ ఆమ్నాయి, యానగతౌ= వాహనముమీద పోయినను, శ్రమం=పరిశ్రమను, గతా = పొందినది, ఇతి=అని, ఉదీర్య=శ్రమనెపముతోఁ జెప్పి, రాజకే = రాజసమూహము మధ్య, ఆసయతిస్మ=కూర్చుండఁ బెట్టెను.

సమాసములు :

చలత్పదః :- చలన్తీపదేయస్యసః=చలత్పదః ।

తత్పదయన్త్రీణేజ్ఞితస్ఫుటాశయామ్ :- తస్యాఃపదమ్= తత్పదమ్, తత్పదస్యయన్త్రీణమ్ = తత్పదయన్త్రీణమ్, తత్పదయన్త్రీణమేవ ఇజ్ఞితమ్ = తత్పదయన్త్రీణేజ్ఞితమ్, తత్పదయన్త్రీణేజ్ఞితేన స్ఫుటః ఆశయః యస్యాస్స=తత్పదయన్త్రీణేజ్ఞితస్ఫుటాశయా, తామ్=తత్పదయన్త్రీణేజ్ఞితస్ఫుటాశయామ్ ।

రాజకే :- రాజ్ఞాంసమూహః=రాజకమ్, తస్మిన్=రాజకే ।

యానగతౌ :- యానస్యగతిః=యానగతిః; తస్యాం యానగతౌ ।

ధుర్యః :- ధురంవహతీతి=ధుర్యః ।

భావము :

ఉత్తమాశ్వములు నిలచియున్నను తమ పాదములనుఁ గదలించుచునే యుండును. అట్లే పల్లకిని మోయుసేదగులు గూడ నిలచియున్నను తమ పాదము

లనుఁ కదలించుచునే యుండిరి. వారు, దమయన్తి పల్లకిని కప్పిన వస్త్రము మలుగున తన పాదములతో నడుపుటచే నామె యంగితమును తెలిసికొనినవారై అనగా పల్లకిని నిలుపవలయుననెడి యామె యభిప్రాయమును గ్రహించినవారై పల్లకియందు తిరుగుచున్నను నీమె యలసిన దను నెపముతో, రాజసమాజ మధ్యభాగమునఁ బల్లకినిఁ దిండిరి. ||౩||

శ్లో. సృపానుపక్రమ్య విభూషితాసనాన్
సనాతనీ సా సుషువే సరస్వతీ |
విగాహమారభ్య సరస్వతీః సుధా
సరఃస్వతీవార్ద్రతనూరనూత్తితాః ||

4

ప. వి. సృపాన్ - ఉపక్రమ్య - విభూషితాసనాన్ - సనాతనీ - సా - సుషువే - సరస్వతీ
విగాహమ్ - ఆరభ్య - సరస్వతీః - సుధాసరస్సు - ఆతీవ - ఆర్ద్రతనూః - అను -
ఉత్తితాః.

అర్థము. సనాతనీ - ప్రాచీనురాలైన, సరస్వతీ - సరస్వతీదేవి, విభూషితాసనాన్,
విభూషిత - అలజ్జరింపఁబడిన, ఆసనాన్ - ఆసనములు గల్గిన, అనగా
సింహాసనములయందు కూర్చొనియున్న, సృపాన్ - రాజులను, ఉప
క్రమ్య - ఉద్దేశించి, సుధాసరస్సు - అమృతసరస్సులయందు, విగాహమ్ -
మునుగుటను, ఆరభ్య - ఆరంభించి, అనగా పొంది, అనూత్తితాః; అను -
వెంటనే, యనగా నాలస్యములేక, ఉత్తితాః - లేచినటువంటి (కావుననే)
ఆతీవ - మిక్కిలి, ఆర్ద్రతనూః - తడిసిన శరీరముగల అనగా శరీరమం
దంతట నమృతమునుఁ గార్చుచున్న, సరస్వతీః - మాటలను, సుషువే -
చెప్పినది.

వి. సరస్వతులు, అనగా వాక్కులు, అమృత సరస్సులలో మునిగి తడిసిన
శరీరములు కలవి కాకపోయినను, తడిసిన శరీరములు కలవిగాఁ జెప్పుట
వలన నుత్తేజ. ఇవాదిశబ్దప్రయోగముఁ జేయనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

విభూషితాసనాన్ :- విభూషితాని, అసనానియై సే - విభూషితాసనాః,
తాన్ = విభూషితాసనాన్ ।

సుధాసరస్సు :- సుధానాంసరాంసి=సుధాసరాంసి, తేషు=సుధాసరస్సు.
ఆర్ద్రతనూః :- ఆర్ద్రాతనూః యాసాంతాః=ఆర్ద్రతన్వః, తాః=ఆర్ద్ర
తనూః ।

అనూత్థితాః :- అనుస్మృత్య ఉత్థితాః=అనూత్థితాః, తాః=అనూత్థితాః,

భావము :

పురాతనురాలగు నా సకస్వతీదేవి, ఆ స్వయంవరమణ్ణపము నందు,
సింహాసనముల నలజ్కరించిన రాజుల నుద్దేశించి యమృతంపు కొలంకుల
యందు మునిగి వెంటనే తేచినవో, యనునట్లు సుధలనుఁ జిలుకుచున్నమాటలను
జెప్పినది. ॥౪॥

శ్లో. వృణీష్వ వర్ణేన సువర్ణ కేతకీ
ప్రసూనపర్ణాదృతుపర్ణమాదృతమ్ ।
నిజామయోధ్యామపి పావనీమయం
భవన్మయో ధ్యాయతి నాఽవనీపతిః ॥

5

ప. వి. వృణీష్వ-వర్ణేన-సువర్ణ కేతకీ ప్రసూనపర్ణాత్-ఋతుపర్ణమ్-ఆదృతమ్-
నిజామ్- అయోధ్యామ్-అపి-పావనీమ్-అయం- భవన్మయః- ధ్యాయతి-
న-అవనీపతిః.

అర్థము. వర్ణేన=ఒడలికాంతితో, సువర్ణకేతకీ ప్రసూనపర్ణాత్ (అపి); సువర్ణ
కేతకీ ప్రసూన = పసిడిమొగలిపూవు యొక్క, పర్ణాత్ (అపి)= రేకు
కంటెను, ఆదృతం=అధికముగాఁగోరఁదగిన. ఋతుపర్ణం=ఋతుపర్ణు
డను రాజును, వృణీష్వ=వరింపుము. అయం= ఈ, అవనీపతిః=రాజు,
భవన్మయః=నీ రూపమును వహించినవాడై, పావనీం = పవిత్రతనుఁ
గల్గించునట్టి, నిజాం=స్వాధీనమైన, అనగా పురుష పరమృతతో సజ్జ
మించిన, అయోధ్యామపి=అయోధ్యను సైతము అనగా ముక్తిక్షేత్రమైన
యయోధ్యననియర్థము, నధ్యాయతి=స్మరింపఁడు. నీతోటికలయికపరమా
నందరూపముగా నుండుటవలన, ముక్తికంటెను నధికమైనది. కాననీయం
• ధీతఁడు మిక్కిలి యనురక్తుఁడు కానవీనిని, నీవు వరించుచుని యర్థము.

సమాసములు :

సువర్ణకేతకీ ప్రసూన పర్ణాత్ :- సువర్ణమయీచసా కేతకీచ=సువర్ణకేతకీ,
సువర్ణకేతక్యాః ప్రసూనమ్ = సువర్ణకేతకీప్రసూనమ్, సువర్ణకేతకీ
ప్రసూనస్యపర్ణమ్=సువర్ణకేతకీ ప్రసూన పర్ణమ్, తస్మాత్=సువర్ణకేతకీ
ప్రసూన పర్ణాత్.

భవన్మయ :- భవతీఏవ=భవన్మయః.

అవనీపతి :- అవన్యాః పతిః=అవనీపతిః.

భావము :

అయోధ్యనుఁ బాలించెడి యీ ఋతుపర్ణమహారాజు, దేహకాన్తి యందు
మొగలిపూరేకునుఁ గూడమించినవాఁడు. కాన నీ రాజును నీవు వరింపుము. ఈ
రాజు నీయందే ఐక్యమునొంది, యందతిని పవిత్రముజేయు నట్టిదియు,
పురుష పరమృతతో సజ్జమించిన, ముక్తిక్షేత్రమైన యయోధ్యను సైతము
స్మరింపడు. నీవు పరమానంద స్వరూపురాలవు గాబట్టి నీలో నైక్యమునొందుట
ముక్తికంటెను నధికము గాన నిన్నుమిక్కిలి వలచిన యట్టివానిని నీవుతప్పక
వరింపవలసినదని యాశయము ॥౫॥

శ్లో. న పీయతాం నామ చకోరజిహ్వయా

కథజ్ఞిదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికా ।

ఇమాం కిమాచామయసే న చక్షుషీ?

చిరం చకోరస్య భవన్ముఖస్సృశీ॥

6

ప. వి. న- పీయతాం -నామ- చకోరజిహ్వయా- కథం-చిత్ - ఏతన్ముఖచన్ద్ర
చన్ద్రికా- ఇమాం- కిమ్- ఆచామయసే-న- చక్షుషీ- చిరం- చకోరస్య
భవన్ముఖస్సృశీ.

అర్థము. ఏతన్ముఖ చన్ద్రికా; ఏతత్ = ఋతుపర్ణుని యొక్క, ముఖచన్ద్ర=ముఖ
మనెడి చన్ద్రుని యొక్క, చన్ద్రికా=వెన్నెల, చకోరజిహ్వయా; చకోర=
చకోరపక్షులయొక్క, జిహ్వయా = నాలుకతో, కథజ్ఞిదపి = ఏవిధ
ముగను, నపీయతాంనామ = పోనము చేయఁబడకపోయినట్లే పోనిము.

చకోరముల నాలుక నిజమైన వెన్నెలను త్రాగును. నీముఖ చంద్రుని వెన్నెల నిజమైనదిగాదు కాన చకోర జిహ్వా దానినిఁ ద్రాగఁజాలదు. తథాఽపి = అయినను, భవన్ముఖస్పృశీ; భవత్ = నీయొక్క, ముఖ= ముఖమును, స్పృశీ = తాకుచున్నవైన, అనగా నీ ముఖము నందుండిన వైన, అనగా నీ కన్నులుగా బరిణమించినవైన, చకోరస్య = చకోరము యొక్క, చక్షుషీ = నేత్రములను, ఇమాం = ఈవెన్నెలను, చిరం = చాల కాలము నాఁచామయసే కిం = త్రాగింపవాయేమి ? అనగా నీరాజును చూడవాయేమి యని యర్థము.

వి. దమయంతి కన్నులనెడి యుపమేయములను చెప్పకయుపమానములగు చకోరనేత్రములనే చెప్పటవలన వీనితో వానికి నభేదము సిద్ధించినదిగాన నభేదాతిశ యోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

చకోరజిహ్వయా : చకోరస్యజిహ్వ = చకోర జిహ్వ, తయా = చకోర జిహ్వయా ।

ఏతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికా :- ఏతస్యాః ముఖమ్ = ఏతన్ముఖమ్, ఏతన్ముఖ మేవచన్ద్రః = ఏతన్ముఖచన్ద్రః, ఏతన్ముఖచన్ద్రస్య చన్ద్రికా = ఏతన్ముఖ చన్ద్రచన్ద్రికా.

భవన్ముఖస్పృశీ :- భవత్యాః ముఖం = భవన్ముఖం, భవన్ముఖం స్పృశత ఇతి = భవన్ముఖస్పృశీ తే, భవన్ముఖస్పృశీ,

భావము :

ఈతని ముఖచన్ద్రుని వెన్నెలను చకోరపక్షుల నాలుక త్రాగకపోయినచో పోక ము. ఏల యనగా వాని నాలుక సత్యమైన వెన్నెలనే ఘాతము చేయును. ఈతని ముఖచంద్రుని వెన్నెలలు సత్యములుగావు. కానవీనినపి ఘాతము జేయవు, అయినను నీ ముఖమునందలి నీ కన్నులుగా మారిన చకోర నేత్రములను నీ ఋతు పర్వ మహారాజుయొక్క ముఖచన్ద్రచన్ద్రికలను ద్రాగింప వాయేల? అనగా నీకన్ను లుచే నీ మహారాజును చూడవా? యని భావము ॥౬॥

శ్లో. అపాం విహారే తవ హారవిభ్రమం
కరోతు నీరే పృషదుత్కర స్తరన్,
కరోరపీనోచ్ఛకుచద్వయీతతే
త్రుటత్తరః సారవసారవోర్మిజః॥

7

ప. వి అపాం-విహారే తవ-హారవిభ్రమం-కరోతు - నీరే - పృషదుత్కరః-
తరన్ - కరోరపీనోచ్ఛ కుచద్వయీతతే - త్రుటత్తరః- సారవసార
వోర్మిజః.

అర్థము. హేభైమి ! = ఓదమయస్తీ !, తవ = నీయొక్క, అపాం విహారే =
(ఇతనితోడ) జలక్రీడయందు, నీరే=నీటిపైన, తరన్=తేలునున్నదియు,
సారవసార వోర్మిజః, సారవ=ధ్వనులతో గూడిన. సారవ=సరయూ
నదియందలి, ఊర్మిజః = అలలవలన గల్గిన, పృషదుత్కరః = నీటి
బిందువుల సమూహము, కరోరపీనోచ్ఛ కుచద్వయీతతే, కరోర=కఠి
సములైన, పీన = బలిసిన, ఉచ్ఛ = ఉన్నతమైన, కుచద్వయీ=చను
దోయియొక్క, తతే = ప్రాప్తమందు, త్రుటత్తరః = మిక్కిలితుంట
లుగా తెగినవై, హారవిభ్రమం=ముత్యాలహారమను, బ్రాన్తిని, కరోతు=
చేయును గాత.

వి. ఆజలబిందువులు జలక్రీడా సమయమందుఁ దెగిపోయిన ముత్యాల
హారమా, యను భ్రాంతినిఁ గల్గించుటచే నిట బ్రాన్తిమదలజ్జారము.

సమాసములు :

హారవిమభ్రమ్ :- హారఇతివిభ్రమః=హారవిభ్రమః, తమ్ = హారవిభ్ర
మమ్: పృషదుత్కరః- పృషతాముత్కరః=పృషదుత్కరః.
కరోరపీనోచ్ఛకుచద్వయీతతే:- కరోరా చ తా పీనోచ=కరోరపీనా,
కరోరపీనోచతా ఉచ్ఛోచ = కరోరపీనోచ్ఛా, కరోరపీనోచ్ఛోచతా
కుచోచ=కరోరపీనోచ్ఛకుచో, కరోరపీనోచ్ఛకుచయోఃద్వయీ=కరోర
పీనోచ్ఛకుచద్వయీ, కరోరపీనోచ్ఛకుచద్వయ్యాః తటమ్=కరోరపీనో
చ్ఛకుచద్వయీతటమ్. తస్మిన్=కరోరపీనోచ్ఛకుచద్వయీతతే.
త్రుటత్తర :- ఆతిశయేనత్రుటన్ =త్రుటత్తరః.

సారవసారవోర్మిజః- ఆరవేజసహితా = సారవాః, సరయ్యాంభవాః = సారవాః. సారవాశ్చతాః, ఊర్మయశ్చ=సారవోర్మయః. సారవాశ్చతాః సారవసారవోర్మయశ్చ=సారవ సారవోర్మయః. సారవసారవోర్మిభ్యః జాయత ఇతి=సారవసారవోర్మిజః.

భావము :

ఓ దమయంతీ ! నీవు ఋతుపర్వనితో జలక్రిడ సలుపు సమయమున, సరయూనది యందు గొప్ప మ్రోతతో, గూడిన యలలవలన నుద్భవించిన నీటి బిందువుల సమూహము; నీకతినపీనోన్నతములగు చనుదోయినంటి తుత్తునియలై, తెగిపోయిన నీ ముత్యాలహార మనెడి బ్రాన్తినిఁ జూపరులకుఁ గల్గించునుఁ గాత ॥౭॥

శ్లో. అఖాని సిన్ధుః సమపూరి గజ్జయా
కులే కిలాఽస్య ప్రసభం స భంతస్యతే |
విలజ్జ్యతే చాస్య యశఃశతైరహో !
సతాం మహత్సమ్ముఖధావి పౌరుషమ్ ॥

8

ప. వి. అఖాని-సిన్ధుః-సమపూరి-గజ్జయా-కులే-కిల-అస్య- ప్రసభం-సః-భం
త్స్యతే-విలంఘ్యతే-చ-అస్య-యశశ్శతైః-అహో-సతాం-మహత్సమ్ము
ఖధావి-పౌరుషమ్.

అర్థము. అస్య=ఈ ఋతుపర్వసునియొక్క, కులే=కులమందు, (జాతైః=పుట్టిన సగరపుత్రులచే) సిన్ధుః = సాగరము, అఖాని-త్రవ్వఁ బడినది, తథా= అట్లే, సః=ఆ సముద్రము, గజ్జయా = గజ్జచే, సమపూరి = నింపఁ బడి నది, (ఈ వంశమునందు జన్మించిన భగీరథునిచేత), తథా = అట్లే, సః = ఆ సముద్రము, ప్రసభం=బలాత్కారముగా, భంతస్యతే=రాఁబోవు త్రేతాయుగమునందు రామునిచే సేతువుతో బంధింపఁ బడఁ గలదు, (ఇదానీం=ఇప్పుడు) సః=ఆ సముద్రము, అస్య = ఈ ఋతుపర్వసునియొక్క, యశఃశతైః=పెక్కుకీర్తులచే, విలజ్జ్యతేచ=లంఘింపఁ బడుచునున్నది. తథాపి=అదియు క్తమే ; సతాం = సత్పురుషులయొక్క,

పౌరుషం = పౌరుషము అనగా పరాక్రమము, మహత్సమ్ముఖధావి ;
మహత్ = గొప్పవారియొక్క, సమ్ముఖ = సమక్షమున, ధావి = ప్రసరించు
నది, కాని క్షుద్రులయెదుట ప్రసరించునది కాదు.

వి. సగరపుత్రులు మున్నగువారు సముద్రముపైననే తమపౌరుషమును విజృ
మ్భింపఁ జేసిరను విశేషమును సత్పురుషుల పౌరుషము గొప్పవారి
పైననే విజృమ్భించునను సామాన్యముచే సమర్థించుటవలన సర్థాస్తరన్యా
సాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

యశఃశతైః : యశసాంశతాని = యశశ్శతాని, తైః = యశశ్శతైః ।

మహత్సమ్ముఖధావిః మహతాంసమ్ముఖం = మహత్సమ్ముఖం, మహత్స
మ్ముఖంధావతీతి = మహత్సమ్ముఖధావి.

పౌరుషమ్ : పురుషస్యకర్మ = పౌరుషమ్ ।

భావము :

ఈ ఋతుపర్ణుని వంశమునఁ బుట్టిన సగరపుత్రులు, సముద్రమునుఁ
ద్రవ్వరి, ఎందుకనగా - ఇంద్రుడు, వీరియాగాశ్వమునపహరించుటవలన నాయ
శ్వమును వెదకుటకై పాతాలమువరకును భూమినిఁ ద్రవ్వటవలన నీసముద్ర
మేర్పడినది. అట్లే యీతనివంశమునందుద్భవించిన భగీరథుఁడు గర్జనుభూమికిఁ
దెచ్చి సముద్రమును దానితోనింపెను. ఎందుకనగా - సగరపుత్రులు భూమిని
త్రవ్వి పాతాలమునకుఁ బోయి యచ్చట తపమాచరించెడి కపిలమునియొద్దకట్టఁ
బడియున్న యాగాశ్వమునుఁ జూచి కపిలముని యాగాశ్వమునపహరించెనని
భావించి యీతనివంశమునపఱచిరి - అందులకామునిపుష్కవుఁడు కోపించి శపిం
పగా వీరు కాలిపోయిరి. ఇంక వీరిభస్మములపై గర్జను ప్రవహింపఁ జేసి వీరిని
తరింపఁ జేయుటకు భగీరథుడు తపస్సుగావించి దానిని భూమికిఁదెచ్చి వీరిభస్మ
ములపైఁ బ్రవహింపఁ జేసి వీరిసిముక్తులఁ గావించెనని పురాణప్రసిద్ధి. మరియు
నీకులమునందు త్రేతాయుగమునందవతరించెడి శ్రీరామచంద్రుడు సేతువుతో
నీసముద్రమును బంధింపఁ గలడు. ఇట్టితని వంశస్థులందఱు నిట్టి ఘనకార్య
ములనుఁ గావించిన పౌరుషశాలురు. కాన వీరిని సీవువరించుట యుచితము॥౮॥

శ్లో. ఏతద్యశః క్షీరధిపూరగాహి
పతత్యగాధే వచనం కవీనామ్ |
ఏతద్గుణానాం గణనాఙ్క పాతః
ప్రత్యర్థికి ర్దేః ఖటికాః క్షిణోతి ||

9

ప. వి. ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరగాహి - పతతి - అగాధే - వచనం - కవీనామ్ -
ఏతద్గుణానాం - గణనాఙ్క పాతః - ప్రత్యర్థికి ర్దేః - ఖటికాః - క్షిణోతి.

అర్థము. ఏతత్ = ఈఋతుపర్వసంయుక్త, యశఃక్షీరధి = కీర్తియనెడు పాలకడలి
యుక్త, పూర = ప్రవాహమును, గాహి = ప్రవేశించునట్టి యనగా దానిని
వర్ణించునట్టి, కవీనాం = కవులయుక్త, వచనం = వాక్కు, అగాధే = లో
తైన స్థానమందు, పతతి = పడుచున్నది అనగా మునుగుచున్నది. కాని
యితని కీర్తిని వర్ణింపలేక యున్నది. (మఱియు) ఏతద్గుణానాం = ఈతని
గుణములయుక్త, గణనాఙ్క పాతః, గణనాఙ్క = లెక్కించు గీత
యుక్త, పాతః = విన్యాసము, ప్రత్యర్థికి ర్దేః = శత్రుకీర్తులనెడు, ఖటికాః =
వ్రాతకు సాధనములైన బలపములను, క్షిణోతి = అరగఁదీయుచున్నది.

వి. “యశఃక్షీరధి” యని కీర్తిని సముద్రముగా రూపించుటవలన రూపకము.
ఇతనిని వర్ణింపఁబూనిన కవుల వచనము అగాధమునందు మునుగక
పోయినను మునిగినట్లును ఇతని గుణము లెక్కించుచు గీతలనుఁ గీయు
నట్టి బలపము, అరిగిపోక పోయినను సరిగినట్లును, వర్ణించుటవలన సతి
శయోక్త్యలఙ్కారము. పై రూపకముచే సీమతిశయోక్తి యను
ప్రాణితము.

సమాసములు :

ఏతద్యశః క్షీరధిపూరగాహి :- ఏతస్యయశః = ఏతద్యశః, ఏతద్యశ
ఏవక్షీరధిః = ఏతద్యశఃక్షీరధిః, ఏతద్యశఃక్షీరధేపూరః = ఏతద్యశఃక్షీరధి
పూరః, ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరంగాహతక్షతి = ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరగాహి |
ఏతద్గుణానామ్ :- ఏతస్యగుణాః = ఏతద్గుణాః, తేషామ్ = ఏతద్గుణానామ్ |

గణనాజ్కపాతః :- గణనా యాః ఆజ్కః = గణనాజ్కః, గణనాజ్కస్య
పాతః గణనాజ్కపాతః।

ప్రత్యర్థికిర్తీ :- ప్రత్యర్థి కాం కీర్తయః = ప్రత్యర్థికిర్తయః, తాః = ప్రత్యర్థి
కిర్తీ :- ।

భావము :

కవులు, ఈఋతుపర్వుని కీర్తియనెడిపాల్కడలిని వర్ణింపబూనినచో,
వారిమాటలు, అడుగుకాసరాని స్థానమున మునిగిపోవుచున్నవి. అనగా వర్ణింప
లేక యున్నవి. ఇతని శౌర్యాది గుణములను లెక్కించి గీతలనుగీయఁబూనినచో,
శత్రువుల కీర్తులనెడు బలపము లరిగి పోవుచున్నవి. అనగా నితని కీర్తియు
శౌర్యాదిగుణములు వర్ణింప నలవికానివని యాశయము. ||౯||

శ్లో. భాస్వద్వంశ కరీరతాం దధవయం వీరః కథం కథ్యతామ్
అధ్యష్టాపి హి కోటిరస్య సమరే రోమాణి సత్త్వాజ్కరాః।
నీతః సంయతి వన్దిభిః శ్రుతిపథం యన్నామవర్ణావలీ
మన్త్రీః స్తమ్భయతి ప్రతిక్షితిభృతాం దోః స్తమ్భకుమ్భిన
సాన్ ॥ 10

ప. వి. భాస్వద్వంశకరీరతామ్ - దధత్ - అయం - వీరః - కథం - కథ్యతామ్ - అధ్యష్టా -
ప్తా - అపి - హి - కోటిః. అస్య - సమరే - రోమాణి - సత్త్వాజ్కరాః - నీతః - సం
యతి - వన్దిభిః - శ్రుతిపథం - యన్నామవర్ణావలీమన్త్రీః - స్తమ్భయతి - ప్రతి
క్షితిభృతామ్ - దోః స్తమ్భకుమ్భినసాన్.

అర్థము. భాస్వద్వంశకరీరతామ్; భాస్వద్వంశ = సూత్యవంశమునకు, కరీరతాం =
మొలకగా నుండుటను, ప్రకాశించువెదురుమొలకగా నుండుటను, దధత్ =
ధరించిన, వీరః = శూరుడైన, అయం = ఈఋతుపర్వుడు, కథమ్ = ఎట్లు,
కథ్యతామ్ = వర్ణింపఁబడును? వర్ణింపనలవికాడని యర్థము. తథాపి =
అదియు క్తమే; సమరే = రణరంగమునందు, అస్య = ఈరాజుయొక్క,
అధ్యష్టా = మూడున్నర సంఖ్యతో కూడిన, కోటి = కోటి, అనగా మూడు
న్నరకోటి సంఖ్యగల, రోమాణి = శరీరమందలి వెంట్రుకలు, సత్త్వా

జుక్కరాః = పీఠసస్థాయీభావమైన యుత్సాహమునకు, అజుక్కరాః = మొలకలు. వెదురు మొలకలకు చుట్టును వెంట్రుకలవంటి మొలకలుండుట యుక్తమే. (కావుననే, సంయతి = యుద్ధమునందు, వస్తిభిః = స్తుతిపాఠకులచే, శ్రుతిపథం = కర్ణమార్గమును, సీతః = పొండింపఁబడిన, యన్నామ వర్ణావలీమన్త్రైః; యత్ = ఏ ఋతుపర్ణనియోక్త, నామపర్ణావలీ = పేరు సందలి యక్షరపజ్జియను, మన్త్రైః = మన్త్రము, ప్రతిక్షితిభృతాం = శత్రురాజులయొక్క, దోః స్తమ్భకుమ్భినసాన్, దోః స్తమ్భ = భుజ స్తమ్భములను, కుమ్భినసాన్ = క్రూరసర్పములను, స్తమ్భయతి = స్తమ్భింపఁజేయుచున్నది. మాన్త్రికుని, గారుడమన్త్రోచ్ఛారణముచే సర్పములెట్లు స్తమ్భింపిపోవునో, అట్లే యీ ఋతుపర్ణని పేరులోని యక్షరపజ్జియను మన్త్రమును వినినవెంటనే భయపడిన శత్రురాజుల భుజములు స్తంభిం పోయినవై యుద్ధమునకై యుత్సాహపడవని యర్థము.

సమానములు :

భాస్వద్వంశకరీరతాం :- భాస్వతః పంశః = భాస్వద్వంశః భాస్వద్వంశస్యకరీరః = భాస్వద్వంశకరీరః, భాస్వద్వంశకరీరస్యభావః = భాస్వద్వంశకరీరతా, తామ్ = భాస్వద్వంశకరీరతామ్

పక్షాన్తరమున - భాః అస్య అస్తీతి = భాస్వాన్, భాస్వాంశ్చ సౌ పంశః = భాస్వద్వంశః, భాస్వద్వంశస్యకరీరః = భాస్వద్వంశకరీరః, భాస్వద్వంశకరీరస్యభావః = భాస్వద్వంశకరీరతా, తామ్ = భాస్వద్వంశకరీరతామ్.

సత్త్వాజుక్కరాః :- సత్త్వస్య అజుక్కరాః = సత్త్వాజుక్కరాః.

శ్రుతిపథం :- శ్రుత్యోపన్థాః = శ్రుతిపథః, తమ్ = శ్రుతిపథమ్.

యన్నామపర్ణావలీమన్త్రైః :- యస్య నామ = యన్నామ, పర్ణానామావలీ = వర్ణావలీ, యన్నామ్నః పర్ణావలీ = యన్నామవర్ణావలీ, యన్నామవర్ణావల్యేవమన్త్రైః = యన్నామవర్ణావలీమన్త్రైః.

ప్రతిక్షితిభృతామ్ :- క్షితిం బ్రథితీతి = క్షితిభృతః, ప్రతికూలాశ్చ తే క్షితిభృతాః = ప్రతిక్షితిభృతః, తేషామ్ = ప్రతిక్షితిభృతామ్.

దోఃస్తమ్భకుమ్భిసాన్ :- దోఃస్తమ్భః = దోఃస్తమ్భః. దోః
స్తమ్భః = దోఃస్తమ్భః. తాన్ = దోఃస్తమ్భః
కుమ్భిసాన్.

భావము :

సూర్యహంశమునకు మొలకయైన యీ ఋతుపర్ణ మహారాజును వర్ణించుట
యసాధ్యము. ఇతడు గొప్పవీరుడు. యుద్ధరక్షమున నుత్సాహముచే నితని శరీ
రమందుఁ బొడమిన్నికిన మూడున్నరకోటి రోమములు వీరరసాజ్ఞారములా !
యని భావింపవలసియున్నది. ఎలయగుగా నితనిపేరునందలి యక్షరపక్షి-
యను మన్త్రము స్తుతిపాఠకులవనన చెవికిసోకగనే, శత్రురాజుల భుజ స్తమ్భము
లనెడి క్రూరసర్పములు స్తమ్భించిపోవును. అనగా శత్రురాజులు భయపడి
యుద్ధమునకుఁ దలపడరని యాశయును॥౧౦॥

శ్లో. తాదృగ్దీర్ఘవిరిజ్ఞివాసరవిధౌ జానామి యత్కర్తృతాం
శజ్జే యత్రప్రతిబింబమమ్బుధిపయఃపూరోదరే బాడబః
వ్యోమవ్యాపివిపక్షరాజకయశస్తారాః పరాభావుకః
కాసామస్య న సః ప్రతాపతపనః పారం గిరాం
గాహతే॥ 11

ప. వి. తాదృగ్దీర్ఘవిరిజ్ఞివాసరవిధౌ-జానామి-యత్కర్తృతాం - శజ్జే-యత్
ప్రతిబింబమ్-అమ్బుధిపయఃపూరోదరే-బాడబః - వ్యోమవ్యాపివిపక్షరాజ
కయశస్తారాః-పరాభావుకః-కాసామ్-అస్య-న-సః-ప్రతాపతపనః-పారం
-గిరాం-గాహతే.

అర్థము. తాదృగ్దీర్ఘవిరిజ్ఞివాసరవిధౌ; తాదృగ్దీర్ఘ=అటువంటిఅనగా నాలుగు
యుగసహస్రములు బ్రహ్మకుడిసమని చెప్పఁ బడిన గొప్పపరిమాణము
గల్గిన, విరిజ్ఞి=బ్రహ్మయొక్క, వాసర=దినమును, విధి=విధించుట
యందు, యత్కర్తృతాం; యత్ = ఎవ్వని ప్రతాప సూర్యునకు,
కర్తృతాం = కర్తృత్వమును, జానామి = తెలుసుకొనుచున్నానో,
అమ్బుధిపయః పూరోదరే, అమ్బుధి = సముద్రము యొక్క, పయః

పూర=జలప్రవాహము యొక్క, ఉచరే=మధ్యభాగమున, బాడబః= బడబాగ్ని, యత్ప్రతి బిమ్బమ్, యత్=ఏ ప్రతాప సూర్యునకు, ప్రతి బిమ్బం=ప్రతిబిమ్బమని, శక్తే=సందేహింతునో, అనగా భావింతునో, వ్యోమవ్యాపి విపక్షరాజక యశస్త్రాః, వ్యోమ=ఆకాశమును, వ్యాపి= వ్యాపించుచున్న, విపక్ష=శత్రువులైన, రాజక=రాజ సమూహము యొక్క, యశస్త్రాః=కీర్తులనెడి నక్షత్రములను (శత్రువుల కీర్తులు స్వల్పములు గాన నక్షత్ర రూపములుగాఁ జెప్పఁబడినది) పరాభావుకః = తిరస్కరించునట్టి, నః = సర్వమును వ్యాపించిన, అస్య=ఈ రాజు యొక్క, ప్రతాపతపః=ప్రతాప మనెడి సూర్యుడ, కాసాం=ఏ, గిరామ్ = మాటలయొక్క, పారం=అపలిగట్టును, సగాహతే=ప్రవేశింపదు? అంతటి వాక్కులకును నావలిగట్టునుఁ జేరునని యర్థము.

వి: నాలుగు యుగసహస్రములైన బ్రహ్మ దేవసమును, ఇతని ప్రతాప సూర్యుడు చేయకపోయినను చేయునట్లు చెప్పటవలన నుత్త్రేక్ష— “జానామి” యను వ్యజ్ఞకమునుఁ బ్రయోగించినందువలన నిది వాచ్యము— బడబాగ్ని, యాతని ప్రతాప సూర్యుని ప్రతిబింబము కాకిపోయినను, ప్రతిబింబమని చెప్పటవలన నిదియు నుత్త్రేక్ష, వ్యజ్ఞకమైన “శక్తే” యనుఁ క్రియను బ్రయోగించుటవలన నిదియు వాచ్యము.

సమాసములు :

తాదృక్ దీర్ఘ విరిజ్చి వాసరవిధౌ :- విరిజ్చేః వాసరః=విరిజ్చి వాసరః, తాదృక్ చాసౌదీర్ఘ శ్చ=తాదృక్ దీర్ఘః, తాదృక్ దీర్ఘ శ్చాసౌ విరిజ్చి వాసరశ్చ=తాదృక్ దీర్ఘ విరిజ్చి వాసరః, తాదృక్ దీర్ఘ విరిజ్చి వాసరస్య విధిః = తాదృక్ దీర్ఘ విరిజ్చి వాసర విధిః, తస్మిన్=తాదృక్ దీర్ఘ విరిజ్చి వాసర విధౌ.

యత్కర్తృతామ్ :- యస్యకర్తృతా = యత్కర్తృతా, తామ్ = యత్కర్తృతామ్.

యత్ప్రతిబిమ్బమ్ :- యస్యప్రతిబిమ్బమ్ = యత్ప్రతిబిమ్బమ్.

అమ్బుధిపయః పూరోదరే :- అమ్బుధేః పయాంసి, అమ్బుధిపయాంసి, అమ్బుధిపయసాం పూరః = అమ్బుధి పయఃపూరః, అమ్బుధిపయః

పూరస్య ఉదరమ్ = అమ్బుధిపయః పూరోదరమ్, తస్మిన్ = అమ్బు
ధిపయః పూరోదరే ।

వ్యోమవ్యాపి విపక్షరాజక యశస్తారాః :- వ్యోమవ్యాప్నోతీతి = వ్యోమ
వ్యాపి, రాజ్ఞాంసమూహః = రాజకం, విపక్షంచతత్ రాజకంచ = విపక్ష
రాజకం, విపక్ష రాజకస్యయశాంసి = విపక్షరాజకయశాంసి, విపక్ష
రాజకయశాంస్యేవతారాః = విపక్ష రాజకయశస్తారాః, వ్యోమవ్యాపి
స్యశాస్తారాః విపక్ష రాజకయశస్తారాశ్చ = వ్యోమవ్యాపి విపక్ష రాజక
యశస్తారాః ।

ప్రతాపపనః :- ప్రతాప ఏవతపనః = ప్రతాప తపనః ।

భావము :

నాలుగు యుగసహస్రములు బ్రహ్మకొక్క దివసము, అంతటి గొప్ప
పరిమాణము గల్గిన యా దివసమునకు కర్త, యీ రాజు యొక్క ప్రతాప
సూర్యుడే గాని ప్రసిద్ధమైన సూర్యుడు కానేరడు. అందువలన నీతని
ప్రతాపము ప్రళయకాలము వరకును స్థిరమై విలసిల్లును. అదిగాక, సముద్రము
నందుఁ బ్రకాశించుచున్న బడబాగ్ని, యీ ప్రతాప సూర్యుని ప్రతిబిమ్బమేకాని
మఱియొందుగాదు. మఱియు నీతని ప్రతాప సూర్యుడు, మింటఁ బ్రకాశించు
నీతని శత్రువులకీర్తి తారలను నస్తమింపఁజేయును. అనగా కాంతిరహితములుగాఁ
జేయును. సూర్యుడు వెలుగుచున్నప్పుడు, ఆకాసమున చుక్కలు కానరావు
గదా! కాన నీతని ప్రతాప సూర్యుడు ప్రపంచమంతటని వ్యాపించినవాడై
వాక్కులచే వర్ణింప నెవ్వరికి శక్కుండగును? అనగా నెవ్వరికిని వర్ణింప శక్కుడు
గాడని యాశయము ॥ ౧౦ ॥

శ్లో. ద్వేష్యాకీర్తికల్పితైలనుతయా నద్వ్యాఽస్య యద్దోర్ధ్వయా
కీర్తిశ్రేణిమయా సమాగమమగాత్ గణా రణప్రాజ్ఞణే.
తత్తస్మిన్ వినిమజ్జ్య బాహుజభ్రురారమ్భి రమ్భాపరీ
రమ్భానందనికేతననందనక్రీడాదరాడమ్పరః ॥ 12

ప. వి. ద్వేష్యాకీర్తికల్పితైలనుతయా - నద్వ్యా - అస్య - యత్ - దోర్ధ్వయాకీర్తిశ్రేణి
మయా - సమాగమమ్ - అగాత్ - గణా - రణప్రాజ్ఞణే - తత్ - తస్మిన్ - వినిమజ్జ్య

బాహుజభటైః-ఆరమ్భి - రమ్భాపరీరమ్భానన్దని కేతనన్దనవనక్రిడాదరాడమ్భరః

ఆత్మము. యత్ = ఎందువలన, ఆన్య = ఈ రాజుయొక్క, దోర్ద్వయీకీర్తిశ్రేణి మయీ; దోర్ద్వయీ = రెండు భుజములయొక్క, కీర్తిశ్రేణిమయీ = కీర్తి పరమ్పరాదూపమైన, గజ్ఞా-గజ్ఞానది (కీర్తులు తెలుపు కాన గజ్ఞాదూప ముగఁ జెప్పఁబడినది) రణప్రాజ్ఞతేః-యుద్ధరంగమున, ద్వేష్యాఽకీర్తికలిన్ద శైలసుతయా; ద్వేష్యః = శత్రువులయొక్క, అకీర్తి = అపకీర్తియను, కలిన్ద శైలసుతయా = కలిన్దశైలమునందుద్భవించిన, నద్భ్యాః = యమునయను నదిచే (అపకీర్తినలుపు కాన యమునా రూపమున వర్ణింపఁబడినది) సమా గమమ్ = కూడలిని, ఆగాత్ = పొందెనో, తత్ = అందువలన, తస్మిన్ = యుద్ధరంగ గూఢముననున్న గజ్ఞామమునల కూడలియందు, వినిమజ్జ్య = మునిగి దేహమునుఁబరిత్యజించి, బాహుజభటైః = బాహువులయందుద్భవించిన క్షత్రియ వీరులతో ననగా శత్రువులైన క్షత్రియవీరులతో, రమ్భాపరీరమ్భానన్దని కేతనన్దన వనక్రిడాదరాడమ్భరః; రమ్భా = రమ్భ యను దేవలోకపువేశ్యతో, పరీరమ్భ = అలిగ్గనమందలి, ఆనన్ద = సుఖము నకు, నికేత = స్థానమైన, నన్దనవన = నన్దనవనమందలి, క్రిడా = కేలియందు ఆదర = కోరికయొక్క, ఆడమ్భరః = ఆడమ్భరము, ఆరమ్భి = ప్రారంభింపఁ బడినది. అనగా సేతని శత్రువులను, తప్పక మరణము గలుగునని యర్థము.

“సితాఽసితే సరితౌయత్రసజ్జతేతత్రాప్లుతాస్తే దివముత్పతన్తి యేతన్వం సృజన్తిధీరాస్తేజనాసో అమృతత్వంభజన్తే” అని తెలుపు వన్నెయు, నలుపు వన్నెయుఁ గల్గిన గజ్ఞాయమునఁగూడలి యందు మునిగి శరీరత్యాగముఁ జేయు ధీరులు మోక్షమునే పొందెదరని శ్రుతివచనము.

వి : జచ్చట కీర్తిని గజ్గను, అపకీర్తిని యమునగను రూపించుట వలన రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ద్వేష్యాఽకీర్తికలిన్దశైలసుతయా : ద్వేష్టుఁయోగ్జ్ఞః = ద్వేష్యః, ద్వేష్యాణాం అకీర్తిః = ద్వేష్యాఽకీర్తిః, కలిన్దజతిశైలః = కలిన్దశైలః, కలిన్దశైలస్య

సుతా = కలిస్తానై లసుతా, ద్వేష్మాకీర్తిరేవకలిస్తానై లసుతా = ద్వేష్మాకీర్తి
కలిస్తానై లసుతా, తయా = ద్వేష్మాకీర్తికలిస్తానై లసుతయా.

దోర్ధ్వయాకీర్తిశ్రేణిమయా : దోష్టోర్ధ్వయా = దోర్ధ్వయా, దోర్ధ్వయాః
కీర్తయః = దోర్ధ్వయాకీర్తియః, దోర్ధ్వయాకీర్తినాం శ్రేణయః = దోర్ధ్వయా
కీర్తిశ్రేణయః, దోర్ధ్వయాకీర్తిశ్రేణినాం వికారః = దోర్ధ్వయాకీర్తిశ్రేణి
మయా.

రణప్రాజ్ఞణే : రణస్రప్రాజ్ఞణమ్ = రణప్రాజ్ఞణమ్, తస్మిన్ = రణప్రాజ్ఞణే.
బాహుజభప్తైః : బాహుభ్రాంజాయస్తభితి = బాహుజాః, బాహుజావవ
భటాః = బాహుజభటాః, తైః = బాహుజభప్తైః.

రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాఽదరాడమ్బరః : రమ్భాయాః
పరీరమ్భః = రమ్భాపరీరమ్భః, రమ్భాపరీరమ్భాత్ ఆనన్దః = రమ్భాపరీ
రమ్భానన్దః = రమ్భాపరీరమ్భానన్దనన్దనికేతః = రమ్భాపరీరమ్భానన్ద
నికేతః, నన్దనమితివనమ్ = నన్దనవనమ్, రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేత
వవనన్దనవనమ్ = రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనమ్, రమ్భాపరీ
రమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడా = రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవన
క్రీడా, రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాయామాదరః =
రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరః, రమ్భాపరీరమ్భా
నన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరస్య ఆడమ్బరః = రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేత
నన్దనవనక్రీడాదరాడమ్బరః.

భావము :

యుద్ధరంగమున, నీతని రెండు భుజములనుండి యుద్భవించిన కీర్తియను
గజ్జయు, శత్రువుల యపకీర్తి యనుయమునయు కలసిసవి. కీర్తితెల్లగ నుండుట
వలన గజ్జారూపముగను, అపకీర్తి నల్లగానుండుట వలన యమునారూపముగను
వర్ణింపఁబడినవి. శత్రువీరుల గజ్జాయమునల కూడలియందు మునిగి శరీరమును
పరిత్యజించి, రమ్భనుఁ గొగలించుట వలన యానన్దమునకు నిలయుమైన నన్దన
వనక్రీడల యందు కోరికంతోఁ గూడియుందురు. గజ్జాయమునల సజ్జమము చాల
పవిత్రమైనది. అందు మునింగి శరీరశ్శాగముఁ జేయువారికి మోక్షము గల్గునని
శ్రుతులు చెప్పుచున్నవి. ॥౧౨॥

శ్లో. ఇతి శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః
సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా.
శిరస్తిరఃకమ్పనయైవ భీమజా
న తం మనోరన్వయమన్వమన్వతః॥

13

ప. వి. ఇతి—శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః— సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా— శిరస్తిరఃకమ్పనయా— ఏవ—భీమజా—న— తం—మనోః—అన్వయమ్— అన్వమన్వతః.

అర్థము. భీమజా—దమయన్తి, ఇతి=ఇట్లు, శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః; శ్రుతి=చెప్పలచే, స్వాదిత=చవిచూడఁబడిన (చక్కగా వినఁబడిన) తద్గుణస్తుతిః, తత్=ఆ రాజుయొక్క, గుణస్తుతిః=గుణములప్రశంసగల్గినదై, సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా. సరస్వతీ=సరస్వతీదేవియొక్క, వాఙ్మయ=వర్ణనాసాహిత్యముచేఁగల్గిన, విస్మయ=ఆశ్చర్యమువలన, ఉత్థయా=ఉద్భవించిన, శిరస్తిరః కమ్పనయైవ; శిరః=తలను, తిరః=అడ్డముగా, కమ్పనయైవ=కదలించుటచేతనే, మనోః=వై వస్వతమనువుయొక్క, అన్వయం=వంశమునఁబుట్టిన ఋతుపద్ధుని, నాన్వమన్వత=అంగీకరింపలేదు, ఆశ్చర్యమువలనఁజేసిన తలయాపే, ఆరాజును వలదని నిషేధించుటకు నుపయుక్తమైనదని యర్థము.

సమాసములు :

శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః :- శ్రుతిభ్యాం స్వాదితా=శ్రుతిస్వాదితా, తస్య గుణాః=తద్గుణాః. తద్గుణానాంస్తుతిః=తద్గుణస్తుతిః, శ్రుతిస్వాదితా, తద్గుణస్తుతిః యయాసా=శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః।

సరస్వతీ వాఙ్మయవిస్మయోత్థయా :- సరస్వత్యాః వాఙ్మయం=సరస్వతీ వాఙ్మయమ్, సరస్వతీవాఙ్మయేన విస్మయః=సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయః, సరస్వతీవాఙ్మయ విస్మయేన ఉత్థా=సరస్వతీ వాఙ్మయవిస్మయోత్థా, తయా=సరస్వతీ వాఙ్మయవిస్మయోత్థయా।

శిరస్తిరఃకమ్పనయా :- తిరః, కమ్పనా=తిరఃకమ్పనా, శిరసః, తిరః కమ్పనా=శిరస్తిరః కమ్పనా, తయా=శిరస్తిరః కమ్పనయా।

భావము :

సరస్వతీదేవి ఋతుపర్ణుని గుణములనుఁ గూర్చి గావించిన స్తుతివిని యాశ్చర్యముతో తలను నడ్డముగా నూచినది. ఆ తలయాపు, ఒకవైపు ఆశ్చర్య సూచకముగను, మఱియొకవైపు ఋతుపర్ణుని నిషేధమునకు సూచకముగను నుండినది. కాన నామె వైషస్వత మనుషంశమునందు జన్మించిన యాతనిని సంగీకరింపలేదని యాశయము. ॥౧౩॥

శ్లో. యువాన్తరం సా వచసామధీశ్వరా
స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా ।
శశంస సంసక్తకరైవ తద్దిశా
నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమిమాం ప్రతి ॥

14

ప. వి. యువాన్తరం-సా-వచసామ్-అధీశ్వరా-స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా-శశంస - సంసక్తకరా-ఏవ-తద్దిశా-నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమ్-ఇమాం-ప్రతి.

అర్థము. స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా; స్వర=కణ్ఠధ్వనియను, అమృత=అమృతముచే, న్యక్కృత=తిరస్కరింపఁబడిన, మత్తకోకిలా=వసన్త కాలమందు హర్షించిన కోకిలగల, వచసాం=వాక్కులకు, అధీశ్వరా=అధినేతయైన, సా=ఆ సరస్వతీదేవి, యువాన్తరం=మఱియొక యువకునిఁగూర్చి, తద్దిశా=ఆ దిక్కుతో, ననగా నాయువకుఁడున్నదిక్కుతో, సంసక్తకరైవ; సంసక్త=సంబంధించిన, కరైవ=హస్తము కలదిగనే, నిశాకరజ్ఞాతిముఖీం; నిశాకర=చంద్రునితో, జ్ఞాతి=సమానమైన, ముఖీం=మోముగల్గిన, ఇమాంప్రతి=ఈమెనుఁగూర్చి, శశంస=చెప్పినది.

సమాసములు :

అన్యాయువా = యువాన్తరం, తత్ = యువాన్తరమ్,

స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా:- స్వరవిపలమృతమ్=స్వరామృతం, మత్తశ్చాసౌకోకిలశ్చ = మత్తకోకిలః, స్వరామృతేన, న్యక్కృతః=

స్వరామృతన్యక్రృతః, స్వరామృతన్యక్రృతః, మత్తకోకిలః యయాసా
= స్వరామృతన్యక్రృతమత్తకోకిలా ।

సంసక్తకరా :- సంసక్తః, కరఃయస్యాస్సా = సంసక్తకరా ।

తద్దిశా :- తస్మాదిక్, = తద్దిక్, తయా = తద్దిశా.

నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమ్ :- నిశాకరస్యజ్ఞాతిః = నిశాకరజ్ఞాతిః, నిశాకర
జ్ఞాతిః, ముఖంయస్యాస్సా = నిశాకరజ్ఞాతిముఖీ, తామ్ = నిశాకరజ్ఞాతి
ముఖీమ్.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి తన కణ్ఠస్వరమను సమృతముతో పసంతకాలాన' మదించిన కోకిలనుఁ గూడఁ దిరస్కరించునట్టిది. అట్టియా వాగ్దేవత, మఱి యొక యువకుని తనచేతితోఁ జూపించుచు, చంద్రముఖియగు దమయంతినిఁ గూర్చి చెప్పినది. ॥౧౪॥

శ్లో. న పాణ్డ్యభూమణ్డనమేణలోచనే
విలోచనేనాఽపి నృపం విపాససి ।

శశిప్రకాశాననమేనమీక్షితుం

తరజ్గయాఽపాజ్గదిశా దృశన్ద్విషః ॥

15

ప. వి. న-పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్-ఏణలోచనే-విలోచనేన-అపి-నృపం-విపాససి-
శశిప్రకాశాననమ్-ఏనమ్-ఈక్షితుం - తరజ్గయ-అపాజ్గదిశా-దృశః -
త్విషః.

అర్థము. హే! ఏణలోచనేః = లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల యోదమయనీ!
పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్ ; పాణ్డ్యభూ = పాణ్డ్యదేశమునకు, మణ్డ
నమ్ = అలజ్కారమైన, నృపం = ఈరాజును, విలోచనేనాఽపి =
కన్నుచేతను, న విపాససి = సాదరముగఁజూడఁగోరవా? శశిప్రకాశాన
నమ్; శశిప్రకాశ=చంద్రకాంతిగల, ఆననమ్=ముఖముతోఁగూడిన, ఏనం=
ఈరాజును, అపాజ్గదిశా = కడకంటి మార్గముచేతనైనను, ఈక్షితుం=
చూచుటకు, దృశః = కన్నుయొక్క, త్విషః = కాన్తులను, తరజ్గయ=

ప్రసరింపఁజేయుము. ఒక వేళ తదేకాసత్తి గల దృష్టితో నీవు ఆతనిని జూడకపోయినను, కడకన్నుతోనైనను నొక్కతడవ చూడుమనియర్థము. “ఏణలోచనే” యనునెడ ఏణస్యలోచనే యస్యాస్సా అనువిగ్రహమునను సరించి ఏణలోచన సాదృశ్యమును, దమయంతీలోచనములయం దారో పించుట వలన నిదర్శనాలంకార భేదము.

నమానములు :

పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్ .- పాణ్డ్యానాంభూః = పాణ్డ్యభూః పాణ్డ్యభువః మణ్డనమ్, పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్, తత్ = పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్, ఏణలోచనే :- ఏణస్యలోచనే ఇవలోచనే, యస్యాస్సా = ఏణలోచనా, తస్యాస్సమృద్ధిః = హేఏణలోచనే ।

శశిప్రకాశాననమ్ :- శశినః ప్రకాశ ఇవప్రకాశః యస్మిన్, తత్ = శశిప్రకాశమ్, శశిప్రకాశమ్, ఆననంయస్యనః=శశిప్రకాశాననః, తమ్ = శశిప్రకాశాననమ్.

అపాఙ్గవిశా :- అపాఙ్గస్మదిక్ = అపాఙ్గవిక్, తయా = అపాఙ్గవిశా

భావము :

ఓదమయంతీ! ఈపాణ్డ్య దేశపురాజును సాదర దృష్టితో, జూడఁగోరవా? ఒకవేళ నీవు ఆతనిని సాదర దృష్టితో, జూడ నొల్లక పోతివేని యట్లేకానిమ్ము; కాని, కనీసము నీకడకంటి చూపుల కానినైనను చంద్రముఖుడగు నాతనిపైఁ ప్రసరింపఁజేయుము ॥౧౫॥

శ్లో. భువి భ్రమిత్యానవలమ్బమమ్బరే
విహర్తుమభ్యాసపరమ్పరాపరా ।
అహో! మహాపంశమముం సమాశ్రితా
సకౌతుకం నృత్యతి కీర్తినరక్తి ॥

16

ప. వి. భువి-భ్రమిత్యా-అనవలమ్బమ్- అమ్బరే-విహర్తుమ్-అభ్యాసపరమ్పరాపరా-అహో!-మహాపంశమ్-అముం-సమాశ్రితా-సకౌతుకం-నృత్యతి-కీర్తినరక్తి.

అర్థము: కీర్తినర్తకీ = కీర్తయనెడునాట్యకత్తె, భూమి = భూమియందు, భ్రమిత్వా = సంచరించి (అథ=పిదప) ఆమ్బరే = ఆకసమందు, అనవలమ్బం = నిరాధారముగా, విహర్తుం = విహరించుటకు, అభ్యాసపరమ్పరాపరా; అభ్యాస = అలవాట్లయొక్క, పరమ్పరా = వరుసను, పరా = ముఖ్యముగాగలదై, అనగా నాకసమందును నాట్యమునలవాటుచేయఁ గోరినదై, మహావంశం = గొప్పవంశమునందుద్భవించిన (మహావంశం = గొప్ప వెదురుకట్టను) అముం ఈపాణ్డ్యరాజును, సమాశ్రితా = ఆశ్రయించినదై, సకౌతుకం = కుతూహలముతో, నృత్యతి = నాట్యముఁ జేయుచున్నది. అహో = ఆశ్చర్యము. ఒకఆటకత్తెతొలుతభూమియందాడి పిదప మింట నొకవెదురునుఁ బట్టుకొని యెట్లుఆడునో, యట్లేయీసృపతికీర్తియు నాడుచున్నదనియర్థము. అనగా నీతనికీర్తి భూనభోక్తరాలములను వ్యాపించినదనిభావము.

వి: కీర్తినర్తతిగను, మహావంశమును వెదురుగను రూపించుటవలన రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

అనవలమ్బమ్: అవిద్యమానః, అపలమ్బః యస్మిన్ కర్మణితద్యధాభవతితథా=అనవలమ్బమ్.

అభ్యాసపరమ్పరాపరాః: అభ్యాసానాంపరమ్పరాః = అభ్యాసపరమ్పరాః, అభ్యాసపరమ్పరా పరం యస్మాస్మా = అభ్యాసపరమ్పరాపరా.

మహావంశమ్: మహాన్వంశః చుస్మిన్ = మహావంశః. తమ్ = మహావంశమ్, పక్షాంతరమున మహాంశ్చసౌవంశశ్చ = మహావంశః, తమ్ = మహావంశమ్.

సకౌతుకమ్: కౌతుకేనసహితంయథాతథా = సకౌతుకం.

కీర్తినర్తకీ: కీర్తిరేవనర్తకీ = కీర్తినర్తకీ.

భావము :

ఇతని కీర్తియాటకత్తెరూపుననున్నది. అది, తొలుత భూమియందాడినది. పిదప నాకసమందు నెట్టిపట్టులేక యాడుటకునలవాటునుఁ జేయుచున్నదై మహా

వంశమందు జన్మించిన పాణ్డ్యరాజునెడి మహాపంశమును (గొప్పవెదురును) పట్టుగాఁ జేసికొని యుత్సాహముతో నాడుచున్నది. ఇది యబ్బురము. అనగా నీనర పాలుని కీర్తి భూమ్యాకాశములను వ్యాపించి యున్నదని యాశయము ॥౧౬॥

శ్లో. ఇతో భియా భూపతిభిర్వనం వనాత్

అటద్భిరుచ్చైరటవీర్వమీయుషీ।

నిజాపి సాపి చిరాత్ పునః పురీ

పునః స్వమధ్యాసి విలాసమన్దిరమ్ ॥

17

ప. వి. ఇతః- భియా- భూపతిభిః- వనం- వనాత్-అటద్భిః-ఉచ్చైః- అటవీర్వమ్-ఈయుషీ-నిజా- అపి-సా-అవాపి-చిరాత్- పునః-పురీ-పునః- స్వమ్-అధ్యాసి-విలాసమన్దిరమ్.

అర్థము. ఇతః= ఈరాజునుండి, భియా = భయముతో, వనాత్ = ఒకవనము నుండి, వనమ్ = మఱియొకవనమును, అటద్భిః = తిరుగుచున్న, భూపతిభిః = భూపాలురచే, అనగా శత్రురాజులచే. ఉచ్చైః = గొప్ప దైన, అటవీర్వం = అరణ్యరూపమును, ఈయుషీ = పొందిన, సా = ఆహార్యపుటుసికిపట్టుగానున్న, నిజా = తమదైన, పురీఅపి = పట్టణము గూడ, చిరాత్ = చాలకాలమునుండి, పరం = తర్వాత, పునః=మఱి. అవాపి = మఱియొకవనమును భ్రాంతిచే బొందఁబడినది. స్వం = తమ దైన, విలాసమన్దిరం=కేళిగృహముగూడ, (పాములపుట్టగూడ) పునః= మఱి (మరియొకవనమనెడిభ్రమతో) అధ్యాసి = అధిష్టింపఁ బడినది.

వి. ఇచ్చట నొక శత్రు సమూహమే, పెక్కు వనములయందును, వనము లుగా మాత్రమే నగరములయందును క్రమముగా నుండుట చేతను, నట్లే పట్టణముల యందును పత్రనత్వమునకును, వనత్వమునకు, క్రమబద్ధ మైన సంబంధమునుఁ జెప్పుటచేతను పెక్కింటనొకటి, ఒక్కచోట పెక్కింటినిఁ జెప్పుట యను లక్షణము గల్గిన రెండు పర్యాయాలజ్ఞానములు.

సమాసములు :

అటవీర్వమ్ :- అటవ్యాః భావః=అటవీర్వమ్, తత్=అటవీర్వమ్.

విలాసమందిరమ్ :- విలాసస్యమందిరమ్ = విలాసమందిరమ్, తత్ = విలాసమందిరమ్.

భావము :

ఈ రాజు వలసిభయముచే నొకయడవి నుండి మఱియొక యడవికి (దిరుగుచున్న శత్రురాజులు చిరకాలము జనులు లేనందువలన గొప్ప యడవిగా మాఱిన తమ పూర్వపు నెలవైన పట్టణమును సైతము చాలాకాలమునకు తర్వాత చేరుటవలన మఱియొక వనమని భ్రాన్తినిఁ బొందియందు దాగుకొనిరి. అట్లే పూర్వపు తమ విలాసగృహములను గుఱుతింపలేక, వనాంతరములనెడి భ్రాంతితో నందు నివసించిరి. ఈ రాజు భయమువలన పురమును వదలి పరుగెత్తి పోయిన శత్రురాజులు చిరకాలమునకు వనముగా మాఱిపోయిన విలాస మందిరములను ప్రవేశించి వానిని మఱియొక వనముగనే భ్రమఁజెంది యందు గుప్తవాసముఁ జేసిరని యాశయము. ||౧౩||

శ్లో. ఆసీదాసీమభూమీవలయమలయజాలేపనేపథ్యకీర్తిః
సప్తాకూపారపారీసదనజనఘనోద్గీతచాపప్రతాపః ।
వీరాదస్మాత్ పరః కః పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతి
భూయ
శ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణామన్దనన్దన్న
భేన్దుః ॥ 18

ప. వి. ఆసీత్ - ఆసీమభూమీవలయమలయజాలేపనేపథ్యకీర్తిః - సప్తాకూపారపారీ సదనజనఘనోద్గీతచాపప్రతాపః - వీరాత్ - అస్మాత్ - పరః - కః - పదయుగ యుగపత్పాతి, భూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడు పత్నీకరపరిచరణామన్ద నన్దన్నభేన్దుః.

అర్థము. వీరాత్ = వీరుఁడైన, అస్మాత్ = ఈ పాణ్డ్యరాజు కంటె, పరః = ఇతరుడు, కః = ఏ వీరుఁడు, ఆ సీమ భూమీ వలయ మలయ జాలేపనేపథ్య కీర్తిః, ఆసీమ = సముద్రమనెడు ఎల్లను వ్యాపించిన, భూమీవలయ = భూమండలము యొక్క, మలయజ = చంద్రమువలసి, ఆలేప = పూతయే, నేపథ్య =

భూషణము వంటి, కీర్తిః = కీర్తిగల్గిన, సప్తాకూపార పారి సదన
జనఘనోద్గీతచాప ప్రతాపః; సప్త = ఏడైన, అకూపారపారి = సముద్రపు
గట్టులే, సదన = నివాసముగాఁ గల్గిన, జన = జనులచే, ఘన = ఘనముగా,
ఉద్గీత = గానము చేయఁబడిన, చాప = విండి యొక్క, ప్రతాపః = ప్రతాపము
గల్గిన, పద యుగయుగ పత్పాతి భూపాతి భూయశ్చూడారతోడు
పత్నికర పరిచరణామన్దనన్దన్ద ఫేన్దః; పదయుగ = రెండు పాదముల
యందు, యుగపత్ = ఒక్కతడవ, పాతి = పడుచున్న, భూప = రాజుల
యొక్క, అతిభూయః = మిక్కిలి యధికములైన, చూడారత్న = శిరస్సుల
యందలి యనగా కిరీటముల యందలి, రత్న = రత్నములనెడు,
ఉడుపత్ని = తారలనెడు స్త్రీలయొక్క, కర = కిరణములయొక్క
(హస్తముల యొక్క) పరిచరణ = పరిచర్యచే, అమన్ద = అధికముగా,
నన్దత్ = విలసిల్లు, నఫేన్దః = కాలిగోళ్ళనెడి చన్ద్రులు గలవాఁడుగా,
ఆసీత్ = ఉండెను?

వి. ఇచ్చట భూమీ వలయమునకు మలయజాలేపనమును, భూషణమైన
కీర్తిగను, సప్తసాగరముల తీర సమూహమును గృహములుగను రాజుల
చూడారత్నములను తారలనెడు స్త్రీలుగను, పాదనఖములను చంద్రులు
గను రూపించుటచే రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేపనేపథ్య కీర్తిః :- సీమా మభివ్యాప్య
ఆ సీమమ్, ఆ సీమంచతత్ భూమీ వలయంచ = ఆ సీమ భూమీ
వలయమ్, మలయజస్య ఆలేపః = మలయ జాలేపః, ఆ సీమ భూమీ
వలయస్య మలయజాలేపః = ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేపః,
నేపథ్యమివకీర్తిః = నేపథ్యకీర్తిః, ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేప
వీపనేపథ్యకీర్తిః యస్యసః = ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేప నేపథ్య
కీర్తిః।

సప్తాకూపారపారి సదనజనఘనోద్గీతచాప ప్రతాపః :- అకూపారాణాం
పారాణి = అకూపార పారాణి, సప్తానాం అకూపార పారాణాం
సమాహారః = సప్తాకూపార పారి, సప్తాకూపార పార్యేవ సదనయేషాంతే =

సప్తాకూపారపారీ సదనాః, సప్తాకూపారపారీ సదనాశ్చతే జనాశ్చ=
సప్తాకూపారపారీ సదనజనాః, సప్తాకూపారపారీ సదనజనైః ఘనోద్గీతః=
సప్తాకూపారపారీ సదనజన ఘనోద్గీతః, చాపస్మప్రతాపః=చాపప్రతాపః,
సప్తాకూపారపారీ సదన జనఘనోద్గీతః చాపప్రతాపః యస్యసః=సప్తా
కూపారపారీ సదన జనఘనోద్గీత చాపప్రతాపః।

పదయుగ యుగపత్పాతి భూపాతిభూయశ్చా తారతోడుపత్నీకర పరి
చరణానన్దనన్దన్నభేన్దుః—

పదయోగ్యుగమ్ = పదయుగమ్, యుగపత్ పత స్తీతి = యుగపత్పా
తినః, పదయుగేయుగపత్పాతినః=పదయుగయుగపత్పాతినః. పదయుగ
పత్పాతినశ్చతే భూపాశ్చ = పదయుగపత్పాతిభూపాః, చూడాయాః
రత్నాని = చూడారత్నాని. అతిభూయాంసిచతాని చూడారత్నానిచ=
అతిభూయఃశ్చూడారత్నాని, అతిభూయశ్చూడారత్నాన్యేవ ఉడుపత్న్యః=
అతి భూయశ్చూడారతోడు పత్న్యః. పదయుగయుగపత్పాతి భూపానా
మతిభూయశ్చూడారతోడు పత్న్యః= పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతి
భూయశ్చూడారతోడు పత్న్యః, పదయుగయుగ పత్పాతి భూపాతి
భూయశ్చూడారతోడు పత్నీనాం కరావేవకరాః=పదయుగయుగపత్పాతి
భూపాతిభూయశ్చూడారతోడుపత్నీకరాః, పదయుగయుగపత్పాతి
భూపాతిభూయశ్చూడారతోరుపత్నీకరైః పరిచరణమ్=పదయుగయుగ
పత్పాతిభూపాతిభూయశ్చూడారతోడుపత్నీకరపరిచరణమ్॥ పదయుగ
యుగపత్పాతిభూపాతిభూయశ్చూడారతోడుపత్నీకరపరిచరణేన ఆనన్దః,
= పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతి భూయశ్చూడారతోడుపత్నీకరపరి
చరణానన్దః. పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయశ్చూడారతోడు పత్నీ
కర పరిచరణానన్దేన నన్దన్తః నభేన్దవః యస్యసః=పదయుగయుగపత్పా
తి భూపాతిభూయశ్చూడారతోడుపత్నీకరపరిచరణానన్ద నన్దన్నభేన్దుః॥

భావము :

ఆ పాణ్డ్యమహారాజుకీర్తి సముద్రము వరకును వ్యాపించిన భూమీవలయ
మునకు మైపూతయైన చందనాలజ్జారము. అతని వింటి మహిమ సప్తసాగరతీర

వాసులగు జనులచేఁ జేగియిమానము. ఆతని పాద నభేస్తువులు, ఆతని పాదములపై నొక్కమాటేపడిన యనగాక్రమముగాఁగాక నొక్కకాలమందే పడిన రాజుల మిక్కుటములగు కిరీటరత్నములనెడి తారకావధువుల కిరణములనెడి హస్తముల వలని పరిచర్యచే నుల్లసిల్లుచున్నవి. ॥౧౮॥

శ్లో. భజ్గాఽకీర్తిమసీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభట
శ్రేణీతిన్దుకకాననేషు విలసత్యస్య ప్రతాపానలః.
అస్మాదుత్పత్తితాః స్ఫురన్తి జగదుత్సజ్గే స్ఫులింగాః స్ఫుటం
భాలోద్భూతభవాక్షి భానుహుతభుజగ్జమ్భారిదమ్భోశయః॥

19

ప. వి. భజ్గాఽకీర్తిమసీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభటశ్రేణీతిన్దుకకాననేషు - విలసతి-అస్య- ప్రతాపానలః-అస్మాత్-ఉత్పత్తితాః-స్ఫురన్తి-జగదుత్సజ్గే స్ఫులింగాః-స్ఫుటం-భాలోద్భూతభవాక్షిభానుహుతభుజగ్జమ్భారిదమ్భోశయః.

అర్థము. అస్య=ఈపాణ్డ్యరాజుయొక్క, ప్రతాపానలః=ప్రతాపాన్ని, భజ్గాకీర్తిమసీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభటశ్రేణీతిన్దుకకాననేషు, భజ్గ=పరాజయము వలని, అకీర్తి = అపకీర్తియను, మసీ=మసిచే, మలీమసతమ = మిక్కిలి నల్లబడిన, ప్రత్యర్థి = శత్రువులయొక్క, సేనాభట = సైనిక భటుల, శ్రేణీ = వరుసయనెడు, తిన్దుకకాననేషు = తిన్దుకవృక్షముల వనములయందు, అనగా తుమికి చెట్లవనములయందు, విలసతి = ప్రకాశించుచున్నది. భాలోద్భూతభవాక్షిభానుహుతభుజగ్జమ్భారిదమ్భోశయః, భాల=లలాటమందు, ఉద్భూత=ఉద్భవించిన, భవాక్షి=శివునినేత్రము, భాను=సూర్యుడు, హుతభుజ్=అగ్ని, జమ్భారిదమ్భోశయః = ఇన్ద్రిని వజ్రాయుధము, అనునివి, అస్మాత్ = ఈవనమునుండి ఉత్పత్తితాః = పైకిలేచిన, స్ఫులింగాః = నిప్పురవ్వలుగా, జగదుత్సజ్గే=ప్రపంచముల మధ్య, స్ఫురన్తి = విలసిల్లుచున్నవి. స్ఫుటం = స్పష్టము.

పి. ఇతనిప్రతాపాన్నినుండిపైకి లేచిన నిప్పురవ్వలు, శివునిలలాట మందలి నేత్రాన్నియు, సూర్యుడును, అగ్నియునింద్రుని వజ్రమును కాకపోయి

నను, అయినట్లు భావించేయటచే, ఉత్పేక్ష. “స్ఫుటమ్” అని వ్యజ్ఞ కమునుఁ బ్రయోగించుటచే నదివాచ్యము.

పరాజయమువలన అపకీర్తిని మసిగను, శత్రుసేనాభటులను తిందుకవన ముగను, ప్రతాపము, నగ్నిగను రూపించుట వలన రూపకాలజ్ఞానము. ఆయుత్పేక్ష, రూపకముతో సజ్జీర్ణము.

భావము :

ఆ పాణ్డ్యమహారాజులచే నోడింపఁ బడిన శత్రుసేనాభటులు, అపకీర్తి నొందిరి. ఆ అపకీర్తి యనెడిమసిచే నల్లబడి వారు తిందుకవనములుగా గానఁ బడుచుండిరి. వారిమధ్య పై పాణ్డ్యసరపతి యొక్క ప్రతాపాన్ని వెలుగుచున్నది. ముక్కంటి మూడవకంటియన్నియు సూర్యుడును, అగ్నిహోత్రుడును, ఇంద్రుని వజ్రాయుధమును నను నీప్రచణ్డాగ్నులు, పైతిందుకవనము నందు జ్వలించు నాతని ప్రతాపాన్ని నుండి పైకిలేచిన నిప్పురవ్వలనుట సృష్టము. తిందుక వృక్ష ములు మండునపుడు అందుండి మాటిమాటికిని నిప్పురవలు రేగిపడుచుండును. కావున పాణ్డ్యమహారాజంతటి ప్రతాపశాలియని యాశయము॥౧౯॥

శ్లో. ఏతద్దన్తిబలై ర్విలోక్య నిఖిలామలిజ్గితాజ్గీంభువం
సజ్గామాజ్గణసీమ్ని జజ్గమగిరిస్తోమభ్రమాధాయభిః ।
పృథ్వీన్ద్రః పృథురేతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమ్రామర
శ్రేణీమధ్యచరః పునః క్షితివరక్షేమాయ ధత్తే శ్రియమ్॥20

వి. ప. ఏతద్దన్తిబలైః :- విలోక్య-నిఖిలామ్-ఆలిజ్గితాజ్గీం-భువం-సజ్గామాజ్గణ సీమ్ని-జజ్గమగిరిస్తోమభ్రమాధాయభిః- పృథ్వీన్ద్రః-పృథుః- ఏతదుగ్రస మరప్రేక్షోపనమ్రామరశ్రేణీమధ్యచరః- పునః-క్షితిధరక్షేపాయ -ధత్తే- శ్రియమ్.

అర్థము. ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమ్రామరశ్రేణీమధ్యచరః, ఏతత్ = ఈపాణ్డ్య రాజుయొక్క, ఉగ్ర = భయజ్కరమైన, సమర = యుద్ధమును, ప్రేక్షా = చూచుటకై, ఉపనమ్ర=పచ్చిన, అమరశ్రేణీ = దేవతాపజ్జుల యొక్క, మధ్య = మధ్యభాగమునందు, చరః = సంచరించుచున్న,

ప్రథమః = వైశ్ణవరూపరాజు, సజ్జామాజ్ఞానసీమ్ని, సజ్జామ = యుద్ధము
యొక్క, అజ్ఞాన = ముంగిలియొక్క, సీమ్ని = ఎల్లయందు, జ్ఞానగిరి
స్తోమభ్రమాధాయభిః; జ్ఞాన = సంచరించు, గిరిస్తోమ = పర్వతసమూ
హముయొక్క, భ్రమ = భ్రాంతి, ఆధాయభిః = కల్పించుచున్న, ఏతద్దన్తి
బలైః; ఏతత్ = ఈపాణ్డ్యమహారాజుయొక్క, దన్తిబలైః ఏనుగుల
సైన్యములచే, సిఖిలాం = సమస్తమైన, భువం = భూమిని, ఆలిజ్ఞితాజ్ఞీమ్;
ఆలిజ్ఞిత = కౌగిలింపఁ బడిన, అజ్ఞీం = దేహముగలదిగా, విలోక్య = చూచి,
పునః = మరల, క్షితిధరక్షేపాయ; క్షితిధర = పర్వతములను, క్షేపాయ =
ధనస్సుచే తొలగించుటకు, ధియం = బుద్ధిని, ధత్తే = ధరించునున్నాడు,
నూనం (నిశ్చయము.)

వి. సంచరించు గజబలమును చూచిసంచరించు పర్వతములుగా భ్రాంతినిఁబొం
దుటవలన భ్రాంతి మదలజ్ఞానము. యుద్ధమునుఁ జూడవచ్చిన వేల్పులలో
నున్న ప్రథమ మహారాజు, సజ్జరించు నేనుగులనెడి పర్వతములను కద
లించుటకై రాకపోయినను కదలించుటకై వచ్చెనా యని భావించుటవలన
నుత్రేక్ష. న్యజ్ఞాకమునుఁ బ్రయోగించ సందువలన నది గమ్యము. అది
పై భ్రాంతిమదలజ్ఞానముచేనుత్థాపితము కాన దానితో దీనికి సజ్జరము.

సమాసములు :

ఏతద్దన్తిబలైః :- దన్తినః ఏవబలాని = దన్తిబలాని, ఏతస్యదన్తిబలాని =
ఏతద్దన్తిబలాని, తైః = ఏతద్దన్తిబలైః ।

ఆలిజ్ఞితాజ్ఞీమ్ :- ఆలిజ్ఞితమ్, అజ్ఞం యస్యాఃసా = ఆలిజ్ఞితాజ్ఞీ, తామ్ =
ఆలిజ్ఞితాజ్ఞీమ్.

సజ్జామాజ్ఞానసీమ్ని :- సజ్జామస్యఅజ్ఞానం = సజ్జామాజ్ఞానమ్, సజ్జామాజ్ఞా
నస్యసీమా = సజ్జామాజ్ఞానసీమా, తస్మిన్ = సజ్జామాజ్ఞానసీమ్ని.

జ్ఞానగిరిస్తోమభ్రమాధాయభిః :- జ్ఞానమాశ్చ తేగిరయశ్చ = జ్ఞానగిరయః,
జ్ఞానగిరీణాంస్తోమాః, జ్ఞానగిరిస్తోమా ఇతిభ్రమః = జ్ఞానగిరిస్తోమభ్రమః.
జ్ఞానగిరిస్తోమభ్రమమాదధతీతి = జ్ఞానగిరిస్తోమభ్రమాధాయసః, తైః =
జ్ఞానగిరిస్తోమభ్రమాధాయభిః ।

ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమామరప్రశేణీమధ్యచరః :- ఉగ్రశ్చశౌసమ
రశ్చ = ఉగ్రసమరః, ఏతస్య ఉగ్రసమరః = ఏతదుగ్రసమరః, ఏత
దుగ్రసమరస్యప్రేక్షా, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షా, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షాయై
ఉపనమాః=ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమాః. అమరాణాంశ్రేణ్యః=అమర
శ్రేణ్యః, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమాశ్చతాః, అమరశ్రేణ్యశ్చ=ఏతదు
గ్రసమరప్రేక్షోపనమామరశ్రేణ్యః, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమామర
శ్రేణీనామధ్యః=ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపనమామరశ్రేణీమధ్యః, ఏతదు
గ్రసమరప్రేక్షోపనమామరశ్రేణీమధ్యేచరతీతి = ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షో
పనమామరశ్రేణీమధ్యచరః ।

క్షితిధరక్షేపాయ :- క్షితిధరాణాంక్షేపః = క్షితిధరక్షేపః, తస్మై=క్షితి
ధరక్షేపాయ.

భావము :

ఆపాణ్డ్యుని భయజ్కరమగు యుద్ధమునుఁ జూచుటకై దేవతలందఱు
విచ్చేయుచున్నారు. వారి మధ్య వైన్యమహారాజుఁ గూడ సంచరించుచున్నాడు.
ఇతడు భూమినిఁ బరిపాలించి శరీరత్యాగముచేసిన పిదప దేవత్యమునుఁ బొంది
స్వర్గమునకేగి దేవతలలో కలసిపోయెను. ఈ వైన్యుడు భూమిని పరిపాలించు
నపుడు—

“తతఉత్సారయామాస, శైలాన్శతసహస్రశః,
ధనుష్కోట్యూతయావైన్యస్తేన శైల వివర్జితా.”

అని పరాశరస్మృతి ననుసరించి భూమి నాక్రమించి పెక్కు గ్రామము
లపై వాలుటవలన జనులకు మిక్కిలి హానినిఁ గల్పించుచున్న పర్వతములను,
తన వింటికొనచేఁ దొలగించి ప్రజలకు క్షేమమును, గల్పించెనని తెలియుచున్నది.
ఆ వైన్యుడు ప్రకృతము దేవతల మధ్య సంచరించుచు, నా యుద్ధరజ్యమున,
సంచరించు నేనుగులఁగాంచి నడచెడి కొండలా యను బ్రాంతితో వానినిఁ
బూర్వము తాను పర్వతములనుఁ దొలగించినట్లు తొలగించుటకై వచ్చె నాయను
బుద్ధినిఁ గల్గించుచున్నాడు. ఆ పాణ్డ్యుని ఏనుగులు పర్వతములవంటి
ప్రమాణములు గల్గియున్నవని యాశయము ॥౨౦॥

శ్లో. శశంస దాసీజ్ఞితవిత్ విదర్భజా
మితో నను స్వామిని పశ్య కౌతుకమ్ |
యదేష సౌధాగ్రనతే పటాఇచ్చలే
చలేఽపి కాకస్య పదార్పణగ్రహః ||

21

ప.వి. శశంస-దాసీ-ఇజ్ఞితవిత్-విదర్భజామ్-ఇతః - నను - స్వామిని - పశ్య-
కౌతుకమ్-యః-ఏషః-సౌధాగ్రనతే-పటాఇచ్చలే-చలే - అపి - కాకస్య-
పదార్పణగ్రహః.

అర్థము. ఇజ్ఞితవిత్=దమయన్తి యభిప్రాయమునుఁ దెలిసిన. దాసీ=పనికత్తె!
విదర్భజాం = దమయన్తినిఁ గూర్చి, ననుస్వామిని=ఓయజమానురాలా
ఇతః=ఈ వైపు, కౌతుకం=ఆశ్చర్యమును, పశ్య=చూడుము. (అది
ఏదనగా) సౌధాగ్రనతే; సౌధాగ్ర=మిద్దెపై భాగమునందు, నతే=నటు
నకు సమానముగా, చలేఽపి=కదలుచున్న దైనను, పటాఇచ్చలే; పట=
ధ్వజముయొక్క, ఇచ్చలే = అంచునందు, కాకస్య=కాకికి, ఏషః=
ఈ, పదార్పణగ్రహః=కాలినుంచుట యందలి పట్టుదల, ఇతి యత్=అను
నదేదికలదో, తత్=అది, కౌతుకమ్=ముందు జెప్పిన ఆశ్చర్యము. ఇట్లు
చెప్పి పాణ్డ్యవర్ణన నుండి సరస్వతీదేవి బుద్ధినిమఱిచ్చినది. అందువలనద
మయన్తికిఁ బాణ్డ్యునిపైన గొప్పయనాదరణను సఖి సూచించినదని
యర్థము.

సమాసములు :

ఇజ్ఞితవిత్=ఇజ్ఞితంవేత్తీతి=ఇజ్ఞితవిత్ -

విదర్భజామ్:- విదర్భేషుజాయత ఇతి=విదర్భజా, తామ్=విదర్భజామ్,

సౌధాగ్రనతే :- సౌధస్య, అగ్రం=సౌధాగ్రం, సౌధాగ్రేనటః=సౌధా
గ్రనటః, తస్మిన్ = సౌధాగ్రనతే ।

పదార్పణగ్రహః;- పదయోదర్శణం = పదార్పణమ్. పదార్పణేగ్రహః
= పదార్పణగ్రహః ।

భావము :

సరస్వతీదేవి పాణ్డ్యుని నెంత ప్రశంసించినను నామె కాతని పై నభిభాష యేర్పడలేదు. దీనిని గ్రహించిన పరిచారిక సరస్వతీదేవి యొక్క బుద్ధిని నాతని వర్ణన నుండి మరల్చుటకై; దమయంతితో నిట్లు చెప్పెను — “ఓ దమయంతీ ! ఈ దిక్కుననొక వింత జరుగుచున్నది చూడుము. ఒక కాకి మేడపై నటునివలె నిటునటు నాడుచున్న తెక్కె పుటంచుపై తన పాదముల నుంచుటకు మిక్కిలి పట్టువహించియున్నది. ఆతెక్కెము గాలికిఁ గదలుచుండుట వలన దాని పాదములుఆతెక్కె పుటంచు లోనిలుచుట లేదు. ఆయిననునది పట్టుదలను వహించుచున్నది. ఇదియే యా వింత యని కాకి సంగతిచే నా పాణ్డ్యునిపై దమయంతి కేర్పడిన గొప్ప యనాదరమునుపరిచారికపై విధముగా సూచించినది. ॥౨౧॥

శ్లో, తత సదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః

సద స్తదశ్వేతి హసైః సదస్సదామ్

స్ఫుటాఽజని గ్లానిరతోఽస్య భూపతేః

సితే హి జాయేత శితేః సులక్ష్మతా ॥

22

ప. వి. తతః-తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః-సదః-తత్-అశ్వేతి-హసైః-సదఃసదామ్-స్ఫుటా-అజని-గ్లానిః-అతః-అస్య-భూపతేః-సితే-హి-జాయేత-శితేః-సులక్ష్మతా.

అర్థము. తతః=పిదప, తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః; తత్ = ఆ కాకి సంగతితోఁ గూడిన, అప్రస్తుతభాషిత=అప్రకృత సంభాషణముతో, ఉత్థితైః=ఉద్భవించిన, సదఃసదామ్ = సభాసదులయొక్క, హసైః=నవ్వులచే, తత్=ఆ, సదః=సభ, అశ్వేతి=తెల్ల (బడినది, అనగాఁ దెల్లగాఁజేయబడినది అతః=ఇట్లు సభ తెల్ల బడుటవలన, అస్య=ఈ, భూపతేః=పాణ్డ్య మహారాజునకు, గ్లానిః=ముఖమున కాంతిరాహిత్యము, స్ఫుటా=స్పష్టమైనదిగా, అజని=ఏర్పడినది, తథాహి=అదియు క్తమే, సితే=తెలుపునందు, శితేః = నలుపునకు, సులక్ష్మతా=స్ఫుటత్వము, జాయేతహి=కలుగునుగదా!

వి. సభ నవ్వులచేఁ తెల్ల బడుటవలన, పాణ్డ్యుని మోమున నేర్పడిన కాంతి రాహిత్యము లేదా నల్ల దనము స్పష్టమైనదను విశేషార్థము “తెలుపు

నందు నలుపు స్పష్టమగునను'' సామాన్యముచే సమర్థితము కాన సర్థాంత
రన్యాసాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

అప్రస్తుతభాషితోత్థితైః. =నప్రస్తుతాని= అప్రస్తుతాని, అప్రస్తుతానిచ
తానిభాషితానిచ=అప్రస్తుతభాషితాని, అప్రస్తుతభాషితేభ్యః ఉత్థితాః=
అప్రస్తుతభాషితోత్థితాః, తైః = అప్రస్తుతభాషితోత్థితైః।

సదఃసదామ్ :- సదసిసీదస్తీతి = సదఃసదః, తేషాం=సదః సదామ్

సులక్ష్యతా :- సుఖేన లక్షయితుంశక్యా=సులక్ష్యా, సులక్ష్యాయాఃభావః
= సులక్ష్యతా.

భావము :

తర్వాత కాకిసంగతి వలనియప్రస్తుత సంభాషణలతో సభయందలి
రాజులు నవ్విరి. అందువలన వారినవ్వుచే సభ యంతయుఁ దెల్లఁబడినది.
అనగా శుభమైపోయినది. ఆ సమయమున దమయన్తి తన్ను వలవనందు వలన
భేదముచే పాణ్డుని మోము నందుఁ గల్గిన నల్లఁదనము స్పష్టమగా కనఁ బడ
సాగినది. తెలుపునందు నలుపు స్పష్టముగానగు పడుట సహజమే గదా! ॥౨౨॥

శ్లో. తతోఽను దేవ్యా జగదే మహేంద్రభూ
పురన్దరే సా జగదేకవన్ద్యయా.
తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా
జనీ కయాచిత్ పరచిత్స్వరూపయా॥

23

ప. వి. తతః-అను - దేవ్యా-జగదే- మహేంద్రభూపురన్దరే- సా-జగదేకవన్ద్యా-
తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా -జనీ-కయాచిత్ -పరచిత్స్వరూపయా.

అర్థము. తతోఽను = అటుపిదప, మహేంద్రభూపురన్దరే, మహేంద్ర=మహేంద్ర
పర్వతమునకు, భూపురన్దరే = భూలోకపుటింద్రుడైన, రాజువిషయ
మున, తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా; తత్ = ఆ మహేంద్రపర్వతనరపతి

యొక్క, అర్జవ=సరళత్వముచే, అవర్జిత=అకర్షింపబడిన, తర్జనీకయా
=చూపుడువ్రేలుగల్గిన, కయాచిత్=ఒకానొక (అనిర్వాచ్యమైన) పరచి
త్స్వరూపయా=పరజ్యోతిస్స్వరూపముగల, జగదేక వ్యయా, జగత్=
ప్రపంచములకు, ఏక= ముఖ్యమైన, వన్దయా =నమస్కరింపదగిన,
దేవ్యా=సరస్వతీదేవిచే, సా = ఆ, జనీ=వధువైనదమయన్తి, జగదే=
చెప్పబడినది.

సమాసములు :

మహేంద్రభూపురన్దరే :- భువఃపురన్దరః=భూపురన్దరః, మహేంద్రస్య
భూపురన్దరః=మహేంద్ర భూపురన్దరః, తస్మిన్=మహేంద్ర భూపురన్దరే.
జగదేకవన్దయా :- వన్దితుంయోగ్యా=వన్ద్యా. ఏకాచసావన్ద్యాచ = ఏ.
వన్ద్యా, జగతామేకవన్ద్యా=జగదేకవన్ద్యా, తయా=జగదేకవన్దయా.

తదార్జవావర్జిత తర్జనీకయా :- ఋజోర్భావః=అర్జవమ్, తస్య అర్జ
వమ్=తదార్జవమ్, తదార్జవేన, అవర్జితా=తదార్జవావర్జితా, తదార్జవావర్జి
తా, తర్జనీయస్యాస్సా=తదార్జవావర్జితా, తర్జనీకా, తయా=తదార్జవావర్జి
త, తర్జనీకయా.

పరచిత్స్వరూపయా : పరాచసాచిత్చ=పరచిత్, పరచిత్ స్వరూపం
యస్యాస్సా=పరచిత్ స్వరూపా, తయా=పరచిత్ స్వరూపయా.

భావము :

తర్వాత, అనిర్వాచ్యమును పరజ్యోతిస్స్వరూపమును, సకలలోకములకు
నద్వితీయమునై వన్దనములను, బొందు సరస్వతీదేవి, తన చూపుడువ్రేలితో మహే
ంద్రగిరి ప్రభువును, జూపి, యాతని సరళస్వభావముచే నాకర్షింపఁ బడినదై,
దమయన్తితో నిట్లు చెప్పబొడగినది. ||౨౩||

శ్లో. స్వయంవరోద్వాహమహే వృణీష్య హే!

మహేంద్రశైలస్య మహేంద్రమాగతమ్।

కలిజ్జానాం స్వకుచద్వయశ్రియా

కలిం గజానాం శృణు తత్ర కుమ్భయోః॥

ప. వి. స్వయంవరోద్వాహమహే-వృణీష్వ-హే-మహేన్ద్ర శైలస్య - మహేన్ద్రమ్-ఆగతమ్-కలిజ్జజానాం-స్వకుచద్వయశ్రియా-కలిం - గజానాం-శృణు-తత్ర-కుమ్భయోః.

ఆర్థము. హే(భైమి!)=ఓ దమయన్తీ! స్వయంవరోద్వాహమహేః;స్వయంవర=స్వయంవరమును, ఉద్వాహమహే = వివాహోత్సవమునందు, ఆగతం=వచ్చి, మహేన్ద్రశైలస్య=మహేన్ద్ర పర్వతమునకు. మహేన్ద్రమ్=ప్రభువును, వృణీష్వ=వరింపుము. తత్ర=ఆమహేన్ద్ర పర్వతమందు, కలిజ్జజానాం = కలిజ్జదేశమునందు జన్మించిన, గజానాం = ఏనుగులయొక్క, కుమ్భయోః=కుమ్భస్థలములకును, స్వకుచద్వయశ్రియా, స్వ=తనదియైన; కుచద్వయ=చనుదోయియొక్క, శ్రియా=శోభతో కలిం=జగడమును, అనగా నీచనుదోయి గొప్పదా? లేక యేనుగుల కుమ్భస్థలముగొప్పదా? యను వివాదమును, శృణు=వినుము, ఆ దేశమునందేనుగులు మిక్కుటముగాన, నీకుచకుంభములకును, వాని కుంభస్థలములకును సామ్యము స్ఫుటము కాగలదు.

సమాసములు :

స్వయంవరోద్వాహమహే :- స్వయంవర ఏవఉద్వాహః = స్వయంవరోద్వాహః, స్వయంవరోద్వాహ ఏవమహా = స్వయంవరోద్వాహమహా, తస్మిన్=స్వయంవరోద్వాహమహే.

మహేన్ద్రశైలస్య :- మహేన్ద్రఋతి శైలః=మహేన్ద్రశైలః, తస్య = మహేన్ద్రశైలస్య.

కలిజ్జజానాం :- కలిజ్గేషు జాయంతఋతి=కలిజ్జజాః, తేషాం = కలిజ్జజానామ్.

స్వకుచద్వయశ్రియా - కుచయోః ద్వయమ్, కుచద్వయమ్, స్వస్య కుచద్వయం=,=స్వకుచద్వయమ్, స్వకుచద్వయస్మశ్రిః = స్వకుచద్వయశ్రిః. తయా=స్వకుచద్వయశ్రియా.

భావము.

ఓ దమయన్తీ! మహేన్ద్ర పర్వతమునుండి విచ్చేసిన యీ రాజును నీవు వరింపుము. ఆ మహేన్ద్రపర్వతమునందు కలిజ్జ దేశమునందు జన్మించిన

యేనుగుల కుమ్మస్థలములకును నీ చనుదోయికిని మధ్య నీ చనుదోయి పెద్దదా? లేక యీ ఏనుగుల కుమ్మస్థలములు పెద్దవా? యను వివాదము చెలరేగుచుండును. నీవు ఆ మహేంద్రగిరి ప్రభువును వలచితివేని నీవు ఆ వివాదమును వినఁగలవు. ఆ కలిజ్జ దేశమున ఏనుగులు మెండుకాని కుచకుంభములకును, గజకుంభములకును పోలికలు స్పష్టపడగలవు ॥౨౪॥

శ్లో. ఆయం కిలాఽఽయాత ఇతిరిపౌరవా

గ్భయాదయాదస్య రిపుర్వృథా వనమ్ ।

శ్రుతా తదుత్సాహపగిర తదక్షరాః

పతద్భిరత్రాసి శుకైర్వనేఽపి సః ॥

25

ప. వి. ఆయం-కిల-ఆయాతః -ఇతి -రిపౌరవాగ్భయాత్ - ఆయాత్-అస్య-రిపుః-వృథా-వనం -శ్రుతాః -తదుత్సాహపగిరః -తదక్షరాః- పతద్భిః-అత్రాసి-శుకైః-వనే-అపి-సః.

అర్థము. ఆయంకిల = ఈమహేంద్రగిరిప్రభువు, ఆయాతఃకిల=వచ్చెనుగదా, ఇతిరిపౌరవాగ్భయాత్, ఇతి = అని, ఈరి = చెప్పుచున్న, పౌర =పురజనులయొక్క, వాగ్భయాత్ = వాక్కువలని భయమువలన, అస్య = ఇతనియొక్క, రిపుః = శత్రువు, వృథా =వ్యర్థముగా, వనం=అరణ్యమునుఁగూర్చి, ఆయాత్=వెళ్లెను. (అని) శ్రుతాః=చిలుకలచేవిసఁబడిన, తదక్షరాః = ఆయక్షరములు ఆనగా- “ఈ మహేంద్రగిరి ప్రభువు వచ్చెను” అను నక్షరములు గల, తదుత్సాహపగిరః, తత్ = ఆశత్రువులయొక్క, ఉత్సాహపగిరః=నిద్రకోనికలవరింపుమాటలను, పతద్భిః=ఉచ్చరించుచున్న, శుకైః = చిలుకలచే, వనేఽపి = అడవియందును, సః= ఆశత్రువు, అత్రాసి =భయపెట్టఁబడెను.

వి. అరణ్యమున శత్రువునకు భయనిమిత్తము లేకపోయినను శుకవచనములచే భయము గల్గినట్లు చెప్పటచే, త్రాసనివృత్తికి సమగ్ర కారణములున్నను, త్రాసనివృత్తిరూపమగు కార్యమేర్పడక పోవుటచే, విశేషోక్త్యలంకారము. శుకవచనములు దానికి నిమిత్తముగా ఉపాత్తముగాన ఉపాత్తనిమిత్తరూపమగు విశేషోక్తి.

నమానములు :

ఇతీరిపౌరవాగ్భయాత్ :- ఇతి ఈరస్తీతి = ఇతీరిణః, ఇతీరిణశ్చతే
పౌరాశ్చ = ఇతీరిపౌరాః, ఇతీరిపౌరాణాంవాక్ = ఇతీరిపౌరవాక్, ఇతీరి
పౌరవాచః. భయం = ఇతీరిపౌరవాగ్భయమ్, తస్మాత్ = ఇతీరిపౌరవాగ్భ
యాత్.

తదుత్సాహగిరః :- ఉత్సాహపావగిరః = ఉత్సాహగిరః, తస్యఉత్సాహ
గిరః = తదుత్సాహగిరః, తాః = తదుత్సాహగిరః,

తదక్షరాః :- తానిఅక్షరాణి యాసుతాః = తదక్షరాః, తాః = తద
క్షరాః.

భావము :

ఆ మహేంద్రగిరి ప్రభువు దండ యాత్రతో వచ్చెనని పురజనుల మాట
లను విని భయముతో నీతని శత్రువు అడవులకు వ్యర్థముగా బారిపోయెను. ఆ
యడవియందును వీనికి సుఖము లేదు. ఏలయనగా— “మహేంద్రగిరిరాజు వచ్చి
నాడను మాటను నీ శత్రువు నిద్రలోకలవరించుట వలన నరణ్యమందలి చిలుకలు
ఆ మాటలను నట్లే యను సరించి చెప్పుటవలన, దానిని విని యడవియందును
నా శత్రువు భయపడవలసి వచ్చినది. అందువలన మహేంద్రగిరి ప్రభువువచ్చి
నాడని పౌరులు చెప్పుటవలన భయపడి యడవికి బారిపోయిన శత్రువునకు,
మహేంద్రగిరి ప్రభువు వచ్చినాడను” వారి కలవరింపుల ననుకరించు చిలుకల
పలుకులచే నరణ్యమందును భయమేర్పడుట వలన నరణ్యమునకు వెళ్లుటయు
వ్యర్థమే యగుచున్నది ॥౨౫॥

శ్లో. ఇతస్త్రిసద్విద్రుతభూభృదుజ్జితా
ప్రియాథ దృష్టా వనమానవీజనైః.
శశంస పృష్టాద్భుతమాత్మదేశదం
శశిత్విషః శీతలశీలతాం కిల॥

26

ప. వి. ఇతః—త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్జితా—ప్రియా—అథ—దృష్టా—వనమానవీజ
నైః—శశంస—పృష్టా—అద్భుతమ్—ఆత్మదేశజం—శశిత్విషః—శీతలశీలతాం—
కిల.

అర్థము. ఇతః = ఈ మహేంద్రగిరి ప్రభువువలన, త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్జితాః; త్రసత్ = భయపడుచున్నటువంటి, (కావుననే) విద్రుత=పారిపోయిన, భూభృత్ = రాజులచే, ఉజ్జితా=విడువబడిన, ప్రియా = ప్రియురాలు, వనమానవీజనైః; వన=అడవియందలి, మానవీజనైః=మానవస్త్రీ జనములచే, అనగా బోయతలచే, దృష్టా=చూడబడినదై, అథ=పిదప, ఆత్మదేశజమ్ = తనదేశమునందున్న, అద్భుతం=వింతనుగూర్చి, పృష్టా=అడుగబడినదై, శశిత్విషః = చంద్రునికాంతికి, శీతలశీలతాం = చల్లని స్వభావమును, శశంసకిల=చెప్పినదిగదా.

క్రొత్తగా విరహమునుఁ బొందిన ముగ్ధురాలికి, విరహమున చంద్రకిరణములు బాధించునను సంగతి తెలియక, స్వదేశమున నది చల్లని దనియు నడవియందది వేడిమి గలదనియు త్రానినొందినది. ||౨౬||

సమాసములు :

త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్జితాః:- త్రస న్తశ్చతేవిద్రుతాశ్చ=త్రసద్విద్రుతాః, త్రసద్విద్రుతాశ్చతేభూభృతశ్చ=త్రసద్విద్రుతభూభృతః, త్రసద్విద్రుతభూభృద్భిరుజ్జితాః=త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్జితాః.

వనమానవీజనైః :- వనస్యమానవ్యః=వనమానవ్యః. వనమానవ్య ఏవ జనాః=వనమానవీజనాః; తైః=వనమానవీజనైః.

ఆత్మదేశజమ్ :- ఆత్మనఃదేశః=ఆత్మదేశః, ఆత్మదేశేజాయత ఇతి=ఆత్మదేశజం, తత్=ఆత్మదేశజమ్.

శశిత్విషః :- శశినః త్విష్ = శశిత్విష్, తస్యాః శశిత్విషః ।

శీతలశీలతామ్ :- శీతలంశీలం యస్యాస్యా=శీతలశీలా, శీతలశీలాయా, భావః=శీతలశీలతా, తామ్=శీతలశీలతామ్.

భావము :

ఆ మహేంద్రగిరి సరపతివలన భయపడి పారిపోయిన శత్రురాజుచే విడువబడిన యాతని ప్రియురాలిని బోయతలు చూచి యామె దేశమునందలి వింతనుఁ గూర్చి యడిగిరి. అప్పుడా ముగ్ధురాలగు రాజవనితకు, విరహము క్రొత్తదగుట

వలన విరహకాలమున చన్ద్రకిరణములు పెట్టెడి బాధతెలియక తనదేశమున చన్ద్రకిరణములు చల్లనివనియు వనమందవి వేడిగానున్న వనియు భ్రాన్తిజెంది చెప్పినది. వనమందు తనకు ప్రియుని వియోగమేర్పడి యున్నందువలన చన్ద్రకిరణములు వేడిమిజెంది తన్ను బాధించుచున్న విషయము నా ముగ్ధురాలు గ్రహింపజాలక పోయినదై, అడవిలో చంద్రకిరణములు వేడిగానుండునని యామె భ్రాన్తిజెందినదని భావము. ||౨౬||

శ్లో. ఇతోఽపి కిం వీరయసే న కుర్వతో
నృపాన్ ధనుర్బాణగుణైర్వశం వదాన్ ।
గుణేన శుద్ధేన విధాయ నిర్భరం
తమేన ముర్ధ్వివలయోర్వశీ వశమ్ ॥

27

ప. వి. ఇతః-అపి-కిం-వీరయసే-న-కుర్వతః-నృపాన్-ధనుర్బాణగుణైః-వశం
వదాన్-గుణేన-శుద్ధేన-విధాయ-నిర్భరం-తమ్-ఏనమ్-ఉర్ధ్వవలయోర్వశీ
-వశమ్.

అర్థము (హే బైమి.)=ఓ దమయన్తీ! ఉర్ధ్వవలయోర్వశీ; ఉర్ధ్వవలయ=భూమి
జ్వలమునకు, ఉర్వశీ=ఉర్వశివైన, త్వం=నీవు, శుద్ధేన=శుద్ధమైన అనగా
నిర్దోషమైన, గుణేన=సౌందర్యగుణముచే (అల్లెత్రాడుచే)తమ్=అ, ఏనం=
ఈ మహేంద్ర రాజును నిర్భరం=మిక్కిలి, వశం=స్వాధీనునిగా,
విధాయ=చేసి, ధనుర్బాణగుణైః, ధనుస్సుచేతను, బాణములచే, అల్లె
త్రాడుచేతను, అనగా మూడు సాధనములచే, నృపాన్=రాజులను, వశం
వదాన్=పశ్చులనుగా, కుర్వతః=చేయుచున్న, ఇతోఽపి=వీనికంటెను,
న వీరయసే-పరాక్రమింపవా! తప్పక పరాక్రమింపగలవు.

వి. ఒక సౌందర్యగుణమనువల్లె త్రాడిచే మహేంద్రనాథుని స్వాధీనపఱచు
కొనిన దమయన్తీ, ధనుస్సు, బాణము, అల్లెత్రాడు-అను మూడుసాధన
ములచే శత్రువులను స్వాధీనపఱచుకొను మహేంద్రనాథునిమించినదని
చెప్పుటవలన నిటవ్యతిరేక లజ్జార్థము.

సమాసములు :

ధనుర్బాణగుణైః : ధనుశ్చ, బాణశ్చ, గుణశ్చ=ధనుర్బాణగుణాః, తైః=
ధనుర్బాణగుణైః.

ఉర్వివలయోర్వశీ :- ఉర్వ్యాః పలయమ్=ఉర్వివలయమ్, ఉర్వివలయే
ఉర్వశీ=ఉర్వివలయోర్వశీ.

భావము :

ఓ దమయంతీ ! నీవు భూమికి నూర్చులివి. నీవు ఒక్కచేయైన శుద్ధ
మగు నీ సౌందర్యగుణమును నల్లెత్రాడుతో నీ మహేంద్రనాథుని పశ్యసి (గావించు
కొని, ధనుర్బాణగుణములనెడి మూడుసాధనములతో, రాజులను పశ్యసి
గావించుకొను నీతని మించి పరాక్రమమును బ్రవర్కింపవా? తప్పకప్రదర్శింప
గలవు. ||౨౭||

శ్లో. ఏతద్భీతానారీ గిరిబిలవిగలద్వాసరానిఃసరస్తీ
స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రాః |
అక్రన్దత్ భూరి యత్తన్నయసజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను
బిమ్బ
ప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యత్ తనయవిహసితై రాశ్వసీన్న్యశ్వ
సీచ్ఛ || 28

ప. వి. ఏతద్భీతానారీ-గిరిబిలవిగల ద్వాసరా-నిః సరస్తీ-స్వక్రీడాహంస మోహ
గ్రహిల శిశుభృశ ప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రాః-అక్రన్దత్-భూరి-యత్-తన్న
యన జలమిలచ్ఛన్ద్రహంసానుబిమ్బ ప్రత్యాసత్తి ప్రహృష్యత్ తనయ
విహసితైః-రాశ్వసీత్-న్యశ్వసీత్-చ.

అర్థము. ఏ తద్భీతానారీ; ఏతత్=ఈమహేంద్రనాథునివలన, భీత=భయపడిన,
అరి=శత్రువుయొక్క, నారీ=స్త్రీ, గిరిబిలవిగలద్వాసరా; గిరి=పర్వతముల
యొక్క, బిల=గుహలయందు, విగలత్=గడచుచున్న, వాసరా=పగలు
గలదై, నిఃసరస్తీ=సాయంకాలము గుహనుండి వెలుపలికివచ్చుచున్న
దై, స్వక్రీడాహంస మోహగ్రహిల శిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రాః;
స్వక్రీడాహంస=తనకేళిహంసయను, మోహ=బ్రాంతిచే, గ్రహిల=పట్టు
దలగల్గిన, శిశు=బాలకునిచే, భృశ=మిక్కిలి, ప్రార్థిత=ప్రార్థింపబడిన,
(పట్టియొమ్మని కోరబడిన) ఉన్నిద్ర=పూర్ణమైన, చన్ద్రాః=చంద్రునిగలదై,
భూరి=బిగ్గరగా, అక్రన్దత్=ఏడ్చినది. యత్=ఏయేడ్పువలన, తన్న

యనజలమిచ్చన్ద్రహంసాను బిమ్బప్రత్యాసతి ప్రహృష్యతనయ విహ
సితైః; తత్=ఆ తల్లియొక్క, నయనజలం=కన్నీటియందు, మిలత్=లగ్న
మైన, చన్ద్ర=చంద్రుండనెడి, హంస=హంసయొక్క, అనుబిమ్బ=ప్రతి
బిమ్బముయొక్క, ప్రత్యాపతి=సమీపస్థితిచే, ప్రహృష్యత్=సంతసించు,
తనయ=కుమారునియొక్క, విహసితైః=కొంచెము బిగ్గరనవ్వులచే, అశ్వ
సీత్=ఊరడిల్లినది. న్యశ్వసీత్=తన దీనదశకు శోకముతో నిట్టూర్పును
వదలినది. తన కంటినీట పుత్రునకు చంద్రుడనెడిహంసను, గనుబఱ
చుటవలన వానికి హంస కావలయుననెడి పట్టు సడలినది. తనదుర్దశకు
దుఃఖము ననుభవించినదని యర్థము.

వి. ఇచ్చట శత్రు స్త్రీబాలకునకు, చన్ద్రబింబమందును, దాని ప్రతిబింబ
మందును హంససామ్యమును ననుసరించి హంసభ్రాంతిని వర్ణించుట వలన
భ్రాంతిమదలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ఏతద్భీతారినారీః ఏతస్మాత్ భీతః = ఏతద్భీతః, ఏతద్భీతశ్చాసౌ అరిశ్చ =
ఏతద్భీతారిః. ఏతద్భీతారేః నారీ=ఏతద్భీతారినారీ.

గిరిబిలవిగలద్వాసరా : గిరేః బిలం=గిరిబిలం, గిరిబితేవిగలన్ వాసరః
యస్యాస్యా = గిరిబిలవిగలద్వాసరా.

స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా : క్రీడాయాః
హంసః = క్రీడాహంసః, స్వస్యక్రీడాహంసః = స్వక్రీడాహంసః, స్వ
క్రీడాహంసఇతిమోహః = స్వక్రీడాహంసమోహః, గ్రహః అస్య ఆస్తీతి=
గ్రహిలః, స్వక్రీడాహంసమోహేనగ్రహిలః = స్వక్రీడాహంసమోహ
గ్రహిలః. స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశ్చాసౌ శిశుశ్చ = స్వక్రీడాహంస
మోహగ్రహిలశిశుః, స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశునాభృశంప్రార్థితః=
స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితః, ఉద్గతానిద్రాయస్మాత్=
ఉన్నిద్రః, ఉన్నిద్రశ్చాసౌ చన్ద్రశ్చ ఉన్నిద్రచన్ద్రః, స్వక్రీడాహంసమోహ
గ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితః, ఉన్నిద్రచన్ద్రః యయాసా=స్వక్రీడాహంస
మోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా.

తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను బిమ్బ ప్రత్యాస త్రిప్రహృష్యత్తనయ
విహసితైః :- తస్యాః నయనజలం=తన్నయన జలమ్, తన్నయనజలే
మిలన్=తన్నయన జలమిలన్, చన్ద్రవివహంసః=చంద్రహంసః, తన్న
యనజలమిలంశ్చాసౌ, చంద్రహంసశ్చ = తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహం
సః, తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసస్య ఆను బిమ్బః=తన్నయనజలమి
లచ్ఛన్ద్రహంసానుబిమ్బః, తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను బిమ్బస్య
ప్రత్యాస త్తిః, = తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను బిమ్బప్రత్యాస త్తిః,
తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంహనుబిమ్బప్రత్యాసత్యాప్రహృష్యన్=తన్న
యనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను బిమ్బప్రత్యాస త్రిప్రహృష్యన్, తన్నయన
జలమిలచ్ఛన్ద్రహంసానుబింబ ప్రత్యాస త్రిప్రహృష్యంశ్చాసౌ తనయశ్చ
=తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసానుబింబప్రత్యాస త్రిప్రహృష్యత్తనయః,
తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసానుబిమ్బప్రత్యాస త్తి ప్రహృష్యత్తనయ
స్య విహసితాని=తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను బిమ్బప్రత్యాస త్తి
ప్రహృష్యత్తనయ విహసితాని, తైః=తన్నయనజలమిలచ్ఛన్ద్రహంసాను
బిమ్బప్రత్యాస త్తి ప్రహృష్యత్తనయ విహసితైః।

భావము :

ఈ మహేంద్రగిరి ప్రభువు వలన భయపడిన శత్రువు భార్యయొకతె
పర్వత గుహయందు పగటినిఁ గడపుచు సాయంకాలమునకు వెలుపలికి వచ్చు
చున్నది. ఆమె, తన పుత్రుఁడు పూర్ణచన్ద్రునిఁ జూచి క్రీడాహంసమనఃప్రభాంతిఁ
జెంది దానినిఁ దనకుఁదెచ్చియాయమని కోరగా నామెగొల్లుమని యేడ్చినది.
అప్పుడు ఆమె కన్నులనుండి కారిన నీటిలో చంద్రబిమ్బమును (జూచి అది
హంసయని భ్రాన్తిజెంది ఆ బిడ్డ సంతోషించి నవ్వనారంభింపగా నామె బిడ్డనుఁ
జూచి యూరడిల్లినది. కాని తన యీ యరణ్యవాసస్థితికి దుఃఖముతో నిట్టూర్పును
విడచినది ॥౨౮॥

శ్లో. అస్మిన్ దిగ్విజయోద్యతే పతిరయం మే స్తాదితిధ్యాయతి
కమ్పం సాత్త్వికభావమశ్చతి రిపుక్షోణీన్ద్రదారా ధరా.
అన్యైవాఽభిముఖం నిపత్య సమరే యాస్యద్విరూర్ధ్వం నిజః
పన్థా భాస్వతి ద్రౌశ్యతే బిలమయః ప్రత్యర్థిభిః పార్థివైః ॥ 29

ప. వి. ఆస్మిన్ - దిగ్విజయోద్యతే - పతిః - అయం - మే - స్తాత్ - ఇతి - ధ్యాయతి -
 కమ్పం - రాత్రికవపిమ్ - అచ్చతి - రిపుక్షోణీస్త్రిదారాః - ధరా - అస్మ -
 ఏ - తఖిముఖం - నిపత్య - సమరే - యాస్మద్భిః - ఊర్ధ్వం - నిజః - పన్థాః -
 భాస్వతి - దృశ్యతే - బిలమయః - ప్రత్యర్థిభిః - పార్థివైః -

అర్థము. ఆస్మిన్ = ఈమహేంద్రనాథుడు, దిగ్విజయోద్యతేసతి; దిగ్విజయ =
 దిగ్విజయమునకు, ఉద్యతేసతి = ప్రయత్నింపగా, రిపుక్షోణీస్త్రిదారాః;
 రిపుక్షోణీస్త్రి = శత్రుభూపతులయొక్క, దారాః = భార్యయైన, ధరా =
 భూమి, అయం = ఈమహేంద్రనాథుడే, మే = నాకు, పతిః = భర్తగా,
 స్తాత్ = ఉండునుఁగాత, ఇతి = అని, ధ్యాయతి = సజ్కల్పించుచున్నది.
 కమ్పం = వణకుఅనెడి, సాత్త్వికభావం = సాత్త్విక భావమును, అచ్చతి =
 పొందుచున్నది, కిచ్చ = మఱియు, అస్యైవ = ఇతనియొక్కయే, సమరే =
 యుద్ధమందు, అఖిముఖం = సముఖమును, నిపత్య = పొంది, ఊర్ధ్వం =
 ఊర్ధ్వలోకమును, యాస్మద్భిః = పోనున్న, ప్రత్యర్థిభిః = శత్రువులైన,
 పార్థివైః = రాజులచే. భాస్వతి = సూర్యమణ్డలములందు, బిలమయః =
 రన్ధ్రరూపమైన, పన్థాః = మార్గము, దృశ్యతే = చూడబడుచున్నది.

వి. ఇచ్చట సహజమైన భూకమ్పమందు సాత్త్వికభావము ఉత్పేక్షింపఁబడి
 నది కాన నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞకమునుఁ బ్రయోగింపనందు వలన నది
 గమ్యము.

అట్లే సూర్యమండలమందు కానవచ్చెడి రన్ధ్రమును తమ యూర్ధ్వగమన
 మార్గముగా భావించుట వలన నిదియునుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞకమునుఁ జెప్ప
 నందు వలన నిదియు గమ్యము.

మృత్యువెచ్చరికి సన్నిహితమో వారికి సూర్యమండలమందు రన్ధ్రము
 కానవచ్చునని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. యుద్ధమున వెన్నుచూపక మర
 ణించిన వారు సూర్యమణ్డలమును భేదించుకొని యూర్ధ్వలోకములకు
 వెళ్లుదురు. కావుననే—

“చాపిచూ పురుషాలోకే సూర్యమణ్డలభేదినా”

పర్శివాద్ యోగయుక్తశ్చ రణేచాభిముఖోహతః”

అని సన్నాసియు యోగియు, యుద్ధమున మరణించిన వీరుడును సూర్య మణ్డలమును భేదించుకొని కల్లునురని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది.

సమాసములు :

దిగ్విజయోద్యతేః— దిశాంవిజయః—దిగ్విజయః, దిగ్విజయస్మృత్యతః = దిగ్విజయోద్యతః, తస్మిన్—దిగ్విజయోద్యతే.

రిపుక్షోణీన్ద్రదారాః— క్షోణ్యాఃఇన్ద్రాః = క్షోణీన్ద్రాః.రిపవవక్షోణీన్ద్రాః = రిపుక్షోణీన్ద్రాః, రిపుక్షోణీన్ద్రాణాందారాః = రిపుక్షోణీన్ద్రదారాః.

భావము :

ఈ మహేన్ద్రగిరి ప్రభువు దిగ్విజయమునకుఁ బ్రయత్నింపగనే, శత్రు ధూపతుల కలతమైన భూమి, ఈ మహేన్ద్రనాథుడే తనకు పతికావలయునని ధ్యానించును. కమ్పమనెడి అనగా భూకమ్పమనెడి సాత్త్విక భావమును బొందును. ఇతనిని యుద్ధమున నెదుర్కొని మరణించి, పైలోకములకుబో బోవు చున్న రాజులకు సూర్యమణ్డల మందొక బిలముకానవచ్చును. ఆయుద్ధరంగమున మరణించిన వీరులు, ఆ బిలమునుండి ఊర్ధ్వలోకములకుఁ బోయెదరని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. ఆ విధముగనే, సన్నాసియు యోగులును సూర్యమణ్డల బిలము నుండి యూర్ధ్వ లోకములకు వెళ్లెదరు. అట్టి గొప్పవీరుని నీవు వరించుట యుచితము ||౨౯||

శ్లో. విద్రాణే రణచత్వరాదరిగణే త్రస్తే సమస్తే పునః
కోపాత్ కోఽపి నివర్తతే యది భటః కీర్త్యా జగత్యుద్భటః |
ఆగచ్ఛన్నపి సమ్ముఖం విముఖతామేవాధిగచ్ఛత్యసౌ
ద్రాగేతచ్ఛురికారయేణ రణేతి చిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః || 30

ప. వి. విద్రాణే—రణచత్వరాత్—అరిగణే—త్రస్తే—సమస్తే—పునః—కోపాత్—కః—
అపి—నివర్తతే—యది—భటః—కీర్త్యా—జగతి—ఉద్భటః—ఆగచ్ఛన్—అపి—
సమ్ముఖం—విముఖతామ్—ఏవ—అధిగచ్ఛతి—అసౌ—ద్రాగ్—ఏతచ్ఛురికార
యేణ—రణే—ఇతి—చిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః—

అర్థము. సమస్తే = సకలమైన, అరిగణే = శత్రుసమూహము, రణచత్వరాత్ = యుద్ధపురుషునివలె, విద్రాణేనతి = పరుగిడిపోగా, కీర్త్యా = కీర్తిచే, జగతి = ప్రపంచమునను ఉచ్చటః = ఎదురులేని, కోఽపి = ఆశత్రు గణములతో నొకానొక, భటః = భటుడు, కోపాత్ = కోపమువలన, పునర్నివర్తతేయది = మఱలినచో, తదా = అప్పుడు, సమ్ముఖం = అభిముఖమును, ఆగచ్ఛన్నపి = వచ్చుచున్నను, అసౌ = ఈ భటుడు, ద్రాక్ = వెంటనే, ఏతచ్ఛురికారయేణ; ఏతత్ = ఈ మహేంద్రనాథుని యొక్క, శురికా = కత్తియొక్క, రయేణ = వేగముచే, రణితి = రణ - అని, చిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః; చిన్న = తెగిన, అపసర్పత్ = తొలగిన, శిరాః = శిరస్సుకలవాడగుచు, విముఖతామేవ = పరాజ్ఞుభర్తృమును వెనుకకుఁ దిరిగిన ముఖమునుఁ గల్గియుండుటనే (తొలగిన ముఖము గల్గియుండుటనే), అధిగచ్ఛతి = పొందును.

వి. ఇచ్చట యుద్ధమున సమ్ముఖముగా వచ్చిన వానికి విముఖత్వము విరుద్ధము కాన విరోధాభాసాలజ్ఞానము. విముఖత్వమనగా ముఖము తొలగిపోవుట యనునర్థము చెప్పుటచే విరోధమునకు పరిహారము. యుద్ధమున సమ్ముఖముగా వచ్చిన వానికి శిరస్సు తెగగొట్టఁబడుట వలన విముఖత్వ మేర్పడునని యర్థము. విముఖత్వమనగా - విగతముఖత్వము - అనగా - ముఖము లేకపోవుట.

సమాసములు :

రణచత్వరాత్ :- రణస్యచత్వరం = రణచత్వరమ్. తస్మాత్ = రణచత్వరాత్ -

అరిగణే :- అరీణాంగణః, = అరిగణః, తస్మిన్ = అరిగణే.

విముఖతామ్ :- విగతంముఖంయస్యసః = విముఖః, విముఖస్యభావః = విముఖతా, తామ్ = విముఖతామ్ ।

ఏతచ్ఛురికారయేణ :- ఏతస్యశురికా = ఏతచ్ఛురికా, ఏతచ్ఛురికాయాః రయః = ఏతచ్ఛురికారయః, తేన = ఏతచ్ఛురికారయేణ -

చిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః :- చిన్నమ్, అపసర్పత్, శిరః యస్యసః = చిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః ।

భావము :

యుద్ధరంగమున శత్రుసమూహమంతయు భయముఁ జెందిపారిపోగా, కీర్తితో లోకప్రసిద్ధుఁడైన భటుడొక్కడు ఆ శత్రుసమూహమునుండి మరలి వచ్చి సముఖముగనిలచి అనగా నెదురుగానిలచి యుద్ధమాడినచో వెంటనే యా మహేంద్రనాథుని ఖడ్గము వానితలను, “తత్” అను మ్రోతతో ఖండించి వైచును. అప్పుడతఁడు విముఖుడేయగును. అనగా లోకప్రసిద్ధుడైన వీరుడు సముఖమున పోరాడినను నాతనిఖడ్గాఘాతముచే కణ్ఠము తెగుటవలన విముఖుడే యగును. అనగా ముఖము తొలగినవాడుగును (వెరుకకు మరలినవాడుగను నగును) నని యాశయము. ||30||

శ్లో. తతస్తదుర్విన్ద్రగుణాద్భుతాదివ
స్వప్తక్రిపద్మేఽలఙ్గానాలదాయినీ
విధీయతామాననముద్రణేతి సా
జగాద వైదగ్ధ్యమయేజ్జితైవ తామ్॥

31

ప. వి. తతః-తదుర్విన్ద్రగుణాద్భుతాత్-ఇవ-స్వప్తక్రిపద్మే-అఙ్గానాలదాయినీ-విధీయతామ్-ఆననముద్రణా-ఇతి-సా-జగాద-వైదగ్ధ్యమయేజ్జితా-ఏవ-తామ్.

అర్థము. తతః=ఆ మహేంద్రనాథుని దర్శించిన పిదప, తదుర్విన్ద్రగుణాద్భుతాదివ ; తత్=ఆ, ఉర్విన్ద్ర=మహేంద్రనాథుని, గుణ=గుణములయందు, అద్భుతాదివ=అశ్చర్యమువలననోయనునట్లు, (వాస్తవములో వానియందలిఅనాదరమువలననని యర్థము.) స్వప్తక్రిపద్మే ; స్వ=తనదైన, వక్రిపద్మే=ముఖమనెడి పద్మమునందు, అఙ్గాలినాలదాయినీ; అఙ్గాలి=వ్రేలనెడి, నాల=తామరకాడను, దాయినీ=ఉంచుచున్న, సా=ఆ దమయని, వైదగ్ధ్యమయేజ్జితైవ ; వైదగ్ధ్యమయ = చాతుర్యముతోనిండిన, ఇజ్జితైవ=చేష్టకలదియై, తామ్=ఆసరస్వతిని, ఆననముద్రణా=మౌనము, విధీయతాం=చేయఁ బడవలయునని, జగాద=చెప్పినది, మాటతో నవసరములేకయే ముఖమున వ్రేలినుంచుకొనుటవలననే సరస్వతీదేవిని మౌనము వహించవలసినట్లు చెప్పినట్లాయెను, నేర్పరియగు శ్రీ తన

శ్లో. అనన్తరం తామవదన్నపాన్తరం
తదధ్వద్భక్తారతరజ్గరిజ్గణాః
తృణీభవత్పుష్పశరం సరస్వతీ
స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్ ॥

32

ప. వి. అనన్తరం-తామ్ - అవదత్-నృపాన్తరం- తదధ్వద్భక్తారతరజ్గరిజ్గణాః-
తృణీభవత్పుష్పశరం-సరస్వతీ-స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్.

అర్థము. అనన్తరం = ఆమహేన్ద్రనాథుని వర్ణననునిషేధించినతర్వాత, సర
స్వతీ = సరస్వతీదేవి, తదధ్వద్భక్తారతరజ్గరిజ్గణాః; తత్ = ఆ, మఱి
యొకరాజు యొక్క, అధ్వ = త్రోవయందు, దృక్ = నేత్రముల
యొక్క, తార = కంటిపాపల, తరజ్గ = చలనపరమృతలోని, రిజ్గణా =
వ్యావారముగలదై, తామ్ = ఆదమయనినిగూర్చి, తృణీభవత్పుష్ప
శరం; తృణీభవత్ = గడ్డిపోచగానైన, పుష్పశరం = మన్మథునిగల్గిన
వాడును, స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్; స్వ = తనయొక్క, వ్రతేజః
= తీవ్రమైనతేజస్సుచే, పరిభూత = తిరస్కరింపబడిన, భూతలం =
భూమిపైభాగము, గల్గినవాడునునగు, నృపాన్తరం = మరియొకరాజును
గూర్చి, అవదత్ = చెప్పినది.

సమాసములు :

నృపాన్తరమ్ :- అన్యోన్యపః = నృపాన్తరం, తత్ = నృపాన్తరమ్.
తదధ్వద్భక్తారతరజ్గరిజ్గణాః :- తస్యఅధ్వా = తదధ్వా, దృశోఃతారా =
దృక్తారౌ, దృక్తారయోః తరజ్గరిజ్గణాః = దృక్తారతరజ్గరిజ్గణాః, తదధ్వసే
దృక్తారతరజ్గరిజ్గణాః యస్యాస్యా = తదధ్వద్భక్తారతరజ్గరిజ్గణాః.
తృణీభవత్పుష్పశరమ్ :- అత్తృణంతృణం సమ్పద్యమానః ఛవన్ =
తృణీభవన్, పుష్పశరః యస్యసః = పుష్పశరః, తృణీభవన్ పుష్పశరః
యస్యసః = తృణీభవత్పుష్పశరః, తమ్ = తృణీభవత్పుష్పశరమ్.
స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్ :- తీవ్రంచతత్తేజశ్చ = తీవ్రతేజః.
స్వస్వతీవ్రతేజః = స్వతీవ్రతేజః, స్వతీవ్రతేజసా పరిభూతమ్ = స్వతేజః

పరిభూతమ్. స్వతీవ్రతేజః పరిభూతం - భూతలం యస్యసః=స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలః, తమ్ = స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్ !

భావము:

మహేంద్రనాథుని వర్ణనను మాన్పిన పిదప సరస్వతీదేవి, మఱియొక రాజు, ఉండెడి దిక్కునకు తన కంటి పాపలను ప్రసరింపజేసి, మన్మథుని తిరస్కరించిన సౌందర్యమును, భూతలమును దిరస్కరించెడి తీవ్రమగు ప్రతాపమును వహించిన యా రాజును దమయంతికిఁ జూపుచుఁ జెప్పఁదొడగినది ||౩౧||

శ్లో. తదేవ కిన్ను క్రియతే న ? కా క్షతిః?

యదేవ తద్దూతముభేన కాజ్ఞతి ।

ప్రసీద కాశ్చీమయమాచ్చినత్తు తే

ప్రసహ్య కాశ్చీపురభూపురన్దరః॥

33

ప. వి. తత్ - ఏవ - కిం - ను - క్రియతే - న - కా - క్షతిః - యత్ - ఏవ - తత్ - దూతముభేన - కాజ్ఞతి - ప్రసీద - కాశ్చీమయమ్ - ఆచ్చినత్తు - తే - ప్రసహ్య - కాశ్చీపురభూపురన్దరః.

అర్థము. (హేబైమి = ఓ దమయంతీ!) ఏషః = ఈ, కాశ్చీపురభూపురన్దరః; కాశ్చీపుర = కాశ్చీనగరమునకు, భూపురన్దరః = భూలోకపుటిందుఁడైనరాజు, తద్దూతముభేన; తత్ = ఆకాశ్చీనరపాలునియొక్క, దూతముభేన = దూతయొక్కముఖముచే, యత్ = దేనిని, కాజ్ఞతి = కోరునో, తత్ = దానిని అనగానీవరణముమున్నగువానిని, కిన్ను = ఎట్లు, నక్రియతే = చేయబడదు? తప్పకచేయవలసినది, (అతనిని వరించిచో) కాక్షతిః = ఏమిహాని? (హానియేమియులేదు. పైగా మేలేకలుగఁగలదు.) అయం = ఈ కాశ్చీభూపాలుఁడు(నవసజ్గమమందు) తే = (సిగ్గుఁజెందిన) నీయొక్క, కాశ్చీం = (వస్త్రమును గట్టిగాబంధించుటకై కట్టఁబడిన) నీయొక్కమొలనూలును, ప్రసహ్య = (నీవువలదనివారించుచున్నను)బలాత్కారముతో, ఆచ్చినత్తు = తెంపునుగాత. (అనగా తెంచి తీసుకొనుఁగాత. కాశ్చీపతి కాశ్చీనిగై కొనుట సముచితమేగదా) (అతఏవ = కావుననే) ప్రసీద = ప్రసన్నవుకమ్ము, అనగా నితనినంగీకరింపుము.

సమానములు :

తద్దూతముఖేన:- తస్యదూతః = తద్దూతః. తద్దూతస్యముఖమ్, తద్దూతముఖమ్, తేన = తద్దూతముఖేన.

కాఞ్చీపురభూపురన్దరః :- కాఞ్చీఇతిపురమ్, = కాఞ్చీపురమ్, భువఃపురన్దరః, = భూపురన్దరః. కాఞ్చీపురస్యభూపురన్దరః = కాఞ్చీపురభూపురన్దరః.

భావము :

ఓ దమయంతీ ! ఈ కాఞ్చీభూపాలుడు నీకు తన దూతను పంపి నిన్ను తన్నువలచి వరించుట మున్నగు విషయములను కోరుచున్నాడు. ఆ విషయము నందు నీవేమి చేయుదువు? అతని కోరికను దీర్చుటలో హాని యేమియున్నది. తప్పక యతని కోరికను తీర్చుటయే యుక్తము. అది మేలునే సమకూర్చును. నీవు అతనిని వలచినచో, నతడు నీ నవసజ్జమమందు నీవు వారించుచున్నను, నీ వలువను దృఢముగా బంధించియున్న మొలనూలును బలాత్కారముచే తెంపి దానిని దీసికొనుగాత. కాఞ్చీపతికి, కాఞ్చీగ్రహణము సముచితమే గదా? కాన నీవు ప్రలన్నురాలవై యాతని వరింపుము-॥౩౩॥

శ్లో. మయి స్థితిర్నమ్రతయైవ లభ్యతే
దిగేవ తు స్తబ్ధతయా విలజ్జ్యతే।
ఇతివ చాపం దధత్ ఆశుగం శ్శిపన్

న్నయం నయం సమ్యగుపాదిశత్ ద్విషః॥ 34

ప.వి. మయి-స్థితిః-నమ్రతయా-ఏవ-లభ్యతే-దిక్-ఏవ-తు-స్తబ్ధతయా-విలజ్జ్యతే-ఇతి-ఇవ-చాపం-దధత్-ఆశుగం-శ్శిపన్-అయం-నయం-సమ్యక్-ఉపాదిశత్-ద్విషః.

అర్థము. అయం = ఈ కాఞ్చీనరపతి, చాపం = వింటిని, దధత్=ధరించుచు, ఆశుగం = బాణమును, శ్శిపన్ = విసరుచు, ద్విషః = శత్రువులను, మయి = తనసమీపమందు, నమ్రతయైవ=వినయముతోడను, వన్దనముతోను, స్థితిః =స్వరాజ్యమునడినికి, ప్రతిష్ఠ, లభ్యతే = పొందబడును, స్తబ్ధతయాతు = నమ్రతనువహింపకపోవుటచే, దిగేవ = దిక్కు, విల

జ్యోతే = దాటఁబడుచున్నది. స్వరాజ్యమునుఁ గోల్పోయి వేఱుదిక్కునుఁ బట్టవలసి యుండునని యర్థము. ఇతి = ఇట్లు, నయం = నీతిని, సమ్మక్ = చక్కగా, ఉపాదిశదేవ = ఉపదేశించెనో యనునట్లున్నాడు. ఆకాశ్చీనర పతి ధనుర్బాణములనుఁ జేతఁబూని, ధనుస్సువలెవంగిన వానికి ననగా— వినయవస్తునకు స్వరాజ్యమున స్థితియు నట్లు వంగక బాణమువలెనమ్రత యనగా వంపు—వినయము లేనివానికి బాణమునకువలె స్వరాజ్యభ్రష్టత, దిగంతర ప్రాప్తికలుగునని యుపదేశముఁ జేయుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నాడు.

వి. కాశ్చీనరపతి ధనుర్బాణములను ధరించుటచే నుపదేశముఁ జేయక పోయినను, నుపదేశము చేయుచున్నట్లు వర్ణించుటవలన నుత్పేక్ష.

సమాసములు :

నమ్రతయా :- నమ్రస్యభావః = నమ్రతా, తయా = నమ్రతయా.

స్తబ్ధతయా :- స్తబ్ధస్యభావః = స్తబ్ధతా, తయా = స్తబ్ధతయా.

భావము :

ఆకాశ్చీ ప్రభువు వింటిని చేత ధరించుచు బాణమును వినరుచు శత్రువులకుపదేశము చేయుచున్నాడో యనునట్లు కానవచ్చుచున్నాడు. ఎవ్వరు ధనుస్సువలె వంగి (నమస్కరించి) నా విషయమున వ్యవహరించునో, అతనికి నిలకడ స్వరాజ్యమందు ప్రతిష్ఠ యుండఁగలదు. అట్లు వంగక (వినయము వహింపక) బాణమువలె నిలువుగ నుండునో, యతడు బాణమువలెనే మఱియొక దిక్కునుఁ బొందును. వినరఁబడిన బాణము స్వస్థానమును వదలి యెట్లు దూరముగా వెళ్లిపోవునో, అట్లే వినయము లేని శత్రువు స్వరాజ్యమును వదలి దేశాంతరమును బొందును. ఈ విధముగా నీతిని నతఁడుపదేశించుచున్నాడని యాశయము ॥౩౪॥

శ్లో. అదస్సమితస్య మ్మఖవీరయౌవత
త్రుతద్భజాకమ్పమ్మణాలహారిణీ |
ద్విషద్గణనైగదృగమ్పనిర్హరే
యశోమరాశాపలిరస్య ఖేళతి ॥

ప. వి. అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భజాకమ్బమ్మణాలహారిణీ—ద్విష-
ద్గణస్త్రిణద్భగమ్బునిర్హరే—యశోమరాళావలిః—అస్య - ఖేలతి

అర్థము. అస్య=ఈకాఞ్చీప్రభువు యొక్క, యశోమరాళావలిః, యశః=కీర్తుల
నెడు, మరాళ=హంసల యొక్క, ఆవలిః=వరుస, అదస్సమిత్సమ్ముఖ
వీర యౌవతత్రుటద్భజాకమ్బ మ్మణాలహారిణీ; అదః=ఈకాఞ్చీ నర
పాలునియొక్క, సమిత్=యుద్ధములయందు, సమ్ముఖ=ఎదురుగానిలచు,
వీరయౌవత=వీరుల యువతీసముహములయొక్క, త్రుటత్=తెగిపోయిన,
భుజా=భుజములయందలి, కమ్బు=శంఖములలో నిర్మితములైన పల
యములనెడు తామరతూండ్లను, హారిణీ=హరించుచున్న, ద్విషద్గణస్త్రిణ
ద్భగమ్బునిర్హరే; ద్విషద్గణ=శత్రుగణములకు సంబంధించిన, స్త్రిణ=
స్త్రీ సమూహము యొక్క, ద్భగమ్బు నిర్హరే; ద్భగమ్బు=కన్నీటియొక్క,
నిర్హరే=ప్రవాహమునందు, ఖేలతి=అడుచున్నది.

వి. యశోమరాలావలి - అనియశస్సులతోహంసలను, ద్భగంబు నిర్హరేఅని
కన్నీటిలో ప్రవాహమును రూపించుట వలనను రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భజాకమ్బమ్మణాలహారిణీ :-
అముష్యసమితః = అదస్సమితః, అదస్సమిత్సమ్ముఖాః = అదస్స
మిత్సమ్ముఖాః, అదస్సమిత్సమ్ముఖాశ్చతే వీరాశ్చ = అదస్సమిత్సమ్ము
ఖవీరాః, యువతీనాంసమూహః యౌవతమ్, అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరాణాం
యౌవతం=అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతం, భుజానాంకమ్బాని=భుజా
కమ్బాని, త్రుటన్తచతానిభుజాకమ్బానిచ = త్రుటద్భజాకమ్బాని,
అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతస్యత్రుటద్భజాకమ్బాని = అదస్సమిత్స
మ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భజాకమ్బాన్యేవమ్మణాలాని. = అదస్సమిత్స
మ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భజాకమ్బమ్మణాలాని, అదస్సమిత్సమ్ముఖ
వీరయౌవతత్రుటద్భజాకమ్బమ్మణాలానాంహారిణీ = అదస్సమిత్సమ్ము
ఖవీరయౌవతత్రుటద్భజాకమ్బమ్మణాలహారిణీ|

ద్విషద్గణస్త్రిణద్భగమ్బునిర్హరే :- ద్విషతాంగణః=ద్విషద్గణః, స్త్రీణాం
సమూహః=స్త్రీణం, ద్విషద్గణస్యస్త్రీణం=ద్విషద్గణస్త్రీణం, ద్విషద్గణ

స్త్రీణస్యదృశః=ద్విషద్గణస్త్రీణదృశః, ద్విషద్గణస్త్రీణదృశామమ్బూని= ద్విషద్గణస్త్రీణదృగమ్బూని, ద్విషద్గణస్త్రీణదృగమ్బూనాం నిర్ఘ్నరః = ద్విషద్గణస్త్రీణ దృగమ్బూనిర్ఘ్నరః, తస్మిన్=ద్విషద్గణస్త్రీణ దృగమ్బూనిర్ఘ్నరే.

యశోమరాలావలిః :- యశాంస్యేవమరాలాః=యశోమరాలాః, యశోమరాలానామావలిః=యశోమరాలావలిః।

భావము :

ఆ కాఞ్చీభూపాలుని యుద్ధములయందు నెదుట నిలిచి పోరిన వీరుల భార్యలు తమ భర్తలు మృతిజెందుటచే వైధవ్యమును బొంది, సుమజ్జలీ చిహ్నములగు శఙ్ఖవలయాదులను తెంచుకొనిరి. ఆ శఙ్ఖవలయాదులనెడి తామర తాడులను, యాతనికీర్తి హంసలు హరించుచున్నవై శత్రుస్త్రీల కన్నీటి ప్రవాహములయందు మునుగుచు నాటలాడుకొనుచున్నవి. ||౩౫||

శ్లో. సింధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని ధృతస్కంధావధిశ్యామికే
వ్యోమాస్తఃస్పృశిసింధురేఽస్య సమరారమ్భోద్ధరేధావతి।
జానీమోఽనుయది ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియై
వాస్తంయాని సమస్తబాహుజభుజాతేజస్సహస్రాంశవః॥

ప. వి. సింధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని-ధృతస్కంధావధిశ్యామికే-వ్యోమాస్తఃస్పృశి-
సింధురే-అస్య-సమరారమ్భోద్ధరే-ధావతి-జానీమః-అను-యది-ప్రదో
షతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియా-ఎవ-అస్తం-యాని-సమస్తబాహుజభు
జాతేజస్సహస్రాంశవః.

అర్థము. సిన్ధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని, సిన్ధూర=సిన్ధూరముయొక్క, ద్యుతి=కాంతు
లచే. ముగ్ధ=సుందరమైన, మూర్ధని=తలయందు, ధృతస్కంధావధి
శ్యామికే; ధృత=ధరింపబడిన, స్కంధావధి = భుజశిఖరము వరకు,
శ్యామికే = నలుపు గల్గిన వ్యోమాస్తఃస్పృశి=వ్యోమాస్తః=ఆకాశము
యొక్క లోభాగమును, స్పృశి=స్పృశించు, అస్య=ఈకాఞ్చీ ప్రభువు
యొక్క, సింధురే=ఎనుగ, సమరారమ్భోద్ధరే, సమర=యుద్ధముయొక్క,

ఆరమ్భ-ప్రారంభమందు, ఉద్భవే = అడ్డములేక, ధావతిసతి=పరుగిడు చుండగా, అను-పివప, సమస్త బాహుజభుజాతేజస్సహస్రాంశవః; సమస్త-సకలురైన, బాహుజ =క్షత్రియులయొక్క, భుజా = భుజములయొక్క, తేజః=ప్రతాపములనెడు, సహస్రాంశవః=సూర్యులు, ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్ర సన్ధ్యాధియేవ; ప్రదోషతిమిర=బ్రదోషకాలపు చీకటితో, వ్యామిశ్ర=కలసిన, సన్ధ్యాధియావేవ=సంధ్యయను బుద్ధిచేతనే అనగా భ్రాన్తిచేతనే, అస్తంయాన్తి = అస్తగిరిని పొందుచున్నవి, ఇతి=అని జానీమో యది = భావించుమాయేమి?

వి. భుజప్రతాపసూర్యులు, శ్యామారుణ గజములను సన్ధ్యాకాలముగ భ్రాంతి పడి యస్తమింపక పోయినను నస్తమించునేమో యని సమ్భావన చేయుటవలన నుత్పేక్షలజ్జాగ్రము. “యది” అని సమ్భావనా వాచకమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

సిన్ధూరద్యుతి ముగ్ధమూర్ధని :- సిన్ధూరస్యద్యుతిః=సిన్ధూరద్యుతిః, సిన్ధూరద్యుత్యాముగ్ధః=సిన్ధూరద్యుతిముగ్ధః, సిన్ధూరద్యుతిముగ్ధశ్చ సౌమూర్ధాచ=సిన్ధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధా, తస్మిన్=సిన్ధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని.

ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికే :- స్కన్ధః ఆవధిః యస్యాస్స=స్కన్ధావధిః, స్కన్ధావధిశ్చ సౌశ్యామికాచ = స్కన్ధావధి శ్యామికా, ధృతాస్కన్ధావధిశ్యామికాయేనసః = ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికః, చస్మిన్ = ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికే.

వ్యోమాన్తఃస్పృశి :- వ్యోమ్నః అన్తః = వ్యోమాన్తః, వ్యోమాన్తం స్పృశతీతి = వ్యోమాన్తస్పృక్, తస్మిన్=వ్యోమాన్తఃస్పృశి.

సమరారమ్భోద్ధరే :- సమరస్యఆరమ్భః = సమరారమ్భః, సమరారమ్భోద్ధరః = సమరారమ్భోద్ధరః తస్మిన్ = సమరారమ్భోద్ధరే.

ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియా:- ప్రదోషేతిమిరం = ప్రదోషతిమిరం, ప్రదోషతిమిరేణవ్యామిశ్రా = ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రా, ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రాచసాసన్ధ్యాచ=ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యా, ప్రదోషతిమిర

వ్యామిశ్రసన్ధ్యాకథిః = ప్రదోషతి మిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధీః, తయా = ప్రదోషతిమిర వ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియా.

సమస్తబాహుజభుజాతేజఃసహస్రాంశవః - బాహోఃజాయంతృణి = బాహుజాః, సమస్తాశ్చతేబాహుజాశ్చ = సమస్తబాహుజాః, సమస్తబాహుజానాంభుజాః = సమస్తబాహుజభుజాః, సమస్తబాహుజభుజానాంతేజాంసి = సమస్తబాహుజభుజాతేజాంసి, సమస్తబాహుజభుజాతేజాంస్యేవసహస్రాంశవః = సమస్తబాహుజభుజాతేజఃసహస్రాంశవః.

భావము :

ఆ కాశ్చీభూపాలునకు యుద్ధమునందు గొప్ప మదపుటేనుగు ఉపయోగపడును. ఆ యేనుగునకు తలపైన సిందూరమును పూయుటవలన నాభాగమెట్టగానుండును. తక్కిన శరీరము భుజశిఖరముల వరకు నల్లగ నుండును. కాననాయేనుగు శ్యామారుణకాంతి గల్గిన సాయంకాలపు చీకట్లతోఁ గూడినసంధ్యాకాలమును భ్రాంతిని గల్గించుచుండును. ఆ గజము ఆకసమంతటి యెత్తుగల్గి యుద్ధమునకు సద్దులేక యురికినచో, యుద్ధమునకైవచ్చిన క్షత్రియవీరుల భుజప్రతాపములనెడి సూర్యులు, శ్యామారుణకాంతిగల యాగజమును సన్ధ్యాకాలముగా భావించి యస్తమింతురు. కాన నాకాశ్చీనరపతి గొప్ప ప్రతాపశాలియని యాశయము || ౩౬ ||

శ్లో. హిత్యా దైత్యరిపోరురః స్వభవనం శూన్యత్వదోషస్ఫుటా
సీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్చతీభవత్కస్తుభమ్.
ఉజ్జిత్యా నిజసద్మ పద్మమపి తద్వ్యక్తావనద్ధీకృతం
లూతాతన్తుభిరన్త రద్య భుజయోః శ్రీరస్య విశ్రామ్యతి ||

ప. వి. హిత్యా-దైత్యరిపోః- ఉరః- స్వభవనం- శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్చతీభవత్కస్తుభమ్-ఉజ్జిత్యా - నిజసద్మ - పద్మమ్-అపి-తత్-తద్వ్యక్తావనద్ధీకృతం-లూతాతన్తుభిః-అన్తః- అద్య-భుజయోః-శ్రీః-అస్య-విశ్రామ్యతి.

అర్థము. శ్రీః = లక్ష్మీదేవి, స్వభవనం = తనకువాసస్థానమైన, దైత్యరిపోః = పిష్టువుయొక్క, ఉరః = వక్షస్థలమును, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీద

స్మర్కటకీటకృత్రిమ సితచ్చత్రీభవత్కౌస్తుభమ్; శూన్యత్వ = లక్ష్మీలేకపోవుటవలన, దోష = దోషముచే, స్మృట = స్పష్టముగా, ఆసీ దత్ = వసించుచున్న, మర్కటకీట = సాలెపురుగులయొక్క, కృత్రిమ సితచ్చత్రీభవత్; కృత్రిమ = కల్పితమైన, సితచ్చత్రీభవత్ = తెల్లని గొడుగుగాఁజేయఁబడిన, కౌస్తుభమ్ = కౌస్తుభమణిగల్గినట్లుగా, హిత్వా = పదలి, నిజసద్మ = తనకువాసస్థామైన, తత్ = ఆప్రసిద్ధమైన, పద్మ మపి = పద్మమునుఁగూడ, లూతాతస్తుభిః = సాలెపురుగుదారములతో, వ్యక్తాపనద్ధీకృతమ్; వ్యక్త = స్పష్టముగా, అవనద్ధీకృతం = బంధింపఁ బడినదిగా, ఉజ్జిత్యా = వదలి, అద్య = ఇప్పుడు, అస్య = ఈకాళ్ళీ భూపతియొక్క, భుజయోః = భుజములయొక్క, అంతః = మధ్యభాగ మున, విశ్రామ్యతి = విశ్రమించుచున్నది.

వి. ఇచ్చట నొకలక్ష్మీకి క్రమముగా ననేకములగు నాధారముల యందునికి జెప్పుట వలన పర్యాయాలఞ్కారము.

ఆతని భుజములు లక్ష్మీని రజ్జింపఁజేయుట యందు విష్ణువక్షః స్థలమును పద్మమును సతిశయించిదను వస్తువు పైపర్యాయాలఞ్కారముచే ధ్వనించు చున్నదికాననలఞ్కారముచే పస్తుభ్వని.

సమాసములు :

దైత్యరిపోః:- గితేరపత్యానిపుమాంసః = దైత్యాః. దైత్యానాంరిపుః = దైత్యరిపుః. తస్య = దైత్యరిపోః.

స్వభవనం:- స్వస్వభవనం = స్వభవనం, తత్ = స్వభవనమ్.

శూన్యత్వదోషస్ఫుటా సీదన్మర్కట కీటకృత్రిమసితచ్చత్రీ భవత్కౌస్తుభమ్:- శూన్యస్యభావః = శూన్యత్వం, శూన్యత్వమేవదోషః = శూన్య త్వదోషః, శూన్యత్వదోషేణస్ఫుటమాసీదంతః = శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీ దంతః, మర్కట ఇతికీటాః = మర్కటకీటాః, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీ దంతశ్చతేమర్కటకీటాశ్చ = శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటాః, అకృత్రిమసితచ్చత్రం, కృత్రిమసితచ్చత్రంసమృద్ధమానఃభవన్ = కృత్రిమసితచ్చత్రీభవన్, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటానాం

కృత్రిమసితచ్ఛతీభవన్ = శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్గటకీటకృత్రిమసితచ్ఛతీభవన్. కౌస్తుభఃయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథా, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్గటకీటకృత్రిమసితచ్ఛతీభవత్కౌస్తుభమ్.

వ్యక్తావనద్ధీకృతమ్:- వ్యక్తమవనద్ధీకృతమ్ యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా వ్యక్తావనద్ధీకృతమ్.

నిజసద్మ :- నిజంచతత్సద్మచ =నిజసద్మ, తత్ = నిజసద్మ.

లూతాతన్తుభిః:- లూతానాంతన్తవః = లూతాతన్తవః, తైః = లూతాతన్తుభిః.

భావము :

లక్ష్మీదేవి, తనకు నివాసస్థానమైన, విష్ణువక్షః స్థలమును, పద్మమును వదలి యీ కాళ్ళోప్రభువుయొక్క భుజముల మధ్య నివసించుచున్నది. లక్ష్మీదేవి, విష్ణువక్షః స్థలమును వదలుట వలన నందలికౌస్తుభమణి, శూన్యస్థలముల యందు సాలెపురుగులల్లెడి తెల్లని గొడుగుగానై యున్నది. అట్లే యాలక్ష్మీయొక్క నివాసకమలము గూడ సాలెపురుగుల నూలుతో బింబింపబడినదై యున్నది. అట్లు లక్ష్మీదేవికి నివాసస్థలమైన భుజమధ్య ప్రదేశము గల్గిన యీ కాళ్ళోప్రభువును వరింపుము ||౩౭||

శ్లో. సిన్ధోర్జైత్రమయం పవిత్రమసృజ తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతం
యత్ర స్నాన్తి జగన్తి సన్తి కవయః కే వా న వాచం
యమాః ।

యద్భిస్తుశ్రియమిన్దురఞ్చతి జలఞ్చావిశ్య దృశ్యేతరో
యస్యాఽసౌ జలదేవతాస్పటికభూర్జాగర్తి యాగేశ్వరః॥

ప. వి. సిన్ధోః-జైత్రమ్-అయం-పవిత్రమ్-అసృజత్-తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతం-
యత్ర-స్నాన్తి-జగన్తి-సన్తి-కవయః-కే-వా-న వాచంయమాః-యద్భి
స్తుశ్రియమ్-ఇన్దుః-ఆఞ్చతి-జలం-చ-ఆవిశ్య-దృశ్యేతరః-యస్య-అసౌ-
జలదేవతాస్పటికభూః-జాగర్తి-యాగేశ్వరః.

అర్థము. అయం=ఈకాశ్చీప్రభువు, సిన్ధోః=సముద్రమునుండి, జైత్రం=జయ
 శీలమైన, పవిత్రం=పవిత్రమైన, తత్త్విర్తిపూర్తాద్భుతమ్, తత్=ప్రసిద్ధ
 మైన, కీర్తి=కీర్తియనెడి, పూర్త=తటాకమునెడి, అద్భుతం=ఆశ్చర్య
 మును, అస్పృశత్=కల్పించెను. యత్ర=ఏతటాకమందు, జగన్తి=లోక
 ములు, స్నాన్తి=స్నానము చేయుచున్నవి. యత్ర=ఏతటాకవిషయమున
 కేవాకవయః=ఏ కవులు, వాచంయమాః=వాక్కును నిరోధించుకొనిన
 వారుగా ననగా మౌనులుగా, నసంతి=కారు. ఇన్దః=చంద్రుడు, యద్భిన్దు
 శ్రియమ్, యత్=ఏ సముద్రముయొక్క, బిందు=బిందువుయొక్క,
 శ్రియం=శోభను, అఞ్చతి=పొందుచున్నాడు. అసౌ=ఈ చంద్రుడు,
 యస్య=ఏ తటాకముయొక్క, జలఞ్చ=జలమును, ఆవిశ్య=ప్రవేశించి,
 దృశ్యేతరః=సమానకాంతి గల్గినందువలన కనబడనివాడై, జలదేవతా
 స్ఫటికభూః, జలదేవతా=జలదేవతయను, స్ఫటికభూః=స్ఫటికమున
 గల్గిన, యాగేశ్వరస్సన్=యాగేశ్వరుడుగా, జాగర్తి=ప్రకాశించు
 చున్నాడు, స్ఫటికలిజ్జమున శివునకు యాగేశ్వరుడని ప్రసిద్ధిగలదు.

సమాసములు :

తత్త్విర్తిపూర్తాద్భుతమ్ :- తస్యకీర్తిః=తత్త్విర్తిః, తత్త్విర్తిరేవ
 పూర్తం=తత్త్విర్తిపూర్తమ్, తత్త్విర్తిపూర్తమేవ అద్భుతమ్=తత్త్విర్తి
 పూర్తాద్భుతమ్ తత్=తత్త్విర్తిపూర్తాద్భుతమ్.

వాచం యమాః :- వాచంయచ్ఛస్తీతి=వాచంయమాః.

యద్భిన్దుశ్రియమ్ :- యస్యబిన్దుః=యద్భిన్దుః, యద్భిన్దోఃశ్రీః=యద్భిన్దు
 శ్రీః, తామ్=యద్భిన్దుశ్రియమ్.

దృశ్యేతరః:- ద్రష్టుంయోగ్యః=దృశ్యః, దృశ్యాత్ ఇతరః=దృశ్యేతరః.
 జలదేవతాస్ఫటికభూః :- జలస్యదేవతా=జలదేవతా, స్ఫటికాత్ భవతీతి=
 స్ఫటికభూః, జలదేవతాచాఽసౌ స్ఫటికభూశ్చ=జలదేవతాస్ఫటికభూః.

భావము :

ఈకాశ్చీప్రభువు సముద్రమును జయించునట్టి కీర్తియను తటాకమును
 సృజించియున్నాడు. ఈ తటాకము మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరము. దీని యందు

మూడు లోకములు జలకములాడుచున్నవి. ఈ కీర్తి తటాకమును పర్జించుటలో కవులకు వాక్కు ప్రసరించదు. (ఈ కీర్తి సాగరమునందు కవులు, అనగా పక్షులు తపస్సు చేయుచున్నవి.) చంద్రుడు ఈ కీర్తి సాగరమందు బిందుశోభను వహించుచున్నాడు. ఈ చంద్రుడు ఆ జలమునుఁ బ్రవేశించి, జలముతో సమానవర్ణము కల్గి యుండుటవలన నవ్యశ్యుడై జలదేవతా రూపమై సృటికమునందుద్భవించిన యాగేశ్వరుడను శివుడుగా వెలయుచున్నాడు. లేదా! ఆ చంద్రుడు ఆ తటాకజలమునుఁ బ్రవేశించి మన నేత్రములకుఁ గానబడని సృటికభూమితోఁ గూడిన కైలాసమున యాగేశ్వరుడై అనగా సృటికశోభతో వెలయు శివలింగ రూపముగలవాడై జలదేవతగా ప్రకాశించుచున్నాడు. సముద్రము పర్వకాలములయందుఁ దప్ప తక్కిన కాలములయందు నపవిత్రము. ఈతని కీర్తి తటాకము అధికమైనది. మఱియు సముద్రము భూలోకవాసులకే యందుఁబాటు నందుండును. ఈతని కీర్తితటాకమో మూడు లోకయులయందలి జనులకు నందుఁబాటు నందుండును. సముద్రమునకు చంద్రుడే సర్వస్వము. ఈ కీర్తితటాకమునకో ఆ చంద్రుడు బిందురూపముగనుండును. సముద్రము నందు విష్ణురూపమైన జలదేవత నిద్రించుచుండును. ఈ కీర్తితటాకమందో యాగేశ్వర రూపమునందు శివుడు మేల్కొని యుండును. ఇవిధముగా నాతని కీర్తితటాకము సముద్రమునతిశయించియున్నది. ఇట్టి కీర్తిగల నీ రాజును నీవు వరించుట యుచితము ॥౩౮॥

శ్లో. అస్తఃసంతోషబాహ్యైః స్థగయతి న దృశస్తాభిరాకర్ణయిష్యన్
నాజ్ఞే నాఽన స్తిలోమాఽఽరచయతి పులకశ్రేణిమానన్ద
కన్దామ్ ।

న షోణీభజ్గభీరుః కలయతి చ శిరఃకమ్పనం తన్న విద్యః
శృణ్వన్నేతస్య కీర్తిః కథమురగపతిః ప్రీతిమావిష్కరోతి॥

ప.వి. అస్తఃసంతోషబాహ్యైః-స్థగయతి-న-దృశః-తాభిః-ఆకర్ణయిష్యన్-న-అజ్ఞేన
-అన స్తిలోమా-ఆరచయతి-పులకశ్రేణిమ్-అనన్దకన్దామ్-న-షోణీభజ్గభీ
రుః-కలయతి-చ-శిరఃకమ్పనం-తన్-న-విద్యః-శృణ్వన్-ఏతస్య-కీర్తిః
-కథమ్-ఉరగపతిః-ప్రీతిమ్-ఆవిష్కరోతి.

అర్థము ఏతస్య=ఈ రాజుయొక్క, కీర్తిః=యశస్సులను, శృణ్వన్=వినుచున్న, ఉరగపతిః=సర్పరాజగు శేషుడు, తాభిః=ఆ నేత్రములతో, ఆ కర్ణయిష్యన్=వినఁబోవుచు (అతఏవ=ఇందువలననే) అంతస్సంతోషబాష్పైః, అన్తః=లోపలనుదభవించిన, సంతోష=ఆనందమువలన, బాష్పైః=కన్నీళ్లచే, దృశః=నేత్రములను, సస్థగయతి=మూయఁడు. (అట్లు కానిచో కన్నులే చెవులుగాఁ గల్గిన యీ శేషునకు రూపదర్శనము నెట్లు కన్నీళ్లు అడ్డగించునో యట్లే శబ్దగ్రహణమునుఁ గూడనవి యడ్డగింపవలసి యుండును) యతః=ఏలయనగా, సః=ఆ శేషసర్పము, అజ్ఞేన=శరీరముచే (లేదా “అజ్ఞే-న యను పాఠాంతరము ననుసరించి) అజ్ఞే=శరీరము నందుఆనస్తిలోమా; అనస్తి=లేనటువంటి, లోమా=వెంట్రుకలు గలవాడై, అనన్తకన్తామ్=ఆనందమే మూలముగాఁ గల్గిన, పులకశ్రేణిం=రోమాంచములపజ్జిగిని, నాఽఽ, రచయతి=కల్పింపఁడు, కిన్చ=మఱియు ఊణీభగ్గభీరుః, ఊణీభగ్గ=భూమిపతనమువలన, భీరుః=భయముఁజెందినవాడై శిరఃకమ్పనన్చ= (సంతోష సూచకముగా) తలనూచుటను గూడ, నకలయతి=చేయఁడు. తత్=అందువలన, కథం = ఎట్లు, ప్రితిం=ప్రేమను, ఆవిష్కరోతి = ప్రకటింపఁగలఁడు, ఇతి=అని, న విద్యుః=తెలయకయున్నాము.

సమాసములు :

అన్తఃసంతోషబాష్పైః:- అన్తర్గతశ్చఽసౌసంతోషశ్చ=అన్తఃసంతోషః: అన్తఃసంతోషేణబాష్పాః = అన్తఃసంతోషబాష్పాః, తైః, = అన్తఃసంతోషబాష్పైః.

అనస్తిలోమా :- అస్తిలోమయస్యసః = అస్తిలోమా, అస్తిలోమానభవతీతి = అనస్తిలోమా,

పులకశ్రేణిమ్ :- పులకానాంశ్రేణిః = పులకశ్రేణిః, తామ్ = పులకశ్రేణిమ్.

అనన్తకన్తామ్ :- అనన్తః కన్తం యస్యాస్సా = అనన్తకన్తా, తామ్ అనన్తకన్తామ్ ।

క్షోణీభజ్జభీరుః :- క్షోణ్ణాభజ్జః = క్షోణీభజ్జః, క్షోణీభజ్జాత్భీరుః = క్షోణీభజ్జభీరుః.

శిరఃకమ్పనమ్ :- శిరసఃకమ్పనం = శిరఃకమ్పనమ్, తత్ = శిరఃకమ్పనమ్.

భావము :

ఈ కాంచీ నరపతి యొక్క కీర్తులను వినుచున్న సర్పరాజగు, శేషుడు, తన నేత్రములతో వానిని వినబోవుచు లోన హర్షవశముచే నేర్పడు కన్నీళ్లచే తన నేత్రములను కప్పడు అనగా కన్నీటిని రానీయడని యర్థము. కన్నులే చెవులుగాన రూపమునుఁ జూచునపుడు కన్నీళ్లు దానినడ్డగించును కాన కన్నీళ్ల నడ్డగించుచున్నాడు. అట్లుచేయుట వలన నతనికి కీర్తి శ్రవణమునకు భజ్గము కలుగదు. మఱియు శరీరమున రోమములు లేనందున, నాకాళ్చీ నరపతి కీర్తిని వినుటవలన కల్గిన యానందమునకు సూచకముగా పులకములనుఁగూడ వహింపడు. తన తలపై నిలచిన, భూమిపడునను భయము గలవాడై సంతోష సూచకముగాఁ దలనుఁగూడ నూచడు. కావున సర్పరాజు తన సంతోషమునెట్లు ప్రకటింపఁగలడో తెలియుటలేదు. అనగా నా కాంచీ నృపుని కీర్తి పాతాళము నందలి శేషభగవానునకును సంతోషమునుఁ గలిగించుచున్నది. కాన నతనిని వరించుట యుచితమని భావము. ॥౩౯॥

శ్లో. ఆచూడాగ్రమమజ్జయజ్జయపటుర్యచ్ఛల్యకాణ్డానయం
సంరమ్భే రిపురాజకుజ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు స్థిరాన్ ।
సా సేవాఽస్య పృథుః ప్రసీదసి తయా నాస్మై కుత స్త్వత్కుచ
స్పర్ధాగర్ధిషు తేషు తాన్ ధృతవతే దణ్డాన్ ప్రచణ్డానపి॥

ప. వి. ఆచూడాగ్రమ్ - అమజ్జయత్ - జయపటుః - యత్ - శల్యకాణ్డాన్ -
అయం - సంరమ్భే - రిపురాజకుజ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు - స్థిరాన్ - సా -
సేవా - అస్య - పృథుః - ప్రసీదసి - తయా - న - అస్మై - కుతః -
త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు - తేషు - తాన్ - ధృతవతే - దణ్డాన్ - ప్రచణ్డాన్ -
అపి.

అర్థము. జయపటుః = జయమునందు సమర్థుడైన, అయం=ఈ కాశ్చీప్రభువు
సంరమ్భే = యుద్ధము నందు, రిపురాజకుజ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు; రిపు
రాజ = శత్రురాజుల యొక్క, కుజ్జరఘటా = ఏనుగుల సమూహము
యొక్క, కుమ్భస్థలేషు = కుమ్భస్థలముల యందు, స్థిరాన్ = గట్టివైన
శల్యకాణ్డాన్ = బాణముల కాడలను, ఆచూడాగ్రం = శీర్షాగ్రము వరకు,
అమజ్జయతియత్ = నాటెననుట ఏదిగలదో, సా = ఆది, అస్య = ఈ
రాజు యొక్క, పృథుః = గొప్పదైన, సేవా = నీకు సేవ, తయా =
ఆసేవచే, త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు; త్వత్కుచ = నీస్తకములతో, స్పర్ధా =
సాదృశ్యమును, గర్ధిషు = కోరుచున్న, లేషు = ఆ యేనుగుల కుమ్భ
స్థలములనెడి నేరగాండ్రయందు, ప్రచణ్డాన్ = తీవ్రములైన, తాన్ =
ఆటువంటి, దణ్డాన్ = శిక్షలను, ధృతవతేఽపి = ధరించిన యీ రాజు
నకు, కుతః = ఎందువలన, నప్రసీదసి = ప్రసన్నురాలవు కావు.

సమాసములు :

ఆచూడాగ్రమ్ :- చూడాయాః అగ్రం=చూడాగ్రం, చూడాగ్రమభివ్యాప్యః=
ఆచూడాగ్రమ్.

జయపటుః :- జయేపటుః = జయపటుః ।

శల్యకాణ్డాన్ :- శల్యస్యకాణ్డాః=శల్యకాణ్డాః=తాన్=శల్యకాణ్డాన్ ।

రిపురాజకుజ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు :- రిపవశ్చ తేరాజానశ్చ=రిపురాజా
న; రిపురాజానాం కుజ్జరాః=రిపురాజకుజ్జరాః, రిపురాజకుజ్జరాణాంఘటాః=
రిపురాజకుజ్జరఘటాః, రిపురాజకుజ్జరఘటానాం కుమ్భస్థలాని=రిపురాజ
కుజ్జరఘటా కుమ్భస్థలాని, లేషు=రిపురాజకుజ్జరఘటా కుమ్భస్థలేషు ।

త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు :- తవకుచౌ=త్వత్కుచౌ, త్వత్కుచాభ్యాం
స్పర్ధా = త్వత్కుచస్పర్ధా. త్వత్కుచస్పర్ధా యాంగర్ధిః యేషాంతే=
త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధయః, లేషు=త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు ।

భావము :

ఆకాంచీప్రభువు జయమును సంపాదించుటలో నేర్పరి. అతఁడు యుద్ధము
లయందు శత్రువుల కరికుంభస్థలములయందు బాణములను వాని కాడలు తల

భాగములు లోనికి దిగునట్లు ప్రయోగించి నీకు సేవజేసినవాడు. ఆ సేవచే నీ స్తనములతో సామ్యముఁగోరి నేరము గావించిన యా యేనుగుల కుంభస్థలముల యందు తీవ్రములగు శిక్షలను విధించిన యా రాజునకు నీవేల ప్రసన్నురాలవు కావు? నీవు అట్టిరాజును వరించుట యుచితము ॥౪౦॥

శ్లో. స్మితశ్రియా సృక్వణి లీయమానయా
వితీర్ణయా తద్గుణశర్మణేవ సా ।
ఉపాహసత్ కీర్త్యమహత్త్వమేవ తం
గిరాం హి పారే నిషధేన్ద్రైవై భవమ్॥

41

ప. వి. స్మితశ్రియా-సృక్వణి-లీయమానయా-వితీర్ణయా-తద్గుణశర్మణా-ఇవ-సా-ఉపాహసత్-కీర్త్యమహత్త్వమ్-ఏవ-తం-గిరాం-హి-పారే-నిషధేన్ద్రైవై భవమ్!

అర్థము. సా=ఆ దమయన్తి, తద్గుణశర్మణేవ, తత్=ఆ కాఞ్చీప్రభువుయొక్క, గుణ=గుణములను వినుటవలని, శర్మణేవ=సుఖము చేతనో యనునట్లు, వితీర్ణయా=విడవఁబడిన, సృక్వణి=సెలవులయందు, లీయమానయా=దాపఁబడిన, స్మితశ్రియా=చిఱునగవు శోభచే, కీర్త్యమహత్త్వం; కీర్త్య=కీర్తింపఁదగిన, మహత్త్వం = గొప్పఁదనము గల్గిన, తం=ఆ కాఞ్చీ ప్రభువును, ఉపాహసత్ = పరిహసించినది. హి=ఏలయనగా, నిషధేన్ద్రైవై భవమ్; నిషధేన్ద్రై=నలునియొక్క, వై భవం = మహిమ, గిరాం=వాక్కులకు, పారే=ఆవలిగట్టు నందున్నది. అసగా వాక్కుల కతీతమైన దని యర్థము.

వి. ఇచ్చట నలానురాగమను కారణముచే కాంచీప్రభువునందు రాగరాహిత్యము సమర్థింపఁబడినది కాన నర్థాంతరన్యాయసౌలజ్యరము.

స్మితశ్రియా :- స్మితస్యశ్రీః = స్మితశ్రీః, తయా = స్మితశ్రియా,
తద్గుణశర్మణ :- తస్యగుణాః=తద్గుణాః, తద్గుణైః శర్మ = తద్గుణశర్మణేన = తద్గుణశర్మణా.

కీర్త్యమహత్త్వమ్ :- కీర్తితుంయోగ్యం = కీర్త్యం, కీర్త్యం మహత్త్వం
యస్యసః=కీర్త్యమహత్త్వః, తం=కీర్త్యమహత్త్వం.

నిషధేన్ద్రవై భవమ్ :- నిషధానామిన్ద్రః=నిషధేన్ద్రః, విభోద్భావః=వై భవమ్. = నిషధేన్ద్రస్య వై భవమ్ = నిషధేన్ద్రవై భవమ్.

భావము :

ఆదమయన్తి సరస్వతీ దేవిపలన కాంచీ ప్రభువు యొక్క గుణములను విని యట్లు వినుట వలన గల్గిన సుఖముచేతనో యన్నట్లు ఉద్భవించి, పెదవుల యంచుల యందు దాగినట్లున్న చిఱునగవుతో నా కాంచీ ప్రభువు మహిమ; వాక్కుల కతీతముకాదని పరిహసించినది. ఏల యనగా నలుని మహిమ వాక్కుల కతీతమైనది. ఇతని మహిమ యట్లుగాక వాక్కులకు లోబడినదే, కాన నలునికంటె నితడు తక్కువ యైనందు వలన నితనిని బరిహసించినదని యాశయము ||౪౧||

శ్లో. నిజాక్షిలక్షీహసితై ణశాబకా
మసావభాణీదపరం పరంతపమ్ ।
పురేవ తద్దిగ్వలయశ్రియో భువా
భ్రువా వినిర్దిశ్య సభాసభాజితమ్॥

42

ప. వి. నిజాక్షిలక్షీహసితై ణశాబకామ్ - అసౌ - అభాణీత్ - అపరం - పరం తపమ్ - పురా - ఇవ - తద్దిగ్వలయశ్రియః - భువా-భ్రువా-వినిర్దిశ్య - సభాసభాజితమ్.

అర్థము. అసౌ = ఈ సరస్వతి, సభాసభాజితం; సభా = సభలయందు, సభా జితం = పూజింపబడిన, పరంతపం=శత్రువులను సంతాప పఱచెడి, అపరం = మఱియొక రాజును, పురేవ = పూర్వమువలె, తద్దిగ్వలయ శ్రియః; తత్ = ఆరాజు యొక్క, దిక్ = దిక్కుయొక్క, వలయ= వలమందిన, శ్రియః= లక్షికి, భువా = స్థానమైన అనగా నాదిక్కునకు మఱింపబడిన, భ్రువా = కనుబొమ్మచే, వినిర్దిశ్య = చూపి, నిజాక్షి లక్ష్మ్య = తనకంటె శోభచే, హసితై ణశాబకాం; హసిత = పరిహసించబడిన, ఏణ = జింక యొక్క, శాబకాం = పిల్లగల్గిన (బైమీం = దమయన్తినిగూర్చి), అభాణీత్ = పలికెను.

సమాసములు :

నిజాక్షిలక్షిహసితై ణశాబకామ్ :- నిజేతతే అక్షిణీచ = నిజాక్షిణీ,
నిజాక్షిణీలక్షిః = నిజాక్షిలక్షిః, నిజాక్షిలక్ష్యాహసితః = నిజాక్షిలక్షి
హసితః, ఏణస్యశాబకః = ఏణశాబకః, నిజాక్షిలక్షిహసితః ఏణశాబకః
యస్యాస్యా = నిజాక్షిలక్షిహసితై ణశాబకా, తామ్ = నిజాక్షిలక్షిహసితై ణ
శాబకామ్ ।

తద్విగ్వలయశ్రియః :- తస్యదిక్ = తద్దిక్, తద్దిశోవలయః = తద్విగ్వలయః.
తద్విగ్వలయేశ్రిః = తద్విగ్వలయశ్రిః, తస్యాః = తద్విగ్వలయశ్రియః.
సభాసభాజితమ్ :- సభయాసభాజితః = సభాసభాజితః, తమ్ = సభా
సభాజితమ్ ।

భావము :

సరస్వతీ దేవి సభయందు సమ్మానింపఁబడిన మణియొక రాజును తన
కనుబొమ్మలచే చూపుచు, వైశాల్యముచే, లేడి పిల్లను తనకంటి శోభచే పరిహ
సించుచున్న దమయంతినిఁ గూర్చి చెప్పినది. ॥౪౨॥

శ్లో. కృపా నరాణాముపరి క్వచిన్న తే
నతేన హా హా శిరసా రసాదృశామ్ ।
భవన్తు తావత్తవ లోచనాఞ్చలాః
నిపేయనేపాలనృపాలపాలయః॥

43

ప. వి. కృపా - నరాణామ్ - ఉపరి - క్వచిత్ - న - తే - నతేన - హా -
హా - శిరసా - రసాదృశాం - భవన్తు - తావత్ - తవ - లోచనాఞ్చలాః -
నిపేయనే పాలనృపాలపాలయః.

అర్థము. హేభైమి, = ఓదమయనీ, నతేన = వంచబడిన, శిరసా = తలచే
రసాదృశాః; = రసా = భూమిని, దృశాం = చూచుచున్న అనగా నీవు
తిరస్కరించుటచేతఁ గల్గిన లజ్జతో తలవంచిన, నృపాణాము పరి = రాజు
లపైన, తే = నీకు, క్వచిత్ = ఎందును, కృపా = దయ; న = లేదు. హాహా =

కష్టము. తవ=నీయొక్క, లోచనాఞ్చలాః=కన్నులయందులు అరగా కటాక్షములు, నిపేయ నేపాలన్యపాల పాలయః; నిపేయ=చూడదగిన, నేపాలన్యపాల=నేపాలప్రభువుయొక్క, పాలయః=దిగ్భాగము గలవిగా. లేదా నిపేయ = ఆదరముతోఁ జూడదగిన, నేపాలన్యపాల = నేపాల రాజును, ప=ఆదరముతో జూచెడి, అలయః=తుమ్మెదలుగా, భవన్తు = అగును కాత.

సమాసములు :

రసాదృశాం:-రసాంపశ్య నీతి=రసాదృశః, తేషాం = రసాదృశాం ।

లోచనాఞ్చలాః :- లోచనస్య అఞ్చలాః=లోచనాఞ్చలాః।

నిపేయ నేపాలన్యపాలపాలయః :- నితరాంపేయః=నిపేయః, నేపాలానాం న్యపాలః = నేపాలన్యపాలః, నిపేయశ్చాసౌ నేపాలన్యపాలశ్చ=నిపేయనేపాల న్యపాలః, నిపేయనేపాలన్యపాలస్య పాలియేషాంతే = నిపేయ నేపాలన్యపాలపాలయః।

లేదా

నిపేయనేపాలన్యపాలం పిబ నీతి=నిపేయనేపాలన్యపాలపాః, నిపేయ నేపాలన్యపాలపాశ్చతే అలయశ్చ=నిపేయ నేపాలన్యపాలపాలయః।

భావము :

ఓ దమయ నీ! నీవు నిరాకరించుటవలని లజ్జచే తలవంచి నేలను చూచుచున్న రాజులపైన నీకు దయ లేదా? ఇది కష్టమైన విషయము. నీ కటాక్షములను సుందరుడైన నేపాలభూపాలుని వంకకు సారించుము. లేదా యా నేపాలన్యపాలుని ప్రీతితోఁ జూచెడి తుమ్మెదలుగా నీ కటాక్షములనుఁ జేయుము. ॥౪౩॥

శ్లో. ఋజుత్వమౌనశ్రుతిసారగామితా
యదీయకేసంతిపరం విహింసితుమ్ ।
అతీవ విశ్వాసవిధాయ చేష్టితం
బహుర్మహానస్య స దామ్భికః శరః॥

ప. వి. ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామితాః - యదీయకే - సంతి - పరం - విహింసితుమ్
- అతి - ఇవ - విశ్వాసవిధాయ - చేష్టితం - బహుః - మహాన్ - అస్య - సః - దామ్భి
కః - శరః.

అర్థము, యదీయకే = ఎవ్వనికి సంబంధించిన, శరే = బాణమందు, ఋజుత్వమౌన
శ్రుతిపారగామితాః; ఋజుత్వం = వంకరలేక యుండుట (ఒరుల కోరిక నను
సరించుట) మౌన = శబ్దము లేకయుండుట (వాఙ్మయము గల్గియుండుట)
శ్రుతిపారగామితా = చెవుల కొనవరకు వ్యాపించి యుండుట (వేద పార
గత్వము) అను నీ గుణములు, సంతి = కలవు, (తథా = అట్లే) పరం = శత్రు
వును, (ఇతరుని) విహింసితుం = చంపుటకు, అపకరింపక యుండుటకు,
అతీవ = మిక్కిలి, విశ్వాసవిధాయ; విశ్వాస = శ్వాసరహితములనుగా,
అనగా ప్రాణరహితములను గాను (నమ్మకము గల్గించునట్టివిగను)
విధాయ = చేయునట్టి, చేష్టితం = నడవడిక, అస్తి = కలదు. అస్య =
ఈ రాజునకు, బహుః = పెక్కైన, మహాన్ = అధికమైన (మిక్కిలి
పొడవైన) దామ్భికః = కపటము ప్రధానముగా గల్గిన, శరః = బాణము,
అస్తి = కలదు. దామ్భికుడు చేయునట్టి ప్రతి కార్యమును నీతని బాణము
చేయునని యర్థము.

వి. ఇచ్చట బాణమును దాంభికుడుగా నుత్తేషించుట వలన నుత్తేష. వ్యజ్ఞ
కమును బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

ఋజుత్వమౌనశ్రుతి పారగామితాః :- ఋబోర్భావః = ఋజుత్వం, మునేః
కర్మ = మౌనం, శ్రుతేఃపారం = శ్రుతిపారం, ఋజుత్వంచ, మౌనంచ,
శ్రుతిపారంచ = ఋజుత్వమౌనశ్రుతి పారాణి, ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారాణి
గచ్ఛతీతి = ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామీ, ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగా
మినః భావః = ఋజుత్వమౌనశ్రుతి పారగామితాః।

విశ్వాస విధాయ :- విశ్వాసాన్ విధత్త ఇతి = విశ్వాస విధాయ, పక్షా
స్తరమున - విశ్వాసం విధత్త ఇతి = విశ్వాసవిధాయ।

దామ్భికః :- దమ్భః ప్రయోజనమస్యేతి = దామ్భికః।

భావము :

ఇతని యమ్మునందు వంకరలేని తనము (ఒరుల కోరిక ననుసరించుట) మౌనము (శబ్దములేక యుండుట) (మౌనవ్రతము గల్గియుండుట) శ్రుతి పాఠగామి త్వము చెవుల వరకును విస్తరించియుండుట (వేద పారగర్వము) అను గుణము లున్నవి. మఱియు శత్రువును హింసించునట్టియును (నొరుల కపకారము చేయు నట్టిదియును) మిక్కిలి విశ్వాసమును అనగా శ్వాసలేకుండునట్లు చేయునట్టిదియు (విశ్వాసమును గల్గించునట్టిదియు) నగు చేష్ట ఆ బాణమందు కలదు. మఱియు నాతని బాణము పెక్కుగానుండి అధికమై (పొడవై) తోకవంచకమై యున్నది. అనగా సతని బాణమునందు వచ్చుకుని యందున్న గుణములున్నవని యాశ యము. ఆనగా బాణము ఋజువుగా నుండును. అనగా వంకరలేక యుండును. వంచకుండును ఋజువుగా నుండును. అనగా ఇతరులకు అపకూలముగా నుండును. బాణము నిఃశబ్దముగా నుండును. వంచకుండును మౌనముగా నుండును. బాణమును వింటనుంచి లాగినపుడు అది చెవులవరకును విస్తరించును. వంచకుండును వేద పారగుడై యుండి విశ్వాసనీయుడై యుండును. బాణము గూడ విశ్వాసమును గల్గినదిగా ననగా ప్రాణములుతీసి శ్వాసరాహిత్యమును గల్గించునదిగా నుండును. మఱియు నా బాణము చాల అధికముగా ననగా నక్షయముగా నుండును. వచ్చుకుని యందలి గుణములన్నియు నా బాణ మందును గలవు, అట్టి బాణములచే శత్రుసంహారము చేయునట్టి మహాశూరుడైన యా నేపాల ప్రభువును సేవు వరించుట యుచితమని భావము ||౪౪||

**శ్లో. రిపూనవాప్యౌఽపి గతేఽవకీర్ణితా
మయం న యావజ్జనరజ్జనవ్రతీ ।
భృశం విరక్తావపి రక్తవత్తరాన్
నికృత్య యత్నానసృజాఽసృజద్యుధి॥**

45

ప.వి. రిపూన్ - అవాప్య, అపి - గతే - అవకీర్ణితామ్ - అయం - న - యావజ్జనరజ్జనవ్రతీ
- భృశం - విరక్తాన్ - అపి - రక్తవత్తరాన్ - నికృత్య - యత్ - తాన్ - అసృజా
- అసృజత్ - యుధి.

అర్థము. యావజ్జనరజ్జనవ్రతీ; యావజ్జన = సకలజనులను, రజ్జన = రంజింపఁ జేయుటయే, వ్రతీ = వ్రతముగాఁగల్గిన, అయం = ఈ నేపాల ప్రభువు,

రిపూన్ = శత్రువులను, అవాప్యోఽపి = పొందియు, అవకీర్ణితాం = వ్రత
భంగమును, నగతః = పొందలేదు. యత్ = ఏలయనగా, భృశం = మిక్కిలి,
విరక్తాన్ = శత్రుపక్షమున ద్వేషముతోఁగూడిన, లేదా యుద్ధకాలము
నందు తమ శరీరరక్షణ యందు కొరిక తెనటువంటి లేదా యీతనినిఁ
జూచి భయమువలన రక్తముఁదొలగి పోయినటువంటి, రిపూన్ = శత్రు
వులను, యుధి = యుద్ధమునందు, నికృత్య = ఖండించి, అస్సజా = రక్త
ముచే, రక్తవత్తరాన్ = మిక్కిలి యెఱ్ఱబీచారిగను, (అనురక్తులుగను)
అస్సజత్ = చేసెను. శత్రువులనుగూడ రక్తముతో రంజిల్లఁజేయు నేపాశ
ప్రభువునకు నెవ్వరి వలనను రంజనవ్రతమునకు భంగము వాటిల్లలేదని
యర్థము.

సమాసములు :

యావజ్జనరజ్జనవ్రతీ :- యావత్తశ్చతే జనాశ్చ = యావజ్జనాః యావజ్జనా
నాం రజ్జనం = యావజ్జనరజ్జనమ్, యావజ్జనరజ్జనమేవ వ్రతం = యావజ్జ
నరజ్జనవ్రతం, యావజ్జనరజ్జనవ్రతమస్య అస్తీతి = యావజ్జనరజ్జనవ్రతీ,
రక్తవత్తరాన్ :- రక్తమేషా మస్తీతి = రక్తవన్తః, అతిశయేనరక్తవన్తః =
రక్తవత్తరాః. తాన్ = రక్తవత్తరాన్

భావము :

సకల జనులను రంజిల్లఁజేయుట రాజునకు వ్రతము రజ్జయతీతి రాజా
యని రాజశబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి చెప్పఁదగియున్నది. కాన ఈ నేపాలరాజు
గూడ పెక్కు శత్రువులనుఁ గల్గియున్నను సకలజనులను రంజిల్లఁజేయుట
యను తన వ్రతమునకు భంగమునుఁ గల్పించుకొన లేదు. ఏలయనగా, శత్రు
రాజునందుఁగాని యుద్ధరంగమున తమ శరీరరక్షణ విషయమందు గాని మిక్కిలి
విరక్తులైన వారిని యుద్ధమున ఛేదించి వారి రక్తముతో నా శత్రువుల నింకను
రక్తవంతులను గావించి (రక్తవర్ణము గల వారినిఁగాజేసి) అనగా సనురక్తుల
గావించి సకల జనరంజనవ్రతమును రక్షించుకొనెను. ఆనేపాలరాజు శత్రువులను
సైతముపై విధముగా రంజిల్లఁజేసి తనపై సనురక్తులఁ గావించెనని యాశ
యము. ॥౪౫॥

శ్లో. పతత్యేత తేజోహుతభుజి కదాచిద్యది తదా

పతజ్ఞః స్యాదగ్గీకృతతమపతజ్ఞాపదుదయః ।

యశోముష్యేవోపార్జయితుమసమర్థేన విధినా

కథంజీత్ క్షీరామ్భానిధిరపి కృత తత్రప్రతినిధిః॥ 46

ప. వి. పతతి-ఏత తేజోహుతభుజి-కదా-చిత్-యది-తదా-పతజ్ఞః-స్యాత్-అగ్గీ
కృతతమపతజ్ఞాపదుదయః-యశః-అముష్య-ఇవ-ఉపార్జయితుమ్-అస
మర్థేన-విధినా-కథం-చిత్. క్షీరామ్భానిధిః-అపి-కృతః-తత్రప్రతినిధిః.

అర్థము. పతజ్ఞః=సూర్యుడు, ఏత తేజోహుతభుజి ; ఏతత్=ఈ నేపాలప్రభువు
యొక్క, తేజోహుతభుజి=ప్రతాపమునునన్నియందు, కదాచిత్=ఒక
ప్పుడు, పతతియది=పడినచో, తదా=అప్పుడు, అగ్గీకృతతమపతజ్ఞా
పదుదయః ; అగ్గీకృతతమ=మిక్కిలియంగీకరింపబడిన, పతజ్ఞ=
మిడతయొక్క, ఆపదుదయః; ఆపత్=శరీరముతగలబడుటయను
విపత్తుయొక్క, ఉదయః=ప్రాప్తిగలవాడుగా, స్యాత్=అగును. (కించ
=మఱియు) అముష్య=ఈ రాజుయొక్క, యశః=కీర్తిని, ఉపార్జయి
తుం=సంపాదించుటకు, అసమర్థేన=అశక్తుడోయనునట్లున్న, విధినా=
బ్రహ్మచే, కథంచిదపి = ఏ విధముగనో, తత్రప్రతినిధిః ; తత్=ఆయ
శస్సునకు, ప్రతినిధిః=ప్రతినిధిగా, క్షీరామ్భానిధిః = పాలసముద్రము,
కృతః = చేయబడినది, అనగా క్షీరసముద్రముగూడ ననుకల్పముగా
ననగానప్రధానముగా యశస్సునకు ప్రతినిధిగాఁ చేయబడినదనియర్థము.
ముఖ్యమునకంటె ప్రతినిధి వస్తువు తక్కువకాన నేపాల ప్రభువుయొక్క
కీర్తికంటెను బ్రహ్మకీర్తి తక్కువయని యర్థము. అట్లే యారాజు
యొక్క ప్రతాపము కంటెను సూర్యుని ప్రతాపము తక్కువయని
యర్థము.

సమాసములు :

ఏత తేజోహుతభుజి :- ఏ తస్యతేజః=ఏత తేజః, ఏత తేజవహుతభుక్=
ఏతతేజోహుతభుక్, తస్మిన్=ఏత తేజోహుతభుజి,

అగ్గీకృతతమపతజ్ఞాపదుదయః :- అతిశయేన అగ్గీకృతః=అగ్గీకృతతమః.

పతజ్ఞస్య ఆపత్=పతజ్ఞాపత్, పతజ్ఞాపదః ఉదయః= పతజ్ఞాపదుదయః

అజ్ఞీకృతతమః పతజ్ఞాపదుదయః యస్యసః = అజ్ఞీకృతతమ పతజ్ఞా
పదుదయః ।

క్షీరామ్బానిధిః - క్షీరస్య అమ్బానిధిః=క్షీరామ్బానిధిః

తత్ప్రతినిధిః :- తస్యప్రతినిధిః=తత్ప్రతినిధిః

భావము :

సూర్యుడు ఒకవేళ ఈ రాజుయొక్క ప్రతాపాగ్నియందుఁ బడినచో, మిడతవలె నాపదనుఁ బొందగలడు. ఇతని కీర్తిని సంపాదించలేని బ్రహ్మ, కష్టముమీద పాలకడిలిని ఆ కీర్తికి ప్రతినిధినిఁ గావించెను. కాని ముఖ్యమైనదాని కంటె ప్రతినిధి తక్కువకాననాపాలకడలియునాతని కీర్తికి సరికాలేదు. ॥౪౬॥

శ్లో. యావత్పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే
సేతుప్రాలేయశైలో చరతి నరపతేస్తావదేతస్య కీర్తిః ।
యావత్ప్రాక్ ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రా
వద్రీసన్ధ్యాపతాకా రుచిరచితశిఖాశోణశోభావృభౌచ ॥

ప. వి. యావత్ - పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే - సేతు
ప్రాలేయశైలో-చరతి-నరపతేః-తావత్-ఏతస్య-కీర్తిః-యావత్ - ప్రాక్
ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రా-అద్రీ-సన్ధ్యాపతాకారుచిర
చితశిఖాశోణశోభా-ఉభౌ-చ-

అర్థము. పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే ; పౌలస్త్య=రావణ
కుబేరులయొక్క, వాస్తూభవత్ = గృహభూమియైన, ఉభయహరిత్ =
దక్షిణోత్తరములనురెండుదిక్కులయొక్క, లోమరేఖ=రోమపంక్తిగను,
ఉత్తరీయే=పైవస్త్రముగనునున్న (క్రమముగా దక్షిణోత్తరములుశ్యామల
శుక్లవర్ణములను కల్గియుండును.)

సేతుప్రాలేయశైలో=సేతుహిమాద్రిపర్వతములు, యావత్=ఎంతదూరము
(స్థితౌ = ఉన్నచో) (కించ=మఱియు) ప్రాక్ ప్రత్యగాశాపరివృథనగ
రారమ్భణస్తమ్భముద్రా ; ప్రాక్ ప్రత్యగాశా = తూర్పుపడమరదిశల

యొక్క, పరివృథ=ప్రభువులైన ఇంద్రపరుణులయొక్క, నగర=నగరములయొక్క, ఆరిమృణ=ప్రాసమృణమందలి, స్తమ్భ=స్తంభములయొక్క, ముద్ర=సన్నివేశములు గల్గిన, అనగా స్తంభములనుఁ బోలినయాకారములు గల్గిన. సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభా; సన్ధ్యా=సాయం ప్రాతస్సన్ధ్యారూపములైన, పతాకా=రెండుచెక్కములయొక్క, రుచి=రక్తకాంతులతో, రచిత=నిర్మితములైన, శిఖా=కొనలయందలి, శోణశోభా=కెంజాయలుకల్గిన, ఉభౌ=రెండైన, అద్రీ=పర్వతములు అనగా నుదయాస్తయములు, యావత్=ఎంతవరకు, తిష్ఠతః=ఉండునో, తావత్=అంతవరకును, ఏతస్య=ఈ నేపాలప్రభువుయొక్క, కీర్తిః=కీర్తి, చరతి=చరించును. ఇతనికీర్తి యన్నిదిక్కులయందును సంచరించునని యర్థము.

సమాసములు :

పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమ రేఖోత్తరీయే ।

పులస్త్యగోత్రాపత్యేపుమాంసౌ=పౌలస్త్యౌ. అవాస్తూవాస్తూభవన్త్యౌ=వాస్తూభవన్త్యౌ, పౌలస్త్యయోః వాస్తూభవన్త్యౌ=పౌలస్త్యవాస్తూభవన్త్యౌ, ఉభేచతే హరితౌచ = ఉభయహరితౌ, పౌలస్త్యవాస్తూభవన్త్యౌచతౌ ఉభయహరితౌచ=పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరితౌ, లోమ్నాంరేఖా=లోమరేఖా, లోమరేఖాచ ఉత్తరీయంచ = లోమరేఖోత్తరీయే, పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరితౌ వేవలోమరేఖోత్తరీయే=పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే ।

సేతుప్రాలేయశైలాః- ప్రాలేయయుక్తఃశైలః=ప్రాలేయశైలః, సేతుశ్చ ప్రాలేయశైలశ్చ=సేతుప్రాలేయశైలా ।

ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారమృణస్తమ్భముద్రాః--ప్రాచీచప్రతీచీచ=ప్రాక్ప్రత్యఞ్చౌ, ప్రాక్ప్రత్యఞ్చౌఇతిఅశే=ప్రాక్ప్రత్యగాశే, ప్రాగ్ప్రత్యగాశయోః పరిబృథౌ = ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరిబృథౌ, ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరిబృథయోఃనగరే = ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృథనగరే ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరిబృథనగరయోః ఆరిమృణం=ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారంభణం, ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారంభణేస్తంభౌ = ప్రాక్ప్రత్యగా

శాపరివృథనగరారంభస్తంభౌ, ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారంభణ
స్తంభయోరివముద్రాయయోస్తౌ = ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృథనగరారంభణ
స్తంభముద్రౌ !

సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభౌ ; - సన్ధ్యేవపతాకే = సన్ధ్యాపతాకే,
సన్ధ్యాపతాకయోరుచిః = సన్ధ్యాపతాకారుచిః, సన్ధ్యాపతాకారుచ్యారచితే =
సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితే, సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితేచతేశిఖేచ = సన్ధ్యాపతా
కారుచిరచితశిఖే, సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖయోశోణశోభాయయోస్తౌ =
సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభౌ ।

భావము :

రావణకుబేరులకు వాసస్థానములైన దక్షిణోత్తర దిక్కులు క్రమముగా
నల్లగను తెల్లగను నుండుటవలన నందు దక్షిణదిక్కు వెంట్రుకలుగను, నుత్తర
దిక్కుపై వలువగను నున్నవి. దక్షిణదిక్కు యందలి సేతువు శీలలతో గూడి
నల్లగ నుండుట వలన నది యాదిక్కునకు రోమపంక్తిగా నున్నది. ఉత్తర
దిక్కునందలి హిమాలయము తెల్లగనుండును కాననది యాదిక్కునకు త్తరీయ
ముగనున్నది. ఇట్లు దక్షిణోత్తరదిశలకు క్రమముగా రోమరాజిగను, నుత్తరీయ
ముగనున్న సేతుహిమాచలము లెంతదూరము నందున్నవో, అంతదూరమునే
పాలప్రభునికీర్తి సంచరించును. అట్లే తూర్పుపడమరలకు ప్రభువులైన యింద్ర
వరుణుల నగరములకు ప్రారంభస్తంభముల సన్నివేశములు గల్గినవియు, ప్రాత
స్నాయం సన్ధ్యలనెడి రెండు పతాకల రక్తకాంతులతో నిర్మితములైన యగ్రభాగ
ముల, కెంజాయలు గల్గినవియు నగుచుదయ గిరియును నస్తగిరియు నెంత
దూరము వ్యాపించియున్నవో యంతవరకు నా ప్రభునికీర్తి సంచరించును.
అనగా నాతనికీర్తి తూర్పుపడమరలకు నెల్లలైన సయుదయగిరి నుండి యస్తగిరి
వరకును, దక్షిణోత్తరములకు నెల్లలైన సేతువునుండి హిమాచలము వరకు
వ్యాపించి సంచరించుచున్నదని యాశయము॥ ౪౭॥

శ్లో. యుద్ధ్యా చాభిముఖం రణస్య చరణస్యైవాదసీయస్యవా
బుద్ధ్యాఽన్తః స్వపరాన్తరం నిపతతామున్ముచ్యబాణావలిః ।
భిన్నం వాఽవనతీభవన్నిజభియః భిన్నం భరేణాథవా
రాజ్ఞాఽనేన హతాద్విలోఠితమభూద్భూమావరీణాం శిరః ॥

ప. వి. యుద్ధా-చ-అభిముఖం- రణస్య- చరణస్య- ఏవ - అదసీయస్య-వా-
బుద్ధా-అంతః-స్వపరాంతరం-నిపతతామ్-ఉన్మచ్చ-బాణావలీః-భిన్నం-
వా- అవనతీభవత్- నిజభియః- భిన్నం- భరేణ- అథ-వా- రాజ్ఞా-
అనేన- హరాత్ - విరోధితమ్ - అభూత్-భూమౌ - అరీణాం-శిరః.

అర్థము. అదసీయస్య = ఇతనికిసంబంధించిన, రణస్య = యుద్ధమునకు, అభి-
ముఖం = సముఖముగా, లేదా, ముఖం = ప్రారంభమును, అభి = గురి
గావింపుకొని, బాణావలీః = బాణపంక్తిని, ఉన్మచ్చ = వదలి, యుద్ధా =
యుద్ధముగావించి, నిపతతాం = పడిపోయినట్టి, వా = లేదా, అంతః =
అంతఃకరణమందు, స్వపరాంతరం; స్వ = తనకును, పర = శత్రువునకును,
గల, అంతరం = తారతమ్యమును, బుద్ధా = తెలిసికొని, అదసీయస్య =
ఇతనియొక్క, చరణస్యైవ = పాదమునకే, అభిముఖం = సముఖముగా,
బాణావలీః = బాణపరమృతలను, ఉన్మచ్చ = వదలి, నిపతతాం = నిరాయు-
ధులై పోయినట్టి, అసగా నీతనిపాదములయందువాలినట్టి, అరీణాం = శత్రు-
వులయొక్క, భిన్నం = బాణములచేతగొట్టబడినదై, వా = లేదా,
అవనతీభవత్ = వంగిభూమిపైఃబడినదై, అథవా = లేదా, నిజభియః =
తనవలనిభయముయొక్క, భరేణ = ఆధిక్యముచే, భిన్నంసత్ = భేద-
మునుబొందినదై, అవనతీభవత్ = వంగిన, శిరః = తల, అనేన = ఈ,
రాజ్ఞా = రాజుచే, హరాత్ = బలాత్కారముచే, భూమౌ = భూమి-
యందు, విరోధితం = పలుమాటులుపొరలింపబడినదిగా, అభూత్ =
అయెను.

సమాసములు :

అదసీయస్య :- అముష్యాయం = అదసీయః, తస్య = అదసీయస్య|
స్వపరాంతరం :- స్వశ్చపరశ్చ = స్వపరా, స్వపరయోః అంతరం, =
స్వపరాంతరం, తత్ = స్వపరాంతరమ్.

బాణావలీః :- బాణానామావల్యః = బాణవల్యః. తాః = బాణావలీః ।

అవనతీభవత్ :- అనవనతం అవనతం సమృద్ధ్యమా సంభవత్ = అవ-
నతీభవత్

నిజభియః :- నిజాచసాభీశ్చ = నిజభీః, తస్యాః = నిజభియః ।

భావము :

ఇతనికి సంబంధించినయుద్ధమునకు ప్రారంభమున, శత్రువులుబాణపరం పరలను వదలి తుదకు నీరాజుచే హతులగుచున్నారు. లేదా మనస్సున తమకును పరునకునుఁ గల తారతమ్యమును గ్రహించి యితని పాదములవై పే బాణములను వదిలిపెట్టి అనగా సమర్పించి నిరాయుధులైన తమ శిరములు బాణములచే తెగఁగొట్టఁబడినవై భూమిపైఁ బడిపోవును. లేదా-ఈతని వలని భయాతిశయముచే భేదముఁ జెంది శత్రువుల తలలు వాలిపోవును. ఆ శిరముల నీరాజు బలాత్కారముగా భూమిపై పొరలించును. అనగా నీరాజుతోడ శత్రువులు యుద్ధమాడినచో తప్పకమడియుదురు. వివేకవస్తువును భయశీలురు నగు శత్రువు తీతని శరణుఁబొందుదురు. ఇది తప్పమఱొక మార్గమువారికి లేదు.

శ్లో. న తూణాద్ధూరే న గుణఘటనే నాశ్రుతిశిఖం
సమాకృష్టౌ దృష్టిర్న వియతి న లక్ష్మ్యే న చ భువి.
నృణాం పశ్యత్యస్య క్వచన విశిఖాన్ కిన్తు పతిత
ద్విషద్విషశ్వభై ర్నుమితిరమూన్ గోచరయతి || 49

ప. వి. న-తూణాత్-ఉద్ధారే-న-గుణఘటనే - న-ఆశ్రుతిశిఖం -సమాకృష్టౌ-
దృష్టిః - న-వియతి - న - లక్ష్మ్యే -న- చ- భువి- నృణాం-పశ్యతి-
అస్య-క్వ-చన-విశిఖాన్ - కిం - తు- పతితద్విషద్విషః శ్వభైః-అను
మితిః - ఆమూన్ - గోచరయతి -

అర్థము. నృణాం = యుద్ధమును విఠోకించెడిజనులయొక్క, దృష్టిః = చూపు
అస్య=ఈ రాజుయొక్క, విశిఖాన్=బాణములను, క్వచన = ఎచ్చటను,
తూణాత్=అమ్ములపొదినుండి, ఉద్ధారే = ఉద్ధరణముఁ జేయుకాలము
సందు, నపశ్యతి = చూడదు. క్వచన=ఎచ్చటను, గుణఘటనే = అల్లె
త్రాటినిజోడింపుటయందును, నపశ్యతి = చూడదు. ఆశ్రుతిశిఖం =
చెవులకొనలవరకు, సమాకృష్టౌ = అల్లెత్రాటినిలాగుటయందును, నప
శ్యతి = చూడదు. వియతి = ఆకసమందు (విడిలినపిదప) నపశ్యతి=
చూడదు. లక్ష్మ్యే = గుజియందు, నపశ్యతి = చూడదు. భువి=(శత్రువు
లగుఁజంపియటనుండివచ్చినిలిచిన) భూమియందును, నపశ్యతి =

చూడదు. కిన్తు = మఱిమనగా-పతితద్విషదృక్షః శ్వభైః; పతిత = యుద్ధమునఁజంపఁబడిన, ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, వక్షః = వక్షః స్థలమందలి, శ్వభైః = గుంటలచే, అసుమితిః = అసుమానము అనగా ఊహ, గోచరయతి = కనుపఱచును.

ఈ రాజుప్రయోగించిన బాణము లెచ్చటనుఁ బ్రత్యక్షమునకుఁ గాన వచ్చుట లేదు. కాని శత్రువుల వక్షఃస్థలముల యందలి రంధ్రములు బాణములు పడుటవలనఁ దప్ప మఱియొక విధముగా నేర్పడవు గాన వానినిఁ జూచి బాణములు పడినట్లు ఊహించుకొన వలసి యున్నదని యర్థము. అనగా నతడు కడు వేగముగా బాణములనుఁ బ్రయోగించునని యర్థము.

సమాసములు :

గుణఘటనేః- గుణేనఘటనం=గుణఘటనం తస్మిన్=గుణఘటనే ।

ఆశ్రుతిశిఖమ్:- శ్రుతేఃశిఖా = శ్రుతశిఖా, శ్రుతిశిఖామభివ్యాస్య, ఆశ్రుతి శిఖం ।

పతితద్విషదృక్షఃశ్వభైః- పతితాశ్చతేద్విషన్తశ్చ = పతితద్విషన్తః, పతితద్విషతాంవక్షాంసి = పతితద్విషదృక్షాంసి, పతితద్విషదృక్షస్సు శ్వభ్రాణి = పతిద్విషదృక్షఃశ్వభ్రాణి, తైః =పతితద్విషదృక్షఃశ్వభైః

భావము :

యుద్ధరంగమున నానే పాల ప్రభువు గావించెడి బాణప్రయోగములు మిక్కిలి వేగముతో గూడినవి. ఏలయనగా- యుద్ధమునుఁ జూచుటకు వచ్చిన. మనుష్యుల దృష్టి, రాజుతనయమ్ములపొదినుండి బాణమునుఁ దీసినపుడు దేని యందునునానదు. అట్లే యల్లెత్రాటినిఁగూర్చునపుడును దేనియందునునానదు. అట్లే యల్లెత్రాటినిఁ జెవులకొనలవరకును లాగినపుడు దేనిపైననునానదు. అట్లే వారిదృష్టి, రాజుబాణమునుఁ బైకివిసరినప్పుడు దేనినిఁజూడదు. అట్లే వారిదృష్టి బాణముయొక్క గుటిపైననుఁజూడదు. అట్లే బాణముతో శత్రువులను చంపి దానిని తిరిగివచ్చి యాగిన భూమిపైనను నెచ్చటఁ గూడవారిదృష్టి అనదు. కాని

యుద్ధముననుడిసిన శత్రువుల వక్షస్థలములయందు నాటుకొనిన బాణములవలని రంధ్రములచే నా బాణములు పడిన స్థలములను నూహింపవలసియున్నది. కాని ప్రత్యక్షముగా నా బాణములేవంకకు వెళ్ళినవో కానరావు. అనగా నా రాజు మిక్కిలి వేగముగా బాణము ప్రయోగించుటలో నేర్పరియని యాశయము॥౪౯॥

శ్లో. దమస్వసుశ్చిత్తమవేత్య హాసికా
జగాద దేవీం కియదస్య వక్ష్యసి ?
భణ ప్రభూతే జగతి స్థితే గుణై
రిహాప్యతే సంకటవాసయాతనా ॥

50

ప. వి. దమస్వసుః-చిత్తమ్ - అవేత్య-హాసికా- జగాద-దేవీం - కియత్-అస్య-
వక్ష్యసి-భణ-ప్రభూతే-జగతి-స్థితే-గుణైః-ఇహ-ఆప్యతే-సంకట వాస
యాతనా.

అర్థము. హాసికా=నవ్వింపఁజేయునట్టి యొక పరి చారిక, దమస్వసుః=దమయన్ని యొక్క, చిత్తం=మనస్సును, అవేత్య=తెలిసికొని, దేవీం = సరస్వతీ దేవినిఁ గూర్చి, జగాద = పలికినది. (హేదేవి = ఓసరస్వతీ;) అస్య= ఈ రాజునకు సంబంధించి, కియత్ = ఎంత, వక్ష్యసి = చెప్ప గలవు. సకలగుణములకాశ్రయుఁడైన యీతని గుణములను ప్రత్యేకముగనెట్లు వర్ణింపఁ గలవని యర్థము. ప్రభూతే=గొప్పదైన, జగతి=ప్రపంచము, స్థితేఽపి=ఉన్నను. గుణైః=సౌందర్యాదిగుణముచే, ఇహ=ఈ రాజునందే, సంకటవాసయాతనా ; సంకటవాస=ఇరుకు కొని యుండుటచే నేర్పడిన, యాతనా = శ్రమగుబాధ, ఆప్యతే = పొందఁ బడుచున్నది. ఇతి = అని, భణ=చెప్పుము. సకలగుణములు సమస్త ప్రపంచమును వదిలి పెట్టి యీ రాజునందే సాంకర్యము నొంది యవకాశములేక యిరుకుకొని నివసించుచున్న వని యొక్కమాటతో చెప్పుమని యర్థము.

సమాసములు :

దమస్వసుః :- దమస్మస్వసౌ=దమస్వసౌ, తస్మాః=దమస్వసుః ।

హాసికా :- హాసయతీతి = హాసికా ।

సజ్కటవాసయాతనా :- సజ్కటేనవాసః = సజ్కటవాసః. సజ్కట
వాసేనయాతనా = సజ్కటవాసయాతనా ।

భావము :

నవ్వీపఁ జేయు పరిచారిక యొకతె దమయన్తి మనస్సునుఁ దెలిసి
కొనినదై సరస్వతీదేవితో నిట్లు చెప్పెను. ఓ దేవీ ! “ఈ రాజునుఁ గూర్చి
యెంత చెప్పఁ గలవు ? సకల గుణములకు నాశ్రయుఁడైన ఈరాజుయొక్క
ప్రత్యేక గుణములనుఁ గూర్చి వర్ణించుట యెట్లు సాధ్యము ? విశాలమైన
ప్రపంచమున్నను సౌందర్యాదిగుణములన్నియు నీ రాజునందే యిరుకుకొని
నివసించుచు నొండొంటితో సాంకర్యముఁ బొందుచున్నచని యొక్క మాటతో
చెప్పుమని (చెప్పినది) ॥౫౦॥

శ్లో. బ్రవీతి దాసీహ కిమప్యసజ్గతం
తతోఽపి నీచేయమతిప్రగల్భతే
అహో ! సఖాసాధురితీరిణః క్రుధా
న్యషేధదేతత్క్షితిపానుగాఙ్గానః॥

51

ప. వి. బ్రవీతి-దాసీ-ఇహ-కిమ్-అపి-అసజ్గతం-తతః- అపి-నీచా-ఇయమ్-
అతిప్రగల్భతే-అహో! సఖా-సాధుః- ఇతీరిణః- క్రుధా-న్యషేధత్-
ఏతత్క్షితిపానుగాన్-జనః.

అర్థము. ఇహ = ఈసభయందు, దాసీ = దమయన్తి యొక్క పరిచారిక; కిమపి =
ఏదియో, అసజ్గతం = అసమ్బద్ధమగు విషయమును, బ్రవీతి = చెప్పినది.
తతోఽపి = ఆదాసీకంటెను, నీచా = నీచురాలైన, ఇయం = ఈచేటి, అతి
ప్రగల్భతే = ఇంకనెక్కువప్రసంగించుచున్నది. అహో = అశ్చర్యము. సఖా =
సదస్సు, సాధుః = మంచిది, (వ్యాజస్తుతి) ఇతీరిణః = ఇట్లు తనప్రభువును గుణ
ములను వర్ణించుటను ప్రతిబంధించుటవలన ఆక్రోశించుచున్న, ఏతత్క్షితిపాను
గాన్; ఏతత్క్షితిప = ఈ రాజును, అనుగాన్ = అనుసరించుచున్న పరిజనమును,
జనః = జనము, క్రుధా = కోపముతో, న్యషేధత్ = నిషేధించెను.

సమాసములు :

అసజ్గతం : నసజ్గతం = అసజ్గతం, తత్ = అసజ్గతం ।

ఇతీరిణః ఇతిఈరయ నీతి ; = ఇతీరిణః తాన్ = ఇతీరిణః

క్షితిపానుగాన్ : క్షితిపస్య అనుగాః = క్షితిపానుగాః, తాన్ = క్షితిపానుగాన్.

భావము :

ఈ సభయందు దాసి తొలుత “చలేపి కాకస్య” అను శ్లోకమున నేదియో య సందర్భమును జెప్పినది. ఆ దాసి కంటెను నీచురాలైన యీచేటి (పరిచారిక) ఇంకను విశృంఖలముగా అధికప్రసంగము జేయుచున్నది. ఎంత ఆశ్చర్యము. సభ యెంతమంచిది. అని మాట్లాడు రాజానుచరులను ప్రక్క నున్న జనము వారించినది. ॥౫౧॥

శ్లో. అథాన్యముద్దిశ్య నృపం కృపామయీ
ముఖేన తద్దిజ్ముఖసమ్ముఖేన సా.
దమస్వసారం వదతి స్మ దేవతా
గిరామిలాభూవదతిస్మ రశ్రియమ్.

52

ప. వి. అథ - అన్యమ్ - ఉద్దిశ్య - నృపం - కృపామయీ - ముఖేన - తద్ది
జ్ముఖసమ్ముఖేన - సా - దమస్వసారం - వదతి - స్మ - దేవతా -
గిరాం - ఇలాభూవత్ - అతిస్మరశ్రియమ్.

అర్థము. అథ = పిదప, కృపామయీ = దయామయియగు, సా=ఆ,
గిరాందేవతా = వాక్కులకు ఆధిదేవత, ఇలాభూవత్=ఇలా పుత్రుడగు
పురూరవునితో తుల్యమైన, అతిస్మరశ్రియం = మన్మథుని సౌందర్య
మును మించిన సౌందర్యమునుగల్గిన, అన్యంనృపం = మఱియొక రాజు
నుద్దేశించి, తద్దిజ్ముఖసమ్ముఖేన ; తత్ = ఆ రాజుయొక్క, దిజ్ముఖ
సమ్ముఖేన = దిగ్భాగమునకు నెదురైన, ముఖేన = ముఖముచే, దమస్వ
సారం = దమయన్నినిగూర్చి, వదతిస్మ = చెప్పుచుండినది.

సమాసములు :

కృపామయీ :- కృపయాప్రచురా = కృపామయీ.

తద్దిజ్ఞానసముఖేన :- తస్యదిక్ = తద్దిక్, తద్దిక్ సముఖం యస్య తత్ = తద్దిజ్ఞానసముఖం, = తేన = తద్దిజ్ఞానసముఖేన.

దమస్వసారం :- దమస్యస్వసా = దమస్వసా, తామ్ = దమస్వసారం.

ఇలాభూవత్ :- ఇలాయాంభవతీతి = ఇలాభూః, ఇలాభువమివ = ఇలాభూవత్.

అతిస్మరశ్రియమ్ :- స్మరస్యశ్రీః = స్మరశ్రీః, స్మరశ్రియమతిక్రాంతః = అతిస్మరశ్రీః, తమ్ = అతిస్మరశ్రియమ్.

భావము :

దయామయి యగు నా సరస్వతి పురూరవుని మించిన సౌందర్యము గల మణియొక రాజు నుద్దేశించి దమయన్తిగూర్చి చెప్పుచుండినది ||౫౨||

శ్లో. విలోచనేన్ద్రీవరవాసవాసితై :

సితై రపాజ్గాధ్వగచన్ద్రికాజ్చలైః ।

త్రపామపాకృత్య నిభాన్నిభాలయ

క్షితిక్షితం మాలయమాలయం రుచః ॥

53

ప. వి. విలోచనేన్ద్రీవరవాసవాసితై :- సితై :- అపాజ్గాధ్వగచన్ద్రికాజ్చలైః :- త్రపామ్ - అపాకృత్య - నిభాత్ - నిభాలయ - క్షితిక్షితం - మాలయమ్ - ఆలయం - రుచః :-

అర్థము. విలోచనేన్ద్రీవరవాసవాసితైః; విలోచనేన్ద్రీవర; విలోచన = నేత్రము లనెడి, ఇన్ద్రీవర = నల్లకలువలయందు, వాస = నివాసముచే, వాసితైః = పరిమళము(బొందింపఁబడినవియు, (కంటి నల్లఁదనముచే నలుపువన్నెను(బొందింపఁబడినవియును) సితైః = స్వభావముచే తెల్ల నైనవియు, (నలుపు తెలుపు వన్నెలతోఁగూడినవియు,) అపాజ్గాధ్వగ చన్ద్రికాజ్చలైః. అపాజ్గ = నేత్రపుటంచులనెడి, అధ్వ = మార్గము నందు, గ = సుంఛరించు, చన్ద్రికా = నేత్రమధ్యమందు నలుపుగ్రుడ్డు

యొక్క, అచ్చలైః = కొనలచే ననగా కటాక్షములచేత, రుచః = కాంతికి
ఆలయం = స్థానమైన, మాలయం = మలయ దేశమునకు సంబంధించిన,
క్షితిక్షితం = పృథ్వీపతిని, నిభాత్ = మఱియొకదానినిఁజూచు నెపము
వలన, త్రపాం = లజ్జను, అపాకృత్య = నిరాకరించి, నిభాలయ =
చూడుము.

సమాసములు :

విలోచనేన్ద్రివరవాసవాసితైః :- విలోచనే ఏవ ఇన్ద్రివరే = విలోచనేన్ద్రి
వరే, విలోచనేన్ద్రివర యోఃవాసః = విలోచనేన్ద్రివరవాసః, విలోచనేన్ద్రి
వరవాసేనవాసితాః = విలోచనేన్ద్రివరవాసవాసితాః, తైః = విలోచనేన్ద్రి
వరవాసితైః.

అపాజ్ఞాధ్వగచన్ద్రికాచ్చలైః :- అపాజ్ఞానామధ్వా = అపాజ్ఞాధ్వా, అపా
జ్ఞాధ్వానంగచ్ఛతీతి = అపాజ్ఞాధ్వగా, అపాజ్ఞా ధ్వగచసా చన్ద్రికాచ =
అపాజ్ఞాధ్వగ చన్ద్రికా, అపాజ్ఞా ధ్వగచన్ద్రికాయాః, అచ్చలాః = అపాజ్ఞా
ధ్వగచన్ద్రికాచ్చలాః, తైః = అపాజ్ఞాధ్వగచన్ద్రికాచ్చలైః.

మాలయమ్ :- మలయానాం రాజా మాలయః, తమ్ = మాలయమ్.

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీ నేత్రములనెడి కలువలమధ్యవహించుటచే పరిమళము
నొందినవియు, నీలిమనుఁబొందినవియు, స్వభావముచే తెల్లనివియు ననగా
నలుపు తెలుపు వన్నెలతోఁగూడినవియునైన కనుల యంచులలెడి మార్గమందుండు
నల్లగుడ్డుయొక్క యంచులనెడి కటాక్షములతో, సౌందర్యమునకు నాశ్రయఁ
దైన మలయ దేశపు ప్రభువును నేదియొయొక నెపమువెట్టి తిలకింపుము. అనగా
నతనిని నేరుగాఁజూడక దేనినోయొకదానినిఁజూచు నెపమున నతనినిఁజూడుమని
యాశయము ॥౫౩॥

శ్లో. ఇమం పరిత్యజ్య పరం రణాదరిః

స్వమేవ భగ్నః శరణం ముధాఽవిశత్ ।

న వేత్తి యత్రాతుమితః కృతస్మయో

న దుర్గయా శైలభువాఽపి శక్యతే॥

ప వి. ఇమం-పరిత్యజ్య-పరం-రణాత్ - అరిః-స్వమ్-ఏవ- భగ్నః - శరణం-
ముధా-అవిశత్-న- వేత్తి-యత్ - త్రాతుమ్- ఇతః - కృతస్మయః - న-
దుర్గయా-శైలభువా-అపి-శక్యతే.

అర్థము. అరిః - ఇతనిశత్రువు, రణాత్ =యుద్ధమునుండి, భగ్నః=భగ్నుడై,
పరం = శత్రువును లేదా శ్రేష్ఠుడునై నయిరాజును, పరిత్యజ్య = వదలి
పెట్టి అనగా శరణుబొందక, ముధా = వ్యర్థముగా, స్వం = తనదైన,
శరణమేవ = గృహమునే (శరణుగా) అవిశత్ = ప్రవేశించెను. యత్ =
ఏలయనగా, కృతస్మయః; కృత = చేయఁబడిన, స్మయః = అహం
కారముగల్గిన, (నః = ఆ, అరిః= శత్రువు.) దుర్గయా = చొరశక్యము
గాని, శైలభువా = పర్వతభూమిచే, అనగా పర్వతదుర్గముచే, శైల
భువా = హిమాలయపుత్రికయగు, దుర్గయాపి = దుర్గాదేవిచేత ననగా
పార్వతిచేతను, ఇతః=ఈరాజునుండి, త్రాతుం=రక్షించుటకు. నశక్యతే=
సాధ్యముకాదు, ఇతి = అని, నవేత్తి = తెలిసికొనడు.

ఎవడా పర్వతదుర్గములయందుఁ బ్రవేశించిన శత్రువునుఁ జంపఁ గలడో,
యతడు తన యింటినిఁ బ్రవేశించియున్న శత్రువునెట్లు చంపఁజాలడు ?
అనగా సులభముగాఁ జంపఁ గలడని యర్థము. కాననాత్మరక్షణకై తన
యింటినిఁబ్రవేశించుటవ్యర్థమని యాశయము.

సమాసములు :

కృతస్మయః :- కృతఃస్మయఃయేనసః=కృతస్మయః।

శైలభువా:- శైలాత్భవతీతి = శైలభూః. తయా =శైలభువా.

భావము :

శత్రువు యుద్ధమునందోడి తన కంటె నితరుఁడు లేదా యుత్తముఁడైన
యీమలయదేశ ప్రభువును వీడి యనగా నితనిని శరణుబొందక తన శరణ
మునే యనగా తన గృహమునే వ్యర్థముగా శరణుబొందెను. అనగా తన
గృహమునుఁ బ్రవేశించెను. ఆ యహంకారియగు రాజు, తన్ను, పర్వతదుర్గము
గాని పర్వత పుత్రికయగు దుర్గ లేదా పార్వతి గాని యిరాజు బారినుండి రక్షింప
జాలదని తెలిసికొనక యున్నాడు. అనగా పర్వత దుర్గముల యందేరక్షణ లేని

వానిని గృహమెట్లు రక్షింపఁగలదు. దుర్గాదేవి చేతనే రక్షణఁబొందలేని వానిని గృహమెట్లు కాపాడఁగలదు. గాన నితడు శత్రుభయం కరుడైన మహాశూరుడు. వీనిని నీవు వరించుట యుచితమని యాశయము॥౫౪॥

శ్లో. అనేన రాజ్ఞాఽర్థిషు దుర్భగీకృతో
భవన్ ఘనధ్వానజరత్న మేదురః ।
తథా విదూరాద్రిరదూరతాం గమీ
యథా స గామీ తవ కేలిశైలితామ్॥

55

ప. వి. అనేన-రాజ్ఞా-అర్థిషు - దుర్భగీకృతః - భవన్ - ఘనధ్వానజరత్న
మేదురః-తథా-విదూరాద్రిః-అదూరతాం - గమీ - యథా - సః -
గామీ-తవ-కేలిశైలితామ్.

అర్థము. అనేన = ఈ రాజుచే, అర్థిషు = యాచకులవిషయమున, దుర్భగీ
కృతః = హీనముగా జేయఁ బడిన, అనగా నుపేక్షింపఁ బడినదిగాఁ
జేయఁ బడిన, అనగా రాజు యాచకులకు కోరినంత దానము చేయుటచే
వారి వలన నుపేక్షింపఁ బడినదని యర్థము. ఘనధ్వానజరత్న
మేదురః ; ఘనధ్వానజ = మేఘగర్జనములచే నుత్పన్నములైన,
రత్న = రత్నములచే, మేదురః = పూర్ణుడైన, (రాజుచే నీయఁ బడిన
రత్నములచే తృప్తిఁజెందిన యాచకులచే నుపేక్షింపఁ బడుటచే రత్న
ములు వ్యయముకానందు వలన పూర్ణమైన-యని యర్థము) విదూరాద్రిః
= విదూరపర్వతము, తథా = ఆ విధముగా, అదూరతాం = సామీప్య
మును, గమీ = పొందఁ బోవుచున్నది. యథా = ఎట్లు, సః = ఆ పర్వ
తము, తవ = నీకు, కేలిశైలితామ్ = క్రీడాపర్వతముగా నుండుటను,
గామీ = పొందఁ బోవుచున్నది. విదూరపర్వతమునందు నవమేఘ
శబ్దముచే రత్న శలాకలుదభవించునని ప్రసిద్ధి. ఆ రత్నశలాకలను
యాచకులు కొనిపోవుచుందురు.

సమానములు :

దుర్భగీకృతః :- అదుర్భగః దుర్భగః సమ్భద్యమానః కృతః =
దుర్భగీకృతః ।

ఘనధ్వానజరత్నమేదురః :- ఘనానాంధ్వానః=ఘనధ్వానః, ఘనధ్వానా
జ్ఞాయంత్యతి = ఘనధ్వానజాని, ఘనధ్వానజానిచతానిరత్నానిచ =
ఘనధ్వానజరత్నాని, ఘనధ్వానజరత్నైః మేదురః=ఘనధ్వానజరత్న
మేదురః ।

విదూరాద్రీః :- విదూరణతి ఆద్రీః=విదూరాద్రీః।

అదూరతామ్ :- నదూరః = అదూరః, అదూరస్యభావః = అదూరతా,
తామ్ =అదూరతామ్।

కేలిశైలతామ్ :- కేలేః శైలః = కేలిశైలః, కేలిశైలస్యభావః =కేలి
శైలతా, తామ్ = కేలిశైలతామ్ ।

భావము:

ఈ మలయదేశపు ప్రభువు యాచకులకు కోరినంత దానములు చేయు
టచే, తత్పూర్వము విదూరపర్వతమునకుఁ బోయి రత్నములనుఁ దెచ్చుకొను
యాచకులచ్చటికి వెళ్ళుట మానిరి. అందువలన నాపర్వతమునందు రత్నములు
వ్యయముఁ బొందనందువలన నందు రత్నములు సమృద్ధములై యున్నవి.
క్రొక్కారుమేఘములు గర్జించినపుడు విదూరపర్వతము నందు రత్నములుచ్చ
వించును. అవియే వైడూర్యములనియు, జెప్పఁ బడుచున్నవి. ఆ విదూర
పర్వతము మలయదేశమునకు సమీపమందున్నది. ఆ మలయభూపతిని
వరించినచో, రత్నపూర్ణమైన యా విదూరపర్వతము నీకు క్రిడాశైలము కాగ
లదు కావున నాతని నీవు వరించుట యుచితమని యాశయము ॥౫౫॥

శ్లో. నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలమ్మానతా భృగ్గజాత
చ్ఛాయాంతఃపాతచన్ద్రాయితచరణనఖశ్రేణిరైణేయనేత్రే!
దృష్టారిప్రాణవాతామృతరసలహరీభూరిపానేన పీనం
భూలోకస్యైష భర్తా భుజభుజగయుగం సాయుగీనం

విభర్తి॥ 56

ప. వి. నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలమ్మానతాభృగ్గజాతచ్ఛాయాంతః
పాతచన్ద్రాయితచరణనఖశ్రేణిః- ఐణేయనేత్రే- దృష్టారిప్రాణవాతామృత

రస లహరీభూరిపానేన - పీనం - భూలోకస్య - ఏవ - భర్తా - భుజభుజగయుగం
- సాంయుగీనం - బిభర్తి.

అర్థము. ఐణేయనేత్రే=జింక కన్నులవంటి కన్నులు గల యోదమయనీ, నమ్ర
ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి ముఖకమలమ్లానతా భృంజజాతచ్ఛాయాంతః పాత
చన్ద్రాయిత చరణనఖశ్రేణీః ; నమ్ర = పాదసమీపమందువంగిన,
ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి=పరాజితులైన శత్రురాజుల యొక్క, ముఖకమల=
ముఖములనెడి పద్మముల యందలి, మ్లానతా=అవమానమువలని వైవర్ణ్య
మనెడి, భృంజజాత=తుమ్మెదల సమూహము యొక్క, ఛాయా=నల్లదన
మునకు, అంతఃపాతేన=మధ్యభాగమునఁ బడుటచే (అనగా స్వచ్ఛము
లైన నఖములందు ప్రతిబింబించుటచే) చన్ద్రాయిత=(మలినముఖముల
నల్లదనము ప్రతిబింబించుట వలన) చంద్రులవలె నాచరించిన, చరణ
నఖశ్రేణీః=పాదనఖముల పంక్తిగల్గిన, భూలోకస్యైవ=భూలోకమునకే,
భర్తా=పాలకుఁడైన, ఏషః=ఈరాజు, దృప్తారిప్రాణ వాతామృత రసల
హరీభూరిపానేన, దృప్త=గర్వింబిన, అరి=శత్రువులయొక్క, ప్రాణ
వాత=ప్రాణవాయువనెడి, అమృతరస=అమృతరసముయొక్క, లహరీ=
తరంగములయొక్క, భూరి=మిక్కుటమైన, పానేన=పానముచే, పీనం=
బలిసిన, సాంయుగీనం=యుద్ధములకు సాధనమైన, భుజభుజగ యుగం,
భుజ= భుజములనెడి, భుజగయుగం=సర్పముల జంటను, బిభర్తి=
ధరించుచున్నాడు.

వి. శత్రు రాజుల ముఖమును కమలముగను నందలి మ్లానతను తుమ్మె
దలుగను, శత్రువుల ప్రాణవాయువులను నమృత తరంగములుగను,
భుజయుగమును, భుజగ యుగశముగను, రూపించుటచే రూపకము.
చరణ నఖశ్రేణీని వెన్నెలతో పోల్చుటవలన నుపమ.

సమాసములు :

నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలమ్లా నతాభృంజజాతచ్ఛాయాంతఃపాత
చన్ద్రాయిత చరణనఖశ్రేణీః:

నమ్రాశ్చతే =ప్రత్యర్థినశ్చ = నమ్ర ప్రత్యర్థినః, నమ్రప్రత్యర్థినఏవ,
పృథ్వీపతయః, =నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతయః, ముఖాన్యేవ కమలాని=

ముఖ కమలాని, నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి నాం ముఖకమలాని =
 నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలాని, నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ
 కమలేషు హ్లాసతాః = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమల హ్లాసతాః.
 భృజ్జాతాంజాతం = భృజ్జాతం, నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమల
 హ్లాసతా ఏవ భృజ్జాతం = నమ్ర ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమల
 హ్లాసతా భృజ్జాతం, నమ్ర ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలహ్లాసతా
 భృజ్జాతస్య ఛాయాః = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతిముఖకమలహ్లాసతా
 భృజ్జాతచ్ఛాయాః నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలహ్లాసతా
 భృజ్జాతచ్ఛాయానామంతః పాతః = నమ్ర ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి
 ముఖకమలహ్లాసతా భృజ్జాతచ్ఛాయాంతః పాతః, చంద్రవదాచరితః =
 చంద్రాయితః, చరణానాంనఖాః = చరణనఖాః, చంద్రాయితాశ్చతే
 చరణనఖాశ్చ = చంద్రాయిత చరణనఖాః, చంద్రాయిత చరణనఖా
 నాంశ్రేణిః = చంద్రాయితచరణనఖశ్రేణిః నమ్రప్రత్యర్థిపృథ్వీపతిముఖకమల
 హ్లాసతాభృజ్జాతచ్ఛాయాంతః పాతేన చంద్రాయితచరణ నఖశ్రేణిః
 యస్యసః = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలహ్లాసతాభృజ్జాతచ్ఛా
 యాంతః పాతచంద్రాయిత చరణనఖశ్రేణిః.

ఐణేయనేత్రే :- ఐణ్యాఃఇమే = ఏణేయే। ఐణేయేచతేనేత్రేచ = ఐణేయ
 నేత్రే, ఐణేయనేత్రేఇవనేత్రేయస్యాస్స = ఐణేయనేత్రా, తస్యాః సంబుద్ధిః
 = ఐణేయనేత్రే.

దృప్తారిప్రాణ వాతామృత లహరీ భూరిపానేన :- దృప్తాశ్చతే ఆర
 యశ్చ = దృప్తారయః, ప్రాణావపవాతాః = ప్రాణవాతాః, దృప్తా
 రీణాం ప్రాణవాతాః దృప్తారిప్రాణవాతాః, అమృతస్యలహరీ = అమృత
 లహరీ, దృప్తారి ప్రాణవాతా ఏవ అమృతలహరీ = దృప్తారిప్రాణవాతా
 మృతలహరీ, దృప్తారిప్రాణవాతామృతలహర్యాః భూరిపానంచ =
 దృప్తారిప్రాణవాతామృతలహరీ భూరిపానం, తేన = దృప్తారిప్రాణ
 వాతామృతలహరీ భూరిపానేన.

సమాసములు :

భూలోకస్య :- భూరితిలోకః, = భూలోకః. తస్య = భూలోకస్య.

భుజభుజగయుగమ్ :- భుజగయోః యుగమ్ = భుజగయుగమ్,

భుజావేవ భుజగయుగం = భుజభుజగయుగమ్, తత్ = భుజభుజగయుగమ్.
సాంయుగీనమ్ := సంయుగేశాధు = సాంయుగీనమ్, తత్ = సాంయు
గీనమ్ ।

భావము:

ఓ హరిణాక్షీ ! ఆ ప్రభువు తనకు పంగిన శత్రురాజుల ముఖకమల
ములు వాడబారుటచే నేర్పడిన నలుపువన్నెలనెడి తుమ్మెదల పంక్తులమధ్య
పడుటచే చంద్రులవలె నాచరించు కాలిగోరులు గల్గినట్టివాడు. ఆతని భుజములు
రెండును రెండు సర్పములై గర్వితులైన శత్రువుల ప్రాణవాయువులనెడి
యమృతతరంగములను పానము గావించి బలసి యుద్ధమునకు తగినవై
యున్నవి. అట్టి యాప్రభువు భూలోకమునకే సాటిలేని ప్రభువు. కాన నట్టి
మహాశుభావుని వరింపుము. పాములు గాలిమేతరులుగాన నీతని భుజసర్పములు
శత్రువుల ప్రాణవాయువులను పానము గావించుచున్న వని చెప్పుట యెంతయో
యొప్పియున్నది. ॥౫౩॥

శ్లో. అధ్యాహారః స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్యశేష
స్యాహేర్భూయః ఫణసముచితః కామయష్ఠీనికాయః.
దుగ్ధామబ్ధో ధేర్మునిచులుకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః
కాయవ్యూహః క్వ జగతి న చాగస్త్యదః కీర్తిపూరః?

ప. వి. అధ్యాహారః—స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య — శేషస్య—అహేః — భూయః
ఫణ సముచితః — కామయష్ఠీనికాయః — దుగ్ధామృదేః — మునిచులు
కనత్రాసనాశాభ్యుపాయః — కాయవ్యూహః — క్వ — జగతి — న —
చ — అగస్త్యదః—కీర్తి పూరః.

అర్థము. స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య; స్మరహర = మన్మథుని హరించిన
శివునియొక్క, శిరః = శిరమునందలి, చంద్రశేషస్య=శేషించిన కలా
హూపమైన చంద్రునికి, అధ్యాహారః = శేషించిన పదునైదు కలలను
సింపునదియు, (అనగా నీతని కీర్తి ప్రవాహము స్వర్గమువరకును
వ్యాపించినదని యర్థము.) శేషస్యఅహేః = ఆదిశేషుడను సర్ప

మునకు, భూయః ఫణసముచితః ; భూయః = అధికములైన, అనగా వేయి సంఖ్యగల్గిన, ఫణ = పడగలకు, సముచితః = తగిన, (వేయి పడగలకు వేయి శరీరములుండవలయును గదా) కాయయష్టినికాయః; కాయయష్టి = శరీరదండములయొక్క, నికాయః = సమూహమైనదియు, (అనగా కీర్తిప్రవాహము పాతాళమువరకును వ్యాపించినదని యర్థము.) దుగ్ధామౌధేః = పాలకడిలికి, మునిచులకన త్రాసనాశాభ్యుపాయః; ముని = అగస్త్యమహర్షి గావించిన, చులకన = అరచేతఁ బానముఁజేయుట వలని, త్రాస = భయమును, నాశ = నాశనముచేయుటకు, అభ్యుపాయః = సాధనమైన, కాయవ్యాహః = దేహసమూహము, (అనగా నీతని కీర్తి ప్రవాహము భూమినంతటిని వ్యాపించుటవలన దాని తెల్లఁదనముచే సమస్త జలములు తెల్లఁబడి పాలవలె కానవచ్చుటచే, నిది పాలకడలి నీరు ఇది మరియొక నీరని వివేచన చేయసాధ్యము కాదని యర్థము.) అటు వంటి, అదః కీర్తి పూరః; అదః = ఇతనియొక్క, కీర్తిపూరః = కీర్తి సమూహము, క్వ = ఎచ్చట, నజాగర్తి = ప్రకాశించుటలేదు. అనగా నంతటను ప్రకాశించుచున్నదని యర్థము.

- వి. కీర్తిప్రవాహమంతటను వ్యాపింపకపోయినను, వ్యాపించునట్లు చెప్పుట వలన, అతిశయోక్తి. అది చంద్రశేషాధ్యాహారత్యాదిరూప రూపకోత్తా కితము.

సమానములు :

స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య :- స్మరస్యహరః = స్మరహరః, స్మర హరస్య శిరః = స్మరహరశిరః, స్మరహశిరసి చంద్రః = స్మరహర శిరశ్చంద్రః, స్మరహర శిరశ్చంద్రస్యశేషః = స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషః. తస్య = స్మరహర శిరశ్చంద్రశేషస్య.

భూయఃఫణసముచితః :- భూయాం సశ్చతేఫణాశ్చ = భూయః ఫణాః. భూయఃఫణానాంసముచితః = భూయః ఫణసముచితః.

కాయయష్టినికాయః :- కాయాః యష్ట్య ఇవ = కాయయష్ట్యః, కాయ యష్టినాం నికాయః = కాయయష్టినికాయః.

దుగ్ధామ్బోధేః :- దుగ్ధస్య అమ్బోధిః = దుగ్ధామ్బోధిః, తస్య = దుగ్ధామ్బోధేః।

మునిచులకనత్రాసనా శాఙ్ఖ్యపాయః :- మునినాచులకనం = మునిచులకనం. మునిచులకనాత్ త్రాసః = మునిచులకనత్రాసః, మునిచులకనత్రాసస్యనాశః = మునిచులకనత్రాసనాశః, మునిచులకనత్రాసనాశస్య అభ్యుపాయః = మునిచులకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః ।

కాయవ్యాహః :- కాయానాం వ్యాహః = కాయవ్యాహః

అదః కీర్తిపూరః :- కీర్తేః పూరః = కీర్తి పూరః, అముష్య కీర్తిపూరః = అదః కీర్తిపూరః.

భావము :

ఈ ప్రభువుయొక్క కీర్తి ప్రవాహము శివుని శిరమున కలామాత్రముగ మిగిలిన చంద్రుని పదునైదు కలలను పూరించునట్టిది. కీర్తి తెల్లనిదిగాన, శివుని శిరమున నొక్క కలగానున్న చంద్రునికి తక్కిన పదునైదు కలలను శుక్లపక్షమున సమకూర్చునట్టిదని యర్థము. అట్లే వేయిపడగలతో పాతాలము వఱకును వ్యాపించిన యాదిశేషునికి కావలసిన వేయి శరీరముల సమూహమై యున్నది. అగస్త్యుడు సముద్రమును పానముచేసిన విషయము ప్రసిద్ధముగదా! అందులో పాలకడలి నామహర్షి యరచేతజానము చేయునను భయము దొలంగుటకు నాతని కీర్తి ప్రవాహము సాధన మగుచున్నది. ఏలయనగా నాతని కీర్తి ప్రవాహము ప్రపంచము నంతటిని వ్యాపించి యున్నందువలన విశ్వమందలి యుదకములన్నియు తెల్లబడుటవలన నేది పాలకడలినీరు, ఏది దానికంటె భిన్నమైన సీరు, అని వివేచనచేయ శక్యముగాదుగాన బాలకడలికీ, తన పాలనంతటిని నగస్తులు పానము చేయునను భీతిలేదు. ఇటువంటి యంతసి కీర్తి ప్రవాహము మూడులోకములయందును వ్యాపించినది కాన నంతటి కీర్తిశాలిని నీవు వరించుట యుచితము ॥౫౭॥

శ్లో. రాజ్ఞామస్య శతేన కిం కలయతో హేతిం శతఘ్నికృతం
లక్ష్మైర్లక్షభిదో దృశైవ జయతః పద్మాని పద్మైరలమ్ ।
కర్తుం సర్వపరచ్ఛిదః కిమపి నో శక్యం పరార్థే న వా
తత్సంభ్యాపగమం వినాస్తి నగతిః కాచిద్భతైతద్ద్విషామ్॥

ప. వి. రాజ్ఞామ్ - ఆస్య - శతేన - కిం - కలయతః - హేతిం - శతఘ్నీ-
కృతం - లక్ష్మైః - లక్షభిదః - దృశా - ఏవ-జయతః - పద్మాని -
పద్మైః-అలం-కర్తుం-సర్వపరచ్ఛిదః - కిమ్ - అపి - నో - శక్యం-
పరార్థేన-వా-తత్-సంఖ్యాపగమం-వినా-అస్తి-న-గతిః-కా-చిత్-బత-
ఏతద్విషామ్.

అర్థము. శతఘ్నీం=శతఘ్నియను, హేతిం = ఆయుధమును (నూరు మందిని
చంపునట్టి యాయుధమును) కలయతః = ధరించుచున్న, ఆస్య =
ఈ రాజునకు, రాజ్ఞాం = రాజుయొక్క, శతేన = నూటి సంఖ్యచే,
కిం=ఏమిభయము, (ఏమియు భయము లేదని యర్థము) (వందమందిని
చంపగల యాయుధమును ధరించిన యీ రాజునకు వందశత్రువులచే
నేమిభయమున్నదని యర్థము.) లక్షభిదః; లక్ష=గురిని, (లక్షమందిని)
భిదః=భేదించు నీరాజునకు, రాజ్ఞాం=రాజుయొక్క, లక్ష్మైః=లక్షలచే,
కృతం = చాలును. లక్షమంది రాజులీతనినేమియుఁ చేయఁ జాలరని
యర్థము. వృశై వ=నేత్రముచేతనే, పద్మాని,=కమలములను, (పద్మ
సంఖ్యగల శత్రువులను), జయతః=జయించుచున్న, ఆస్య=ఈరాజునకు,
పద్మైః=పద్మ సంఖ్యగలరాజులతో, అలం = చాలును. (పెక్కెల)
సర్వపరచ్ఛిదః ; సర్వ=సకలురైన, పత=శత్రువులను, భిదః=చంపు
చున్న, ఆస్య = ఈరాజునకు, పరార్థేనవా = పరార్థమును సంఖ్యచేగాని
లేదా, పరార్థేనవా, పర=శత్రువులయొక్క, అర్థేనవా = సగపాలుచే
తగాని, కిమపి = ఏమియు, కర్తుం = చేయుటకు, నోశక్యం=సాధ్యము
గాదు. తత్=అందువలన, బత=కష్టము. ఏతద్విషాం = ఈతనిశత్రువు
లకు, సంఖ్యాపగమం = సంఖ్యతొలగుటను, అనగా నసంఖ్యాకత్వ
మును (లేదా) సంఖ్యాపగమం, సంఖ్య=యుద్ధమునుండి, అపగమం =
తొలగిపోవుటను, వినా = లేక, కాచిత్ = ఒకానొక లేదా, మఱియొక,
గతిః =గతి అనగా త్రోవ, నాస్తి=లేదు.

వి. సంఖ్యాపగమమునందు, శ్లేషచే, అసంఖ్యాకత్వమునందును, యుద్ధమునుండి
తొలగిపోవుటయందును శత్రువుల గతిని వేధము ప్రాప్తమైనది. అది
యొకదానియందు నిచుమింపఁ బడినది కాన పరిసంఖ్యాకత్వము.

సంఖ్యాపగములు :

లక్షభేదః :- లక్ష = లక్షాంతరేతి = లక్షభేదః, తస్య = లక్షభేదః.

సర్వపరచ్ఛిదః :- సర్వేషామేషరాశ్చ = సర్వపరాః, సర్వపరాన్ చిన
ప్రీతి = సర్వపరచ్ఛిదః, తస్య = సర్వపరచ్ఛిదః.

పరార్థేన :- అర్థం పరస్తాత్ = పరార్థమ్, లేదా, పరేషామర్థం = పరా
ర్థమ్, తేన = పరార్థేన.

సంఖ్యాపగమం :- సంఖ్యాయాః అపగమః, సంఖ్యాపగమః. తమ్ =
సంఖ్యాపగమం ।

ఏతద్విషామ్ :- ఏతస్యద్విషః = ఏతద్విషః, తేషాం = ఏతద్విషామ్ ।

భావము :

ఈ రాజు శతఘ్ని యను నాయుధమును ధరించుటవలన నూరుగురు శత్రువులవలన నితనికేమి భయము. శతఘ్ని వందమందిని చంపునుగదా! లక్షను ననగా గురిని చక్కగా గొట్టగల్గిన లేదా, లక్షమందిని చంపగల్గిన యీ రాజునకు లక్ష శత్రువులచే భయమేమియున్నది. తన నేత్రముతోనే వైశాల్యాది గుణముల విషయమున, పద్మమును జయించు నీ రాజునకు, లేదా, తన నేత్రము తోడనే, పద్మసంఖ్యగల శత్రువులను భేదించగల యీ రాజునకు, పద్మసంఖ్యగల శత్రువులచేనేమి భయము. సకలశత్రువులను సహరించునట్టి ఈరాజునకు పరార్థసంఖ్యగల రాజులతో నేమిభయములేదా శత్రువుల సగపాలుతో నేమిభయము. ఇట్లు, శతఘ్నితో వంద మందిని, లక్షలతో లక్షమందిని, నేత్ర మను పద్మముచే, పద్మసంఖ్యగల శత్రువులను సకలురను సహరించునట్టి వీనికి చందలు లక్షలు, పద్మ సంఖ్య, పరార్థసంఖ్య గల శత్రువులతోనేమి భయము. కాన నితని శత్రువులకు సంఖ్యా పగము మాత్రమే గతి. అనగా సంఖ్య లేక యుద్ధరంగమున నసంఖ్యాకముగా నుండుటయో లేదా సంఖ్యనుండి తొలగిపోవుటయో గతి యగుచున్నది. ॥58॥

శ్లో. వయస్యయాఽఽకూతపిదా దమస్వసుః

స్మితం పితత్యాఽభిదధేఽథ భావతి ।

ఇతః పరేషామపి పశ్వ యాచతాం

భిషన్ముభేన స్మనివేదినత్వరామ్ ॥

ప. వి. కృతా-అత్ర-దేవీ-వచనాధికారిణీ-త్వదుత్తరం-దాసి-దదాసి-కా-సతీ-
ఇతి-ఈరిణః-తన్నపపారిపార్శ్వకాన్-స్వభర్తుః-ఏవ-భ్రుకుటిః-స్య
వర్తయత్.

అర్థము. హేదాసి! = ఓసి పరిచారికా! అత్ర = ఈ స్వయంవరమందు, దేవీ =
సరస్వతీదేవి, వచనాధికారిణీ; వచన = రాజుల వర్ణనయందు, అధికారిణీ =
అధికారముగలదిగా, కృతా = చేయబడినది. త్వం = నీవు, కా = ఎవ్వతెవుగా,
సతీ = అగుచు, (ఎవ్వరిచే ప్రేరేపింపబడినదానవై) (అసతీ = జారిణి
వైన, కాత్వమ్ = నీవెవ్వతెవు), ఉత్తరం = సమాధానమును, దదాసి =
ఇచ్చుచున్నావు. ఇతి = ఇట్లు, ఈరిణః = చెప్పుచున్న, తన్నపపారి
పార్శ్వకాన్; తన్నప = ఆ రాజుయొక్క, పారిపార్శ్వకాన్ = భృత్యు
లను, స్వభర్తురేవ = తమ పాలకుని యొక్కయే, భ్రుకుటిః = బొమ
ముడి, న్యవర్తయత్ = మఱిల్చినది.

సమాసములు :

వచనాధికారిణీ :- అధికారః అస్యాః అస్తీతీతి = అధికారిణీ, వచనే
అధికారిణీ = వచనాధికారిణీ.

తన్నపపారిపార్శ్వకాన్ :- సచాసౌన్యపశ్చ = తన్నపః. పారిపార్శ్వం
వర్తంత ఇతి = పారిపార్శ్వకాః, తాన్ = పారిపార్శ్వకాన్.

స్వభర్తుః :- స్వస్మభర్తా = స్వభర్తా, తస్య = స్వభర్తుః.

భావము :

ఓదాసి! ఈ స్వయంవరమునందు రాజులను వర్ణించుట యందు సరస్వతీ
దేవి నియమింపబడినది. కాన నీవెవ్వతవై బదులు చెప్పుచున్నావు. కులటవైన
నీవెవ్వతెవు? ఇట్లు సేవకులు పలుకుచుండగా వారిని ప్రభువు తన బొమముడి
పాటు చేత వారించెను. ॥౬౦॥

శ్లో. ధరాధిరాజం నిజగాద భారతీ

తత్సమ్మ భేషద్వలితాజ్ఞసూచితమ్।

దమస్వసారం ప్రతి సారవత్తరం

కులేన శీలేన చ రాజసూచితమ్॥

ప. వి. ధరాధిరాజం-నిజగాద-భారతీ-తత్సమ్మభేషద్వలితాజ్ఞసూచితం-దమస్వ
సారం-ప్రతి-సారవత్తరం-కులేన-శీలేన-చ-రాజసు-ఉచితమ్.

అర్థము. భారతీ = సరస్వతీదేవి, కులేన = వంశ గౌరవము చేతను, శీలేనచ =
మంచినడవడికచేతను, రాజసు = రాజులయందు, ఉచితం = తగినట్టి
దియు, సారవత్తరం = మిక్కిలి సారము గల్గినదియు ననగా మిక్కిలి
శ్రేష్ఠమైనదియును, తత్సమ్మభేషద్వలితాజ్ఞసూచితం; తత్ = వర్ణింపఁ
దగిన రాజు యొక్క, సమ్మఖ = ఎదుటి, ఈషత్ = కొంచెము,
వతిత = త్రిప్పఁబడిన, అంగ = దేహముచే, సూచితం = సూచింపఁ
బడిన, ధరాధిరాజం = రాజునుఁ గూర్చి చూపించి, దమస్వసారం =
దమయన్నినిఁ గుఱించి, నిజగాద = చెప్పెను.

సమాసములు :

ధరాధిరాజం:- ధరాయాః అధిరాజః = ధరాధిరాజః, తమ్ = ధరాధి
రాజం.

తత్సమ్మభేషద్వలితాజ్ఞసూచితమ్:- తస్యసమ్మఖంయథాతథాఈ షద్వ
లితం = తత్సమ్మభేషద్వలితాజ్ఞం, తత్సమ్మభేషద్వలిలాజ్ఞేనసూచితం,
తత్సమ్మభేషద్వలితాజ్ఞసూచితః, తమ్ = తత్సమ్మభేషద్వలిలాజ్ఞసూచితమ్
దమస్వసారం:- దమస్వస్వసా = దమస్వసా, తాం = దమస్వసారం.

సారవత్తరం:- సారఃఅస్యఅస్తీతి = సారవాన్, అత్యంతంసారవాన్ =
సారవత్తరః, తమ్ = సారవత్తరమ్-

భావము :

సరస్వతీదేవి; వంశగౌరవముచేతను, మంచి నడవడికచేతను రాజుల
మధ్యయోగ్యుడై, శ్రేష్ఠుడైన యొక రాజువంకకు శరీరమునుఁ ద్రిప్పి, దానిచే
సూచింపఁబడిన యారాజునుఁ గూర్చి దమయంతికిఁ చెప్పినది॥౬౦॥

శ్లో. కుతః కృతైవం నవలోకమాగతం
ప్రతి ప్రతిజ్ఞానవలోకనాయ వాం.
అపీయమేనం మిథిలాపురన్దరం
సిపీయ దృష్టిః శిథిలాస్తు తే వరమ్॥

ప. వి. కుతః-కృతా-ఏవం-నవలోకమ్-ఆగతం-ప్రతి-ప్రతిజ్ఞానవలోకనాయ-
వామ్=అపి-ఇయమ్-ఏనం- మిథిలాపురన్దరం-నిపీయ-దృష్టిః-శిథిలా-
అస్తు-తే-వరమ్.

అర్థము. హేభైమి! = ఓదమయనీ!, ఆగతం = స్వయంవరమునకై విచ్చేసిన,
నవలోకం = క్రొత్తజనమునుగూర్చి, ఏవం = ఈకన(బడినవిధముగా,
అనవలోకనాయవా = చూడకయుండుటకై, కుతః = ఏకారణమువలన
ప్రతిజ్ఞా = ప్రతిజ్ఞ, కృతా = చేయబడినది? ఇదియు క్తముకాదనిభావము.
(భవతు = కానిమ్ము), ఏనం = ఎదుటనున్న, మిథిలాపురన్దరమపి =
మిథిలయొక్కప్రభువునుగూడ, నిపీయ = చక్కగా(జూచి, తే =
నీయొక్క, ఇయం = ఈ, దృష్టిః = దృష్టి, శిథిలా = శిథిలమైనదిగా,
(ఆధారరహితమైనదిగా) అస్తు = కానిమ్ము, వరం = (ఇట్లైనను
శ్రేష్ఠము.)

సమాసములు :

నవలోకమ్:- నవశ్చాసౌలోకశ్చ=నవలోకః, తమ్=నవలోకమ్.

అనవలోకనాయ:- నఅవలోకనమ్ = అనవలోకనమ్, తస్మై = అనవ
లోకనాయ.

మిథిలాపురన్దరం :- మిథిలాయాఃపురన్దరః = మిథిలాపురన్దరః, తమ్ =
మిథిలాపురన్దరమ్.

భావము :

ఓ దమయనీ ! క్రొత్తగా విచ్చేసిన జనమునుఁ జూడనని ప్రతిజ్ఞనేల
చేసితివి ? ఇది యుక్తముగాదు. ఈ మిథిలాప్రభువునుఁ జూడుము. నీకాదరము
లేనిచో తర్వాతమానుకొనుము. ఒక వస్తువునుఁ జూడకవదలుట కంటెను,
జక్కగాఁజూచివదలుట యుక్తము.॥౬౨॥

శ్లో. న పాహి పాహితి యదబ్రవీరముం

మదోష్ఠ! తేనైవమభూదితి క్రుధా।

రణక్షితావస్య విరోధిమూర్ధభి

ర్విదశ్య దన్తైర్నిజమోష్ఠమాస్యతే॥

ప. వి. న-పాహి-పాహి-ఇతి -యత్-అబ్రవీత్-అముం- మదోష్ఠ-తేన- ఏవమ్-
అభూత్-ఇతి-క్రుధా-రణక్షితౌ-అస్య- విరోధిమూర్ధభిః-విదశ్య-దన్తైః-
నిజమ్-ఓష్ఠమ్-ఆస్యతే.

అర్థము. హేమదోష్ఠ = ఓనాపెదవీ! యత్ = ఎందువలన, పాహి, పాహీతి =
కావుము, కావుమని, అముం = ఈరాజును, నాబ్రవీః = దురంహకారముచే
చెప్పకపోతివి. తేన = అట్లుచెప్పకపోవుటచే, ఏవం = ఇటువంటిదశ,
అభూత్ = నాకేర్పడినది. ఇతి = ఆకారణములన, క్రుధా = కోపముచే,
రణక్షితౌ = యుద్ధభూమియందు, అస్య = ఇతనియొక్క, విరోధి
మూర్ధభిః = శత్రువులతలలచే, దన్తైః = దంతములతో నిజం = తమ
దై న, ఓష్ఠం = పెదవిని, విదశ్య = కఱచి, ఆస్యతే = ఉండబడుట.

వి : పెదవిని దంతములతో కఱచి శత్రు శిరములు యుద్ధరంగమునఁ బడి
యున్నవి. పెదవిని దంతములతోఁ కఱచుటకు 'పాహి పాహి' యని
పెదవి చెప్పకపోవుట హేతువు కాకపోయినను, హేతువుగాఁ జెప్పుటవలన
హేతుాత్మేక్ష. వ్యజ్ఞాకమునుఁ బ్రయోగించనందువలన గమ్యోత్పేక్ష.

సమాసములు :

మదోష్ఠః- మమఓష్ఠః = మదోష్ఠః , తస్య సంబుద్ధిః = మదోష్ఠ .

రణక్షితౌ:- రణస్యక్షితిః = రణక్షితిః, తస్యాం=రణక్షితౌ,

విరోధిమూర్ధభిః :- విరోధినాంమూర్ధానః = విరోధిమూర్ధానః, తైః=
విరోధిమూర్ధభిః .

భావము :

ఓ నాపెదవీ ! నీవు “పాహి, పాహి” అనగా కావుము, కావుము, అని
యీరాజునుం బ్రార్థింప నందు వలన నిచ్చు శత్రువుల తలలు, దంతములతో
కఱచి నీకు తగిన దంతమును విధించినవి. ఏలయనగా-“పాహి పాహి” అను
పదములలో మొదటి పదము పకారము, ‘ఉపూపద్మానీయానా మోష్ఠౌ’యను
వ్యాకరణవచనముచే, పెదవి యాపకారమునకు తృత్తి స్థానము. కాన పెదవి
పకారాది యగు “పాహి పాహి” పదముల సుచ్చరించ నందు వలన నీ రాజు
యొక్క కోపమునకు గుఱియైచుదై యుద్ధమున, “పాహి పాహి” యని తన్ను

వేడక, దురహంకారమును వహించిన రాజులను వధించినపుడు వారితలలు నేలపైఁ బడుచు దంతములతో పెదవిని కఱచుచుండినవి. సహజముగా చనిపోయినపుడు మృతులు తమ దంతములతో పెదవులను కఱచుదురు. ఇచ్చట నావిధముగా దంతములతోఁ బెదవిని కఱచి శత్రువుల శిరములు నేలపైఁ బడినవి. “పాహి పాహి” యనియారాజును శత్రువుల పెదవులు శరణు వేడనందువలన నాదురహంకారపూరితములగు పెదవులను దంతములు కఱచి తగినదండమును విధించినట్లు ఆ దృశ్యము కానవచ్చుచున్నదని భావము ||౬౩||

శ్లో. భుజేఽపసర్పత్యపి దక్షిణే గుణం
సహేషుణాఽఽదాయ పురఃప్రసర్పిణే।
ధనుః పరీరమ్భమివాస్య సమ్మదా
న్మహాహవే దిత్సతి వామబాహవే॥

64

ప. వి. భుజే-అపసర్పతి-అపి-దక్షిణే-గుణం-సహ-ఇషుణా-ఆదాయ-పురః-ప్రసర్పిణే-ధనుః-పరీరమ్భమ్-ఇవ-అస్య-సమ్మదాత్-మహాహవే-దిత్సతి-వామబాహవే.

అర్థము. మహాహవే = గొప్పయుద్ధము నందు, అస్య = ఈరాజునకు, ధనుః = ధనుస్సు, దక్షిణే = కుడిదైన (దక్షిణ్యముగల, అనగా ననుకూలమైన) భుజే = హస్తము, ఇషుణాసహ = అమ్ముతోఁగూడ, గుణం = అల్లెత్రాటిని, ఆదాయ = తీసుకొని, అపసర్పతి = తొలఁగగా, అనగా చెవుల వెనుక భాగమునకుఁ బోగా, (యుద్ధరంగమునుండి పలాయనము జేయగా), పురః = (అల్లెత్రాటి సహాయత లేకపోయినను) ముందుకు పోవుచున్నట్టి, అనగా శత్రువుల సమ్మఖమునకుఁ బోవుచున్నట్టి, వామబాహవే = ఎడమచేతికిని (ప్రతికూల హస్తమునకును). సమ్మదాత్ = శత్రువుల నాశనమునకై యుద్ధరంగమున ముందుకుపోవలయునను సంతోషము వలన, పరీరమ్భం = ఆల్లింగనమును, దిత్సతీవ = ఇవ్వఁగోరినదో యను నట్లున్నది. తటస్థమైనవ్యక్తి తనకనుకూలమైన వాడైనను యుద్ధమాడ వచ్చినవాఁడు తన జనమునుదీసుకొని యుద్ధమునుండి పలాయతుఁడు కాగా, యుద్ధమాడుటకు ముందుకుఁ బోవుచున్నవ్యక్తి తనకు ప్రతికూలుఁ

దై నను నతడు నమర్థుడని భావించి సంతోషముతో నాతనిని గొగలించు కొనును ఇచ్చట నెడమ చేతనున్న ధనుస్సును కుడిచేతితో చెవులకొనల వరకును లాగగా నెడమ చేతియందు, ధనుస్సుయొక్క రెండుకొనలును వంగును. అదియే యిటనాలింగనముగా నుత్తేక్షింపఁబడినది. జయార్థులు తమ కనుకూలుఁడైనను పిటికి వాడయినచో నాతనిని లెక్కింపరు. అట్లే వారు తమ ప్రతికూలుఁడైనను దైర్యశాలియగు శూరుడైన, లెక్కింతురు.

వి. రాజు ధనుస్సుతో వామహస్తమునకు నాలిజ్జన మీయక పోయినను నిచ్చినట్లు చెప్పుట వలన నుత్తేక్ష.

సమాసములు :

పురఃప్రసర్పిణీ :- పురః ప్రసర్పతీతి = పురఃప్రసర్పి, తస్మై = పురః ప్రసర్పిణీ.

మహాహవే :- మహాంశ్చాసౌ ఆహవశ్చ = హాహాహవః. తస్మిన్ = మహా హవే.

వామబాహవే :- వామశ్చాసౌ బాహుశ్చ = వామబాహుః, తస్మై = వామ బాహవే.

భావము :

గొప్పయుద్ధముల యందు నీరాజు యొక్కవిల్లు, కుడిచేతను నెడమ చేతను వాలునట్టితీరు, ఇట వర్ణింపఁ బడియున్నది. రణరంగమున రాజు యొక్కవిల్లు; దక్షిణమైనదియు (దాక్షిణ్యముగలదియు) (కుడిదైనదియు) (ననుకూలమైనదియు) నై నహస్తము, బాణముతోడ నల్లెత్రాడును (దీసికొని వెనుకభాగమునకురాగా (యుద్ధమునుండి పలాయనమును జేయగా) (పురోగామియై) యుద్ధమునకు ముందునడచినదై గుణము (అల్లెత్రాడు) సహాయములేక పోయినను శత్రువునెదుర్కొనునట్టి వామహస్తమునందు (ఎడమచేతిని) (ప్రతికూలహస్తమునకును) శత్రువునెదుర్కొనుటవలని సంతోషమువలన నభినందనచిహ్నముగా గొగలింపునిచ్చుచున్నది. అనగా - దక్షిణహస్తము దాక్షిణ్యాదిగుణములు గల్గినందువలన సరళమును ననుకూలముగానున్న దైనను కుడిచేయి ధనుస్సును లాగునపుడు, బాణముతోనల్లె త్రాటిని వెనుకకు లాగుకొని యుద్ధరంగమునుండి

పలాయనము చేయుచున్నదాని వలెనున్నది. కావున దక్షిణహస్తమెంతఅనుకూలమైనను పిటికివానివలె బాణముతోడను నల్లెత్తాటి తోడను వెనుకకు యుద్ధము నుండి పలాయనము చేయునట్లున్నది. ఎడమచేయివామమైనను (ఎడమదైనను) (ప్రతికూలమైనను,) గుణసహాయము (అల్లెత్తాటిసహాయము) (అర్హతాదిగుణములసహాయము) లేనిదైనను నుత్సాహధైర్యములు గల్గిత్రు వినాశమునకైరణస్థలియందు ముందుకు సురుకుచుండుటచే నది యభినందనీయమైనది. కాన దానికి రాజచాపము కొగలింపునిచ్చునట్లు కానవచ్చుచున్నది. లోకమున, ననుకూలుడైనన, పిటికియైరచో నాతనిని వీరులులెక్కింపరు. ప్రతికూలుడైనను వీరుడగచో నాతనిని వీరులు గౌరవింతురు. అనగా నిటకుడిచేయి (దక్షిణమైనందువలన) (దాక్షిణ్యముకల్గినందువలన) ననుకూలమైనను ధనస్సును లాగునపుడు బాణముతోడను, అల్లెత్తాటితోడను వెనుకకు వచ్చినదిగాన నదిపిటికిగా భావింపబడినది. ఎడమచేయి వామమైనందువలన, ప్రతికూలత గల్గినను, ధనస్సులాగునపుడది ముందునకుపోయి శత్రువు నెమర్కొనుట కుచితమైన ధైర్యోత్సాహములనుగనుబఱచినదిగాన నభినందన పాత్రమై ధనస్సు వలని యాలిజ్జనమునుబొందినది ॥౬౪॥

శ్లో. అస్యోర్విరమణస్య పార్వణవిధుర్దైవరాజ్యసజ్జం యశః
సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వపర్వతసితశ్రీగర్వనిర్వాసి యత్.
తత్ కమ్బప్రతిబింబితం కిమ్? శరత్పర్వన్యరాజ్యశ్రియః
పర్యాయః కిమ్? దుగ్ధసింధుపయసాంసర్వానువాదః కిమ్॥

ప. వి అస్య-ఉర్విరమణస్య -పార్వణవిధుర్దైవరాజ్యసజ్జం-యశః-సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వ పర్వతసితశ్రీ గర్వనిర్వాసి-యత్-తత్-కమ్బ ప్రతిబింబితం-కిమ్-ఉ-శరత్పర్వన్యరాజ్యశ్రియః - పర్యాయః-కిమ్-ఉ - దుగ్ధసింధు పయసాం- సర్వానువాదః-కిమ్-ఉ.

అర్థము. అస్య = ఈ, ఉర్విరమణస్య=రాజునకు సంబంధించిన, పార్వణ విధుర్దైవరాజ్యసజ్జం;పార్వణవిధు=పున్నమ చంద్రునియొక్క,దైవరాజ్య=రెండురాజులకు సంబంధించిన కార్యము, అనగా రెండు చంద్రులకు సంబంధించిన త్రైలోదనమునందు, సజ్జం=సిద్ధమైనదియు, సర్వాఙ్గోజ్జ్వల

శర్వ పర్వత సితశ్రీ గర్వనిర్వాసి; సర్వాఙ్గ=సర్వావయవములయందు, ఉజ్జ్వల=మిక్కిలి ప్రకాశించు, శర్వపర్వత=శివుని పర్వతమైన కైలాసము యొక్క, సితశ్రీ=తెలుపు కాంతియొక్క గర్వ=అహంకారమును, నిర్వాసి=తొలగించునట్టి, యత్=ఏ, యశః=కీర్తిగలదో, తత్-అది, కమ్బుప్రతిబిम्బితం కిము;కమ్బు=శంఖములయొక్క, ప్రతిబిమ్బితం, కిము=ప్రతిబింబమాయేమి? లేదా శరత్పర్వస్మరాజిశ్రియః; శరత్పర్వస్మ శరత్కాలపు మేఘములయొక్క, రాజి=వరుసయొక్క, శ్రియః=శోభకు, పర్యాయః కిము=నామాంతర మాయేమి. దుగ్ధసిన్ధు పయసాం; దుగ్ధసిన్ధు=పాలకడలియొక్క పయసాం=పాలకు, సర్వానువాదః కిము=అంతటికిని పునరుక్తియాయేమి?

వి. ఆభూపతియొక్క యశస్సును శంఖముల ప్రతిబింబముగను, శరత్కాలపు మేఘములయొక్క శోభకు నామాంతరముగను, పాలకడలి పాలకంతటినికి పునరుక్తిగను భావించుటవలన, మూఱుఉత్రేక్షలు. ఈమూటికిని సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

ఉర్వీరమణస్యః- ఉర్వ్యాఃరమణః = ఉర్వీరమణః, తస్య = ఉర్వీరమణస్య,

పార్వణవిధుర్వైరాజ్యసజ్జమ్:- పర్వణిభవః = పార్వణః, పార్వణాచసౌ విధుశ్చ = పార్వణవిధుః, ద్వయోఃరాజ్ఞోరిదంరాజ్యం = ద్వైరాజ్యం, పార్వణవిధోఃద్వైరాజ్యం = పార్వణవిధుర్వైరాజ్యం. పార్వణవిధుర్వైరాజ్యేసజ్జం, పార్వణవిధుర్వైరాజ్యసజ్జం॥

సర్వాఙ్గోజ్జ్వల శర్వపర్వతసితశ్రీ గర్వనిర్వాసి:-

సర్వాణిచతాని అఙ్గానిచ= సర్వాఙ్గాణి, సర్వాజ్నేషు ఉజ్జ్వలా=సర్వాఙ్గోజ్జ్వలా, శర్వస్య పర్వతః = శర్వపర్వతః, సితాచసాశ్రీశ్చ = సితశ్రీః, శర్వ పర్వతస్యసితశ్రీ = శర్వపర్వతసితశ్రీః, సర్వాఙ్గోజ్జ్వలా చసా శర్వపర్వతసితశ్రీశ్చ=సర్వాఙ్గోజ్జ్వల శర్వపర్వత సితశ్రీః, సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వ పర్వతసితశ్రియః గర్వః= సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వ పర్వత సిత

శ్రీగర్వః , సర్వాజ్ఞోజ్జ్వల శర్వ పర్వతసితశ్రీగర్వం నిర్వాసయతీతి =
సర్వాజ్ఞోజ్జ్వల శర్వపర్వతసితశ్రీ గర్వనిర్వాసి.

కమ్బప్రతిబిम्బితమ్ :- కమ్బానాంప్రతిబిమ్బితమ్ = కమ్బప్రతిబిమ్బితమ్.

శరత్పర్వస్మరాజిశ్రియః :- శరదాంపర్వన్యః = శరత్పర్వన్యః, శరత్పర్వన్య
నాగజః = శరత్పర్వస్మరాజిః, శరత్పర్వస్మరాజేశ్రీః = శరత్పర్వస్మరాజిశ్రీః,
తస్మాః = శరత్పర్వస్మరాజిశ్రియః.

దుగ్ధసింధుపయసామ్ :- దుగ్ధస్యసింధుః = దుగ్ధసింధుః, దుగ్ధసింధోః
పయాంసి = దుగ్ధసింధుపయాంసి, తేషాం = దుగ్ధసింధుపయసామ్.

భావము :

ఈ రాజుయొక్క కీర్తిపున్నమచంద్రుని రెండు రాజ్యములచే నిర్మితమైనది. అనగా నిలువరి చంద్రులచే నాకీర్తి నిర్మితమని భావము. శరీరమంతటను ప్రకాశించు కైలాసపర్వతమునకు “తానేయందఱికంటెను తెలుపు” అను గర్వమును నా కీర్తి తొలగించును. అట్టికీర్తి, శంఖములకు ప్రతిబింబమాయేమి? లేక శరత్కాలపుమేమాలా శోభకు నామాంతరమాయేమి? లేదాపాలకదలిపాలకు పునరుక్తియాయేమి? అనగా నా కీర్తిశంఖమాలవలెను, శరత్కాలపుమేఘపంక్తివలెను, పాలసముద్రపుపాల వలెను (దెల్లగా నున్నదని యాశయము ||౬౫||

శ్లో. నిశ్చింశత్రుబితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటావట

స్థానస్థాయకమాక్తికోక్కరకిరః కైరస్యనాయంకరః।

ఉన్నీతశ్చతురజ్జనైన్యసమరత్వజ్జతురజ్జక్షర

క్షణ్ణాసు క్షితిషు క్షిపన్నిత యశః క్షోణీజబీజప్రజమ్॥ 66

ప. వి. నిశ్చింశత్రుబితారివారణ ఘటాకుమ్భాస్థికూటావట స్థానస్థాయక
మాక్తికోక్కరకిరః - కైః - అస్య - న - అయం - కరః - ఉన్నీతః - చతురజ్జ
నైన్యసమరత్వజ్జతురజ్జక్షురక్షణ్ణాసు - క్షితిషు - క్షిపన్ - ఇవ - యశః - క్షోణీజ
బీజప్రజమ్,

అర్థము. నిశ్చింత్రుజితారివారణ ఘటాకుమ్భాస్థికూటావట స్థానస్థాయుకమౌక్తి
 కోత్కరకిరః; నిశ్చింశ = ముప్పదియంగుళములను మించినపొడవు
 గల ఖడ్గముచే, త్రుజిత = తెగఁగొట్టఁబడిన, అరి = శత్రువులయొక్క,
 వారణ = ఏనుగుయొక్క, ఘటా = సమూహముయొక్క, కుంభ =
 కుంభస్థలములయందలి, అస్థికూట = ఎముకల సమూహముయొక్క,
 అవటస్థాన = గుంతలయందు, స్థాయుక = నిలిచిన, మౌక్తిక = ముత్య
 ములయొక్క, ఉత్కర = సమూహమును, కిరః = వెదఁజల్లునట్టి,
 అస్య = ఈరాజుయొక్క, అయం = ఈ, కరః = హస్తము,
 చతురజ్ఞ సైన్యసమరత్వజ్ఞతురజ్ఞతురక్షుణ్ణాసు ; చతురజ్ఞ =
 ఏనుగులుమున్నగు నాలుగువిధములైన, సైన్య = సైన్యముల
 యొక్క, సమర = యుద్ధములయందు, త్వజ్ఞత్ = సంపరించుచున్న,
 తురజ్ఞ = గుఱ్ఱములయొక్క, తుర = గిట్టలచే, క్షుణ్ణాసు = త్రొక్కఁ
 బడిన, క్షితిషు = భూములయందు, యశఃక్షోణీజబీజవ్రజమ్; యశః =
 కీర్తియనెడి, క్షోణీజ = వృక్షమునకు, బీజవ్రజం = విత్తనములసమూ
 హమును, క్షిపన్నివ = వెదఁజల్లుచున్నదోయన్నట్లు, స్థితః = ఉన్నదై,
 కైః = ఎవరిచే, నఉన్నితః = ఉహింపఁబడలేదు.

వి. ఏనుగకుంభ స్థలమందలి ముత్యములు తెల్లనివిగను చిన్నవిగను నుండుట
 వలన చెట్టువిత్తనముల వలెనుండును కానవానిని వృక్షబీజములుగను
 త్రేక్షించుట వలన నుత్రేక్ష. అవిరణ భూమియందు పడుటను వర్షసతన
 ముగా భావించుట వలన నిదియు నుత్రేక్ష. ఇట్లురెండు ఉత్రేక్షలు.

సమాసములు :

నిశ్చింశత్రుజితారివారణఘటా కుమ్భాస్థికూటావటస్థానస్థాయుక మౌక్తి
 కోత్కరకిరః :- నిర్గతః త్రింశతోఽఙ్గులిభ్యః = నిశ్చింశః, నిశ్చింశేన
 త్రుజితాః = నిశ్చింశత్రుజితాః, అరిణాంవారణాః = అరివారణాః, అరివార
 ణానాంఘటాః = అరివారణఘటాః, అరివారణఘటానాంకుమ్భాః = అరివార
 ఘటాకుమ్భాః, నిశ్చింశత్రుజితాశ్చతే, అరివారణఘటాకుమ్భాశ్చ = నిశ్చిం
 శత్రుజితారివారణఘటాకుమ్భాః, నిశ్చింశత్రుజితారివారణఘటాకుమ్భేషు
 అస్థికూటాని = నిశ్చింశత్రుజితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటాని, నిశ్చింశ

త్రుటితారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానాని = నిశ్చింశత్రుటి
 తారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానాని, నిశ్చింశత్రుటితారివారణ
 ఘటాకుంభాస్థికూటావటస్థానైష స్థాయుకాః = నిశ్చింశత్రుటితారివారణ
 ఘటాకుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుకాః, మౌక్తికానాముత్కరాః = మౌక్తి
 కోత్కరాః, నిశ్చింశత్రుటితారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయు
 కాశ్చతే మౌక్తికోత్కరాశ్చ = నిశ్చింశత్రుటితారివారణఘటా కుంభాస్థికూ
 టావటస్థానస్థాయుక మౌక్తికోత్కరాః. నిశ్చింశత్రుటి తారివారణఘటా
 కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుక మౌక్తికోత్కరాన్ కిరంతీతి = నిశ్చింశత్రు
 టితారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుక మౌక్తికోత్కరకిరః।
 చతుర్జస్యైన్యసమరత్వంజతురజ్జతురక్షుణ్ణాసుః - చత్వారి అజ్ఞానియేషాం
 తాని = చతురజ్ఞాని, చతురజ్ఞానిచతానిసైన్యానిచ = చతురజ్జస్యైన్యాని, చతు
 రజ్జస్యైన్యానాంసమరాః = చతురజ్జస్యైన్యసమరాః, చతురజ్జస్యైన్యసమరేషుత్వ
 జ్జన్యః = చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జన్యః. చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జన్యశ్చతే
 తురజ్ఞాశ్చ = చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జతురజ్ఞాః, చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జ
 తురజ్ఞాణాం త్షురాః = చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జతురజ్జక్షురాః, చతురజ్జ
 సైన్యసమరత్వజ్జతురజ్జక్షురైః త్షుణ్ణాః = చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జతురజ్జ
 త్షురక్షుణ్ణాః, తాసు = చతురజ్జస్యైన్యసమరత్వజ్జతురజ్జక్షురక్షుణ్ణాసు।
 యశఃక్షోణీజబీజవ్రజమ్ - క్షోణ్యాం జాయత ఇతి = క్షోణీజః, బీజానాం
 వ్రజః = బీజవ్రజః, యశఃక్షోణీజస్యబీజవ్రజః = యశః క్షోణీజబీజవ్రజః,
 తమ్ = యశఃక్షోణీజబీజవ్రజమ్।

భావము :

ముప్పదియంగుళములకు మించిన నిశ్చింశమను ఖడ్గముచే, శత్రురాజుల
 కు సంబంధించిన గజసమూహముల కుంభస్థలములను ఖండింపగా నా కుంభ
 స్థలమందలి యస్థి సమూహముల గుంటలయందున్న ముత్తైముల సమూహముల
 ను వెదఁజల్లెడి యా తేని హస్తము, గజరథ తురగపదాతు లనెడి చతురజ్జబల
 ముతోఁ గూడిన యుద్ధములయందు సంచరించునట్టి గుఱ్ఱముల గిట్టలచే నలుగు
 సట్లు త్రొక్కఁబడిన భూములయందు కీర్తి వృక్షపు విత్తనముల సమూహమును
 వెదఁజల్లుచున్నట్లు ఎవ్వరిచే నూహింపబడదు? అందఱి చేతను నూహింపఁబడును.

అనగా నా రాజుయొక్క హస్తము, ఖడ్గముచే శత్రుగజముల కుమ్మరిస్థలముల
తెగగొట్టి యందలి మత్తెములను యశో వృక్షములకు విత్తనములుగా గుట్టముల
గిట్టించే ప్రొక్కబడి పనులు గావింపబడిన కవన శ్లేతముల యందు వెద
జల్లుచున్నదిని యాశయము. ||౩౩||

శ్లో అర్థిభ్రంశబహూభవత్ ఫలభరవ్యాజేన కుజ్ఞాయితః
సత్యస్మిన్నతిదానభాజి కథమప్యాస్తాం స కల్పద్రుమః.
ఆస్తే నిర్వ్యయరత్నసమ్పదుదయోదగ్రః కథం యాచక
శ్రేణీవర్జనదుర్యశోనిబిడితప్రీడస్తు రత్నాచలః॥ 67

ప. వి. అర్థిభ్రంశబహూభవత్ ఫలభరవ్యాజేన-కుజ్ఞాయితః-సతి-అస్మిన్-అతిదా
నభాజి-కథమ్-అపి-ఆస్తాం-సః-కల్పద్రుమః-ఆస్తే-నిర్వ్యయరత్నసమ్ప
దుదయోదగ్రః-కథం - యాచకశ్రేణీవర్జనదుర్యశోనిబిడితప్రీడః-తు -
రత్నాచలః.

అర్థము. అస్మిన్=ఈరాజు, అతిదానభాజి=అధికదానములను జేయుటయందు
సమర్థుడుగాగా, సః=ప్రసిద్ధమైన, కల్పద్రుమః=మనస్సుతో కల్పించిన
యర్థములనొసంగెడి కల్పవృక్షము, అర్థిభ్రంశబహూభవత్ ఫలభరవ్యాజేన,
అర్థిభ్రంశ = యాచకులు లేనందువలన, బహూభవత్=పెరిగిపోయిన,
ఫలభర=ఫలసమూహముయొక్క, వ్యాజేన=నెపముచే, కుజ్ఞాయితస్సన్
=కుఱచదనమును బొందినదై (వాస్తవమున లజ్జచే సంకోచించినదై)
కథమపి=మిక్కిలి ప్రయాసతో, ఆస్తాం = ఉండునుగాత. కిన్తు=కాని,
నిర్వ్యయరత్నసమ్పదుదయోదగ్రః; నిర్వ్యయ=వ్యయమునొందని, రత్న
సమ్పదుదయోదగ్రః; రత్నసంపత్=రత్నసంపదలయొక్క, ఉదయ=
ఆవిర్భావముచే, ఉదగ్రః=ఉన్నతత్వమును బొందిన, రత్నాచలస్తు=
రోహణగిరియో, యాచకశ్రేణీ వర్జనదుర్యశోనిబిడితప్రీడః; యాచకశ్రేణీ
=యాచకపంక్తి చేత, వర్జన=వదలిలేయుటవలన, గల్గిన, దుర్యశః=
అపకిర్తిచే, నిబిడిత=ఘనమైన, ప్రీడః=సిగ్గుగలదై, కథమ్=ఎట్లు,
ఆస్తే=ఉన్నది. రోహణపర్వతము ఉన్నతముగా నుండుటవలన నంద
ఱికిని కానపచ్చుటచే, లజ్జవలన మఱుగు పరచుకొను నుపాయము లేక

యొక్కచే కల్పవృక్షమంత ఎత్తుగా నుండనందు వలన వానికి లజ్జవలన ముఱుసపఱచుకొన వలసిన బాధ తక్కువయని యర్థము.

2. పచ్చట వృక్షమునకు, పర్వతమునకు, లజ్జతోటి సమ్బంధము లేకపోయినను, సమ్బంధమునుఁ జెప్పుటవలన సమ్బంధాతిశయోక్తి.

సమానములు :

అర్థిభ్రంశబహుభవత్ఫల భరవ్యాజేన :- అర్థినాంభ్రంశః=అర్థిభ్రంశః, అబహుః=బహుఃసమ్పద్యమానః=బహుభవన్, ఫలానాంభరః=ఫలభరః. బహుభవంశ్చసౌఫలభరశ్చ=బహుభవత్ఫలభరః, అర్థిభ్రంశేన బహుభవత్ఫలభరః=అర్థిభ్రంశ బహుభరత్ఫలభరః, అర్థిభ్రంశ బహుభవత్ఫలభరస్మవ్యాజః=అర్థిభ్రంశ బహుభవత్ఫలభరవ్యాజః, తేన=అర్థిభ్రంశ బహుభవత్ఫలభరవ్యాజేన.

అతిదానభాజి :- అత్యంతందానం= అతిదానం=అతిదానంభజితీతి=అతిదానభాజి, తస్మిన్=అతిదానభాజి.

నిర్వ్యయరత్నసంపదుతయోదగ్రః :- నిర్గతఃప్రయః యస్యాస్యా=నిర్వ్యయా, నిర్వ్యయాచసా రత్నసంపచ్చ=నిర్వ్యయసమ్పత్, నిర్వ్యయరత్న సంపదాముదయః=నిర్వ్యయరత్న సమ్పదుదయః, నిర్వ్యయరత్న సంపదుదయే ఉదగ్రః=నిర్వ్యయరత్న సంపదుదయోదగ్రః.

యాచకశ్రేణీవర్జనదుర్యశోనిబిడిత ప్రీడః :- యాచకానాంశ్రేణీ=యాచకశ్రేణీ, యాచకశ్రేణ్యాః వర్జనం=యాచకశ్రేణీ వర్జనమ్, యాచకశ్రేణీ వర్జనేన, దుర్యశః=యాచకశ్రేణీ వర్జనదుర్యశః, యాచకశ్రేణీ వర్జనదుర్యశసా నిబిడితా, ప్రీడాయన్యసః=యాచకశ్రేణీవర్జన దుర్యశోని బిడితప్రీడః.

భావము :

ఈరాజు అధికముగా దానములనుఁ జేయుచుండుటచే యాచకులు కల్పవృక్షముల కడకు పోవుట మానిరి. ఇట్లు యాచకులు లేకపోవుటచే, కల్పవృక్షముల యందువలన ఫలములు పృథ్వీయముఁ బొందనందు వలన నాపండ్ల భారముతో నాపృక్షములు నిండిపోయి పొట్టిదనమును బొందినట్లు కానవచ్చుచున్నవి. వాస్తవము

వమున నవి పలభారముతో కుఱుచదనమును బొందలేదు. మరేమనగా, యాచకులు తమవద్దకు రానందువలన సిగ్గుతో కుఱుచదనము బొందినవి. కాని యిట్లు కుఱుచదనమును బొంది కల్పవృక్షమెత్తైన నుండనిమ్ము. కాని బొత్తిగా యాచకులు రానందు వలన రత్నరాశులు వ్యయము కానందువలన నున్నతముగా పెరిగిపోయి నలుగురికిని కానవచ్చుచున్న రోహణగిరి యొక్క పరిస్థితి యింతను తీవ్రమైనది. యాచకులపర్వతమును వర్జించుటచే దానికి గొప్పదుర్భిక్షమేర్పడినది. అందువలన మిక్కిలి లజ్జననుభవించుచు నధికముగా పెరిగి యందఱికి కానవచ్చుటవలన, లజ్జను దాచుకొనుటకును నవకాశములేనిదై యున్నది. యాచకులు రాకపోవుట కల్పవృక్షమునకును, రోహణగిరికిని సమానమే యైనను కల్పవృక్షము కుఱుచదనమును బొంది యెట్టోయొకట్లు లజ్జను దాచుకొనగల యవకాశమును బొందియున్నది. రోహణగిరి రత్నరాశులతోఁ గూడి మిన్ను నంటుకొనియుండుట వలన నందఱికిని కానవచ్చుచు లజ్జను దాచుకొనలేక యుండుటవలన రోహణగిరి పరిస్థితి కల్పవృక్ష పరిస్థితికంటెను తీవ్రమైనదని యాశయము॥౬౩॥

శ్లో. సృజామి కిం విఘ్నమిదన్నృపస్తుతా
విజ్ఞితైః పృచ్ఛతి తాం సఖీజనే ।
స్మితాయ వక్త్రం యదవక్రయద్యధా
స్తదేవ వై ముఖ్యమలక్షి తన్నృపే॥

68

ప. వి. సృజామి-కిం - విఘ్నమ్ - ఇదన్నృపస్తుతా-ఇతి-ఇజ్ఞితైః -పృచ్ఛతి - తాం - సఖీజనే - స్మితాయ - వక్త్రం - యత్ - అవక్రయత్ - వధూః - తత్ - ఏవ-వై ముఖ్యమ్ - అలక్షి -తన్నృపే.

అర్థము. సఖీజనే = చెలిక తైజనము, తాం = ఆదమయ న్నిని, ఇదన్నృపస్తుతా; ఇదన్నృప = ఈ రాజయొక్క, స్తుతా = పొగడ్త యందు, విఘ్నం = విఘ్నమును, సృజామికిం = సృజించుచున్నానాయేమి? ఇతి = అని, ఇజ్ఞితైః = చేష్టలచే, పృచ్ఛతిసతి = అడుగగా, వధూః = దమయ న్ని, స్మితాయ = మందహాసమును జేయుటకు, వక్త్రం = ముఖమును, అవక్రయత్ =

వంకరగావించెను, ఇలియత్ = అనునదేదిగలదో, తత్ = అందువలన,
తన్నప్పే = ఆరాజునందు, వై ముఖ్యం = నిరాదరణము, అలక్షి = చూడఁ
బడినది.

సమాసములు :

ఇదన్నపస్తుతౌ : - అయంచాఽసౌనృపశ్చ = ఇదన్నపః, ఇదన్నపస్య
స్తుతిః = తస్యౌ = ఇదన్నపస్తుతౌ.

సఖీజనే :- సఖ్యేవజనః = సఖీజనః, తస్మిన్ = సఖీజనే.

తన్నప్పే :- సచాఽసౌనృపశ్చ = తన్నపః, తస్మిన్ = తన్నప్పే.

భావము :

చెలికత్తెలు తాము ఎదుటనున్న రాజును ప్రశంసించుటలో విఘ్నము
నాచరించుచున్నామేమోయని దమయన్తి యిజ్జితమును గమనించి ప్రశ్నింపగా
నాదమయన్తి మందహాసమునుఁ గావించుటకు తన మోమును వంకరగాఁ జేసి
కొనినది. అదియే యారాజునందామెకు కల్గిన నిరాదరణమునకు
సూచకమైనదే॥౬౮॥

శ్లో. దృశాఽథ నిర్దిశ్య నరేశ్వరాన్తరం
మధుస్వరావక్తుమధీశ్వరా గిరామ్,
అనూపయామాస విదర్భజాశ్రుతౌ
నిజాస్యచంద్రస్య సుధాభిరుక్తిభిః॥

69

ప. వి. దృశా - అథ-నిర్దిశ్య - నరేశ్వరాన్తరం - మధుస్వరా - వక్తుమ్ -
అధీశ్వరా - గిరామ్ - అనూపయామాస - విదర్భజాశ్రుతౌ - నిజాస్య
చంద్రస్య-సుధాభిః-ఉక్తిభిః.

అర్థము. అథ=పిదప, మధుస్వరా = మధురకణ్ఠముగల్గిన, గిరాం= వాక్కులకు,
అధీశ్వరా = అధిష్ఠానదేవతయైన సరస్వతి, నరేశ్వరాన్తరం=మఱియొక
రాజునుఁ గూర్చి, వక్తుం=వర్ణించుటకు, దృశా = దృష్టిచే, నిర్దిశ్య =
చూపించి, విదర్భజాశ్రుతౌ = దమయన్తిచెవియందు, నిజాస్యచంద్రస్య
=తనముఖముపైనున్నచంద్రునియొక్క. సుధాభిః = అమృతరూపములైన, ఉక్తిభిః =

మాటలతో, అనూపయాశూస = సరసముఁ గావించెను. అనగా చెవులకు రెంటికి నార్ద్రతను గల్గించెను.

సమాసములు :

నరేశ్వరాంతరం:- నరాణామేశ్వరః = నరేశ్వరః, అన్యోనరేశ్వరః = నరేశ్వరాంతరం, తత్ = నరేశ్వరాంతరమ్.

మధుస్వరా :- మధుః స్వరః యస్యాస్స = మధుస్వరా.

విదర్భజాశ్రుతౌ :- విదర్భభ్యః జాయత ఇతి = విదర్భజా, విదర్భజాయాః శ్రుతిః = విదర్భజాశ్రుతిః, తస్మాం = విదర్భజాశ్రుతౌ.

నిజాన్యచంద్రస్య :- నిజంచతత్ ఆన్యంచ = నిజాన్యం. నిజాన్యమేవ చంద్రః = నిజాన్యచంద్రః, తస్య = నిజాన్యచంద్రస్య.

భావము :

మధురమైన కణ్ఠముగల వాగ్దేవి, మఱియొక రాజును తన దృష్టితో జూపించి దమయంతి చెవియందు తనముఖ చంద్రుని యమృత ధారలతో నార్ద్రతను సరసత్వమును ననగా తడినిఁ గల్గించినది. అనగా దమయంతికి వినకుతూ హలమునుఁ చేకూర్చినదని భావము. ||౬౯||

శ్లో. స కామరూపా ధిప ఏష హా!త్వయా
స కామరూపాధిక ఈక్ష్యతేఽపియః।
త్వమస్య సా యోగ్యతయా హి వల్లభా
సుదుర్లభా యత్ప్రతిమల్లభా పరా॥

70

ప. వి. సః - కామరూపాధిపః - ఏషః - హా - త్వయా - స - కామరూపాధికః - ఈక్ష్యతే - అపి - యః - త్వమ్ - అస్య - సా - యోగ్యతయా - హి - వల్లభా - సుదుర్లభా - యత్ప్రతిమల్లభా - పరా.

అర్థము. ఏషః = ఎదుటనున్న, యః = ఎవ్వడు, కామరూపాధికః; కామ = మనస్థునికంటెను, రూప = సౌందర్యమందు, అధికః = అధికుఁడో, సః = ఆప్రసిద్ధుఁడైన, కామరూపాధిపోషి; కామరూప = కామరూపదేశమునకు.

అధిపః అపి = ప్రభువుగూడ, త్వయా = నీచే నేక్ష్యతే = చూడబడుట లేదా, హా = కష్టము, ఇదియు క్తముగాదు. (ఏలయనగా-) యత్రప్రతి మల్లభాః; యత్=ఏ, తవ= నీకు, ప్రతిమల్ల = ప్రతిస్పర్ధినిచును, భాః = కాంతిగల్గిన, పరా = మఱియొకయువతి, సుదుర్లభా = మిక్కిలిదుర్లభ మైనది, సా=అటువంటి, త్వం = నీవు, అన్య = ఇతనికి, యోగ్యతమా హి = మిక్కిలియర్హురాలవై న. వల్లభా = ప్రేయురాలవు. సమానసౌంద ర్యమునుఁ గలియుండుటవలన నీకితడు వరింపఁ దగిన వాఁడనియర్థము.

సమానములు :

కామరూపాధిపః:- కామరూపాణామధిపః=కామరూపాధిపః.

కామరూపాధికః:- రూపాత్ అధికః, రూపాధికః, కామాత్ రూపాధికః = కామరూపాధికః ।

యోగ్యతమా:- అత్యంతంయోగ్యా = యోగ్యతమా.

సుదుర్లభా :- దుఃఖేనలబ్ధుంశక్యా = దుర్లభా, అత్యంతందుర్లభా = సుదుర్లభా ।

యత్రప్రతిమల్లభా :- యస్యాఃప్రతిమల్లా, భాః యస్యాస్స= యత్రప్రతి మల్లభా ।

భావము :

ఎదుటనున్న యీ రాజు కామరూపదేశమునకేలిక. సౌందర్యమునందు మన్మథునిమించినవాఁడు. అతనిని నీవు చూడకుండుట యుక్తముగాదు. ఏల యనగా, నీ సౌందర్యముతో పోటీచేయగల మఱియొక స్త్రీ యెక్కడను లభ్యము గాదు. అట్టి సౌందర్యముగల నీవు, ఈ రాజునకు తగిన దానవు. ప్రేయురాలవు, సమానమగు సౌందర్యము గల నీకు సమాగమమునకర్హుడైన యీ రాజు చూడఁదగినవాఁడు॥౭౦॥

శ్లో. అకర్ణధారాశుగనమ్భృతాఙ్గతాం
గతైరరిత్రేణ వినాస్య వై రిఖః ।
విధాయ యావత్తరణేర్భిదామహా
నిమిజ్య తీర్ణః సమరే భవార్ణవః ॥

ప. వి. అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం—గతైః—అరిత్రేణ—వినా—అస్య—వైరిభిః—
విధాయ—యావత్—తరణేః—భిదామ్—అహో!—నిమజ్జ్య—తీర్ణః—సమరే—
భవార్ణవః—

అర్థము. అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం; అకర్ణ=చెవిపంజిభాగము లేని, ధారా=అంచుగల్గిన, ఆశుగ=బాణములచే, సమ్భృత=నిండిన, అఙ్గతాం=శరీరము గల్గియుండుటను, గతైః=పొందినట్టి, అస్య=ఇతనియొక్క, వైరిభిః=శత్రువులచే, అరిత్రేణ వినా = కవచాదికములేక, సమరే=యుద్ధమునందు, నిమజ్జ్య = పడి, తరణేః = సూత్యుని, భిదాం = భేదించుటను, విధాయ = చేసి, భవార్ణవః = సంసారసాగరము, తీర్ణః=దాటఁబడినది. అహో=అశ్చర్యము.

—అర్థాంతరము—

అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం; అకర్ణధార = నావికుడులేనందువల్ల, ఆశుగ = గాలిచే, సమ్భృత = కదలింపఁబడిన, అఙ్గతాం = దేహమును, గతైః = పొందినట్టి, జనైః = జనులచే, అరిత్రేణ = ఓడకువెనుక భాగమునకట్టినకొయ్యచే, వినా = లేకుండ, తరణేః = ఓడకు, భిదాం = భంగమును, విధాయ = చేసి, నిమజ్జ్య = సముద్రమందుమునిగి, భవార్ణవః = సంసారసాగరము, తీర్ణః = దాటఁ బడినదనునర్థము సూచితము.

సమాసములు :

అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం :- అవిద్యమానః కర్ణశవకర్ణః యేషాంతే = అకర్ణాః. ధారాయక్తాః ఆశుగాః = ధారాశుగాః, అకర్ణాశ్చతే ధారాశుగాశ్చ = అకర్ణధారాశుగాః, అకర్ణధారాశుగైః సమ్భృతమఙ్గం యేషాంతే = అకర్ణధారాశుగ సమ్భృతాఙ్గాః, అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గానాంభావః = అకర్ణధారాశుగ సమ్భృతాఙ్గతా, తామ్ = అకర్ణధారాశుగ సమ్భృతాఙ్గతాం. అరిత్రేణ :- అరిభ్యః త్రాయత ఇతి = అరిత్రం తేన = అరిత్రేణ. భవార్ణవః :- భవవీర్యవర్ణవః = భవార్ణవః.

భావము :

చెవివంటి యినుపముల్లులేనట్టి వాడి యంచులుగల బాణములతో నింపఁ బడిన శత్రుదేహములను కవచాదులు లేక యుద్ధమునందు పడవేయగా వారు సూర్యమండలమును భేదించి సంసార సముద్రమును దాటిరిగదా. ఆశ్చర్యము. యుద్ధరంగమున మడిసినవారు సూర్యమండలమును భేదించుకొని మోక్షము నొందెదరు కాననే,

“ద్వావిమా పురుషౌలోకే సూర్యమణ్డల భేదినౌ.

పరివాత్ యోగయుక్తశ్చ రణేచాభిముఖేహతః”

అను శాస్త్రము ననుసరించి లోకమున యోగముతోఁగూడిన సన్న్యాసియు, యుద్ధమున సమ్ముఖమునఁ జంపఁబడినవాడును సూర్యమండలమును భేదించుకొని మోక్షమునుఁ బొందుదురు. కాన యుద్ధరంగమున మడిసిన యాతని శత్రువులు పై విధముగా మోక్షమునుఁ బొందిరని యాశఁబుము ॥౭౧॥

శ్లో. అముష్య భూలోకభుజో భుజోష్మభి

స్తపర్తురేవ క్రియతేఽరివేశ్మని।

ప్రపాం న తత్రారివధూస్తపస్వినీ

దదాతి నేత్రోత్పలవాసిభిర్జలైః॥

72

ప. వి. అముష్య-భూలోకభుజః-భుజోష్మభిః-తపర్తుః-ఏవ-క్రియతే-అరివేశ్మని-ప్రపాం-న-తత్ర - అరివధూః- తపస్వినీ-దదాతి - నేత్రోత్పలవాసిభిః-జలైః.

అర్థము. అముష్య=ఈ, భూలోకభుజః=భూలోకమునేలు అనగా సూర్యునివలె నాకసమున సంచరించనట్టి-, రాజ్ఞః=రాజుయొక్క, భుజోష్మభిః = భుజముల యందలి ప్రతాపములచే, అరివేశ్మని=శత్రుగృహమునందు, తపర్తురేవ=గ్రీష్మర్తువే, క్రియతే=చేయఁబడుచున్నది, అనగా శత్రు గృహమునందు నిరస్తరము సంతాపము చేయఁబడుచున్నది, తత్ర = ఆ శత్రుగృహమునందు, తపస్వినీ=శోచనీయురాలును, ధర్మస్వభావము

గలదియునగు, అరివధూః=శత్రువనిత, నేత్రోత్పలవాసిభిః—తన కలువ కన్నులయందుండెడి, జలైః=కన్నీళ్ళచే, మరియు కలువ నెత్తావి గల యుదకములతో, ప్రపాం = చలిపందిరిని, నదదాతిః = ఈయదా? యేమి అనగాచల్లనీళ్ళనిచ్చెడి పానశాలను నడుపదాయేమి? ధర్మబుద్ధిగలవారు గ్రీష్మకాలమందుపరిమళించెడి యుదకములతో చలిపందిరినినడుపుదురు. గాఙు శత్రువులనందఱినిఁ జంపుటవలన వారి స్త్రీ లెల్లప్పుడును నేడ్చుచున్నారని యర్థము.

సమాసములు :

భూలోకభుజః :- భూరితిలోకః = భూలోకః, భూలోకంభుజ్జాతః = భూలోకభుక్, తస్య=భూలోకభుజః।

భుజోష్మభిః :- భుజయోరూష్మాణః=భుజోష్మాణః. తైః=భుజోష్మభిః.

అరివేశ్మని :- అరేః వేశ్మ=అరివేశ్మ. తస్మిన్=అరివేశ్మని.

అరివధూః :- అరీణాంవధూః=అరివధూః.

నేత్రోత్పలవాసిభిః :- నేత్రేక్షత్పలే ఇవ = నేత్రోత్పలే, నేత్రోత్పలయోః వసన్తితి = నేత్రోత్పలవాసీని, తైః =నేత్రోత్పలవాసిభిః. లేదా నేత్రోత్పలైఃవాసీని=నేత్రోత్పలవాసీని, తైః=నేత్రోత్పలవాసిభిః.

భావము :

సూర్యునివలె నాకసమున సంచరింపకపోయినను, భూలోకవాసియైనను, ఈప్రభువుయొక్క బాహువులను వెల్వడు ప్రతాపాగ్నినుండిజ్వాలలచే శత్రువుల గృహములయందు నిరంతరముగ్రీష్మర్తు వేజరుగుచున్నది. అందువలన ఆ గృహములయందు నివసించు శత్రువనితలు తమ కలువకన్నులలో నుత్పన్నములగు కన్నీళ్ళచేతను, కలువకన్నులలో నుండుటచే పరిమళభరితములగు చల్లని యుదకములచేతను, చలిపందిరిని నడుపుచున్నారు. ధార్మికులు ఎండకాలమందు పిపాసితులకు పరిమళోదకములనుఁ బోయుటకై చలువపండిళ్ళను వేయించి నడుపుట ప్రసిద్ధముగదా! ఈ తని శత్రువులందఱును సంహరింపఁబడుటవలన శత్రుకాంతలు నిరంతరము మఃభించుచున్నారని యాశయము॥ ౭౨॥

శ్లో. ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనై త
ద్దోరుద్దామప్రతాపఙ్విలదనలమిలద్భూమధూమభ్రమాయ ।
ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరంపశ్యతః కన్య నాసీ
దేతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజోరాజిరాజిస్థలీషు ॥ 73

ప. వి. ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనై తద్దోరుద్దామ ప్రతాప
ఙ్విలదనలమిలద్భూమధూమభ్రమాయ - ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమర
భవం - పశ్యతః - కన్య - న - ఆసీత్ - ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజ
రజోరాజిః - ఆజిస్థలీషు.

అర్థము. ఆజిస్థలీషు = యుద్ధరంగములయందు, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృ
ద్వంశసార్ధేన్ధనై తద్దోరుద్దామ ప్రతాపఙ్విలదనల మిలద్భూమధూమభ్ర
మాయ ; ఏతత్ = ఈరాజుచే, దత్త = ఈయఁబడిన, అసిఘాత = కత్తిదెబ్బ
లచే, స్రవత్ = కారుచున్న, అస్యక్ = నెత్తురుగల, అసుహృత్ = శత్రువుల
యొక్క, వంశ = వంశ మనెడి వెదుళ్ళ రూపముననున్న, సార్ధేన్ధన =
పచ్చికట్టెలుగల్గిన, ఏతత్ = ఈ రాజుయొక్క, దోః = భుజములయొక్క,
ఉద్దామ = తీవ్రమైన, ప్రతాప = ప్రతాపమును, ఙ్విలదనల = మండునిప్పు
నందు, మిలత్ = కలియుచున్న, భూమ = అధికమైన, ధూమ = పొగయను,
భ్రమాయ = భ్రాన్తికై, ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరం ; ఏతత్
= ఈతనియొక్క, దిగ్జైత్రయాత్రా = దిగ్విజయయాత్రలయందలి, అసమ
= సాటిలేని, సమర = యుద్ధముయొక్క, భరం = భారమును, పశ్యతః = చూచు
చున్న, కన్య జనన్య = ఏజనమునకు, ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజో
రాజిః ; ఏతత్ = ఈతనియొక్క, నాసీర = సేనాగ్రమందలి, వాజివ్రజ
= గుఱ్ఱపుదండుయొక్క, ఖుర = గిట్టలనుండి, జ = ఉద్భవించిన, రజో
రాజిః = ధూలీపటలము, నాఽఽసీత్ = కాలేదు. అనగా ధూమభ్రాన్తికి,
కారణమేయైనది.

వి. ధూలీపటలమునందలి ధూమభ్రమనుఁ జెప్పుటవలన భ్రాన్తిమదలజ్ఞా
రము.

సమాసములు :

ఏతద్ధత్తాసిఘాత స్రవదస్యగసుహృద్వంశ సార్ధేన్ధనై తద్ధోరుద్దామ ప్రతా
 పజ్వలదనల మిలద్భూమధూమభ్రమాయ:- ఏతేనదత్తాః = ఏతద్దత్తాః,
 అసేఃఘాతాః=అసిఘాతాః, ఏతద్ధత్తాశ్చతే, అసిఘాతాశ్చ = ఏతద్ధత్తాసి
 ఘాతాః, ఏతద్ధత్తాసిఘాతైః స్రవదస్యజః యేషాంతే = ఏతద్ధత్తాసిఘాత
 స్రవదస్యజః, ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యజశ్చతేఅసుహృదశ్చ = ఏతద్ధత్తా
 సిఘాతస్రవదస్యగసుహృదః, ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృదాం
 వంశావవంశాః, = ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశాః, ఏతద్ధ
 త్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశావపసార్ధేన్ధనానియస్మినః = ఏతద్ధత్తా
 సిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనః, ఏతస్యద్దోషా = ఏతద్దోషా,
 ఏతద్దోషోఃఉద్దామప్రతాపః, = ఏతద్దోరుద్దామప్రతాపః, ఏతద్దోరు
 ద్దామప్రతాపవజ్వలదనలః = ఏతద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలః, ఏతద్ధ
 త్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనశ్చ సౌఏతద్దోరుద్దామప్రతా
 పజ్వలదనలశ్చ = ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనై
 తద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలః, ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృ
 ద్వంశసార్ధేన్ధనై తద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనమిలన్ భూమధూమః=ఏతద్ధత్తా
 సిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనై తద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదన
 నలమిలద్భూమధూమః. ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధే
 న్ధనై తద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలమిలద్భూమధూమస్కభ్రమః= ఏతద్ధత్తా
 సిఘాతస్రవదస్యగసుహృద్వంశసార్ధేన్ధనై తద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదన
 లమిలద్భూమధూమభ్రమః, తస్మై = ఏతద్ధత్తాసిఘాతస్రవదస్యగసు
 హృద్వంశసార్ధేన్ధనై తద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదన లమిలద్భూమధూమ
 భ్రమాయ॥

ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరమ్:- దిశోజైత్రాః=దిగ్జైత్రాః, దిగ్జైత్రా
 శ్చతాః యాత్రాశ్చ = దిగ్జైత్రయాత్రాః, ఏతస్యదిగ్జైత్రయాత్రాః = ఏత
 ద్దిగ్జైత్రయాత్రాః, అసమశ్చసౌసమరశ్చ = అసమసమరః, అసమసమ
 రస్యభరః=అసమసమరభరః, ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాసు, అసమసమరభరః=

ఏతద్విగ్రైతయాత్రాఽసమసమరభరః, తమ్ = ఏ తద్విగ్రైతయాత్రాఽసమ
సమరభరమ్॥

ఏతన్నాసీరవాజిప్రజఖురజరజోరాజిః :- ఏతస్యనాసీరః = ఏతన్నాసీరః,
ఏతన్నాసీరే, వాజినః = ఏతన్నాసీరవాజినః, ఏతన్నాసీరవాజినాంప్రజః =
ఏతన్నాసీరవాజిప్రజః, ఏతన్నాసీరవాజిప్రజస్కఖురాః = ఏతన్నాసీరవాజి
ప్రజఖురాః, ఏతన్నాసీరవాజిప్రజఖురాణాంరజాంసి = ఏతన్నాసీరవాజి
ప్రజఖురరజాంసి, ఏతన్నాసీరవాజిప్రజఖురరజసాంరాజిః = ఏతన్నా
సీరరాజిప్రజఖురరజోరాజిః.

ఆజిస్థలీమ :- ఆజేఃస్థల్యః = ఇజిస్థల్యః. తాను = ఆజిస్థలీమ.

భావము :

యుద్ధరంగములయందు గుఱ్ఱముల గిట్టలచే నుద్భవించిన ధూళిరేఖ
ఈతని జైత్రయాత్రలయందు సాటిలేని యుద్ధవ్యాపారమునుఁజూచు జనమునకు
ఈ రాజుయొక్క కత్తిదెబ్బలనుండి కారుచున్న రక్తముగల శత్రువులనెడి
వెదుళ్ళను పచ్చి కట్టెలుగా గల్గిన యాతని ప్రతాపాన్నినుండి యుద్భవించిన
మిక్కుటమగు ధూమమనెడి చ్రానినిఁగల్గించుచున్నది. ఈతని కత్తిదెబ్బలనుండి
కారిన రక్తముచే శత్రువులనెడి వెదుళ్ళు తడిసినవి. అట్టి వెదుళ్ళు, ఈతని
ప్రతాపాన్నికి కట్టెలైనవి. అవి తడిసినందువలన పొగనుఁగొట్టుచున్నవి
గుఱ్ఱము గిట్టలనుండి లేచిన ధూళి చూచువారికి, పైనఁబేర్కొనిన పొగయను
భ్రాంతినిఁగల్గించుచున్నదని యాశయము - ॥౩౩॥

శ్లో. క్షీరోదన్వదపాః ప్రమథ్య మథితాదేహోఽమరైర్నిర్మితే
స్వాక్రమ్యం సృజతస్తదస్య యశసః క్షీరోదసింహాసనమ్ ।
తేషాం నాఽజనివాజనేన జగతామేతత్కవిత్వామృత
స్రోతఃప్రోతపిపాసుకర్ణకలసిభాజాభిషేకోత్సవః॥ 74

ప. వి. క్షీరోదన్వదపాః - ప్రమథ్య - మథితాదేశః - అమరైః - నిర్మితే -
స్వాక్రమ్యం - సృజతః - తత్ - అస్య - యశసః - క్షీరోద సింహా

సనమ్ - కేషాం-న-అజని-వా-జనేన-జగతామ్ - ఏతత్కవి త్వామృత
స్రోతః ప్రోతపిపాసు కర్ణకలసీఖాజా-అభిషేకోత్సవః.

అర్థము. అమరైః=దేవతలచే, క్షీరోదన్వదపాః; క్షీరోదన్వత్=పాలకడలియొక్క,
అపాః=ఉదకములను, ప్రమథ్య=చిలికి, మథితాదేశే, మథిత=చిలుకుటచే
నేర్పడిన మజ్జిగయను నా దేశమువంటి యాదేశమనెడి, మఱియొక
రూపము. (పాలకు మజ్జిగ రూపాంతరము గదా), నిర్మితే-నిర్మింపఁ
బడగా, (అనగా పాల్కడలినిఁజిలుకుటచే నది మజ్జిగగా నేర్పడి
పాలకు, అభావమేర్పడి పాలకడలియే లేకపోగా లేదా, ద్రవము పైన
నిలచుటకు వలనుగాదు కావున పాలుగానుండెడి దాని జలము చిక్కఁబడి
మిక్కిలి గట్టిగాఁజేయఁబడగా, తత్=ఆ ప్రకారము, క్షీరోదసింహాసనం;
క్షీరోద=క్షీరముగాఁ బ్రసిద్ధి నొందిన యుదకము గల్గిన పాలకడలియను,
సింహాసనం=సింహాసమును, స్వాక్రమ్య=స్వయముగా నాక్రమించి,
లేదా, సుఖముగా నాక్రమించి కూర్చుండుటకు తగినదిగా, సృజతః=
చేయుచున్న అనగా గడ్డ కట్టిన పాలసముద్రముపై నాసినమైన, అస్య=
ఈ రాజుయొక్క, యశసః=యశమునకు, ఏతత్కవి త్వామృతస్రోతః
ప్రోత పిపాసు కర్ణకలసీఖాజాః ఏతత్=ఈ రాజునకు సంబంధించిన,
కవిత్వం=కావ్యము లేదా కవిచే రచియింపఁబడిన యీ రాజునకు సంబం
ధించిన కీర్తి వర్ణనరూపమగు కావ్యమును, అమృతం=కర్ణరసాయనమైన
యమృతముయొక్క, స్రోతః=ప్రవాహముచే, ప్రోత=పూరింపఁబడిన,
పిపాసు=ఆదరముతో వినఁగోరిన జనులయొక్క, కర్ణం=చెవులనెడి,
కలసీ=కుంభములను, ఖాజా=పొందిన, కేషాం వా జగతాం=ఏ వ్రపం
చములయొక్క, జనేన=జనముచే, అభిషేకోత్సవః=అభిషేకముచేఁ
గల్గిన యానందోత్సవమున, న అజని=కల్పింపఁబడలేదు. తోకాంతర
మందలి కవులును, పాలకడలివరకు వ్యాపించిన యీతని యశస్సు
నంతటను నానందకరముగా వర్ణించుచుండిరి. ఇతని కీర్తి లోక పర
మృతతో పాలకడలి వరకును పోవుచున్నది. దేవతలు క్షీరసాగరమునుఁ
జిలుకగా నందు నీరు లేనందువలన, క్షీరోద సముద్రరూపమైన సింహా
సనమును నితని కీర్తియధిష్ఠింపగా, నీతని కీర్తియును క్షీరసాగరమును
వర్ణించునట్టి కవులందఱును నభిషేకము చేయువారుగను, కవిత్వమే

జలముగను, శ్రోతలయొక్క చెవులే యభిషేక కలశములుగను నందుద్భవించిన నమలు పారుటవలన నేర్పడిన ధ్వనియను స్తుతియే అభిషేకముఅయినవి. లేదా ; లోకమునందు నెట్లొక రాజు మఱియొకరాజుచే మధింపఁబడగా ననగా చంపఁబడగా, అతని సింహాసనము నాక్రమించి, యధిష్టించిన మఱియొకనిని ప్రజలు జలపూర్ణ కలశములచే నెట్లభిషేకముఁజేతురో, యట్లని భావింపలయును.

పి. ఇందు రాజులయొక్క కీర్తి క్షీరసాగరముగను, కవులనందఱి నభిషేక కర్తలుగను కవితార్థమును జలముగను శ్రోతలకర్ణములను కలశములుగను స్తుతి నభిషేకముగను రూపించుటవలన నంతట రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

క్షీరోదన్వదపాః:- క్షీరాణాముదన్వత్=క్షీరోదన్వత్, క్షీరోదన్వతః ఆపః=క్షీరోదన్వదాపః, తాః=క్షీరోదన్వదపాః.

మథితాదేశే :- మథితస్య ఆదేశః=మథితాదేశః, తస్మిన్=మథితాదేశే.

స్వాక్రమ్యం:- స్వస్య ఆక్రమ్యం=స్వాక్రమ్యం, లేదా, సుష్టు ఆక్రమ్యం=స్వాక్రమ్యం, తత్=స్వాక్రమ్యం.

క్షీరోదసింహాసనమ్ :- క్షీరముదకం యస్యసః = క్షీరోదః, క్షీరోదవపసింహాసనమ్=క్షీరోదసింహాసనం, తత్ = క్షీరోదసింహాసనమ్.

ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతఃప్రోతపిపాసు కర్ణకలసీభాజా :- ఏతస్య కవిత్వం=ఏతత్కవిత్వమ్, ఏతత్కవిత్వమేవ అమృతం=ఏతత్కవిత్వామృతం, ఏతత్కవిత్వామృతస్య, స్రోతః=ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతసా, ప్రోతః = ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోతః, ఏతత్కవిత్వామృత స్రోతః ప్రోతశ్చసౌపిపాసుశ్చ=ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోతపిపాసుః. ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోతపిపాసోః, కర్ణౌ = ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోతపిపాసుకర్ణౌ, ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతఃప్రోతపిపాసు, కర్ణావేవకలస్యో = ఏతత్కవిత్వామృత స్రోతఃప్రోతపిపాసుకర్ణకలస్యో ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః

ప్రోతపిపాసు, కర్ణకలస్యోభజతీతే = ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః
ప్రోతపిపాసుకర్ణకలసీభాకే, లే = ఏతత్కవిత్వామృత స్రోతః ప్రోత
పిపాసుకర్ణకలసీభాజా.

అభిషేకోత్సవః :- అభిషేక ఏవ ఉత్సవః = అభిషేకోత్సవః.

భావము:

దేవతలు పాలసముద్రమునందు, పాలుగానున్న జలములను చిలికిరి. అట్లు చిలుకగా నాపాలకు వికారమైన మజ్జిగ, దానికి, ఆదేశముగా వచ్చినది. అందువలన పూర్వమున్నట్టి క్షీరము పోయి మజ్జిగ యేర్పడినది. ఇట్లు చేయుట వలన పాలకడలికి నభావమేర్పడినది. లేదా, ద్రవపదార్థముపైన నాసినమగుట యసంభవము కాన క్షీరసాగరమందలి దుగ్ధరూపమైన నీరు మిక్కిలి గట్టిగా, జేయఁబడి దానిపైఁ కూర్చుండుటకనుకూలముగాఁ గావింపఁ బడినది. అట్లు గట్టి పడుటవలన, పాలకడలి సింహాసనముగనేర్పడి కీర్తి దానిని సుఖముగా నాక్రమించుటకు వలనుపడినది. ఈతనియశమునకు, నీతనికిని సంబంధించిన కవిత్వమునగా నీతనిని నీతనకి సంబంధించిన కీర్తిని వర్ణించునట్టి కావ్యమనెడి యమృతముయొక్క లేదా కర్ణరసాయనముయొక్క ప్రవాహముచే నింపఁ బడిన తమ కర్ణమునెడి కలశములుగల్గిన అన్ని లోకములయందలి జనముచేత నభిషేకోత్సవము జరిపింపఁ బడలేదా? లోకాంతరమందలి కవులు, క్షీరసాగర పర్యంతము వ్యాపించిన యితని కీర్తిని నానందప్రదముగ వర్ణించుచుండిరి. దేవతలు సముద్రమునుఁ జిలుకగా దానియందలి జలముతొలగిపోయినది. అప్పుడు ఈ నర పతియొక్క కీర్తి యాక్షీర సాగరమును సింహాసనము నలజ్కరింపగా నీతని యశః క్షీర సాగరమును వర్ణించు కవులందఱును నభిషేకకర్తలుగను, కవిత్వము జలముగను, శ్రోతల కర్ణములు అభిషేక కలశములుగను నా సముద్రమును చేరెడునదులధ్వనియనుస్తుతి యభిషేకక్రియగను నైనవి. లేదాలోకము నందొకరాజు మఱియొకనిచే మథింపఁ బడగా, నాతని సింహాసనము నాక్రమించి యధిష్ఠించిన మఱియొకనికి జరులు జలపూర్ణసంభములతో నభిషేకింతురు. ఆ విధముగనే కవులు కీర్తి పర్ణనమైన కావ్యమృతముయొక్క ప్రవాహముతో నిండిన, శ్రోతలయొక్క కర్ణకలశములతో నితరలోకముకు సంబంధించిన జన

ముచే నభిషేకోత్సవమే॥ ఈ రాజునకు కల్పింపఁబడదు ? తప్పక కల్పింపఁ
బడునని యాశయము॥౭౪॥

శ్లో. సమితి పతినిపాతాకర్ణనద్రాగదీర్ఘ
ప్రతిన్మపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు ।
రచితలిపిరివోరస్తాడనవ్యస్తహస్త
ప్రఖరనఖరటజ్జైరన్య కీర్తిప్రశస్తిః॥

75

ప. వి. సమితి- పతినిపాతాకర్ణనద్రాగదీర్ఘప్రతిన్మపతిమృగాక్షీలక్షవక్షః శిలాసు
-రచితలిపిః- ఇవ-ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తప్రఖరనఖరటజ్జైః- అన్య-
కీర్తిప్రశస్తిః.

అర్థము. అన్య = ఈరాజుయొక్క, కీర్తి ప్రశస్తిః = యశస్సుయొక్కప్రశంస,
సమితి = యుద్ధమునందు, పతినితాకర్ణనేఽపి = భర్తలమరణమును
వినినను, ద్రాగదీర్ఘప్రతిన్మపతిమృగాక్షీలక్షవక్షః శిలాసు; ద్రాగ్ =
వెంటనే, అదీర్ఘ = భిన్నముకాని, ప్రతిన్మపతి = శత్రురాజులయొక్క,
మృగాక్షీ = వనితలయొక్క, లక్ష = లక్షసంఖ్యగల, వక్షఃశిలాసు =
వక్షస్థలములను బండలయందు, ఉరస్తాడనవ్యస్త హస్తప్రఖరనఖర
టజ్జైః; ఉరస్తాడన = తొమ్ములనుకొట్టుకొనుటయందు, వ్యస్త =
ఆసక్తములైన, హస్త = చేతులయొక్క, ప్రఖర = వాడిమిగల,
నఖర = గోరులనెడు, టజ్జైః = ఉలులచే, రచితలిపిరివ = వ్రాయఁ
బడినయక్షరపజ్జిగలదానివలె, భాతి = ప్రకాశించుచున్నది.

వి దుఃఖాతిశయముచే వక్షఃస్థలమునఁజేయఁ బడిన గోళ్లగీతలు కీర్తి ప్రశస్తి
యొక్కయక్షరములుగా భావింపఁ బడినవిగాన నుత్తేష.

సమాసములు :

పతినిపాతాకర్ణనే:- పతీనానిపాతః = పతినిపాతః, పతినిపాతస్య ఆ
కర్ణనమ్ = పతినిపాతాకర్ణనమ్, తస్మిన్ = పతినిపాతాకర్ణనే,

ద్రాగదీర్ఘప్రతిన్మపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు:- ద్రాగ్, అదీర్ఘః = ద్రాగ
దీర్ఘః, ప్రతికూలాః సృపతయః = ప్రతిన్మపతయః, ప్రతిన్మపతీనాం

మృగాక్ష్యః = ప్రతిస్యపతిమృగాక్ష్యః, లక్షానిచతాని, పక్షాంసిచ = లక్ష
పక్షాంసి, లక్షపక్షాంసేషశిలాః = లక్షపక్షశిలాః, ప్రతిస్యపతిమృగాక్షీ
ణాం లక్షపక్షశిలాః = ప్రతిస్యపతిమృగాక్షీలక్షపక్షశిలాః, తాను =
ప్రతిస్యపతిమృగాక్షీలక్షపక్షశిలాసు.

రచితలిపిః:- రచితాచసాలిపిశ్చ=రచితలిపిః.

ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తప్రఖరనఖరటజ్ఞైః:- ఉరసాంతాడనాని=ఉరస్తాడ
నాని, ఉరస్తాడనేషువ్యస్తాః = ఉరస్తాడనవ్యస్తాః, ఉరస్తాడనవ్యస్తాశ్చతే
హస్తాశ్చ=ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తాః, ప్రఖరాశ్చతేనఖరాశ్చ=ప్రఖరనఖరాః,
ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తానాంప్రఖరనఖరాః=ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తప్రఖరన
ఖరాః, ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తప్రఖర నఖరావటజ్ఞైః= ఉరస్తాడనవ్యస్త
హస్త ప్రఖరనఖరటజ్ఞైః, తైః = ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తప్రఖరన
ఖరటజ్ఞైః.

కీర్తిప్రశస్తిః:- కీర్తేఃప్రశస్తిః = కీర్తిప్రశస్తిః.

భావము :

యుద్ధమున భర్తలు చనిపోయినను వెంటనే వారి కాంతల హృదయము
పగిలిపోలేదు. వారు లక్షలకొలదిగానుండిరి. ఆ హృదయములు పగిలిపోనందు
వలన నవి బండలవలె కఠినములై నవి. ఆ స్త్రీలు పతి మరణదుఃఖముచే
రొమ్ములుబాదుకొనుచుండిరి. అప్పుడు వారి చేతులలోని వాడిగోరుల నెడియులులు
రొమ్మును గీచుకొనుటవలన నాగీతలు, కామరూప దేశప్రభువును గూర్చిరచించిన
కీర్తిప్రశస్తికి సంబంధించిన యక్షర పంక్తివలెనున్నవి ||౭౫||

శ్లో. విధాయ తామ్బూలపుటీం కరజ్జగ్గాం

బభాణ తామ్బూలకరజ్జగ్గావాహినీ.

దమస్వసుర్భావమవేత్య భారతీం

నయానయా పక్త్రపరిశ్రమం శమమ్॥

76

ప. వి. విధాయ - తామ్బూలపుటీం - కరజ్జగ్గాం - బభాణ - తామ్బూల
కరజ్జగ్గావాహినీ - దమస్వసుః - భావమ్ - అవేత్య - భారతీం -
నయ - అనయా - పక్త్రపరిశ్రమం - శ్రమమ్.

అర్థము తామ్బూలకరజ్జువాహినీ = తాంబూలపు పెట్టెను మోసెడి పరిచారిక,
 దమస్వసుః = దమయన్తి యొక్క, భావం = అభిప్రాయమును, -
 ఆ రాజును వర్ణింపవలదను సభిప్రాయమును, అవేత్య = తెలిసికొని.
 తామ్బూలపుటీం = తమలపాకు మడతను, కరాజ్కగాం; కర=హస్త
 మునకు, అజ్కగాం = సమీపమందున్న దానినిగా, విధాయ = కావించి,
 అసయా = ఈతామ్బూలపు మడతవే, వక్త్రపరిశ్రమం = చాల
 కాలము కామరూపదేశ ప్రభువును వర్ణించుటవలని శ్రమను, శమం =
 శాంతిని, నయ = పొందింపుము, ఇతి = అని, భారతీం = సరస్వతీ
 దేవినిఁగూర్చి. బభాణ = పలికినది. తల్లీ! ఇతడు. ఈమె కిష్టుడుకాఁడు,
 ఇతనిని వర్ణించు పని వ్యర్థము. కాన చాలింపుమని యర్థము.

సమాసములు :

తామ్బూలపుటీం :- తామ్బూలానాంపుటీ = తాంబూలపుటీ, తామ్ =
 తామ్బూలపుటీమ్ ।

కరజ్కగామ్ :- కరజ్కంగచ్ఛతీతి = కరజ్కగా, తామ్ = కరజ్క
 గామ్ ।

తామ్బూలకరజ్కవాహినీ :- తామ్బూలస్య కరజ్కః = తామ్బూల
 కరజ్కః, తామ్బూలకరజ్కంపహతీతి = తామ్బూలకరజ్క వాహినీ ।
 వక్త్ర పరిశ్రమమ్ :- వక్త్రస్య పరిశ్రమః = వక్త్రపరిశ్రమః. తమ్ =
 వక్త్రపరిశ్రమమ్.

భావము :

తాంబూలపు పెట్టెను మోసెడి పరిచారిక యారాజును వర్ణింపవలదనెడి
 దమయన్తియొక్క యాశయము గ్రహించినదై, సరస్వతీదేవిని వర్ణింపకుండు
 నట్లు చేయుటకై, తామ్బూలపు మడతను నామెచేతనుంచి, దేవీ! మీరు చాల
 కాలము మాట్లాడితిరి. ఇందువలన మీకు నోటినొప్పి యేర్పడినది. ఈ
 తాంబూలముచే నానొప్పినిఁ బోకార్చుకొనుమని చెప్పినది. అనగా దమయన్తికి
 ప్రభువు సచ్చలేదు. కాన వృథాగా నీతనిఁగూర్చి వర్ణించెడి పరిశ్రమ మీకు
 వలదని విన్నవించినదని యాశయము ॥౭౬॥

శ్లో. సమున్ముఖీకృత్య బభార భారతీ
రతీశకల్పేఽన్యన్మపే నిజం భుజమ్ |
తతస్త్రసద్బాలప్రషద్విలోచనాం
శశంస సంసజ్జనరజ్జనీం జనీ ||

77

ప. వి. సమున్ముఖీకృత్య - బభార - భారతీ - రతీశకల్పే - అన్యన్మపే -
నిజం - భుజం - తతః - త్రసద్బాలప్రషద్విలోచనాం - శశంస -
సంసజ్జనరజ్జనీం - జనీ.

అర్థము. అథ - పిదప, భారతీ - సరస్వతీదేవి, రతీశకల్పే - మన్మథునితో సమా-
నుడైన, అన్యన్మపే = మఱియొకఁజేసి విషయమందు, నిజం - తనదైన,
భుజం = భుజమును, సమున్ముఖీకృత్య = చక్కగా నెదుట నుంచి,
బభార = పట్టుకొనినది. (దమయంతి కాతనిఁ జూపుటకు వాని
వైపుగ నుంచినదని యర్థము.). తతః - ఇట్లు చేతిని పైకెత్తినపిద,
త్రసద్బాల ప్రషద్విలోచనాం; త్రసత్ = భీతిఁజెందిన, బాలప్రషత్ =
లేడిపిల్లయొక్క, లోచనాం = కన్నులవంటి కన్నులుగలదియు (కావు-
ననే) సంసజ్జనరజ్జనీం, సంసత్ = సభయందలి, జన = ప్రజలను, రజ్జ-
నీం = రంజిల్లజేయు, జనీం = పదువైన దమయంతిని గూర్చి, శశంస =
చెప్పెను.

సమాసములు :

సమున్ముఖీకృత్య :- అసు న్ముఖమున్ముఖం సమ్ప్రద్యమానం కృత్వా
ఉన్ముఖీకృత్య, సమ్మ గున్ముఖీకృత్య = సమున్ముఖీకృత్య.

రతీశకల్పే :- రత్నాః ఈశః = రతీశః, రతీశేన ఈషత్సదృశః = రతీశ-
కల్పః, తస్మిన్ = రతీశకల్పే.

అన్యన్మపే :- అన్యన్మసౌస్పృహశ్చ = అన్యన్మహః, తస్మిన్ = అన్యన్మపే.

త్రసద్బాలప్రషద్విలోచనాం :- బాలశ్చ సౌప్రషచ్ఛ = బాలప్రషత్.

త్రసన్మసౌబాలప్రషస్స = త్రసద్బాలప్రషత్, త్రసద్బాలప్రషత్.

విలోచనే ఇవ విలోచనే యస్మాస్మా = త్రసద్బాలప్రపక్షిలోచనా,
తామ్ = త్రసద్బాలప్రపక్షి ద్విలోచనామ్.

సంసజ్జనరజ్జనీం:- సంపదిజనాః=సంసజ్జనాః, సంసజ్జనాన్ రజ్జయతీతి=
సంసజ్జనరజ్జనీ, తామ్ = సంసజ్జనరజ్జనీమ్.

భావము :

తర్వాత సరస్వతీదేవి, మన్మథునితో సమానుడైన మఱి యొక
రాజు నుద్దేశించి, తనచేతిని వానివైపునకుంచి; లేడిపిల్లవంటి కుంగవ గల్గినదియు
నందువలననే, సఖను రంజిల్లఁ జేయునదియునగు దమయంతిఁ గూర్చి యిట్లు
చెప్పినది. ||౭౭||

శ్లో. అయం గుణౌమైరనురజ్యదుత్కలో
భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః |
స్పృశన్తు రూపామృతవాపి నన్వముం
తవాఽపి దృక్తారతరజ్గభజ్గయః |

78

ప. వి. అయం - గుణౌమైః - అనురజ్యదుత్కలః - భవన్ముఖాలోకరసోత్క
లోచనః - స్పృశన్తు - రూపామృతవాపి ! - నను - అముం - తవ -
అపి - దృక్తారతరజ్గభజ్గయః.

అర్థము. నను = ఓ, రూపామృతవాపి; రూప = సౌందర్యమును, అమృత =
అమృతమునకు, వాపి = నడబావీ, గుణౌమైః = గుణసమూహములచే,
అనురజ్యదుత్కలః; అనురజ్యత్ = అను రక్తులైన, ఉత్కలః = ఉత్కల
దేశీయులు గల్గిన, అయం = ఈ రాజు, భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః;
భవత్ = నీయొక్క, ముఖ = ముఖమును, ఆలోక = చూచుటయందలి
రస = కోరికచే, ఉత్క = ఔత్సుత్యము గల్గిన, లోచనః = నేత్రములు
గల్గినవాడుగా, భవతి = అగుచున్నాడు. తవాఽపి = నీయొక్కయు,
దృక్తారతరజ్గభజ్గయః; దృక్ = నేత్రములలోని, తార = పాపలయొక్క,
తరజ్గభజ్గయః = విన్యాసవిశేషములు, అముం = ఈయుత్కల ప్రభువును,
స్పృశన్తు = స్పృశించునుగాత. తనయెడ ననురాగముగల వానియందు
ననురాగముంచుట తగినది కాన దీనిని నీ కటాక్షములతోఁ జూడుము.

సమాసములు :

గుణౌఘైః :- గుణానామోఘాః=గుణోఘాః; ఘైః = గుణోఘైః,

అనురజ్యదుత్కలః :- అనురజ్యస్త్యుః ఉత్కలాః యస్మిన్సః = అనురజ్యదుత్కలః ।

భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః :- భవత్కాః ముఖం=భవన్ముఖం. భవన్ముఖస్య ఆలోకః = భవన్ముఖాలోకః, భవన్ముఖాలోకేరసః=భవన్ముఖాలోకరసః, భవన్ముఖాలోకర సేఉత్కేలోచనేయస్యసః = భవన్ముఖాలోకర సోత్కలోచనః ।

రూపామృతవాపిః :- రూపమేవ ఆమృతం=రూపామృతం, రూపామృతస్య వాపీ = రూపామృతవాపీ. తస్మాత్సమ్ముద్ధిః, హేరూపామృతవాపి! ।

దృక్తారతరజ్గభజ్గయః :- దృశోస్తారాః=దృక్తారాః, తరజ్గణాంభజ్గయః=తరజ్గభజ్గయః, దృక్తారాణాం తరజ్గభజ్గయః = దృక్తారతరజ్గభజ్గయః ।

భావము :

సౌందర్యామృతమునకు నడబావియైన, యో దమయంత్రీ! గుణములనుఁ బట్టియనురక్తులైన యుత్కలదేశస్థుల ప్రశంసలకుఁ బాత్రుడైన యీ రాజు నీ ముఖమును సందర్శించుటకుత్సకతఁ గల్గియున్నాడు. కావున, వానిని నీకంటి పాపలవిలాస విషయములు స్పృశింపనిమ్ము. అనగా వానిని నీనేత్రములతోఁ దిలకింపుము ॥౭౮॥

శ్లో. అనేన సర్వార్థికృతార్థతాకృతా
హృతార్థినౌ కామగవీసురద్రుమౌ ।
మిథః పయః సేచనపల్లవాశనే
ప్రదాయ దానవ్యసనం సమాపున్నతః॥

79

ప. వి. అనేన - సర్వార్థికృతార్థతాకృతా - హృతార్థినౌ - కామగవీసురద్రుమౌ -
మిథః - పయః సేచనపల్లవాశనే - ప్రదాయ - దానవ్యసనం - సమాపున్నతః.

అర్థము. సర్వార్థికృతార్థతాకృతాః సర్వార్థి = సమస్తయాచకులను, కృతార్థతాకృతా, కృతార్థతా = సఫలత్వమును, హృతార్థ = చేయునట్టి, అనేన =

ఈరాజుచే, హృత్కాశీనౌ = సమస్తమును దానముచేయుటచే యాచక
 సహితములుగావింపబడిన, కామగవీసురద్రుమౌ; కామగవీ = కామధేను
 వును, సురద్రుమౌ = కల్పవృక్షమును, మిథః = ఒండొంటిని(గూర్చి,
 పయఃసేచనపల్లవాశనే; పయఃసేచన = పాలతోతడపుటను, పల్లవాశనే =
 చిగుళ్లునాహారముగభక్షించుటను చేసుకొని (అనగా కామధేనువు కల్ప
 వృక్షమును పాలతో(దడుపుచుండగా, కల్పవృక్షము తన చిగుళ్లును
 కామధేనువునకాహారముగా నొసంగుచున్నదని యర్థము.) దానవ్యసనం =
 తమతమందాసక్తిని, సమాప్పుతః = పూర్తిగావించుకొనుచున్నవి. అనగా
 యాచకులులేనందువలన, నొకరికొకరికిచ్చి పుచ్చుకొనుచు, కామధేను
 కల్పవృక్షములు, తమకున్న దానపుకండూతిని(దీర్చుకొనుచున్నవని
 యర్థము.

సమాసములు :

సర్వార్థి కృతార్థతాకృతాః - సర్వేచతే, అర్థినశ్చ = సర్వార్థినః, కృతః
 అర్థః యేషాంతే = కృతార్థాః, కృతార్థానాంభావః = కృతార్థతా, కృతార్థ
 తాంకరోతీతి = కృతార్థతాకృత్, సర్వార్థినాంకృతార్థతాకృత్ = సర్వార్థి
 కృతార్థతాకృత్, తేన = సర్వార్థి కృతార్థతాకృతా.

కామగవీసురద్రుమౌః - సురాణాంద్రుమః = సురద్రుమః, కామనాందా
 త్రీగౌః = కామగవీ, కామగవీచసురద్రుమశ్చ = కామగవీసురద్రుమౌ.
 పయఃసేచనపల్లవాశనేః - పయోభిఃసేచనం = పయఃసేచనం. పల్ల
 వానామశనం = పల్లవాశనం, పయఃసేచనంచపల్లవాశనంచ = పయః
 సేచనపల్లవాశనే,

దానవ్యసనంః - దానవ్యసనం = దానవ్యసనమ్, తత్ = దానవ్యసనమ్ ।

భాషము :

యాచకుల కందటికిని సర్వస్వము నొసంగి, యీ రాజుకామధేనువునకు
 కల్పవృక్షమునకు యాచకులను లేకుండునట్లు గావించెను. ఎల్లప్పుడును
 దానము చేయు కామధేను కల్పవృక్షముల కిది తీరని కొఱతగా నేర్పడినది.
 అందువలనను తమ దానకండూతిని అనగా దానము చేయవలయునను

దురదనుఁ దీర్చుకొనుటకు పరస్పరము యాచకులుగను దాతలుగను మాతీనవై యొడఁబడి కిచ్చివుచ్చు కొనుట కుపక్రమించినవి. ఆ ప్రకారము కామధేనువు తన పాలనుపోసి కల్పవృక్షమునుఁ దడుపగా నా కల్పవృక్షము కామధేనువునకు తన చిగుళ్లనొసంగినది. ఇట్లు పరస్పర దానప్రతిగ్రహవినిమయముల నవి జరుపుకొని తమదానోత్కృష్టముఁ దీర్చుకొనినవి॥౭౯॥

శ్లో. నృపః కరాభ్యాముదతోలయన్నిజే
నృపాసయం యాన్ పతతః పదద్వయే ।
తదీయచూడాకురువిందరశ్మిభిః
స్ఫుటేయమేతత్కరపాదరజ్జనా ॥

80

ప. వి. నృపః- కరాభ్యామ్- ఉదతోలయత్- నిజే- నృపాన్- అయం-యాన్- పతతః- పదద్వయే- తదీయచూడాకురువిందరశ్మిభిః- స్ఫుటా-ఇయం- ఏతత్కరపాదరజ్జనా.

అర్థము. అయంనృపః=ఈరాజు, నిజే = తనదగు, పదద్వయే=రెండుపాదములపైన, పతతః=పడి నమస్కరించు, యాన్=ఏ, నృపాన్=రాజులను కరాభ్యాం=హస్తములతో (కృపయా=దయచే) ఉదతోలయత్=పైకెత్తెను. తదీయచూడాకురువిందరశ్మిభిః; తదీయ=ఆరాజులకు సంబంధించిన, చూడా=శిరమునందలి, కురువింద=పద్మరాగముయొక్క, రశ్మిభిః=కిరణములచే, ఇయం=కనబడు, ఏతత్కరపాదరజ్జనా, ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క. కర = హస్తములకును, పాద = పాదములకును, రజ్జనా=రంగుపూత. అనగా వారు పాదములమీదఁబడుటవలన వారి శిరమునందలి పద్మరాగములచేత, పాదములకు రంజనము, తలలను లేవనెత్తుటవలనఁ జేతులకును రంజనము, స్ఫుటా = స్పష్టము, లక్ష్యతే=చూడఁబడుచున్నది.

వి. ఇచ్చట హస్తములయందును పాదములయందును రాజునకు సహజముగనే యెఱ్ఱఁదనముండును. గాని యవి రాజకిరీట పద్మరాగములచే నేర్పడినట్లు భానించుటవలన నుత్తేక్ష. అందువలన నీతని కనేక రాజులనుండి విజయము వ్యక్తమైనది కాన నలజ్కారముచే వస్తుద్భవని. ॥౮౦॥

శ్లో. యత్కస్యామపి భానుమాన్న కకుభి స్థేమానమాలమ్బతే
జాతం యద్ధనకాననై కశరణప్రాప్తేనదావాగ్నినా ।
ఏషైతద్భుజతేజసా విజితయోస్తావ త్తయోరౌచితీ
ధీక్ తం వాడవమమ్భసి ద్విషి భియా యేన ప్రవిష్టం పునః॥

ప. వి. యత్ - కస్యామ్ - అపి - భానుమాన్ - న - కకుభి - స్థేమానమ్ -
ఆలమ్బతే - జాతం - యద్ధనకాననై కశరణప్రాప్తేన - దావాగ్నినా -
ఏషా - ఏతద్భుజతేజసా - విజితయోః - తావత్ - తయోః - ఔచితీ -
ధీక్ - తం - వాడవమ్ - అమ్భసి - ద్విషి - భియా - యేన -
ప్రవిష్టం - పునః.

అర్థము. భానుమాన్ = సూర్యుడు, కస్యామపి కకుభి = ఏదిక్కునందును,
స్థేమానం = స్థైర్యమును, న ఆలమ్బతే ఇతియత్ = పొందుటలేదనునది యేది
కలదో, తథా = అట్లే, దావాగ్నినా = కారుచిచ్చుచే, ఘనకాన నై కశరణ
ప్రాప్తేన; ఘన = దట్టమైన, కానన = అరణ్యమును, ఏకశరణ = ముఖ్య
రక్షకముగా, ప్రాప్తేన = పొందివాడిగ, జాతమితియత్ = సంభవించుట
యనునదేది కలదో, ఏషా = ఇవిరెండును, ఏతద్భుజతేజసా; ఏతత్ =
ఈరాజుయొక్క, భుజ = భుజములయొక్క, తేజసా = ప్రతాపముచే, విజి
తయోః = ఓడింపబడిన, తయోః = ఆ సూర్యునకును దావాగ్నికిని,
ఔచితీతావత్ = తగినదే. భయపడినవాడు కలతఁజెంది యొకచోట నిల
కడగా నుండడు. అందువలన వనముల నాశ్రయించును. కింతు = కాని,
తం = ఆ, వాడబం = ఆ బడబాగ్నినిఁగూర్చి, ధీక్ = భీ, యేన = ఏ బడ
బాగ్నిచే, భియా = భయముతో, ద్విషి = శత్రువైన, అమ్భసి = ఉదకము
నందు, పునః = మఱల, ప్రవిష్టం = ప్రవేశము (చేయఁబడినది) శత్రువు
నాశ్రయించుట కంటెనింకొకచోటునకు వెళ్ళుట యుక్తముగదా.

వి. ఇచ్చట సూర్యుని పర్యటనాదులు స్వాభావికములు. కాని యివి యీ
రాజు వలని భీతిచేనేర్పడినవని భావింపఁబడుటవలన సుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞ
కమునుఁబ్రయోగింపనందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

ఘనకాననైకశరణ ప్రాప్తేన :- ఘనంచ తత్కాననంచ=ఘనకాననమ్,
 ఏకంచతత్ శరణంచ=ఏకశరణమ్, ఘనకాననమేన ఏకశరణం=ఘన
 కాననైకశరణం, ఘనకాననైకశరణం ప్రాప్తః = ఘనకాననైక
 శరణప్రాప్తః, తేన=ఘనకాన నైకశరణప్రాప్తేన.

ఏతద్భుజతేజసా :- ఏతస్యభుజౌ=ఏతద్భుజౌ: ఏతద్భుజయోః, తేజః=
 ఏతద్భుజతేజః, తేన = ఏతద్భుజతేజసా ।

భావము :

సూర్యుడు నిలకడలేక సంచరించుటకును దావాగ్నియడవినే శరణముగా
 నాశ్రయించి యుండుటకును, ముఖ్యకారణ మీ రాజుయొక్క భుజప్రతాపములచే
 నోడింపబడుటయే. ఇట్లు సూర్యునికి నిలకడ లేనితనమును, దావాగ్నియడవి
 శరణుబొందుట వానికి తగినవే! ఏల యనగా లోకమునందోడిన వారు,
 నిలకడలేని స్థితిలోనైన నుందురు. లేదా యడవులలో దాగికొందురు. ఇకబడ
 బాగ్ని విషయ మింకను హీనమైనది. ఏలయనగా నది యీతని ప్రతాపముచే
 నోడినదై కడకు తన శత్రువైన నీటియందు మునిగినది. శత్రువు నాశ్రయించుట
 కంటె నెక్కడి కైనను పరుగెత్తి పోవుట శ్రేష్ఠముగదా! అనగా సీరాజు
 యొక్కభుజ ప్రతాపము సూర్యుని, దావాగ్నిని, బడబాగ్నిని మించినదని
 యాశయము ॥౮౦॥

శ్లో. అముష్యోర్వీభర్తుః ప్రస్మమరచమూసిన్ధురభవై
 రవై మిప్రారభేవమధుభిరవశ్యాయసమయే ।
 నకమ్పంతామస్తః ప్రతిభటన్మపాః? మ్లాయతుసతద్
 వధూవక్త్రామ్భోజం భవతు న స తేషాం కుదివసః॥ 82

ప. వి. అముష్మ - ఉర్వీభర్తుః - ప్రస్మమరచమూసిన్ధురభవైః - అవై మి -
 ప్రారభే - వమధుభిః - అవశ్యాయసమయే-న - కమ్పంతామ్ - అస్తః-
 ప్రతిభటన్మపాః - మ్లాయతు - న-తద్వధూవక్త్రామ్భోజం - భవతు -
 న - సః - తేషాం - కుదివసః.

యర్థము. అముష్య = ఈ, ఉర్విభర్తుః = భూపాలునియొక్క, ప్రస్ఫుమరచమూ
 సిన్ధురభవైః; ప్రస్ఫుమర = అంతట వ్యాపించుచున్న, చమూ = సేన
 యందలి, సిన్ధుర = ఏనుగుల నుండి, భవైః = ఉద్భవించునటు వంటి,
 వమథుభిః = తొండపురస్థముల నుండి వెల్వడుతుంపరలచే, అవశ్యాయ
 సమయే; అవశ్యాయ = మంచుయొక్క, సమయే = కాలము, అనగా
 హేమంత ఋతువు, ప్రారభేసతి = ప్రారంభింపఁబడగా, ఆవైమి =
 (చెప్పఁబోవు ప్రకారము) తలంతును. (ఏమనగా), ప్రతిభటన్మపాః =
 శత్రు రాజులు, ఆంతః = హృదయమందున, కమ్పంతాం = కంపింపరా?
 తప్పక రాజువలని భయముచేతను, చలిచేతను వణకఁగలరని యర్థము.
 తద్వధూవక్త్రామౌజం; తత్ = ఆ శత్రురాజుల, వధూ = స్త్రీలయొక్క,
 వక్త్ర = ముఖమనెడి, అమౌజం = పద్మము, నమ్నాయతు = వాడదా?
 తప్పక వాడును. ఒక పక్షమున శత్రురాజుల వలని భయము చేతను
 మఱియొక పక్షమున మంచువలనను వాడునని యర్థము, సః = ఆయేను
 గుల తొండముల నుండి వెల్వడు తుంపరలచే నేర్పడిన మంచుతో నావ
 రింపఁబడిన దివసము, తేషాం = ఆ శత్రురాజులకును, వారిస్త్రీలకును,
 కుదివసః = దుర్దినము (మేఘము కప్పిన పగలు) నభవతు = కాదా?
 తప్పక కాగలదని యర్థము.

వి. ఏనుగ తొండపు తుంపురులను, మంచుగాను, శత్రురాజు స్త్రీముఖములను
 పద్మముగను, దినమును, దుర్దినముగను (మేఘచ్ఛన్న దినముగను)
 రూపించుట వలన రూపకాలజ్ఞానము.

సమాసములు :

ఉర్విభర్తుః :- ఉర్వ్యాభర్తా = ఉర్విభర్తా, తస్య = ఉర్విభర్తుః.

ప్రస్ఫుమరచమూసిన్ధురభవైః :- ప్రస్ఫుమరాచసాచమూశ్చ = ప్రస్ఫు
 మరచమూః, ప్రస్ఫుమచమ్వాం సిన్ధురాః = ప్రస్ఫుమరచమూసిన్ధురాః,
 ప్రస్ఫుమరచమూసిన్ధురేభ్యః భవాః = ప్రస్ఫుమరచమూసిన్ధురభవాః,
 తైః = ప్రస్ఫుమరచమూసిన్ధురభవైః ।

అవశ్యాయసమయే :- అవశ్యాయస్యసమయః = అవశ్యాయసమయః,
 తస్మిన్ = అవశ్యాయసమయే ।

ప్రతిభటన్మపాః :- ప్రతిభటాశ్చతే న్మపాశ్చ = ప్రతిభటన్మపాః ।

పదూపక్రామోజం ;— పద్యైః పక్త్రం = పదూపక్త్రం, పదూపక్త్ర
మేవ ఆమోజం = పదూపక్రామోజమ్ ।

కుదివసః :- కుత్సితః దివసః = కుదివసః.

భావము :

సేనయందు సంచరించెడి యీ భూపాలుని యేనుగుల తొండపు రంధ్రములనుండి వెల్వడు నీటి తుంపరలచే హేమస్త్రముతువు ప్రారంభమైనదని తలంతును. కావుననే శత్రురాజులు, ఈ నరపాలుని వలన భయముతోడను, చలి తోడను వణకుచున్నారు. అట్లే యీ శత్రురాజుల స్త్రీలయొక్క ముఖపద్మములు ఈ రాజువలన యుద్ధరంగమున తమ భర్తలకేర్పడు కీడుకుస్మరించి వాడుచున్నవి. మఱియు మంచు చేతను నని వాడుచున్నవి. మంచునకు తామరలు నశించుచుగదా. ఆ యేనుగుల తొండపు రంధ్రముల తుంపురవలని మంచుచే నావరింపబడిన దినము. అనగా పగలు, ఆ శత్రురాజులకును, వారి స్త్రీలకును, దుర్దినము, (మేఘావృతమగు దినము) (చెడ్డ దినము) అగుచున్నది. అనగా నీ రాజుయొక్క సేనయందు లెక్కకు నెక్కువయైన యేనుగులున్నవనియు వాని తొండపు తుంపరలు పగలును మేఘావృత మగునట్లు చేయుచున్నవనియు శత్రురాజుల స్త్రీలు యుద్ధరంగమున నీ రాజువలన దమతమ భర్తలకేమి కీడుమూడునో యని బెగడొందుచున్నారనియు సారాంశము ॥౮౨॥

శ్లో. ఆత్మస్యస్య సముచ్చితీకృతగుణస్యాహోతరామౌచితీ
యద్ధాతా నైరవర్జనాదజనయద్భూజానిరేష ద్విషామ్,
భూయోఽహజ్జీయతే స్మ యేన చ హృదా స్కంధో
న యశ్చానమత్

తన్మర్మాణి దలం దలం సమిదలంకర్మిణ బాణవ్రజః ॥౮౩॥

ప. వి. ఆత్మని - ఆస్య - సముచ్చితీకృతగుణస్య - ఆహోతరామ్ - ఔచితీ -
యద్ధాతా నైరవర్జనాత్ - అజనయత్ - భూజానిః - ఏషః - ద్విషామ్ -
భూయః - అహజ్జీయతే - స్మ - యేన - చ - హృదా - స్కం
ధః - స-యః - చ - అనమత్ - తన్మర్మాణి - దలందలం - సమి
దలంకర్మిణ బాణవ్రజః.

అర్థము. ఆత్మని=తనయందే, సముచ్చితకృతగుణస్య, సముచ్చితకృత=సంగ్రహింపఁబడిన సౌందర్యాది గుణములు గల్గిన, అస్య = రాజుయొక్క, ఔచితీ=ఔచిత్యము, అహోతరామ్=మిక్కిలి యాశ్చర్యము(ఏలయనగా) సమిదలజ్జ-రీతిబాణవ్రజః; సమిత్=యుద్ధమునందు, అలజ్జ-రీతి=కార్యమునకుచాలిన, బాణవ్రజః = బాణముల సమూహముగల్గిన, అనగా వ్యర్థముకాని బాణసమూహముగల్గిన, ఏషః=ఈ, భూజానిః=ప్రభువు, ద్విషాః=శత్రువులకు సంబంధించిన, యేనచ=ఏ, హృదా=హృదయముతో. భూయః = అధికముగా, అహజ్జియతే స్మ = అహజ్జారమునుఁబొందిపబడుట యేర్పడియుండినదో, యశ్చ = ఏ, స్కన్ధః = భుజశిరమున, అనమత్ = ప్రణవీల్ల లేదో, గాత్రాన్తర వర్జనాత్; గాత్రాన్తర=ఇతర శరీరావయవములయొక్క అనగా హృదయ స్కంధములకంటె నితరములగు నవయవములయొక్క, వర్జనాత్=త్యాగమువలన, (ఏలయనగానవి నేరముచేయనివి) తన్మర్మాణి = హృదయస్కంధ రూపములగు ప్రాణస్థానములను, దలందలం=మిక్కిలి ఖండించి, యత్=ఏదఱ్ఱ సమును, అజనయత్ = కల్గించెనో, తత్=ఆ కార్యము, అనగా నట్టి దఱ్ఱనము రాజునకుఁగిచితము, మిక్కిలి యాశ్చర్యము. అహంకారము వలన లొంగని శత్రువును మూలముతో నే చంపవలయునని యర్థము.

సమాసములు :

సముచ్చితకృతగుణస్య :- అసముచ్చితాః సముచ్చితాః సమృద్ధ్యమానాః కృతాః = సముచ్చితకృతాః. సముచ్చితకృతాః గుణాః యస్యసః = సముచ్చితకృతగుణః, తస్య=సముచ్చితకృతగుణస్య.

అహోతరామ్ :- అత్యంతమహో = అహోతరామ్

గాత్రాన్తరవర్జనాత్ :- అన్యానిచతానిగాత్రాణిచ = గాత్రాన్తరాణి, గాత్రాన్తరాణాం వర్జనం = గాత్రాన్తరవర్జనం, తస్మాత్ = గాత్రాన్తరవర్జనాత్.

భూజానిః :- భూజాయామస్యసః = భూజానిః.

తన్మర్మాణి :- తానిచతానిమర్మాణిచ = తన్మర్మాణి,

సమిదలజ్కర్మీణబాణ ప్రజః— కర్మజేతలం = అలజ్కర్మీణః, సమితి
అలజ్కర్మీణః = సమిదలజ్కర్మీణః, బాణానాం ప్రజః = బాణప్రజః,
సమిదలజ్కర్మీణః బాణప్రజః యస్యసః = సమిదలజ్కర్మీణబాణప్రజః।

భావము :

తనయందే సౌందర్యాది సకలగుణములను నిమిషాదుకొనిన యీ రాజు
యొక్క యౌచిత్యము మిక్కిలి యాశ్చర్యమైనది. ఏలయునగా— యుద్ధమునందు
సమర్థములగు బాణసమూహము గల్గిన యీరాజు, శత్రువులు ఏ హృదయముతో
మిక్కిలి యహంకారముఁ జూపిరో, యే భుజశిఖరములను వంచి ప్రణమిల్లలేదో,
వానిని మాత్రమే గ్రహించి తక్కిన యవయవముల నన్నింటిని వర్జించి, యీ
హృదయస్కంధములనెడి మర్మావయవములను తుత్తునియలు గావించి ఎట్టి
దండనమును విధించెనో యదియే యీ రాజునకు ఉచితము మిక్కిలియాశ్చర్య
కరమునై యున్నది. అహంకారముచే వంగని శత్రువును సమూలఘాతముగాఁ
జంపవలయునని యాశయము॥౮౩॥

శ్లో. దూరం గౌరగుణైరహంకృతిమతాం జైత్రాజ్కకారే చర
త్యేతద్దోర్యశసి ప్రయాతి కుముదం బిభ్యన్న నిద్రాం నిశి
ధమ్మిల్లే తవ మల్లికాసుమనసాం మాలాభియా లీయతే
పీయాషస్రవకై తవాద్భుతదరః శీతద్యుతిః స్విద్యుతిః॥ 84

ప. వి. దూరం - గౌరగుణైః - అహంకృతిమతాం- జైత్రాజ్కకారే - చరతి-
ఏతద్దోర్యశసి - ప్రయాతి- కుముదం - బిభ్యత్ - న- నిద్రాం- నిశి-
ధమ్మిల్లే- తవ- మల్లికాసుమనసాం - మాలా- భియా-లీయతే-పీయాష
స్రవకై తవాత్ - ధృతదరః- శీతద్యుతిః-స్విద్యుతి.

అర్థము. ఏతద్దోర్యశసి; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, దోర్యశసి = భుజము
యొక్కయశస్సు, గౌరగుణైః = తెల్లఁదనపుగుణములచే, దూరం =
మిక్కిలి, అహంకృతిమతాం = అహంకారముగల్గిన తెల్లకలువమున్నగు
తెల్లవస్తువులతో, జైత్రాజ్కకారే; జైత్ర = జయశీలమైనదియు సంత
మను చిత్రయుద్ధమునుచేయునదియు ననగా నాయహంకారము పుఖండించు
టకై, జయశీలమగుయుద్ధము గావించునట్టిదై, చరతిసతి = భ్రమించు

చుండగా, కుముదం = కలువ, బిభృత్సత్ = భయపడినదై, నిశి = రాత్రి
 యందు, నిద్రాం = నిద్రను (ముడుచుకొనిపోవుటను) నప్రయాతి =
 పొందుటలేదు, మల్లికాసుమనసాం = మల్లెపూలయొక్క, మాలా = మాల,
 భియా = భయముచే, తవ = నీయొక్క, ధమ్మితే = కొప్పునందు,
 లీయతే = దాగుచున్నది. శీతద్యుతిరపి = చంద్రుడును, ధృతదరః; ధృత =
 వహింపఁబడిన, దరః = భయముకలవాడై, పీయూషస్రవకై తవాత్;
 పీయూష = అమృతమును, స్రవ = స్రవించుటయును, కై తవాత్ =
 నెపమువలన, స్విద్యుతి = చెమర్చుచున్నాడు.

వి. ఇచ్చట భుజయశస్సులు మున్నగువానికి అహంకారసంబంధము లేక
 పోయుచును, నహంకార సంబంధము చెప్పుటవలన నతిశయోక్త్య
 లఙ్కారము.

సమానములు :

గౌరగుణై :- గౌరా ఏవగుణాః = గౌరగుణాః. తై :- గౌరగుణైః.

అహంకృతిమతామ్ :- అహంకృతిః ఏషామస్తీతి = అహంకృతిమంతః.

తేషాం అహంకృతిమతాం

జైత్రాజ్ఞకారే :- జైత్రంచతత్ అజ్ఞకారంచ = జైత్రాజ్ఞకారం,
 తస్మిన్ = జైత్రాజ్ఞకారే.

దోర్ఘశసి :- దోషోఽయశః = దోర్ఘశః, తస్మిన్ = దోర్ఘశసి,

మల్లికా సుమనసామ్ :- మల్లికా ఇతిసుమనాంసి = మల్లికా సుమనాంసి,
 తేషాం = మల్లికాసుమనసామ్.

పీయూషస్రవకై తవాత్ :- పీయూషస్య స్రవః = పీయూషస్రవః,
 పీయూషస్రవస్యకైతవం = పీయూషస్రవకైతవమ్, తస్మాత్ = పీయూష
 స్రవకై తవాత్.

ధృతదరః :- ధృతఃదరః యేనసః = ధృతదరః.

భావము :

ఈ రాజుయొక్క భుజములు కీర్తి, తెల్లదనము మున్నగుగుణములచే
 మిక్కిలి యహఙ్కారము గల్గిన తెల్ల కలువలు మున్నగు వాని యహఙ్కార

మునుఁదొలగించుటనై జయశీలమైన విచిత్ర యుద్ధమునుఁచేయుచు సంచరించు చుండగా కలువ భయపడినదై రాత్రి సెద్రను పొంచలేదు ; మునుచుకొనిపోలేదు ; మల్లెపూలమాల భయముతో నీయొక్క కొప్పునందు దాగినది. చంద్రుడును భయపడినవాడై అమృతవర్షవ్యాజమున చెమటనువదలెను. కాన నిరాజు గొప్ప కీర్తి కలవాడు. నీకు వరణీయుడు ॥౮౪॥

శ్లో. ఏతద్గన్ధగజస్తృషామ్భునీ భృశం కణ్ఠాస్తమజ్జత్తనుః
ఫేనైః పాణ్డురితః స్వదిక్కరిజయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః ।
దన్తద్వంద్వజలానుబిమ్బనచతుర్దన్తః కరామ్భోవమి
వ్యాజాద్రథమువల్లభేన విరహం నిర్వాపయత్యమ్బుధేః ॥

ప. వి. ఎతద్గన్ధగజః - తృషా - అమ్భుపి - భృశం - కణ్ఠాస్తమజ్జత్తనుః -
ఫేనైః - పాణ్డురితః - స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః - దన్త
ద్వంద్వజలానుబిమ్బనచతుర్దన్తః - కరామ్భోవమివ్యాజాత్ - అభ్రము
వల్లభేన - విరహం - నిర్వాపయతి - అమ్బుధేః.

అర్థము. తృషా = దాహముచే, అంభుపి = జలమందు, భృశం = మిక్కిలి, కణ్ఠాస్త, మజ్జత్తనుః; కణ్ఠాస్త = కంఠము వఱకును, మజ్జత్ = మునిగిన, తనుః = శరీరముగలదై, స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశః స్పర్ధిభిః; స్వ = స్వయముగా, దిక్కరి = దిగ్గజముల, జయ = జయమువలని, క్రీడా = ఆటపలనఁగల్గిన, యశః = కీర్తితో, స్పర్ధిభిః = స్పర్ధచే సదృశములైన, ఫేనైః = నురుగులతో, పాండురితః = తెలుపుజేయఁబడిన, దన్తద్వంద్వ జలానుబిమ్బన చతుర్దన్తః, దన్తద్వంద్వ = రెండు దన్తములు, జలానుబింబన = నీటియందుఁ బ్రతిబింబించుటచే, చతుర్దన్తః = నాలుగు దన్తములుకల్గిన, ఏతద్గన్ధగజః; ఎతత్ = ఈ నృపునియొక్క, గన్ధగజః = మదగజము, కరామ్భోవమి వ్యాజాత్; కరామ్భుః = తొండపురీటిని, వమి = వెదజల్లుటయను, వ్యాజాత్ = నెపమువలన అమ్బుధేః = సముద్రముయొక్క, అభ్రమువల్లభేన; అభ్రము = అభ్రముపను యేనుగునకువల్లభుడైన ఐరావతముతో, విరహం = విరహబాధను, నిర్వాపయతి = తొలగించుచున్నది.

వి. తాండములోని నీటిని వెదజల్లు నెపమున సముద్రతాపమును (దొలంగిం
చుచున్నదని చెప్పుటవలన సపహ్నావాలజ్ఞాగ్రము.
సముద్రమునకు పుత్రవిరహ తాప శాంతిచేయకపోయినను చేయునట్లు
చెప్పుటవలన సుత్రేక్ష. పైనఁజెప్పఁబడిన యపహ్నావముతో నిది గూడి
యున్నది కాన సాపహ్నావోత్రేక్ష.

సమాసములు :

ఏతద్ధన్ధగజః :- ఏతస్యగన్ధగజః=ఏతద్ధన్ధగజః।

కంతాన్తమజ్జత్తనుః :- కంతస్య, అన్తః = కంతాన్తః, కంతాన్తే
మజ్జన్తీ తనుః యస్యసః=కన్తాన్తమజ్జత్తనుః.

స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః :- దిశాంకరిణః = దిక్కరిణః.
జయేనక్రీడా = జయక్రీడా, దిక్కరిణాం జయక్రీడా దిక్కరిజయక్రీడా,
స్వేన, దిక్కరిణాం జయక్రీడా = స్వదిక్కరి జయక్రీడా, స్వదిక్కరి
జయక్రీడాయాః యశః = స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశః, స్వదిక్కరి
జయక్రీడాయశః, స్పర్ధిసః = స్వదిక్కరి జయక్రీడాశః యశః స్పర్ధిసః,
తైః=స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశ స్పర్ధిభిః.

దన్తద్వంద్వజలానుబింబ నచతుర్దన్తః :- దన్తయోః ద్వన్ద్వం=దన్త
ద్వన్ద్వం, జలే అను బిమ్బనం = జలానుబిమ్బనమ్, దన్తద్వంద్వస్య
జలానుబిమ్బనం = దన్తద్వంద్వజలానుబిమ్బనం, చత్వారః దన్తాః య
స్యసః=చతుర్దన్తః, దన్తద్వంద్వ జలానుబిమ్బనేనచతుర్దన్తః !

కరామ్భోవమివ్యాజాత్ :- కరే అమ్భః=కరామ్భః, కరామ్భసః వమిః=
కరామ్భోవమిః, కరామ్భోవమి రేవవ్యాజః = కరామ్భోవమివ్యాజః,
తస్మాత్=కరామ్భోవమివ్యాజాత్।

అభ్రమువల్లభేన :- అభ్రమోఃవల్లభః=అభ్రమువల్లభః, తేన=అభ్రము
వల్లభేన।

భావము :

ఈతని మదపుటేనుగ దాహముచే కంతము వఱకును నీటియందు మిక్కిలి
మునింగినదై తనకు దిగ్గజములతోటి జయక్రీడ పలనఁగల్గిన యశస్సుతోఁ

దెల్లదనమునందుఁ బోరాడెడి నీటి నురుగుపులచేఁ దెల్లబడినవై యున్నది. మఱియునామత గజము, తన రెండు దంతములు నీటఁ బ్రతిబింబించుటచే నాల్గుదంతములు కలదిగా నేర్పడినది ఇట్లు, ఆ మతగజము ఐరావతముతోఁ సాదృశ్యమును సంపాదించినది. ఐరావతము తెల్లగ పుండును. ఇదియు నీటి నురుగులు కప్పటవలన తెల్లగ నున్నది. ఐరావతమునకు నాలుగు దంతము లున్నవి. దీనియొక్క రెండు దంతములు నీటఁబ్రతిబింబించుట వలన దీనికి నాలుగుదంతములు యేర్పడినవి. ఇట్లు దీనిచే ఐరావతములేని కొఱత సముద్ర మునకు తీఱినది. ఇంత కాలము పుత్రుడైన ఐరావతము దూరమగుటవలన దాని విరహముచే దుఃఖించుచున్న సముద్రునికి, తా నైరావతమై యా దుఃఖము నుఁ దొలగించుచు, తన తొండముతో నీరును సముద్రముపై వెదజల్లుచుదాని తాపమునకు శాంతినిఁ గల్గించుచున్నది. ॥౮౫॥

శ్లో. అథైతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం

న్యమీలదాస్వాదయితుం హృదివసా ।

మధుస్రజా నైషధనామజాపినీ

స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురః స్ఫురన్నలా॥

86

ప. వి. అథ — ఏతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం — న్యమీలత్ — ఆస్వాదయితుం — హృది - ఇవ - సా — మధుస్రజా - నైషధనామజాపినీ - స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురస్ఫురన్నలా.

అర్థము. అథ = పిదప, సా = ఆదమయన్తి, మధుస్రజా = స్వయంవరము నకుద్దేశింపఁబడిన, విప్రపూజమాంచే (జపమాలచే) నైషధనామజాపినీ; నైషధనామ = నలునినామమును, జాపినీ = జపించుచున్నదై (కావుననే) స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలా; స్ఫుటీభవత్ = సాక్షాత్కార ముగానేర్పడునట్టి, ధ్యాన = ధ్యానముచే, పురఃస్ఫురత్; పుర = ఎదుట, స్ఫురత్ = ప్రత్యక్షవిషయమగుచున్న, నలా = నలునిగల్గినదై, ఏతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం; ఏతత్ = ఈ, ఉర్వీపతి = ఉత్కలభూపాలుని యొక్క, వర్ణన = వర్ణనయనెడి, అద్భుతం = ఆశ్చర్యకరమును, హృది = హృదయమందు, ఆస్వాదయితుమివ = అనుభవించుటకోయను

నట్లు, స్వమీలత్ = కనులను మూసికొనినది. వాస్తవమున - నలుని సాక్షాత్కారమువలని యానందము ననుభవించుటకే యామెకన్నులు మూసికది.

సమాసములు :

ఏతదుర్విపతివర్జనాద్భుతం:- ఎషచాసౌ ఉర్విపతిశ్చ = ఏతదుర్విపతిః, ఏతదుర్విపతేఃవర్జనం=ఎషదుర్విపతి వర్జనం, ఏతదుర్విపతివర్జనమేవ, ఆద్భుతం = ఏతదుర్విపతివర్జనాద్భుతం, తత్ = ఏతదుర్విపతివర్జనాద్భుతమ్ ।

మధుస్రక్:- మధునఃస్రక్=మధుస్రక్, తయా=మధుస్రధుజా ।

నైషధనామజాపినీ:- నిషధానాంరాజా = నైషధః, నైషధస్యనామ = నైషధనామ, నైషధనామజపతీతి = నైషధనామజాపినీ ।

స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురస్ఫురన్నలా:- అన్పుటంస్ఫుటం సమృద్ధ్యమానం భవత్ = స్ఫుటీభవత్, స్ఫుటీభవచ్ఛతత్థ్యానంచ = స్ఫుటీభవద్ధ్యానం, స్ఫుటీభవద్ధ్యానేనపురఃస్ఫురన్ = స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురస్ఫురన్, స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలః యస్యాస్సా = స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలా.

భావము :

తర్వాత నాదమయన్ని, స్వయంవరార్థమైన విప్రపూలమాలచేతను (జపమాలచేతను) నలుని నామమును జపించుచున్నతై, యందుచేతనే ధ్యానమువలన నలుని ప్రతక్ష్యమునొందినదై యీ యుత్కలేశ్వరునిఁ గూర్చి సరస్వతిదేవి గావించిన వర్జనమనెడి యద్భుతరసమును హృదయమునఁగ్రోలఁ గోరినదో యనునట్లు కనులను మూసినది. కాని వాస్తవమున నలుని సాక్షాత్కారమువలని సుఖము ననుభవించుటకే యామె యవ్విధముగాఁ గనులను మూసినదని యాశయము ॥౮౬॥

శ్లో. ప్రళసింతుం సందుపాస్తరజ్ఞీనం
శ్రియా జయంతం జగతీశ్వరం జినం ।
గిరః ప్రతస్తార పురావదేవ తా
దినాస్తసన్ధ్యాసమయస్య దేవతా ॥

ప. వి. ప్రశంసించుట - సంసదుపాంతరజ్ఞానం - శ్రియా - జయంతం - జగ
తీశ్వరం - జినం - గిరః - ప్రతస్తార - పురావత్ - ఏవ - తాః -
దినాంతసంధ్యాసమయస్య - దేవతా.

అర్థము: దినాంతసంధ్యాసమయస్య; దినాంత = సాయంకాలపు, సంధ్యాసమయస్య =
సంధ్యాకాలమునకు, దేవతా = ఆధిదేవతయగు సరస్వతీదేవి, సంసదు
పాంతరంజినం = సభాప్రాంతమును రంజిల్లచేయు, శ్రియా = సౌందర్య
ముచే, జినం = జనదేవుని, జయంతం = జయించుచున్న, జగతీశ్వరం =
భూపతిని, ప్రశంసించుట = స్తుతిచేయుటకు, పురావదేవ = ముందువలెనే,
తాః = అప్రసిద్ధములైన, గిరః = వాక్కులను, ప్రతస్తార = విస్తరింప
జేసెను.

సమాసములు :

సంసదుపాంతరజ్ఞానం :- సంసదః ఉపాంతః = సంసదుపాంతః, సంసదు
పాంతరజ్ఞాయతీతి = సంసదుపాంతరజ్ఞో, తమ్ = సంసదుపాంతరజ్ఞోనమ్.
జగతీశ్వరం :- జగత్యాః ఈశ్వరః = జగతీశ్వరః, తమ్ = జగతీశ్వరం.
దినాంతసంధ్యాసమయస్య :- దినస్యంతః = దినాంతః, దినాంతస్య
సంధ్యా = దినాంతసంధ్యా, దినాంతసంధ్యాయాః సమయః = దినాంత
సంధ్యాసమయః తస్య = దినాంతసంధ్యాసమయస్య.

భావము:

సాయంకాలపు సంధ్యకు నధి దేవతయగు సరస్వతీదేవి, సభలో నొక
భాగమును రంజిల్లఁ జేయుచున్నట్టి వాఁడును, సౌందర్యముచే జినదేవుని
సైతము మించిన వాఁడును నగు నీ భూపతినిఁ బొగడుటకు ముందువలె తన
మాటలను విస్తరింపఁజేసినది. జనభగవానుఁడు మిక్కిలి సౌందర్య వస్తుడని
ప్రసిద్ధి ||౮౭||

శ్లో. తథాధికుర్యా రుచిరే! చిరేప్పితా
యయోత్సుకః సమృతి సమృతీచ్ఛతి ।
అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః
కటాక్షధారాస్తవ కీకటాధిపః॥

88

ప. వి. తథా - అధికుర్యాః - రుచిరే - చిరేప్పితాః - యయా - ఉత్సుకః -
సమృతి - సమృతీచ్ఛతి - అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః - కటాక్ష
ధారాః - తవ - కీకటాధిపః.

అర్థము. హేరుచిరే=ఓ సుందరీ! ఉత్సుకః=నీయొడనుతగ్గణ్ణ గల్గిన, కీకటా
ధిపః=మగధదేశపు ప్రభువు, చిరేప్పితాః; చిర = చిరకాలమునుండి,
ఈప్పితాః=కోరబడిన, అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలంపటాః; అపాఙ్గ=కడకన్న
నెడి, రఙ్గస్థల=రంగస్థలమునందు, లాస్య=నృత్యమునకు, లమ్పటాః=
ఆసక్తిగల్గిన, తవ = నీయొక్క, కటాక్షధారాః=కడకన్నుల వరుసలను
యథా = ఎట్లు, సమృతి = ఇప్పుడు, సమృతీచ్ఛతి=చక్కగాబొందు
టకు నర్హుడో, తథా=అట్లు, అధికుర్యాః=ప్రసరింపజేయుము. అనగా
కటాక్షముఁ చేతనై నను వీనిని జూడుమని యర్థము.

సమాసములు :

చిరేప్పితాః :- చిరమీప్పితాః=చిరేప్పితాః

అపాఙ్గరఙ్గ స్థలలాస్యలమ్పటాః :- అపాఙ్గ ఏవరఙ్గస్థలమ్=అపాఙ్గరఙ్గస్థ
లం, అపాఙ్గరఙ్గస్థలేలాస్యం = అపాఙ్గరఙ్గస్థలస్యం=అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యే,
లమ్పటాః = అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః, తాః=అపాఙ్గరఙ్గస్థలరాస్య
లమ్పటాః।

కటాక్షధారాః:- కటాక్షాణాంధారాః=కటాక్షధారాః, తాః=కటాక్షధారాః.
కీకటాధిపః :- కీకటానామధిపః = కీకటాధిపః.

భావము :

ఓ సుందరీ! మగధదేశ ప్రభువు చిరకాలమునుండి నీయొడ నాసక్తి గల్గి
యున్నాడు. అతడు నీ కటాక్ష పరమృగకై తహతహలాడుచున్నాడు. కాన

నీ కన్నుల యంచులనెడి రంగస్థలమున, స్వత్కములాడు నీ కటాక్షములనుఁ
బొందనర్హుడగునట్లు, అతనిపై వానిని ప్రసరింపఁజేయుము. ॥౮౮॥

శ్లో. ఇదం యశాంసి ద్విషతః సుధారుచః

కిమజ్కమేతద్ద్విషతః కిమాననమ్ ।

యశోభిరస్యాభిలలోకధావిభి

ర్విభీషితా ధావతి తామసీ మసీ ॥

89

ప. వి. ఇదం యశాంసి - ద్విషతః - సుధారుచః - కిమ్ - అజ్కమ్ - ఏతద్ద్వి
షతః - కిమ్ - ఆననమ్ - యశోభిః - అస్య - అభిలలోకధావిభిః -
విభీషితా - ధావతి - తామసీ - మసీ.

అర్థము. అభిలలోకధావిభిః; అభిలలోక=సకల లోకములయందును, ధావిభిః=
పరుగిడుచున్నవియు ననగా, మూడు లోకముల యందును వ్యాపించు
చున్న, అస్య=ఈ మగధేశ్వరునియొక్క, యశోభిః=కీర్తులతో, విభీ
షితా=భయపఱుపఁబడిన, తామసీ=చీకటికి సంబంధించిన, మసీ=మసి,
అనగా మాలిన్యము, ఇదం యశాంసి=ఇతనికి కీర్తులను, ద్విషతః=ద్వేషించు
చున్న, సుధారుచః=చంద్రునియొక్క, అజ్కం=కలకమునుఁగూర్చి,
కింధావతి=పొందునాయేమి? తథా=అట్లే, ఏతద్ద్విషతః=ఇతని శత్రువు
యొక్క, ఆననం=ముఖమును, ధావతికిమ్=పొందునా యేమి? ఈతని
కీర్తి చంద్రికల భయముచే చీకటి చంద్రునియందు కలంకరూపము
తోడను, ఈతని శత్రువుల ముఖమును మాలిన్యరూపము తోడను ప్రవే
శించినదా యేమి? అట్లు కానిచో నీ రెంటికి నెల్లప్పుడీ మాలిన్య మేమిటి?
యని యర్థము.

వి. చీకటి యీతని భయముతో చంద్రునియందు కళంకముగను, శత్రు
ముఖమునందు మాలిన్యముగను నుండక పోయినను కలజ్క మాలిన్యము
లుగా సున్నదో యని భావింపబడుట వలన నీట నుత్పేక్ష.

సమాసములు :

ఇదం యశాంసి :— అస్య యశాంసి=ఇదం యశాంసి, తాని=ఇదం యశాంసి ।

ఏతద్విషతః :- ఏతస్యద్విష న్తః=ఏతద్విష న్తః, తాన్=ఏతద్విషతః।
 అఖిలలోకధావిభిః:- అఖిలాశ్చ తేలోకాశ్చ=అఖిలలోకాః, అఖిలలోకాన్
 ధావ స్తితి=అఖిలలోకధావీని, తైః=అఖిలలోకధావిభిః।
 తామసీ :- తమసః ఇయం=తామసీ।

భావము :

ఇతని కీర్తి మూడు లోకములయందును సంచరించుచున్నది. దానిని
 జూచి చీకటివలని మాలిన్యము, ఇతని కీర్తులను ద్వేషించు చంద్రుని కలంక
 రూపముగను, నితని శత్రువుల ముఖమును మాలిన్యమూపముగను, బ్రవేశించి
 నదా? యని భావింపవలసియున్నదని యాశయము. ||౮౯||

శ్లో. ఇదన్నప్రప్రార్థిభిరుజ్ఞితోఽర్థిభిః
 మణిప్రరోహేణ వివృద్ధ్య రోహణః ।
 కియద్దినై రమృరమావరిష్యతే
 ముధా మునిర్విన్ద్యమరుద్ధ భూధరమ్

90

ప. వి. ఇదన్నప్రప్రార్థిభిః - ఉజ్జితః - అర్థిభిః - మణిప్రరోహేణ - వివృద్ధ్య-
 రోహణః - కియద్దినైః - అమృరమ్ - ఆవరిష్యతే - ముధా - మునిః -
 వింధ్యమ్ - అరుద్ధ - భూధరమ్.

అర్థము. ఇదన్నప్రప్రార్థిభిః ; ఇదన్నప్ర=ఈ రాజును, ప్రార్థిభిః=యాచించెడి,
 అర్థిభిః = యాచకులచే, ఉజ్జితః = విడువఁ బడిన, రోహణః = సుమేరు
 పర్వతము, మణిప్రరోహేణ ; మణి=నూతనములగు రత్నములయొక్క,
 ప్రరోహేణ = మొలకలచే, వివృద్ధ్య = వ్యయము లేనందువలన వర్ధిల్లి,
 కియద్దినైః = కొన్నిదినములచేతనే, అమృరం=ఆకసమును, ఆవరిష్యతే
 =ఆ చ్ఛాదింపఁ బోవుచున్నది. మునిః = అగస్త్యమహర్షి, ముధా =
 వ్యర్థముగనే, విధ్యం = వింధ్యమును, భూధరం = పర్వతమును,
 అరుద్ధ=అడ్డగించెను.

వి : ఇచట రోహణపర్వతముఅంతరిక్షమునాచ్ఛాదించుటలో సంబంధము
 లేకపోయినను, సంబంధముఁ జెప్పుశవలన సంబంధాతిశయోక్త్య
 లఙ్కారము.

సమాసములు :

ఇదన్నప్రప్రార్థిభిః : అయంచాసౌన్యపశ్చ = ఇదన్నప్రపః, ఇదన్నప్రపం
ప్రార్థయన్తీతి ఇదన్నప్రప్రార్థినః, తైః = ఇదన్నప్రప్రార్థిభిః.

మణిప్రరోహేణ :- మణీనాంప్రరోహః = మణిప్రరోహః, తేన = మణి
ప్రరోహేణ.

కియద్దినైః :- కియన్తచతానిదినానిచ = కియద్దినాని, తైః = కియద్దినైః.

భావము :

యాచకులందఱును రత్నాంకురములతో వడ్డిల్లు రోహణపర్వతముననగా
సుమేరు పర్వతమును వదలిపెట్టి యీ మగధేశ్వరునే యాచింపఁ బ్రారంభించిరి.
ఈ మగధేశ్వరుడు యాచకుల కోరికలనన్నింటినిఁ దీర్చుచుండెను. అందువలన
సహజముగా యాచకుల కోరికలనీడేర్చు పసిడికొండను యాచించుటకెవ్వరును
వెళ్ళకపోయిరి. ఆ పసిడికొండలో ప్రతిదినమును రత్నములు మొలచుచుం
డును. ఆ రత్నముల నాపర్వతము యాచకులకొసంగుచుండెడిది. ప్రకృతమా
పర్వతము నెవ్వరు యాచకులు నాశ్రయింపకపోవుట వలన నా పర్వతమున
మొలచు రత్నములకు వ్యయము లేకపోయినది. అందువలన ప్రతిదినము మొల
చెడి రత్నాంకురములతో నాపర్వతము పెరిగి యంతరిక్షమునావరింపఁ గలదు.
పూర్వమగస్త్యమహర్షి సూర్యచంద్రుల మార్గమునవరోధించిన వింధ్యపర్వత
మును తన యాజ్ఞచేఁ బెరుగనీయక తగ్గునట్లు గావించి సూర్యచంద్రుల మార్గ
మునకు నవరోధమునుఁ దొలగించెనను పురాణప్రసిద్ధిగలదు. కాని యా ఋషి
పరిశ్రమ యికవ్యర్థము గాఁ బోవుచున్నది. ఏల యనగా యాచకులు లేనందున
రత్నములతో సుమేరుపర్వతము పెరిగి మఱల యాకాశమునడ్డగింపఁ గలదు.
అనగా సీమగధేశ్వరుని వితరణగుణము, సుమేరుపర్వతమునుఁ గూడ మించిన
దని యాశయము॥౯౦॥

శ్లో. భూశక్రస్య యశాంసి విక్రమభరేణోపార్జితాని క్రమాత్

వీతస్య స్తుమహే మహేభద్రదశనస్పర్ధానితైరక్షరైః ।

లిమ్పద్భిః కృతకం కృతోఽపి రజతం రాజ్ఞాం యశఃపారదైః

రస్య స్వర్ణగిరిః ప్రతాపదహనైః స్వర్ణం పునర్నిర్మితః 91

ప. వి. భూశక్రస్య-యశాంసి-విక్రమభరేణ-ఉపార్జితాని-క్రమాత్-వీతస్య-స్తు
మహే-మహేభద్రదశనస్పర్థిని-కైః-అక్షరైః-లిమ్పద్భిః-కృతకం-కృతే-
అపి-రజతం-రాజ్ఞాం-యశఃపారదైః-అస్య-స్వర్ణగిరిః-ప్రతాపదహనైః-
స్వర్ణం-పునః-నిర్మితః.

అర్థము. భూశక్రస్య=భూలోకమునకింద్రుడైన, వీతస్య=ఈ రాజునకు సంబం
ధించినవియు, విక్రమభరేణ=పరాక్రమాతిశయముచే, క్రమాత్=క్రమ
ముగా, ఉపార్జితాని = సంపాదించబడినవియు, మహేభద్రదశనస్పర్థిని,
మహేభ=మహాగజముయొక్క, దశన = దంతములతో, స్పర్థిని=తెల్లఁ
దనమున కలహమాడు ననియు ననగా వానితో పోలినవియు, నగు
యశాంసి=కీర్తులను, కైః=ఏ, అక్షరైః=అక్షరములతో, స్తుమహే=స్తుతిఁ
జేయగలము, అనగా వర్ణింపగలము. ఇతని కీర్తులు లెక్కకు మించినవి
గాన కేవలము ఏబది సంఖ్యగల యక్షరములతో నెట్లు వర్ణింతుమని
భావము. తథాహి=అది యుక్తమే! లిమ్పద్భిః=పసిడికొండకే పూతపెట్టు
చున్న, రాజ్ఞాం=శత్రు రాజులయొక్క, యశఃపారదైః=కీర్తులనెడి పాద
రసములతో, కృతకం=కృత్రిమమైన, రజతం=వెండిగా, కృతోఽపి=
చేయబడినను, స్వర్ణగిరిః=పసిడికొండ, అస్య=ఇతనియొక్క, ప్రతాప
దహనైః=ప్రతాపాగ్నులచే, పునః=మఱల, స్వర్ణం=పసిడిగా, నిర్మితః=
చేయబడినది. పాదరసముచే బూయబడిన బంగారు వెండివలె నుండును.
మఱల నగ్నితోఁ గాల్చినచో బంగారుగనే యేర్పడును.

వి. ఇచట శత్రురాజుల కీర్తిసంబంధము మగధేశ్వరుని ప్రతాప సంబం
ధము లేకపోయినను నున్నట్లు చెప్పటవలన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకా
రము.

సమాసములు :

భూశక్రస్య :- భువః శక్రః=భూశక్రః, తస్య=భూశక్రస్య.

విక్రమభరేణ :- విక్రమస్యభరః=విక్రమభరః. తేన = విక్రమభరేణ.

మహేభద్రదశనస్పర్థిని :- మహాంశ్చసౌఇచశ్చ=మహేభః, మహేభస్య
దశనౌ = మహేభదశనౌ. మహేభదశనాభ్యాం స్పర్థిని = మహేభదశన
స్పర్థిని, తాని=మహేభదశనస్పర్థిని.

యశఃపారదైః :- యశాం స్యేవ పారదాః=యశఃపారదాః, తైః=యశః
పారదైః।

స్వర్ణగిరిః :- సర్ణమయః గిరిః=స్వర్ణగిరిః।

ప్రతాపదహనైః :- ప్రతాపావీవదహనాః = ప్రతాపదహనాః, తైః =
ప్రతాపదహనైః।

భావము :

భూలోకమునకు నిండ్రుడైన యీ మగధేశ్వరుని కీర్తులు, పరాక్ర
మాతిశయముచేత సమ్పాదించఁ బడినవి. తెల్లఁ దనమున గజేంద్రుని దంతకాం
తితోఁ బోరాడునవి. అట్టి యితని కీర్తులెల్లలేనివి. వీనిని వర్ణించుటకు నక్షర
ములు చాలవు. ఏలయనగా నకారాద్యక్షరములేబదిమాత్రమే యున్నవి. ఇట్టి
యేబది యక్షరములతో నాతని యనంతయశస్సు నెట్లువర్ణింపఁ గలము. మఱియు
నీతని ప్రతాపమును గూడ సాటిలేనిది. ఏలయనగా- ఈతని శత్రువుల కీర్తుల
నెడి పాదరసములచే పసిడికొండ వెండిగా మాఱినను, నీతని ప్రతాపాగ్నులచే
నాకొండ మఱల బంగారుకొండగనే మాఱినది. కావున నీతని ప్రతాపము
ముందు శత్రువుల కీర్తులకించితక్కురములని యాశయము ॥౯౦॥

**శ్లో. యద్భర్తుః కురుతేభిషేణనమయం శక్రకో భువః సా ద్రువం
దిగ్దాహైరివ భస్మభిర్మఘవతా సృష్టైర్ధృతోద్ధూలనా.**

శమోర్భా బత !సాంధివేలనటనం ఖాజి వ్రతం ద్రాగితి

క్షోణీ నృత్యతి మూర్తిరష్టవపుషోఽస్సగ్న్వృష్టిసంధ్యాధియా 92

ప. వి. యద్భర్తుః - కురుతే - అభిషేణనమ్ - ఆయం - శక్రః - భువః - సా
-ద్రువం - దిగ్దాహైః - ఇవ - భస్మభిః - మఘవతా - సృష్టైః -
ధృతా - ఉద్ధూలనా-శమోభః - మా-బత - సాన్ధివేలనటనం - ఖాజి -
వ్రతం-ద్రాక్-ఇతి-క్షోణీ-నృత్యతి - మూర్తిః - అష్టవపుషః - అస్స
గ్వృష్టిసంధ్యాధియా.

అర్థము. భువః=భూమికి, శక్రః=దేవేంద్రుడైన, ఆయం=ఈరాజు, యద్భర్తుః;
యత్ = ఏ భూమియొక్క, భర్తుః = పాలకుని, అభిషేణనం =

సేనతో ముట్టడిని, కురుతే = చేయుచున్నాడు, అష్టవపుషః = ఎనిమిది శరీరములుగల శివునికి, మూర్తిః = ఎనిమిది దేహములలోనొక్కదేహమైన, సా=ఆ భూమి, మఘవతా - ఇన్ద్రినిచే, సృష్టైః=సృజింపఁ బడిన దిగ్దాహైః=దిగ్దాహములనుండి యుద్భవించిన, భస్మభిరివ = భస్మముల చేతనోయనునట్లు, ధృతోద్ధూలనా ; ధృత=ధరింపఁ బడిన, ఉద్ధూలనా=మైపూతగలదై (శివుడు భస్మము బట్టించుకొనును కాన నతని శరీరమైన భూమికిని భస్మము పైననురాగముండుట యుచితముగదా.) అస్మగ్వృష్టి సంధ్యాధియా = సహజమగు రక్తవర్షము పడగా దానిని సాయంకాలపు సంధ్యయను భ్రాంతితో, శంభోః=శివునియొక్క, సాంధివేలనటనం; సాంధివేల = సంధికాలమందుఁ గల్గిన, నటనం = నాట్యమనెడి, వ్రతం = వ్రతము, మాభాజి=భగ్నముకారాదు, ఇతి=అని, మత్వా = తలంచి, ద్రాక్ = వెంటనే, నృత్యతి = కంపించుచున్నది, ద్రువం = సత్యము, బత = ఆశ్చర్యము.

- వి. ఇచ్చట సేనల కాశ్శనుండి పైకిలేచిన ధూలిచే గప్పఁ బడినభూమిని భస్మముతోఁ బూయఁ బడినదిగా భావించుటవల నుత్పేక్ష. వ్యజ్ఞాకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

యద్భర్తుః :- యస్యాః భర్తా=యద్భర్తా, తస్య=యద్భర్తుః।

దిగ్దాహైః :- దిశాం దాహాః=దిగ్దాహాః, తైః=దిగ్దాహైః।

సాంధివేలనటనం :- సాంధివేలాయాం భవం=సాంధివేలం, సాంధివేలం చతత్ నటనంచ=సాంధివేలనటనం, తత్=సాంధివేలనటనమ్।

అష్టవపుషః :- అష్ట,వపూంషి యస్యసః=అష్టవపుషః, తస్య=అష్టవపుషః

అస్మగ్వృష్టిసంధ్యాధియా :- అస్మజః వృష్టిః=అస్మగ్వృష్టిః, సంధ్యా యాఃధీః=సంధ్యాధీః. అస్మగ్వృష్టౌ సంధ్యాధీః=అస్మగ్వృష్టిసంధ్యాధీః, తయా, అస్మగ్వృష్టిసంధ్యాధియా।

భావము :

ఈ రాజు భూమికి పాలకుడగు రాజుపై దండెత్తునపుడు, ఈ భూమి, శివునియొక్క యెనిమిది శరీరములలో నొక్కటియైనందు వలన, నిండ్రుడు కల్పించెడి సహజములగు దిగ్దాహములను నుపద్రవములచే నేర్పడిన భస్మముతోఁ బూయఁబడినట్లు సేనాధులిచేఁ బూయఁబడినదై యుండును. ఈ భూమి శివుని యష్ట శరీరములలో నొక్కటి కాన, శివుడు భస్మప్రియుడైనందు వలన దీనికిని భస్మప్రియత్వము దగినది గదా! అనగా నీ రాజు కావించెడి దండయాత్ర యందుఁ బై కెగరిన ధూళి, సాధారణముగా యుద్ధములయందు జరుగు దిగ్దాహము వలన నుద్యవించిన భస్మమువలె నుండుట వలన నా ధూళికమ్మిన భూమి శివుని కాయమునందొకటి యగుటవలన భస్మముపై నాదరముంచి దానిని యొంటికిఁ బట్టించుకొన్నదో యనునట్లు కానవచ్చుచున్నది. మఱియు దండయాత్ర యందు సంభవించు రక్త వర్షము సంధ్యారాగమువలె కానవచ్చుచున్నది. శివుడు సాయం కాలమందలి ప్రదోషమునందు దేహమునకు భస్మమలదుకొని నృత్యము చేయుట ప్రసిద్ధి. ఇచ్చట భూమియు శివుని శరీరములో నొక్కటి గాన నిది సేనారజు మను దిగ్దాహజన్య భస్మమునుఁ బట్టించుకొని, యుద్ధమందలి శత్రుదేహముల నుండి ప్రవహించు రక్త వర్షమునందు సాయంసంధ్య యను భ్రాంతితో శివుని సంధ్యాకాలపు నృత్యమునకు భంగము రాకూడదను భావముచే భూకమ్ప రూప మున తన నృత్యమునుఁ గనుపఱచుచున్నది. అనగా నీ రాజు దండయాత్ర సలుపునపుడు శత్రు పట్టణములను దహించుట వలన నంతటను దిక్కులు దహించుచుండును. సేనారజుముపై కెగురుచుండును. శత్రువులు చంపఁబడట వలన వారి శరీరమునుండి రక్తము ప్రవహించుచుండును. భూకమ్పము లేర్పడు చుండునని యాశయము. ॥౯౨॥

శ్లో. ప్రాగేతద్వపురాముభేన్దు సృజతః స్రష్టుః సమగ్రస్త్వి షాం
కోశః శోషమగాడగాధజగతీశిల్పేఽప్యనల్పాయితః ।
నిః శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాదీషల్ల బై రేష వా
శేషః కేశమయః కిమన్ధతమసాన్తామైస్తతో నిర్మితాః॥ 93

ప. వి. ప్రాక్ - ఏతద్వపుః - ఆముఖేన్దు - సృజతః - స్రష్టుః - సమగ్రః -
త్విషాం - కోశః - శోషమ్ - అగాత్ - అగాధజగతీశిల్పే - అపి - అనల్పా
యితః - నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాత్ - ఈషల్లభైః - ఏషః - వా -
శేషః - కేశమయః - కిమ్ - అన్తతమసాం - స్తోమైః - తతః - నిర్మితః.

అర్థము. ప్రాక్ = తొలుతననగా సృష్టి ప్రారంభకాలమునందు, ఏతద్వపుః ;
ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, వపుః = శరీరము, ఆముఖేన్దు = ముఖ
చంద్రునివలన, సృజతః = సృజించుచున్న బ్రహ్మకు సంబందించి
నదియు, అగాధజగతీశిల్పేఽపి; అగాధ = అఖిలములగు, జగతీ = ప్రపం
చముయొక్క, శిల్పేఽపి = నిర్మాణమందును, అనల్పాయితః = క్షీణము
కానిదీయును, సమగ్రః = సంపూర్ణమైన, త్విషాం = కాంతులయొక్క,
కోశః = రాశి, శోషం = శూన్యత్వమును, అగాత్ = పొందినది, తతః = అందు
వలన, నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాత్; నిఃశేష = సమగ్రమైన. ద్యుతి
మణ్డల = కాంతిమండలమునకు, వ్యయ = నాశమునకు, వశాత్ = అధీన
తవలనననగా, వ్యయమునుబొందుట వలన, ఈషల్లభైః = సులభము
లైన అనగా న్యాయమతమున తేజస్సామాన్యభావమే తమస్సు అగుట
వలన, సుఖముగా లభ్యములైన, అన్తతమసాం = చీకట్లయొక్క, స్తోమైః =
సమూహములచే, ఏషః = ఈ, కేశమయః = కేశపాశరూపమైన, శేషః =
మిగిలిన శరీరము, నిర్మితోవా = నిర్మింపబడినదా యేమి ?

వి. ఈతని కేశపాశము చీకట్ల సమూహములచే నిర్మింపబడక పోయినను
నిర్మించినట్లు భావించుట వలన నుత్పేక్షాలజ్ఞానము. అందు వలన
నా రాజునకు తోకోత్తరమగు తేజస్సు గలదను వస్తువు ధ్వనించుటవలన
నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

ఏతద్వపుః :- ఏతస్యవపుః = ఏతద్వపుః. తత్ = ఏతద్వపుః.

ఆముఖేన్దు :- ముఖమిందురివ = ముఖేన్దు, ముఖేన్దుమభివ్యాప్య = ఆముఖేన్దు
అగాధజగతీశిల్పే :- అగాధాశ్చతాఃజగత్యశ్చ = అగాధజగత్యః, అగాధ
జగతీనాంశిల్పమ్ = అగాధజగతీశిల్పమ్, తస్మిన్ = అగాధజగతీశిల్పే.

అసల్పాయితః:- నఅల్పః = అనల్పః, అనల్పఇవఅచరీతః = అసల్పాయితః ।

నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయనశాత్ :- ద్యుతీనాంమణ్డలం = ద్యుతిమణ్డలమ్, నిశ్శేషంచతత్ద్యుతిమణ్డలంచ = నిఃశేషద్యుతిమణ్డలం, నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలస్యవ్యయః = నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయః, నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయస్యవశః = నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశః, తస్మాత్ = నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాత్.

ఈషల్లభైః:- ఈషత్లభ్యంత ఇతి = ఈ షల్లభాః, తైః = ఈషల్లభైః ।

కేశమయః:- కేశానాంవికారః = కేశమయః ।

భావము :

సృష్టి ప్రారంభ కాలమునందు బ్రహ్మయీ రాజు శరీరమును నాతని మోమువరకును సృజించెను. అఖిల ప్రపంచములను నాతడు సృజించి నపుడు పోయినట్టి యక్షయమైన కాంతిరాశి, యీ రాజు శరీరమును మోము వరకు నిర్మింపగనే క్షీణమై పోయినది. ఇంక నా సమయమున సుఖముగా లభింపఁదగినది యాకాంతి రాశియొక్క యభావమే. అనగా చీకటి. న్యాయమతమున తేజస్సామ్నాన్యా భావమే యంధకారమని సిద్ధాంతము. కాన నిచ్చట నీ రాజు యొక్క శరీరసృష్టిలో సకల తేజస్సులు న్యయపములుగాన కేవల మాతేజస్సుల యభావరూపములైన తమస్సులు అనగా చీకట్లే సులభములైనవి. ఆ చీకట్ల చేతనే యానరపతి యొక్క కేశపాశమనెడి శరీర భాగము సృజింపబడినదా? యని భావింపవలసి యున్నది. ఆ యన్ధకారములచేతనే యాతని కేశపాశమును సృజింప వలసివచ్చి నందువలన వానికంతటిలోకోతర సౌభాగ్యశాలిత్వ మేర్పడినదని భావము. ॥౯౩॥

శ్లో. తత్తద్దిగైత్రయాత్రోద్ధరతురగఖురాగ్రోద్ధతై రన్ధకారః

నిర్వాణారిప్రతాపానలజమివ సృజత్వేష రాజా రజోభిః ।

భూగోళచ్ఛాయమాయామయగణితవిదున్నేయకాయో

భియాఽభూత్

ఏతత్కిర్తిప్రతానై ర్విధుభిరివ యుధే రాహురాహూయ

ప. వి. తత్తద్విగైత్రయాత్రోద్ధ తతురగఖురాగ్రోద్ధతైః - అన్తకారః-నిర్వాణారి
ప్రతాపానలజమ్ - ఇవ-సృజతు-ఏషః-రాజా-రజోభిః-భూగోళచ్ఛా
యమాయా మయగణిత విదున్నేయ కాయః-భియః-అభూత్-ఏతత్కి
ర్తిప్రతానైః-విధుభిః-ఇవ-యుధే - రాహుః-ఆహూయమానః.

అర్థము. ఏషః=ఈ, రాజా=రాజు, తత్తద్విగైత్రయాత్రోద్ధతైః తురగఖురాగ్రోద్ధతైః,
తత్తద్విక్=తూర్పుమొదలగు నాయాదిక్కుల యొక్క, జైత్రయాత్రా=
జైత్రయాత్రలయందు, ఉద్ధర=విశృంఖలములైన, తురగ=గుఱ్ఱముల
యొక్క, ఖురాగ్ర = గిట్టలకొనలనుండి, ఉద్ధతైః =పైకెగురఁ గొట్టఁ
బడిన, రజోభిః=ధూళులచే, నిర్వాణారి ప్రతాపానలజమివ; నిర్వాణ=
చల్లారిన, అరిప్రతాపానల, = శత్రుప్రతాపాన్నినుండి, జమివ=కల్గిన
దోయనునట్లున్న, అన్తకారం =చీకటిని, సృజతి=కల్పించుచున్నాడు.
ఏతత్కిర్తిప్రతానైః ; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, కీర్తిప్రతానైః =
కీర్తిసమూహములనెఱు, విధుభిః=చంద్రులచే, యుధే = యుద్ధమునకు
ఆహూయమాన ఇవ = పిలువబడుచున్నాడో యనునట్లున్న, రాహుః=
రాహువు, భియా = భయముచే, భూగోళచ్ఛాయమాయామయగణిత విదు
న్నేయకాయః ; భూగోళ =భూమణ్డలముయొక్క, ఛాయా = నీడయనెడి
మాయా=కపటయొక్క, మయ=రూపము కల్గినదియు, గణితవిత్=గణిత
శాస్త్రవేత్తచే, ఉన్నేయ = ఊహింపఁ దగిన, కాయః = శరీరము గల్గిన
వాడుగా, అభూత్=అయెను. జ్యోతిః శాస్త్రముననుసరించి రాహువు
భూమియొక్క నీడయని తెలియుచున్నది. కాని యీతని కీర్తి చంద్రుని
వలనిభయముచే నారాహువు తనరూపమును భూమియొక్క నీడగాఁజేసు
కొనినట్లు భావింపఁ బడినది.

వి. ఇచ్చట సాధారణ చంద్రుడు రాహువును భయపఱుపఁ జాలడు. పైగా
రాహువునుఁ జూచి యీతనికే భయము. కానియీతని కీర్తిచంద్రులు
రాహువునుభయపఱుతురు కానవీనికి ప్రసిద్ధచంద్రుని కంటెను నాధిక్య
మునుఁ జెప్పుటవలన వ్యతిరేకాలం కారము పైవిషయముచే ధ్వనించు
చున్నది.

సమాసములు :

తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖ రాగ్రోద్ధతైః-తాశ్చ, తాశ్చ దిశః =
 తత్తద్దిశః, తత్తద్వి శానాంజైత్రయాత్రాః=తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రాః, తత్తద్వి
 జైత్రయాత్రాసు ఉద్ధురాః = తత్తద్విగ్ జైత్రయాత్రోద్ధురాః, తత్తద్విగ్
 జైత్రయాత్రోద్ధురాశ్చతేతురగాశ్చ= తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతురగాః,
 తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర షాంఖురాః=తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతుర
 గఖురాః, తత్తద్విగ్ జైత్రయాత్రోద్ధురతురగఖురాణామగ్రాణి=తత్తద్విగ్
 జైత్రయాత్రోద్ధురతురగ ఖురాగ్రాణి, తత్తద్విగ్ జైత్రయాత్రోద్ధుర
 తురగఖురాగ్రేభ్యః ఉద్ధతాని = తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖురా
 గ్రోద్ధతాని = తైః=తత్తద్విగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖురాగ్రోద్ధతైః ।
 నిర్వాణారిప్రతాపానలజమ్ :- అరీణాంప్రతాపః = అరిప్రతాపః,
 అరిప్రతాపవీవ అనలః = అరిప్రతాపానలః, నిర్వాణశ్చాసౌ, అరిప్రతా
 పానలశ్చ = నిర్వాణారిప్రతాపానలః, నిర్వాణారిప్రతాపానలాత్
 జాయత ఇతి = నిర్వాణారిప్రతాపానలజః, తమ్ = నిర్వాణారిప్రతాపా
 నలజమ్.

భూగోలచ్ఛాయమాయామయ గణితవిదున్నేయకాయః :- భూగోలన్య
 చ్ఛాయా = భూగోలశ్చాయం, భూగోలశ్చాయమేవమాయా = భూగోల
 చ్ఛాయమాయా, భూగోలచ్ఛాయమాయాయాః వికారః = భూగోలచ్ఛాయ
 మాయామయః, గణితంవేత్తితి = గణితవిత్, గణిత
 విదా ఉన్నేయః = గణితవిదున్నేయః, గణితవిదున్నేయశ్చాసౌకా
 యశ్చ = గణితవిదున్నేయకాయః, భూగోలచ్ఛాయ మాయామయః,
 గణితవిదున్నేయః కాయః యస్యసః = భూగోలచ్ఛాయ మాయామయ
 గణితవిదున్నేయకాయః,

ఏతత్కిర్తిప్రతానైః :- ఏతస్యకీర్తయః = ఏతత్కిర్తయః, ఏతత్కిర్తి
 ర్తీనాం ప్రతానాః = ఏతత్కిర్తిప్రతానాః. తైః = ఏతత్కిర్తిప్రతానైః.

భావము :

ఈ రాజు, తూర్పు మున్నగు దిక్కులలోని, తన జైత్రయాత్రలయందు, విశ్వంఖండముగా సంచరించెడి గుట్టముల గిట్టలనుండి పైకెగుర గొట్టఁ బడిన ధూళులచే, శత్రువుల ప్రతాపాగ్ని నుండి యన్ధకారమును కల్పించుచున్నాడు. అగ్నిచల్లారినపుడంధకారముగల్గుట సహజమేగదా ! ఈతని కీర్తి చంద్రులు రాహువును యుద్ధమునకు పిలుచుటచే నారాహువు భయపడి భూమియొక్క నీడను తనరూపముగాఁ జేసికొనెను. కాన చీకటిగానున్న యాతని రూపము కాన రాదు. అది జ్యోతిశ్శాస్త్రపు గణితముఅనుఁ దెలిసికొనినవారికి మాత్రమే యూహింపఁ దగినదై యుండినది. జ్యోతిశ్శాస్త్రముననుసరించి రాహుకేతువులు ఛాయాగ్రహములని చెప్పఁ బడినవి. ఆఛాయయే, భూఛాయ. అదియేరాహుకేతువుల స్వరూపము. కీర్తిచంద్రుల భయముచే రాహువు తనరూపము కానరాక యుండుటకై యన్ధకారపు రూపమునుబొందెనో యనునట్లు సంభావింపఁ బడినది. అనగా నతనికీర్తిచంద్రులు ప్రసిద్ధ చంద్రునికంటెను నతిశయితమగు కాంతిని దైర్యమునువహించి, తమజన్మశత్రువగు రాహువునెదుర్కొనుచున్నవని యాశయము॥౯౪॥

శ్లో. ఆస్తే దామోదరీయామియముదరదరీం యాధిశయ్య త్రిలోకీ,
సమ్మాతుం శక్తిమన్తి ప్రథిమభరవ శాత్తత్ర నై తద్యశాంసి ।
తామేతాం పూరయిత్వా నిరగురవమధుధ్వంసినః పాణ్డుపద్మ
చ్చద్మాపన్నాని తాని ద్విపదశనసనాభీని నాభీపథేన ॥ 95

ప.వి. ఆస్తే - దామోదరీయామ్ - ఇయమ్ - ఉదరదరీం - యా - అధిశయ్య -
త్రిలోకీ - సమ్మాతుం - శక్తిమన్తి - ప్రథిమభరవశాత్ - తత్ర - న -
ఏతద్యశాంసి - తామ్ - ఏతాం - పూరయిత్వా - నిరగుః - ఇవ - మధు
ధ్వంసినః - పాణ్డుపద్మచ్చద్మాపన్నాని - తాని - ద్విపదశనసనాభీని -
నాభీపథేన.

అర్థము. యా = ఏ, ఇయం = ఈ, త్రిలోకీ = మూడులోకములసమూహము,
దామోదరీయాం = శ్రీ మహావిష్ణువునకు సంబంధించిన, ఉదరదరీం =
ఉదరమునెడి గుహను, అధిశయ్య = అధిష్టించి, ఆస్తే = ఉన్నదో, తాని =

ప్రసిద్ధములైన, ద్వీపదశనసనాభీని ; ద్వీపదశన=ఎనుగదంతములతో, సనాభీని=సమానములైన, ఏతద్భాంసి=ఈతనికీర్తులు, ప్రథమభరవ శాత్ ; ప్రథిరు = మహత్త్వమువలని, భరవశాత్ = భారవశమువలన, తత్ర = ఆ విష్ణువుయొక్క యుదరమందున్న మూడులోకములయందు, సమ్మాతుం = సుఖముగానుండుటకు, శక్తిమన్తి=శక్తిగలవిగా, స = లేవు, తామ్=ఆ, ఏతాం=ఈ మహావిష్ణునుదర గుహను, పూరయిత్వా= నింపి, మధుధ్వంసినః=విష్ణువుయొక్క, పాండుపద్మచ్ఛచ్ఛాపన్నాని; పాండుపద్మ = నాభియందలితెల్లఁ దామరపూవుయొక్క, చద్మ = నెపమును, ఆపన్నాని = పొందినవై, నాభీపథేన ; నాభీ=పొక్కిలియొక్క పథేన = మార్గమగు రంధ్రముచే, నిరగురి వ=వెలువడినవోయనునట్లు (రేజుః = ప్రకాశించినవి). అతనికీర్తులు, ఇరుకైన విష్ణునుదరమున నివసింప లేక వెలుపలికివచ్చినవో యనునట్లున్నవని యర్థము.

వి. నాభి పద్మపు నెపమున వెలువడినవో యనునట్లున్నవని చెప్పుట వలన సపహ్నావముతోఁ గూడిన యుత్పేక్ష.

మూడు లోకములకును రాజ యశస్సునకును నాధారాధేయ భావము సరిపడనందువలనననగా, నాధారమగు మూడులోకములకంటెను నాధేయ మైన యశస్సు పెద్దదిగా నుడుటవలన నాధారాధేయములకు వైలక్షణ్యము వచ్చినది. కావున విలక్షణాలజ్ఞాగ్రము. ఉత్పేక్షకును దీనికిని సంకరము.

భావము :

శ్రీమహావిష్ణు నుదరమునందు మూడు లోకములున్నవి. కాని యీ రాజు యొక్క కీర్తులెక్కువ పరిమాణమునందుండుట వలన శ్రీవిష్ణు నుదరమున పట్ట లేకపోయినది. అందువలననవి యావిష్ణువు నాభియందలి తెల్లదామర పూవు నెపముతో, పిగిలి వెలుపలికి వెడలివచ్చినవా యని భావింపఁదగియున్నవి. ఆ నృపతి కీర్తులు తెల్లనివి. విష్ణువు నాభికమలము తెల్లనిది. కాన నా తెల్లని పద్మము, ఆ విష్ణు నుదరమునఁబట్టక వెలుపలికి పిగిలివచ్చిన యా నృపతి కీర్తులుగాఁ గాన వచ్చుచున్నదని యాశయము. అనగా నా నృపతి కీర్తు లపరిమితములనియు

నందువలననే ముల్లోకములనుభరించెడి విష్ణు నుదరమునందును పట్టలేక పోయిన
పనియు తాత్పర్యము. ॥౯౫॥

శ్లో. అస్యాసిర్భుజగః స్వకోశవివరాకృష్టస్ఫురతక్రృష్టిమా
కమ్పాన్మీలదరాలలీలవలన తేషాం భియే భూభుజామ్ ।
సజ్జామేషు నిజాఙ్గాలీమయమహాసిద్ధాషధీవీరుధః
పర్వాన్యే వినివేశ్య జాఙ్గాలికతా యైర్నామ నాలమ్బితా ॥

ప. వి. అస్య-అసిః-భుజగః- స్వకోశవివరాకృష్టః- స్ఫురతక్రృష్టిమా-కమ్పాన్మీ
లదరాలలీలవలనః-తేషాం-భియే-భూభుజాం-సజ్జామేషు-నిజాఙ్గాలీమయ
మహాసిద్ధాషధీవీరుధః-పర్వా - ఆస్యే-వినివేశ్య-జాఙ్గాలికతా-యైః-నామ-
న-ఆలమ్బితా.

అర్థము. స్వకోశవివరాకృష్టః; స్వ=తనదైన, కోశ=ఒరయొక్క, వివర=రంద్ర
మునుండి (బిలమునుండి) ఆకృష్టః=లాగబడినదియు, స్ఫురతక్రృష్టిమా;
స్ఫురత్=ప్రకాశించు, కృష్టిమా = నల్లదనము గల్గినదియు, కమ్పాన్మీ
లదరాలలీల వలనః; కమ్ప=శరీరమును విదలించుటచే. ఉన్మీలత్=ప్రకా
శించు, అరాల=వంకరతోగూడిన, లీల=విలాసముగల్గిన, వలనః=శరీర
మునుండిప్పుట గలదియునగు, అస్య=ఇతనియొక్క, అసిః = కత్తి,
యనెడి, భుజగః=సర్పము, తేషాం=ఆ, భూభుజాం = శత్రు నరపతు
లకు, భియే=భయమునకై (భవతి=కారణమగుచున్నది.) యైర్నామ=ఏ
రాజులచే, సజ్జామేషు = యుద్ధములయందు, నిజాఙ్గాలీమయమహాసిద్ధా
షధీవీరుధః; నిజ=తమదైన, అఙ్గాలీమయ=వ్రేళ్లయొక్క రూపముగల,
మహా = మహత్త్వము గల్గిన, సిద్ధ=విఫలములుగాని, ఓషధీవీరుధః =
ఓషధులై స తిగెలయొక్క, పర్వా=గ్రన్థిని ననగా బొటనవ్రేలి గణుపును,
ఆస్యే=ముఖమందు, వినివేశ్య = ఉంచి, జాఙ్గాలికతా=పషవై ద్యత్యము,
నాలమ్బితా=పొందఁబడలేదు? తప్పక పొందఁబడినది.

వి. ఇచ్చట రాజ భక్త లతఁడు సర్పముగా రూపిండుటచే రూపకము.

సమాసములు :

స్వకోశవివరాకృష్టః :- స్వస్వకోశః = స్వకోశః, స్వకోశస్యవివరః = స్వకోశవివరః, స్వకోశవివరాత్. ఆకృష్టః=స్వకోశవివరాకృష్టః।

స్ఫురతగృష్టిమా :- స్ఫురన్ కృష్టిమా యస్యసః = స్ఫురతగృష్టిమా।
కమ్పాస్మీలదరాలలీలవలనః :- కమ్పేన ఉస్మీలన్తి కమ్పాస్మీలన్తి, అరా
లాచసాలీలాచ = అరాలలీలా, కమ్పాస్మీలన్తి అరాలలీలా యస్యతత్ =
కమ్పాస్మీలదరాలలీలమ్, కమ్పాస్మీలదరాలలీలం, వలనం యస్యసః =
కమ్పాస్మీలదరాలలీలవలనః।

నిజాఙ్గలీమయమహాసిద్ధాషధీపీరుధః :- నిజాచసాఙ్గలీచ = నిజాఙ్గలీ,
నిజాఙ్గాల్యాఃవికారః = నిజాఙ్గలీమయీ, సిద్ధాచసాఙ్గలీచ = సిద్ధా
షధీ, మహతీచసాసిద్ధాషధీచ = మహాసిద్ధాషధీ, నిజాఙ్గలీమయీచసా
మహాసిద్ధాషధీచ = నిజాఙ్గలీమయమహాసిద్ధాషధీ, నిజాఙ్గలీమయమహా
సిద్ధాషధీపీరుత్ = నిజాఙ్గలీమయమహాసిద్ధాషధీపీరుత్, తస్యాః=నిజా
ఙ్గలీమయమహాసిద్ధాషధీపీరుధః ।

భావము :

ఈ రాజు యుద్ధమునందు అన యురనుండి వెలుపలికి తీసినఖడ్గ మనెడి
సర్పము నలుపు వన్నెతో మెఱయుచు, దేహమును విదలించుచుకుటిల గతితో
నొప్పుచున్నదై శత్రురాజుల కందఱికిని భయముఁగొల్పుచున్నది. యుద్ధము
నందు శత్రురాజు లిఖడ్గమును సర్పము నుండి విషమెక్క కుండుటకై తమ
చేతితోని బొటన వ్రేలనెడి గొప్ప మూలికయొక్క ముడిని అనగా (కణుపును)
నోటవైచికొని యా సర్పమునుండి రక్షణనుఁ బొందుచున్నారు. సర్పము, నోట
మూలిక నుంచుకొనిన విషవైద్యునేమియుఁ జేయుఁజాలదు. అట్లే శత్రురాజులీ
తనిఖడ్గమనెడి సర్పమునుండి రక్షణనుఁ బొందుటకై, తమ బొటన వ్రేలనెడి
మూలిక యొక్క గణుపును నోట యుంచుకొని ఖడ్గము నుండి రక్షణనుఁబొందు
చున్నారు. యుద్ధము కడనేరాజు భక్తమును విసరగనే శత్రువులు భయముచే

దైన్యముఁబొంది తమ దీనత్వమునకు సూచకముగా నోటతమ బొటన వ్రేలిని దాని గణుపుల చరకు సుంచుకొని నిశ్చేష్టులగుచున్నారని యాశయము. లోకమున భయగ్రస్తులును, దీనులును, తమ భయాదిసూచకముగా నోట బొటన వ్రేలునుంచుకొనుట ప్రసిద్ధము. ఇతడు రణరంగమున కత్తిని విసరగనే శత్రులందరు భయగ్రస్తులగు చున్నారని యాశయము. ||౯౬||

శ్లో. యః పృష్ఠంయుధి దర్శయత్యరిభటశ్రేణీషు యో వక్రతా
మస్మిన్నేవ బిభర్తి యశ్చ కిరతి క్రూరధ్వనిం నిఘ్నరః.
దోషం తస్య తథావిధస్య భజతశ్చాపస్య గృహ్లాన్ గుణం
విఖ్యాతః స్ఫుటమేక ఏవ నృపతిః సీమా గుణగ్రాహిణామ్॥

ప. వి. యః - పృష్ఠం - యుధి - దర్శయతి - అరిభటశ్రేణీషు - యః -
వక్రతామ్ - అస్మిన్ - ఏవ - బిభర్తి - యః - చ - కిరతి -
క్రూరధ్వనిం - నిఘ్నరః - దోషం - తస్య - తథావిధస్య - భజతః -
చాపస్య - గృహ్లాన్ - గుణం - విఖ్యాతం - స్ఫుటమ్ - ఏకః - ఏవ -
నృపతిః - సీమా - గుణగ్రాహిణామ్.

అర్థము. యః = ఏ పిల్లు, (సేనయందున్న యేయొకవ్యక్తి) యుధి = యుద్ధమునందు, అరిభటశ్రేణీషు; అరిభట = శత్రుభటులయొక్క, శ్రేణీషు = వరుసల విషయమున, పృష్ఠం = వెనుకభాగమును, (వింటిని లాగుట చేతను సైనికుడు యుద్ధరంగమునుండి పరుగిడిపోవుటచేతను) దర్శయతి = చూపునో, యః = ఎవ్వడు, అస్మిన్నేవన్యపే = ఈ రాజు విషయమునందు, తన స్వామివిషయమునందు, వక్రతాం = వింటిని లాగుట వలన వంకరను, వక్రస్వభావమును, బిభర్తి = వహించునో, యశ్చ = (ఏది) ఎవ్వడు, అస్మిన్నేవ = ఈతనియందే, నిఘ్నరః = కఠినమును, దయమాలినవాఁడునునై, క్రూరధ్వనిం = శత్రువులకు భయముకలిగించెడి టంకార ధ్వనిని, నితనికి నప్రియములగు వచనములను, కిరతి = విస్తరింపజేయునో, దోషం = భుజమును, భజతః = పొందుచున్న, దోషం = అకృత్యమును, భజతః = చేయుచున్న, తథావిధస్య = అటువంటి, తస్య = ఆ, చాపస్య = ధనుస్సుయొక్క, తథావిధస్య =

అటువంటి, తస్య = ఆ సైనికునియొక్క, గుణం = అల్లె త్రాటిని, ముందుబేర్కొనబడిన శౌర్యధైర్యాది గుణమును, గృహ్లాన్ = లాగుచు, వర్ణించుచు, ఏషః = ఈ, స్పృహతిః = కీకటదేశాధిపతి, ఏకఎవ = ఒక్కడే, గుణగ్రాహణాం = అల్లెత్రాటినిబట్టు ఎలుకాండ్రకును, దోషమును పదలి గుణగ్రహణముచేయు సజ్జకులకును, సీమా = ఎల్లయైన వాడు అనగా శ్రేష్ఠుడని, స్ఫుటం = స్పష్టముగా విఖ్యాతః = ప్రసిద్ధినిబొందినాడు.

వి. గుణగ్రాహి సీమత్వమునకు పూర్వవాక్పార్థము కారణముగాన వాక్పార్థ హేతుకమగు కావ్యలిజ్జాలంకారము. అనగా ధనుస్సునందు వృష్టదర్శనాది దోషములు, సైనికునియందు వృష్టదర్శనచే యుద్ధమునుండి పలాయనము మున్నగు దోషములున్నను గుణగ్రాహిత్య మనగా నల్లెత్రాటిని లాగుట సైనికుని శౌర్య ధైర్యాది గుణములను గ్రహించుటయను ధర్మములచే నితని గుణగ్రాహి సీమత్వమునగా గుణగ్రాహులతో పరమావధిత్వము సమర్థితము కాన కావ్యలిజ్జాలంకారము.

సమానములు :

అరిభటశ్రేణీషు :- అరీకాంఠటాః = అరిభటాః, అరిభటానాం శ్రేణ్యః = అరిభటశ్రేణ్యః, తాసు = అరిభటశ్రేణీషు.

వక్రతామ్ :- వక్రస్యభావః = వక్రతా, తామ్ = వక్రతామ్.

క్రూరధ్వనిం :- క్రూరశ్చాసౌధ్వనిశ్చ = క్రూరధ్వనిః, తమ్ = క్రూరధ్వనిం.

తథావిధస్య :- తథావిధాయస్యసః = తథావిధః, తస్య = తథావిధస్య.

గుణగ్రాహణామ్ :- గుణంగృహ్లాన్తితి = గుణగ్రాహణః, తేషాం = గుణగ్రాహణామ్.

నావము :

ఈ కీకట దేశనరపతి, గుణగ్రాహులతో సాటిలేనివాడని, వింటిని నొక సైనికుని, నాధారముగఁ జేసికొని శ్లేషతో వర్ణించుచున్నాడు. ఇతని ధనుస్సు త్రుసైనికుల విషయమున పీఠునుఁ జూపుచున్నది. సైనికుఁడును భయముచే

వీవునుఁ జూపి యుద్ధరంగమునుండి పరుగిడి పోవఁచున్నాడు. రెండింటికిని వీవుఁ జూపుట సమానము. విల్లునెక్కుపెట్టినపుడది సైనికులవైపు వెదురు బద్ధనుఁ జూపును. అదియే దానికి వీపు. మఱియునావిల్లు, తనకు స్వామియగు ప్రభువు విషయమున నల్లెత్రాటిని లాగుటవలన, వక్రత్వమును (వంకరతనమును) చూపుచున్నది. సైనికుడును వక్రత్వమును (అనగా కృతఘ్నత్వాది దోషమును) వహించును. యుద్ధరంగమునుండి పలాయనము చేయువానికి రాజు విషయమునందు కృతజ్ఞతయుండదుగదా. ఆ విల్లు గట్టివెదురుబద్ధచే, చేయఁబడుట వలన కఠినమై (దృఢమైనదై) శత్రువులకు భయంకరమగు క్రూరధ్వనినిఁ బ్రయోగకాలమునఁ జేయును. ఆ కృతఘ్నుఁ డగు సైనికుఁడును రాజుతో నప్రియములగు కఠినవచనములనుఁ బలుకును. ఆ విల్లు (దోర వయమును) అనగా భుజమునుఁ బొందును. సైనికుడు దోషమునుఁ బొందును. అటువంటి వింటియొక్కయు నటువంటి సైనికునియొక్కయు గుణమును ననగా నల్లెత్రాటిని శౌర్యదైర్యాదిగుణమును గ్రహించుచున్నట్టి యనగా (నల్లెత్రాటి పక్షమున) లాగుచున్నట్టి (శౌర్యాదిపక్షమున) ప్రశంసించుచున్నట్టి యీ కీకట దేశాధిపతి గుణగ్రాహులకు ననగా నల్లెత్రాటిని లాగెడి విలుకాండ్రకును దోషమును వదలి గుణమునే గ్రహించు నజ్ఞులకును పరమావధియని యాశయము॥౯౬॥

శ్లో. అస్యోరిప్రకరః శరశ్చ నృపతేః సజ్ఞే పతంతావుభౌ
సీతాగ్రజ్చనసమ్మఖౌరచయతఃకమ్పజ్చనప్రాపుతః ।
తమ్యక్తం న పునర్నివృత్తిరుభయోర్జాగర్తీయన్ముక్తయో
రేకస్తత్ర భినత్తి మిత్రమపరశ్చామిత్రమిత్యద్భుతమ్ ॥ 98

ప. వి. అస్య-అరిప్రకరః-శరః-చ-నృపతేః-సంజ్ఞే-పతంతా-ఉభౌ-సీతాగ్రం-
-చ-స-సమ్మఖౌ-రచయతః-కమ్పం-చ-న-ప్రాపుతః-తత్-యుక్తం
-స-పునః-నివృత్తిః-ఉభయోః-జాగర్తీ-యత్-ముక్తయోః-ఏకః-తత్ర
-భినత్తి-మిత్రమ్-అపరః-చ-అమిత్రమ్-ఇతి-అద్భుతమ్.

అర్థము. అస్య = ఈ కీకటప్రభువుయొక్క, అరిప్రకరః = శత్రుసమూహము, శరశ్చ=బాణము అనునీ, ఉభౌ=రెండును, సంజ్ఞే=యుద్ధమునందు,

సముఖౌ=ఇతనివైపునకును, శత్రువువైపునకును (నొక్క సమయమునందే) పతంతౌ=పడుచున్నవై, సీత్యారంచ=దుఃఖమును సూచించునట్టి దంతమధ్యమునుండి వెల్వడు శబ్దమును, బాణముల టెక్కల ధర్మినిని యత్ = ఎందువలన, నరచయతః = చేయరో, కమ్పంచ=వణకును, యత్=ఎందువలనన, నప్రాప్నుతః=పొందరో, (బాణము-పైనపడిన వెంటనే మరణించుటవలన దుఃఖముననుభవించుటకు, వారికిఁ దడవులేదు గాన సీత్యారము సంభవింప లేదని యర్థము) కిజ్జ=మఱియు, ముక్తయోః= సంసారమునుండియు, ధనుస్సునుండియు విడువబడిన, ఉభయోః = ఇద్దఱికి ననగా శత్రువునకును బాణమునకును, పునః = మరల, ననివృత్తిః=జన్మము మఱిలి వెనుకకు వచ్చుట, యత్ = ఎందువలన, నజాగర్తి = ఉండదో, తత్ = అందువలన, యుక్తం = అంతయు తగినది. ఏలయనగా నా శత్రువును బాణమును సమానధర్మము గల్గియున్నవి. కిన్తు=కాని, తత్ర = ఆ రెంటిలో, ఏకః = ఒక్కటి, అనగా శత్రు సమూహము, మిత్రం = సూర్యుని (మిత్రుని) భిన్నత్తి=భేదించుచున్నది. అపరః=మఱియొకటి, అనగా బాణసమూహము, అమిత్రం = శత్రువును, భిన్నత్తి=భేదించుచున్నది, ఇతి=ఇట్లు భేదించుట యనునది, అత్యద్భుతం = మిక్కిలి యాశ్చర్యము. సమానధర్మము గల్గిన శత్రువర్గ బాణములలో సమానకార్యత్వము లేనందువలన నాశ్చర్యమని యర్థము.

వి. సమానధర్మములు గల్గిన శత్రువర్గ బాణములలో సమానకార్యకారిత్యము లేక వానిలో నొక్కటియగు శత్రువర్గము మిత్రుని భేదించుట వలనను మఱియొకటి యగు బాణసమూహము అమిత్రులను భేదించుటవలనను విరోధాభాసము. అందు మిత్రశబ్దమునకు సూర్యుడని యర్థము చెప్పుటచే విరోధపరిహారము. అనగా శత్రువులు యుద్ధమున వధింపబడినవారై “ద్వావేతాపురుషౌ లోకే సూర్యమండల భేదినౌ ! పరివ్రాడ్ యోగ యుక్తశ్చ రణే చాభి ముఖోహతః” యను స్మృతి వచనము ననుసరించి సూర్యుని భేదించుకొని పైలోకములనుఁ బొందుదురని యర్థము.

సమాసములు :

అర్హిప్రకరః :- అరీణాంప్రకరః=అర్హిప్రకరః।

భావము :

యుద్ధమునందు నీతని శత్రువర్గము నీతని బాణసమూహమును నొక్క సమయమందే యితని కెదురుగను, శత్రువర్గమున కెదురుగనుఁ బడుచున్నవి. శత్రువులితని కెదురుగ బడిపోవుచున్నాడు. బాణములు శత్రువులవై పుగఁ బడుచున్నవి. ఈ రెండు కార్యములు నొక్క సమయమునందే జరుగుటవలన శత్రువులు తమ బాధను సూచించుచు, దంత మధ్యమునుండి వదలెడి సీక్కారధ్వనిని బాణసమూహము తమ ఐక్యల ధ్వనినిఁ జేయుటలేదు. శత్రువులు బాణములు తమపైఁ బడిన వెంటనే మరణించుచున్నారు. కాన తడవు లేనందువలన వారికి బాణముల వలని దెబ్బలచే బాధ తెలియుటలేదు. బాణములు గుఱిని తప్పక పడుటవలన వానిఐక్యల ధ్వనియులేదు. గుఱితప్పినపుడే ఐక్యలధ్వనివచ్చునునని చెప్పదురు. అట్లే యవికంపమును గూడఁ జేయుట లేదు. ఇట్లుమరణించుటచే సంసారమునుండి ముక్తులైన శత్రువులకును, వింటినుండి విడువఁబడిన బాణములకును పునర్నివృత్తి యనగా మఱలతిరిగివచ్చుటలేదు. రణరంగమున మరణించుటచే సంసారమును వదలినశత్రువులు మఱల వెనుకకురారు. వారు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోయి మోక్షమునొందెదరు. గుఱినిఁ గొట్టిన బాణములుగూడ వెనుకకురావు ఇట్లుశత్రువులకును, గుఱినిఁగొట్టినబాణములకును వెనుకకు రాకపోవుట సమాన ధర్మమైయున్నది. కాని యవిరెండును సమాన ధర్మములనుఁ గల్గియున్నప్పుడు సమానకార్యమునుఁ జేయవలయునుగదా! కాని యట్లుచేయక విభిన్నములును పిరుద్ధములు నైనకార్యములనుఁ జేయుచున్నవి, అందు రణరంగమున మరణించిన శత్రువర్గము మిత్రుని భేదించుచున్నది. బాణములు శత్రుని భేదించుచున్నవి, ఇది పిరుద్ధముగదా. సమానధర్మముగల శత్రువర్గమునకును, బాణసమూహమునకును, సమానకార్య కారిత్యములేక యందొకటి మిత్రుని భేదించుటయు మరియొకటి శత్రువుల భేదించుటయు సరిపడవుగదా. కానియిట మిత్రశబ్దమునకు సూర్యుడని యర్థమునుఁ జెప్పుటవలన మరణించిన శత్రువులు సూర్యుని భేదింతురు కాన విరోధమునకు పరిహారము.

“ద్వావేతా పురుషౌలోకే సూర్యమండల భేదినౌ

పరివాడ్ యోగయుక్తశ్చరణేచాభిముఖోహతః”

యనుస్మృతిననుసరించి రణరంగమున సమ్ముఖమున చంపఁబడినవీరుడు సూర్యమండలమును భేదించుకొని మోక్షమును భొందును కాన మిత్ర భేదన

మనగా నిటు స్నేహితుని భేదించుట కాదు. అది సూర్యుని భేదించుట యని యాశయము. ఈ విధముగా కీకట దేశాధిపతి విలువిద్య యందు గొప్ప నైపుణ్యము గల్గి శత్రువుల సంహరించునట్టి మహాశూరుడు కాన నతడు నీకు వరణీయుడని భావము. ||౬౮||

శ్లో. ధూలీభిర్దివమన్ధయన్ బధిరయన్నాశాః ఖురాణాం రవై
ర్యాతం సంయతి ఖజ్జయన్ జవజయైః స్తోత్రాన్ గుణై
రూకయన్ ।

ధర్మారాధనసన్నియు క్తజగతా రాజ్ఞామునాధిష్ఠితః
సాన్దోత్పాలమిషాత్ విగాయతి పదాన్ స్పృష్టుంతురజ్ఞోఽపి గామ్ ॥

ప. వి. ధూలీభిః - దివమ్ - అంధయన్ - బధిరయన్ - ఆశాః - ఖురాణాం -
రవైః - వాతం - సంయతి - ఖజ్జయన్ - జవజయైః - స్తోత్రాన్ -
గుణైః - రూకయన్ - ధర్మారాధన సన్నియు క్తజగతా - రాజ్ఞా -
అమునా - అధిష్ఠితః - సాన్దోత్పాల మిషాత్ - విగాయతి - పదా -
స్పృష్టుం - తురజ్ఞః - అపి - గామ్.

అర్థము. సంయతి = యుద్ధమునందు, ఖురాణాం = గిట్టలయొక్క, ధూలీభిః =
దుమ్ములచే, దివం = ఆకాశమును, అంధయన్ = గ్రుడ్డితనమును,
బొందించుచు ననగా నాకాశమున సంచరించెడి వారి దృష్టులను ప్రతి
బంధించుచు, రవైః = ఆగిట్టలయొక్క శబ్దములచే, ఆశాః = దిక్కు
లను ననగా నందున్న జనులను, బధిరయన్ = చెవుద్బడ జేయుచు,
జవజయైః = వేగముయొక్క జయములచే, వాతం = వాయువును, ఖజ్జ
యన్ = కుంటితనమును, బొందించుచు, గుణైః = దయాదాక్షిణ్యాది
గుణములచే, స్తోత్రాన్ = స్తుతించు వారిని, రూకయన్ = మూగ
వారినిగాఁజేయుచు (గుణములు మిక్కుటముగా నుండుటచే స్తోత్రలు
స్తుతింపలేక యున్నారని యర్థము.) ధర్మారాధన సన్నియు క్తజగతాః
ధర్మారాధన=ధర్మము నారాధించుట యందు, సన్నియు క్త=నియమింప
బడిన, జగతా = ప్రపంచము గల్గిన, అమునా = ఈ, రాజ్ఞా = రాజు చే
అధిష్ఠితః = అధిష్ఠింపబడిన, తురజ్ఞోఽపి = గుఱ్ఱము గూడ, సాన్దో

త్పాలవశాత్=అతిశయిత వేగమును నెపము వలన, ననగా నిరంతరము ముందు కాళ్ళకు పైకెగర వేయుట యను నెపమువలన, పదా = ఒక పాదము చేతనైనను, గాం = భూమిని గోవును, స్పృష్టుం = స్పృశించుటకు, విగాయతి = నిందించును. అనగా స్పృశింపవని యర్థము. ఈ రాజు, పాపముచేయునట్టి వారు తపస్థులుగా చున్నను శిక్షించును అందు వలన నతనికి వాహకమైన యశ్వము పాపముచే గోస్పర్శమును భూస్పర్శమును చేసినచో పాపము సంభవించుట వలన తానును రాజుచే దండమును బొందవలసి యుండునను భయముతో సేతని యశ్వము భూస్పర్శము చేయకయే, ఊర్ధ్వపాదములతో బరుగిడు చున్నదని యర్థము. ఈ రాజు ధర్మపరుడనియు వేగముగల గుఱ్ఱములు గలవాడనియు భావము.

సమాసములు :

అన్ధయన్ :- అంధంకరోతీతి = అంధయన్.

బధిరయన్ :- బధిరంకరోతీతి = బధిరయన్.

జవజయైః :- జవస్యజయాః = జవజయాః. తైః జవజయైః।

మూకయన్ :- మూకం కరోతీతి = మూకయన్.

ధర్మారాధన సన్నియుక్తజగతా :- ధర్మస్య ఆరాధనం = ధర్మారాధనం, ధర్మారాధనే సన్నియుక్తం, జగత్ యేనసః = ధర్మారాధనసన్నియుక్త జగత్, తేన = ధర్మారాధనసన్నియుక్త జగతా।

సాన్దోత్పాలమిషాత్ :- సాన్దోత్పాలౌ ఉత్పాలశ్చ = సాన్దోత్పాలః, సాన్దోత్పాలస్యమిషః = సాన్దోత్పాలమిషః, తస్మాత్ = సాన్దోత్పాలమిషాత్.

భావము :

యుద్ధమున ఈ నృపాలుని యశ్వము గిట్టలనుండి పైకెగరెడి ధూళులచే నాకసమునకు నంధత్వమును గల్పించుచున్నది. అనగా సంతరిక్షమున సంచరించు జనుల దృష్టులనవరోధించుచున్నదని యర్థము. మరియు నా యశ్వము

తన గిట్టల ధ్వనులచే దిక్కులను ననగా నా యా దిక్కులయందు నివసించు జనమునుఁ జెప్పుడఁ జేయుచున్నది. ఆ యశ్వము తన వేగాతి శయముచే మిక్కిలి వేగము గల వాయువును సైతము కుంటుపజచుచున్నది. అసంఖ్యాక గుణములను కల్గి యుండుటచే స్తోతలు స్తుతింప జాలకపోవుటవలన వారిని మూగవారినిఁ గావించుచున్నది. ధర్మారాధన పరుడైన యా సృపతి తనపై నా సీనుడగుటవలన తన పాదముచే భూమిని తాకుట కిష్టపడకయున్నది అందు వలన నెక్కువ వేగముతోఁ బోవుటయును మిషను వహించి తన పాదములకు భూమినిఁ దగులనీయదు. ఏలయనగా— “గోద్రాహ్మణానలాన్ భూమిఁగోచ్ఛిష్టం నపదాస్సృశేత్” యను స్మృతి వచనము ననుసరించి గోద్రాహ్మణాదులను బాదములతో స్పృశింపరాదు. కాన, నీ యశ్వము భూస్పర్శ వలన పాదమునకు భయపడిన దోయనునట్లు, తన పాదములను భూమికి తాకనీయక వేగాతి శయముతో నాకసము పైననే యుంచుచు వెళ్లుచున్నదని యాశయము. ||౯౯||

శ్లో. ఏతేనోత్కృతకణ్డప్రతిసుభటసటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం
కష్టం ద్రష్టావ నాభూత్ భువి సమరసమాలోకి లోకా
స్పదేఽపి |

అశ్వైరస్వైరవేగైః కృతఖురఖురలీమజ్జుసజ్జభ్యమాన
ఙ్మృష్యోత్తిష్టదన్ధజ్గరణరణధురా రేణుధారాన్ధకారాత్ ||

ప. వి. ఏతేన-ఉత్కృతకణ్డప్రతిసుభటసటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం-కష్టం-ద్రష్టా-
ఏవ-న-అభూత్-భువి-సమరసమాలోకిలోతాస్పదే-అపి-అశ్వైః-అస్వై
రవేగైః-కృతఖురఖురలీమజ్జుసజ్జభ్యమానఙ్మృష్యోత్తిష్టదన్ధజ్గరణరణ
ధురా రేణుధారాన్ధకారాత్.

అర్థము. సమరసమాలోకిలోకాస్పదేఽపి; సమర = యుద్ధమును, సమాలోకి = చూచుచున్న, లోక = జనమునకు, ఆస్పదేఽపి = స్థానమైనను, భువి = రణభూమియందు, అశ్వైరవేగైః = అధికవేగముగల్గిన, అశ్వైః = గుఱ్ఱములచే, కృతఖురఖురలీమజ్జుసజ్జభ్యమానఙ్మృష్యోత్తిష్టదన్ధజ్గరణరణధురా రేణుధారాన్ధకారాత్; కృత = చేయబడిన, ఖుర = గిట్టలయొక్క, ఖురలీ = సంచారములచే, మజ్జు = చెంటనే, సజ్జభ్యమాన = చూర్ణము

గావింపఁబడిన, ష్మా = భూమియొక్క, పృష్ఠ = పైభాగమునుండిఁ
ఉత్తిష్ఠత్ = పైకిలేచునట్టి, అంధజ్జరణరణధురా = గ్రుడ్డితనమును
బొందించురణాగ్రమందలి, రేణుధారా = ధూలిపరమృరయను, అన్ధకారాత్ =
చీకటిపలన, ఏతేన = ఈరాజుచే, ఉత్క్రృతకణప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యా
ద్భుతానాం; ఉత్క్రృత = తెగఁబోయి బడిన, కణ = కత్తుకలుగల,
ప్రతిసుభట = శత్రుపీరులనెడి, నట = నటులచే, ఆరబ్ధ = ప్రారంభింపఁ
బడిన, నాట్యాద్భుతానాం = ఆశ్చర్యకరములగు నాటకప్రబంధములకు,
ద్రవైవ = చూచువాడే, నాటూత్ = లేదు కష్టం = ఇదిమిక్కిలిదుఃఖకరము.

సమాసములు :

ఉత్క్రృతకణప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం:- ఉత్క్రృతః కణః
యేషాంతే = ఉత్క్రృతకణాః, ప్రతిసుభటావనటాః = ప్రతి సుభట
నటాః, ఉత్క్రృతకణాశ్చతే ప్రతిసుభటనటాశ్చ = ఉత్క్రృతకణ ప్రతి
సుభటనటాః ఉత్క్రృతకణ ప్రతిసుభటనటైః ఆరబ్ధాని = ఉత్క్రృతకణ
ప్రతిసుభటనటారబ్ధాని, నాట్యేవేవద్భుతాని = నాట్యాద్భుతాని, ఉత్క్రృ
తకణప్రతిసుభటనటారబ్ధనిచతానినాట్యాద్భుతానిచ = ఉత్క్రృతకణ
ప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతాని, తేషాం = ఉత్క్రృతకణప్రతిసుభట
నటారబ్ధనాట్యాద్భుతానామ్.

సమరసమాలోకిలోకాస్పదే:- సమరసమసమాలోకినః = సమరసమాలోకినః,
సమరసమాలోకినశ్చతేలోకాశ్చ = సమరసమాలోకిలోకాః, సమరసమా
లోకిలోకానామాస్పదమ్ = సమరసమాలోకిలోకాస్పదమ్, తస్మిన్ = సమర
సమాలోకిలోకాస్పదే !

అస్వైరవేగైః:- నస్వైరః = ఆస్వైరః. అస్వైరః వేగః యేషాంతే = అస్వై
రవేగాః, తైః = అస్వైరవేగైః ।

కృతఖురఖురలీమజ్జసజ్జభ్యమానష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠరన్ధం కరణరణధురా
రేణుధారాన్ధకారాత్ :- ఖురాజాంఖురల్యః = ఖురఖురల్యః, కృతా
శ్చతాః ఖురఖురల్యశ్చ = కృతఖురఖురల్యః । కృతఖురఖురలీఖిః మజ్జ
సజ్జభ్యమానః = కృతఖురఖురలీ మజ్జ సజ్జభ్యమానః, ష్మాయాః

=త్వాపృష్ఠః, కృతఖురఖురలీమజ్ఞ సజ్జభ్య మానశ్చసౌత్వాపృష్ఠశ్చ,
 కృతఖురఖురలీ మజ్ఞ సజ్జభ్య మానత్వా పృష్ఠః, కృతఖురఖురలీ మజ్ఞ
 సజ్జభ్యమానత్వా పృష్ఠా దుత్తిష్ఠన్తి=కృతఖురఖురలీమజ్ఞసజ్జభ్యమాన
 త్వాపృష్ఠోత్తిష్ఠన్తి, రణస్యధురా=రణధురా, రణానాధారా=రేణుధారా,
 రణధురాయా=రేణుధారా=రణధురారేణుధారా, అంధః క్రియతే అనయా
 ఇతిఆన్ధంకరణా, అంధంకరణాచసా రణధురారేణుధారాచ = అంధంకరణ
 రణధురారేణుధారా ; కృతఖురఖురలీ మజ్ఞసజ్జభ్యమానత్వా పృష్ఠోత్తిష్ఠ
 న్తిచసా, అంధంకరణ రణధురారేణుధారాచ = కృతఖురఖురలీ మజ్ఞ
 సజ్జభ్యమానత్వా పృష్ఠోత్తిష్ఠవన్ధంకరణ రణధురారేణుధారా, కృతఖుర
 ఖురలీ మజ్ఞసజ్జభ్యమానత్వా పృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణ రణధురారేణుధారై వ
 అన్ధకారః = ఖురఖురలీమజ్ఞ సజ్జభ్యమానత్వా పృష్ఠోత్తిష్ఠవన్ధంకరణ
 రణధురారేణుధారాన్ధకారః, తస్మాత్=కృతఖురఖురలీమజ్ఞ సజ్జభ్యమాన
 త్వాపృష్ఠోత్తిష్ఠవన్ధంకరణ రణధురారేణుధారాన్ధకారాత్.

భావము:

యుద్ధమునుఁ దిలకించుటకు వచ్చిన జనులకాశ్రయమున్నను, నా యుద్ధ
 రంగమున నలివేగముగఁ బరుగిడు గుఱ్ఱముల గిట్టలచేఁ ద్రొక్కఁబడిన భూత
 లమునుండి పైకెగురుచు కన్నులకవరోధముఁ గల్గించుచు, రణాగ్రభూములనుండి
 పైకిలేచిన తెంపులేని ధూళిపటలమనెడి చీకటి కమ్మినది. యుద్ధరంగమున నీ
 కీకటాధిపతి శత్రుభటుల కంతములను తెగనరుకగా నా మొండెములు నృత్యము
 చేయుచుండినవి. పైనఁ జెప్పిన ధూళిపటలమను చీకటి కమ్ముటవలన చూపరుల
 కెవ్వరికిని యా కబంధనృత్యపు టద్భుతమును చూడశక్యము కాలేదు. ఇది
 చాల విషాదకరమైన విషయము. యుద్ధమున పెక్కండ్రు మడిసినపుడు వారి
 మధ్యనుండి కబంధములు అనగా తలలేని మొండెములు నృత్యములు చేయునని
 ప్రసిద్ధి. ఈ కీకటాధిపతి యుద్ధరంగమున శత్రుభటుల కుత్తుకలను తెగగొట్టగా
 కబంధములు నృత్యములు సలుపుచుండినవి. కాని యచ్చట ప్రేక్షకులకు
 స్థానములున్నను, గుఱ్ఱముల గిట్టలవలనఁ బైకిలేచిన ధూళివలని యన్ధకారము
 రణరంగమున వ్యాపించుటచే పై కబంధనృత్యపు టద్భుతములనుఁ జూచువారు
 లేకపోయినని యాశయము, ॥౧౦౦॥

శ్లో. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలసామోదమేదస్విపూర
క్రోడక్రీడత్ద్విజాతీగరుదుదితమరుత్సాస్సలవాచాలవీచిః ।
ఏతేనాఽఖాని శాఖానివహనవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమావీ
వ్యావీథోపాస్తశాస్తవ్యధపథికదృశాం దత్తరాగస్తడాగః॥

ప. వి. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదల దలనామోదమేదస్విపూరక్రోడ క్రీడత్ద్విజాతీ
గరుదుదితమరుత్సాస్సలవాచాలవీచిః - ఏతేన - అఖాని - శాఖానివహనవ
హరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమావీవ్యావీథోపాస్తశాస్తవ్యధపథికదృశాం - దత్తరాగః -
తడాగః -

అర్థము. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదల దలనామోదమేదస్విపూరక్రోడ క్రీడత్ద్విజాతీ
గరుదుదితమరుత్సాస్సలవాచాలవీచిః; ఉన్మీలత్ = ప్రకాశించు, లీల =
విలాసములుగల, నీలోత్పల = నల్లకలువలయొక్క, దల = రేకులు,
దలన = వికసించుటచేగల్గిన, ఆమోద = పరిమళముచే, మేదస్వి =
పుష్పినొందిన, పూర = ప్రవాహముయొక్క, క్రోడ = ఒడియందు,
క్రీడత్ = ఆటలాడు, ద్విజాతీ = పక్షిసమూహములయొక్క, గరుత్ =
తెక్కలనుండి, ఉదిత = ఉద్భవించిన, మరుత్ = గాలియొక్క, స్సాల =
తాకిడిచే, వాచాల = శబ్దించు, వీచిః = అలలుకల్గిన, శాఖానివహనవహరి
త్పర్ణపూర్ణద్రుమావీవ్యావీథోపాస్తశాస్తవ్యధపథికదృశామ్; శాఖానివహ =
కొమ్మలసమూహముయొక్క, నవ = క్రొత్తవైన, హరిత్ = పచ్చని,
పర్ణ = చెట్లునరుసచే, వ్యావీథ = అంటుకొనబడిన, ఉపాస్త = సమీప
ప్రదేశములచే, శాస్త = శమించిన, వ్యధ = సంతాపముగల్గిన, పథిక =
బాటసారులయొక్క, దృశాం = నేత్రములకు, దత్తరాగః; దత్త = ఈయ,
బడిన, రాగః = అహ్లాదముగల్గిన, తడాగః = చెలుపు, ఏతేన = ఈతనిచే,
అఖాని = త్రవ్వబడినది.

సమాసములు :

ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదల నామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాతీ
గరుదుదిత మరుత్సాస్సలవాచాలవీచిః - ఉన్మీలన్త్యః లీలాః = యేషాంతాని
= ఉన్మీలల్లీలాని, నీలానిచతాని ఉత్పలానిచ = నీలోత్పలాని, ఉన్మీలల్లి

లానిచలాని నీలోత్పలానిచ = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలాని. ఉన్మీలల్లీలనీలో
 త్పలానాందలాని = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలాని, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల
 దలానాందలనం = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనం, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల
 దలదలనేన ఆమోదః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదః, ఉన్మీ
 లల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో దేవమేదస్వి = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల
 దలదలనామోదమేదస్వి, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేద
 స్విచాఽసౌ పూరశ్చ = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి
 పూరః. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో మోదమేదస్విపూరస్యక్రోడః
 = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్విపూరక్రోడః, ఉన్మీలల్లీల
 నీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూరక్రోడక్రీడన్తః = ఉన్మీలల్లీలనీలో
 త్పలదలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడన్తః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల
 దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడన్తశ్చతేద్విజాశ్చ = ఉన్మీలల్లీలనీ
 లోత్పల దలదలనామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాః, ఉన్మీలల్లీలనీ
 లోత్పల దలదలనామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజానామాల్యః = ఉన్మీ
 లల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాల్యః. ఉన్మీ
 లల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాలీనాం
 గరుతః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్వి
 జాలీగరుతః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూరక్రోడక్రీడ
 ద్విజాలీగరుద్భిః ఉదితాః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి
 పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితాః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోద
 మేదస్విపూరక్రోడక్రీడ ద్విజాలీగరుదుదితాశ్చతేమరుతశ్చ = ఉన్మీలల్లీ
 లనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదిత
 మరుతః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడ
 ద్విజాలీగరుదుదితమరుతాంస్థానః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో
 దమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీ గరుదుదితమరుతాంస్థానః, ఉన్మీలల్లీల
 నీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్విపూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితమరు
 తాంస్థేనవాచాలాః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూర
 క్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితమరుతాంస్థల వాచాలాః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల
 దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుది తమరుతాంస్థల

వాచాలాః. పీచయః యస్యసః = ఉన్మీలన్మీలనీతోత్సల దలవలనామో
 చమేవస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితమరుత్సాస్సలవాచాలపీచిః।
 శాఖానివహనవహరిత్సర్వ పూర్ణద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాస్త శాస్తవ్యథపథిక
 దృశాం :- శాఖానివహనవహరిత్సర్వః, హరిన్తచతానిపర్ణానిచ =
 హరిత్సర్వాని, నవానిచతాని హరిత్సర్వానిచ = నవహరిత్సర్వాని, శాఖాని
 వహస్యనవహరిత్సర్వాని = శాఖానివహనవహరిత్సర్వాని. శాఖానివహ నవహ
 రిత్సర్వైఃపూర్ణైః = శాఖానివహనవహరిత్సర్వపూర్ణైః, శాఖానివహనవహరిత్స
 ర్వపూర్ణైశ్చతేద్రుమాశ్చ = శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణద్రుమాః, శాఖాని
 వహనవహరిత్సర్వపూర్ణద్రుమాణా మాలీ = శాఖానివహనవహరిత్సర్వపూర్ణ
 ద్రుమాలీ, శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణద్రుమాల్యావ్యాలీఢాః = శాఖాని
 వహ నవహరిత్సర్వపూర్ణద్రుమాలీవ్యాలీఢాః, శాఖానివహ నవహరిత్సర్వ
 పూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢాశ్చతే ఉపాస్తాశ్చ = శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణ
 ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాస్తాః, శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీ
 ఢోపాస్తాః శాస్తాః = శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాస్త
 శాంతాః = శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాంతశాంతాః
 వ్యథాః యాసాంతాః = శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢో
 పాస్త శాంతవ్యథాః, పథికానాందృశః = పథికదృశః, శాఖానివహ నవ
 హరిత్సర్వపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాస్త శాంతవ్యథాశ్చతాః, పథికదృశశ్చ
 = శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాస్త శాంతవ్యథ
 పథికదృశః, తాసామ్, శాఖానివహ నవహరిత్సర్వపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీ
 ఢోపాస్తశాంతవ్యథ పథికదృశామ్।

దత్తరాగః :- దత్తఃరాగః యేససః = దత్తరాగః।

భావము :

ఆ కీకటదేశ నృపాలుడొక చెఱువును, ద్రవ్వించెను. ఆచెఱువునందు నల్ల
 కలుపలు వికసించి పరిమళములు వెదజల్లుచున్నవి. ఆ పరిమళములచే నా
 తటాకప్రవాహము నిండియున్నది. ఆ ప్రవాహములపై పక్షులు క్రీడించుచుండగా
 వాని తొక్కలనుండి యుద్భవించిన తెమ్మెరలచే చూందలి యలలు శబ్దించు

చున్నవి. మఱియు నా తటాక పరిసరమునందు చెట్లు వరుసలు దీరియున్నవి. ఆ చెట్లయందు కొమ్మలు దట్టములుగా నున్నవి. అంపలి యాకుపచ్చని క్రొంజి గురులతోడను నాకులతోడను నా చెట్లు నిండియున్నవి. అట్టి పచ్చని పరిసర ప్రాంతములను జూచుటచే బాటసారుల నేత్రముల బాధ శమించుచున్నది. ఆ తటాక మట్టి బాటసారుల కన్నులకు విందుగొల్పు చున్నది. ఇటువంటి ధర్మ కార్యములయందా రాజునకు నాసక్తి మెండని యాశయము. ॥౧౦౧॥

శ్లో. వృద్ధో వార్ధిరసౌ తరజ్గవలిభః బిభ్రత్ వపుః పాణ్డురం
హంసాలీపలితేన యష్టికలితస్తావద్వయోవంహిమా
బిభ్రచ్ఛన్ద్రికయా చ కం వికచయా యోగ్యస్ఫురత్సంగతం
స్థానే స్నానవిధాయి దార్మికశిరోనత్యాపి నిత్యాదృతః॥

ప. వి. వృద్ధః-వార్ధిః-అసౌ-తరజ్గవలిభః-బిభ్రత్-వపుః-పాణ్డురం-హంసాలీ
పలితేన-యష్టికలితః-తావద్వయోరంహిమా-బిభ్రత్ - చన్ద్రికయా-చ-
కం-వికచయా-యోగ్యస్ఫురత్సంగతం - స్థానే - స్నానవిధాయిదార్మిక
శిరోనత్యా-అపి-నిత్యాదృతః.

అర్థము. తరజ్గవలిభమ్ ; తరజ్గ = కెరటములచే, వలిభం = ముడతలుగల్గి
నదియు, హంసాలీపలితేన ; హంసాలీ = హంసలవరుసయగు, పలితేన =
నెరసినవెంట్రుకలచే, పాండురం = తెల్లని, వపుః = శరీరమును, బిభ్రత్ =
భరించుచు, యష్టి-సీటికొలతకొయ్యచే, కలితః = కూడినదియు, యష్టి =
చేతికఱ్ఱచే, కలితః = కూడినదియు, అసగా చేతికఱ్ఱపై నూనుకొనినవియు,
తావద్వయోరంహిమా ; తావత్ = ఆ కఱ్ఱచేలేక్కింపఁ బడినదియు నా
కఱ్ఱచేనూహింపఁబడినదియును, నగు, వయోరంహిమా ; వయః = పక్షుల
యొక్కయు, వయస్సుయొక్కయు, వంహిమా = ఆధిక్యముగలదియు,
వికచయా = స్పష్టముగా ప్రకాశించునదియు, వెంట్రుకలులేనిదియు, నగు,
చంద్రికయా = వెన్నెలచేతను చంద్రికయను తలనొప్పిచేతను, యోగ్య
స్ఫురత్సంగతం ; యోగ్య = అర్హమైన స్ఫురత్ = ప్రకాశించు, సజ్గతం =
సంబంధముగల్గిన అసగా నొకపక్షమున వెన్నెలపలెనిర్మలమైనదియును,
మణియొక పక్షమున, వెన్నెలతోఁ గూడినదియునని యర్థము. కం =

సేటిని, శిరస్సును బిభ్రత్ .- ధరించినదై, స్నానవిధాయిధార్మికశిరో
సత్కాఽపి ; స్నానవిధాయి=స్నానముఁ గావించు, ధార్మిక = ధార్మికుల
యొక్క, శిరోసత్కాఽపి = శిరస్సునువంచుటచేతను, శిరమును వంచుట
మునుగుటచేతను, సమస్కారము చేతను, నిత్యాదృతః = నిత్యము
ఆదరింపఁబడిన, అయం = ఈ, వార్ధ్విః = సాగరముపంటితటాకము, వృద్ధః =
వార్ధక్యమునొందినదియు, మిక్కిలి పూర్ణమైనదియునై యున్నది. స్థానే =
ఇదియు క్తము.

వి. అలను శరీరపుముడుతలతోఁడను, హంసాలిని, పలితముతోడను
రూపింపచే రూపకాలజ్ఞానము.

సమానములు :

వార్ధ్విః :- వారీజీధీయన్తే అస్మిన్మితి = వార్ధ్విః.

తరణ్ణవలిభం :- తరణ్ణః వలిభం = తరణ్ణవలిభం.

హంసాలీపలితేన :- హంసానామాలీ = హంసాలీ, హంసాలేవపలితమ్ =
హంసాలీపలితమ్, తేన = హంసాలీపలితేన.

యష్టికలితం :- యష్ట్యాకలితః = యష్టికలితః.

తావద్వయోవంహిమా :- వయసః వంహిమా = వయోవంహిమా, తావాన్
వయోవంహిమా యస్యసః = తావద్వయోవంహిమా.

యోగ్యస్ఫురత్స్వంగతం :- యోగ్యస్ఫురత్ స్వంగతం యస్యతత్ =
యోగ్యస్ఫురత్స్వంగతం.

స్నానవిధాయిధార్మికశిరోసత్కా :- సాన్న్వంవిదధతీతి = స్నానవిధాయినః,
స్నానవిధాయినశ్చతేధార్మికాశ్చ = స్నానవిధాయిధార్మికాః, స్నానవిధాయి
ధార్మికాణాంశిరాంసి = స్నానవిధాయిధార్మికశిరాంసి. స్నానవిధాయిధార్మిక
శిరసాంసతిః = స్నానవిధాయిధార్మికశిరోసతిః, తయా = స్నానవిధాయి
ధార్మికశిరోసత్కా.

నిత్యాదృతః :- నిత్యమాదృతః = నిత్యాదృతః.

భావము :

ఈ క్రికటప్రభువు నిర్మించిన తటాకము పృథ్వునితోఁ బోల్చఁ బడుచు
న్నది. ఇది యలలనెడి ముడుతలతోఁడను, హంసావలియను నెరిసిన వెంట్రు

కలతోడను గూడినదై, దానిచే తెల్లఁ బడిన శరీరమును దరించియున్నది. మఱియునిది నీటికొలతను, తెలుపుకట్టతోడను, నూనుకొనుటకు సాధనమైన కట్టతోడను, గూడియున్నది - ఇంకను నాతటాకము కట్టతోలెక్కింపఁ దగిన పయోవంహిమను, (పక్షులబాహుల్యమును) కట్టతోనూహింపఁ దగిన పయస్సు యొక్క ఆధిక్యమును వహించియున్నది. మఱియునాతటాకము వికచమైన యనగా సుభటమైన చంద్రికతోడను ననగా వెన్నెలతోడను, (వికచమైన యనగా వెంట్రుకలను, దొలగించు చంద్రికతోడను ననగా చంద్రికయను శిరోరోగముతోడను) యోగ్యమై వెలయు సంబంధమును గల్గినదై యనగా చంద్రిక వలె (వెన్నెలవలె) నిర్మలమైన జలమును, (చంద్రికయను శిరోరోగముతో, గూడిన తలను) వహించినదై స్వానములనాచరించు ధార్మికులయొక్క శిరోమజ్జనములచేతను నమస్కారములచేతను నిత్యమునాదరింపఁ బడిన జలములకు నాధారమైన యీ తటాకము పృథ్వీత్వమును, పరిపూర్ణత్వమును, బొందినదై వెలయుచున్నది. ఇది యుక్తము॥౧౦౨॥

శ్లో. తస్మిన్నేతేన యానా సహ విహర పయఃకేలివేలాసుబాలే!
నాలేనాఽస్తు త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా తత్ర నీలోత్పలానామ్।
తత్త్వాథోదేవతానాం విశతు తవ తనుచ్ఛాయమేవాధికారే
తత్పుల్గామ్భాజరాజ్యే భవతు చ భవదీయాననస్యాఽభిషేకః॥

ప. వి. తస్మిన్ - ఏతేన - యానా - సహ - విహర - పయఃకేలివేలాసు - బాలే - నాలేన -
అస్తు - త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా - తత్ర - నీలోత్పలానాం - తత్త్వాథోదేవతానాం -
విశతు - తవ - తనుచ్ఛాయమ్ - ఏవ - అధికారే - తత్పుల్గామ్భాజరాజ్యే - భవతు
చ - భవదీయాననస్య - అభిషేకః.

అర్థము. హేబాలే! = ఓ బాలా! తస్మిన్ = ఆతటాకమునందు, యానా = యువకుఁ డైన, ఏతేనసహ = ఈతనితోడ, విహర = ఆటలాడుము. పయః కేలివేలాసు = జలక్రిడావేశలయందు, తత్ర = ఆతటాకమునందు, నీలోత్పలానాం = నల్లకలువలకు, త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా; త్వత్ = నీయొక్క, అక్షి = కన్నులయందు, ప్రతిఫలన = ప్రతిబింబించుటను, భిదాభేదించు,

నాలేన = కాడతో, అస్తు = ఉండునుఁ గాత - అనగా నల్లకలువకాడయే, నీకన్నులకును, నల్లకలువపూలకు భేదముతెలుపునదిగ నుండనిమ్ము - నీకన్నులకు కాడలేదు. నల్లకలువకు కాడయున్నది. ఈ కాడయే నీకన్నులకును నల్లకలువకును భేదమును సూచించునదియైయుండునుఁ గాతయని యర్థము అనగా నీకన్నులకును కలువలకును భేదములేదని యర్థము. తవ = నీయొక్క, తనుచ్ఛాయం = శరీరపుకాంతి లేదా శరీర ప్రతిబింబము, తత్పాథోదేవతానాం ; తత్ = ఆతటాకముయొక్క, పాథోదేవతానాం = జలదేవతలకు. ఆధిపత్యే = అధికారిమునందు ననగా నధికారమును, విశతు = ప్రవేశించునుఁ గాత, భవదీయాననస్య = సీమోమునకు, తత్పుల్లామౌజరాజ్యే; తత్ = ఆతటాకముయొక్క, పుల్ల = వికసించిన, అమౌజ = కమములములయొక్క, రాజ్యే = రాజ్యమునందు, అభిషేకశ్చ = పట్టాభిషేకముగూడ, అస్తు = ఉండునుఁ గాత. నీ కన్నులు మున్నగునవి యాతటాకమందలి కలువలుమున్నగువానిని మించియుండునని యర్థము.

సమాసములు :

పయఃకేలివేలాసుః - పయస్సుకేశయః = పయఃకేలయః, పయఃకేశీనాం వేలాః = పయఃకేలివేలాః, తాసు = పయఃకేలివేలాసు.

త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదాః - తవఅక్షిణీ = త్వదక్షిణీ, త్వదక్ష్యోఃప్రతిఫలనం, త్వదక్షిప్రతిఫలనం, త్వదక్షిప్రతిఫలనం, భినత్తీతి = త్వదక్షిప్రతిఫలభిత్, తేన = త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా.

నీరోత్పలానాః - నీలానిచతానిఉత్పలానిచ = నీరోత్పలాని, తేషామ్ = నీరోత్పలానాం.

తత్పాథోదేవతానాః - తస్యపాథాంసి = తత్పాథాంసి, తత్పాథసాం దేవతాః = తత్పాథోదేవతాః, తాసాం = తత్పాథోదేవతానామ్.

తనుచ్ఛాయమ్ - తనోఃఛాయా = తనుచ్ఛాయమ్.

తత్పుల్లామౌజరాజ్యేః - పుల్లానిచతానిఅమౌజానిచ = పుల్లామౌజాని, తస్య, పుల్లామౌజాని = తత్పుల్లామౌజాని, తత్పుల్లామౌజానాం రాజ్యమ్ = తత్పుల్లామౌజరాజ్యం, తస్మిన్ = తత్పుల్లామౌజరాజ్యే.

భవదీయాననస్యః - భవత్యాః ఇదం = భవదీయం, భవదీయంచతత్.
ఆననంచ = భవదీయాననం, తస్య = భవదీయాననస్య.

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! ఆతటాకమునందు నీ వీయుపకుడైన రాజుతో క్రీడించుము. నీ వాతటాకమునందు జలక్రీడను సలుపునపుడు, నీ కన్నులు నీటఁ బ్రతిబింబించును. అప్పుడు నీ కన్నులకును, దానియందలి నల్ల కలువలకును భేదము తెలికపోవచ్చును. అట్లు భేదముతెలియుటకై కలువ పూలకాడ సాధనముగ నుండును. కలువ పూలకు కాడ యుండుట వలనను, నీ కన్నులకట్టి కాడలేకపోవుట వలనను భేదమరయ సాధ్యమగును. నీ శరీరకాంతి లేదా నీ శరీరప్రతిబింబము, తటాకమందలి జలదేవతలపై నధికారమునుఁ బొందునుఁ గాత. ఆతటాక మందలి పూచిన తామర పూలరాజ్యమందు నీ ముఖమునకు పట్టాభిషేకము జరుగునుఁ గాత. నీనేత్రాదులు, ఆతటాకమందలి కలువపూలు మున్నగు వానిని మించియున్నవని యాశయము ||౧౦౩||

శ్లో. ఏతత్క్రియైవివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితై
ర్విశ్రాంతిః కలితా కథాసు జరతాం శ్యామైః సమగ్రైరపి
జ్జ్ఞే కీర్తిమయాదహో! భయభరైరస్మాదకీర్తైః పునః
సా యన్నాస్య కథాపథేఽపి మలినచ్ఛాయా బబంధ
స్థితిమ్ || 104

ప. వి. ఏతత్క్రియైవివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితైః - విశ్రాంతిః-కలితా-
కథాసు-జరతా- శ్యామైః-సమగ్రైః-అపి-జ్జ్ఞే-కీర్తిమయాత్ - ఆహో-
భయభరైః-అస్మాత్-అకీర్తైః-పునః-సా - యత్-స-అస్య-కథాపథే -
అపి-మలినచ్ఛాయా-బబంధ-స్థితిమ్.

అర్థము. ఏతత్క్రియైవివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితైః; ఏతత్ = ఈరాజు
యొక్క, కీర్తివివర్త=కీర్తివిస్తారములచే, వౌత=కడుగఁబడిన, నిఖిల
సమస్తమైన, త్రైలోక్య = మూడులోకములచే, నిర్వాసితైః = తొల
గింపఁబడిన, సమగ్రైరపి = సమస్తములైన, శ్యామైః = నల్లనివస్తువు

చే, జరతాం = వృద్ధులైనపురుషులయొక్క, కథాను = కథలయందు, ప్రశాంతిః = ప్రశాంతి అనగా నునికి, కలితా = చేయబడినది ఇతని కీర్తివ్యాపించుట వలన నల్లని వస్తువులన్నియు తొలగిపోయి కథామాత్రా వశేషము లై నవని యర్థము. అకీర్తేఃపునః=అపకీర్తికీ, కీర్తిమయాత్ = కీర్తిరూపుడైన, అస్మాత్ = ఈరాజునుండి, భయభరైః = భయ సమూహములచే, జజ్ఞే = పుట్టుట అనగా నపకీర్తికి నీ నృపాలునుండి భయసమూహముద్భవించినదని యర్థము. అనగా కీర్తిస్వరూపుడగు నీ రాజునుండి యపకీర్తి మిక్కిలి భయపడినదని యర్థము. (ఏలయనగా) యత్ = ఎందువలన, మలినచ్ఛాయా = మలినపు కాంతిగల్గిన, సా = ఆయిపకీర్తి, అస్య = ఈరాజుయొక్క, కథాపథేఽపి = కథామార్గము నందును, అనగా సీతని వాఙ్మార్గమందును, స్థితిమ్ = ఉనికిని, నబ బంధ = పొందలేదు. అపకీర్తిలేశముగూడ సీతనికి లేదు. ఏ లయనగా- ఇతని కథనుజెప్పునప్పుడు అపకీర్తికథగూడ వినబడదు.

సమాసములు :

ఏతత్కీర్తివివర్తధాతనిఖలత్తైత్రిలోక్యనిర్వాసితైః:- ఏతస్యకీర్తయః = ఏతత్కీర్తయః, ఏతత్కీర్తీనాంవివర్తయః=ఏతత్కీర్తివివరయః, ఏతత్కీర్తివివర్తైఃధాతం=ఏతత్కీర్తివివర్తధాతం, నిఖలంచతత్ తైత్రిలోక్యంచని ఖలత్తైత్రిలోక్యం, ఏతత్కీర్తివివర్తధాతంచతత్ నిఖలత్తైత్రిలోక్యంచ = ఏతత్కీర్తివివర్తధాతనిఖలత్తైత్రిలోక్యం, ఏతత్కీర్తివివర్తధాతనిఖలత్తైత్రిలోక్యానైర్వాసితాని=ఏతత్కీర్తివివర్తధాతనిఖలత్తైత్రిలోక్యనిర్వాసితాని, తైః = ఏతత్కీర్తివివర్తధాతనిఖలత్తైత్రిలోక్యనిర్వాసితైః.

కీర్తిమయాత్ :- కీర్తేః వికారః=కీర్తిమయః, తస్మాత్=కీర్తిమయాత్.

భయభరైః :- భయానాంభరయః=భయభరయః, తైః=భయభరైః.

మలినచ్ఛాయా :- మలినాఛాయా యస్యాస్స=మలినచ్ఛాయా.

భావము :

ఈ రాజుయొక్క విశాలమగు కీర్తులచే, మూడులోకములును ఖాళితమైనవి. అట్లు ఖాళితములైన మూడులోకములనుండి నల్లని వస్తువులు తొలగింపబడినవి.

బడి చృద్ధుల కిథలలో నిలచిపోయినది. అలాగా సల్లవస్తువులు కథామూత్రావ శేషములై నవి. ఇంక నపకీర్తితో కీర్తిస్వరూపుడగు సీతనినుండి భయమేర్పడినది. ఏలయునగా, మలనకాంతి గల యా యువకీర్తి యితని వాఙ్మార్గమునందుఁ గూడ నిలుపఁగ పోయినది. ఇతనియందు లేశమాత్రము గూడ నపకీర్తి లేదు. కాన, సీతని కిథనుఁ జెప్పనపుడు అపకీర్తి కిథ గూడ వినఁబడుటలేదు. ||౧౦౪||

శ్లో. అథావదద్భీమసుతేజ్జితాత్ సఖీ
జనై రకీర్తిర్యది వాఽస్య నేష్యతే ।
మయాపి సా తత్ ఖలు నేష్యతే పరం
సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లి తామ్ ।

105

ప. వి. అథ - అవదత్ - భీమసుతేజ్జితాత్ - సఖీ - జనైః - అకీర్తిః - యది - వా - అస్య - న - ఇష్యతే - మయా - అపి - సా - తత్ - ఖలు - న - ఇష్యతే - పరం - సభాశ్రవః పూరతమాలవల్లి తామ్.

అర్థము. అథ = పిదప, సఖీ = చెలికత్తె, భీమసుతేజ్జితాత్; భీమసుతా = దమయంతి యొక్క, ఇజ్జితాత్ = ఒల్లసితనమును సూచించెడి చేష్టనుఁ దెలిసికొని, అవదత్ = చెప్పినది. (కమితి = పమనగా) అస్య = ఈ రాజునకు, అకీర్తిః = అపకీర్తి, జనైః = జనులచే, యదినేష్యతేవా = ఏవిధముగను అంగీకరింపఁబడదు. తత్ = అప్పుడు, మయాపి = నాచేతను, సాఖలు = ఇతనియొక్క యపకీర్తియు, నేష్యతే = కభిలషింపఁబడదు. పరంతు = కాన, సభాశ్రవః పూరతమాలవల్లితామ్ ; సభా = సభకు, శ్రవఃపూర = కర్ణ భూషణమైన, తమాలవల్లితాం = చీకటి చెట్టుగానుండుటను, నేష్యతే = అభిలషింపఁబడదా? తప్పక యభిలషింపఁబడును, అపకీర్తి నలుపు కావున, దానిని తమాలలతగా చెప్పుట సముచితమైనది.

సమాసములు:

భీమసుతేజ్జితాత్ :- భీమస్యసుతా = భీమసుతా, భీమసుతాయాః ఇజ్జితమ్ = భీమసుతేజ్జితమ్, తస్మాత్ = భీమసుతేజ్జితాత్.

సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్ :- సభాయాః శ్రవః = సభాశ్రవః, సభాశ్రవసఃపూరః = సభాశ్రవఃపూరః, తమాం ఇతివల్లిః = తమాలవల్లిః, లేదా

తమాలస్యవల్లిః = తమాలవల్లి, సభాశ్రవఃపూర ఏవ తమాలవల్లిః = సభా
శ్రవఃపూర తమాలవల్లిః, సభాశ్రవఃపూర తమాలవల్లిః భావః = సభా
శ్రవఃపూర తమాలవల్లితా, తామ్ = సభాశ్రవఃపూర తమాలవల్లితామ్.

భావము :

ఇట్లు సరస్వతీదేవి యా రాజును వర్ణించు సందర్భమున చెలికత్తె దమ
యన్ని ముఖముతోని యనభిమ తత్వ సూచనములగు చేష్టలనుఁ గాంచి సరస్వతీ
దేవితో నిట్లనెను— ఓ దేవీ! ఈ రాజున కపకీర్తిని జనులెవ్వరు కోరుట లేదు.
నేనును కోరుటలేదు. కాని యాతని కపకీర్తి యున్నది. దానిని సభాసదుల కర్ణ
ములకు భూషణస్థానము నలంకరించెడి చీకటి తీగెగాఁ జేయఁగలను. అనగా
వినిపింపఁగలనని యర్థము. అపకీర్తి నలుపు గాన తమాలలతగాఁ జెప్పఁబడి
నది. ఇట్లు వర్ణనా మధ్యమున సరస్వతీదేవిని వారించి చెలికత్తె యిట్లు చెప్పు
టచే నితని యందభిరుచి లేని దమయన్ని కనుకూలత యేర్పడినది. ॥౧౦౫॥

శ్లో. అస్య ఖోణిపతేః పరార్థపరయా లక్ష్మీకృతాః సజ్జయాయా
ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః కిలాఽకీర్తయః ।
గీయంతే స్వరమష్టమం కలయతా జాతేన వన్ధ్యోదరాత్
మూకానాం ప్రకరేణ కూర్మరమణీదుగ్ధోదధే రోధసి॥106

ప. వి. అస్య - ఖోణిపతేః - పరార్థపరయా - లక్ష్మీకృతాః - సజ్జయాయా -
ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః - కిల - అకీర్తయః - గీయంతే
- స్వరమ్ - అష్టమం - కలయతా - జాతేన - వన్ధ్యోదరాత్ - మూకా
నాం - ప్రకరేణ - కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః - రోధసి.

అర్థము. పరార్థపరయాః పరార్థ = సంఖ్యకు రెండవ యవధియగు పరార్థమును
ననగా సంఖ్యలలోఁ గడపటి సంఖ్యను; పరయా = మించిన, యనగా
దానికంటె నధికమైన సంఖ్యచే, లక్ష్మీకృతాః = విషయము గావించుకొన
బడిన యనఁగా, లెక్కింపఁబడినవియు, ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిర
ప్రఖ్యాః; ప్రజ్ఞా = మేధయే, చక్షుః = నేత్రముగా గల్గిన వుట్టంధులచే,
అవేక్ష్యమాణ = చూడఁబడు. తిమిర = చీకటితో, ప్రఖ్యాః = సమాన
ములును ననగా మిక్కిలి నల్లని వియులనగు, అస్య=ఈ, ఖోణిపతేః =

భూపాలునియొక్క, ఆకీర్తయః = ఆపకీర్తులు, అష్టమః = ఎనిమిదవ, స్వరం = స్వరమును, కంయతా = ప్రయోగించునట్టి వాడును, వన్ద్యో వరాత్, వన్ద్యా = గొడ్డురాలి యొక్క, ఉదరాత్ = గర్భము నుండి, శాతేన = పుట్టిన వాడునునగు, మూతానాం = మూగవారియొక్క, ప్రకరేణ = సమూహముచే, కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః కూర్మరమణీ = ఆడుతాబేలుయొక్క, దుగ్ధపాలయొక్క, ఉదధేః = సముద్రముయొక్క, రోధసి = గట్టునందు, గీయతే = గానము చేయఁబడుచున్నది. ఇందు వలన నితనికిని, యపకీర్తులు గలవు. జనుల చేతను వినఁబడుచున్నవని యర్థము తెలుచున్నది.

వి. తొలుత నితని కపకీర్తులున్నట్లు తెలియును. పిదప విచారణ చేయగా పరార్థమునకు తర్వాత నంకె లెట్లుండవో, యెట్లు పుట్టు చీసులచే చూడఁ బడు చీకట్లలేవో, ఇత్యాదిగా తక్కినవియు నసంభవములో, అట్లే యితనికి నపకీర్తులును నసంభవములని చివరకు దేలుట వలన నిట, నిందచేస్తుతినిఁ దెలిపెడి వ్యాజస్తుత్య లజ్జారము.

సమాసములు :

క్షోణిపతేః :- క్షోణేః పతేః = క్షోణిపతేః, తస్య = తోణిపతేః.

పరార్థపరయా :- ఆర్థాత్ పరం, పరార్థం, పరార్థాత్పరా = పరార్థ పరా, తయా = పరార్థపరయా.

ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః :- ప్రజ్ఞావచక్షుః యేషాంతే, = ప్రజ్ఞాదక్షుషః, ప్రజ్ఞాచక్షుర్భిరవేక్ష్యమాణం = ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణం, ప్రజ్ఞాచక్షుతవేక్ష్యమాణంచతత్ తిమిరంచ = ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతి మిరం, ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరస్య ప్రఖ్యేవప్రఖ్యాయాసాంతాః, = ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః.

వంద్యోదరాత్ :- వంద్యాయాఃఉదరం = వంద్యోదరం, తస్మాత్ = వంద్యోదరాత్.

కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః :- కూర్మరమణీ = కూర్మరమణీ, కూర్మ రమణ్యాః దుగ్ధం = కూర్మరమణీదుగ్ధం, కూర్మరమణీదుగ్ధస్మఉదధిః = కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః, తస్య = కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః.

భావము :

ఈ కీకటాధిపతి కీర్తులు సంఖ్యలలో కడపటి సంఖ్యయగు పరార్థమున కంటెను నధికములుగా లెక్కింపఁబడుచున్నవి. అవి పుట్టంధులు చూచెడి చీకటి వలె మిక్కిలి నల్లనివి. ఆ కీర్తులను గొడ్రాలికి జన్మించిన మూగవాండ్ర సంఘము, అష్టమ స్వరముతో, తాబేటి పాలతో నేర్పడిన సముద్రపు గట్టున గానము చేయుచున్నది. పరార్థమునకు తర్వాత సంఖ్యలేదు. పుట్టంధులు చీకటిని జూడఁజాలరు. గొడ్డురాలికి సంతానములేదు. స్వరము లేడేకాని యెనిమిదవ స్వరములేరు. తాబేటికి పాలులేదని ప్రసిద్ధి. అవి గుడ్లనే పెట్టును. కాన దాని పాలతోఁ గూడిన సముద్రములేదు. ఇవి యన్నియు నసంభవములుగాన నాతనికి నపకీర్తులు గూడ ససంభవములు. ఆకాశ పుష్పము కుందేటి కొమ్ము మున్నగు నవి యలీకములై యెట్లు లేవో, అట్లే యితనికి నపకీర్తులు గూడ లేవను స్తుతి యందే యా యసంభవ గ్రస్తవిషయములు పర్యవసించుచున్నవి. ॥౧౦౬॥

శ్లో. తదక్షరైః సస్మితవిస్మితాననాం

నిపీయ తామీక్షణభజ్గీభిః సభామ్ ।

ఇత్యస్య హాస్యం కిమభూన్న వేతి తం

విదర్భజా భూపమపి న్యభాలయత్ ॥

107

ప. వి.తదక్షరైః - సస్మితవిస్మితాననాం - నిపీయ - తామ్ - ఈక్షణభజ్గీభిః - సభామ్ - ఇతి - అస్య - హాస్యం - కిమ్ - అభూత్ - న - వా - ఇతి - తం - విదర్భజా - భూపమ్ - అపి - న్యభాలయత్.

అర్థము. విదర్భజా = దమయన్తి, తదక్షరైః ; తత్ = ఆచెలిక తైయొక్క, అక్షరైః = మాటలచే. సస్మితవిస్మిత = చిఱునగవుతోఁ గూడినదియు, విస్మిత = (చిఱునగవులేనిదియు) ఆశ్చర్యముతోఁ గూడినదియునగు, ఆననాం = ముఖములుగల, తాం = ఆ, సభాం = సభను, ఈక్షణభజ్గీభిః = చూపుల యొక్క విశేషములచే, నిపీయ = ప్రీతితోఁ జూచి, ఇహ = ఈమాట యందు, అస్య = ఈకీకట ప్రభువునకు, హాస్యం = నవ్వు, అభూత్ కిమ్ = అయినదాయేమి ? సవాఅభూత్ = కాలేదాయేమి ? ఇతి = అని, తం = ఆ ప్రభువును, న్యభాలయత్ = చూచెను.

సమాసములు :

తదక్షరైః :- తస్యాః అక్షరాణి = తదక్షరాణి, తైః = తదక్షరైః.

సస్మితవిస్మితాననాం :- స్మితేనసహితాని = సస్మితాని, స్మితేనవిరహితాని = విస్మితాని, సస్మితానిచతానివిస్మితానిచ = సస్మితవిస్మితాని, సస్మితవిస్మితాని ఆననానియస్యాస్యా = సస్మితవిస్మితాననా, తామ్ = సస్మితవిస్మితాననాం.

ఈక్షణభజ్జీభిః :- ఈక్షణానాంభజ్జయః = ఈక్షణభజ్జయః, తాభిః = ఈక్షణభజ్జీభిః.

భావము :

చెలిక తై వచనములవలని చిటునగవుచేతను నాశ్చర్యరసముచేతను వికసిత వదనములుగల సభ్యులను, దమయంతి ప్రీతితోఁ జూచి, చెలిక తైఃపూటలచే కీకట ప్రభువునకు నవ్వువచ్చినదా లేదా ? యనువిషయమునకై యా ప్రభువు వంకకు దృష్టిని సారించినది॥౧౦౭॥

శ్లో. నలాన్యవీక్షాం విదధే దమస్వసుః

కనీనికాఽఽగః కిల నీలిమాలయః ।

చకార సేవాం శుచిర క్తతోచితాం

మిలన్నపాఙ్గః సవిధే తు నైషధే॥

108

ప. వి. నలాన్యవీక్షాం-విదధే-దమస్వసుః-కనీనికా-ఆగః-కిల-నీలిమాలయః

చకార-సేవాం-శుచిర క్తతోచితాం-మిలన్-అపాఙ్గః-సవిధే-తు-నై షధే

అర్థము. ఖలు=ఎందువలన, దమస్వసుః=దమయ నియొక్క, కనీనికా = కంటి పాప, నీలిమాలయః; నీలిమా=నల్లఁ దనమునకును, మాలిన్యమునకును, ఆలయః = స్థానమో (కావుననే) నలాన్యవీక్షాం; నల = నలునికంటె, అన్య=మఱియొకరిని, వీక్షాం = చూచుటను, విదధే = చేసినది. మలి నాత్ములు మలినకార్యములనే చేతురని యర్థము. అపాఙ్గస్తు=కటాక్షమో, సవిధే=సమీపమందున్న నైషధే = సత్యమైన నలునియందు, మిలన్=లగ్నమగుచు, శుచిర క్తతోచితాం; శుచిర క్తతా=శ్వేతర క్తముగానుండు

టకునుననగా పాటలవర్ణముగా నుండుటకును, శుచిర క్తతా=మంచిర క్తమును, గల్గియుండుటకును, ఉచితా=తగిన, సేవా= సేవను, ననగా రంజించుటను, చకారః = చేసినది. మంచివారు మంచినే చేయుదురని యర్థము. కీకట ప్రభువునందు ఋజువై నదృష్టి పడుటవలన నాతనిపై ననురక్తి లేదనియు తెలియుచున్నది. నలునిపై గటాక్షములు పడుట వలన నాతనిపై ననురక్తి కలవనియు తెలియుచున్నది. కీకట ప్రభువును ఋజుదృష్టితోచూచుటకు, చెలిక తైమాటల నతని విషయముననననసంధానము గావించుకొనవలయునను చాపల్యమే కారణము. కటాక్షముతో నొరులఁ జూచుట దోషము. ఋజుదృష్టితోఁ జూచుట దోషముకాదని యర్థము.

సమాసములు :

నలాన్యవీక్షాం:- నలావన్యః = నలాన్యః, నలానన్యవీక్షా=నలాన్యవీక్షా, తామ్=నలాన్యవీక్షాం.

నీలిమాలయః:- నీలిమ్నఃఆలయః=నీలిమాలయః.

శుచిర క్తతోచితాం:- శుచిశ్చసార క్తశ్చ =శుచిర క్తః, శుచిర క్తస్యభావః= శుచిర క్తతా, శుచిర క్తతాయాః ఉచితా=శుచిర క్తతోచితా, తామ్ = శుచిః క్తతోచితామ్.

నైషధే:- నిషధానాంరాజా=నైషధః, తస్మిన్=నైషధే.

భావము :

కీక టేశ్వరాదులనుఁ జూచుటవలన దమయంతికి పాతివ్రత్యభక్తియు కలుగ లేదని చెప్పుచున్నారు. దమయంతి కంజిపాప సల్లదనమునకును (మాలిన్యము నకును) నిలయము. అందువలన నలునికంటె నితరునిఁ జూచుట యనునేరమును పాపమును) చేసినది. మలినాత్ములు మలిన కార్యములనే చేతురుగదా. కాని యామె కటాక్షమో సమీపమందున్న నలుని యందేలగ్నమై శుచిర క్తత్వమునకు (శ్వేతర క్తత్వమును పాటలవర్ణమునకు) నిర్మలానురాగమునకును తగిన సేవారూపమగు ననురంజనమునుఁ గావించినది. మంచివారు మంచి పనినే చేయుదురు గదా ! అనగాఁ కీకటప్రభువులపై ఋజుదృష్టి పడుటవలన నాతనిపై ననురాగము లేదనియు నలునిపై కటాక్షము పడుటవలన, ననురాగ మున్నదనియు తెలియు

చున్నది. ఆ కీకటప్రభువుపై నట్టి బుజుదృష్టి, సభీవచనమునను సంధానపటచు
కొనుటచే కాని యనురాగముచేఁబడలేదు. బుజుదృష్టితోఁ జూచిన, దోషములేదు.
కటాక్షముతోఁ జూచినప్పుడే దోషము. ॥౧౦౮॥

శ్లో. దృశా నలస్య శ్రుతిచుమ్పినేషుణా
శరేఽపి చక్రచ్ఛలనమ్రకార్ముకః ।
స్మరః పరాజ్ఞేరనుకల్ప్య ధన్వితాం
జనీమనజ్ఞః స్వయమార్దయ త్తతః॥

109

ప. వి. దృశా - నలస్య - శ్రుతిచుమ్పినా - ఇషుణా - కరే-అపి - చక్రచ్ఛలన మ్ర
కార్ముకః - స్మరః - పరాజ్ఞేః - అనుకల్ప్య - ధన్వితాం - జనీమ్ - అనజ్ఞః -
స్వయమ్ - ఆర్దయత్ - తతః.

అర్థము. స్వయం = స్వయముగా, అనజ్ఞః = దేహములేనివాడు కావుననే, స్మరః =
మన్మథుఁడు, నలస్య = నలునియొక్క, దృశా = కటాక్షరూపమగు
దృష్టిచేతనే, శ్రుతిచుమ్పినా; శ్రుతి = చెవులను, చుమ్పినా = స్పృశించు,
ఇషుణా = బాణముచే, తథా = అట్లే, కరేఽపి = నలునియొక్క,
హస్తమునందును, చక్రచ్ఛలనమ్రకార్ముకః; చక్ర = రాజలక్షణమైన
చక్రచిహ్నమునురేఖయొక్క, ఛల = నెపముతో, నమ్ర = మిక్కిలి
లాగుటవలన వంగిపోయిన, యనగా, వింటినివంచుట వలన రెండు కొన
లును చక్రాకారముగా కలసిపోయినట్టి, కార్ముకః = ధనుస్సుగల్గినవాడై,
పరాజ్ఞేః; పర = ఇతరుడైన నలునియొక్క, అజ్ఞేః = కన్ను మున్నగు
నవయవములచే (ఇతరుల సాధనముచే) ధన్వితాం = విలుకానితనమును,
అనుకల్ప్య = గొణముగానేర్పఱచుకొని, తతః = పిదప, జనీం =
వధువైనదమయ్యునిని, ఆర్దయత్ = పీడించెను, దమయన్తియు నలుని
కటాక్షముచే కామపీడితురారయెనని యర్థము.

సమాసములు :

శ్రుతిచుమ్పినాః - శ్రుతీచుమ్పతీతి = శ్రుతిచుమ్పి, తేన = శ్రుతిచుమ్పినా.
చక్రచ్ఛలనమ్ర కార్ముకః - చక్రమేవధలమ్ = చక్రచ్ఛలం, చక్రచ్ఛలేన

నమ్రం=చక్రచ్ఛలనమ్రం, చక్రచ్ఛలనమ్రం కార్ముకం యస్మిన్=చక్ర
చ్ఛలనమ్ర కార్ముకః.

పరాజ్ఞైః :- పరస్య అజ్ఞాని = పరాజ్ఞాని, తైః=పరాజ్ఞైః.

ధన్వితాః:- ధనురస్మాస్తీతి=ధన్వీ, ధన్వినో భావః=ధ్వనితా, తామ్=
ధన్వితామ్.

భావము :

ఆ సమయమున యనగా దమయన్తి నలుని తన కటాక్షముతో, జూచిన
సమయము నందు నలుడును నామెను, దన కటాక్షముతో చూచెనని యిందు
వర్ణింపఁబడినది. మన్మథుడు స్వయముగా దేహములేని వాడు. అందువలన
నతడు కర్ణాంతములకు వ్యాపించిన నలుని కన్నులనెడి బాణముతో ననగా నాతని
కటాక్షమనెడి బాణముతో, నా నలుని హస్తమునందు రాజ చిహ్నమైన చక్ర
రేఖ యను నెపమున, మిక్కిలి వంచుటచే గుండ్రమై రెండు కొనలును, గలసి
చక్రరూపమున నుండు ధనుస్సు మున్నగు నలునికి సంబంధించిన సాధనము
లతో విలుకానితనమును, గల్పించుకొని యా దమయన్తిని, బీడించెను. దమ
యన్తియు నలుని కటాక్షముచే కామ పీడితురాలాయె నని యాశయము. ||౧౦౬||

శ్లో. ఉత్కణ్ఠకా విలసదుజ్జ్వలపాతరాజి
రామోదభాగనపరాగతరాతిగౌరీ ।
రుద్రక్రుధస్తదరికామధియా నలే సా
వాసార్థితామక్షిత కాఞ్చనకేతకీవ॥

110

ప. వి. ఉత్కణ్ఠకావిలసదుజ్జ్వలపాతరాజిః-అమోదభాగ్ - అనపరాగతగా-అతి
గౌరీ-రుద్రక్రుధః - తదరికామధియా - నలే - సా - వాసార్థితామ్ - అధృత - కా
ఞ్చనకేతకీ-ఇవ.

అర్థము. ఉత్కణ్ఠకాః=పైకి నిక్కపొడుచుకొనిన పులకములు గలదియు (పక్షాస్త
రమున) పైకిలేచిన ముండ్లు గలదియు, విలసదుజ్జ్వల పత్రరాజిః; విల
సత్ = ప్రకాశించు, ఉజ్జ్వల = నీలపీతాది వర్ణములతో భాసించునదియు
నగు, పత్రరాజిః = మకరికాదిపత్ర పంక్తి గలదియు. (పక్షాస్తరమున)

ఆకుల వరుస గలదియు, ఆమోదభాక్ = హర్షమునుఁ బొందినదియు,
(పక్షాంతరమున) పరిమళమును బొందినదియు, అనపరాగతరా = అధిక
మైన యనురాగము గలదియు, (పక్షాంతరమున) అధికమైన పుష్పాడి
గలదియు, అతిగౌరీ = పార్వతిని మించినదనియు (పక్షాంతరమున) మిక్కిలి
పసిమివన్నె గలదియునగు, సా = ఆ దమయన్తి. రుద్రక్రుధః; రుద్ర =
శివుని యందలి, క్రుధః = శాపమువలని పరిత్యాగముచే గల్గిన కోపము
వలన, తదరికామధియాః; తత్ = అతని శత్రువుగు మన్మథుఁడను భ్రాంతిచే,
అగతా = వచ్చిన, కాంచనకేత కీచ = ససిడి మొగలిపూవో యనునట్లు,
వాసార్థితాం: వాస = స్వయంవరముచే నివసింపవలయునను కోరికను,
అధృత = ధరించినది. దమయన్తి నలుసభిలషించిన దని యర్థము.

సమాసములు :

ఉత్కణ్ఠకా :— ఉద్గతాః కణ్ఠకాః యస్యాస్యా = ఉత్కణ్ఠకా.

విలసదుజ్జ్వలపత్రరాజిః :— విలసన్చితాని ఉజ్జ్వలానిచ = విలసదుజ్జ్వ
లాని, విలసదుజ్జ్వలాని చతానిపత్రాణిచ = విలసదుజ్జ్వలపత్రాణి, విలస
దుజ్జ్వలపత్రాణాంరాజిః యస్యాస్యా = విలసదుజ్జ్వలపత్రరాజిః.

ఆమోదభాక్ :— ఆమోదంభజతీతి = ఆమోదభాక్.

అనపరాగతరా :— అతిశయేన అపగతరాగా నభవతీతి = అనపరాగ
తరా.

అతిగౌరీ :— గౌరీమతిక్రాంతా = అతిగౌరీ, (పక్షాంతరమున) అత్యంతం
గౌరీ = అతిగౌరీ.

రుద్రక్రుధః :— రుద్రస్క్రుత్ = రుద్రక్రుత్, తస్యాః = రుద్రక్రుధః.

తదరికామధియా :— తస్య అరిః = తదరిః, తదరిశ్చాసౌ కామశ్చ =
తదరికామః, తదరికామస్యధీః = తదరికామధీః, తయా = తదరికామధియా.

వాసార్థితామ్ :— వాసస్య అర్థీ = వాసార్థీ, వాసార్థినో భావః = వాసార్థితా,
తామ్ = వాసార్థితామ్.

కాఞ్చనకేతకీ :— కాఞ్చనమయీచసాకేరీచ = కాఞ్చనకేతకీ.

భావము :

శివలిజ్జముయొక్క యూర్ధ్వాధోభాగముల యంతమునుఁ గనుగొనుటకు విష్ణువు బ్రహ్మయు పంపఁ బడిరి. బ్రహ్మయూర్ధ్వాభాగముయొక్క యంతమును గనుగొనుటకు పంపఁబడెను. కాని బ్రహ్మయెంత దూరముపైకి వెళ్ళినను, దాని యంతమునుఁ గనుఁజూనలేకపోయి, చివరకు దాను లింగము యొక్క యంతమునుఁజూచినట్లు చెప్పుమని మొగలిపూవును సాక్షిగావించెను కాని యిది యసత్యమగుట వలన దీనియందు సాక్ష్యమును వహించిన మొగలిపూవు తన పూజకనర్తమగునట్లు శివుడు శాపమొసంగెను. అట్లే బ్రహ్మనెవ్వరు పూజింపరాదనియు శాపమిచ్చెను. అందువలన ప్రస్తుతము మొగలిపూలచే శివునిపూజింపరు. బ్రహ్మకును దేవాలయము లేదు.

ప్రకృతము దమయన్తి శివునిచే శాపవశమునఁ బరిత్యక్తమైన మొగలిపూవువలెనున్నదని, యిట వర్ణితము. దమయన్తికి శరీరమందు నలునిఁజూచుట చేతనే పులికములుదయించినవి. మొగలిపూవునకు దేహమంతయు ముండ్లుండును. దమయన్తికి, ఆమోదముండును. అరగా సంతోషముండును. మొగలిపూవురకో యామోదముండుననగా పరిమళముండును. దమయన్తికి నలునిపై ననపరాగతరత్వము-అనగా సతిశయితనుగు ననురాగముండను. మొగలిపూవునకో, ననపరాగతరత్వమనగా సతిశయించిన పుప్పొడియుండును. దమయన్తి; గుణములచే సతిగారి యనగా గోరిదేవిని మించినది. మొగలిపూవో మిక్కుటమగు పసిమివన్నెగలది. అట్టి మొగలిపూవోయనునట్లు, ఆదమయన్తి, తన్ను మహాదేవుఁడు వదలెనను క్రోధముతో నితనికి శత్రువైన మన్మథుడను భ్రాంతితో నలునియందు స్వయంవరముచే నివాసముచేయఁ గోరినదని యాశయము ॥౧౧౦॥

శ్లో. తన్నాలీకనలే చలేతరమనాః సామ్యానన్మనాగప్యభూ
దప్యగ్రే చతురస్థితాన్న చతురా పాతుం దృశా నైషధాన్.
ఆసన్దాస్యనిధౌ నిమజ్జ్య నితరాం దూరం గతా తత్తలా
లజ్కారీభవనాజ్జనాయ దదతీ పాతాలకన్యాభ్రమమ్ ॥ 111

ప వి. తన్నాలీకనలే- చలేతరమనాః- సామ్యాత్- మానాత్- అపి- అభూత్-
అపి- అగ్రే- చతురః- స్థితాన్- న- చతురా- పాతుం- దృశా- నైష

ధాన్ - ఆనందాంబునిధౌ - నిమజ్జ్య - నితరాం - దూరం - గతా - తత్తల
లజ్కారీభవనాత్ - జనాయ - దదతీ - పాతాలకన్యాభ్రమమ్ -

అర్థము. (సా = ఆదమయన్తి) తన్నాలీకనలే; తత్ = ఆ, నాలీకనలే = సత్య
మైననలునియందు, చలేతరమనాః = అవృష్టముచే చలించనిమగము గల్గి
నదై, అనగా నాతనియందే దృఢమైనయనురక్తి గల్గినదై, ఆనందాంబు
నిధౌ; ఆనంద = సంతోషమనెడి, అమ్బునిధౌ = సాగరమందు, నిమజ్జ్య =
మునిగి, నితరాం = మిక్కిలి, దూరంగతా = దూరమునబొందినదై,
అనగా లోయనుఁ బొందినదై (ఆనందమునకు కిచ్చపడి యెల్లనుఁబొందిన
దనియర్థము.) పతాన్తరమున - ఆనందాంబునిధౌ = ఆనందసముద్రము
నందు, నిమజ్జ్య = మునిగి, దూరంగతా = అడుగుభాగమునుఁ బొందినదై,
తత్తలాలజ్కారీభవనాత్; తత్తల = దానియడుగుభాగమునకు, అల
జ్కారీభవనాత్ = భూషణమగుటవలన, పతాన్తరమున - అచ్చటనుండుట
వలన, జనాయ = ప్రేక్షకజనమునకై, పాతాలకన్యాభ్రమం, పాతాల
కన్యా = నాగకన్యాయను, భ్రమం = భ్రాన్తిని, (మిక్కిలి యందమువల
నను, సంతోషాతిరేకముచే తెప్పపాట్లు లేనందువలనను, సముద్రము
యొక్క యడుగుభాగమునుఁ బొందుటవలనను) దదతీ = కల్గించుచు,
అగ్రే = ఎదుట, స్థితానపి = ఉన్నను, చతురః = నలుగురైన.
నైషధాన్ = ఇంద్రుడు మున్నగుమాయానలులను, సామూత్ = సత్య
నలునిసామ్యమువలన, మనాగపి = కొంచెమైనను, దృశా = కటాక్షముచే,
పాతుం = చూచుటను, చతురా = సామర్థ్యముగలదిగా, నాభూత్ = కాలేదు.
ఆదమయన్తి దూరమందున్నయధార్థమగునలుని, జన్మాన్తరసంస్కారము
వలన కటాక్షము చేఁజూడ గల్గినది. కాని ఎదుటనున్న యింద్రాదిమాయా
నలులను ఋజుదృష్టితోడనే చూచినదని యాశయము.

సమాసములు :

నాలీకః - నాలీకః, సనాసౌ నాలీకశ్చ = తన్నాలీకః, తన్నాలీకశ్చాసౌ
నలిశ్చ = తన్నాలీకనలః, తస్మిన్ = తన్నాలీకనలే.

చలేతరమనాః :- చలాదితరం = చలేతరం చలేతరమనాః యస్యాస్యా =
చలేతరమనాః.

నైషధాన్ః ; - నిషధానాం రాజానః = నైషధాః, తాన్ = నైషధాన్ .

తత్తలాలజ్జాగ్రభవనాత్ :- తస్య తలం = తత్తలం, అనలజ్జాగ్రస్య
అలజ్జాగ్రస్యభవనం = అలజ్జాగ్రీభవనం, తత్తలస్య అలజ్జాగ్రీభవనం =
తత్తలాలజ్జాగ్రీభవనం తస్మాత్ = తత్తలాలజ్జాగ్రీభవనాత్ .

పాతాలకన్యాభ్రమః :- పాతాలస్యకన్యా = పాతాలకన్యా, పాతాలకన్యా ఇతి
భ్రమః = పాతాలకన్యాభ్రమః. తం = పాతాలకన్యా ఇతిభ్రమః = పాతాల
కన్యాభ్రమః, తమ్ = పాతాలకన్యాభ్రమం.

భావము :

ఆస్వయంవర సభయందు సత్యనలుడును నింద్రాదిమాయానలులును
నుండిరి. కాని జగ్జ్ఞాంతర సంస్కారవశమున దమయంతి సత్యనలునియందే
తన మనస్సును నిలిపి యతనియందే దృఢానురాగముగలదై. యానందసాగర
మునందు మునిగి చాల దూరము వెళ్లి, దానియెల్లఁజేరినది. మఱియొక పక్ష
మున - సముద్రముయొక్క యడుగుభాగమునుఁజేరి (పాతాలకన్యాగా) దానికి
నాభరణముగానుండినది. ఆమె సౌందర్యాతిశయమువలనను, సంతోషాధిక్యముచే
తెప్పపాట్లు లేకయుండుటవలనను, సముద్రముయొక్క యడుగుభాగమునుఁ
బొందుటవలనను చూపరులకు నాగకన్యయను బ్రాంతినిఁ గల్గించుచున్నదై,
యెమట మాయానలులైన యింద్రాదులు నలుగురున్నను, సత్యనలుని సాదృశ్య
ముననుసరించి కొంచెమైనను, తనకటాక్షములతోఁ జూచుటకు సమర్థురాలుకాక
పోయినది. ఆదమయంతి నిజమైననలుడు దూరమునందున్నను ప్రేమసూచకము
లగు తనకటాక్షములతోఁ జూచుచుండెను. మాయానలులైన యింద్రాదులను
సమీపమందున్నను ఋజుదృష్టితోడనే, (అనురాగరహితమైన దృష్టితోడనే)
చూచుచుండెనని యాశయము॥౧౧౧॥

శ్లో. సర్వస్వం చేతనస్తాం నృపతిరపి దృశే ప్రితిదాయం

ప్రదాయ

ప్రాపత్య దృష్టిమిష్టాతిథిమమరదురాపామపాజ్ఞోత్తరజ్ఞామ్ ।

అనన్దాన్యేన వన్ధ్యానకృత తదపరాకూతపాతాన్ స రత్యాః

పత్యా పీయూషధారావళనవిరచితేనాశుగేనాశులీధః 112

ప. వి. సర్వస్వం-చేతనః - తాం.నృపరిః - అపి - దృశే - ప్రీతిదాయం -
ప్రదాయ - ప్రాపత్ - తద్దృష్టిమిష్టాతిథిమ్-అమరదురాపామ్ - అపాజ్ఞోతర
రజ్ఞామ్ - ఆనందాన్ద్యేన - వన్ద్యాన్-అకృత-తదపరాకూతపాతాన్-నః-
రత్నాః-పత్నాః - పీయూషధారావలనవిరచితేన-ఆశుగేన-ఆశు - లిఙ్గః.

అర్థము. నృపతిరపి=సత్కనలుడును, చేతనః=మనస్సునకు, సర్వస్వం=సర్వ
ధనమైన యనగా (మనస్సునుండి తొలగిపోనట్టి) తాం=ఆదమయన్నిని,
దృశే=తనదృష్టికి, ప్రీతిదాయం = పారితోషికదానముగా, ప్రదాయ =
ఇచ్చి (తొలుత నిరంతరము నామెను ధ్యాసించుటచేత మనస్సుచేరామె
ప్రత్యక్షముగావించుకొనఁ బడినది. ఇప్పుడోనేత్రములతో నామెను ప్రత్య
క్షముగావించుకొనెను) అమరదురాపాం = దేవతలకును మర్తభమైనట్టి,
అపాజ్ఞోతరజ్ఞామ్ ; అపాజ్ఞ=కడకన్నులచే, ఉత్తరజ్ఞామ్=తరంగములతో
గూడినదైన, తద్దృష్టిం ; తత్=ఆదమయన్నియొక్క, దృష్టిం = చూప
నెడి, ఇష్టాతిథిం=ప్రియమైన ఆతిథిని, ప్రాపత్=పొందిను. అథ=పిదప,
నః=ఆరాజు, రత్నాః = రత్నియొక్క, పత్నాః = భర్తయైనమన్మథునిచే,
పీయూషధారావలనవిరచితేన ; పీయూషధారా = అమృతధారయొక్క,
వలన=స్రావముచే, విరచితేన=సిర్మింపఁ బడిన. ఆశుగేన = బాణముచే,
(దమయునికటాక్షమను బాణముచే) ఆశు = శీఘ్రముగా, లిఙ్గస్సన్ =
కొట్టఁ బడినవాడై, ఆనన్దాన్ద్యేన; ఆనంద = ఆనందమువలని, ఆన్ద్యేన=
మోహముచేత, తదపరాకూతపాతాన్ ; తత్=ఆదమయనిప్రథమదృష్టికి,
అపరాన్ = తర్వాతివియగు, ఆకూతపాతాన్ = ప్రేమతోగూడిన
దృష్టిపాతములను, వన్ద్యాన్ = వ్యర్థములైనవిగా, అకృత = చేసెను,
మొదటిచూపుతనపైఁ బడుటవలనఁ గల్గిన యానందమునమునిగినవాడై
తర్వాత నామెయొక్క సాఖిప్రాయములైన దృష్టిపాతములను, జూడ
లేదనియర్థము.

సమాసములు :

ప్రీతిదాయం :- ప్రీత్యాదాయః = ప్రీతిదాయః, తమ్ = ప్రీతిదాయం.

తద్దృష్టిమ్ :- తస్యాః దృష్టిః = తద్దృష్టిః, తామ్ = తద్దృష్టిమ్.

ఇష్టాతిథిమ్ :- ఇష్టశాసౌ అతిథిశ్చ = ఇష్టాతిథిః, తమ్ = ఇష్టాతిథిమ్.

అమరదురాపామ్ :- ముఖేన అప్తంశక్తాః = దురాపా, అమరైః దురాపా =
అమరదురాపా, తాం అమరదురాపా, తామ్ = అమరదురాపామ్.

అపాజ్ఞోత్తరజ్ఞామ్ :- అపాజ్ఞైః ఉత్తరజ్ఞా = అపాజ్ఞోత్తరజ్ఞా, తామ్ =
అపాజ్ఞోత్తరజ్ఞామ్.

ఆనన్ధాన్యేన :- అన్ధస్యభావః = ఆన్ధ్యమ్, ఆనన్దేన ఆన్ధ్యమ్ = ఆనన్ధాన్యం,
తేన = ఆనన్ధాన్యేన.

తదపరాకూతపాతాన్ :- తస్మాః అపరాః = తదపరాః, ఆకూతేన
పాతాః = ఆకూతపాతాః, తదపరాశ్చతే ఆకూతపాతాశ్చ = తదపరాకూత
పాతాః, తాన్ = తదపరాకూతపాతాన్.

పీయూషధారావలనవిరచితేన :- పీయూషస్యధారా = పీయూషధారా,
పీయూషధారాయాః వలనం = పీయూషధారావలనమ్. పీయూషధారా
వలనేన, విరచితః = పీయూషధారావలన విరచితః, తేన = పీయూష
ధారావలనవిరచితేన.

భావము :

నిజమైన నలుడు హృదయమును వీడనట్టి యా దమయంతిని తన
దృష్టికి పారితోషికముగా నొసంగి యనగా పూర్వము మనస్సుచేతను, ఇప్పుడు
నేత్రముల తోడనుఁ బ్రత్యక్షముఁ గావించుకొనెను. పిదప నతడు తన దృష్టికి,
దేవతలకును, దుర్లభమైనట్టి, కటాక్షములతో తరంగితమగు నామె దృష్టిని
ప్రియమైన యతిథినిఁ గావించుకొనెను. ఇట్లు ఆమె దృష్టియను, నమృత ధారచే
ఋయఁబడిన బాణముతో, మన్మథునిచేఁ గొట్టిబడి యానందముచే నంధుడై,
తర్వాత నామె ప్రసరింపఁజేసిన సాఖిప్రాయములును, సాఖిలాషములునగు దృష్టి
పాతములను వ్యర్థములనుఁ గావించెను. మొదటి దృష్టి పాతముచే నతడానంద
మున మునుగుట వలన తర్వాతి దృష్టి పాతములను జూడఁజాల నందు వలన
నవి వ్యర్థములైనవని యాశయము ॥౧౧౨॥

శ్లో. శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞాఽరహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేంద్రియచయం ఘోమల్లదేవీ చయం ।
తస్య ద్వాదశ ఏషమాతృచరణామ్భోజాలమౌలేర్మహా
కావ్యేయం వ్యగ్రబిగ్న అస్య చరితే సర్వో నిసర్వోజ్జ్వలః ॥

ప. వి. శ్రీహర్షం - కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞానహీరః - సుతం - శ్రీహీరః -
 సుషువే - జితేంద్రియచయం - మామల్లదేవీచ - యం - తస్య - ద్వాదశః -
 ఏషః - మాతృచరణామోఽజాలిమౌలేః - మహాకావ్యే - అయం - వ్యగలత్ -
 సలస్య - చరితే - సర్గః - నిసర్గోజ్జ్వలః -

ACCN0. 1180

అర్థము. కవిరాజ రాజిమకుటాలజ్ఞాన హీరః, కవిరాజ=కవిశ్రేష్ఠుల, రాజి =
 పరుసయొక్క మకుట=కిరీటమందలి, అలజ్ఞాన=అలజ్ఞానములగు
 చిత్తములలో, హీరః=వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః=శ్రీహీరుడను మహా
 కవి, జితేంద్రియచయం, జిత=జయింపబడిన, ఇంద్రియ=ఇంద్రియముల
 యొక్క, చయం = సమూహము గల్గిన, హర్షం=శ్రీహర్ష మహాకవిని,
 సుషువే = కనెనో, మామల్లదేవీచ = మామల్లదేవియు, యం=ఎవనిని,
 సుషువే=కనెనో, మాతృచరణామోఽజాలిమౌలేః, మాతృచరణ = తల్లి
 పాదములనెడి, అమోఽజ=తామరపూవులకు, అలి=తుమ్మెదలుగా నాచ
 రించు, మౌలేః=శిరముగల్గిన, తస్య=ఆశ్రీహర్షునియొక్క కృతియగు,
 మహాకావ్యే=మహాకావ్యమైన, సలస్య=సలుసయొక్క, చరితే=చరిత్రము
 సందు, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావముచే ప్రకాశమానమగు, ఏషః = ఈ,
 ద్వాదశః=పండ్రెండవ, సర్గః=సర్గ, అయంవ్యగలత్=ఇదిగో పూర్తి
 యైనది.

891. 21

సమాసములు :

HAR

GU. 6250

V-U

కవిరాజరాజిమకుటాలజ్ఞాన హీరః :- కవినాం రాజానః=కవిరాజాః,
 కవిరాజానాం రాజిః=కవిరాజరాజిః, కవిరాజ రాజేః మకుటం=కవిరాజ
 రాజి మకుటం, కవిరాజరాజి మకుటస్య అలజ్ఞానాః = కవిరాజరాజి
 మకుటాలజ్ఞానాః, కవిరాజరాజి మకుటాలజ్ఞానేషు హీరః = కవిరాజ
 రాజి మకుటాలజ్ఞానహీరః।

జితేంద్రియచయం :- ఇంద్రియాణాంచయః = ఇంద్రియచయః, జితః
 ఇంద్రియచయః యేనసః = జితేంద్రియచయః, తస్య=జితేంద్రియచయమ్.
 మాతృచరణామోఽజాలిమౌలేః :- మాతః చరణౌ = మాతృచరణౌ,
 మాతృచరణావేష, అమోఽజే=మాతృచరణామోఽజే, మాతృచరణామోఽ

జయోః ఆలిః = మాతృచరణామ్భోజాలిః, మాతృచరణామ్భోజాలి రేప
మౌలిః యస్యసః = మాతృచరణామ్భో జాలిమౌలిః, తస్య = మాతృచరణా
మ్భో జాలిమౌలిః।

. నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల పంజ్జ్కయొక్క కిక్కిరింపులతో వజ్రమణియగు
శ్రీహరకవియు, మామల్లదేవియు శ్రీహర్షకవినిఁ గనిరి. తల్లిపాదములనెడి
తామరపూవులకుఁ తుమ్మెదపలె నాచరించు శిరముగల్గిన యాశ్రీహర్షుఁడు రచి
యించిన మహాకావ్యమగు నలచరిత్రమునందుఁ బండ్రెండవ సర్గ పరిసమాప్తము

॥౧౦౩॥

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉడాలినరసింహసూరి

తనూజసుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు

శ్రీహర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు

వ్యాచారసర్గ సమాప్తము

ఓం

శమ్